

Univerzita Karlova
Filosofická fakulta

DISERTAČNÍ PRÁCE

Univerzita Karlova
Filosofická fakulta
Ústav českých dějin
Historické vědy – české dějiny

DISERTAČNÍ PRÁCE

Mgr. Jana Mezerová

**Identita českých Němců ve vlastivědách regionu horního
Poníší**

**Identity of German Bohemians (Sudeten Germans)
Through Local Culture and Heritage in the Upper Nisa
Region**

Vedoucí práce: prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

2019

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

.....
Jana Mezerová

Abstrakt

V regionech osídlených českými Němci probíhaly zvláště v poslední čtvrtině 19. století vlastivědné aktivity. Sepisováním vlastivěd (Heimatkunden), určených navíc často pro školní výuku, byla významně formována regionální identita.

Utváření identity českých Němců postrádalo vzhledem k rozmístění německého obyvatelstva v Čechách centrum, a dlouho nemělo jednotný charakter. Projevovalo se tak nejsilněji právě v jednotlivých regionech. Svou práci stavím na analýze a komparaci regionální vlastivědné produkce. V rámci dobového vlastivědného diskurzu jsem vymezila kategorie: krajina (geografie), minulost (historie) pokrok (modernita) a lid (národopis), které odpovídají původnímu členění vlastivěd, a jsou považovány za relevantní také autory zabývajícími se vývojem národních hnutí. Nacionalismus je zejména pro druhou polovinu 19. a první třetinu 20. století dominujícím diskurzem užívaným při vymezení skupinové identity.

Jádrem disertační práce je komparace vlastivědných publikací tří sousedících oblastí v rámci regionu horního Ponísí, které se odlišují především mírou uplatnění modernizačních procesů. Proto jsou ústřední kapitoly věnovány především tématu střetu a zároveň symbiózy historie a modernity. Jedná se tedy o sondu, která se prostřednictvím sledování vývoje jednotlivých kategorií a zároveň jejich komparací snaží extrahovat prvky, které byly společné a mohly tak být využity ke konstruování jednotné, sudetoněmecké identity.

Jednotlivé části regionu horního Ponísí se jeví vhodným předmětem podrobnějšího zkoumání především proto, že z hlediska modernizačních procesů představují signifikantní modifikace. Zatímco Liberec velmi brzy dospěl od liberalismu k nacionálním postojům a nárokoval si postavení hlavního města českých Němců, v Jablonci nad Nisou vládl duch liberalismu déle a v centru dění tu zůstávala ekonomická prosperita. Naopak Frýdlantsko hospodářsky zaostávalo, mělo však úctyhodnou historickou tradici, která hrála v sebeuvědomovacím procesu nezanedbatelnou roli. Vzhledem k tomu, že se jednalo o zemědělskou oblast, byla také považována za vhodný předmět národopisného zkoumání.

Abstract

There was considerable focus on local culture and heritage in the last quarter of the 19th century in the regions with a predominantly German Bohemians population. Regional identity was shaped to a significant extent by publications on local culture and heritage ("*Heimatkunde*"), often designed for teaching in schools.

With the German-speaking population spread out around the periphery of Bohemia, Moravia and Czech Silesia, there was no obvious centre for formation of German Bohemians identity and for a long time there was no uniform character to that identity. It was then manifested most strongly in the various regions. This dissertation is based on analysis and comparison of *Heimatkunde* publications. I have defined categories for examination of *Heimatkunde*: landscape (geography), heritage (history), progress (modernity) and people (ethnography), which correspond to the original breakdown of *Heimatkunde* and are also considered relevant by authors looking at the development of national movements. Definition of group identity is dominated by nationalism, especially as regards the second half of the 19th century and the first third of the 20th century.

The focus of this dissertation is comparison of *Heimatkunde* publications from three neighbouring areas in the Upper Neisse region, differing primarily in terms of the degree of application of modernisation processes. The central chapters are therefore primarily devoted to the issue of the clash between and also the symbiosis of history and modernity. By monitoring and comparing the development of the various categories, this dissertation attempts to extrapolate common elements that could be used to construct a single Sudeten German identity.

The individual areas of the Upper Neisse region emerge as a suitable subject for more detailed examination, primarily because there are significant differences in terms of modernisation processes. Whereas Liberec soon descended from liberalism to nationalism and claimed the role of capital of the Sudeten Germans, the spirit of liberalism held out longer in Jablonec nad Nisou, where economic prosperity remained at the forefront. The Frydlant region lagged behind in economic terms, but had considerable historical tradition, which played a significant role in the process of building self-awareness. Since it was an agricultural area, it was also considered a suitable subject for ethnographic research.

Klíčová slova

Němci z českých zemí (českoslovenští Němci, sudetští Němci), nacionalismus, identita, vlastivěda, regionalismus

Keywords

German Bohemians (Czechoslovak Germans, Sudeten Germans), nationalism, identity, *Heimatkunde*, regionalism

Obsah:

1. Úvod	9
1. 1. Téma práce - badatelské otázky	9
1. 2. Metodologické ukotvení.....	10
1. 3. Úloha regionální identity.....	13
1. 4. Struktura práce	16
2. Němci z českých zemí, českoslovenští Němci, sudetští Němci	17
2. 1. Vymezení skupiny.....	17
2. 2. Specifické znaky identity českých Němců.....	23
2. 2. 1. Několikanásobná příslušnost – vrstevnatá identita.....	24
2. 2. 2. Interakce s českým prostředím	35
2. 2. 3. Absence centra - regionalismus	43
2. 2. 4. Konstruování identity	47
3. Vlastivěda a region horního Poníší	51
3. 1. Zdroje vlivu německé vlastivědy v českých zemích a v Československu .	51
3. 2. Vlastivědci horního Poníší a jejich díla	72
4. Krajina (Geografie)	138
4. 1. Krajina jako geografický a fyzický prostor.....	143
4. 1. 1. Natura versus Cultura	144
4. 1. 2. Využívání krajiny	147
4. 1. 3. Krása přírody	158
4. 2. Krajina jako politický a správní prostor.....	167
4. 2. 1. Země, panství, okres, obec	167
4. 2. 2. Na hranici	175
4. 2. 3. Osídlení, kolonizace	181
4. 3. Krajina jako kulturní a sociální konstrukt.....	188
4. 3. 1. Vyobrazení krajiny	188
4. 3. 2. Stereotypizace.....	192
4. 3. 3. Poetizace.....	194
4. 3. 4. Místa paměti	196
5. Minulost (Historie)	204
5. 1. Moc, vláda, správa	209
5. 1. 1. Panovník a šlechta	210
5. 1. 2. Poddaní.....	222
5. 1. 3. Město	226
5. 2. Víra.....	236

5. 2. 1. Christianizace	236
5. 2. 2. Reformace.....	242
5. 3. Hospodářství	248
5. 3. 1. Zemské stezky, obchodní cesty	249
5. 3. 2. Privilegia.....	255
5. 3. 3. Soukeníci a skláři	259
5. 4. Osobnost v dějinách regionu	273
5. 4. 1. Albrecht z Valdštejna	276
6. Pokrok (Modernita).....	284
6. 1. Modernizace prostředí.....	289
6. 1. 1. Urbanizace, městská infrastruktura	289
6. 1. 2. Doprava	300
6. 1. 3. Industrializace.....	309
6. 1. 4. Problémy industrializace a jejich řešení	323
6. 2. Modernizace společnosti	339
6. 2. 1. Rozvoj občanské společnosti, samospráva.....	339
6. 2. 2. Nacionalizace	348
6. 3. Moderní osobnosti.....	358
7. Lid (Národopis).....	364
7. 1. Projevy lidové kultury	370
7. 1. 1. Jazyk, nářečí, slovesnost.....	370
7. 1. 2. Mravy a zvyky, víra	378
7. 1. 3. Hmotná kultura	382
7. 2. Inspirace lidovou kulturou	389
8. Závěr	393
9. Prameny a literatura	400
10. Obrazová příloha	433

1. Úvod

1. 1. Téma práce - badatelské otázky

Tématem práce je zkoumání úlohy regionálního faktoru v procesu utváření identity Němců z českých zemí (československých Němců) od 60. let 18. století až po konec 30. let století dvacátého. V obecné rovině lze tento proces schematicky popsat jako směřování od osvícenského vlastenectví, přes rakouské občanství až ke konstrukci jednotné sudetoněmecké identity, k níž výrazně přispěla národovecká (völkisch) ideologie.¹ Než byla, především díky národovectví, tato identita definována, odehrával se identitotvorný proces do značné míry roztržštěně v jednotlivých regionech a nacionalizace, přestože hrála podstatnou roli, nebyla jeho složkou jedinou. Tato práce je sondou, která se pomocí komparace obsahu vlastivědných prací pokouší identifikovat prvky se sjednocujícím potenciálem. Zabývá se vztahem specifických konstelací a unifikujících myšlenkových rámců. Pokouší se zjistit, které faktory měly pro utváření identity význam a jak ho ovlivnily, přičemž srovnává specifickou situaci tří vybraných oblastí v rámci jednoho regionu. Vývoj v těchto sousedících oblastech ovlivnily odlišné fyzické podmínky, specifická historická tradice, a rozdílná úroveň různých aspektů modernizace. Sjednocující impulzy byly sice často neseny diskurzem přicházejícím z vnějšku, avšak regionální rovina sloužila jako zdroj konkrétních faktů. Díky zobecnění a zasazení do širších myšlenkových rámců se z nich následně stávaly opory konstrukce jednotné identity. Tato práce sleduje především její formování na

¹ Adjektiva národovecký (völkisch) užívám ve shodě s tím, jak jej charakterizovali Eva Hahnová a Hans Hennig Hahn: „Národovecké prostředí bylo v německy mluvícím světě v první polovině 20. století velmi populární, a to jak v široké veřejnosti, tak akademických kruzích. Právě z tohoto prostředí čerpali svou inspiraci zastánci tzv. sudetoněmeckví, kteří rozpracovávali tzv. národovecké teorie společenského a historického vývoje, politického myšlení a národovecké lidové výchovy. Celý tento myšlenkový svět má původ ve slově *Volk*, které bývá obvykle překládáno do češtiny jako národ či lid. Ale tak jako každý jednotlivec naplňuje slovo „národ“ vlastními asociacemi a konotacemi, má i každý národní diskurs své kolektivní referenční formy, jimiž je slovo „národ“ užíváno a čteno. Německému pojmu *Volk* jsou vlastní konotace přírodního jevu překračující lidský horizont, a proto ne zcela přístupného racionálnímu empiricko-kritickému pohledu. K takto pojímaným představám o obsahové náplni slova *Volk* se družily asociace typu „krev a půda“, „kmen“, „živel“, „domov“, „lid“, „pronikání“, „zanikání“, „zrod“, „osud“ či „katastrofa“. Lidské dějiny se v národoveckém světě proměnily v dějiny zvěčňovaných přírodních a osudových sil, národovečtí historici neznali kulturněhistorickou různorodost „obyčejných lidí“ a individuální člověk jim byl pouhou hříčkou vyšších univerzálních zákonitostí.“ E. HAHNOVÁ, H. HENNING HAHN, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapominání*, Olomouc 2002, s. 193. Vývojem s významem pojmu se zabývala rovněž J. Balcarová. Klíčem k pochopení völkisch myšlenkového komplexu považuje ve shodě se současnou německou historiografií rasové učení. J. BALCAROVÁ, „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“, *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*, Praha 2013, s. 42-46.

regionální úrovni. Komparací interpretací faktů regionálního významu usiluje o postihnout vnitřní dynamiky utváření pocitu sounáležitosti.

1. 2. Metodologické ukotvení

Identita je kategorií užívanou původně v oborech zkoumajících psychiku jednotlivce, jeho vztah ke skupině a místo ve společnosti. Postupně se tohoto pojmu chopila sociologie a skrze ni pronikl do historiografie. Pojem je využíván při popisu sociálních a kulturních interakcí, jejichž zkoumání se stalo aktuální od 60. let 20. století.²

Identitou v této práci rozumím vědomí skupinové sounáležitosti dané jak objektivně určitelnými okolnostmi, podmínkami historického vývoje jako je geografická, politická nebo hospodářská situace, tak zejména subjektivní volbou navazující na tyto podmínky a konstrukcí vkládající smysl a určující směřování takto utvořeného společenství. S ohledem na kritiku analytického potenciálu tohoto příliš vágního pojmu ho používám jako širokou kategorii zahrnující různé typy vazeb v rámci skupiny, která je ve svém vývoji obtížně definovatelná.³

Pro základní vymezení skupiny českých (československých) Němců využívám typologii navrženou některými badateli na poli výzkumu nacionalismu, který je zřejmě nejprozkoumanějším fenoménem moderní skupinové identity.⁴ Důvod tkví jednak v aktuálnosti, kterou si toto téma udrželo do dnešních dnů, jednak ve významu, jenž mu byl a je retrospektivně přikládán.⁵ Od druhé poloviny 20. století pak byl nacionalismus nahlížen s větším odstupem a v širší perspektivě. Proces nacionalizace – utváření národní identity, jakožto dílčí proces modernizace byl podroben zkoumání, které stanovilo různá hlediska a kategorie, v nichž se tento proces odráží a jejichž výsledků také ve své práci využívám.

Systematickou typologii nacionalismu, periodizaci i škálu zdrojů a složek, jakožto nástrojů, s jejichž pomocí lze národotvorné procesy uchopit, přinesl ve svých

² M. POWER, R. KUČERA, Identity v současné historiografii, in: *Identity v českých zemích 19. a 20. století. Hledání a proměny*, Praha 2012, s. 9-10.

³ R. BRUBAKER, F. COOPER, Beyond „Identity“, *Theory and Society* 29, 2000, s. 1-47.

⁴ M. POWER, R. KUČERA, Identity v současné historiografii, in: *Identity v českých zemích*, s. 11.

⁵ Zvláště pro 2. polovinu 19. a první třetinu 20. století je považována za charakteristickou „situace, kdy identifikace s národem převažuje a kdy se národní vědomí stává tou formou identity, která je sdílena a všeobecně chápána jako nejdůležitější.“ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa (Evropské „dlouhé 19. století)*, Praha 2003, s. 31.

pracích Miroslav Hroch.⁶ Jako základní hledisko této typologie uvádí rozdíly ve vývoji státních národů vyvíjejících se v podmínkách vlastního státu a národních hnutí hledajících svou identitu v emancipaci v rámci odlišného státního útvaru.⁷ Základní periodizační mezníky podle něho tvoří postupné uvědomování si, ztotožnění nebo identifikace stále širších vrstev dané skupiny s národní myšlenkou.⁸ Za základní zdroje a složky národotvorných procesů považuje etnické kořeny, odkaz minulosti, modernizaci, důležitou roli hraje zájmový rozpor (politický či sociální).⁹ Podobné kategorie uvádějí také Anne-Marie Thiessová, Miloš Řezník a další.¹⁰

Zkoumání podmínek vzniku národa, konkrétní politické, hospodářské a sociální situace ustupuje v posledních desetiletích do pozadí a aktuálním se při výzkumu nacionalismu stává pojem kulturního, případně sociálního konstruktů.¹¹ Již Ernst Renan na konci 19. století poprvé obrátil při zkoumání nacionalismu pozornost k subjektivnímu charakteru identifikace se společenstvím národa.¹² V současné době je stále jedním z nevlivnějších při zkoumání této problematiky koncept Benedicta Andersona, který popsal skupinovou identitu jako kulturní konstrukci, „představu společenství“ (imagined communities).¹³

Významnou roli hraje také výzkum kultury kolektivního historického vědomí a paměti inspirovaný především dílem sociologa Maurice Halbwachse¹⁴ a rozpracovaný Janem Assmannem, který v úvodní studii ke své práci věnované roli písma, vzpomínky a politické identity v rozvinutých kulturách starověku věnoval historické a kulturní paměti jako jednomu z podstatných faktorů formujících kolektivní identitu. Minulost přitom nepovažuje za objektivní, vzniklou přirozeným

⁶ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009.

⁷ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 48-60. (Část první, kapitola druhá: Typologická charakteristika.)

⁸ Průběh začíná učeneckou fází, v níž je tato myšlenka předmětem úvah úzkého kruhu vzdělanců. Pokračuje fází agitační, kdy postupně získává ohlas v širších vrstvách a vrcholí fází masovou, která se vyznačuje plnou národní mobilizací. M. HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999.

⁹ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*.

¹⁰ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*.

A.-M. THIESSOVÁ, *Vytváření národních identit v Evropě 18. – 20. století*, Brno 2007.

¹¹ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 232-266.

¹² E. RENAN, *Qu'est-ce qu'une nation (Co je národ?)*, přednáška proslovená v roce 1882. Česky in: M. HROCH (ed.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, Praha 2003.

¹³ B. ANDERSON, *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008.

¹⁴ M. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*, Praha 2009.

růstem, ale za kulturní výtvar.¹⁵ Předpokládá, že „povědomí společenské příslušnosti, které nazýváme „kolektivní identita“, se opírá o účast na společném vědění a společné paměti, která se formuluje promlouváním ve společném jazyce anebo obecně užíváním společné soustavy symbolů“.¹⁶ Tato teze odpovídá sociálně konstruktivistickému pojetí kultury jako symbolického světa smyslu.¹⁷ Kultura paměti může být podle stejného principu vyjádřena i v geografickém rozměru.¹⁸ A může rovněž nacházet svůj výraz v konstruovaném rejstříku, seznamu bodů identity, nebo souhrnu „dědictví národa“, k nimž patří zejména národní dějiny, jazyk, kulturní památky, folklór, památná místa, specifická mentalita a podobně.¹⁹ Identitu lze také účinně formulovat jako vyhranění se vůči konkurenční skupině. Každé „my“ používá ke svému definování nějaké „oni“.²⁰ Výzkumu tohoto jevu věnují pozornost zejména dějiny mentalit. Důraz je přitom kladen na sdílené kolektivní myšlení a postoje. Ty opět nejsou určovány objektivní skutečností, ale závisejí na představách skutečnosti, obrazech vytvořených v rámci procesu socializace, na očekáváních a předsudcích. Pro tyto zjednodušené obrazy se ujal termín stereotyp. V případě, že se jedná o projekci sebe sama, jedná se o autostereotyp; představy o „těch druhých“ jsou pak označovány jako heterostereotypy. Stereotypy vznikají zpravidla za napjatých a konfliktních historických konstelací a stávají se dlouhodobou součástí kolektivní paměti.²¹ Při zkoumání problematiky nacionalismu se záhy ukázalo, že variabilita procesu utváření národního vědomí je značná a postihnout ji předem danými kategoriemi není vždy možné. To mělo za následek redefinování celého předmětu výzkumu směrem k co nejširšímu vymezení. Od pojmu národa definovaného původně jako odvěká, daná kategorie, přes národ daný objektivně určitelnými vztahy (jazykovými, historickými, ekonomickými a dalšími vazbami)²² nebo jejich

¹⁵ J. ASSMANN, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001, s. 46.

¹⁶ J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 122-123.

¹⁷ P. L. BERGER, T. LUCKMANN, *Sociální konstrukce reality*, Brno 1999.

¹⁸ Úspěšně ho použil ho Pierre Nora v projektu „míst paměti“. P. NORA (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, Paris 1984-1992.

¹⁹ Například A.-M. THIESSOVÁ, *Vytváření národních identit*, s. 9-15.

²⁰ D. LANGEWIESCHE, *Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert: zwischen Partizipation und Aggression*. Vortrag vor dem Gesprächskreis Geschichte der Friedrich-Ebert-Stiftung in Bonn am 24. Januar 1994, Bonn 1999; D. TŘEŠTÍK, *Češi a dějiny v postmoderním očistci*, Praha 2005, s. 215-216.

²¹ J. KŘEN, Úvod, in: J. KŘEN, E. BROKLOVÁ (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998.

²² A. SMITH, *National Identity*, London 1991.

kombinací, přičemž absence některého z nich ještě nediskvalifikuje dané společenství jako národ, až po národ charakterizovaný právě a pouze nacionalismem.²³ Již v 60. letech 20. století byl vysloven názor, že tyto vztahy jsou zaměnitelné a národ lze definovat v podstatě jakoukoli oddaností, loajalitou.²⁴ Svazky loajality ať již jakéhokoli druhu existovaly vždy a v dějinách jsou sociálně psychologickou a antropologickou konstantou.²⁵ Národ pak místo obvyklých etnických a jazykových znaků lze šířeji definovat jako skupinu schopnou užší komunikace a koordinace či pouze jako skupinu vědomou si své sounáležitosti a utvrzující se v ní vytvářením vnějších znaků.²⁶ Taková pojetí jsou schopna popsat různorodé skupinové identity, a v jejich rámci lze zkoumat i ty skupiny, jejichž cesta k sebeurčení zahrnovala různé alternativy a měla specifický charakter.

1. 3. Úloha regionální identity

Přestože etnicky a jazykově formulovaná, národní identita byla na konci 19. století tou největší silou v oblasti kolektivního sebeurčení, regionálně vymezená přináležitost si udržela svůj význam a často byly některé její prvky transformované do obecné roviny přijaty do skupiny znaků vymezujících společnou národní charakteristiku. V některých situacích ovšem mohla být naopak hrází stojící v cestě nacionální unifikaci.²⁷ Tato práce obrací pozornost ke specifickým výpovědím o

²³ E. H. CARR, *Nationalism and After*, London 1945; E. KEDOURIE, *Nationalism*, London 1960; H. KOHN, *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, New York 1944.

²⁴ E. LEMBERG, *Nationalismus*, Hamburg, 1964.

²⁵ H.-U. WEHLER, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, München 2001, s. 16-19.

²⁶ K. W. DEUTSCH, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, 1953.

²⁷ Význam vztahu regionální identity k identitě národní zmiňuje M. Řezník jako evropské specifikum dlouhého 19. století. Charakterizuje ho jako silný, ale velmi různorodý: „mohl v určitých situacích znamenat zesílení národní agitace tam, kde národní a zemské vědomí mohlo rezonovat, jinde představoval závažnou konkurenci národního vědomí, nebo z naprosto rozdílného průběhu etnicko-jazykových a zemských či státních hranic vyplývaly různé praktické komunikační a politické překážky. V tomto případě navíc vznikaly předpoklady pro to, aby v situaci úspěšných národních hnutí, doformování národních společenství a vzniku „národních“ států byl postaven problém národního soužití, státní loajality, národnostních menšin a iredenty. Právě odtud se odvíjely problémy, jež bývají považovány za nejtěživější traumata nacionalismu a xenofobie 20. století. To samozřejmě souvisí s mnohonárodním charakterem pozdějších „národních“ států, se způsobem jejich konstruování a hlavně s cestou, jakou byla určena jejich hranice. Tematicky to však již představuje situaci typickou mnohem více pro období po vzniku moderních národů. Vztah národní a teritoriální identity se však nevyčerpává pouze poměrem národního vědomí k zemskému patriotismu či státní definici národa, nýbrž v moderní době také identitami regionálními. Mnoho národních hnutí, avšak zdaleka ne všechna, se odvíjela od regionálního patriotismu a od zájmu patriotů o místní, etnicky specifické obyvatelstvo. Národní hnutí a prosazování národního konstruktů pak nejednou probíhalo integrováním různých, i když blízkých etnických skupin, vykazujících svébytné dialektologické a folkloristické rysy. Národ tak představoval ve své podstatě redefinici dřívějšího regionalismu nebo překonání těchto regionalismů ve jménu širšího a obsáhlejšího celku. Tyto procesy však probíhaly často dlouho a komplikovaně.“ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*, s. 137-138.

procesu formování identity německy hovořících obyvatel Českých zemí obsažených ve vlastivědné produkci a zkoumá ji na konkrétních případech regionů. S pomocí výše zmíněných metodologických přístupů a nástrojů se pokusím popsat širokou škálu faktorů, které při jejím utváření spolupůsobily. Nepůjde mi tedy pouze o vzrůstající nacionalismus, s nímž je utváření sudetoněmecké identity neoddělitelně spjata, ale také o roli osvícenské tradice, liberalismu, o vlivy hospodářské a sociální, které se staly jádrem národně relevantního zájmového rozporu, o kulturní a sociální konstrukce, jež tvořily myšlenkový svět nikoli ještě jednoznačně profilované skupiny německy hovořícího obyvatelstva českých zemí. Míra působení těchto obecných faktorů závisela současně na specifických podmínkách panujících v regionech, v nichž Němci v rámci českých zemí žili v do jisté míry uzavřených skupinách. Při konstruování společné sudetoněmecké identity bylo tedy třeba integrovat prvky regionální.

Pokusíme-li se na proces vytváření identity českých Němců aplikovat fáze národotvorného procesu postulované Miroslavem Hrochem,²⁸ pak aktivizační, učeneckou fázi můžeme spatřovat jak v barokních kronikách sepsaných v duchu zemského patriotismu, tak i v prvních statistických studiích centralisticky orientovaných autorů stojících již na prahu moderní doby. Agitační fáze u českých Němců souvisí právě s vlnou vydávání vlastivěd od druhé poloviny 19. století. Největší rozkvět zaznamenalo vlastivědné hnutí na přelomu 19. a 20. století, kdy se sestavování vlastivěd, koncipovaných obvykle jako učebnice, začali věnovat učitelé a učitelské spolky. Od zdůrazňování regionálních prvků postupně přecházely původní regionální vlastivědy k jednotícím charakteristikám, případně přímo k adoraci příslušnosti k německé kultuře v rámci národoveckého hnutí a svou vědeckou podobu pak našla v textech profesorů německé Karlovy univerzity ve 20. a 30. letech 20. století.²⁹ Díky zvýšené snaze o popularizaci, úzké vazbě na pedagogické prostředí a činnost ochranných spolků byla tato agitace do značné míry úspěšná. Situace se vyhrotila i přispěním hospodářské krize, kdy se k argumentům kulturním přidaly argumenty ekonomické a především sociální – což konečně znamenalo zapojení skutečně širokých vrstev.

²⁸ M. HROCH, *V národním zájmu*, s. 15-16.

²⁹ P. LOZOVIUK, *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.

O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918-1945*, Praha 2011.

V souběhu s politickým a ekonomickým vývojem přecházelo německé obyvatelstvo českých zemí, respektive Československa velmi rychle k masové fázi národní aktivizace. Významnou roli zde sehrál konstrukční charakter této identity. Nejpropracovanější reflexí konstruktivistických přístupů vzhledem k německému obyvatelstvu českých zemí jsou práce Evy Hahnové a Hanse Henninga Hahna zabývající se utvářením identity a vzpomínkovou kulturou sudetských Němců, včetně figur vzpomínání (a zapomínání), které mají velmi blízko ke stereotypům.³⁰ Jako klíčový okamžik upevnění těchto stereotypních představ označují Hahnovi až traumatický zážitek odsunu, jímž semknutá komunita vystěhovalců zdůvodnila své postoje.

Cílem této práce primárně není podle různých kritérií určit mezníky, kdy německojazyční obyvatelé daného regionu dosáhli dané úrovně uvědomění, či zkoumat naplňují-li znaky příslušnosti k etnické kategorii, etnické pospolitosti, či národnostní skupině. Jde mi o prozkoumání procesu, kdy se v regionálních společenstvích pod vlivem vyšších celků reformulují lokální specifika do podoby společných charakteristik.

Průběh těchto reformulací lze podle mého názoru dobře sledovat v regionální vlastivědné literatuře. Předností vlastivědy je její komplexnost, souhrnný pohled na vazbu mezi člověkem a prostředím, společností a přírodou a v neposlední řadě vzdělávací a výchovné poslání. V tom všem se dobře odráží snaha po vymezení identity. Region, jehož vymezení může být někdy (například v důsledku správních změn) problematické, lze v obecné rovině chápat jako strukturu či systém skutečností a vztahů vázaných na určitou oblast.³¹ Takové vymezení dobře koresponduje se situací německojazyčného obyvatelstva českých zemí. Regiony, které obývalo, se vyznačovaly různými geografickými podmínkami, historickým vývojem, hospodářskými specifiky i etnografickými zvláštnostmi.

Vlastivědám věnovali pozornost již Eva Hahnová a Hans Henning Hahn. Soustředili se však zcela na výslednou sudetoněmeckou identitu a její regionální zdroje podrobně nezkoumali. Roli regionálních identit vytvořených prostřednictvím historického vyprávění se věnoval ve své disertaci Jaroslav Ira.³²

³⁰ E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí*, Ústí nad Labem 1999.

E. HAHNOVÁ, H. HENNING HAHN, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*.

³¹ J. BARTOŠ, J. SCHULZ, M. TRAPL, *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*, Olomouc 2004, s. 9.

³² J. IRA, *Lokální a národní identita v historických monografiích českých, moravských a haličských měst (1860 – 1900)*, dizertační práce, Univerzita Karlova v Praze, 2013.

Ve své práci podobně jako já předpokládá, že se vedle nacionálně formované identity utvářela i identita lokální. Zabývá se podobným typem regionálních děl, které souhrnně nazývá městskými dějepisy a zkoumá jejich sociální funkci. Vlastivědné produkci spojené s německojazyčnými regiony věnovaly pozornost i další autoři. Jejich přístup byl však převážně deskriptivní. Za všechny uvádím diplomovou práci Hany Koubkové zaměřenou na jihočeské německé dějepisectví na přelomu 19. a 20. století.³³

1. 4. Struktura práce

Nežli přistoupím k rozboru obsahu vlastivědných publikací regionu horního Ponisí, který zahrnuje dílčí oblasti Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka, věnuji nejprve pozornost specifickým charakteristikám skupiny Němců z českých zemí. V další kapitole nastíním vlivy, které se na vývoji německé vlastivědy v českých zemích a v Československu odrazily a podám přehled vlastivědné produkce regionu horního Ponisí.

Hlavní část práce se zabývá proměnami základních témat. Rozčlenění do kapitol odpovídá do značné míry struktuře vlastivěd a zároveň naznačuje jejich vývoj od topografických popisů přes historické práce, dovedené neznáma až do současnosti, až po důraz na národopis, který byl reakcí na modernizaci a zároveň souvisel s nastupující ideologií národovectví. Všechny uvedené kategorie byly a jsou zároveň předmětem aktuálních historiografických výzkumů směřujících k popisu kolektivní identity. Jednotlivé vlastivědy přinášejí ve zvolených tematických okruzích některé myšlenkové figury, které se postupně stereotypizují a stávají se prvky konstrukce jednotné (sudetoněmecké) identity. Rozborem obsahu vlastivěd se pokouším identifikovat jejich původ a vývoj.

³³ H. KOUBKOVÁ, *Německé dějepisectví v jižních Čechách na přelomu 19. a 20. století*, diplomová práce, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2015.

2. Němci z českých zemí, českoslovenští Němci, sudetští Němci

Českými Němci rozumím německy hovořící obyvatelé Čech.³⁴ Ti byli součástí velké skupiny německého obyvatelstva rakouské monarchie. V českých zemích existovala v tomto smyslu také skupina Němců moravských a slezských. Vyjma užívání němčiny a zemské charakteristiky se na počátku 19. století nevyznačovali žádným společným prvkem.³⁵

2. 1. Vymezení skupiny

Základní kategorií zkoumající skupinu z hlediska nacionalismu je podle klasifikace Miroslava Hrocha jejich vazba na stát. Státní národy jsou tak odlišeny od národních hnutí.³⁶ Čeští Němci se nacházeli ve specifickém postavení, které zahrnovalo současně různé konstelace obyvatelstva a státu – byli součástí vládnoucího národa v rámci habsburské monarchie, etnickou menšinou v rámci českých zemí, a zároveň součástí formujícího se německého národa ve smyslu kulturním, jazykovém a etnickém. Ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století se vzhledem k historickému vývoji řešení této situace stalo předmětem teoretické volby mezi „rakousko-uherskou“ identitou, osudem národního hnutí v rámci mnohonárodnostní monarchie, respektive odlišného národního státu (Československa) nebo připojením se k národnímu státu německému. Identita českých Němců má tedy, viděno velmi schematicky, tři zřetelné komponenty: příslušnost k politickému celku habsburské monarchie, spíše geograficky (s postupem doby stále méně ve správním smyslu) chápanou příslušnost k Českému království a zároveň náležitost ke kulturnímu celku německého národa. V průběhu dlouhého 19. století se ale význam jednotlivých složek měnil, neboť vývoj na domácí i mezinárodní politické scéně výrazně ovlivňoval misky vah.

³⁴ V textu jsou volně zaměňovány termíny čeští Němci a Němci z českých zemí. Druhý z termínů zahrnuje vedle Němců žijících v Čechách také Němce moravské a slezské, kteří na regionální úrovni mají jistě svá další specifika. Protože ale pro většinu autorů dosud byly předmětem zkoumání vztahy česko-německé v obecné rovině, nerozlišovali mezi Čechy, Moravany a Slezany a českými, moravskými a slezskými Němci, i když by při podrobnějším průzkumu tyto rozlišení být měly. Ukázaly to například práce brněnských historiků zabývajících se právě místními situacemi.

³⁵ „...na prahu nacionální éry je jejich profil směrodatně určován zemskou příslušností – v této době existují jen jako složky rakouského německví.“ J. KŘEN, *Konfliktní společenství, Češi a Němci 1780-1918*, Praha 1990, s. 36.

³⁶ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 48-60. (Část první, kapitola druhá: Typologická charakteristika.)

Touto prací se snažím upozornit na čtvrtou komponentu, kterou je vazba ke konkrétnímu regionu. Tento typ identifikace vychází z osvícenského patriotismu.³⁷ Lokální patriotismus měl svou podobu i v liberální měšťanské společnosti 19. století ovlivňované současně již stále více vzrůstající nacionalizací. Zatímco jazyková indiferentnost osvícenského patriotismu již dávno nebyla aktuální, pocit zodpovědnosti za dění v bezprostředním okolí, městě či regionu, přetrvával.

V rámci habsburské monarchie byli čeští Němci příkladem příslušníků vládnoucí skupiny v multietnickém státě. V Čechách i v českých zemích ale čelili konkurenci formujícího se českého národního hnutí, jehož tlak postupně sílil. Německé obyvatelstvo českých zemí na něj nebylo připraveno. Nespojovala jej žádná jednoznačně formulovaná politická, kulturní, ekonomická ani sociální idea. Navíc obývalo nespojité regiony po obvodu Čech (jazykové ostrovy na Moravě a většinu Slezska). Tyto regiony se vyznačovaly do značné míry svébytnými politickými, kulturními, hospodářskými i sociálními charakteristikami.

Právě pod vlivem vzrůstajících nároků českého národního hnutí, které v Čechách oslabovaly dominantní postavení českých Němců, začala postupně také tato skupina hledat cesty k formulování společných zájmů a postupnému posilování jednotné identity, která by byla schopna této konkurenci účinně čelit. Doba, kdy mohla být platformou pro společnou identitu zemská příslušnost, která dříve nacházela svůj výraz v osvícenském patriotismu, se stávala minulostí. Loajalita k českým zemím jako historicko-politické individualitě, k níž se upínala česká reprezentace a dodávala jí zřetelný národní charakter, byla pro Němce politicky nepřijatelná. V takto teoreticky definovaném útvaru byli odsouzeni k postavení menšiny, která by se v demokratizující se společnosti musela podřídít české většině. Také širší identita vztahující se k habsburské monarchii jako celku a definovaná především loajalitou k panovníkovi, se ukázala jako příliš slabá. Projevilo se to zvláště poté, kdy Maďaři docílili dualismu a slovanské národy, které tvořily

³⁷ „Nabídka regionální identity byla ve druhé polovině 18. století jednoznačně spjata se šířením osvícenského patriotismu. Tento patriotismus byl orientován jednak státně, jednak regionálně: byl založen na identifikaci s regionem. Přitom bylo nepodstatné, zda se vlastenec v daném regionu narodil a zda jeho mateřština byla shodná s jazykem, jímž se v regionu hovořilo. Regionální identita znamenala pro vlastence především závazek sloužit, být prospěšný "svému" regionu a jeho obyvatelům.“ M. HROCH, *V národním zájmu*, s. 24-25.

podstatnou část obyvatelstva Předlitavska, volaly po stále větší politické emancipaci.³⁸

V utváření identity českých Němců měl vedle českého obrozenského procesu neméně významný vliv také vývoj v sousedních německých zemích.³⁹ Obecně lze říci, že po vzniku sjednoceného Německa odstředivé tendence českých Němců vůči monarchii sílily.

Jako základní zdroje a složky národotvorných procesů uvádí Miroslav Hroch etnické kořeny, odkaz minulosti a modernizaci.⁴⁰ V rámci aktuálních modernizačních procesů projevovala stále větší životaschopnost myšlenka příslušnosti k především jazykem definovanému národu, která se v demokratizující se společnosti stávala zdrojem mandátu k politickému jednání. Vazby ke státním útvarům definovaným tradičním dynastickým způsobem postupně slábly, zatímco se konstituovaly ne-li reálně, tedy alespoň jako ideál a cíl, útvary s nacionálními charakteristikami. Také pro formování společné identity českých Němců se stala klíčovým faktorem etnická a jazyková příslušnost.

Jazyk byl původně pro Němce z českých zemí i v rámci mnohonárodnostní monarchie samozřejmým a nijak neakcentovaným vyjádřením příslušnosti k vládnoucí, privilegované skupině, jejímiž příslušníky se automaticky stávali právě jen v důsledku přednostního přístupu k tomuto základnímu komunikačnímu prostředku. Postupně stále úspěšnější české národní hnutí, které kladlo zvláštní důraz na „obrození“ jazyka a později také na jeho užívání ve veřejné komunikaci, začalo toto za samozřejmost považované privilegium ohrožovat. Zvláště, když byly z české strany vzneseny požadavky směřující k jazykovému zrovnoprávnění a statusu češtiny jako úřední řeči.

Jazyk spojoval české Němce jak s rakouským němectvím, tak i s německým národním hnutím. To bylo aktivováno odporem proti Napoleonovi v době války za osvobození (Befreiungskrieg). V roce 1848 již konkurovalo rakouskému

³⁸ J. RAK, *Zachovej nám Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804-1918*, Praha 2014.

³⁹ „Jejich příslušnost k německému národu se formovala paralelně s vývojem moderního německého národního vědomí a sehrála u různých seskupení různou roli.“ E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 71.

⁴⁰ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 61-129. (Část druhá: Zdroje a složky národotvorných procesů.)

dynastickému i českému zemskému patriotismu a v českém prostředí iniciovalo vznik obrazu Němce jako nepřítel a nejpozději po sjednocení Německa jako nesrovnatelně silnějšího souseda a trvalé hrozby.⁴¹

V rámci procesu sjednocování Německa byla zachována specifika jednotlivých zemí včetně jazykových odlišností. To platilo i pro Rakousko a české země. Vedle němčiny jako jazyka školní výuky a vyšších společenských vrstev je třeba uvést, že jednotlivé regiony osídlené německým obyvatelstvem se i v rámci relativně malého území Čech vyznačovaly výraznými dialekty, jimiž jako obecnou řečí hovořily široké vrstvy obyvatelstva. Tentýž jazyk, němčina, měl ve své spisovné podobě funkci sjednocující, a zároveň mohl být ve formě dialektu výrazem regionální identity.

V Rakousku byla již od doby osvícenství němčina nástrojem konsolidace státu. Předmětem politického boje se stala v souvislosti s kulturní a politickou emancipací českého národa. Po vzniku Československa se pozice většiny a menšiny a s tím i původní pozice obou zemských jazyků zcela obrátila, což u českých Němců podpořilo další zájem o jazyk. V centru pozornosti se ocitla jak lidová slovesnost, tak i umělecká tvorba a obojí směřovalo ke zdůrazňování jednoty německé kultury. Vedle jazyka začala být zdůrazňována také etnicita. Obojí potvrzovalo přináležetost k německému národu nejen bez ohledu na státní příslušnost, ale i společenské a sociální postavení a jakákoli další specifika.

Další významné zdroje identifikačního procesu, odkaz minulosti a důsledky modernizačních procesů zahrnovaly vedle sjednocujících impulzů i prvky, které utváření jednotné identity komplikovaly a teoreticky obsahovaly možnosti formování její alternativní, nenárodně definované varianty.

V rámci odkazu minulosti hrála klíčovou roli státnost a instituce, v nichž se skupina vyvíjela. Habsburská monarchie nebyla pouze soužitím různých etnik, ale konglomerátem státních útvarů, jejichž historickým dědictvím byly rozdílné správní instituce, odlišné tradice státnosti, na které se národně uvědomovací procesy odvolávaly. Důvod k nespokojenosti tedy nepředstavovalo pouze podřízené postavení jazyka. Národnostní skupiny v pozici „malých“ národů se při hledání argumentů pro zlepšení své pozice obracely také k tradicím případně minulé

⁴¹ J. KŘEN, *Obrazy Němců a Německa u české společnosti*, in: J. KŘEN, E. BROKLOVÁ (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998, s. 21-22.

státnosti. Propojení těchto historicko-politických individualit s etnickým a jazykovým principem, ale přinášelo značné problémy. Historickou tradicí vymezené dílčí správní jednotky totiž často nebyly z etnického a jazykového hlediska homogenní.

V případě českých zemí využili Češi historické tradice, a vytrvalým odkazováním na ni prosazovali státoprávní požadavky. Úspěch tohoto projektu by ale pro německy hovořící obyvatelstvo znamenal v rámci historickou tradicí vymezené správní jednotky ztrátu privilegovaného postavení. Z většiny v monarchii by se stala menšina v zemi. Reakce na takovou „historizující“ eventualitu měla ze strany Němců proklamativně „moderní“ charakter. Zpočátku převažovala liberály prosazovaná obhajoba centralismu, tak aby byla zachována německá převaha v rámci monarchie, doprovázená hesly demokratizace. I němečtí liberálové odmítající české historické státní právo hledali ale oporu v minulosti, především v racionalistické osvícenské tradici. Se vznikem jednotného Německa stále častěji, volali Němci z českých zemí po velkoněmeckém uspořádání střední Evropy. Souběžně se vyvíjela ale také snaha o zřízení samosprávných jazykových území, která by v případě realizace zřejmě znamenala i posílení regionálních identit. Do konfliktu se tedy dostávaly proudy směřující na jedné straně k široce pojaté identifikaci s větším útvarem, přičemž si zde konkurovala postupně stále méně atraktivní etnický vlašná identita rakouská a díky sjednocení Německa sílící identita německá, a na druhé straně stále přetrvávající vazby k regionům (ve smyslu geografickém a často také hospodářském), které pak ve změněných podmínkách vzniku samostatného Československa vyústily v pokus o emancipaci dílčích útvarů závislých ovšem na Rakousku.

Přes počáteční zdůrazňování „německé modernity“ proti „českému historismu“ se také pro Němce dějiny staly jedním z významných zdrojů argumentů ve stále ostřejším soupeření obou zemských národů. Interpretace pramenů a kronik pro ně představovaly základní kameny budování moderní vědecké konstrukce dějin a zároveň i subjektivních autostereotypů a mýtů. Aby se historie stala konstitutivním prvkem skupinové identity, bylo třeba z ní vybrat mezníky jako předměty společné

úcty.⁴² Pro české prostředí mělo klíčový význam dílo Františka Palackého.⁴³ Z jazykově německého prostředí se proti jeho koncepci ozvaly hlasy nabízející zcela jiné pohledy na české dějiny.⁴⁴ Tyto mezníky ale nebyly určovány jen ve vědeckých badatelkách. Pro všeobecné přijetí byla podstatná jejich popularizace a také popularizace historického bádání jako takového, již ve druhé polovině 19. století napomáhal zejména v německojazyčném prostředí rozvoj regionální vlastivědné produkce. Ve 20. - 40. letech 20. století na ni se obojího chopila národovecká (völkisch) ideologie, a s využitím propagandistických prostředků redefinovala výsledky odborné i vlastivědné produkce pro široké masy.⁴⁵

Vedle formulování společného dějinného příběhu ovlivňovala průběh formování identity také modernizace, zejména zefektivňování státního aparátu, liberalizace a demokratizace společnosti, ale také industrializace a stále intenzivnější sociální komunikace.⁴⁶ I tyto faktory mohly proces identifikace jak posilovat, tak i brzdit.

Pro německý politický subsystém v českých zemích byl dlouho určujícím faktorem liberalismus.⁴⁷ Na jedné straně zdůrazňoval moderní občanské principy, na druhé však inicioval proces nacionalizace, který je v konečném důsledku ohrožoval.

Ekonomické úspěchy českých Němců jim dodávaly pocit hrdosti, který posiloval tendence k utváření jednotné identity a poskytoval důvod toto své postavení hájit proti konkurenci druhého zemského národa. Industrializace, hrála v případě českých Němců významnou roli. Vždy zdůrazňovali téměř výhradní podíl na skutečnosti, že české země patřily k nejprůmyslovějším oblastem monarchie. Naopak Češi se snažili realizovat se prostřednictvím kulturních aktivit, zejména literatury či divadla. Tak vznikl na české straně stereotypní obraz „hmotařských“ Němců a k idealismu tíhnoucích Čechů (případně Slovanů obecně).

Mnozí představitelé české národní politiky si ale uvědomovali důležitost hospodářských aspektů. V rámci samostatného Československa byl význam

⁴² M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 74-80.

⁴³ K. ČINÁTL, *Dějiny a vyprávění, Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*, Praha 2011.

⁴⁴ Nejznámější je polemika mezi Františkem Palackým a Bertoldem Bretholzem o charakteru osídlení německého obyvatelstva v Českých zemích. Proti Palackého názoru, že Němci přišli do Čech ve 13. století v rámci kolonizace, staví Bretholz antikolonizační teorii, podle níž měly České země již před kolonizací česko-německý charakter.

⁴⁵ Zpopularizovány byly především díky několikrát vydané a rozšířené brožuře Katechismus pro sudetské Němce (Katechismus für die Sudetendeutschen). První vydání E. GIERACH, *Katechismus für das Deutsche Volk in Böhmen*, Reichenberg 1919. E. HAHNOVÁ, H. HENNING HAHN, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapominání*.

⁴⁶ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 95-129.

⁴⁷ M. HLAVAČKA a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, díl I., Praha 2014, s. 129-150.

industrializovaných pohraničních oblastí osídlených českými Němci zcela zřejmý. Stát podporoval rozvoj českých firem v oborech, které byly tradičně doménami německých podnikatelů jako například výroba a export skla, což Němci nesli nelibě. Hospodářská krize tuto animozitu eskalovala. Zvláště když začala mít velmi záhy důsledky také v oblasti sociální. V tomto okamžiku se zdálo jasné, že v modernizovaném světě se může prosadit jen jednotka organizovaná na národním principu, což zesílilo aktivizaci jednotné identity Němců v Československu, kteří se stále více dovolávali práva na sebeurčení. Jako silná alternativa cíle sebeurčovacího procesu se ale zároveň začala prosazovat identita nikoli československých Němců, ale Němců sudetských, jako nedílné součásti německého národa. Národovecká propaganda tuto volbu interpretovala i z ekonomického hlediska jako otázku přežití.

Pro Němce z českých zemí, potažmo z Československa, bylo budování vztahu ke státu zklamáním. Rakousko se nacionalizovalo a rozpadlo, Československo mělo národnostně zcela jinou charakteristiku. Identita čerpající z minulosti byla směsí prvků rakouské, německé a české a rovněž regionální tradice. Nejpevnějším stavebním kamenem se tedy jevil jazyk a etnicita, ty však proces směřovaly k vplynutí do jednotného národa německého. Snaha připojit se k tomuto národnímu celku změnila československé Němce na Němce sudetské. Změnu identity pak definitivně stvrdil traumatický prožitek odsunu.⁴⁸

2. 2. Specifické znaky identity českých Němců

Mnozí autoři, kteří se zabývali národnostním vývojem v českých zemích, případně v širším střeoevropském prostoru, věnovali pozornost především procesu české národní emancipace. Čeští Němci byli popisováni spíše okrajově, jako součást podmínek formujících české hnutí⁴⁹, případně jako podmnožina skupiny klíčových soupeřů,⁵⁰ nebo jako součást složité národnostní situace střední Evropy.⁵¹ Proces zformování národnostní skupiny Němců z českých zemí byl podrobněji popsán

⁴⁸ E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 17.

⁴⁹ M. HROCH, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999.

⁵⁰ J. KŘEN, *Konfliktní společnosti*.

⁵¹ M. HROCH, *V národním zájmu*.

M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*.

J. KŘEN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.

v monografii Piotra M. Majewského.⁵² Rovněž vyšly zajímavé práce věnované vybraným, zejména městským lokalitám a jejich německojazyčnému obyvatelstvu. Příznačné je, že nejsou primárně zaměřeny na problematiku nacionalismu.⁵³ Jiný úhel pohledu poskytují monografie zabývající se jevy či institucemi, které byly s nacionalizací této skupiny úzce spojeny.⁵⁴ V předložené práci se snažím skloubit detailní, regionální rovinu s komplexním pohledem.

Pro sebeuvědomovací proces Němců z českých zemí jsou dle mého názoru charakteristické především čtyři faktory. První z nich bych formulovala jako několikanásobnou příslušnost (k německému národu, rakouskému státu, českým zemím, regionální příslušnost). Neméně významnou roli v celém procesu sehrála rovněž interakce s českým prostředím, vymezování se nejen v oblasti nacionální, ale také sociální, politické a kulturní. Specifickým znakem je také absence centra a z ní vyplývající regionalismus, který na jedné straně vytváření jednotné identity alespoň v počátcích do jisté míry brzdil, na druhé jí poskytl vhodnou platformu. K tomu, aby mohla být vytvořena, bylo třeba cíleného úsilí, intenzivního konstruování identity, které je čtvrtou položkou výčtu.

2. 2. 1 Několikanásobná příslušnost – vrstevnatá identita

Složitost a vrstevnatost identity Němců z českých zemí konstatoval již Jan Křen, když je charakterizoval jako odedávna svébytnou skupinu, nikoli však jeden z tradičních německých „kmenů“, menšinu v rámci německého národního celku, ale svými výkony a postavením v rámci Rakouska vždycky víc, než jen pouhou minoritu.⁵⁵

Ve středoevropském prostoru se politické členění nepřekrývalo s členěním jazykovým, což byla situace, která ho z hlediska vývoje nacionalismu odlišovala od západní Evropy. Skupina se stejnými nebo příbuznými etnickými znaky mohla být, a zpravidla často byla, teritoriálně příslušná hned k několika státním útvarům.⁵⁶

⁵² P. M. MAJEWSKI, *Sudetští Němci 1848-1848. Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2014.

⁵³ G. B. COHEN, *Němci v Praze 1861-1914*, Praha 2000.

L. FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851-1914*, Brno 2007.

M. MARKEL, *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria. Politika jihomoravských Němců v letech 1848-1919*, Brno 2010.

⁵⁴ Například J. BALCAROVÁ, „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“.

⁵⁵ J. KŘEN, *Konfliktní společnost*, s. 13.

⁵⁶ Obecné shrnutí této problematiky přináší v sevřené formě například E. Gellner v sedmé kapitole knihy *Nacionalismus z roku 1997* nazvané *Sňatek státu a kultury*. V českém překladu E. GELLNER, *Nacionalismus*, Brno 2003, s. 67-75.

To byl také příklad Němců. Když si Eva Hahnová položila otázku, zda „Byli německy mluvící obyvatelé českých zemí Češi (*Boehmen*) v původním smyslu Palackého, čeští Němci, tzv. naši Němci, sudetští Němci, obecně Němci, nebo Rakušané?“ musela konstatovat, že na ni nelze jednoznačně odpovědět, neboť je třeba brát v úvahu nejen individuální, regionální, sociální a historické rozdíly, počítat s aktuálním, zejména politickým a hospodářským vývojem, ale také těmito vlivy formovanými auto a heterostereotypy.⁵⁷

Několikanásobná příslušnost či vrstevnatá skupinová identita, jak jsem tento znak nazvala, byla tedy projevem různých úhlů pohledu, kombinací rozdílných stanovisek zaujímaných jednotlivci i skupinami sledujícími odlišné zájmy.

V základu tuto několikanásobnou příslušnost tvořily tři okruhy, s nimiž bylo možno se identifikovat: český, rakouský a německý. Při značné míře generalizace je v chronologickém sledu vývoj identity německy hovořícího obyvatelstva českých zemí proces vycházející od zemského patriotismu a loajality německy hovořícího občana k monarchii a habsburskému rodu k identifikaci s Němectvím. Všechny tři typy loajality působily paralelně a sílily nebo slábly s ohledem na okolnosti. Jejich poměr se měnil v závislosti na historickém vývoji, na politické a hospodářské situaci, ale také podle specifických podmínek každého z regionů, v němž mělo německy hovořící obyvatelstvo převahu.

Nejen, že formování identity této skupiny nepředstavovalo přímočarou cestu, ale Němci z českých zemí jí ani nenastoupili společně. Teprve postupně je mnohé události usměrňovaly do jednoho proudu. To platí v obecné rovině především o událostech na scéně mezinárodní politiky a také o politické situaci domácí, které iniciovaly pocit ohrožení a hledání báze pro společnou identitu. Události ve sféře hospodářské a sociální působily často protikladně. Pro hospodářství hrála klíčovou roli míra modernizace jednotlivých regionů. Jejich rozdílné ekonomické zájmy bránily vzniku společné identity. Sociální rozdíly pak šly napříč národnostmi a působily zřetelně proti identifikaci na etnické a jazykové bázi.

Před polovinou 19. století představovala střední Evropa partikularizovaný prostor s pestrými nabídkami potenciálních identit. Obyvatelstvo českých zemí, poutal k těmto zemím zemský patriotismus, jehož tradice tkvěla v osvícenství, a jehož

⁵⁷ E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 65.

předmětem byla vlast, tedy země. Němci neobývali celé české země, ale pouze jejich části. Vazba k celku tedy pro ně nemohla být, a nebyla, tak silná jako vazba k jednotlivým regionům. Zároveň ale již v této situaci existovaly impulzy směřující k nadregionální identitě definované kulturně a jazykově. Osvícenský patriotismus měl sice regionální charakter, ale v rámci dobového diskurzu se již tehdy objevovaly úvahy o vyšší loajalitě a to ve zvýšené míře právě v německojazyčném prostředí, jak si toho povšiml také František Kutnar.⁵⁸ Úvahy osvícenců o vztahu malých celků, které jsou jim v jejich převážně historizující perspektivě obvykle ideálem, ale také předmětem nostalgie, a vyšších správních celků, jejichž vznik si vynutila postupující modernizace, popisoval rovněž Bedřich W. Loewenstein.⁵⁹ Situace na mezinárodní scéně obracela kritiku německých osvícenců proti francouzskému revolučnímu výbuchu.⁶⁰ Hlavním stmelujícím impulzem k sebeuvědomovacímu procesu se stal odpor proti napoleonské agresi. Nepůsobil však všude se stejnou intenzitou. Zatímco v německých státech vyvolal spontánní vlastenecké hnutí, v Rakousku byla vnímána spíše jako záležitost dynastická – soupeření revolučního chaosu s konzervatismem představovaným principem panovníka z Boží milosti.

Demokratizační ideje Velké francouzské revoluce a liberalizace do německého prostředí pronikaly komplikovaně a vyvolávaly v něm konzervativní reakci. Vzhledem k většímu zapojení širokých vrstev v německých státech i přes společnou ponapoleonskou reakci ale přece jenom více, než v Rakousku.⁶¹ V prostředí německých států s vlastními panovníky nepůsobila takovou měrou autorita císaře, který byl stmelující postavou v prostoru rakouském.⁶²

⁵⁸ „Zatímco docházelo více jen k teoretickým úvahám osvícenců o patriotismu, stávalo se vlastenectví a otázka národní jednoty v německém prostředí předmětem obecného zájmu. Politická roztržičnost, partikularismus a separatismus německých státeků a rozdvojení národa ve dvě náboženské části budilo sjednocovací snahy zvláště po sedmileté válce, která ukázala veškerou hrůzu nejednoty boje Němců proti Němcům, kdy se říše stávala kořistí sousedů a předmětem jejich výsměchu.“ F. KUTNAR, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha 2003, s. 61.

⁵⁹ B. W. LOEWENSTEIN, Od „vlasteneckých ctností“ ke kultu národa, in: *My a ti druzí*, s. 155-180.

⁶⁰ „Osvícenská monarchie tvořila koncem 18. století cosi na způsob německé alternativy vůči Francouzské revoluci. Víra v ni je pokládána za jednu z příčin odolnosti německých teritorií vůči revoluční nákaze ze západu: dojem, že existující stát je schopen a snad i ochoten nutné změny uskutečnit shora, bez chaosu a teroru.“ Tamtéž, s. 161.

⁶¹ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 30.

⁶² „Na rozdíl od Německa či alespoň od jeho nacionálně pokročilých složek vyznačovalo se výraznou národní vlašností, odmítáním nacionalismu, a to i německého, ve jménu habsburského patriotismu či tradičního regionalismu anebo – nejčastěji – obojího.“ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 35.

Etnicita, považovaná za jeden ze základních identifikačních prvků, nebyla pro skupinu českých Němců ještě na počátku 19. století výrazným sjednocujícím faktorem. Čeští Němci „neměli ani společný „kmenový“ původ, ani ráz“.⁶³ Vzhledem k tomu, že kultura i jazyk monarchie nebyly odlišné, neposkytovaly žádné impulzy k vyčlenění takto definované skupiny. Ty vzešly částečně z hospodářských pozic, ale především byly reakcí na české emancipační snahy.⁶⁴ I když reálně hlavní německou mocností zůstávalo v této době stále Rakousko, jehož stmelující ideou byl státní patriotismus a etnické vymezení správních celků zde vzhledem k jeho mnohonárodnostnímu charakteru dosud nepřipadalo v úvahu, modernizační procesy, včetně nacionalizace, a to rovněž neněmeckého obyvatelstva monarchie, nebylo možné zastavit.⁶⁵

Monarchie, stále trvající na sjednocující roli panovníka, zůstala v českých zemích pasivní, zatímco vztah obou nacionalizujících se skupin, Čechů i Němců k ní se dynamicky proměňoval a byl určován jejich stále se zvyšující vzájemnou animozitou. Jestliže Němci zastávali centralistické pozice a stáli na straně monarchie, Češi byli proti nim. Když se Češi zaštiťovali loajalitou k monarchii často proklamovanou při císařských návštěvách v historické perspektivě a pro moderní dobu formulované Palackého slovy o její svrchované potřebnosti jakožto existenčního rámce pro český národ, Němci takovou argumentaci odmítali. Výsledkem tohoto komplikovaného vztahu byl vývoj směřující k tomu, že obě skupiny rakouskou identitu nakonec zavrhly.

Před rokem 1848, a do značné míry ani po něm, nebylo etnické hledisko po Němce z českých zemí určujícím zdrojem identifikace. Tuto roli hrála především dělítka

⁶³ J. KŘEN, *Konfliktní společnost*, s. 36.

⁶⁴ „Rozdělení původem a dialektem nejméně do pěti skupin, žili až do 19. století bez nějakých zvláštních kontaktů. Společné politické, kulturní a náboženské elity neexistovaly. Jen jedno z pěti biskupství Čech a Moravy bylo z jazykově národnostního hlediska možno definovat jako německé. Teprve vstup německých podnikatelů mezi hospodářskou špičku, jejíž význam přesahoval zemské hranice, konstituování německé měšťanské politické elity v zemském sněmu, rozšíření německé literatury, němčina jako jazyk přednášek na pražské univerzitě, teprve věk osvícenství a měšťanský svět 19. století a v neposlední řadě sám fakt a následky revoluce roku 1848, tedy krátce a dobře teprve vývojové proudy měšťanského věku, daly v německém prostředí vzniknout více či méně nosným představám o politické souměřitelnosti.“ F. SEIBT, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996, s. 254.

⁶⁵ „Proti všem těmto nacionalismům nebylo Rakousko schopno postavit „nacionalismus“ svůj, nýbrž jen státní patriotismus specifického nacionálního ražení, v němž se mísila loajalita k habsburskému „domu“ a tradiční regionalismus s „německým způsobem života a německým kulturním a jazykovým zázemím.“ J. KŘEN, *Konfliktní společnost*, s. 34.

společenská a sociální.⁶⁶ Skutečnost, že základem sebeurčení bylo společenské postavení, prestiž a sociální status a jednalo se tedy o měšťanskou skupinovou identitu, byla příčinou, že tato identita byla úzce spjata s přijetím liberálních hodnot. Revoluce roku 1848 byla principiálně vedena požadavky liberalizace a demokratizace. Již tehdy se ale ukázalo, že občanské principy nelze oddělit od probouzejícího se nacionalismu. Němečtí liberálové byli přesvědčeni, že jejich německví je neoddělitelně spojeno s obhajobou liberálních principů.⁶⁷ Podobně Češi díky Palackého Obrazu dějin nepochybovali o vrozené demokratičnosti a holubičí povaze. Obě skupiny, jak Češi, tak i Němci respektive jejich občanské reprezentace, trvaly na tom, že jejich národní charakter je spojen s budoucností, pokrokem, občanskými právy a aktivně si budovaly tyto autostereotypy. Proto byl revoluční rok 1848 zlomem ve vztazích obou národů v českých zemích. Tehdy totiž s veškerou naléhavostí situace poprvé zjistily, že navzdory podobným ideálům jejich zájmy nejsou totožné a jejich cesty vedou různými směry, i když původně usilovaly o totéž – o liberalizaci a demokratizaci poměrů.

Argumenty byly podobné, směřovaly však k odlišným řešením. Revoluce vynesla do popředí „frankfurtský projekt“ přeměny německého kulturního prostoru na německý národní stát. Výzvu k účasti dostali v osobě Františka Palackého rovněž Češi, který ji v „Psaní do Frankfurtu“ odmítl s tím, že je pro Čechy přijatelnější cesta emancipace malého národa než etnické menšiny. A opět ústy Palackého se Češi chopili prosazování federalistického programu v rámci habsburské monarchie, s důvěrou, že tato svým národům zaručí rovná práva. Palacký při svém návrhu respektoval skutečnost, že obyvatelstvo v historických celcích navrhovaných jako základ pro budoucí správu monarchie nebylo národnostně homogenní. V českých zemích odpovídala jeho představa utrakvistickému pojetí, tedy jako celek se dvěma rovnoprávnými národnostmi. Tato představa však nebyla v rámci rodící se české

⁶⁶ „...německy mluvící měšťanské elity ve slovanských oblastech Rakouska vyvíjely etnickou identitu a skupinovou solidaritu teprve během 19. století. Dříve každé z měst v českých a slovinských oblastech mělo uzavřenou společenskou strukturu, v níž převládali německy mluvící obyvatelé, pocházející z habsburských alpských zemí, zahraničí, izolovaných místních ostrůvků, na nichž se hovořilo německy, a z asimilovaných Čechů a Slovinců, kteří se dostali na vyšší příčky společenského žebříčku. Vysoké postavení a spojení s rakousko-německou kulturou, které byly automaticky průvodním jevem společenského vzestupu, představovaly to, co německy mluvící elitu oddělovalo od ostatních místních usedlíků.“ G. B. COHEN, *Němci v Praze*, s. 212.

⁶⁷ „Němečtí liberálové věřili, že se jejich německví zakládá primárně na lpění na ideálech liberální kultury, která je otevřená příslušníkům různých etnik.“ P. KLADIWA, A. POKLUDOVÁ, *Hans Kudlich (1823-1917). Cesta života a mýtu*, Ostrava 2012, s. 49.

politické reprezentace obecně sdílána. Zvláště mladší generace reklamovala přednostní práva v českých zemích pro Čechy a poprvé deklarovala požadavky státoprávní včetně zemského sněmu, organizovaného nikoli na stavovském, ale na národnostním principu.⁶⁸ To ovšem znamenalo, že by se tak čeští Němci dostali do stejného postavení neplnoprávné menšiny, jaké považovali Češi vůči národně sjednocenému Německu za nepřijatelné. Poprvé se tak čeští Němci všech společenských vrstev z různých oblastí Čech mohli cítit sjednoceni ve svém odporu nejen vůči českému státnímu právu, ale zároveň i zájmům rakouským reprezentovaným panovníkem a konzervativními kruhy. Rozpor mezi národnostmi v českých zemích se navíc vyostřil i na linii mezi konzervatismem a liberalismem. Česká reprezentace se zejména po potlačení pražských bouří uchýlila ke smířlivým postojům vůči centralistické vládě v naději, že získá nějakou formu autonomie, liberální německá levice trvala na prosazení občanských práv, k jejichž zaručení se původně zdál být cestou právě frankfurtský parlament.⁶⁹ Na obou stranách zůstala nadále hořkost z nepochopení a vědomí možnosti účinné obstrukce záměrů toho druhého. Taková stanoviska byla ovšem krajní. Širší veřejnost dostala díky svobodě tisku možnost se s nimi seznámit, neznamená to však, že je masově sdílela. Ani pro německy hovořící obyvatele z českých zemí to ještě zdaleka neznamenalo upustit od identifikace s monarchií. Pro moravské Němce například byla taková představa zcela nesrozumitelná. České státoprávní stanovisko významně komplikovalo vztah českých Němců k českým zemím jako celku. Až do roku 1918 byly správními jednotkami země, znamenala také pro Němce žijící v českých zemích rozdělení na Němce české, moravské a slezské a s tím spojená také specifika identity. Tato situace po značné míry posilovala vazby německých obyvatel ani ne tak k zemím, jako ke konkrétním regionům, v nichž žili a aktivovala jejich snahu rozvíjet v nich samosprávné mechanismy.

Postupně bylo stále patrnější, že frankfurtský parlament je centrem teoretických diskusí, ale nemá sílu prosadit praktické změny. Oproti tomu vídeňský centralismus se ukázal jako stále životaschopný. Úvahy o případném novém uspořádání neměly žádné konkrétní důsledky. V monarchii se po potlačení revolučních projevů znovu

⁶⁸ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 95 an.

⁶⁹ „V zásadě šlo o střetnutí dvou národních hnutí, dvou vizí národního sebeurčení – české představy autonomie v rámci habsburské monarchie a německé touhy po spojení v jednotném národním státě.“ Tamtéž, s. 118.

ujal vlády absolutismus a oficiálně tak zůstaly stmelujícími prvky jejich obyvatel širší vlast a dynastie. Na druhé straně některé liberální principy a občanské svobody, které na politické scéně ohlásily své ambice v době revoluce, byly zčásti realizovány v rámci centralismu a jejich prosazování napomáhaly německé a maďarské privilegované vrstvy. České politické reprezentaci chyběly osobnosti z řad nobilitovaného měšťanstva či liberálně smýšlející šlechty, aby na této úrovni mohla účinně působit a byla tak v podstatě vyloučena.⁷⁰

Politické reformy, k nimž byla vláda donucena po vojenských neúspěších konce 50. let v Itálii a následné hospodářské problémy monarchie, znamenaly definitivní obrat k liberalismu. Němečtí liberálové po obnovení ústavnosti v 60. letech 19. století ovládli politickou scénu. Stáli nyní na pozicích austroněmeckých (centralistických) a díky své účasti na vládě viděli platformu pro rozvoj občanských svobod a ekonomického liberalismu v centralizované monarchii. Považovali se v tomto smyslu za pokračovatele josefinských reforem. Liberální éra přinesla strmý hospodářský růst a oslabení pozice katolické církve, zvláště v oblasti školství. Představa, že by liberalismus dokázal uspokojit nároky veškerého obyvatelstva monarchie, byla ale mylná. To se stalo zřejmým po realizaci rakousko-uherský dualismus. Záhy se ukázaly další nedostatky liberalismu a skutečnost, že není výhradním receptem na zvládnání důsledků modernizace. Hospodářský liberalismus na úrovni státního hospodářství se zkompromitoval krachem na vídeňské burze v roce 1873. Jeho ústup z politických pozic pak nastal s koncem 70. let 19. století, s nástupem konzervativních vlád.⁷¹ Ty zase byly nuceny do značné míry vycházet vstříc požadavkům již zformovaných národních reprezentací slovanských částí monarchie, především Čechům, kteří v tomto procesu pokročili nejvíce.

Díky spojení českého národního hnutí s konzervatismem zůstal liberalismus charakterizovaný občanskou, ekonomickou a duchovní nezávislostí na základě vlastních výkonů, píle, střídmosti, pořádku v německojazyčném prostředí do

⁷⁰ J. KŘEN, *Konfliktní společnosti*, s. 151.

⁷¹ Podrobněji o vztahu liberalismu a nacionalismu a překonání liberalismu kapitoly II. 4.1. Liberalismus v éře nacionalismu a II. 4.2. Konzervatismus v liberální éře, in: M. HLAVÁČKA a kol., *České země v 19. století*, s. 177-191.

značné míry platným ideálem.⁷² V oblasti samosprávy pak byl ještě dlouho i účinným principem.⁷³

Liberální ideály šly ale také ruku v ruce s výlučností a společenskou nerovností, což generovalo problém v sociální oblasti a představovalo překážku zapojení všech vrstev. S demokratizací a zapojením širokých mas liberálové ztráceli půdu pod nohama. Podle Bedřicha W. Lowensteina bylo pro tento vývoj charakteristické, že: „typ honoračního politika, respektovaného pro svou neformální autoritu případně díky své příslušnosti k patricijské klice vystřídal typ populistický, ne-li demagog, hrající na škále lidových vášní.“⁷⁴ Politická uskupení se snažila posílit svůj mandát a s postupující demokratizací a rozrůstající se skupinou voličů musela svůj program sestavovat tak, aby oslovil co nejširší skupinu. Jestliže konzervativní vlády braly větší ohledy na národní požadavky slovanského obyvatelstva, o jehož politickou reprezentaci se také opíraly, vedla i německé liberály tato cesta ke stále většímu zdůrazňování nacionálních požadavků.

Krach na vídeňské burze v roce 1873 a náhlý hospodářský pokles způsobil šok a nedůvěru k těm, kteří se dosud tvářili jako neotřesitelní vůdci hlásající liberální ideály. Nyní se totiž jeví jako úplatní a sobečtí členové správních rad, jimž je vlastní prospěch nade vše. V německé liberální straně sílilo opoziční křídlo mladých reprezentované Pokrokářským klubem (Fortschrittsklub). Zatím nebylo příliš silné a ještě na počátku 80. let vystupovalo německé liberální hnutí jednotně jako Sjednocená levice (Vereinigte Linke). Vliv liberálů jako určující politické síly však upadl s nástupem Taafeho vlády v roce 1879. Opozice stále ještě v rámci liberálního tábora vypracovala tzv. Linecký program. Ten obsahoval požadavky směřující k oslabení slovanského prvku v Předlitavsku, jako bylo ustanovení němčiny státním jazykem, oddělení Bukoviny, Haliče a Dalmácie od Předlitavska a vytvoření celní unie a Německem, ale také další rozšíření volebního práva a svobody tisku, snížení výdajů na armádu, oddělení státu od vlivu finančních institucí, dále návrhy na daňové reformy, ochranu živnostníků a zřízení živnostenských společenstev, která by přinesla regulaci podnikání. Další neúspěchy

⁷² B. LOEWENSTEIN, Potíže liberalismu – dvanáct tezí, in: *Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848-1948. Documenta Pragensia XIV*, Praha 1997, s. 39-45. Citace ze s. 39.

⁷³ Potvrzují to práce věnované konkrétním regionům, např.: L. FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci*; M. MARKEL, *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria*.

⁷⁴ B. LOEWENSTEIN, Potíže liberalismu – dvanáct tezí, in: *Mezi liberalismem a totalitou*, s. 41.

liberálů přinesly jejich politické rozštěpení v roce 1885. Vznikl Německorakouský klub (Deutsch-österreichischer Klub) pokračující v duchu původního německého liberalismu, v němž setrvali němečtí poslanci z Moravy a východního Slezska a Německý klub (Deutscher Klub) jehož charakteristika již byla zřetelně národně-liberální a do něhož vstoupila většina německých poslanců z českých zemí. Nacionalizace následně dále sílila. Do konce 80. let se z posledně jmenovaného vydělila Německonacionální strana (Deutschnationale Partei).⁷⁵

Rozdílné představy o identitě mezi českými Němci se v posledním dvacetiletí 19. století ještě zmnožily. Bylo to dáno jednak rozrůzněním politické a ideologické scény, kde liberalismu, tradičně spojenému s německým prostředím, na konci 19. století začali konkurovat radikální nacionalisté, sociální demokraté a křesťanští sociálové, jednak i nadále rozdílnými hospodářskými a sociálními podmínkami jednotlivých regionů.⁷⁶

Na politické scéně monarchie byl reprezentantem německého nacionálního radikalismu Georg Schönerer. Nejednalo se o většinový proud, ale mezi německým obyvatelstvem českých zemí, zvláště v jazykově smíšených oblastech nacházel značný ohlas a to především po vydání Badeniho jazykových nařízení v roce 1897. Všeněmecky smýšlející němečtí poslanci následně zesílili nacionální agitaci, jejímž vrcholem byla protivládní a protičeská demonstrace konaná 11. června téhož roku v Chebu. Takzvaná Chebská přísaha, již se vedle radikálně nacionalistických politiků z Předlitavska i Německa, účastnili také zástupci německých liberálů.⁷⁷

Konfrontace s úspěchy Čechů a lavírováním vládních špiček vedla k postupnému formování sjednocující pozice českých Němců. V roce 1902 použil pravděpodobně poprvé k označení kolektivní identity českých Němců adjektivum sudetoněmecký (sudetendeutsch) publicista a politik Franz Jesser.⁷⁸ Petr Lozoviuk spatřuje již ve

⁷⁵ L. HÖBELT, *Kornblume und Kaiseradler: die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882-1918*, München 1993.

⁷⁶ „Dalo by se očekávat, že společná etnická identita sjednotí příslušníky obležené menšiny, ale je ironií, že na konci 19. století způsobovaly neslučitelné představy o německé identitě vzájemné rozdělení Němců v Praze. Různé skupiny měly své vlastní pojetí německé etnicity, které užívaly v boji proti ostatním, zastávajícím odlišná ideologická i třídní stanoviska. Měšťanské skupiny hájily svou skupinovou identitu jako součást obrany liberalismu, zatímco *völkisch* korporacím nižší vrstvy sloužila v útoku na liberální principy. Ani rostoucí převaha Čechů, nacionalistické násilí, ani početní úpadek nedokázaly pražské Němce sjednotit nebo zabránit tomu, aby mezi nimi vznikaly nové skupiny.“ G. B. COHEN, *Němci v Praze*, s. 218-219.

⁷⁷ V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005, s. 59.

⁷⁸ Eva Hahnová uvádí tuto informaci podle *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Ländern*, sv. 2, 1984. E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 72.

skutečnosti, že se pro tuto skupinu obecně ujal společný název sudetští Němci (Sudetendeutsche) významný mezník. Sudetoněmecká identita byla již definována zřetelně etnicky. Němci z českých zemí se s jejím prostřednictvím stávali součástí rovněž etnicky definovaného německva (Deutschtum).⁷⁹

Důvod směřování Němců ke kulturnímu a etnickému vymezení identity, tzv. německá zvláštní cesta (Sonderweg) je obecně spatřován v rozdílu mezi centralizovanými státy západní Evropy a partikularizovaného německého prostoru.⁸⁰ Národní vědomí se zde nemohlo formovat na základě příslušnosti ke společnému státu. To mělo za následek hledání kořenů německé identity v pojmech kulturních, jazykových, ale také kmenových a rasových.⁸¹ Na to navazuje Eva Broklová, když české Němce v období první republiky charakterizuje jako ty, kteří následovali organické pojetí, zatímco Čechy jako dědice státoprávního vymezení. Ještě ostřeji to vyjádřil Václav Houžvička, když napsal: „Sudetští Němci navíc odmítali plnohodnotný princip individuální rovnoprávnosti občanů a trvali na kmenovém pojetí skupinových práv etnických Němců ve smyslu osudově sdíleného společenství *Volksgemeinschaft*.“⁸²

Vzhledem k výše popsanému vývoji podle mého názoru nelze vést takto jasné rozhraní a spatřovat principiální rozpor mezi Čechy a Němci v první republice jako spor principu občanského (propagovaného Masarykem) proti principu etnickému reprezentovanému Němci obecně. Již Emanuel Rádl si jako jeden z mála současníků všímal u českých Němců i osvícenských a liberálních tradic, které úzce souvisí s formováním hodnot občanské společnosti a vyzýval k jejich využití jako myšlenkové platformy ke sblížení obou skupin.⁸³

⁷⁹ „Sudetoněmeckví jako ideologie se vyvinulo na přelomu 19. a 20. století jako součást starorakouského všenněmeckého hnutí (Alldeutsche Bewegung). Vycházelo z myšlenky výlučně etnicky pojímané národní identity, a proto i z představy, že německy mluvící obyvatelé okolních zemí byli Němcům z českých zemí bližší než jejich spoluobčané. Sudetští Němci se rozhodli vzdát se tradičního patriotismu vůči zemím Koruny české a identifikovat se místo toho s německvím (Deutschtum), jak se tehdy ve všenněmeckých kruzích říkalo etnicky zdůvodněnému odmítnutí historicky a státoprávně konstituovaných národních identit. Sudetoněmecké dějiny jsou proto dějinami německého národoveckého (Völkisch) hnutí v českých zemích, nikoli dějinami Němců v českých zemích.“ E. HAHNOVÁ, H. HENNING HAHN, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapominání*, s. 10.

⁸⁰ Pojem Sonderweg začal používat německý historik Hans-Ulrich Wehler.

⁸¹ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 29.

⁸² V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 108.

⁸³ Např. podkapitola Směry německé politiky věnovaná liberalismu v rámci stati O německé revoluci publikované poprvé v roce 1933, in: E. RÁDL, E. BROKLOVÁ (ed.), *O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců*, Praha 2003

Významným faktorem ve zformování sudetoněmecké identity byla nepochybně i zhoršující se hospodářská situace. Ferdinand Seibt vidí příčinu pádu německého aktivismu především v hospodářské krizi a jejích sociálních důsledcích, které byly pro oblasti obývané Němci a zaměřené na spotřební průmysl tíživější než pro Čechy.⁸⁴ Ani zde nelze opomíjet tradičně silnou vazbu českých Němců k hospodářskému liberalismu ani význam přikládany samosprávě. Obojí bylo nacionalistickým proudem vstřebáno a využito. Implicitně nejprve v požadavcích uzavřených jazykových území, které postupem doby přerostly v požadavek na sebeurčení.

Úspěšnost a všeobecné přijetí národoveckého pohledu na situaci Němců v Československu přičítá Rudolf Jaworski „panickému existenčnímu strachu“ vyvolanému událostmi roku 1918. Směs obav z ohrožení národní existence i sociálního sestupu vyvolala podle něho právě onen pocit sounáležitosti charakterizované jako „osudové společenství“. Za mezník vzniku vědomé a ohraničené společné identity považuje tedy Jaworski rok 1918.⁸⁵ Mnoho badatelů v souladu s tradičním pohledem „velkých“ dějin vidí sjednocení této skupiny v pádu politického aktivismu a jednoznačném přihlášení se německého obyvatelstva Československa k Henleinově Sudetoněmecké vlastenecké frontě Sudetendeutsche Heimatfront v roce 1935.

Eva Hanhnová a Hans Henning Hahn spatřují definitivní završení vzniku sudetoněmecké identity až v traumatickém zážitku odsunu následném konstituování sudetoněmeckých organizací ve Spolkové republice Německo v padesátých letech. Za významný znak této identity považují vytvoření kolektivně sdíleného obrazu dějin. Dějiny českých zemí byly v tomto obraze redukovány na česko-německý konflikt ústící ve vyhnání českých Němců.⁸⁶ K formulování tohoto obrazu byla hojně využívána vlastivědná tradice vztahující se k jednotlivým regionům.

⁸⁴ F. SEIBT, *Německo a Češi*, s. 229-300.

⁸⁵ R. JAWORSKI, *Historische Argumente im sudetendeutschen Volkstumskampf 1918-1938*, *Bohemia*, roč. 28, 1987, s. 331-343, zde s. 333.

⁸⁶ E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 17.

2. 2. 2. Interakce s českým prostředím

Popis soupeření české a německé reprezentace, promítnuté do politických požadavků vznášených oběma skupinami je nedílnou součástí prací podávajících komplexní přehled o dějinách 19. století v českých zemích a patří tedy k nejzpracovanějším. V současné době ale nejen, že mnozí badatelé v souvislosti se zavržením primordiálního hlediska přehodnocují význam politických projevů, když uvádějí etnicitu do vztahu s modernizačními procesy, ale více se rovněž zaměřují na subjektivní stránku nacionalizačního procesu.⁸⁷ V každém případě jsou rozlišovány různé vývojové stupně uvědomění si významu etnické kategorie.⁸⁸ V procesu etnické mobilizace hrají významnou úlohu obrazy a stereotypní představy. Vymezení a určení znaků „těch druhých“ (konkurentů, protivníků, nepřátel) je dnešní historiografií vnímáno jako významný prvek v procesu vytváření identity.⁸⁹

Pro pozdější jednotnou sudetoněmeckou identitu uvádí Eva Hahnová subjektivně vnímanou rivalitu mezi Čechy a Němci jako určující.⁹⁰ Zároveň autorka konstatuje absenci osobitých znaků vymezujících identitu, která se vytváří pouze na základě negace jako umělá konstrukce.

Pro ranější situaci, při zkoumání skupiny pražských Němců nenacházel Gary B. Cohen objektivní odlišnosti. Etnicita českých Němců nemá podle něj historický, ale ryze moderní původ a jejím úkolem bylo v zájmu udržení politických a sociálních pozic odlišit jedny od druhých, Němce od Čechů.⁹¹

U Němců má vzhledem k neexistenci vlastního státu velkou tradici kulturní vymezení národa. V rané fázi vzniku bývá ve starších pracích obvykle označován

⁸⁷ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 200-203.

⁸⁸ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*, s. 51 an.

⁸⁹ Pro problematiku vnímání obrazu Němců v českém prostředí J. KŘEN, E. BROKLOVÁ (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998.

⁹⁰ „Sebeidentifikace organizovaných sudetských Němců je tak založena více na sdíleném vztahu k Čechům než na jejich diskutabilní autonomii jako specifické, společenské či dokonce národnostní skupiny.“ E.

HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 41.

⁹¹ „Etnicita Němců se objevila jako část jejich úsilí se vypořádat se současným politickým a sociálním vývojem, který ohrožoval jejich skupinové zájmy. Nevynořila se z matných vzpomínek na dříve oddělenou společnou existenci ani z nějaké původní společně sdílené vazby k odlišným lidovým zvykům, rodovému původu nebo domovskému území. Původ německy mluvících obyvatel v polovině století byl příliš rozmanitý a většina z nich žila v důvěrných vztazích s česky mluvícími obyvateli příliš dlouho, aby mohla prohlásit, že je již odlišný kmenový původ nebo skupinová kultura jakožto Němců odděluje od jejich českých sousedů. Ve skutečnosti i poté, co se ke konci 19. století rozšířilo ostré vnímání etnických rozdílů, Němci a Slované v rakouských městech měli stále ještě mnohem více společného ve způsobu života, lidovém měřítku hodnot a každodenních společenských vztazích, než byli ochotni připustit horliví nacionalisté.“ G. B. COHEN, *Němci v Praze*, s. 214.

jako kulturní národ (Kulturnation). Také pro české Němce bylo nasnadě odkazovat se k německé kultuře a jazyku, se všemi jeho vrcholnými výkony a vymezit se jako nositelé vyšší kulturní úrovně proti skupině Čechů, která usilovala o jazykové obrození a svou vysokou kulturu ve spisovném jazyce teprve tvořila. Němčina jazykem státu, nástrojem vykonávání státní správy. Bez ní nebylo možné dosáhnout vzdělání a uplatnit se ve státní službě. Na tomto základě rostlo pak u německy hovořících obyvatel občanské sebevědomí, které tyto privilegované vrstvy nasměrovalo k liberalizaci společenské i hospodářské.

V českých zemích, které byly jednou z ekonomicky nejvýznamnějších částí monarchie, se rozdíl mezi Čechy a českými Němci ve vnímání modernizačních procesů projevil v hospodářské oblasti o to více. Průmyslový růst a přesun od řemeslné výroby k tovární velkovýrobě začal právě v oblastech s převahou německy hovořících obyvatel. Němci tak sami sebe nahlíželi nejen jako nositele kultury, ale také pokroku obecně. Vyhovoval jim hospodářský liberalismus. Kladli důraz na samosprávu, která umožňovala prosazování jejich zájmů jakožto méně početné, ale výkonné skupiny.

Obnovení ústavnosti na počátku 60. let vyneslo na povrch, jak rozdílně si obě národnosti rozvoj občanské společnosti představují. Vzájemné obviňování z nepochopení modernizace a pokroku tak dostalo nový impuls. Česká liberální reprezentace trvala na federalizaci na základě státoprávním. Odkazovala na historické tradice, na důležitost zemského sněmu a samosprávu na zemské úrovni, který by byl zárukou rozvoje českého národa. Neváhala uzavřít spojenectví s historickou konzervativní šlechtou. To vše se stalo předmětem kritiky a mnohdy i výsměchu německých liberálů, kteří viděli budoucnost monarchie v centralizaci a jednotné ústavě. Nazývali se tedy hrdě ústavověrnými. Kladli důraz na občanské svobody jako právo spolkové a spolčovací, právo na ochranu osobní svobody a majetku, na liberalizaci v oblasti školství a konfesí. České státní právo označovali za „staré haraburdí“ a Čechy považovali za zpátečníky a omezence.⁹² Tento diskurz byl charakteristický pro vztah obou zemských národů po celá 60. a 70. léta 19. století. Od 80. let k němu pak přistoupily jazykové spory a spor o uzavřená jazyková území.

⁹² O. URBAN, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982, s. 165-173.

Zemská samospráva německým liberálům nevyhovovala, neboť byli v zemi menšinou. Proto dávali před zemskými sněmy přednost říšské radě. Naopak ale velmi stáli o samosprávu na úrovni obcí, která se často stala polem pro uplatnění hospodářské převahy. Situace na poli hospodářství, ale také v sociální oblasti se v průběhu 19. značně komplikovala. S tím, jak se ukazovaly problematické stránky liberalismu a zároveň postupovala demokratizace společnosti, která mimo jiné nesla sebou i možnost uplatňování požadavků různých sociálních i národnostních skupin. Tuto situaci popsal Lukáš Fasora, když shrnul postupný obrat od liberalismu k nacionalismu v konkrétních podmínkách moravského zemského centra Brna.⁹³

Sílilo také volání po arbitráži, kterou měl jako nejvyšší autorita vykonávat stát. Čeští Němci se ho dovolávali o to intenzivněji, že ho považovali za svůj. Hovořil stejným jazykem a vycházel z osvěcenské tradice, která jim byla blízká. Ten však v této roli selhával. O to více docházelo ke zdůrazňování odlišností s jinými národnostně profilovanými skupinami. Se stoupajícími výkony Čechů v kulturní, ale postupně i politické a hospodářské oblasti se Němci z českých zemí stále sverpěji charakterizovali jako nositelé kultury a navíc jako ti podnikavější, pružnější, cílevědomější. Rozvoj obou skupin tak paradoxně vedl k řadě podrážděných reakcí, nesmiřitelné konkurenci a k etnické mobilizaci. Podle Garyho B. Cohena šlo o reakci v rámci modernizace, nikoli namířenou proti ní.⁹⁴ Přes některé dočasné výjimky, kdy došlo k vytvoření česko-německé koalice v politické oblasti, jakými byla společná kandidátka českých a německých měšťanů v pražských obecních volbách roku 1861, kompromis nastolený v Českých Budějovicích a na úrovni vyšších celků moravské vyrovnání v roce 1905, nastoupený obecný trend směřoval naopak k separaci obou etnik.

⁹³ „Vzývání industrializace, vzdělání, výkonové městské správy a státoprávního centralismu dobře fungovalo ve startovní fázi liberalismu. Ve střeoevropské praxi sloužil tento systém jako osten proti dožívajícím strukturám stavovství. Jeho účinnost byla patrná hlavně v 60. – 70. letech. Trauma z poznání vlastní lability v 70. letech vedlo liberály k hledání kompromisu s dalšími společenskými složkami.“ L. FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci*, s. 228.

⁹⁴ „V Praze jako jinde ve vyvíjejících se západních společnostech zvyšující se etnicita nebyla atavistickou reakcí na modernost: ani Češi, ani Němci nepěstovali etnickou solidaritu, aby vyjádřili obecný odpor k sociálnímu a ekonomickému vývoji. Na počátku 80. let obě skupiny obecně podporovaly liberalizaci rakouského státu a zrušení uzavřených sociálních a ekonomických struktur; lišily se hlavně, pokud jde o podmínky vývoje a poměrné výhody, kterých by každá strana dosáhla.“ G. B. COHEN, *Němci v Praze*, s. 214-215.

Skupinová identita se díky demokratizaci stala účinným nástrojem politického soupeření, a proto docházelo k precizování její definice.⁹⁵ Němci začali pociťovat tuto potřebu poté, co se éra liberálních vlád stala minulostí, a oni se ocitli v Rakousku i v českých zemích v defenzivě. Stále více na ně doléhala konkurence ostatních národů.⁹⁶

Stejně jako vznikaly v průběhu posledních desetiletí 19. století v českých zemích české kulturní a vědecké spolky, politické strany a hospodářská sdružení, procházely obdobným vývojem i Němci. Starší společné česko-německé struktury se rozpadaly ve prospěch oddělených buď českých, nebo německých společenských, zájmových a vzdělávacích seskupení. Rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity v roce 1882 na univerzitu českou a německou lze považovat za symbolický výraz tohoto vývoje.⁹⁷

Postupně došlo k úplnému oddělení obou skupin ve veřejném životě, i když soukromé kontakty ještě přetrvávaly.⁹⁸ To bylo možné zejména v Praze, kde existovala tradice společného soužití. V nově se profilujících centrech, která se proklamovala jako stojící na čele proudu vytýčujícího skupinovou identitu českých Němců, jakým byl především Liberec, již na konci 19. století nikoli.

Postupná kulturní a společenská separace stále více přecházela ke konkrétním návrhům na úpravu správního členění územní. První takový návrh vzešel již z jednání Sjezdu německých ústavních spolků v Teplicích na konci srpna roku 1848 a předložil ho Ludwig von Löhner. Odmítal historické hledisko české, které za správní jednotky považovalo země a navrhoval je nahradit liberálním konceptem svobodných obcí zastřešených jazykově a národnostně homogenními kraji podřízenými přímo centrální vládě sjednoceného Německa, jehož vytvoření na

⁹⁵ „Zkušenost pražských Němců ukazuje, že německy mluvící vyšší a střední vrstvy se jen transformovaly v sebevědomou německou skupinu, odlišenou vědomím německé etnicity a výlučných společenských styků, což byla reakce na požadavky vzrůstajícího se slovanského živlu, který se hlásil o podíl na moci a společenském statutu. Viděno šířeji, obě strany propracovávaly svou skupinovou identitu a aspirace v průběhu boje o politickou moc.“ G. B. COHEN, *Němci v Praze*, s. 212.

⁹⁶ „Politické procesy hrály jistě hlavní roli v artikulaci identity mezi všemi etnickými skupinami v moderních západních společnostech, ale minority horní vrstvy, zdá se, rozvíjely celkově uvědomělou etnickou identitu, jen když byly podněcovány přímým tlakem dříve podřízených skupin nebo nepříznivými změnami v politických strukturách.“ Tamtéž, s. 215.

⁹⁷ E. HAHNOVÁ, *Sudetoněmecký problém*, s. 72.

⁹⁸ „V období před 1. světovou válkou byly společenské styky pražských německých usedlíků velmi ostře odděleny od jejich českých sousedů ve veřejné sféře kolektivních akcí politických, kulturních a zábavných. V záležitostech individuální práce, spotřeby, domácnosti a rodiny, kde kolektivní kontrola nemohla tak snadno zasahovat, se, jak se zdá, jednotliví Němci a Češi nadále stýkali volně až do roku 1914.“ G. B. COHEN, *Němci v Praze*, s. 216.

základě jednání frankfurtského parlamentu předpokládal. Jednalo se o první projekt typu uzavřeného jazykového území a Löhner v jeho rámci navrhl i další změny, které se však setkaly s odporem rakouských Němců ze Štýrska, což jen potvrdilo, že národnostní problémy pociťovali Němci z různých částí monarchie rozdílně.⁹⁹ Poté, co frankfurtský parlament zcela zavrhl možnost velkoněmeckého řešení, přijal i Löhner maloněmecký model a v listopadu téhož roku navrhl nový projekt reorganizace západní části monarchie, bez Uher, kterou viděl jako spolek korunních zemí, federaci pěti národních celků, německého (včetně částí českých zemí obývaných Němci), českého (pouze vnitrozemí), polského, italského a slovinského.¹⁰⁰

Češi, kteří postupně opouštěli pravicové pozice a snahu zavděčit se centrální vídeňské vládě, předložili na Kroměřížském sněmu počátkem roku 1849 ústy Františka Palackého vlastní návrh na uspořádání národnostních poměrů v monarchii. Ten se rovněž obracel k národnímu principu, podle něhož vymezil osm rovnoprávných celků: německé země (včetně částí českých zemí obývaných Němci, podobně jako Löhner), české (české vnitrozemí, část Moravy a Slezska a také Slovensko), slovinské, italské, srbochorvatské, maďarské a rumunské. Pro menšiny odlišného jazyka doplnil tento systém ještě zřízením autonomních národnostních krajů.¹⁰¹ Přestože Palacký usiloval o národnostně spravedlivé a silné Rakousko, aniž by přehnaně zdůrazňoval české stanovisko, a byl ochoten zapracovat do koncepce různé připomínky, konsenzu jeho návrh nedosáhl. Nakonec byl Kroměřížský sněm rozpuštěn a v reálu se uplatnilo centralistické hledisko. Správními jednotkami se staly historické země a národnostní prvek byl pominut. Správu vykonávaly zemské vlády v čele s panovníkem jmenovaným místodržitelem a odpovědné zemskému sněmu. Zemské členění potvrdilo oddělený vývoj zemí Koruny české a české Němce oddělovalo od Němců moravských a slezských. Uplatnění práv menšin v rámci zemí vycházelo vstříc zřízení krajů. Jednou z nejvýznamnějších vymožeností liberálního typu bylo i po porážce revoluce zachování obecní samosprávy. Později vznikly samosprávné sbory i na úrovni okresů. V důsledku rozdílných zájmů byl také ve vztahu ke správě mezi

⁹⁹ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 123 an.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 125.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 127 an.

Čechy a Němci v českých zemích podstatný rozdíl. Češi upřednostňovali posilování zemí, zatímco čeští Němci si přáli silné kraje.¹⁰² Především se však zaměřovali na samosprávu. Ta se stala významnou zejména tehdy, když němečtí liberálové ztratili své pozice ve vládě.

Od počátku 70. let 19. století se objevovaly jako součást politických programů českých Němců požadavky na ohraničená jazyková území, což úzce souviselo s česko-německými spory o úřední řeč. Úřední řeč v monarchii nebyla oficiálně stanovena a Češi vyvíjeli stále větší tlak na to, aby v Čechách mohli při jednání s úřady užívat češtiny. Úspěchu v tomto směru dosáhli v roce 1880 kdy Stremeyrova jazyková nařízení umožnila úřední podání v češtině.

Osmdesátá léta přinesla celou řadu argumentů a návrhů na administrativní rozdělení Čech. Velkou aktivitu v tomto směru vyvíjel zejména Josef Turnwald¹⁰³ I na české straně se objevily úvahy, které by již tak separovaným skupinám vtiskly podobu oddělených území. V roce 1888 publikoval dokonce Julius Grégr v Národních listech plán, v němž navrhoval redukci počtu Němců v Čechách odstoupením částí pohraničních oblastí s německým osídlením zahrnujících Chebsko, Karlovarsko, Krušnohoří, Šluknovský výběžek a Liberecko.¹⁰⁴ Dalším pokusem o vymezení německých jazykových oblastí byly staročechy formulované a později ztroskotavší punktace z roku 1890.

Oleje do ohně přilila Badeniho jazyková nařízení z roku 1897, která stanovovala dvojjazyčnost státní správy. Služebním jazykem sice zůstala němčina, ale projednávání záležitosti mělo probíhat v jazyce podání. Následovala vlna německých protestů a odstoupení vlády. Zastupitelstvo města Liberce, které tehdy bylo nejaktivnějším centrem německých nacionálních snah, Němců z českých zemí odhlasovalo dokonce již před koncem roku 1897 usnesení, v němž požadovalo rozdělení Čech a vytvoření samostatné provincie Deutschböhmen, jejímž by byl Liberec správním centrem. Tento plán se tehdy ještě neuskutečnil. Na jaro následujícího roku byl svolán Den měst (Städtetag). Zástupci samospráv jednotlivých obcí na něm rozhodli o vytvoření svazu měst v čele s Libercem.

¹⁰² J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 133-134.

¹⁰³ Josef Turnwald, liberecký advokát blízký zdejším velkopřemyslnickým kruhům, poslanec přednesl svůj návrh na zemském sněmu a vydal ho také tiskem. J. TURNWALD, *Die administrative Theilung Böhmens und das Curiatvotum am Landtage*, Reichenberg 1884. Přepřevládání a podávání podobných návrhů se věnoval až do své smrti v roce 1929.

¹⁰⁴ V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 101.

Odpor Němců, který se příznačně uskutečnil ve formě protestu německých obcí, nakonec vyvrcholil odstoupením vlády a nařízení byla odvolána. Nová úřednická vláda přistoupila následně k jinému řešení a navrhla rozdělení Čech do tří jazykových oblastí: české, německé a smíšené. Ani tento, ani další návrhy, ovšem Němci nepřijali. Část německých politických stran v roce 1899 přijala společný Svatodušní program, v němž jednoznačně požadovala celistvost Rakouska a odmítala jakékoli státoprávní nebo jazykové návrhy.

Následovala série obstrukcí z české i německé strany, dokonce rozpuštění říšského sněmu v roce 1900 a rozpuštění zemského sněmu v roce 1908. V letech 1902 a 1909 předložili němečtí poslanci vládě znovu centralistické návrhy na národnostní rozdělení Čech do krajů podřízených přímo vídeňskému centru, jejich projednávání ale pokaždé zablokovala sněmovna. Přesto, že k realizaci nedošlo, fakticky byly obě společnosti už dávno separovány a z praktických důvodů vybírala a dosazovala státní správa úředníky na konkrétní posty tak, aby do daného prostředí svou národností zapadli.

Idea Deutschböhmen, vzniklá již v roce 1897 a znovu diskutovaná na druhém Dnu měst v roce 1908, se dočkala realizace za Světové války. Sjezd rakouských Němců v roce 1916 znovu žádal zřízení uzavřených jazykových území a na jaře roku 1918 vydala vláda nařízení, jímž měly být realizovány krajské vlády. Dříve, než mohlo být uskutečněno, monarchie se rozpadla. Němci v tomto klíčovém okamžiku preferovali rozdělení českých zemí podle etnických hledisek a připojení území s německým osídlením k německému Rakousku. Češi vytvořili nový stát vymezený v základu historicky. Vztahy obou národností a jejich regulace pro ně byly vnitrostátním problémem.¹⁰⁵

Obě národnostní skupiny také dávaly již od 80. let 19. století najevo soběstačnost na všech sociálních úrovních a v co nejširší škále oborů.¹⁰⁶ Patrně to bylo zejména v Čechách. Oddělení obou společností pak kladlo na obyvatelstvo nárok, aby ve věci jazyka a národnosti učinilo jasnou volbu. Obě národnostní skupiny zahájily kampaně a vedly urputný boj o pozice. Rozpory narůstaly, ale nebylo snadné je v

¹⁰⁵ V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 104.

¹⁰⁶ „V hospodářském podnikání, ve svobodných povoláních a jinde probíhala stále častěji komunikace výhradně v národním rámci a narůstal tak počet těch, kteří k výkonu svého povolání druhý jazyk nepotřebovali.“ J. KRÉN, *Konfliktní společenství*, s. 225.

„oficiálním“ jazyce pojmenovat a kategorizovat. V roce 1905 vyšla práce Heinricha Rauchberga, která zpracovávala data sčítání obyvatel z let 1880, 1890 a 1900 a na jejich základě líčila národnostní situaci v Čechách.¹⁰⁷ Její autor používal pojem *nationaler Besitzstand* překládaný jako národní aktiva,¹⁰⁸ případně národní država,¹⁰⁹ což evokuje vojenský slovník, s nímž se lze setkat v celé řadě pozdějších národoveckých (*völkisch*) publikací.¹¹⁰

Pro Rauchberga byl základním vymežujícím znakem jazyk, přesněji obcovací jazyk (*Umgangssprache*). Klíčovou úlohu připisoval zejména školství a zabýval se i náboženskými poměry. V závěru věnoval pozornost sociálním a hospodářským otázkám. V každém z těchto okruhů vyzdvihoval prostřednictvím tendenční interpretace statistických dat výkony méně početného, zato aktivnějšího německojazyčného obyvatelstva v Čechách.

Vzájemný zápas obou národností se odehrával především na poli školství a osvěty. Jeho průvodním jevem byl vznik ochránářských spolků, často vzájemně komplementárních, jako v případě Matice české a *Deutscher Schulverein*. Jejich úkolem bylo získávání území a podpora menšin v jinojazyčném prostoru.

V souvislosti s národovectvím se objevil také termín hraničářství.¹¹¹ Šlo o pojmenování související s určením jazykové hranice a definováním uzavřených území, s jejichž pomocí se měla definitivně oddělit obě etnika. Ideologie národovectví hlásající národovecký boj (*Volkstumkampf*) zvláště v třecích zónách (*Reibungszonen*) poskytla utvářející se skupině další identifikační znak – dějinný úkol, funkci, která měla výrazný stmelující účinek při vzniku jednotné sudetoněmecké identity.¹¹²

Přestože je obvykle jako nejvýraznější znak etnika udáván jazyk a etnicita, která samozřejmě hrála zásadní roli pro odlišení se od druhého zemského národa –

¹⁰⁷ H. RAUCHBERG, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*, 2 Bände, Leipzig 1905.

¹⁰⁸ V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 11.

¹⁰⁹ J. KŘEN, *Konfliktní společenství*, s. 226.

¹¹⁰ Pro tehdejší diskurzivní pole uvádí M. Kunštát jako typická „Bojová, ba bitevní topoi jako boj, válka, zápas, obrana, potýkání, (*Volkstums-*)*kampf*, *Geisteskampf*, *Ring*, *Vorposten* aj.“ M. KUNŠTÁT, *Centra a periferie českých Němců ve vědě a vzdělávání*, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 7-57, zde s. 8.

¹¹¹ V. KURAL, *Konflikt místo společenství*, Praha 1993, s. 108-111.

¹¹² „Již tehdy se zformovala jednoduchá teze vyjadřující základní pocit německy mluvících obyvatel českých zemí, která spočívala v utvrzování „hraničářské“ mentality společenství, „bojovného ducha pohraničních území“. Podle této teze, či spíše skupinově sdíleného mýtu, sudetští Němci stojí po staletí věrně a pevně na německo-slovanské hranici jako přední hlídka.“ V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 60.

Čechů, ukazuje se stále více, že klíčovým impulzem pro definování identity českých Němců byl zájmový rozpor v hospodářské oblasti. Ten měl nejprve do jisté míry tlumící, posléze však výrazně akcelerační účinek. Pro liberály byl podstatný hospodářský úspěch a sociální status. Nacionalisté však ve snaze získat masovou podporu využívali jako integrující prvek v příslušnosti k německému národu. Obviňovali liberály z rychlé industrializace a emancipace Židů, což byly údajně důvody ekonomických problémů zejména pohraničních oblastí.

Jako ohrožení byla pak vnímána snaha československého státu budovat průmyslové podniky zabývající se výrobou v oborech, které byly tradičně v rukou Němců, jako bylo sklářství či textilnictví. V období hospodářské krize pak byla republika obviňována z nedostatečné podpory.

Vzájemné vymezování, které Palacký nazval stýkání a potýkání se na formování identity českých Němců výrazně podepsalo. Pro české prostředí byla hybnou silou obrozenského procesu záchrana a znovuzrození jazyka. Čeští Němci s překvapením sledovali přesun jazykovědného snažení do veřejného prostoru a jazykové požadavky vznesené později na politické scéně je iritovaly. V politickém systému došlo velmi brzy k oddělení českých a německých měšťanských stran. Češi se dovolávali státního práva, pro Němce byla zemská úroveň státní správy nevýhodná, a proto dávali na jedné straně přednost centralizaci, nebo dokonce velkoněmecké myšlence, na druhé straně pěstovali místní samosprávu. V širším společenském pohledu se střetávaly dva v této době již stereotypizované pohledy. Původně Palackého teze o demokratických Slovanech směřujících ale v rámci těchto principů až k nesvornosti a germánského sklonu k organizovanosti, důrazu na funkčnost a kultivaci, která se ale ve své naléhavosti směřovala až k totalitě.

2. 2. 3. Absence centra – regionalismus

V minulosti byl vztah Němců ke státu charakterizován v rámci jejich zvláštní cesty jako a priori odmítavý, a při definování jejich národní identity byla vyzdvihována úloha kulturních vazeb a kmenových atavismů. Nelze však pominout, že historicky existoval koncept postavený na politickém pojmu německého národa, jímž byla Svatá říše římská německého národa, i když byl v průběhu 19. století reformulován a naplněn právě moderním obsahem národa rázu etnického a kulturního.¹¹³ Říšská

¹¹³ Integrovaný pohled zdůrazňuje především Dieter Langewiesche.

tradice v sobě dlouho nesla „představu federalizovaného a vnitřně rozmanitého národa“, v níž nechyběl „prostor pro autonomii a svébytnost drobnějších politických celků“. ¹¹⁴

Vztahování se k centřům můžeme považovat za specifický způsob vyjádření identity v prostorových pojmech. U Němců z českých zemí lze sledovat tendenci vycházející od zemského patriotismu, centralistické (austroněmecké) pozice, přes sílící autonomismus až ke kolektivní identifikaci s moderním německým národem a tomu odpovídající volbu „ideologického“ centra. Zároveň však zůstala zachována úroveň identity vázaná ke geograficky vymezenému regionu.

Napětí mezi národní a regionální rovinou identity bylo zejména v průběhu 19. století pro Němce obecně charakteristické. Pro Němce v Rakousku se jednalo o napětí mezi rakušanstvím (na způsob německého „regionalismu“ bavorského, saského ap.) a němečtívím (ve smyslu německého Gesamtvolk). Zároveň zde ale byla ještě úroveň o stupeň nižší, tedy povědomím příslušnosti k jednotlivým korunním zemím. ¹¹⁵ Pro české Němce ovšem ztratila atraktivitu po roce 1848. Vzhledem k českým státoprávním snahám se Čechy přestaly českým Němcům právě ze správního hlediska jevit jako vlast a Praha ztratila své postavení centra.

Německý charakter Prahy se v průběhu 19. století postupně změnil na český. V době již zuřícího národoveckého boje a v rámci jeho diskurzu se pak Praha stala centrem v ohrožení. ¹¹⁶ Vztah Prahy a především nově se tvořícího centra v Liberci, ale i dalších, se stal jedním z hlavních předmětů sborníku *Hledání centra*. Sborník se sice věnuje zejména problematice vědeckých a vzdělávacích institucí (Praha v tomto smyslu zůstávala především sídlem německé univerzity, metropolí vzdělání), avšak studie Miloslavy Melanové se podrobně věnuje politickým aktivitám čelných představitelů Liberce a místního průmyslu směřujícím k budování pozice centra již od roku 1848. ¹¹⁷

Ztrátou Prahy jako přirozeného zemského správního centra, které se stalo centrem české obrozenské agitace a také díky stoupajícímu významu průmyslu, regionalizace tedy ještě více pokročila. Čeští Němci se vedle vztahování se k Vídni,

¹¹⁴ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*, s. 102-103.

¹¹⁵ J. KŘEN, *Konfliktní společnosti*, s. 36.

¹¹⁶ „Stále více česká Praha se stávala spíše akademickým elitním ghettem, německým kulturním centrem v „obraněm postavení“.“ M. KUNŠTÁT, *Centra a periferie českých Němců ve vědě a vzdělávání*, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 24.

¹¹⁷ M. MELANOVÁ, *Hlavní město Německých Čech? Liberec 1848-1918*, in: *Hledání centra*, s. 285-307.

sídlu panovníka a centrální vlády a posléze k Berlínu, jakožto centru sjednoceného německého národa, začali soustředit na budování relativně malých center, kde měli díky ekonomické převaze spolehlivou většinu. Využívali přitom liberálního výdobytku samosprávy. Také modernizační procesy jako urbanizace, industrializace a demografický růst umožnily vzestup nových center, která se profilovala na hospodářském, politickém a kulturním základě a národnostní prvek přitom hrál klíčovou roli.

Identifikace s obcí nesouvisela výhradně s modernizací 19. století. Byla mnohem starší, jak na to poukazuje Miloš Řezník při popisu historických forem kolektivní identity v Evropě 17. a 18. století spojených nikoli se správními, ale hospodářskými centry.¹¹⁸ To byly principy, které odpovídaly moderním myšlenkám liberalismu založeného na výkonu symbolizovaného hmotným ziskem, vzděláním a schopnostmi, které jako principy liberálního výdobytku samosprávy, v níž se formovaly nové měšťanské elity, stály za vzestupem mnoha měst s převahou německého obyvatelstva v českých zemích.

Města a jejich okolí, tvořila často specifické jednotky identity. Martin Markel hovoří v této souvislosti o „silných regionálních subidentitách“, jimiž se vyznačovala společnost Němců z českých zemí.¹¹⁹ S postupným opouštěním centralistických pozic a nevýhodné zemské identity přitažlivost center nižší úrovně, která byla etnicky víceméně homogenní, jen vzrostla.

V posledních letech vzniklo několik prací zaměřených na vztahy center a regionů, a na specifické podmínky vytváření regionálních identit. Pro některá z regionálních center byly zpracovány monografie, které mnohé vypovídají jak o hlavním proudu směřujícím k nacionalizaci, tak i o specifických podmínkách, které ovlivňovaly každé z nich jiným způsobem.

¹¹⁸ „Ve větších a významnějších městech hrál velkou roli pocit ztotožnění se s městem a s měšťanskou obcí. Tato identita získávala velmi různou intenzitu nejen v závislosti na sociálním postavení, ale – a snad především – na významu a postavení města. V zásadě ovšem lze konstatovat, že tu v raném novověku hrál právní aspekt podobnou roli jako u stavovsko-zemského patriotismu: klíčovým argumentem a zároveň základní hodnotou, v níž se zájmy města soustřeďovaly a ke které se měšťanská identita vázala, byla měšťanská práva a privilegia, tedy právní normy. A také u měst hrála roli nositele zájmů, měšťanského vědomí a práv měšťanská obec, tedy ti, kdo splnili právní předpoklady k členství či přijetí do jejích řad a kdo se stávali součástí skupiny jako kolektivního subjektu, s nímž se jeho členové identifikovali.“ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*, s. 36-37.

¹¹⁹ M. MARKEL, *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria*, s. 16.

Pohled zaměřený především na samosprávu a hospodářskou a sociální problematiku nabízí monografie věnovaná centru moravských Němců, Brnu, kterou zpracoval Lukáš Fasora.¹²⁰ Významnou badatelskou otázkou pro něho představovala právě pozice Brna jako zemského centra. S postupnou nacionalizací této „bašty německých liberálů“ si všímá také: „reorientace kulturních vazeb česky i německy hovořících obyvatel Moravy z císařské metropole na Dunaji ku Praze, resp. k Berlínu“.¹²¹ V závěru autor pojmenoval jednu z příčin tohoto obratu, která souvisela se slábnutím politických pozic liberalismu na konci 70. let 19. století a s důsledky, které to mělo pro samosprávu. Ta byla nucena ve zhoršujících se hospodářských podmínkách reagovat na s demografickým růstem stále se zvyšující sociální požadavky. Stát jí v tom ale z jejího pohledu neposkytoval potřebnou oporu.¹²² Výsledkem bylo hledání alternativní záštity v národním společenství. Zajímavou variantou podobného vývoje s výrazným konzervativním prvkem daným hospodářsko-traditionalistickou charakteristikou oblasti je pak příklad jihomoravského regionu s centrem ve Znojmě, který popsal Martin Markel.¹²³ Přes rovnováhu, kterou konzervativní prvek brzdil a vyvažoval nacionální tendence, bylo i zde v rámci nejsilnějšího národně liberálního tábora určujícím jevem posilování demokratických prvků a s ním i lidově nacionálního hnutí. Hlavní linii vývoje tedy autor popisuje jako směřování od ústavního liberalismu k národní demokracii.

Stranou doposud zůstala identita charakterizovaná náboženským vyznáním. Ta spadá do podkapitoly věnované regionalismu, protože byla regionálními podmínkami výrazně ovlivněna. Katolictví bylo úzce svázáno s loajalitou k monarchii a konzervativními postoji dokládající spojení trůnu a oltáře. Pevnou součástí identity Němců z českých zemí zůstalo především na Chebsku, kde však zároveň proti loajalitě rakouské silně působila blízkost Německa, v jižních Čechách a v zemědělských regionech Moravy. Na druhé straně rozvíjející se občanská společnost vykazovala obecně ochlazení ve vztahu ke katolické církvi, který se stále více formalizoval. Většina Němců z českých zemí zůstala katolíky, i když jedním

¹²⁰ L. FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci*.

¹²¹ Tamtéž, s. 8-9.

¹²² „Pochopitelná nechuť k takovéto státní politice šla u německé komunální politiky ruku v ruce s narůstající nacionálně podloženou kritikou habsburského státu, který zanedbával zájmy nejdůležitějšího ze svých národů a de facto takto podlamoval jeho možnosti hrát roli hospodářské a sociální elity monarchie se všemi politickými a demografickými konotacemi.“ L. FASORA, *Svobodný občan ve svobodné obci*, s. 230.

¹²³ M. MARKEL, *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria*.

z klíčových požadavků liberalismu bylo oddělení církve a školy a v rámci občanských svobod i možnost volby konfese. V některých regionech severních Čech se ujala starokatolická církev, jejíž vznik souvisel s neschopností římskokatolické církve adekvátně reagovat na demokratizaci společnosti a především na vyhlášení papežského dogmatu o neomylnosti. Starokatolictví přicházelo do Čech z liberálního prostředí německých univerzit a uchýtilo se v některých průmyslových regionech, jako bylo Varnsdorfsko nebo Jablonecko. Zvláště, z hlediska německé identity sjednocující roli hrálo evangelictví propagované jako německé historické dědictví.¹²⁴ Odrážel se v něm odpor části nacionalizující se společnosti proti specifickému mocenskému centru, jež představoval papež v Římě.¹²⁵ V posledních desetiletích 19. století nebylo výjimkou, že národovecky směřované aktivity českých Němců podporovaly říšské evangelické spolky, především Spolek Gustava Adolfa (Gustav Adolf Verein) a Evangelický spolek (Evangelischer Verein).¹²⁶

Krajností ve smyslu spojování německého nacionalismu a protestantismu bylo hnutí Los von Rom (Pryč od Říma) spojené s všenněmeckými postoji, pro které byl protestantismus demonstrací přináležitosti k Německu. Existovaly ovšem také evangelické náboženské obce, jejichž vznik byl spojen s historickým vývojem spíše než s postupující nacionalizací společnosti. Jednalo se například o sbory založené na počátku 19. století emigranty, kteří přešli zemskou hranici s vidinou lepších pracovních podmínek nebo později některé podnikatele.

Samostatným problémem je vztah Němců z českých zemí k judaismu a Židům. Němečtí liberálové byli k židům tolerantní, neboť distinkcí pro ně byl „výkon“, společenské postavení, případně majetek. Proto zůstala poměrně velká německy hovořící židovská komunita v Praze. V regionech s rychlým nástupem nacionalizace však sílil rovněž antisemitismus, který ještě zhoršující se sociální konflikty.

2. 2. 4. Konstruování identity

Zde se dostáváme již zcela na půdu subjektivně definovaného národa. Opouštíme rovinu modernizačních procesů v ekonomice i společnosti a jejich vlivu na

¹²⁴ K. KAISEROVÁ, *Konfesionální myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*, Úvaly u Prahy 2003.

¹²⁵ Tamtéž, s. 158.

¹²⁶ V. HOUŽVIČKA, *Návraty sudetské otázky*, s. 77.

proměnu teritoriálních kolektivních identit na identity národní. „Rozpad světa tradičních malých a přehledných struktur (vesměs regionálních) a jejich extenze do podoby rozměrů Imagined communities, definovaných především jazykově, měla pro obě národní entity, českou i německou zásadní význam.“¹²⁷ Záměrné konstruování identity tedy nepřísluší členitě skupině Němců z českých zemí, ale je projevem procesu směřujícímu k jednotné identitě označované obvykle jako identita sudetoněmecká.

Poté, co česká společnost v rámci národního obrození upevnila pozici češtiny jako moderního komunikačního prostředku, nastalo již zmíněné soupeření s němčinou o její využívání také jako jazyka úředního. Tento vývoj situace znamenal jistý zlom v pohledu Němců z českých zemí na jazyk a kulturu. Uvědomili si totiž zisk, který aktivita v právě v této oblasti přinesla Čechům.

Vedle jazyka je výrazným identitotvorným prvkem také historie, respektive historický obraz, který umožňoval nejen identifikovat společné předky, ale také smysl současné existence a jeho zformulováním i výhled do budoucnosti. Vzhledem k utváření skupinové identity je zde podstatným jevem formování kolektivní paměti. Obecně lze pro tuto problematiku použít metodický přístup vycházející z prací Maurice Halbwachse, který přistupoval k tématu paměti z hlediska sociologického.¹²⁸ Koncept pro užití v historické vědě rozpracoval Jan Assmann.¹²⁹ Další badatelé na tomto poli, například Anne-Marie Thiessová, pak přidali celý rejstřík znaků vázaných na dějiny dané skupiny, jimiž je na venek reprezentována její identita.¹³⁰

Mnohé z položek tohoto rejstříku lze nalézt právě ve vlastivědných publikacích. Struktura jejich obsahu, členění do kapitol, pozoruhodně koresponduje s kategoriemi, které jako zdroje identitotvorných procesů uvádějí současní autoři zaměření na jejich subjektivní stránku, roli kolektivní paměti, konstruktivistickou povahu dějin formující se národnostní skupiny, vznik míst paměti ve veřejném prostoru a využívání symbolických forem k vyjádření kolektivní identity.

Mnohé regiony osídlené českými Němci v nich zdůrazňovaly vlastní svébytnost a osobitost. (Velmi starou tradici v tomto smyslu měly oblasti historicky významné

¹²⁷ M. KUNŠTÁT, *Centra a periférie českých Němců ve vědě a vzdělávání*, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 7.

¹²⁸ M. HALBWACHS, *Kolektivní paměť*.

¹²⁹ J. ASSMANN, *Kultura a paměť*.

¹³⁰ A.-M. THIESSOVÁ, *Vytváření národních identit*.

jako například Chebsko.) Díky rostoucí popularitě vlastivědy byly tyto charakteristiky definovány a upevňovány. Zajímavá je skutečnost, že v mnohých regionech byla tato snaha spojena nejen se zájmem o historii, ale rovněž o prezentaci výsledků současných, zpočátku zejména hospodářských, později stále více kulturních úspěchů. Rozsáhlé, komplexně pojaté publikace, které popisovaly danou oblast v různých kategoriích a tím sdělovaly čtenářům, jejím obyvatelům, informaci o jejich identitě.

Vlastivědná produkce, u Němců z českých zemí velmi bohatá a čtenářsky oblíbená, měla sice regionální charakter, ale od počátku byla výrazně ovlivňována z vnějšku. Zejména podpora akademických kruhů, od nichž vzešel podnět k vytvoření Spolku pro dějiny Němců v Čechách (Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen) začala ve druhé polovině 19. století působit směrem k integraci. Spolek vydával časopis *Mitteilugen des Vereines der Deutschen in Böhmen*, v němž byly publikovány badatelské výsledky jak odborníků, tak i laických badatelů, a sloužil ke vzájemné informovanosti rozvětveného členstva.

Vedení spolku spojené díky vazbě na univerzitu s Prahou. Podíl mimopražského členstva ale časem stoupal. Díky hospodářské emancipaci se v tom odrážel rostoucí význam pohraničních regionů. Zajímavou analýzu na toto téma publikoval Miroslav Kunštát.¹³¹ Činnost spolku pokračovala i ve 20. století v sepětí s pražským univerzitním centem. Se stoupajícím národoveckým akcentem však vedoucí postavení na tomto poli převzaly některé nově vytvořené instituce sídlící již právě v ambiciózním Liberci, kde v důsledku silného hospodářského postavení a politických aspirací došlo k rychlému přechodu od vlastivědné tradice regionu k národovectví, směřujícímu pak dále k formování sudetoněmecké identity.

V regionální vlastivědné produkci začaly objevovat prvky, které měly potenciál vytvářet identitu společnou. Ty byly spojené s národnostním soupeřením a vedle rostoucího zájmu o lidovou kulturu a jazyk, které se vázaly hlavně k minulosti, to z moderních témat bylo především školství a osvěta. Právě v těchto oblastech začala praktická realizace společného (nadregionálního) projektu a v nich také

¹³¹ „Podíl dalších měst na členské základně mj. vystihuje i jejich celkový stoupající/klesající národohospodářský, politický a kulturní význam. Na počátku byla nejsilnější mimopražská základna v Litoměřicích (10%), Trutnově (6%) a Kadani (5%) později ovšem výrazně stoupl podíl Českých Budějovic, Liberce, Teplic, Ústí nad Labem a Karlových Varů. Zejména rychlý sestup Litoměřic lze tedy dát do přímé souvislosti s postupující hospodářsko-politickou marginalizací tohoto tradičního správního centra ve srovnání s dynamicky se rozvíjejícím Libercem a Ústím nad Labem.“ M. KUNŠTÁT, *Centra a periferie českých Němců ve vědě a vzdělávání*, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 38.

docházelo k intenzivnímu konstruování identity. Rovněž ve vlastivědných aktivitách se začal projevovat trend směřující k jejich centralizaci. V ideové rovině se stmelujícím prvkem stalo sílící národovectví.

Z Němců z českých zemí se postupně stali sudetští Němci charakterizovaní jako „výhonek německého národa“¹³², který je jeho nedílnou součástí, pak postavil do pozice průkopníků a šířitelů německé kultury tím, že jim vytkl společný úkol a osud. „Zemský patriotismus 19. století, rakouská státní či náboženská identita byly, podobně jako politický aktivismus po roce 1918, degradovány na pouhé „vedlejší“ dobově podmíněné fenomény.“¹³³ Naopak se objevily publikace, které v popularizačním duchu vykreslovaly roli sudetských Němců v dějinách.

Po vzniku Československa a neúspěšném pokusu o iredentu přistoupili Němci, kteří se stali menšinou v novém státě, k vytvoření oficiálních institucí programově směřujících k podpoře německé kultury a vzdělávání. Využívali přitom právo na kulturní autonomii zaručené mírovou smlouvou v Saint Germain. Jejich činnost se ale často vyznačovala velkou mírou ideologizace a politizace.

¹³² O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 127.

¹³³ Tamtéž, s. 127. Shrnutí závěrů práce Josefa Pfitznera, *Sudetendeutsche Einheitsbewegung Werden Erfüllen*, Karlsbad-Leipzig 1937.

3. Vlastivěda a region horního Poníší

Každá z oblastí, kde mělo německé obyvatelstvo většinu, měla svá specifika, ať se jednalo o charakter krajiny, historii, stupeň industrializace nebo etnografické odlišnosti. Tyto odlišnosti jsou zachyceny a často velmi podrobně popsány ve vlastivědné literatuře, která byla v prostředí českých Němců velmi oblíbená. Struktura obsahu a akcentovaná témata korespondují s rejtríkem položek, které jsou v mnohých odborných pracích uváděny v souvislosti s vymezením skupinové identity.

3. 1. Zdroje vlivu německé vlastivědy v českých zemích a v Československu

Na regionální vlastivědnou produkci působilo množství vlivů, které je možno do jisté míry rozčlenit do kategorií odpovídajících specifickým znakům definovaným v předchozí kapitole. Můžeme tak rozlišit vliv německého, rakouského či zemsky českého prostředí, kulturních či vzdělanostních center, zejména pražské Německé univerzity, konkurence české vlastivědy a v neposlední řadě zejména na počátku 20. století záměrně budovanou institucionální síť, která rozvoj vlastivědy v regionech s převahou německého obyvatelstva zaštitila.

Obecně lze říci, že vlastivěda se zrodila v německojazyčném středoevropském prostoru. Zájem charakterizovat určité území, vytvořit jeho popis a dané dílo směřovat k posílení identifikačních tendencí má v německých zemích dlouhou tradici. Regionální, přesněji zemské dějiny (*Landesgeschichte*, *Landerkunde*)¹³⁴ byly specifickým odrazem osvícenských encyklopedických snah v partikularizovaném prostředí. Historické spolky a společnosti (*Historische Vereine*, *Historische Gesellschaften*), které vznikaly od druhého dvacetiletí 19. století v jednotlivých zemích či historických regionech, podporovali obvykle panovníci, kteří jejich činnost viděli jako součást státního zájmu. Často byly tyto spolky spojeny s myšlenkou muzea, ale také se statistickými studiemi. Jejich účelem bylo přispívat k definici teritoria a k identifikaci jeho obyvatel s ním, zejména prostřednictvím historie. V roce 1852 byla založena zastřešující organizace spolků v jednotlivých německých zemích (*Gesamtverein des Deutschen*

¹³⁴ V německém prostředí je užíván termín *historische Landeskunde* či *Landesgeschichte*, který je vázán na původní federativní strukturu, zatímco *Regionalgeschichte* je termín spojený s moderní Evropou.

Geschichts- und Alterthumsvereine) a koordinující jejich činnost i díky společnému časopisu *Blätter für deutsche Landesgeschichte*.¹³⁵

Vlastivěda jako disciplína vyrostla z topografických a historických popisů. Její počátky jsou úzce spojeny také s pedagogikou. Zavedení vlastivědy (Heimatkunde) jako nedílné součásti širšího předmětu (Weltkunde) na nižším stupni škol ve svých spisech doporučoval Christian Wilhelm Harnisch (1787-1864).¹³⁶ Přínosem vlastivědného přístupu byla snaha o komplexní obraz regionu složený z různých aspektů počínaje fyzickým popisem krajiny přes jeho historii až po současnost, přičemž historie zpravidla tvořila nejpodstatnější složku. Vlastivěda vycházela z myšlenek prostorového determinismu. Předpokládala, že specifika regionu se odrážela v charakteru jeho obyvatel. Prostřednictvím líčení historických obrazů i současných úspěchů umocňovala pocit spjatosti s rodným krajem, vzbuzovala pocit hrdosti a ukotvení.

Na historicky orientovanou vlastivědu navazovali dále němečtí geografové. Alfred Kirchhoff (1838-1907), se zabýval metodikou výuky zeměpisu. Při ní se mělo postupovat od nejužšího zeměpisného obzoru, domova, obce a jejího bezprostředního okolí (Heimat – Heimatkunde) přes zemi (Vaterland – Vaterlandkunde) k vyšším zeměpisným celkům, geografii kontinentů a všeobecné geografii.¹³⁷ V letech 1887-1904 řídil Kirchhoff ediční řadu *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde*. Pro rozvoj vlastivědy byla významná zejména jeho práce *Anleitungen zur deutschen Landes- und Volksforschung*, která vyšla v roce 1889. Popis regionu měl být přehledně strukturován a postupovat od základních zeměpisných údajů přes geologii a hydrologii, případně botaniku a zoologii, k tématům zaměřeným na obyvatelstvo. Na Kirchhoffa navázal Alfred Hettner (1859–1941), který navrhl komplexní popis regionů (Länderkundliches Schema, nebo také Hettner'sches Schema) o jedenácti bodech počínaje základními zeměpisnými údaji přes geologii, morfologii, klima, hydrografii, půdní poměry, vegetaci až po osídlení, dopravu a politické poměry.

¹³⁵ W. BUCHHOLZ (Hg.), *Landesgeschichte in Deutschland. Bestandsaufnahme, Analyse, Perspektiven*, Paderborn 1998.

¹³⁶ Od roku 1812 vyučoval v učitelském semináři ve Wroclavi (Breslau).

¹³⁷ Výraz Landeskunde byl obvykle užíván jako označení vlastivědy zahrnující historické země, zatímco Heimatkunde popisovaly menší oblasti, u nichž nutně nemuselo být striktně definováno správní vymezení.

Původní historická vlastivěda (Landeskunde) se posunula ke geograficky definovaným prostorovým studiím (Länderkunde). Hettnerovo pojetí se nezaměřovalo na detailní popis jednotlivých regionů. Naopak, jeho pohled byl celostní a směřoval, i díky vlivu Friedricha Ratzela (1844-1904), k antropogeografii a geopolitice.¹³⁸ Hettner posunul geografii od chorologického pojetí – zkoumání jevu na určitém místě, k pojetí chorografickému definující charakter regionu jako výsledek působení dílčích jevů.

Vedle geografie měl na vlastivědu samozřejmě vliv rozvoj filologie, germanistiky a národopisu. Významným impulzem byly úvahy Johanna Gottfrieda Herdera (1744-1803) o národech a národních jazycích. Jakob Grimm (1785-1863) položil základy vědecké germanistiky. Jeho základním dílem je spis Německá mytologie (Deutsche Mythologie).¹³⁹ Spolu s bratrem se proslavili díky sběru lidových pohádek. Na Grimma navázali další jazykovědci, například Wilhelm Mannhardt (1831-1880) nebo Karl Simrock (1802-1876). Zájem o germanistiku a filologii byl pěstován rovněž ve Slezsku. Na univerzitě ve Vratislavi ovlivnil mnoho svých žáků filolog Theodor Jakobi (1816-1848). Patřil k nim například i Karl Weinhold (1823-1901).

Také německá historiografie a především rozvoj kulturních dějin (Kulturgeschichte) našly ve vlastivědě svůj odraz. Do původního zaměření na kulturní dějiny pojatého nejčastěji jako dějiny civilizace a spojeného s liberalismem začaly v průběhu 2. poloviny 19. století pronikat konzervativní tendence. Souvisely s kritikou liberalismu reagující na prudké společenské a sociální změny, industrializaci, přesun venkovského obyvatelstva do měst, jeho pauperizaci a rozpad tradiční rodiny a doprovázel je zvýšený zájem o lidovou kulturu. V Německu se tento posun odrazil v odborném i beletristickém díle Wilhelma Heinricha Riehla (1823-1897). Jeho kulturně-historické práce a novely významně ovlivnily vývoj národopisu (Volkskunde) v 19. století jakožto vědecké disciplíny. V průběhu 50. a 60. let 19. století vydal čtyřsvazkové *Dějiny lidu jako základ německé sociální politiky*.¹⁴⁰ V prvním díle *Země a lidé (Land und Leute)* podal

¹³⁸ Ratzel poprvé ve svých dílech použil pojem životní prostor (Lebensraum), nikoli však v politickém smyslu. Posléze byl hojně využíván velkoněmeckou žurnalistikou a propagandou.

¹³⁹ J. GRIMM, *Deutsche Mythologie*, Göttingen 1835.

¹⁴⁰ W. H. RIEHL, *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik*, 1851-1869. Jednotlivé díly se jmenovaly *Země a lidé (Land und Leute)*, *Měšťanská společnost (Die bürgerliche Gesellschaft)*, *Rodina (Die Familie)* a *Wanderbuch*.

Riehl charakteristiky evropských národů, jež vztahoval k prostředí, které je utvářelo. Při vývoji německého národního charakteru připsal klíčovou roli prostředí lesa. Industrializace pro něho byla procesem, který tento původní charakter narušil. Lidovou, venkovskou kulturu považoval za základ národa a naopak poukazoval na vykořeněnost městského proletariátu.¹⁴¹

V Rakousku se vlastivědné snahy rozvíjely v počátcích rovněž na zemském základě. I zde byly svázány se vznikem muzeí a těšily se podpoře panovnického domu. V roce 1811 vzniklo za podpory arcivévody Jana v Grazu štýrské Zemské muzeum (Landesmuseum) nazvané po něm Johanneum. V roce 1823 zahájilo činnost Tyrolské zemské muzeum (Tiroler Landesmuseum) v Innsbrucku, jehož protektorství převzal korunní princ a pozdější císař Ferdinand. Po něm se pak nazývalo Ferdinandeum. O deset let později následovalo dnešní Zemské muzeum Horních Rakous (Oberösterreichisches Landesmuseum) v Linci pojmenované po otci pozdějšího císaře Františka Josefa Museum Francisco-Carolinum.

V českých zemích vzniklo již v roce 1814 muzeum v Opavě, které se záhy stalo Zemským muzeem pro Rakouské Slezsko (Oesterreichisch-schlesisches Provinzialmuseum) a v roce 1817 na počest císaře Františka pojmenované zemské muzeum v Brně (Kaiser-Franz-Museum. Jen o rok později byla založena i Společnost vlasteneckého muzea v Čechách (Gesellschaft des Vaterländischen Museums in Böhmen) a rovněž zemsky definované muzeum v Praze. Ve Společnosti ale brzy převážil český prvek. Muzeum se v roce 1848 přejmenovalo na České muzeum, od roku 1854 do roku 1919 neslo název Museum Království českého.¹⁴²

V závěru 19. století byl podniknut pokus podpořit loajalitu k habsburské monarchii jako společnému státu, spravedlivému ke všem svým národům a národnostním skupinám v podobě vlastivědné encyklopedie. První kroky k jejímu vydávání učinil v polovině 80. let korunní princ Rudolf. Jednalo se o rozsáhlý projekt, na němž pracovali přední odborníci. Podnět k němu vyšel původně od arcivévody Jana, který měl v duchu starších zemských dějin (Landesgeschichte) na mysli spíše etnograficky zaměřené dílo ukazující různorodost národů monarchie. Korunní princ

¹⁴¹ W. H. RIEHL, *Die bürgerliche Gesellschaft*, Stuttgart 1861.

¹⁴² Slezské a moravské zemské muzeum si naopak zachovávaly zemský a jazykově německý charakter.

Rudolf, po němž byla čtyřadvacetisvazková encyklopedie *Rakousko-uherská monarchie slovem i obrazem* završená až dlouho po jeho smrti v roce 1902 nazývána také *Dílo korunního prince*, posunul obsah poněkud jiným směrem. Pokusil se jejím prostřednictvím vyjádřit dějinné místo a úkol monarchie a posílit nadnárodní úlohu státu proti separatistickým snahám jednotlivých národů. Nereálnost takového záměru ukázal odpor Maďarů, kteří v duchu dualismu trvali na dvou oddělených vydáních, německého a maďarského. Vleklé vydávání díla a sílící nacionalizace monarchie způsobily, že jeho účinek na veřejnost byl minimální.¹⁴³ S postupující nacionalizací se naopak objevily snahy využít podobné práce k posílení národních identit. Takový charakter měla v českém postředí velkoryse koncipovaná ediční řada Čechy, která vycházela v nakladatelství Jana Otty.¹⁴⁴

Při hledání zdrojů německojazyčné vlastivědy v českých zemích nelze opomenout vliv vědecké a kulturní tradice sousední Horní Lužice. Již v roce 1779 vznikla ve Zhořelci (Görlitz) *Societas Lusatae*, později přejmenovaná na *Hornolužickou společnost věd (Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften)*, která je jednou z nejstarších regionálních vědeckých společností.¹⁴⁵ V ní sdružení vzdělání měšťané a šlechtici si vzali za cíl prostřednictvím rozvoje vědy podporovat hospodářství i kulturu Horní Lužice a zvláště zlepšovat vzdělání jejich poddanských obyvatel. K jejím zakladatelům patřili například geograf a mineralog Adolf Traugott s Gersdorfu (1744-1807) nebo právník a člen zhořelecké městské rady Karl Gottlob Anton (1751-1818) zabývající se slavistikou a historií a mnozí další. Původně měla společnost přírodovědné a společenskovední oddělení. Po roce 1811 převládl druhý směr, přičemž na prvním místě stály slavistika a historie. Již od roku 1782 vydávala vlastní časopis, nejprve *Lausitzisches Monatschrift* a později *Neuses Lausitzisches Magazin*.

Rozvoj společnosti zbrzdilo rozdělení Lužice v roce 1815. Města Zhořelec a Lubaň po Vídeňském kongresu připadla Sasku. Společnost však fungovala dále a navzdory rozdělení udržovala kulturní jednotu Horní Lužice jako celku. Zachovala si do

¹⁴³ B. HAMANNOVÁ, *Rudolf. Korunní princ a rebel*, Praha 1993, s. 179-183.

¹⁴⁴ *Čechy*, F. A. ŠUBERT, F. A. BOROVSÝ, A. JIRÁSEK (red.), I-XIV. díl, Praha 1882-1908.

¹⁴⁵ J. ZDICHYNEC, Hornolužická společnost věd (Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften) a její aktivity, *Česko-lužický věstník*, roč. 19, 2009, č. 2, s. 10-12.

značné míry osvícenský charakter, což se odráželo i ve skutečnosti, že jejími členy byly mnohé osobnosti z vědeckého života s nadregionálním významem, například Alexander von Humboldt či Jacob Grimm, ale také Josef Dobrovský nebo František Palacký. Pro autory vlastivěd horního Ponisí byl velkou autoritou zejména historik Hermann Knothe (1821-1903).

Za nejstarší typ zemsky české tištěné vlastivědné produkce označil Jan Smetana veršované městské topografie období humanismu, které spadají do 2. poloviny 16. století. V 17. a v první polovině 18. století byly zvláště populární popisy poutních míst a v období romantismu, na přelomu 18. a 19. se začaly objevovat turistické průvodce.¹⁴⁶

Počátky topografie a statistiky reflektovaly zejména potřeby osvícenského státu a vznikajícího správního a byrokratického aparátu. Tyto práce stály na pomezí geografie, historie, právní vědy a hospodářství a snažily se rovněž o komplexní popis daného území. Příkladem může být dílo guberniálního rady Království českého Josepha von Riegger (1742-1795).¹⁴⁷ Typ historicko topografického popisu v komplexním zemském měřítku dosáhl svého vrcholu v topografii Čech Johanna Gottfrieda Sommera (1782-1848).¹⁴⁸ Přípravné studie a vydání tohoto díla vyvolaly v regionech vznik prací zaměřených na dějiny panství. Na počátku 19. století, s rozvíjející se měšťanskou společností vzrostl zájem o dějiny jednotlivých měst.

Současně se začaly objevovat práce směřující více k ekonomické problematice, což souviselo s počátky industrializace v habsburské monarchii. Za všechny lze jmenovat jako příklad rozsáhlé čtyřsvazkové dílo Stephana von Keeß (1774-1840) z počátku 20. let 19. století, v němž shromáždil souhrnné informace o tovární a řemeslné výrobě v Rakousku.¹⁴⁹ Pro Čechy sestavil statistický přehled Georg Norbert Schnabel (1791-1857).¹⁵⁰

¹⁴⁶ J. SMETANA, Počátky Severočeského regionálního dějepisectví, in: *J. V. Šimák a poslání regionální historie v dnešní době*. Z Českého ráje a Podkrkonoší, Supplementum 2, Semily 1996, s. 79-90.

¹⁴⁷ J. von RIEGGER, *Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen*, Dresden 1792.

¹⁴⁸ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*, 16 svazků, Prag 1833-1849.

¹⁴⁹ S. von KEEß, *Darstellung des Fabriks- und Gewerbswesens im österreichischen Kaiserstaate vorzüglich in technischer Beziehung*, 4 Bände, Wien 1819-1824.

¹⁵⁰ Georg Norbert Schnabel (1791-1857), profesor statistiky a státního práva na pražské univerzitě. Je mimo jiné autorem spisu srovnávajícího statistický vývoj evropských zemí: G. N. SCHNABEL, *Die europäische*

V roce 1851 vyšla v Praze práce Antona Schmalfusse (1821-1865) *Die Deutschen in Böhmen*.¹⁵¹ V podtitulu bylo uvedeno, že se jedná o popis zeměpisně-statistický, národohospodářský, národopisný a historický. Schmalfuss byl první, kdo z obyvatelstva Čech vyčlenil skupinu Němců a popsal její specifické postavení. Zdůrazňoval zejména jejich hospodářské výkony a zformuloval tak jeden z klíčových stereotypů spojených s formováním jejich kolektivní identity. Ovlivnily ho události roku 1848, kdy se poprvé objevily rozpory mezi Čechy a Němci. Rostoucí národní uvědomění a počátky politických požadavků české strany byly liberálními Němci považovány za krajnost. Proto spolu s Ludwigem von Löhner a dalšími založili ve Vídni *Spolek Němců z Čech, Moravy a Slezska k ochraně jejich národnosti (Verein der Deutschen aus Böhmen, Mähren und Schlesien zur Aufrechterhaltung ihrer Nationalität)*.¹⁵²

Schmalfuss byl také zakládajícím členem *Spolku pro dějiny Němců v Čechách (Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen)*, který vznikl v roce 1862 jako protějšková instituce muzejní Společnosti.¹⁵³ Zrodil se v ovzduší 60. let a jeho charakteristika byla původně založena „na víře v liberální sebeporozumění a progresivní roli německých měšťanů v českých zemích jako třetího stavu a nositele kultury“.¹⁵⁴ Sídlil v Praze, což bylo důsledkem jeho vazby na německé univerzitní prostředí.¹⁵⁵ Měl však množství členů v jednotlivých regionech a stanovy umožňovaly také korporátní členství, díky němuž se k činnosti spolku hlásily

Staatenwelt, ein Versuch, die Statistik in der vergleichend rasonnirenden Methode zu behandeln, 2. Bände, Prag 1819, 1820; statistického popisu Čech: G. N. SCHNABEL, *Statistische Darstellung von Böhmen*, Prag 1826; a dvousvazkové statistiky evropských států: G. N. SCHNABEL, *General-Statistik der europäischen Staaten mit vorzüglicher Berücksichtigung des Kaiserthums Oesterreich*, 2 Bände, Prag 1829.

¹⁵¹ A. SCHMALFUSS, *Die Deutschen in Böhmen, geschildert in geographisch-statistischer, staatwirtschaftlicher, volkthümlicher und geschichtlicher Beziehung*, Prag 1851.

¹⁵² Anton Schmalfuss pocházel ze selské rodiny ze Žatecka, studoval tamní gymnázium a poté v Praze nejprve filosofickou fakultu na univerzitě a později polytechniku. Krátce působil v Krakově, ale události roku 1848 ho přilákaly do Vídně. Jeho zájmy byly zpočátku převážně literární, později spíše historické a národohospodářské. Po návratu do Prahy působil v redakcích časopisů *Centralblatt für die gesamte Landescultur*, *Wochenblattes für Land-, Forst- und Hauswirthschaft* a *Jahrbuchs für österreichische Landwirthe*.

¹⁵³ Na Moravě a ve Slezsku působil sesterský spolek *Deutscher Verein für Geschichte Mährens und Schlesien*, který se spolkem v Čechách úzce spolupracoval.

¹⁵⁴ M. NEUMÜLLER, *Geschichtswissenschaft und Heimatforschung. Forschungen und Publicationen der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste bzw. der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Prag 1919-1945*, in: *Die böhmischen Ländern in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848*, Vorträge des 2. Aussiger Kolloquiums des Instituts für slawisch-germanische Forschung der J. E. Purkyně-Universität in Aussig und des Archivs der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Prag von 20. bis 21. April 1995, Teil I., Ústí nad Labem 1996, s. 81-102, zde s. 83.

¹⁵⁵ M. NEUMÜLLER, *Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen. Ein deutschliberaler Verein (von der Gründung bis zur Jahrhundertwende)*, in: *Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern*, F. SEIBT (ed.), München 1986, s. 179-208.

mnohé podobně zaměřené regionální organizace. Vydával časopis *Mitteilugen des Vereines der Deutschen in Böhmen*, v němž byly publikovány badatelské výsledky jak odborníků, tak i laických badatelů, a sloužil ke vzájemné informovanosti rozvětveného členstva.¹⁵⁶

Množství spolků s podobným zaměřením vznikalo mimo zemská centra. V jejich činnosti se uplatnil podobný organizační model. Za všechny lze jako příklad uvést *Severočeský exkurzní klub (Nordböhmischer Excursions-Club)* založený v roce 1878 v České Lípě. Vedle zájmu o historii a vlastivědu byla náplní jeho činnosti i aktivní turistika. Také tento spolek vydával svůj časopis *Mittheilungen des Nordböhmischen Excursions-Clubs*, který sloužil mimo publikování historických či přírodovědných článků ke koordinaci činnosti místních odnoží, jejichž síť záhy vznikla.

Vlastivědu pěstovaly i různé všeobecně vzdělávací spolky, které často vznikaly v průmyslových regionech. Například v roce 1867 založil Franz Hermann, továrník z Liberce vzdělávací spolek *Iserthal*. Tentýž muž dal o necelá dvě desetiletí později podnět ke vzniku širší organizace *Severočeského svazu pro šíření lidového vzdělávání (Nordböhmischer Verband für Verbreitung von Volksbildung)*. Na přelomu 60. a 70. let 19. století vznikly i organizace se širokou působností. V Praze byl již v roce 1869 založen obecně respektovaný *Spolek pro šíření všeobecně užitečných znalostí (Verein zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse)*.¹⁵⁷ Více na oblast kultury byla pak zaměřena *Společnost pro šíření lidového vzdělávání (Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung)* založená v roce 1871 a spojená především se jménem Julia Lipperta (1839-1909).¹⁵⁸ Oba spolky umožňovaly korporátní členství, díky němuž na jejich činnosti participovaly organizace regionální a lokální řemeslné a průmyslové spolky. Právě z jejich iniciativy vycházely v průmyslových oblastech vlastivědné aktivity, publikace, a obvykle i iniciativa směřující ke zřízení místních průmyslových muzeí. Jejich činnost ovlivňovaly dvě skupiny s výrazným společenským vlivem. První z nich, původně vlivnější, tvořili průmyslníci nebo lidé svobodných povolání s průmyslem spojení.

¹⁵⁶ Anton Schmalzfuss byl až do své smrti v roce 1865 redaktorem *Mittheilungen des Vereines für die Geschichte der Deutschen in Böhmen*.

¹⁵⁷ J. POKORNÝ, *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, s. 141-143.

¹⁵⁸ K. KAISEROVÁ, *Lidové vzdělávání v 19. století a v první polovině 20. století*, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 167-186.

Druhou skupinu, která převzala iniciativu v posledním dvacetiletí 19. století, byli učitelé.

Zásadní vliv na rozvoj německé vlastivědy v českých zemích a později v Československu měla německá akademická historiografie rozvíjející se na pražské univerzitě. Impulzem pro její formování, se stalo vydání prvních dílů Palackého *Dějin národa českého v Čechách i na Moravě*. Iniciovalo hledání vlastního „vnitřního“ německého pohledu na dějiny českých zemí.¹⁵⁹

Zakladatelskou osobností byl v tomto smyslu Konstantin Höfler (1811–1897), který reprezentoval oficiální centralistické postoje.¹⁶⁰ Stál u zrodu *Spolku pro dějiny Němců v Čechách (Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen)*, který posléze významně ovlivnil regionální vlastivědnou práci v německojazyčných regionech. To už ho ale ovládali Höflerovi žáci, zejména Ludwig Schlesinger (1838–1899), Hermann Hallwich (1838-1913) a Julius Lippert.¹⁶¹ Oproti Höflerovu zdůrazňování centralismu převládlo u nich nacionální vyhraňování a směřování od společných rakouských ke „speciálním“ dějinám. Rovněž Höflerův konzervativismus nové generaci historiků nekonvenoval. Přikláněli se k liberálním hodnotám a spolek následně podporoval především zájem o dějiny měst.¹⁶²

Nejvýraznější postavou zde byl středoškolský profesor a liberální politik Ludwig Schlesinger.¹⁶³ K popularizaci historie přispělo zejména Schlesingerovo dílo *Dějiny Čech (Geschichte Böhmens)*, v němž načrtl německý pohled na české dějiny.¹⁶⁴ Pro svá nacionální a výrazně liberální východiska měly mezi německým měšťanstvem

¹⁵⁹ J. MANDLEROVÁ, Tematická orientace německé historiografie v Čechách ve 2. polovině 19. století, *Sborník historický* č. 36, 1989, s. 99–129.

¹⁶⁰ Konstantin Höfler pocházel z jihu Německa a na pražskou univerzitu byl povolán ministrem školství Lvem Thunem, který měl tímto krokem v úmyslu posílit centralistické postoje a oslabit vliv Františka Palackého. H. LENTZE, *Die Universitätsreformen des Ministers Graf Leo Thun Hohenstein*, Wien 1962.

¹⁶¹ Höfler ze spolku vystoupil v roce 1872 a liberální a nacionální tendence v něm zcela převládly.

¹⁶² V roce 1879 začal podle německého vzoru vydávat ediční řadu městských německojazyčných kronik z Čech (*Deutsche Chroniken aus Böhmen*) z období 16. a 17. století. Vedle toho také vycházela edice pramenů *Städte- und Urkundenbücher aus Böhmen*.

Více k tomu K. WRIEDT, *Bürgerliche Geschichtsschreibung im 15. und 16. Jahrhundert*. In: *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der Zeit frühen Neuzeit*, P. JOHANEK (Hrsg.). Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2000, s. 19–50; F. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 2009; M. TOŠNEROVÁ, *Kroniky českých měst z období raného novověku*, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*. Sborník ze 17. odborné konference Olomouc 5. - 6. listopadu 2008, Olomouc 2009, s. 187–197.

¹⁶³ V 90. letech vrcholila jeho politická kariéra. Zastával post zástupce zemského maršálka. Stál v čele klubu německých poslanců z Čech a byl vůdcem německé Fortschrittspartei.

¹⁶⁴ L. SCHLESINGER, *Geschichte Böhmens*, Prag 1869. Druhé rozšířené vydání 1870.

Čech nebývalý úspěch. V jeho historickém myšlení upevnili přesvědčení o výjimečném významu německého živlu v českých zemích. Schlesinger nově obracel svůj zřetel ke kulturním dějinám. Dějiny Čech periodizoval podle jejich poměru k německé říši a podle postavení českých Němců v zemi. Reflekoval také aktuální národnostní spory v Rakousku, v nichž viděl jako protivníky Němce, oddané zastánce konstitučních svobod, a konzervativní Čechy, bojovníky za národní ideu, kteří jsou ochotni ve službě šlechtě obětovat i svobodu lidu. Podle Schlesingera procházel právě tento ideologický protiklad veškerými dějinami Čech.¹⁶⁵

Z okruhu osobností okolo Spolku pro dějiny Němců v Čechách vzešel rovněž Hermann Hallwich, jenž je zároveň jedním z nejvýznamnějších regionálních vlastivědců. Věnoval se intenzivně dějinám měst, obvykle svých působišť. Na předmluvách Hallwichových děl lze sledovat postupnou nacionalizaci, která korespondovala s aktuálním politickým a společenským vývojem.

Dějiny Krupky charakterizoval jako „svět v malém“ („Welt im Kleinen“), tedy určitou výseč, variantu dějin Němců v Čechách. Jako „červená nit“ se podle něho objevovala v dějinách všech německojazyčných měst v českých zemích myšlenka svobody.¹⁶⁶ Vedle toho charakterizovala tato města především tradice řemeslné výroby a obchodu. Tu vyzdvihl i v případě dějin Liberce jako „prvního průmyslového města v Čechách“.¹⁶⁷ Na předmluvě dějin Teplíc, které vyšly v 80. letech po Stremayrových jazykových nařízeních, je patrné zostrující se vymezování vůči českému živlu.¹⁶⁸ Německý kulturní a kultivační vliv v Čechách byl podle Hallwicha nejen Čechy, ale také Němci dosud opomíjen a málo prozkoumán. Postavení Němců v Čechách bylo podle něho pro současné říšské Němce „českou vesnicí“ („böhmisches Dorf“) a chtěl na něj upozornit. Také proto uváděl paralely s dalšími zeměmi, kam německý vliv pronikl.¹⁶⁹

¹⁶⁵ F. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 353.

¹⁶⁶ H. HALLWICH, *Geschichte der Bergstadt Graupen in Böhmen*. Prag 1868, s. XII.

¹⁶⁷ Předmluva ke druhému dílu. H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung. Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*, II. Halbband, Reichenberg 1874, nestr.

¹⁶⁸ „Böhmen selbst erscheint nach seiner ganzen Ausdehnung von Anfang an bis zum heutigen Tage als ein großer Kampfplatz der germanischen und slavischen Rasse.“ H. HALLWICH, *Töplitz. Eine deutschböhmisches Stadtgeschichte*. Leipzig 1886, s. VII.

¹⁶⁹ „Möge es ihm gelingen, in seinen Bestrebungen sich der moralischen Theilnahme von Seite der Stammesgenossen im Mutterlande zu versichern.“ H. HALLWICH, *Töplitz*, s. X. R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich 1838-1913, historik, politik, byrokrat, sběratel a básník*, Praha Teplice 2015.

Dalším vlivným představitelem skupiny autorů okolo časopisu *Geschichte der Deutschen in Böhmen* byl Julius Lippert. Publikační činnost zahájil jako středoškolský profesor v Litoměřicích monografií věnovanou dějinám tohoto města.¹⁷⁰ Působil v Německu, kde se podílel na činnosti *Společnosti pro rozšíření lidového vzdělávání* (*Gesellschaft für Verbreitung von Volksbildung*), založené Herrmannem Schulze-Delitschem. Také po návratu do Čech se věnoval osvětě a lidovému vzdělávání.

Lippert se zaměřoval na dějiny kultury a civilizace, což byla disciplína pěstovaná nejen německými, ale rovněž anglosaskými historiky. Zahrnovala pojem pokroku v komplexní podobě, počínaje mravností a konče sociálními opatřeními a uspokojováním hmotných potřeb (*Lebensfürsorge*).¹⁷¹ Jako jeden z prvních se věnoval sociálním dějinám. Na konci 90. let 19. století vyšly jeho *Sozialgeschichte Böhmens in vorhusitischer Zeit* (díl I. a II., 1896 a 1898). I toto dílo obsahovalo prvky, které rezonovaly v současné nacionální diskusi. Především druhý díl je věnován vlivu „církvní organizace a německých společenských řádů na společnost v době tzv. německé kolonizace.“¹⁷² Vyvrcholením kulturně historické orientace německé historiografie směřované však výrazněji k duchovním a náboženským tématům byly práce Eduarda Wintera (1896–1982)¹⁷³, vydané koncem 30. a na počátku 40. let 20. století.

Okruh autorů okolo *Mitteilungen* projevoval také zájem o hospodářské dějiny, zvláště o průmysl, který se rozvíjel právě v německojazyčných pohraničních oblastech. Základ na centrální úrovni položil Edmund Schebek (1819–1895), tajemník pražské obchodní a živnostenské komory. Práce *Böhmens Glasindustrie und Glashandel. Quellen zu ihrer Geschichte*, 1878 obsahuje edici historických pramenů k tématu.¹⁷⁴

¹⁷⁰ J. LIPPERT, *Geschichte der königlichen Stadt Leitmeritz*, Prag 1870.

¹⁷¹ J. MANDLEROVÁ, Tematická orientace, *Sborník historický*, s. 108.

¹⁷² F. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 354.

¹⁷³ E. WINTER, *Tausend Jahre Geisteskampf im Sudetenraum. Das religiöse Ringen zweier Völker*. Salzburg-Leipzig 1938. Česky *Tisíc let duchovního zápasu*, Praha 1940.

E. WINTER, *Josefinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*. Brün-München-Wien 1943. Česky *Josefinismus a jeho dějiny: Příspěvek k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945.

¹⁷⁴ E. SCHEBEK, *Böhmens Glasindustrie und Glashandel. Quellen zu ihrer Geschichte*. Prag 1878. Práce obsahuje edici historických pramenů k tématu.

Zatímco spolek svou činností výrazně podporoval mimouniverzitní regionální bádání, akademické prostředí pokračovalo v Höflerově linii a usilovalo o vytvoření syntézy českých dějin.¹⁷⁵ Autoři úzce spjatí s univerzitou se nezaměřovali výhradně na zemské prostředí, ale hledali spíše místo českých dějin v rámci dějin Rakouska, Německa a celého středoevropského prostoru.¹⁷⁶ Z hlediska vytvoření svébytného domácího německého pohledu na české dějiny, konkurenčního k českému, jsou podstatné zejména *Geschichte Böhmens* Höflerova žáka Adolfa Bachmanna (1849–1914).¹⁷⁷ V nich vystavěl dějinný obraz Čech coby německého léna a říšského kurfiřtství. Hlavním tématem je tedy státoprávní poměr Čech k německé říši, a to zcela v kontrastu k představě pokračovatele Františka Palackého, Josefa Kalouska.¹⁷⁸

Vedle Bachmanna je z hlediska tematického směřování významné také dílo Augusta Fourniera (1850–1920).¹⁷⁹ Věnoval se politickým a státním dějinám, vztahu státu a společnosti a roli osobnosti v dějinách.¹⁸⁰ Svůj zájem přesunul k období novějších dějin, k osvícenství, k době vlády Marie Terezie a Josefa II., k francouzské revoluci a panování Františka Josefa I. Fournier také založil v rámci vydavatelských aktivit spolku v roce 1893 monografickou řadu *Beiträge zur Geschichte der deutschen Industrie in Böhmen*. Práce v ní publikované se vesměs pokoušely doložit tezi, že český průmysl, který reprezentoval rakouské hospodářství před světem, byl od počátku převážně dílem Němců.¹⁸¹ Hermann Hallwich publikoval v této řadě práci věnovanou firmě Leitenberger¹⁸², jiný

¹⁷⁵ F. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 451–452.

¹⁷⁶ J. MANDLEROVÁ, Tematická orientace, *Sborník historický*, s. 111 a 125.

¹⁷⁷ A. BACHMANN, *Geschichte Böhmens*, 2 Bände, Gotha 1899, 1905.

¹⁷⁸ J. KALOUSEK, *České státní právo*. Praha 1871. Kalousek v tomto díle dokazoval, že české země byly vždy svébytným, státním, mezinárodně uznávaným útvarem a že nikdy nebyly skutečným lénem římskoněmecké říše.

¹⁷⁹ Fournier byl zemským a od roku 1897 i říšským poslancem za odvod Děčín, Podmokly. Jeho politické postoje byly liberální, byl členem klubu Vereinigte deutsche Linke. Liberalismus pro něj byl směrem podporujícím umírněný pokrok, stavicím se proti radikalismu i reakci a sledujícím zájem státu a společnosti. „Konzervativní liberalismus“ byl charakteristický pro německé liberály koncem 19. století. J.

MANDLEROVÁ, Tematická orientace, *Sborník historický*, s. 110–116.

¹⁸⁰ Monografie věnované Napoleonovi a Františku Josefovi I. A. FOURNIER, *Napoleon I.: eine Biographie*, 3. Bände, Leipzig-Prag 1886–1889; A. FOURNIER, *Österreichs-Ungarn Neubau unter Kaiser Franz Joseph I. Eine historische Skizze*. Berlin 1917.

¹⁸¹ F. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, s. 455.

¹⁸² H. HALWICH, *Firma Franz Leitenberger 1793–1893. Eine Denkschrift*, Prag 1893.

liberecký autor, Josef Grunzel (1866–1934), stať o vývoji libereckého soukenictví od cechovního řemesla k tovární velkovýrobě.¹⁸³

Když došlo koncem 19. století ke generační výměně ve vedení spolku, jenž měl pro regionální autory stále klíčový význam, prosadili se v něm zejména Adalbert Horcicka (1858–1913) a Ottokar Weber (1860–1927). V době okolo přelomu století byly *Mitteilungen* pod Horcickovým vedením kritizovány odborníky za klesající úroveň (bylo jim vytýkáno, že nejsou důstojnou konkurencí Českému časopisu historickému). Důvodem byl nedostatek kvalifikovaných spolupracovníků, školených historiků.¹⁸⁴ Kontakt s laickým prostředím regionů se na druhou stranu do budoucna ukázal jako velká výhoda pro konstruování společné identity.¹⁸⁵

Výše uvedené dokládá konstatování Jany Mandlerové, že německá historiografie v Čechách ve druhé polovině 19. století byla rozdělena na univerzitní a mimouniverzitní proud, které se vzájemně ovlivňovaly.¹⁸⁶ Zatímco pro univerzitní historiky bylo určující téma vztahu Čech k německé říši a habsburské monarchii, mimouniverzitní produkce směřovala ke kulturním dějinám, v nichž rezonovala především témata osídlení, dějin měst a hospodářských dějin. Oba proudy postupně formulováním historicko-politických argumentů napomáhaly k vytváření základů konstrukce jednotné identity, která významně čerpala právě z regionálních zdrojů.¹⁸⁷ Stále populárnější a komplexně pojaté dějiny lidu (*Volksgeschichte*), jež se šířily z Německa, otevíraly prostor pro spolupráci mezi různými obory, mezi nimiž hrály významnou roli zejména národopis, germanistika, demografie, geografie a vlastivěda.¹⁸⁸

¹⁸³ Josef Grunzel se narodil v Liberci (někdy je uváděno také ve Staré Pace). Studoval ve Vídni (také v Paříži a Berlíně) politické vědy a orientalistiku, později též práva. Byl tajemníkem Ústředního svazu rakouských průmyslníků (*Zentralverband der Industriellen Österreichs*). Cestoval po Orientu. Publikoval množství prací z oblasti národního hospodářství. Od roku 1908 působil na Hochschule für Walthandel ve Vídni. J. GRUNZEL, *Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung vom zünftigen Handwerk zur modernen Grossindustrie*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Industrie in Böhmen, Prague 1898.

¹⁸⁴ J. MANDLEROVÁ, Tematická orientace, *Sborník historický*, s. 111–112.

¹⁸⁵ V té době již existovaly i další platformy pro publikování odborných statí z oboru historie: Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur založená v roce 1891 vydávala od roku 1901 kulturní měsíčník *Deutsche Arbeit in Böhmen*, který měl spíše populárnější charakter. Vyslovené odborné práce vycházely v rámci řady *Prager Studien aus Gebiete der Geschichtswissenschaft*, která byla od roku 1879 součástí produkce *Archiv für österreichische Geschichte*.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 125.

¹⁸⁷ Vývoj univerzitního proudu v letech 1918–1945 popsal podrobně O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*.

¹⁸⁸ W. OBERKROME, *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*, *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Num 101. Göttingen 1993; O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 15–16.

Problematická se z dnešního hlediska jeví náchylnost Volksgeschichte k aktualizaci a ideologizaci, což jim však v očích Němců v Československu jen dodávalo na atraktivitě. Změna politického rámce, počínaje vznikem samostatného Československa, radikalizovala postoje zdejších Němců. Pocit ohrožení po stránce národní i sociální vedl k sounáležitosti a semknutosti, jež dala vzniknout „politicky ohraničené a vědomé entitě“ označované jako „sudetští Němci“.¹⁸⁹

Pro německou historiografii v českých zemích se stal určujícím trendem „příklon k pojmu lid - národ (*Volk*) jako k samostatnému předmětu výzkumu“.¹⁹⁰ Koncepce *Volksgeschichte* úzce souvisela se snahou o konstruování jednotné sudetoněmecké identity, zahrnované ovšem pod širě chápanou identitu velkoněmeckou.¹⁹¹ Zdůrazňování svébytnosti bylo nástrojem ke stmelení a vyčleňovalo Němce v rámci Československa a zároveň zdůrazňovalo vazbu s německým národem. Ten byl vnímán jako organický celek bez ohledu na státní hranice.¹⁹² Předmětem zkoumání tak nebyla specifika československých Němců, ale hledání podstaty němectví, společné pro všechny Němce, jak se uchovala ve specifických podmínkách. To byla také záminka pro podporu německé vědy z Říše.

Trend Volksgeschichte znovu propojil prostředí univerzity se *Spolkem pro dějiny Němců v Čechách*.¹⁹³ Již koncem 19. století se začalo měnit jak složení spolku, tak i jeho činnost. Původní liberální zaměření navázané na měšťanské prostředí se vytrácelo. Do vedení spolku se prosadili profesionální historikové z pražské univerzity v čele s Wilhelmem Wostrym a jeho činnost začala být v daleko větší míře určována vědeckými potřebami.¹⁹⁴ Vedle *Mitteilungen des Vereins für*

¹⁸⁹ R. JAWORSKI, Historische Argumente, *Bohemia* 28, 1987, s. 331–343.

¹⁹⁰ F. SEIBT, Der Nationalitätenkampf in der Spiegel der sudetendeutschen Geschichtschreibung 1848–1938, *Stifter-Jahrbuch* 4, 1959, s. 18–38, zde 30–32; M. NEUMÜLLER, Die deutsch philosophische Fakultät in Prag um 1882 und die Geschichtswissenschaft, in: F. SEIBT, *Die Teilung*, 1984, s. 111–127; O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 28.

¹⁹¹ R. JAWORSKI, Historische Argumente, *Bohemia* 28, 1987, s. 336; R. JAWORSKI, *Vorposten oder Minderheit? Der sudetendeutsche Volkstumskampf in den Beziehungen zwischen der Weimarer Republik und der ČSR*. Stuttgart 1977. Česky: *Na stráží němectví nebo v postavení menšiny? Sudetoněmecký národnostní boj ve vztazích výmarské republiky a ČSR*. Praha 2004.

¹⁹² M. DUCHÁČEK, Vorposten. Obraz německé komunity v českých zemích optikou německojazyčné Volkskunde, příspěvek pronesený na konferenci Vznik Československa a provincie Deutschböhmen, 14. - 15. 6. 2018, Liberec.

¹⁹³ H. LEMBERG, Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen im 20. Jahrhundert, in: F. SEIBT (ed.), *Vereinswesen und Geschichtspflege in den Böhmisches Ländern*, München 1986., s. 209–230.

¹⁹⁴ M. NEUMÜLLER, Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen. Ein deutsch liberaler Verein (von der Gründung bis zur Jahrhundertwende) in: F. SEIBT (ed.), *Vereinswesen und Geschichtspflege in den Böhmisches Ländern*, München 1986., s. 179–208; N. LOHMAN, Wilhelm Wostry und die sudetendeutsche Geschichtschreibung bis 1938, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 44, 2004, s. 45–145.

Geschichte der Deutschen in Böhmen byl roku 1937 založen časopis *Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte*.¹⁹⁵

V meziválečné době patřili k hlavním představitelům národovecky orientované německé historiografie v Československu vedle Wilhelma Wostryho Heinz Zatschek (1901–1965) a Josef Pfitzner (1901–1945).¹⁹⁶ Ústřední pojem lid - národ (Volk) pojímal Wostry ještě v historickém rámci českého státu, Zatschek a Pfitzner však v sudetských Němcích již viděli nedílnou součást organického tělesa německého národa.¹⁹⁷ Nejucelenější pohled na dějiny Němců v Čechách v meziválečném období obsahuje Pfitznerova práce *Sudetendeutsche Geschichte* z roku 1937.¹⁹⁸

Na přelomu 19. a 20. století se na Německé univerzitě v Praze začal rozvíjet také národopis (Volkskunde). Zakladatelskou osobností tohoto oboru byl Adolf Hauffen.¹⁹⁹ Již v souvislosti s Národopisnou výstavou československou uspořádanou v Praze v roce 1895, na níž Češi poukazovali na lidové prostředí jako zdroj své identity a osobitosti si povšiml vzájemného ovlivnění vědy a národního

¹⁹⁵ A. KOSTLÁN, Die „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen“ in der Tschechoslowakische Republik (1918-1939), in: *Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung*, I. Ústí nad Labem 1996, s. 103–113; J. PEŠEK, Die Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte, in: *Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung*, I. Ústí nad Labem, 1996, s. 115-126.

¹⁹⁶ Pfitznerův profesní metodologický i názorový vývoj je příkladem směřování německé historiografie v Československu. Vyšel z regionálních dějin. Již v době studií se věnoval dějinám Slezska, odkud pocházel. Jeho první publikovanou monografií byly dějiny města Zlaté Hory (Zuckmantel). J. PFITZNER, *Geschichte der Bergstadt Zuckmantel in Schlesien bis 1742. Mit besonderen Berücksichtigung der Stadt- und Bergrechtsgeschichte*. Zuckmantel 1924. V následujících letech absolvoval studijní pobyty zaměřené na zemské dějiny (Landesgeschichte) na univerzitě v Lipsku. Zde byl žákem Rudolfa Kötzskeho, jenž byl žákem Lamprechtovým a spolupracovníkem Königlich Sächsischen Kommission für Geschichte. Na univerzitě v Lipsku založil Kötzske Seminar für Landesgeschichte und Siedlungskunde. (Studoval zde rovněž Josef Vítězslav Šimák.) Poté studoval Pfitzner v Bonnu na Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande založeném v roce 1920 Herrmannem Aubinem. Tyto studijní pobyty ho nasměrovaly k dějinám osídlení (Siedlungsgeschichte). V prostředí německé univerzity v Praze ho ovlivnil především germanista August Sauer. Výsledkem byla idea „podmíněnosti duchovní tvorby prostorem a půdou“. Z tohoto hlediska nahlížel kolonizaci českých zemí. J. PFITZNER, Die Besiedlung der Sudeten bis zum Ausgang des Mittelalters. *Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung* 1, 130, s. 68-87; s. 167-191. Využíval rovněž výsledků v té době již na Německé univerzitě v Praze rozvinutých toponomastických a onomastických výzkumů, ale i geologie, geografie či klimatologie. Co se týče role československých (sudetských) Němců v dějinách, specifikoval ji například ve spisku *Sudetendeutsche Einheitsbewegung*, který má již zřetelný propagandistický charakter. J. PFITZNER, *Sudetendeutsche Einheitsbewegung. Werden und Erfüllen*, Karlsbad-Leipzig 1937. Sudetští Němci nejsou podle něho samostatným národem, ale národní skupinou, částí německého národa. Naplnění smyslu sudetoněmeckých dějin viděl v sudetoněmeckém sjednocení a současném uvědomění si sounáležitosti s veškerým němečtvím. Zemský patriotismus 19. století, rakouskou státní či náboženskou identitu i sudetoněmecký politický aktivismus po roce 1918 považoval za slepé vývojové větve. O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 127–129; M. GLETTLER, A. MÍŠKOVÁ, *Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*. Essen 2001.

¹⁹⁷ O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 114.

¹⁹⁸ J. PFITZNER, *Sudetendeutsche Geschichte*, Reichenberg 1937.

¹⁹⁹ O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 157-159.

smýšlení, které se zde vzájemně podporovaly.²⁰⁰ V roce 1896 vydal *Úvod do německo-českého národopisu (Einführung in die deutsch-böhmische Volkskunde)*.²⁰¹ Úkolem národopisu bylo podle něho zkoumat a popisovat fyzický zjev, životní styl, mravy a právo, řeč, lidovou slovesnost a víru lidu a to v historické perspektivě. Předmětem zkoumání byly venkovské vrstvy obyvatelstva, takové, které jsou pokud možno co nejméně zasaženy mezinárodním vzděláním a kulturou. V těchto „pravých“, původních projevech lidové kultury tkvěl národní charakter. Podle Hauffena tedy bylo možno zkoumat odlišnosti české a německé lidové kultury vázané na etnicitu.²⁰²

V oblasti národopisu se věnoval zejména lidové písni. V letech 1894-1900 organizoval etnografické sběry a dotazníkové akce a hlavně mezi učiteli vzbudil zájem o etnografii. Předsedal také pracovnímu výboru pro sběr německých lidových písní v Čechách.

Hauffenovým nástupcem na univerzitě se stal Gustav Jungbauer. V oboru národopisu bylo jedním ze stěžejních témat definování „sudetoněmecké národní podstaty“. Jungbauer se zaměřoval na národopisný průzkum německé „pohraniční země a jazykových ostrovů“ (Grenzland und Sprachinselland) v Československu. Zejména jazykové ostrovy byly díky své uzavřenosti podle jeho názoru zároveň také ostrovy původní lidové kultury, a vyznačovaly se proto silnějším vědomím národní příslušnosti, které se mu v pohraničních průmyslových oblastech zdálo oslabené.

Jungbauer zdůrazňoval spjatost německého obyvatelstva v Československu s „mateřským“ národem, přesněji s jeho jednotlivými kmeny. Byl si vědom toho, že toto obyvatelstvo, i vzhledem k existenci oddělených jazykových ostrovů, tvoří jednotnou skupinu. Předpokládal však, že rok 1918 byl okamžikem, v jehož důsledku vzniklo „osudové společenství“ a pocit odtržení nasměroval roztroušené skupiny sudetských Němců zpět ke kořenům, k výzkumu národní podstaty a tedy i k jednotné identitě.²⁰³

²⁰⁰ P. LOZOVIUK, Etnografie jako národní věda, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 59-98, zde s. 61.

²⁰¹ A. HAUFFEN, *Einführung in die deutsch-bohmische Volkskunde nebst einer Biographie*, Prag 1896.

²⁰² P. LOZOVIUK, *Intierethnik*, s. 119-120.

²⁰³ O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 159-162.

Německojazyčná vlastivěda v českých zemích a v Československu se rozvíjela také v konfrontaci s českými snahami. Vlastivědné bádání 19. a 20. století v jazykově českém prostředí vyrůstalo z myšlenkového světa národního obrození. Věnovali se mu od jeho počátků regionální osobnosti především z řad kněží, venkovských učitelů, středoškolských pedagogů, případně úředníků. Jejich aktivity se snažilo usměrňovat Muzeum království Českého. Regionální badatelé získali prostor k publikování svých příspěvků především v časopise *Památky archeologické a místopisné*, který od roku 1854 vydával archeologický sbor Muzea. Aktivita českých vlastivědců však nedosahovala úrovně jejich německých protějšků sdružených ve *Spolku pro dějiny Němců v Čechách*, pro něž byl časopis *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* nejen publikační platformou, ale také vzorem a měřítkem kvality odborné práce, čímž přispěl k pozvednutí jejich úrovně.²⁰⁴

V českém prostředí rostl koncem 19. století zájem především o místní hmotné i písemné památky a etnografická témata. V roce 1888 byla založena *Společnost přátel starožitností*. (Začaly vycházet nové centrální časopisy *Český lid* od roku 1892 a *Časopis společnosti přátel starožitností* od roku 1893.) Vlnu aktivity vyvolala Zemská jubilejní výstava konaná v roce 1891 a zvláště Národopisná výstava československá z roku 1895. Díky ní začaly být v mnoha regionech shromažďovány hmotné a písemné památky, což mělo často za následek založení sbírek místních muzeí. Byly vydávány různé sborníky a zakládány regionální vlastivědné časopisy. Velké popularitě se těšilo dílo Augusta Sedláčka a Zikmunda Wintera.

Čeští Němci projevovali zájem o památky v rámci oficiálních struktur vznikajícího systému ochrany památek. Jednalo se o *C. k. centrální komisi pro výzkum a zachování stavebních památek* (*K. k. Central-commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*) ve Vídni založenou již v roce 1850. V regionech komise jmenovala odborné konzervátory, kteří ochranu památek prováděli v praxi. V roce 1872 byla působnost komise rozšířena i na jiné než stavební památky a

²⁰⁴ J. SMETANA, Počátky Severočeského regionálního dějepisectví, in: *J. V. Šimák a poslání regionální historie*, s. 79-90; K. OBERDORFER, Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen 1862-1938, in: *Bohemia-Jahrbuch* 3, 1962, s. 9-29; M. NEUMÜLLER, Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen. Ein deutsch liberaler Verein (von der Gründung bis zur Jahrhundertwende) in: F. SEIBT (ed.), *Vereinswesen und Geschichtspflege in den Böhmischesen Ländern*, München 1986, s. 179-208

komise přejmenována na *C. k. centrální komisi pro výzkum a zachování uměleckých a historických památek* (*K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*). Posléze byla její činnost zcela nahrazena státní památkovou péčí.²⁰⁵

Česká společnost aktivity vládou zřízené komise spíše opomíjela a dávala přednost zemským institucím. Již před vznikem samostatného Československa hrála na tomto poli významnou úlohu *Archeologická komise České akademie věd a umění*, které jednak vydávala časopis *Památky archeologické a místopisné*, jednak organizovala rozsáhlý projekt, jehož výstupem byl *Soupis památek historických a uměleckých*. Do vypuknutí druhé světové války vyšlo na padesát svazků.²⁰⁶

Po vzniku republiky byl velkým propagátorem historické vlastivědy Josef Vítězslav Šimák. Již před první světovou válkou publikoval první stručný návrh na organizaci vlastivědné práce pro Poradní sbor českých okresů. Při okresních výborech měly za tím účelem vzniknout osvětové nebo muzejní odbory.

Samostatný stát proklamoval péči o vlastivědu, neboť byla nástrojem, jímž se snažil posílit svou integritu. Podporovány byly různé kulturní a osvětové aktivity, hlavní zájem se však soustředil na oblast školství. Významnou podporou bylo také vydání zákona č. 80 z roku 1922 o pamětních knihách obecních, který zaváděl povinnost každé obce vést kroniku a shromažďovat materiály k dějinám obce.²⁰⁷ Z takto nastavených podmínek v rámci menšinových práv nemálo profitovali i českoslovenští Němci.

Klíčovou otázkou pro rozvoj vlastivědy se ve 20. a 30. letech 20. století stalo podchycení a organizace regionálních, vesměs amatérských badatelů v centrálních institucích a jejich propojení s odborným prostředím, které jim poskytovalo metodickou pomoc a zároveň využívalo výsledků jejich práce. Princip se objevil nejen v německém, ale i v českém prostředí a vlastivěda se stala oficiálně nástrojem vytváření a posilování identity. Snaha uchopit ho ve prospěch posílení české sounáležitosti je jasně patrná z biografie Josefa Vítězslava Šimáka, který se s

²⁰⁵ J. NESVADBÍKOVÁ, *K vývoji památkové péče na území Československa. Přehled právních dokumentů a nástin vývoje 1749-1958*, Praha 1983.

²⁰⁶ M. L. KREJČÍ, Příspěvek k snahám o organizaci vlastivědné práce na území Čech v letech 1918-1939, In: *J. V. Šimák a poslání regionální historie v dnešní době. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 2, Semily 1996, s. 63-69.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 63-69.

metodickými počátky tohoto oboru seznamoval na univerzitě v Lipsku.²⁰⁸ Počátkem 20. let byl pak jmenován profesorem historické vlastivědy na Karlově univerzitě.

V roce 1928 definoval Josef Vítězslav Šimák zájmovou oblast vlastivědy do značné míry jako nacionálně vyhraněnou: „Pojednává slovem i obrazem o svém vlastním vývoji, o změnách hranic, jak se vyvíjela jména hor, vod, lesů, tratí, o osídlení, jaké bylo kdysi a se měnilo v pravěku, za doby staroslovanské, za příchodu německé kolonizace, o živobytí tohoto lidu, tedy o vývoji zemědělském, průmyslovém, obchodním, sociálním, konečně o kultuře duchové, vždy se zřetelem k tomu, pokud byl vývoj podmíněn zeměpisnými vztahy půdy a rasy.“²⁰⁹

Své představy o organizaci vlastivědné činnosti Šimák poprvé stručně formuloval již v roce 1924 v drobném pojednání *O vlastivědné práci*.²¹⁰ Navrhoval, aby ústředí vydávalo metodické příručky a edice pramenů. Ty by poskytly odborné vedení místním vlastivědným pracovníkům, kteří by na jejich základě sepisovali místní dějiny. Ústředí by je pak shromažďovalo a na jejich základě zobecňující vlastivědné materiály.²¹¹ Ve třicátých letech však organizace vlastivědné činnosti stále vázla a Šimák doporučoval, aby se centry vlastivědné práce stala okresní muzea, na jejichž podpoře se měly účastnit státní orgány, samospráva, peněžní ústavy i pedagogičtí a osvětoví pracovníci.

Praktická organizace vlastivědné práce v rámci činnosti ministerstva školství a národní osvěty stagnovala především z důvodu nedostatku financí. Počátkem 30. let byla činnost ministerstva kritizována ze strany Vlastivědné komise při Masarykově akademii práce, již předsedal geolog Václav Dědina.²¹² Ten se při koncipování programu vlastivědy vydal jinou cestou než Šimák. Jeho pojetí bylo užší, spíše topografické. Odráží se v souborném díle *Československá vlastivěda*, vydávaném v letech 1928-1936, jehož byl Dědina redaktorem.

²⁰⁸ H. KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák, Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*, České Budějovice - Pelhřimov 2013, s. 62 an.

²⁰⁹ J. V. ŠIMÁK, O stavu a úkolech české vlastivědy, *Časopis společnosti přátel starožitností československých*, 37, 1929, s. 1-11. Tištěná forma přednášky, kterou Šimák přednesl na jubilejní valné schůzi Společnosti přátel starožitností československých v roce 1928.

²¹⁰ J. V. ŠIMÁK, O vlastivědné práci, *Podují. Vlastivědný sborník jizozápadní Moravy* 1, 1923-24, s. 199-131.

²¹¹ M. L. KREJČÍ, Příspěvek k snahám o organizaci vlastivědné práce na území Čech v letech 1918-1939, In: *J. V. Šimák a poslání regionální historie v dnešní době. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 2, Semily 1996, s. 63-69.

²¹² Tamtéž, s. 63-69.

V německojazyčném prostředí se v meziválečném Československu se vlastivědy právě s ohledem na její integrační možnosti ujali osobnosti z akademických kruhů. Na německé univerzitě v Praze byly rozvíjeny především podněty jazykovědné a etnografické, přičemž dominantním vědeckým paradigmatem se postupně stávaly výše zmíněné *Volksgeschichte*.²¹³ Podstatně lépe než v jazykově českém prostředí, které ji teprve začínalo budovat, fungovala již tradiční spolupráce centrální a regionální úrovně. Nově vzniklo v roce 1924 na podporu regionální vlastivědné práce a pro její koordinaci ústředí *Svazu německého vlastivědného výzkumu a vzdělávání (Deutscher Verband für Heimatforschung und Heimatbildung)* v Ústí nad Labem. O rok později byl v Liberci na podporu vědeckého vlastivědného bádání založen *Ústav pro sudetoněmeckou vlastivědu (Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung)*. V mnohých regionech osídlených českými Němci vznikla již ve druhé polovině 19. století regionální muzea. Od roku 1922 byla sdružena ve *Svazu německých vlastivědných muzeí (Verband der deutschen Museen für Heimatkunde)*.²¹⁴ Vlastivědné aktivity byly nezdědkou subvencovány z Německa. Vlastivěda (Heimatkunde) se postupně stále více politizovala a stala se polem soupeření obou národností. S její pomocí se hledaly argumenty pro politické postoje. Prioritami byly především národopisné sběry a výzkum pomístních názvů. Velké a konfliktní téma představovala kolonizace. Tento proces politické intrumentalizace vygradoval v činnosti *Sudetoněmeckého ústavu pro výzkum země a lidu (Sudetendeutsche Anstalt für Landes- und Volksforschung)* ve který se v roce 1939 transformoval původní *Ústav pro sudetoněmeckou vlastivědu*. Tyto instituce byly umístěny záměrně mimo pražské správní centrum s úmyslem vytvořit centrum alternativní. Největší ambice měl v tomto směru Liberec.²¹⁵ Nedošlo sice k plánovanému přeložení Německé univerzity²¹⁶, ale v roce 1924 se Liberec stal sídlem *Knihovny Němců (Bücherei der Deutschen)*. Již od roku 1904

²¹³ O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 28-37.

²¹⁴ M. L. KREJČÍ, Příspěvek k snahám, In: J. V. Šimák a poslání regionální historie, s. 63-69.

²¹⁵ „Na rozdíl od Prahy, jejíž výlučná pozice jakožto středobod sudetoněmeckých vzdělávacích institucí byla celou řadou sudetoněmeckých osobností zpochybňována nebo přímo odmítána, splňovat Liberec jednu z nejhlavnějších podmínek, které byly kladeny na adepta významného centra vzdělávacího života: Byl nejen z hlediska československých podmínek relativně velkým, ale hlavně etnicky německým městem.“

P. LOZOVIUK, Etnografie jako národní věda, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 81.

²¹⁶ A. MÍŠKOVÁ, „Pryč z Prahy!“ – plány na budování a přesuny německých vysokých škol v Čechách, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 99-121.

O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 55-56.

zde působila *Německá vědecká společnost (Deutsche wissenschaftliche Gesellschaft)*, jejíž součástí byl od roku 1925 také zmíněný *Ústav pro sudetoněmeckou vlastivědu*. Založení a činnost této instituce je neoddelitelně spjata se jménem Ericha Gieracha (1181-1943). Byl to především on, kdo svou organizátorskou činností rozvinul základ tvořený vlastivědnou tradicí až k hranicím politické propagandy, dal mu jednotný národovecký ráz a navíc ho zaštitil i odborně. „Tradiční termín „vlastivěda“ (Heimatkunde) byl spolu s nově pojatou vzdělávací rovinou a zaměřením na publikační činnosti na integrativní „celosudetoněmecká“ témata protagonisty značně posunut a překonán.“²¹⁷ Systematické rozvinutí vlastivědného výzkumu (Heimatforschung) a vlastivědného vzdělávání (Heimatbildung) jako aplikované vědy vyústilo v pokus o zformulování nového vědeckého oboru lidového vzdělávání (Volksbildung), který byl chápán jako součást pedagogiky a vázán ke zkoumání etnické nebo národní psychologie (Völkerpsychologie), poetičtěji „duše národa“.²¹⁸ Ta pak měla být využívána pro „práci s lidem“, formování obecně sdílených názorů a kolektivního vědomí, tedy k cílenému konstruování skupinové identity šířené v konečném důsledku i s pomocí ideologie a politické propagandy. Pohraniční oblasti a jazykové s minimálním promísením, etnicky a jazykově relativně jednotné a posílené geografickou blízkostí Německa se staly centrem formování sudetoněmecké identity.²¹⁹ Trend využití vlastivědné tradice k vytvoření jednotné sudetoněmecké identity jako součásti identity německé rozhodně převažoval. Objevil se ale také pokus najít pro ni vhodné místo v rámci Československa. Svérázné propojení regionální vlastivědné tradice a univerzitním prostředím zformovaným národopisem představovalo dílo Josefa Blaua.²²⁰

²¹⁷ M. KUNŠTÁT, Centra a periferie českých Němců ve vědě a vzdělávání, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 40.

²¹⁸ P. LOZOVIUK, Etnografie jako národní věda, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 83.

²¹⁹ „Právě v těchto regionech středovýchodní Evropy byla nejvýrazněji pocíťována potřeba formulovat novou ideologii, která by reagovala na územně politické změny z let 1918-1920. Důsledkem poválečného vývoje proto byly i snahy po formulování nových a reinterpretaci stávajících kolektivních identit příslušníky těchto oblastí. Jednu z takto derivovaných nových kolektivních identit představovala velmi úspěšná transformace lokálních identit Němců žijících v českých zemích v novou intersubjektivní identifikaci.“ P. LOZOVIUK, Etnografie jako národní věda, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 91.

²²⁰ Josef Blau (1872-1960) představoval prototyp německého vlastivědného badatele. Narodil se v roce 1872 a po absolvování učitelského ústavu v Praze se vrátil do rodného kraje jako učitel. Zastával názor, že právě učitel má v obecní komunitě klíčové místo a měl by splňovat vysoké nároky na společenskou a národnostní angažovanost, zvláště jedná-li se o oblast, jíž prochází jazyková hranice. J. BLAU, *Der Lehrer an der Sprachgrenze*, Reichenberg, 1930. Nezastával nesmiřitelné národnostní postoje. Nezastával je ostatně ani v

V úvodu publikace, která vyšla poprvé v roce 1921 a poté znovu v roce 1927 (2. rozšířené vydání) v Liberci pod názvem *Landes und Volkskunde der Tschechoslowakischen Republik* popsal Blau Československo jako stát zahrnující různé národnosti, v němž lze najít velké etnografické a kulturní rozdíly. Byl si vědom obtíží, ale poukazoval rovněž na možnosti, které takový stav skýtá.²²¹ Pro stát je proto svrchovaně důležité znát kulturu a charakter národností a etnik, která v něm žijí. Podstatné je podle něho především budování a posilování vzdělávacího systému. Předpokládal, že budou-li si jednotlivé národnostní skupiny vědomy svých charakteristik a jisti svým postavením ve státě, obrátí se jejich soupeření ve prospěch rozvoje společné budoucnosti.²²² Československá republika zde tedy není líčena jako nepřítel, jak ji v zájmu posílení společné identity obvykle prezentují národovecké publikace. Zajímavý je rovněž jistý důraz na pojem občanství, v němž lze spatřovat reziduum liberálních postojů typických pro české a moravské Němce 19. století od jeho poloviny do 70. let.

3. 2. Vlastivědci horního Ponísí a jejich díla

Jakkoli je třeba nahlížet téma v širších souvislostech, předmětem této práce není zkoumání centralizované systematické vlastivědné práce, ale sledování vývoje vlastivědné produkce ve vybraných regionech od jejích počátků až po postupné vřazení do vznikajícího organizovaného systému.

Obraz regionu ve vlastivědách jistě nelze považovat za bezvýhradně sdílený veškerým jeho obyvatelstvem. Vliv rostoucí vlastivědné produkce na utváření

osobním životě. Oženil se se sestrou sběratele chodských lidových písní Jindřicha Jindřicha, Barborou Jindřichovou. Zajímal se o lidovou slovesnost a literaturu a sám psal. Jeho tvorba je inspirována regionem. V rodném Nýrsku působil také jako kronikář. Jeho vlastivědné práce byly zaměřeny na oblast Pošumaví. Jeho nejvýznamnější historicko-vlastivědné dílo je věnováno takzvaným královákům, svobodným převážně německým osadníkům, kteří od 12. a 13. století střežili hranici a zemské stezky a požívali některých králem udělených výsad, jež však v dalších staletích postupně ztráceli. J. BLAU, *Geschichte der künischen Freibauern im Böhmerwalde. Ein Beitrag zur heimischen Rechts-, Wirtschafts-, Familien- und Besiedlungsgeschichte*, Pilsen 1932. Napsal také stať o židovské komunitě v Nýrsku J. BLAU, *Geschichte der Juden in Neuern*, in: H. GOLD (Hrg.), *Die Juden u. Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit u. Gegenwart*, Brünn 1934. Nucený odchod po válce nesl vzhledem k úzkému vztahu k regionu velmi těžce. Zemřel ve Straubingu.

²²¹ „Aus diesen Verhältnissen erwachsen dem jungen Staat neben allerlei Schwierigkeiten aber auch große wirtschaftliche, kulturelle und politische Möglichkeiten“ J. BLAU, *Landes und Volkskunde der Tschechoslowakischen Republik*, Reichenberg 1927, s. 7.

²²² „Auf Grund der demokratischen Verfassung der Republik muß, durch ein immer kräftiger einsetzendes Volksbildungswesen angeregt, unter den Völkern der Republik ein Wettstreit sowohl in der Arbeit für die Zukunft des Staates, als in der Behauptung und Geltendmachung des eigenen Volkstums erwachen und entstehen und es wird bei diesem friedlichen Wettstreite jedes Volke die Palme erringen, das den Boden kennt, auf dem es steht und auf dem sich die politische, wirtschaftliche und Bildungsarbeit abspielt und das von sich selber weiß, was seine Art und sein Wesen ist, woher es kommt und welche Stellung es im Vergleich mit den anderen Völkern im Staate einnimmt.“ J. BLAU, *Landes und Volkskunde*, s. 7-8.

vazby obyvatelstva k regionu se však nepochybně časem podstatně zvětšoval. V počátcích vlastivědné tradice byli autory především vzdělaní lidé a rovněž pro vzdělané vrstvy byla jejich díla určena. Po polovině 19. století byla regionální vlastivěda doménou liberálně smýšlejících reprezentantů měšťanstva, kteří jí vtiskli svůj pohled, a jedním z klíčových témat se stala prosperita regionu v historické perspektivě. Následně se této aktivitě chopili především učitelé, kteří jí do ní vnesli systematickosti a komplexnosti. Především díky nim a podpoře učitelských spolků pronikly vlastivědy do širšího povědomí a lze předpokládat, že koncem 19. a na počátku 20. století měly nemalý vliv na utváření uceleného a obecně sdíleného myšlenkového obrazu regionu v představách značné části jeho obyvatel.

V následujícím textu představím jednotlivé autory a jejich práce týkající se regionu horního Ponisí. Již rozčlenění obsahu, výběr témat a mezníků zvolených jednotlivými autory vlastivěd hodně vypovídá o stanoviscích, která zastávali. Mnohé práce zacházejí až k explicitnímu vyjádření postojů a zřetelně formulují poselství směřované ke čtenáři.

Za nejstarší vlastivědnou práci z oblasti Jizerských hor můžeme považovat kroniku libereckého a frýdlantského panství z roku 1763²²³ Johanna Carla Rohna (1711-1779), zemského patriota barokní doby, který spojoval zájmy lingvistické s topografickými.²²⁴ Rohn se narodil v Liberci. Byl členem řádu křižovníků s červeným srdcem, v němž postupně zastával různé úřady, až se v závěru života stal děkanem kapituly.

Jeho mladší a známější kolegové jazykovědci, Josef Dobrovský a Josef Jungmann si ale jeho jazykovědné dílo příliš vysoko necenili. Z rozsáhlého rukopisu nakonec vyšly pouze čtyři svazky dle oborů uspořádaného česko-německo-latinského slovníku.²²⁵ Lingvistiku s dalším oborem, jemuž se Rohn věnoval, dějepiscetvím, spojoval jeho zájem o pomístní jména. Zajímal se také o geografii a zdá se, že tyto

²²³ Rukopis byl dokončen již o deset let dříve, v roce 1753 a dochoval se. Je Uložen v knihovně Řádu křižovníků s červenou hvězdou na Starém městě pražském. Srovnání obou verzí: M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky měst Liberec a Frýdlant (1753-1763), in: J. RADIMSKÁ (ed.), *Knihy v proměnách času. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, Opera Romanica 16, České Budějovice 2015, s. 255-261.

²²⁴ M. SVOBODA, Jan Karel Rohn – historik, jazykozpytec a liberecký patriot doby barokní, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2004. Lidé okolo knih (autor – tvůrce – recipient)*. Sborník z 13. odborné konference Olomouc 23. – 24. 11. 2004, Olomouc, SK ČR – VK Olomouc 2005, s. 195–210 (přístupné z WWW: <http://www.vkol.cz/konf/04ref21.htm>).

²²⁵ J. C. ROHN, *Nomenclator, to gest Gmenovatel, aneb Rozličných Imen tak w České, Latinské, tak y w Německé Ržeči Oznamitel*, díl 1-4, Prag 1764-1768.

své znalosti rád ověřoval v praxi. Nevyhýbal se cestování. V roce 1741 absolvoval se svými žáky cestu po Krkonoších, jejímž cílem byl pramen Labe. Při popisu zdejší krajiny, který použil v úvodu díla, jenž je stěžejní pro toto pojednání o vlastivědné tradici, kroniky měst Frýdlantu a Liberce, se můžeme setkat s předzvěstí romantického vnímání krajiny.²²⁶

V oboru historiografie se zaměřoval jednak na dějiny řádu cyriaků, jednak na vlastivědné práce vážící se z velké části k regionu, z něhož pocházel. Čerpal a inspiroval se přitom u českých autorů, jakými byli Bohuslav Balbín, Jan Dubravius, případně svých současníků Františka Pubičky, Gelasia Dobnera nebo Adaukta Voigta, ale znal také práce autorů dějin slezských a saských.²²⁷

Johann Carl Rohn vyšel při psaní kroniky panství a měst Liberec a Frýdlant ze zemsky české, ač jazykově převážně latinské a německé kronikářské tradice, zejména z díla Bohuslava Balbína a ovšem také velmi oblíbeného Václava Hájka z Libočan. Jako příklady městských kronik ze 17. století, které ho inspirovaly, uvedl v předmluvě kroniku Loun Pavla Mikšovice nebo mladoboleslavskou kroniku Jiřího Kezelia Bydžovského. Liberecko a Frýdlantsko nebylo právě v centru pozornosti zemských kronikářů, a proto hodně čerpal z děl autorů saských, hornolužických a slezských, zejména Johanna Benedicta Carpzo (1675–1739)²²⁸,

²²⁶ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg, in welcher Deren allda gewesten Hohen Herrschaften Succession, als deren Berken de Duba, deren von Biberstein, deren von Raedern, des von Wallenstein, deren von Gallas, und deren von und zu Clam, ihre Helden-Thaten, und Wuerden, Aufkommen der Staedten, Veraenderungen der Religion, der Catholischen Geistlichen Hirten Nachfolge, Kriegs-Bedraengnussen, Stadt- und Gerichts-Sachen, verschiedene Gluecks- und Ungluecks-Zufaelle und was sonst etwann merkwuerdiges allda vorgangen, theils aus fleißigen Geschichtschreibern, theils aus geschriebenen Anmerkungen zusammen getragen seynd*, Prag 1763, s. 4-6.

²²⁷ Rozbor Rohnova díla včetně vzorů a současných autorů publikoval již J. G. Herrmann v první kapitole věnované literatuře o dějinách Liberce. J. J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg mit besonderer Berücksichtigung der industriellen Entwicklung*, Reichenberg 1860, s. 2 an.

²²⁸ Carpzo vyšel z evangelického prostředí. Jeho otec působil jako kazatel na drážďanském dvoře kurfiřta Jana Jiřího II. Johann Benedict studoval na univerzitách ve Wittenbergu a Frankfurtu. Působil v kurfiřtských službách. V letech 1720–1731 byl starostou Žitavy. Rohn cituje zejména: J. B. CARPZO, *Analecta fastorum Zittaviensium, oder historischer Schauplatz der löblichen alten Sechs-Stadt des Marggraffthums Ober-Lausitz Zittau*, Zittau 1716; J. B. CARPZO, *Neueröffneter Ehren-Tempel Merckwürdiger Antiquitäten des Marggraffthums Ober-Lausitz*, Leipzig und Budißin 1719.

Samuela Grossera (1664–1736)²²⁹, Christiana Knautheho (1706–1784)²³⁰, Friedricha Lucae (1644–1708)²³¹, Heinricha Rocha (+1709)²³² a Johanna Sinapia (1657–1725).²³³ Od děl těchto autorů ho neodradila ani skutečnost, že se vesměs jednalo o evangelické duchovní. Rohn z prací těchto autorů přebíral pouze fakta týkající se Frýdlantska a Liberecka, z nichž kompiloval místní dějiny.²³⁴ Dále využíval dobové saské, hornolužické a slezské slovníky, například lipský *Universal Lexicon*.²³⁵ Dějiny šlechtických rodů pro nejstarší dobu převzal z genealogických

²²⁹ Pocházel z rodiny slezského evangelického duchovního. Od roku 1695 působil na gymnáziu ve Zhořelci. Mimo jiné se zasloužil o rozvoj rodící se vlastivědy (*Landesgeschichte*) v saském a slezském prostoru, již využíval i při pedagogické činnosti. Jeho nejvýznamnějším dílem jsou dějiny Horní a Dolní Lužice. S. GROSSER, *Lausitzische Merkwürdigkeiten darinnen von beyden Marggraffthümern in fünf unterschiedenen Theilen von den wichtigsten Geschichten, Religions- und Kirchen-Begebenheiten, Regiments-Verfassung, Beschaffenheit der Schulen und Literatur, Landes-Art und Fruchtbarkeit, wie auch Gewerben, Handthierungen und Commerciën, zulängliche Nachrichten gegeben, mit gehörigen Documenten und Anmerkungen bestärcket, wie auch gehörigen Kupffer Blättern erläutert worden*, Leipzig und Budißin 1714. Vyjádřil v nich i své politické postoje, když kritizoval jednostranné zdůrazňování významu Horní Lužice a Šestiměstí. Reakcí na toto dílo byla Carpsovova práce. J. B. CARPZOV, *Neueröffneter Ehren-Tempel*.

²³⁰ Hornolužický evangelický duchovní. V rámci dějin Horní Lužice se zabýval především Lužickými Srby a religionistikou. Ch. KNAUTHE, *Derer Oberlausitzer Sorberwenden umständliche Kirchengeschichte, darinnen derselben Heidenthum, Bezwungung zur christlichen Religion, derselben erste Beschaffenheit, evangelische Reformation und folgender Zustand des Christenthums, imgleichen die wendischen Kirchspiele, and dann der wendischen Sprache Geschichte und Bücher, so zum Theil einen großen Einfluß in die Kirchengeschichte der Oberlausitzer Deutschen hat*, Görlitz 1767. Protože zastával myšlenku, že škola by měla děti seznámit s dějinami místa, kde žijí, zabýval se „regionálním“ bádáním. V roce 1765 vydal kroniku svého působiště Friedersdorfu.

²³¹ Též Friedrich Lichtstern, evangelický duchovní, který odešel ze Slezska do Hessenska poté, co po smrti posledního vévody z rodu Piastů připadlo Břežsko, Lehnicko a Volovsko k České koruně a byla zde Habsburky zahájena rekatolizace. Jeho kronika svým rozčleněním předjímá vlastivědné práce. Je rozdělena do sedmi tematických částí. První je věnována geografii a politickému uspořádání, druhá náboženským poměrům, třetí a čtvrtá panujícím rodům, pátá genealogii a heraldice, šestá správě a poslední krajině a jejímu bohatství včetně obchodu a řemesel. F. LUCAE, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder Schlesien, welche in sieben Haupt-Theilen vorstellet alle Fürstenthümer und Herrschaften mit ihren Ober-Regenten, Landes-Fürsten, Hofhaltungen, Stamm-Registern, Verwandtschfften, Herren und Adelichen Geschlechtern, Tituln, Wappen, Bechaffenhaiten, Gtentzen, Religionen, Schulen, Fruchtbarkeiten, Ströhmern, Bergen, Sitten, Manieren, Gewerben und Maximen der alten und heutigen Inwohner: sowohl auch deren Verfassungen, Regierungs-Arten, Staats- und Justiz-Wesen, Reichthümer, Regalien, Kriegs- und Friedens-Händel, Veränderungen, Privilegien, Verträge, Bündnisse, Edicta, und dergleichen*, Franckfurt am Mayn 1689. O něm K. MRÓZ-JABŁECKA, *Das Bild der literarischen Provinz Schlesiens am Beispiel von „Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien“ von Friedrich Lucae*. In: M. ADAMSKI, W. KUNICKI (Hrsg.), *Schlesien als literarische Provinz. Literatur zwischen Regionalismus und Universalismus*, Beiträge des Städtischen Museums Gerhart-Hauptmann-Haus in Jelenia Góra 2, Leipzig 2008, s. 31–41.

²³² Právník, městský písař a posléze purkmistr v Marklisse (Lešna). Sepsal kroniku zahrnující lužický, český a slezský prostor. H. ROCH, *Neue Laußnitz-, böhm-, und schlesische Chronica, oder allerhand denck- und merckwürdiger Unglück- und Trauer-Fälle, so sich in dem Marggraffthum Lausitz, dessen angränzenden, benachbartem Königreiche Böhmen und Fürstenthümern Schlesien, in den nechsten dreyhundert und sechs und achtzig Jahren begeben und zugetragen*, Torgau 1687.

²³³ Jeho rodina pocházela ze Slezska, otec působil jako pastor na Slovensku. Sinapiovo dílo je svázáno především s olešnickým knížectvím. J. SINAPIUS, *Olsnographia, Oder Eigentliche Beschreibung Des Oelßnischen Fürstenthums In Nieder-Schlesien*, zwei Bände, Leipzig und Frankfurt 1706–1707.

²³⁴ M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky, in: J. RADIMSKÁ (ed.), *Knihy v proměnách času*, s. 257–258.

²³⁵ *Grosses vollständiges Universal-Lexicons Aller Wissenschaften und Künste* vydávaný v Lipsku Johannem Henrichem Zedlerem.

děl Petera Becklera²³⁶, vlastnické a mocenské vztahy z díla Christiana Gottfrieda Hoffmanna (1692–1735)²³⁷.

Rohn ve svém díle sestavil základní okruh literatury, z níž citovali i jeho následovníci ve vlastivědném bádání o regionu horního Ponisí. Čerpal také přímo z pramenů. Díky přízni majitelů obou panství, hrabat Gallasů, zvláště posledního příslušníka rodu Filipa Josefa a jeho dědiců z rodu Clam-Gallasů, měl přístup k rodovému archivu uloženému na Frýdlantě a obsahujícímu dokumenty sahající až do 13. století. Rovněž měl k dispozici městské archivy Frýdlantu a Liberce. Některé listiny uváděl v plném znění na podporu důvěryhodnosti svého díla.

Rohnova *Kronika měst a panství Liberec a Frýdlant* vyšla v roce 1764 je jeho nejucelenějším a nejpropracovanějším vlastivědně historickým dílem. Převážná část je věnována dějinám šlechtických rodů, které obě panství vlastnily a spravovaly. Rohn se nezaměřoval pouze na minulost. Kroniku dovedl až do své současnosti a neváhal v ní popsat a zhodnotit události, které prožil, především se to týká slezských válek v rámci bojů o rakouské dědictví. Jeho osobní postoje se nejvýrazněji odrazily v hodnocení náboženských témat a to i v historické perspektivě. Zvýšený zájem věnoval hospodářským tématům, zvláště rozvoji řemeslného podnikání a jeho organizace. Celkově je zřejmě jeho největším přínosem srovnání vývoje obou měst, které byla nejen osobou majitele panství, ale také svou ekonomikou velmi úzce svázána. Od 17. století z něj patrný stoupající význam a hospodářská prosperita Liberce. V neposlední řadě je toto dílo i významným ikonografickým pramenem, neboť je doplněno rytinami Jana Arnolda, zvláště dobovými vedutami obou měst.

První kapitola obsahuje topografické údaje a prezentní popis měst, jak je autor znal. Následující obsah je věnován dějinám panství a rozčleněn do kapitol chronologicky, přičemž mezníky jsou dány střídáním šlechtických rodů, v jejichž majetku se panství nacházela. Rohnovo dílo se stalo bohatým zdrojem, z něhož

²³⁶ P. BECKLER, *Historiae Hovoreae Pars Prima et Secunda. Das ist Historischer gründlicher Bericht von dem uralten und vormals in Böhmen gewesen mächtigen Hause Howora*, Hof im Voigtland 1694.

²³⁷ Zabýval se právními dějinami. Rohn cituje dílo Ch. G. HOFFMANN, *Scriptores rerum Lusaticarum Antiqui & recentiores, Seu Opus, In quo Lusaticae Gentis origines, Res gestae, Temporum vices representur, quidam nunc primum ex Manuscriptis eruti, inter quos Christophori Manlii Rerum Lusaticarum Commentarii diu desiderati deprehenduntur, nonnulli vero ex Libellis fugientibus, ob raritatem in Corpus conjecti, ex Bibliotheca Senatus Zittavinsis editi*, Lipsiae Budissae 1719.

čerpaly další generace regionálních vlastivědců. Dokonce na počátku 19. století vznikl rukopisný pokus o jeho pokračování dovedený do roku 1818.²³⁸

Podobně často jako práce Rohnova bylo citováno také o mnoho mladší dílo Carla Josepha Czoerniga (1804-1889) z roku 1829 věnované tentokrát Liberci a Jablonci nad Nisou.²³⁹ Oproti Rohnovi se však jedná o zcela jiný přístup, odpovídající zejména myšlenkovému paradigmatu osvícenství. Ani u něj ale nechyběla osobní vazba. Podobně jako Rohn byl i Czoernig místním rodákem. Pocházel ze vsi Čenousy (Czernhausen) nedaleko Frýdlantu. Jeho otec byl úředníkem na Clam-Gallasovském panství. Mladý Carl Joseph ale záhy rodný kraj opustil. Studoval na gymnáziu v Jičíně a v Praze, a práva na univerzitě v Praze a Vídni.

Svůj osud spojil s širší vlastí. V roce 1828 vstoupil do státních služeb. Působil v Terstu, poté v Lombardii ve funkci sekretáře prezidia zemské vlády.²⁴⁰ Jeho oborem byla administrativa a státní hospodářství, především vznikající obor statistiky. Od roku 1841 zastával ve Vídni funkce dvorského sekretáře a ředitele administrativní statistiky (Hofsekretär und Direktor der administrativen Statistik).²⁴¹ Rok 1848 ho sice zastihl opět v Itálii. Jako jedna z osobností, která se těšila všeobecné důvěře, byl za svůj rodný region nominován do Frankfurtského sněmu.²⁴² Zůstal však věrný státní službě. V roce 1850 povýšil na sekčního šéfa a

²³⁸ Milan Svoboda v Rohnově životopise zmiňuje nesignovaný rukopis *Chronik der Hoch-Reichs-Gräflichen Clam-Gallasischen Fabrikstadt Reichenberg in dem Königreiche Böhme in dem bunzlauer Kreise*, uložený v SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond HS C-G, k. č. 736, inv. č. 3128 a skutečnost, že autora kompilace založené na Rohnově kronice odhalil Hermann Hallwich jako P. Felgenhauera. M. SVOBODA, Jan Karel Rohn – historik, jazykozpytec, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů*, s. 195–210. Felgenhauerovo autorství však zřejmě nebylo žádným tajemstvím. Severočeské muzeum v Liberci uchovává ve sbírce starých tisků rukopis s titulem Felgenhauers Zeitgeschichte Der Hochgräflichen Clam Gallasischen Fabrikstadt Reichenberg. In welcher zu finden Die Nachfolge, Thaten und Würden der hier regierenden Herrschaften. Ursprung und Außkommen der Stadt, Religion und Christlichkeit nebst andern vorzüglichen Persohnen. Wie auch Glücks und unglücksfällen, und was sich sonst merkwürdiges zugetragen, nebst einen Anhang auswärtiger Begebenheiten zusammen getragen von einem Reichenberger datovaný 1812. Záměrem autora zřejmě nebylo navázat jmenovitě na Rohna, byť jeho práci využívá, ale v obecné rovně sepsání kroniky města. J. G. Herrmann v úvodní kapitole Dejin města Liberce podrobně rozebírá Felgenhauerův rukopis z hlediska kritiky pramenů. J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 11-33.

²³⁹ Czoernig von Czernhausen, Karl Frh., *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950*, Band 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1957, s. 164.

Projekt Katedry historie Technické univerzity v Liberci pod vedením M. Svobody <http://khi.fp.tul.cz/cs/veda-avyzkum/studentske-projekty/carl-joseph-czoernig>

²⁴⁰ I zde se zajímal o místní specifika a publikoval několik drobných spisků. C. J. CZOERNIG, *Über den Freihandel von Venedig*, Wien 1830; C. J. CZOERNIG, *Geschichte der lombardischen Gemeindevertretung*, Heidelberg 1834; C. J. CZOERNIG, *Italienische Skizzen*, Mailand 1835.

²⁴¹ Státní kancelář pro statistiku (Statistische Bureau) byla zřízena v roce 1829. V letech 1828-1865 vycházely pravidelně statistické přehledy *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*.

²⁴² Zde patřil k okruhu reformě konzervativních rakouských, pruských a bavorských poslanců, kteří se scházeli v Café Milani. Byli to zastánci velkoněmeckého řešení, představovali si Německo jako federální stát s omezenou mocí parlamentu, v jehož čele by stál panovník. Členy této frakce byli mnohé zajímavé osobnosti, které se později zapsaly do dějin habsburské monarchie. Nejpozoruhodnější z nich je nesporně

jeho úkolem byla reorganizace rakouského obchodního loďstva. V této funkci také významně přispěl k rozvoji paroplavby na Dunaji. V roce 1852 byl pověřen řízením ministerstva obchodu a povýšen do šlechtického stavu s predikátem von Czernhausen. Od roku 1853 po šest let vedl sekci pro výstavbu železnic. V roce 1863 stál u zrodu ústřední statistické komise (*Statistische Verwaltungskommission*), které předsedal až do svého odchodu do penze v roce 1865.²⁴³ Vedle plnění povinností ve státní správě se věnoval i jiným oborům. Jedním z nich byla rodící se památková péče. V letech 1852 až 1863 působil v *C. k. centrální komisi pro výzkum a uchování stavebních památek (K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale)*. Další jeho zálibou byl národopis. V různých působištích a úřadech po celé monarchii měl příležitost seznámit se s jednotlivými částmi a jejich obyvatelstvem. Ve druhé polovině 50. let 19. století vydal třísazkové dílo *Ethnographie der österreichischen Monarchie*.²⁴⁴

To vše se vhodně doplňovalo, neboť statistické bádání dle Czoerniga zahrnovalo nejen exaktní, početně vyjádřené údaje, ale rovněž topografické, historické, hospodářské a z dalších hledisek zpracované popisy jednotlivých regionů, které by následně skládaly věrný obraz celé monarchie. Czoernig nazýval takový směr bádání vlastivědou (*Vaterlandskunde*) a chválil současnou aktivitu vyvíjenou v tomto směru jednotlivci i spolky. Smysl vlastivědy viděl ve sběru dat, ať již aktuálních, či historických, která dokumentují proměny hospodářského a

Karl Ludwig von Bruck. Ačkoli pocházel z Porýní, etabloval se jako úspěšný obchodník v Terstu a ve 40. letech získal věhlas jako zakladatel rakouského Lloydů a terstské burzy a velkou zásluhu na stabilizaci celních vazeb hospodářství monarchie a střední Itálie. Terst také reprezentoval jako poslanec ve Frankfurtu. V letech 1848-51 byl ministrem ve vládě Felixe Schwarzenberga a zabýval se především prosazováním velkého středoevropského celního projektu, který by překonal v roce 1834 pod hegemonií Pruska založený Německý celní spolek *Deutscher Zollverein*, v němž Habsburská monarchie nefigurovala. Tohoto cíle, předpokládajícímu právě velkoněmecké uspořádání poměrů střední Evropy, se mu však dosáhnout nepodařilo. V letech 1855-60 byl Bruck znovu povolán do vlády, přičemž podporoval především výstavbu železniční sítě a prostřednictvím jednání s Rotschildy inicioval založení k. k. privilegierter *Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*, která se později stala nejvýznamnějším bankovním domem monarchie. Jinou zajímavou osobností z tohoto okruhu byl Johann Joseph Ignaz Döllinger, německý teolog církevní historik, později zakladatel starokatolické církve. Patřili k ní také pozdější významný rakouský právník a německo-liberální politik Eugen Alexander Megerle von Mühlfeld, který se do politiky vrátil až po obnově ústavnosti a v roce 1861 se stal poslancem Dolnorakouského zemského sněmu i Říšské rady. Patřil k zastáncům ústavnosti, centralismu a odmítal federalistické tendence neněmeckých národů v monarchii. Zasadil se především o obranu občanských práv a svobod a na počátku června roku 1861 předložil návrhy na vypracování zákonných předloh základních občanských práv, podílel se také na přijetí liberálních majových zákonů v roce 1868. O. URBAN, *Česká společenost*, s. 169-170.

²⁴³ V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*), IV. (Ortschroniken)/3, Reichenberg 1938, s. 253.

²⁴⁴ Czoernig von Czernhausen, Karl Frh., *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, Band 1., Wien 1957, s. 164.

společenského života a která mohou poskytnout praktické poznatky, jak tento proces ovlivňovat.²⁴⁵ Setkáváme se tu tedy s požadavkem systematické regionální vlastivědné práce, která má být prováděna ve prospěch vyššího státního celku.

Czoernigův *Topograficko-historicko-statistický popis Liberce a Jablonce nad Nisou* vyšel v roce 1829 a byl autorovou prvotinou. Jedná se o širší rozpracování článku psaného původně pro časopis *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* vydávaný známým historikem, spisovatelem a politikem Josefem von Hormayrem.²⁴⁶ Údajně na přání obyvatel rozvíjejícího se Liberce ho Czoernig doplnil a vydal jako knihu.²⁴⁷

Práce odráží mnohé z autorova zaměření naznačeného výše. Zajímá ho srovnání počtu i skladba obyvatelstva, údaje o výrobě a vývozu (oblast byla pro takové zkoumání zvláště zajímavá) a postupující modernizace, ale nepomíjí ani dějiny regionu. K popisu Liberce je přiložena část věnovaná sousednímu Jablonci nad Nisou, kde se právě v této době začala dynamicky rozvíjet výroba a především export drobného pasířského a skleněného zboží. Jednalo se podobně jako u textilního průmyslu o typ výrobků, jejichž atraktivita byla určena společenskými změnami, výrobní náklady byly ovlivňovány technologickým vývojem a významnou roli zde hrálo rovněž dopravní napojení regionu na obchodní síť, které však bylo dosud nedostatečné a rozvoj právě tohoto oboru ležel v budoucnosti.

Práce byla dedikována hraběti Františku Antonínu Kolovratu-Libštejnskému, českému zemskému patriotu a mecenáši vědy a umění, který zastával v Čechách v letech 1811-1826 úřad nejvyššího purkrabího a patřil také mezi zakladatele Vlasteneckého muzea. V době vydání publikace byl hrabě již státním ministrem snažícím se orientovat monarchii k umírněnému liberalismu oproti konzervativnímu zaměření kancléře Metternicha, což Czoernigovi imponovalo. V rámci věnování složil hluboký hold muži, pod jehož vedením Čechy dosáhly

²⁴⁵ „Möchten Jene doch bedenken, welchen wichtigen Dienst sie dem Statistiker schon durch die einfache, aber genaue und vollständige Angabe der die Industrie betreffenden Thatsachen leisten, die mit ihrem Wirkungskreise in so enger Verbindung stehen; und um eine entsprechende Gelegenheit zur Mittheilung dürfen wir nicht verlegen seyn, so lange die, von den fast in jeder Provinz bestehenden Museen und patriotischen Gesellschaften herausgegebenen Zeitschriften, Leben und Wissenschaft vermittelnd, den schönen Zweck verfolgen, alle die Vaterlandskunde aufhellenden Bemühungen und Arbeiten aufzunehmen, und deren Kenntniß zu verbreiten.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend*, Wien 1829, s. 5-6.

²⁴⁶ Práce vyšla v době roztržky Hormayra s kancléřem Metternichem. Vzhledem k obsahu i věnování je zřetelné, komu Czoernig stranil.

²⁴⁷ Tamtéž, s. XII.

„bezpříkladné prosperity“ a vzbudil proto hlubokou vděčnost i v obyvatelích prudce se rozvíjejícího Liberce.²⁴⁸

V předmluvě Czoernig vyjádřil přesvědčení, že k hospodářskému rozvoji může výrazně přispět důkladné prozkoumání stávajících podmínek. Načrtl zde situaci v oboru národohospodářské a statistické literatury v Rakousku a shledal, že na tomto poli sice vznikly podnětné práce. Zvláště vyzdvihl Stephana von Keeß, jednoho z prvních historiků řemeslné a průmyslové výroby a jeho stěžejní dílo.²⁴⁹ Postrádal ale podrobné zpracování situace jednotlivých částí monarchie, zejména Čech, které údajně měly, díky populárním dobovým cestopisům, velmi špatnou pověst jako zaostalá a málo kultivovaná země. O hospodářském potenciálu a rozvoji zdejšího průmyslu však bylo podle Czoerniga dosud pojednáno velmi málo. Především se mu nedostávalo exaktních statistických dat. To prý ostatně platilo pro celé Rakousko a z toho důvodu se v pracích zahraničních badatelů jevila monarchie ve srovnání s jinými zeměmi, kde statistické průzkumy proběhly, mnohem zaostalejší než ve skutečnosti byla. Právě k napravení tohoto nedostatku chtěl Czoernig přispět a alespoň z části doplnit chybějící údaje svým dílem. Zaměřil se přitom na svůj rodný region, k jehož popisu použil metod rodící se statistické vědy.²⁵⁰ Vedle už zmíněného Stephana von Keeß byli jeho vzory zejména Martin von Schwartner (1759–1823)²⁵¹, Georg Norbert Schnabel (1791–1857), Karl Bernhardt von Hietzinger (1786–1864)²⁵², Joseph Max von Liechtenstern (1765–1828)²⁵³ nebo Joseph Rohrer (1769–1828)²⁵⁴, které také jmenovitě uvedl v předmluvě.

²⁴⁸ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. V. - X.

²⁴⁹ S. von KEEß, *Darstellung des Fabriks- und Gewerbswesens*.

²⁵⁰ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. XIII-XX.

²⁵¹ Uherský evangelický historik a statistik. Autor prvního statistického popisu Uher. M. SCHWARTNER, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pest 1798.

²⁵² Pocházel z Černovice (Czernowitz), hlavního města Bukoviny. Jako důstojník sloužil na Vojenské hranici. Této oblasti se týkala i jeho dvoudílná práce. K. B. von HIETZINGER, *Versuch einer Statistik der k. k. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates*, 2 Bände, Wien 1817–1823.

²⁵³ Zabýval se především geografii a statistikou. Jako úředník státní správy a správce šlechtických statků poznal mnohé regiony habsburské monarchie. Založil Kosmografický institut ve Vídni, přednášel na tamní univerzitě a publikoval množství prací věnovaných popisům rakouských a německých regionů. Vydával časopis *Archiv für Geographie und Statistik ihre Hilfswissenschaften und Literatur, mit vorzüglicher Rücksicht auf die österreichischen Staaten* a další.

²⁵⁴ Profesor politických věd a statistiky ve Lvově. Jeho práce pojednávaly zejména o různorodém obyvatelstvu monarchie.

Zajímavý je důraz, který kladl na retrospektivní pohled. Pro historické pasáže čerpal informace z listin a pramenů. Vyjádřil však obavu, že právě tato část jeho díla neobstojí před přísným soudem vědy. Nicméně byl přesvědčen, že hospodářské dějiny musí sledovat vývoj v dlouhých intervalech, aby mohly správně posoudit současný stav průmyslu.²⁵⁵

Historické pojednání do své práce začlenil, ačkoli si byl vědom, že v tomto oboru není odborníkem.²⁵⁶ Je na něm patrné, že čerpal z Rohnovy kroniky a využíval téměř výhradně děl, která jsou v ní citována jako spisy Carpzovovy, Grosserovy, ale i Balbínovy, Becklerovy a Hoffmannovy. Z prací nových, zaměřených přímo na region, využil pojednání Franze Némethyho o Frýdlantu vydané v roce 1818 a zpracované na základě pramenného materiálu ze zámeckého archivu.²⁵⁷

Czoernigovy názory hospodářské i politické se do značné míry staly základem myšlenkového obzoru majetných a vlivných libereckých měšťanů a průmyslníků. Ti v roce 1848 zaujali liberální postoj požadující ústavnost a občanské svobody v očekávání příznivých hospodářských a politických změn. Chopili se příležitosti, kterou nabízelo formování občanské samosprávy, a ovládli volby do občanského výboru, čímž si zajistili vliv na chod města. Ve velmi diskutované otázce státoprávního uspořádání byli odpůrci jakékoli formy autonomie pro jednotlivé země monarchie. Podporovali volby do Frankfurtského parlamentu, což nemělo ani tak politický, jako především hospodářský důvod. Podnikatelé velmi stáli o spojení Rakouska s Německem, ne-li přímo ve velkoněmeckém smyslu, tedy alespoň ve formě celního spolku, který by jim usnadnil odbyt jak v Německu, tak obchodní spojení s evropskými zeměmi i zámořím. Tito umírnění liberálové, kteří na rozdíl od radikálů požadujících rozsáhlejší demokratizaci, brzy ovládli 4. května 1848 založený Konstituční spolek (Der Konstitutionelle Verein).

Mezi umírněnými a radikálními liberály nebyla v Liberci, zdá se, nijak hluboká propast. Radikálnější postoje vyznačující se požadavkem maximální míry rozšíření

²⁵⁵ „Die Handelsgeschichte glaubte er weitläufiger behandeln zu müssen, weil sich nur durch ihre Kenntniß eine richtige Ansicht von dem gegenwärtigen Zustande der Industrie gewinnen läßt.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. XIX.

²⁵⁶ „Die Handelsgeschichte glaubte er weitläufiger behandeln zu müssen, weil sich nur durch ihre Kenntniß eine richtige Ansicht von dem gegenwärtigen Zustande der Industrie gewinnen läßt.“ Tamtéž, s. XIX.

²⁵⁷ F. NÉMETHY, *Das Schloß Friedland in Böhmen, und die Monumente in der Friedländer Stadtkirche, nebst einigen Urkunden in eigenhändigen Briefen Herzogs Waldstein. Aus älteren Handschriften und andern verläßlichen Urkunden*, Prag 1818.

občanských práv pro všechny sociální vrstvy, ale také protičeskými výpady, prvními otevřenými projevy politického nacionalismu, našly načas uplatnění v prvním místním politickém listě, *Libereckém týdeníku z blízka i z dáli* (*Reichenberger Wochen-Bericht aus der Nähe und Ferne*), který začal vycházet krátce po vyhlášení tiskové svobody 1. dubna 1848.²⁵⁸ Redaktorem byl Anton Anschiringer (1812-1873), rodilý Vídeňan, který tehdy působil v Liberci jako vychovatel dětí Johanna Liebiga. Ten dal listu jeho radikální směr a také proto musel redakci záhy opustit.²⁵⁹ Anschiringerovo spojení s podnikatelskou elitou Liberce nebylo však jeho radikalismem narušeno. Když se Johann Liebig začal zabývat myšlenkou železničního spojení Liberce s dalšími průmyslovými regiony, byl již Anschiringer jeho užitečným spolupracovníkem. Jako sekretář společnosti Liberecko-Pardubické (Jiho-severoněmecké spojovací) dráhy procestoval spolu s tehdejší sekretářem Obchodní a živnostenské komory v Liberci Gustavem Grosse velkou část Podkrkonoší, kde shromažďovali materiál o zdejších průmyslových podnicích, který měl podpořit stavbu železnice údolím Úpy. Následně vypracoval zprávu o průmyslu na Tanvaldsku a Liberecku na podporu Liebigova návrhu na stavbu trasy přes Tanvald, kterou se ale vzhledem k obtížnému horskému terénu nepodařilo prosadit. V roce 1856 vystřídal Anschiringer Gustava Grosse nejen na postu sekretáře komory, jímž byl až do roku 1869, ale také na místě redaktora listu *Reichenberger Wochenblatt*. Původně čistě hospodářsky zaměřené noviny změnil v list pro širší veřejnost, když na jeho stránkách uveřejňoval fejetony, citáty a básně. Podrobnější ekonomické informace pak přesunul do pravidelně vycházejících příloh *Reichenberger Courier* a *Reichenberger Anzeiger für industrielle und locale Interessen*.²⁶⁰

Anschiringerova vydavatelská aktivita ve funkci sekretáře liberecké obchodní a živnostenské komory zahrnovala také liberecký adresář z roku 1858.²⁶¹ V roce 1862

²⁵⁸ J. BELDA, *Liberec v revolučním roce 1848*, Liberec 1959, s. 15.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 84.

²⁶⁰ J. HOFFMANNOVÁ, *Anton Anschiringer a jeho Album der Industrie des Reichenberger-Handelskammer Bezirkes*, úvodní studie k reprintu pramene Bibliografie a prameny 16, Národní technické muzeum v Praze, Praha 1981.

²⁶¹ A. ANSCHIRINGER, *Adress-Buch der Stadt Reichenberg. Enthaltend sammtliche Stassen, Gassen und Plätze, nebst Hausnummern, die Namen der Herren Hausbesitzer; die in jedem einzelnen Hause befindlichen öffentlichen Gewerbs-, Fabriks-, und Handelsgeschäfte und deren Firma oder Schield, sowie alle hier stationirten k. k. Behörden, anderen Amter und Anstalten, nebst den Wohnungen der Herren k. k. Staats- und Privatbeamten, k. k. Notaren, Advokaten, Aertzte und aller, dem öffentlichen Leben angehörigen, hier domicilirenden Personen mit den neuesten autentischen Stadtplane*, Reichenberg 1858.

vyšla jeho zpráva o účasti liberecké obchodní a živnostenské komory na světové výstavě v Londýně.²⁶² Následně zachytil podnikatelský boom v soupisu zaprotokolovaných obchodních firem v Českém království v letech 1862 a 1863.²⁶³ Systematického ducha projevil Anschiringer rovněž při sestavování díla, které je dodnes jeho nejznámější prací, *Alba průmyslových podniků liberecké obchodní a živnostenské komory*, které začalo v Liberci v nakladatelství Franze Janatsche vycházet v roce 1859.²⁶⁴ Jde soubor textů popisujících továrny a průmyslové podniky doplněný rovněž jejich vyobrazeními. Věnováno je arcivévodovi Štěpánovi, který byl již v této době v císařské nemilosti, u obyvatel Liberecka a Jablonecka si zachoval oblibu, jako bývalý správce země (Landeschéf), který se velice zasazoval o jejich průmyslový rozvoj. Podhorský region mu vděčil především za významné rozšíření komunikační sítě, stavbu tzv. Krkonošské silnice spojující Liberec s Trutnovem stavěné ve 40. letech 19. století. Album mělo formu sešitů, z nichž každý obsahoval arch textu a čtyři vyobrazení. Původně mělo vycházet po dobu dvou let, vydávání se však protáhlo až do roku 1862. Šlo o zcela originální propagační počín. Důvodem, proč toto album, které značně přesahuje území zvoleného regionu, neboť k liberecké obchodní a živnostenské komoře patřil nejen celý kraj Boleslavský, ale také Jičínský, Královéhradecký a Litoměřický, řadím mezi vlastivědy je skutečnost, že mnohé medailony obsahují daleko více informací o okolí uvedených průmyslových podniků než o nich samotných. Nezřídka je uveden široký kontext včetně historické retrospektivy daného průmyslového odvětví v oblasti, případně místní komunikační sítě a mnoho dalších podrobností. Podstatnou část tvoří topograficko-historické pasáže věnované jednotlivým městům, panstvím a okresům.²⁶⁵

Prvky ekonomického liberalismu se staly pevnou součástí vlastivědných děl věnovaných této oblasti a zvláště Liberecku a Jablonecku. Explicitně jsou postoje

²⁶² A. ANSCHIRINGER, *Bericht über die Industrie-Ausstellung zu London im Jahre 1862 erstattet an die Handels- und Gewerbekammer zu Reichenberg*, Reichenberg 1862.

²⁶³ A. ANSCHIRINGER, *Vollständiges Repertorium (zugleich Gewerbs- Handelsschema) der Folge Einführung des allgem. Handelsgesetzbuches vom 17. Decbr. 1862 seit 1. Juli 1863 handelsgerichtlich protokollirten Geschäfts-Firmen im Kronlande Böhmen*, Reichenberg 1864.

²⁶⁴ A. ANSCHIRINGER, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks. Nahmfeste Fabriks-Etablissements & Gewerbs-Unternehmungen der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königgratz und Leitmeritz in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topographisch-gewerblichen Texte*, 2 díly, Reichenberg b. d.

²⁶⁵ Například Městu Liberci se věnuje na s. 45-48, libereckému panství na s. 72-74 prvního dílu. Na s. 5-6 druhého dílu probírá geologii Jizerských hor a Frýdlantska.

německých podnikatelů z pohraničních oblastí Čech vyjádřeny v úvodu vzpomínek na jednoho z nejvýznamnějších podnikatelů v oblasti severních Čech, který se angažoval i v politice (poslanec Českého zemského sněmu i říšské rady), Johanna Liebiga (1802-1870). Vyšly v Lipsku v roce 1871.²⁶⁶ Jejich autorem je téměř jistě rovněž Anton Anschiringer.²⁶⁷ Liebig se díky novodobé levicové propagandě stal symbolem továrnického vykořisťování dělníků. Ve vzpomínkách je ovšem stavěn do pozice vzoru, jenž se z nuzných poměrů dokázal vypracovat nejen k majetku, ale i významnému společenskému postavení.

Zdá se, že inspirace anglickými poměry se u něho neprojevovala pouze ve snaze napodobit kvalitu látek, zavádění strojů a přebírání technologie. Vedle myšlení liberálních ekonomů reflektoval zřejmě také úvahy o lepším sociálním uspořádání moderní průmyslové společnosti. Paměti jsou popisem jeho vzestupu, ale také překážek, které liberálnímu podnikatelskému duchu stavěl do cesty konzervativní císařský stát. S tím je spjata vyjádření obdivu k osvícenským snahám císaře Josefa II., kritika konzervativní vlády císaře Františka I. a poukazování na zaostávání Rakouska v hospodářské oblasti. Ve druhé polovině 19. století nalezneme takové postoje i ve většině vlastivědných publikací. Byly tedy vlastní jejich autorům a jejich prostřednictvím i dále šířené.

Vlastivědné práce z 60. let 19. století viděly v rozvoji průmyslu jedno z hlavních témat. Navazovaly tak na Czoernigovo dílo, ale stále více se zaměřovaly na práci s historickými prameny, kterou Czoernig ve svém díle považoval za nedokonalou. Hospodářství prezentovaly jako stěžejní téma pro oblast Liberecka. Rozvoj řemesel a průmyslu však nahlížely z hlediska kulturních dějin. Celkem, k němuž se vztahovaly a od něž se odvíjely, byla pro ně německá kultura. Vazby regionu k okolí viděli vlastivědci počátku druhé poloviny 19. století do značné míry selektivně. Zatímco vztah k německojazyčným sousedům, Sasku a Prusku, případně v historické perspektivě Horní Lužici a Slezsku pociťovali velmi silně, českojazyčné sousedství buď ignorovali, nebo ho vnímali jako konkurenční.

V roce 1860 vyšly *Dějiny Liberce* Josepha Gottfrieda Herrmanna (1829-1883).²⁶⁸ Rodák z Růžodolu (dnes součást Liberce) studoval nejprve na univerzitě v Praze a

²⁶⁶ Johann Liebig, *Ein Arbeiterleben geschildert von Zeitgenossen*, Leipzig 1871, s. 1-14.

²⁶⁷ J. HOFFMANNOVÁ, *Anton Anschiringer a jeho Album der Industrie*, nestr.

²⁶⁸ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*. Druhé vydání, na rozdíl od prvního v roce 1860 vyšlo v roce 1863 bez věnování starostovi i autorovy předmluvy, zato je zde uvedeno, že se jedná o I. Band; snad tedy byl plánován druhý díl.

poté v Jeně. Po krátké epizodě, kdy učil na těšínském gymnáziu, se vrátil na Liberecko. V letech 1861-1880 pracoval jako první editor v redakci listu *Reichenberger Zeitung*.

V úvodu *Dějin města Liberce (Geschichte der Stadt Reichenberg)* se Joseph Gottfried Herrmann již prvními slovy věnování přihlásil k dědictví Jakoba Grimma.²⁶⁹ První kapitulu svého díla věnoval přehledu dosavadních prací o dějinách Liberce (*Geschichtliche Werke über Reichenberg*).²⁷⁰ Ta obsahuje nejen přehled dobové regionální literatury, ale zmiňuje také obecnější díla, jež autora inspirovaly svým přístupem. Zhodnotil v ní nejprve práce svých předchůdců Johanna Carla Rohna a Carla Josepha Czoerniga, které považoval za relevantní. Kritice podrobil rukopis Carla Felgenhauera.²⁷¹ Demonstroval na něm nedostatečnou práci s prameny. Felgenhauera nazval nekritickým ignorantem (unkritischer Ignorant).²⁷² Herrmann sám sebe prohlašoval za prvního autora, který nejen zveřejnil dosud neuveřejněné archivní prameny, ale také s nimi kriticky pracoval. Zaštitování se prameny se následně stalo obvyklým. Měly podpořit důvěryhodnost autorova sdělení.

V textu citoval Herrmann jednak starší autory, z jejichž děl vycházel již Rohn, zejména Balbína nebo Carpzova, jednak zařadil odkazy na aktuální dobovou odbornou literaturu. Díky univerzitnímu studiu byl poučen o náležitostech historického řemesla. Například při již zmíněné kritice Felgenhauera použil lingvistickou a chronologickou argumentaci. Také měl přehled o současné historiografii. V poznámkách pod čarou tak nalezneme odkazy na díla Karla

²⁶⁹ V kapitole s názvem Ueberreste des heidnischen Naturcultus se odvolává na jeho dílo *Deutsche Mythologie*.

²⁷⁰ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 2 an.

²⁷¹ Carl Felgenhauer byl farářem v Křižanech (Kriesdorf) a autorem rukopisné kroniky *Felgenhauers Zeitgeschichte Der Hochgräflichen Clam Gallassischen Fabrikstadt Reichenberg. In welcher zu finden Die Nachfolge, Thaten und Würden der hier regierenden Herrschaften. Ursprung und Außkommen der Stadt, Religion und Christlichkeit nebst andern vorzüglichen Persohnen. Wie auch Glücks und unglücksfällen, und was sich sonst merkwürdiges zugetragen, nebst einen Anhang auswärtiger Begebenheiten zusammen getragen von einem Reichenberger in Jahr 1812*, Severočeské muzeum Liberec, sbírka Staré tisky, inv. č. ST0638.

²⁷² Dokázal na základě způsobu datací a dalších formálních a věcných údajů, že zápisky údajného libereckého měšťana Urbana Modera z 10. století (tedy pramen, jež Felgenhauer uváděl a citoval) jsou falzem. J. G. Tamtéž, s. X.

Weinholda,²⁷³ Friedricha Wilhelma Bartholda,²⁷⁴ Christiana Adolfa Peschecka²⁷⁵ a Heinricha Friedricha Otto Abela.²⁷⁶ Jedná se o soudobé autory, jejichž život a dílo byly vesměs spojeny s prostorem Slezska a Horní Lužice. Většina z nich byla také spjata s evangelickým prostředím. Někteří studovali na Slezské univerzitě Fridricha Viléma (Schlesische Friedrich-Wilhelm Universität) ve Vratislavi. Byl ovlivněn kulturními dějinami (Cultur-Geschichte).²⁷⁷ Dějiny Liberce a okolí byly pro Herrmanna úzce spojeny se sousedním Saskem a Pruskem a tvořily společný obraz na pozadí velkých světových událostí, které na něj po šest století vrhaly svá světla i stíny.²⁷⁸ Kladl důraz na dějiny města jako centra řemesel a počínajícího průmyslu. Tematicky navazoval na Czoerniga, ale reflektoval přitom i novější národohospodářské autory. Jako ideové východisko v předmluvě citoval profesora národního hospodářství na pražské univerzitě Petera Mischlera (1821–1864) a ekonomickou studii věnovanou oblasti severních Čech z pera redaktora listu Prager Zeitung Theophila Pisinga (1834–1916).²⁷⁹ Chvályhodným výkonem nazýval každý příspěvek k poznání zdejších výrobních poměrů a prostředek k udržení dalšího rozvoje zde kvetoucího umění (Kunst) a přičinlivosti (Betriebsamkeit).²⁸⁰ Kulturní dějiny v jeho pojetí sledovaly historický vývoj kultivačního potenciálu, který byl nahlížen především ekonomicky. V úvodu oslovil starostu Ludwiga Ehrlicha (lékárníka, člena původního kroužku libereckých liberálů a předsedu prvního občanského výboru zvoleného na počátku

²⁷³ Karl Gotthelf Jakob Weinhold (1823–1901), filolog a germanista, historik středověku. Žák Theodora Jakobihho. Herrmann cituje jeho dílo K. WEINHOLD, *Ueber deutsche Dialektforschung. Die Laut- und Wortbildung und sie Formen der schlesischen Mundart mit Rücksicht auf verwandtes in deutschen Dialecten* Wien 1853.

²⁷⁴ Friedrich Wilhelm Barthold (1799–1858) historik, autor čtyřsvazkových Dějin německých měst a měšťanstva. Toto dílo také Herrmann uvádí. F. W. BARTHOLD, *Geschichte der deutschen Städte und des deutschen Bürgerthums*, Leipzig 1850–1854.

²⁷⁵ Christian Adolf Pescheck (1787–1859), teolog a historik, vlastivědec Horní Lužice, člen Hornolužické vědecké společnosti (Oberlausitsichen Gesellschaft der Wissenschaften) ve Zhořelci, zakladatel muzea v Žitavě. Herrmann cituje jeho pamětní spis králi Otakarovi II. Ch. A. PESCHECK, *König Ottokar II. und die Begründung der Stadt Zittau*, Görlitz 1855.

²⁷⁶ Heinrich Friedrich Otto Abel (1824–1854), německý historik, který jako jediný z výše jmenovaných, nesovisí s hornolužickým prostorem. Herrmann cituje jeho práci o osobních jménech. H. F. O. ABEL, *Die deutschen Personennamen*, Berlin 1853.

²⁷⁷ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. X.

²⁷⁸ „Jedoch auch der so vergrößerte Kreis erwies sich noch als zu enge; es war ferner nötig, die ganze Umgebung der Stadt so wie sächsische und preußische Nachbarschaft in mancher nicht unwichtigen Beziehung aufs Neue zu durchforschen und den Gewinn mit in das Gesamtbild aufzunehmen, in dessen Hintergrunde die großen Weltbegebenheiten von 600 Jahre vorüberziehen, Licht und Schatten darauf vertheilend.“ Tamtéž, nestránkované věnování.

²⁷⁹ T. PISLING, *Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen*. Prag 1856.

²⁸⁰ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. X–XI.

dubna roku 1848, který stál na počátku vývoje liberecké samosprávy), jemuž je také práce věnována. Ve své řeči k němu formuloval myšlenku, že dějiny města jsou v základu totožné s dějinami zdejšího průmyslu.²⁸¹ Přesto, že svou práci (byla snad plánována jako dvoudílná a měla pravděpodobně dosáhnout až do autorovy současnosti), uzavřel třicátou čtvrtou kapitolou obsahující ohlédnutí za Valdštejnskou vládou (*Rückblicke auf Waldsteins Regierung*), věnoval se autor v rámci úvodního slova poměrně obsírně procesu modernizace a jeho problémům. Jde o typická témata dobového diskurzu vlastního měšťanským liberálům jako například zvětšující se sociální propast, nestabilitu, kterou trhu a především drobným výrobcům přinášela neregulovaná konkurence, problematiku ochranných cel a otázku nových životaschopných hospodářských a živnostenských organizací, které by nahradily staré cechy. Právě snaha napomoci při řešení těchto problémů mu byla důvodem pro vylíčení historických kořenů modernizačního procesu, což považoval za velký úkol současnosti.²⁸² Zároveň ale tato práce porovnávala pokrok v hospodářské oblasti s vývojem společenským.²⁸³ Modernita tedy nebyla vnímána pouze jako technický a hospodářský pokrok, ale také jako pokrok občanské společnosti, politická emancipace, které ovšem nekrácejí vždy ruku v ruce, což je rovněž typicky liberální povzdech směřující k nedostatečně využití šanci na společenské změny v roce 1848. Liberec byl Herrmannovi svým současným růstem téměř vzorovým reprezentantem překotného modernizačního procesu a proto poznatky získané z pramenů dokumentujících jeho dějiny, byť mnohem starší, měly co říci k velkým dějinám obecně a rovněž ke kulturním dějinám.²⁸⁴

²⁸¹ „Die Geschichte der Reichenberger Industrie ist im Wesentlichsten zugleich die Geschichte der Stadt.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, nestránkované věnování.

²⁸² „Die Lösung, soweit sie noch nicht erfolgt, geht naturgemäßen, unaufhaltsamen Ganges zu Ende und wird ohne Zweifel eine harmonischere, als die schrillen Töne vorurthelsvoller Propheten wiederholt verkündet haben.“ Tamtéž, s. XIV.

²⁸³ „Die Betrachtung wird ihres Gegenstandes wegen eine doppelte werden müssen, obschon eine Trennung selbstverständlich nicht in der Sinne als Thatsache vorliegt, als ob die politische Entwicklung Reichenbergs mit der industriellen nicht Hand in Hand ginge.“ Tamtéž, s. XI.

²⁸⁴ „Unter den Städten des Kaiserstaates aber mag es schwerlich eine zweite geben, welche vor unsern Augen eine so durchgreifende und schnelle Wandelung erführe wie Reichenberg; das Kleid wird im Zusehn neu und schön, frisch und reichgestaltig das Leben daselbst. Ungefähr seit zwei Dezennien ist dieser Verjüngungsproceß im Fluße, nur nahm er im letztern einen überraschend kräftigen und erfolgreichen Verlauf. [...] Wie die Wechsel allmählich gekommen und wodurch das interessante Schauspiel der Gegenwart gehoben und getragen wird, zu erforschen und nachzuweisen, versprach eine eben so anziehende als lehrreiche, wenn gleich unverkennbar schwierige Arbeit zu werden. [...] Aber auch für die „Geschichte des Alterthums von Reichenberg“ möchte es ersprißlich sein, das einmal die Quellen, deren Zahl aus verschieden Ursachen von Jahr zu Jahr sich mindert, nach kritischen Grundsätzen gesichtet und pragmatisch zusammengestellt werden; manches der hier zum ersten Male veröffentlichten Denkmäler dürfte für die

V německé regionální vlastivědě doprovázel liberální postoje v různé míře, ale prakticky vždy nacionální prvek. Oba proudy se prolínaly již v roce 1848 a rozdílné priority české a německé reprezentace vedly tehdy k jejich prvnímu střetu. Nejvýznamnější postavou vlastivědného bádání horního Ponísí ve druhé polovině 19. století, kdy se již oba zemské národy separovaly ve svých aktivitách politických i společenských byl Hermann Hallwich (1838-1913).²⁸⁵ Rodák z Teplic navštěvoval nejprve gymnázium v Chomutově a poté studoval historii v Praze. Dějiny měst zaujaly Hallwicha již v průběhu studia, když ve třetím ročníku navštěvoval specializační seminář na toto téma vedený Konstantinem Höflerem. Podobný vliv měl tento seminář také na Ludwiga Schlesingera (1838-1899), který byl Hallwichovým spolužákem již na Chomutovském gymnáziu.²⁸⁶

Poté co v roce 1860 získal magisterský titul, pokračoval dále doktorandským studiem a zároveň vyučoval na vyšší reálce v Praze. Do Liberce přišel Hallwich v roce 1864, po zřízení zdejší obchodní školy, na níž začal vyučovat. Pořádal zde také veřejné historické a hospodářské přednášky, čímž upoutal vlivné podnikatele a představitele samosprávy. Díky tomu mu bylo v roce 1869 nabídnuto místo tajemníka zdejší obchodní a živnostenské komory. Tento post zastával více než dvacet let.²⁸⁷ V roce 1891 přesídlil do Vídně, kde se podílel na založení celně-ochrannářského *Centrálního svazu průmyslníků Rakouska (Centralverband der Industriellen Österreichs)*, v němž až do své smrti zastával přední funkce. V roce 1892 mu byl udělen titul dvorního rady a díky vzniku „velké koalice“ se stal dokonce kandidátem na ministra.²⁸⁸

V 70. letech 19. století vstoupil do politiky. V roce 1872 byl poprvé zvolen poslancem Českého zemského sněmu a mandát několikrát obhájil (vzdal se ho v roce 1898).²⁸⁹ Ve stejném roce se stal delegátem zemského sněmu v Říšské radě. O

allgemeine und Cultur-Geschichte wesentlich, manche wenigstens einigen Wert haben.“ J. G.

HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. IX-X.

²⁸⁵ M. SVOBODA, Hermann Hallwich a Liberec, in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 38-54.

²⁸⁶ J. KILIÁN, Hallwichovo mládí a raná tvorba, in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 13-37, zde s. 30.

²⁸⁷ V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, IV/3, s. 255-256.

²⁸⁸ L. HÖBELT, Politická kariéra Hermanna Hallwicha in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 55-69, zde s. 64-65.

²⁸⁹ M. NAVRÁTIL, *Almanach sněmu království Českého (1895-1901)*, Praha 1896, s. 99 a rovněž životopisný medailon v nestránkované, abecedně řazené části.

rok později, kdy byli již poslanci voleni přímo, získal mandát poslance tohoto celoríšského orgánu. V obou případech byl zvolen v kurii měst, nekandidoval však za Liberecko, ale za podkrkonošské obvody (do zemského sněmu za obvod Vrchlabí - Lánov - Hostinné, do Říšské rady za obvody Trutnov a Vrchlabí). Ve svých funkcích se věnoval hospodářským tématům. Jako tajemník hospodářské komory byl autorem několika spisků věnovaných hospodářské problematice Liberecka a Podkrkonoší a zpracoval vícero aktuálních statí týkajících se především odborného vzdělávání, hospodářství a celní politiky.²⁹⁰ Jako německý liberál zastával pozice v rámci *Ústavní strany (Deutsche Verfassungspartei)*, tedy liberálního a centralistického politického proudu namířeného proti federalistickým tendencím českým. Na Říšské radě patřil nejprve k *Levicovému klubu (Klub der Linken)*, po přechodu celého klubu do opozice v roce 1878 pak k *Novému pokrokovému klubu (Neuer Fortschrittsklub)*. Na konci 70. let 19. století se němečtí liberálové ocitli v menšině a s vyhrocující se národnostní situací k posílení svých pozic začali častěji využívat nacionální rétoriku. V 80. letech, po vzniku Německého klubu, se i Hallwich s postupující nacionalizací posunul v politickém spektru více doleva. Na druhou stranu se tak ocitl v jednom seskupení se svými domácími odpůrci a konkurenty, libereckými nacionalisty, kteří nejprve Hallwicha a další liberály vyloučili z místního *Národního spolku (Nationalverein)* a později, na počátku 90. let, ovládli vedení města. Po odchodu nacionalů z Německého klubu v roce 1887 se jeho zbytky spojily s ostatními liberály a vytvořili seskupení *Sjednocené německé levice (Vereinigte deutsche Linke)*. Hermann Hallwich zasedl v jejím předsednictvu po boku Ernsta von Plenera. V polovině 90. let začala jeho politická hvězda klesat. Jen těsně obhájil svůj mandát ve volbách do zemského sněmu, když proti němu kandidoval budoucí významný představitel nacionalistického a všenněmeckého proudu Karl Hermann Wolf. Čeští Němci pak opustili *Sjednocenou německou levici* a v nově vzniklé *Straně pokroku*

²⁹⁰ Například H. HALLWICH, *Die erste Fabrik in Reichenberg*, Reichenberg 1869; H. HALLWICH, *Zur Flachgarnkrisis*. Bericht an das hohe k. k. Handelsministerium erstattet von der Handels- und Gewerbekammer Reichenberg, Reichenberg 1870; H. HALLWICH, *Gewerbe und gewerbliche Fachschulen im nördlichen Böhmen*. Officielle Berichte der Reichenbereger Handels- und Gewerbekammer, Reichenberg 1873.

(*Fortschrittspartei*) Hallwich již nehrál významnou roli. Ve volbách do říšského sněmu v roce 1897 byl nakonec Wolfem poražen.²⁹¹

První historicko vlastivědnou prací, kterou Hallwich vytvořil, byl dvoudílný pamětní spis o dějinách panství Trmice vydaný v letech 1863-1865.²⁹² V době pražských studií si přivydělával jako vychovatel ve šlechtické rodině hrabat Nosticů. V roce 1862 uplynulo dvě stě let od doby, kdy Nosticové trmické panství získali a rok nato rovněž dvě stě let od povýšení Trmic na městys. Jednalo se tedy o jubilejní studii, kterou financoval Hallwichův tehdejší zaměstnavatel Albert František Nostic-Rieneck, jinak též prezident *Ústředního spolku cukrovarnického průmyslu (Central-Verein der Rübenzuckerindustrie)*. Především druhý díl je z velké části věnován hospodářskému pokroku, který panství v rukou Nosticů prodělalo.²⁹³

Jen o pár let později vyšly dějiny města Krupka (Graupen).²⁹⁴ Záměr napsat monografii tohoto městečka s německojazyčným obyvatelstvem a starou cínařskou řemeslnou tradicí souzněl se zaměřením *Spolku pro dějiny Němců v Čechách*, v jehož časopise publikoval i dílčí studii.²⁹⁵ Práci dedikoval ministru Beustovi, který byl mimo jiné poslancem liberecké obchodní a živnostenské komory. V předmluvě k této knize, která je datovaná rokem 1868 kdy již Hallwich žil v novém působišti v Liberci, také pojmenoval důvody proč je třeba se vlastivědnou prací zabývat a takové práce vydávat. Šlo v podstatě o vymezení se vůči druhému zemskému národu a posilování prvků identity obyvatel německojazyčných měst. Stěžoval si, že německá města, konkrétně uvádí Prahu, Cheb, Kutnou Horu, Hradec Králové, České Budějovice, Trutnov a Liberec nemají své dějiny. Považoval také za chybu, že dosud byly dějiny země psány pouze Čechy, což bylo způsobeno mimo jiné jazykovou bariérou, která bránila Němcům v přístupu k pramenům. Zároveň ale považoval dosavadní české práce za nedostatečné, neboť pomíjejí základní premisu, kterou měl za prokázanou dílem právního historika Emila Franze Rößlera

²⁹¹ L. HÖBELT, Politická kariéra Hermanna Hallwicha in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 55-69.

²⁹² H. HALLWICH, *Die Herrschaft Türmitz, eine Denkschrift*, I. a II., Prag 1863 a 1865.

²⁹³ P. STROBL, Mezi vědou a hospodářstvím. Hermann Hallwich jako historik hospodářství, politik a průmyslový lobbista, in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 92-109, zde s. 94-95.

²⁹⁴ H. HALLWICH, *Geschichte der Bergstadt Graupen*.

²⁹⁵ H. HALLWICH, Aus der Geschichte von Graupen, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 2, 1864, s. 25-28.

o právních památkách v Čechách a na Moravě z roku 1845, totiž, že městské právo má německý původ.²⁹⁶ Tento argument se stal trvalou výbavou nejen regionálních německých historiků 19. století. Později ho převzali i národovědci historikové století dvacátého.

Hermann Hallwich rozvíjel kulturně-historický přístup zcela programově. Inspiroval ho trend příznačný pro anglickou a německou historiografii. Cestu jeho transferu lze do jisté míry rekonstruovat díky předmluvě ke druhému dílu *Dějin Liberce*, kde se velmi pochvalně zmiňoval o díle Henryho Thomase Bucklea. Citoval slova jeho překladatele do němčiny, „že v Anglii, na rozdíl od kontinentální Evropy, věnují více než hrdinským činům pozornost civilnímu vývoji.“²⁹⁷ I když to není přímo uvedeno, jednalo se nepochybně o překlad dvoudílných *Dějin civilizace v Anglii*.²⁹⁸ Jejich první díl vyšel německy již v roce 1860 v překladu Arnolda Rugeho (1802–1880), spisovatele a politika, účastníka frankfurtského Národního shromáždění, kde zastupoval zájmy demokratické levice (demokratische Linke). Ony „civilní hrdinské činy“ spatřoval Hallwich zejména v „dějinách řemeslného a obchodního pokroku.“²⁹⁹ Proto své *Dějiny Liberce a okolí* zaměřil právě na něj a název opatřil upřesněním *Místní dějiny se zvláštním zřetelem k vývoji řemesel* (Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung).

Psaní místních – regionálních – dějin bylo Hallwichovi programovým cílem. Z hlediska ideového (zařazení do kontextu dějin vyšších celků) i praktického – politického patřil k liberálům, kteří podporovali centralistickou vládu. V souladu s původním zaměřením *Spolku pro dějiny Němců v Čechách*, definovaným Höflerem, pro něho české dějiny představovaly nedílnou součást dějin

²⁹⁶ „Der Grund von diesem mißlichen Verhältniß liegt vor Allem darin, daß die Geschichtsschreibung in Böhmen bis auf die jüngste Zeit, von Cosmas bis auf Palacky, fast ohne nennenswerthe Ausnahme von Čechen betrieben worden ist, was wieder dadurch erklärt wird, daß den Deutschen im Lande neben andere Schwierigkeiten das Čechische, die Sprache der Quellen zur Geschichte des Landes durch eine Reihe von Jahrhunderten, als Hinderniß entgegensteht. Die českischen Historiker aber gingen, absichtlich oder instinktiv, einer Arbeit auf dem Wege, die ihren mindestens nur wenig erfreuliche Resultate zu liefern schien. Alle Städte Böhmens, von Hauptstadt Prag bis auf den kleinsten Ort des Landes, sind Städte deutschen Ursprungs, ihre Geschichte zeigt unwiderleglich, daß Recht und Cultur durch jene Bevölkerung des Landes eben in dasselbe gekommen, die man so gern von „nationaler“ Seite dem Erscheinen der „Deutschen Rechtsdenkmäler in Böhmen und Mähren“ (1845) ist das sonneklar bewiesen.“ H. HALLWICH, *Geschichte der Bergstadt Graupen*, s. V-VI.

²⁹⁷ „...daß in England viel mehr Achtung als auf dem Continente vor den Heldenthaten der civilen Entwicklung besteht.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, nestr. (Předmluva ke druhému dílu.)

²⁹⁸ H. T. BUCKLE, *History of civilization in England*, 2. vol, London 1857–1861.

²⁹⁹ „Geschichte des gewerblichen und mercantilen Fortschrittes.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, nestr. (Předmluva ke druhému dílu.)

rakouských.³⁰⁰ Jak v rakouském, tak v českém prostoru považoval ovšem za určující německý kulturní a ekonomický vliv, který demonstroval právě na dějinách měst. Zdůrazňoval klíčový význam německého elementu v urbánních dějinách a vyzdvihoval ekonomický a kulturní přínos německého měšťanstva.³⁰¹ Když koncem 60. let 19. století sepsal *Dějiny města Krupky*. V předmluvě vytyčil cíl přispět pomocí sepsání jednotlivých dějin měst k sestavení celkového obrazu dějin německé kultury v Čechách.³⁰² V tomto smyslu můžeme jeho dějiny měst považovat za počátek snahy vybudovat s pomocí regionálních dějin základ pro jednotnou identitu Němců z českých zemí. Kulturní projevy popisované v regionálním měřítku byly vždy odvozeny z kultury německé, ale byly významně modifikovány místními podmínkami.³⁰³

Z hlediska odborného je Hallwich prvním školeným historikem, jenž se v regionu horního Poníší vlastivědě věnoval. Již jeho předchůdce Joseph Gottfried Herrmann se sice snažil v předmluvě ke svému dílu přesvědčit čtenáře o své odbornosti. Využíval však pouze místní archivy a v některých případech se dopustil při kritice pramenů podstatných chyb. Hallwich na druhou stranu v úvodu ke druhému dílu dějin Liberce z roku 1874 uvedl, že prozkoumal archiválie z nejméně tuctu městských archivů v rámci Čech, ale také bývalý guberniální archiv (Gubernialarchiv) a archiv Desk zemských (Landtafel) v Praze, K. k. Hofkammerarchiv ve Vídni, königliche sächsisch Hauptstaatsarchiv v Drážďanech a další. Taková šíře materiálu mu umožnila komparaci a poskytla předpoklady ke kritickému přístupu pramenných informací. K pramenům přistupoval někdy až příliš kriticky.³⁰⁴

³⁰⁰ J. MANDLEROVÁ, Tematická orientace, *Sborník historický*, s. 102–103.

³⁰¹ F. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví.*, s. 350–351.

³⁰² „Der Verein entsprang aus dem Bedürfniß einer Rechts-, eine Culturgeschichte Böhmens, zugleich aus der damals ungetheilten Ueberzeugung seiner eigentlichen Gründer, daß dem Bedürfniß nur durch Gemeinsamkeit der speciellsten Forschungen, durch gründliche Studien - so zu sagen - von Dorf zu Dorf, von Stadt zu Stadt könne abgeholfen werden. Es theiltenjene Gründer, eine kleine Zahl, nach freier Uibereinkunft unter einander die Arbeit, die sogleich begonnen wurde. Das erste größere Stück der Arbeit, die bei dieser Theilung dem Verfasser zugefallen, erliegt in gegenwärtigen Buche. Dasselbe soll zunächst ein Beitrag sein zur Sammlung der Quellen der Geschichte deutscher Cultur in Böhmen.“ H. HALLWICH, *Geschichte der Bergstadt Graupen*, s. VI.

³⁰³ „Eine deutschböhmisches Stadtgeschichte giebt sich von vornherein als mehr oder minder bescheidenen Beitrag zur Geschichte deutscher Cultur.“ H. HALLWICH, *Töplitz*, s. VII.

³⁰⁴ Za falzum například považoval i vlastní životopis redernského zámeckého správce a prvního libereckého hejtmana Jáchyma Ulricha z Rosenfeldu z konce 16. století. M. SVOBODA, Hermann Hallwich a Liberec, in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 38–54.

Vedle badatelské práce s prameny využíval rovněž jejich dobové edice. Zpřístupňování pramenů přikládal značný význam. Sám také k práci o Liberci připojil přílohy s opisy a registry archiválií. Hojně využíval díla českých německojazyčných i českojazyčných odborných autorit: Wáclava Wladivoje Tomka, Františka Palackého, Konstantina Höflera, Julia Lipperta, Ludwiga Schlesingera. Ze starších hornolužických a slezských dějepisců citoval nejčastěji Carpzova a Peschecka, ze současných pak Hermanna Knotheho (1821–1903).³⁰⁵

V Hallwichově dvoudílné monografii o Liberci a okolí se neodrazila pouze odborná erudice historika, ale také jeho obeznámenost se současnou problematikou hospodářskou a politickou danou jeho funkcí sekretáře liberecké obchodní a živnostenské komory a zemského a říšského poslance. Jako základní příručku pro počátky průmyslové výroby v Čechách používal práci Josepha Antona Schreyera³⁰⁶ a novější dílo Wenzela Gustava Kopetze (1784–1857).³⁰⁷ Inspirací i zdrojem mu bylo dílo Christiana d'Elverta (1803–1896).³⁰⁸ Samozřejmě znal také práce starších i současných regionálních autorů. Jimi uváděné informace se však důsledně snažil ověřovat v původních pramenech. Takto pracoval zejména s Némethyho spiskem a Rohnovou kronikou. Využíval rovněž práce Antona Anschiringera, svého předchůdce ve službách Obchodní a živnostenské komory v Liberci, a vůbec materiálů spojených s činností této instituce.

Hallwichova práce podává celistvý obraz vývoje města od středověku až do autorovy současnosti. Poslední kapitola „*Jindy a nyní*“ („*Sonst und Jetzt*“) mapuje rozvoj města a zdejšího průmyslu, střídání hospodářských konjunktur a krizí, ale také zrození občanské společnosti a městské samosprávy v 19. století.

Vedle dějin měst publikoval Hallwich také práce k dějinám průmyslu a obchodu. V roce 1893 vydal dějiny firmy Franze Leitenbergera. Její majitel baron Friedrich Franz Joseph Leitenberger se významně podílel na vzniku *Centrálního svazu*

³⁰⁵ Člen Oberlausitzischer Gesellschaft der Wissenschaften, jeden z nejvýznamnějších přispěvatelů listu Neues Lausitzisches Magazin, autor mnoha monografií z dějin Horní Lužice.

³⁰⁶ J. A. SCHREYER, *Ueber Commerz, Fabriken und Manufacturen im Königreich Böhmen*, Prag und Leipzig 1793.

³⁰⁷ W. G. KOPETZ, *Allgemeine österreichische Gewerbsgesetzkunde oder systematische Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Manufaktur- und Handlungsgewerbe in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates* 2 díly, Wien 1829–30.

³⁰⁸ Ch. d'ELVERT, *Die Culturfortschritte Mährens und Oesterreichisch-Schlesiens, besonders im Landbaue und in der Industrie, während der letzten hundert Jahre*, Brünn 1854.

rakouských průmyslníků (*Zentralverband der Industriellen Österreichs*).³⁰⁹ Po přesídlení do Vídně se zapojil do práce na tzv. *Díle korunního prince*. Pro čtrnáctý svazek *Rakousko-uherské monarchie slovem a obrazem (Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild)*, jak se oficiálně nazývá, napsal v roce 1896 kapitolu o průmyslu a obchodu v Čechách.³¹⁰ Již na odpočinku Hallwich jako součást výstavného pamětního spisu vydávaného pod protektorátem arcivévody Františka Ferdinanda *Gross-Industrie Oesterreichs* sepsal stať o počátcích velkopřůmyslu v Rakousku, která vyšla také samostatně.³¹¹

Jeho velkým historickým tématem byl především Albrecht z Valdštejna.³¹² I díky Hallwichovi se vévoda frýdlantský stal jednou z klíčových osobností německy psaných dějin Českých zemí. Osobností, v níž čeští Němci spatřovali historický vzor pro jeho sílu a organizační schopnosti.

Ve srovnání s Hallwichovým dílem rozhodně méně odbornou, avšak z hlediska volby témat a vyjádřením postoje k nim neméně zajímavou regionálně historickou prací jsou *Dějiny města Jablonce a okolí (Geschichte der Stadt Gablonz un ihrer Umgebung)* sepsané samoukem Adolfem Bendou.³¹³

Benda byl drobný řemeslník, jeden z posledních rytců skla z rodiny, v níž se toto tradiční řemeslo dědilo z generace na generaci.³¹⁴ V roce 1866 se jako voják zúčastnil prusko-rakouské války. Po návratu domů se zapojil do veřejného a společenského života v Jablonci, který byl nedlouho předtím povýšen na město. Stal se členem *Průmyslového vzdělávacího a podpůrného spolku (Industrieller Bildungs und Unterstützungsverein)*. Právě z něho vzešel na podzim roku 1875 podnět k sepsání *Dějin města Jablonce nad Nisou a okolí*. Návrh souvisel i s probíhající první velkou krizí místní výroby. Pohled do historie měl být užitečný při řešení současného problému. Kniha vyšla v roce 1877.

Přes kritiku současníků i mladších vlastivědců jsou Bendovy *Dějiny* prvním souborným zpracováním historie města, které vyšlo tiskem. Jejich hodnota netkví

³⁰⁹ H. HALLWICH, *Firma Franz Leitenberger 1793 bis 1893*, Prag 1893.

³¹⁰ P. STROBL, Mezi vědou a hospodářstvím. Hermann Hallwich jako historik hospodářství, politik a průmyslový lobbista, in: R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 92-109, zde s. 101-103.

³¹¹ H. HALLWICH, *Anfänge der Gross-Industrie in Oesterreich*, Wien 1898.

³¹² Vedle dílčích prací především shrnující: H. HALLWICH, *Fünf Bücher Geschichte Wallensteins*, Leipzig 1910.

³¹³ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung*, Gablonz a. d. Neisse 1877.

³¹⁴ H. PINDTER, +Adolf Benda, Glasschneider in Gablonz a. d. N., *Mittheilungen des Nordböhmisches Excursions-Clubs*, I. roč, 1878, s. 140-142; K. R. FISCHER, Die Glasschneider Familie Benda, *Mittheilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Jsergaues*, roč XIII., 1919, č. 2, s 38-49.

ani tak ve faktografických údajích, v nichž jsou, jak prokázali jeho následovníci, zejména Josef Ressel a Karl R. Fischer, četné chyby způsobené nedostatečným odborným školením autora nezkušeného v kritice historických pramenů, ale v autentickém dobovém pohledu na minulost i současnost. Hlavním tématem je uvolnění hospodářských podmínek v monarchii a rozvoj místního bižuterního průmyslu a obchodu, ale také s tím související sociální problematika (reorganizace hospodářských struktur, rušení cechů a jen pomalý vznik nových průmyslových společenství se vesměs negativně projevila zhoršením sociálního statusu řemeslníků a drobných výrobců), a dále rozvoj občanské společnosti v prostředí rozvíjejícího se města.³¹⁵

První dva oddíly popisují vývoj Jablonce jako vsi, trhové vsi (Markt) a města. Již podle rozdělení druhého oddílu na kapitoly nazvané *Z posledních let poddanství* (*Aus d. letzten Zeit d. Unterthänigkeitverhältnisses*) a *Z druhé poloviny 19. století* (*Aus des 19. Jahrhunderts II. Hälfte*) je vidět, že zrušení vrchnostenské správy a rozvoj samosprávných obcí znamenaly pro Benda důležitý dějinný předěl. Akcentována jsou také témata jako rozvoj dopravy, změny právních norem upravujících řemeslnou výrobu a podnikání, regulace obchodu ze strany státu a podobně.

Třetí oddíl je věnován válkám od husitských po prusko-rakouskou, které se autor sám zúčastnil. Návratem k podrobnějšímu pojednání některých témat z prvních dvou oddílů je oddíl čtvrtý, nazvaný *Soudní, okresní a obecní záležitosti* (*Gerichts-, Bezirks- und Gemeindewesen*) věnovaných vývoji správy a samosprávy.

Jádrem celého díla je pátý oddíl zabývající se průmyslem, rozčleněný do kapitol podle na Jablonecku nejrozšířenějších a nejvýznamnějších odvětví: plátenictví, soukenictví, výroba dóz z papírmaše a olejomalba, pasířství a sklářství. Závěrečná část nazvaná *Poslední desetiletí* (*Das letzte Dezenium*) je především z hlediska hospodářských dějin unikátní výpovědí svědka hospodářského vzestupu a pádu Jabloneckého průmyslu na konci 60. a v 70. letech 19. století. Velmi zajímavý je popis jednání o východiscích z hospodářské krize, jichž se aktivně účastnil i *Průmyslový vzdělávací spolek*.

³¹⁵ J. NOVÁ, Adolf Benda a Adolf Lilie, Dva pohledy na dějiny Jablonce nad Nisou, *Fontes Nissae* VI., 2005, s. 24-37.

J. NOVÁ, P. NOVÝ, *Otcové města Jablonce. Väter der Stadt Gablonz*, Jablonec nad Nisou 2007.

Zdánlivě poněkud neorganicky navazuje na tuto část oddíl pojednávající o vývoji cechů. Uvážíme-li, že na tradici cechu nejen jako hospodářské, ale také společenské organizace v určitém smyslu navazoval i *Průmyslový a vzdělávací spolek* a později právě z krizových řešení vzniklá odborná společenstva, nezdá se toto napojení již tak násilné. Ostatně oddíl o spolkových záležitostech bezprostředně následuje. Kapitola reaguje na vydání spolkového zákona, po němž následovala vlna zakládání spolků na samém konci 60. a v 70. letech 19. století, která se projevila i v Jablonci. V následujících dvou oddílech je patrný již v této době počínající zájem o národopisnou vrstvu regionálních dějin, který nabyl na důležitosti především od 90. let 19. století. Na samý závěr je zařazen oddíl věnovaný náboženským obcím. Autor ale ke zpracování tohoto tématu necítil povolán. Texty o evangelické a židovské obci mu dodali jejich představitelé, tehdejší evangelický farář a jeden z prvních zdejších židovských usedlíků. Zájemce o dějiny katolické církve a školství odkázal pak zcela na připravovanou knihu Patera Josefa Ressela.³¹⁶

Bendův obzor byl laický a úzce regionální, ale zřetelně ovlivněný „kulturologickým“ pohledem svých libereckých současníků. Vedle minulosti regionu mu byl předmětem popisu zejména vývoj zdejšího jedinečného průmyslu a exportu, který Jablonec proslavil po celém světě. Jeho dílo vyjadřuje spíše liberálně než nacionálně laděnou hrdost na výsledky kultivační činnosti.³¹⁷

Z odborných autorit citoval především Ludwiga Schlesingera, zejména oblíbené *Geschichte Böhmens*. Jako příručku pro světové dějiny používal *Allgemeine Weltgeschichte für das Volk* Ludwiga von Alvensleben (1800–1868).³¹⁸ Nacionálně-liberální postoje vyjádřil zejména v kapitolách sledujících události dlouhého 19. století. Inspirací mu bylo dílo vídeňského novináře a politika, spjatého s německými liberály, Heinricha Reschauera (1838–1888).³¹⁹ V částech věnovaných starším českým dějinám citoval vedle Schlesingera rovněž Balbína, Paprockého a čerpal také z edice *Archiv český*. Byl zřejmě čtenářem časopisu

³¹⁶ J. RESSEL, *Geschichte der Kirche und Schule in Gablonz und einigen Kirchen und Schulen der Umgebung mit einem Anhang über das Gablonzer Armwesen*, Gablonz a. N. 1878.

³¹⁷ „Es ist nicht bloß die geschichtliche Vergangenheit unseres Heimatortes, welche in vorliegenden Chronik mitgeteilt werden soll; der Herausgeber glaubte auf das wichtige kulturhistorische Moment besonders Rücksicht nehmen zu müssen, welches in der Entwicklung unserer heimischen Industrie so eigenartiger Natur, daß sie in gewissen Erzeugnissen geradezu einzig in der Welt dasteht.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 2.

³¹⁸ L. von ALVENSLEBEN, *Allgemeine Weltgeschichte für das Volk*, 3 díly, Wien 1865–1872.

³¹⁹ H. RESCHAUER, *Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution*, 2 díly, Wien 1872.

Památky archeologické a místopisné, neboť odkazoval na různé příspěvky v něm otištěné. Znal také dílo Franze Alexandra Hebera (1815–1849),³²⁰ předchůdce Augusta Sedláčka, a využíval topografické dílo Johanna Gottfrieda Sommera.³²¹ Z regionálních autorů nejvíce citoval z díla Antona Jägera (1817–1872)³²² a rovněž dílo Herrmannovo a Hallwichovo. Neopomíjel ovšem ani prameny z maloskalského zámeckého archivu a farních archivů Jablonce i okolních obcí, ačkoli byl v práci s nimi zcela neškolen.

Frýdlantsko zůstávalo dlouho bez komplexnějšího vlastivědného zpracování. Zdejší historická tradice však lákala mnohé autory ke zpracování místních dějin. Již v roce 1818 vyšlo tiskem pojednání o frýdlantském zámku, jehož autorem byl vrchnostenský úředník Franz Némethy.³²³

Nejvýraznějším autorem druhé poloviny 19. století je pro Frýdlant a okolí Julius Helbig (1831-1912), finanční úředník, zajímající se jak o historii Frýdlantska, tak i souvisejících přeshraničních regionů.³²⁴ Pocházel z rodiny lékaře. Poté co absolvoval gymnázium v Praze, přál si jeho otec, aby se věnoval praktickému povolání. Helbig tedy po návratu do rodného Frýdlantu nastoupil jako asistent zdejšího berního úřadu. Státní služba v něm nejspíše nebudila žádné velké nadšení a tak přijal místo v knihkupecké a tiskařské firmě Franze Jannasche. V roce 1881 se dokonce stal jejím spolumasítem. V 60. letech se aktivně věnoval novinářské práci. V roce 1865 založil týdeník *Sonntagsglocken*, o rok později přejmenovaný na *Friedländer Wochenblatt*. V roce 1895, kdy Helbig tiskárnu i noviny koupil, vycházel pak jako *Deutschösterreichischer Grenzbote*, načež se pak znovu vrátil k původnímu názvu.

O rodný region a jeho historii se začal zajímat již v 50. letech 19. století. V letech 1851-1853 vydával beletristický časopis *Friedlandia*. Mimo to posílal různé texty

³²⁰ F. A. HEBER, *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser*, 7 svazků, Prag 1844–1849.

³²¹ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*.

³²² A. F. JÄGER, *Dorfchronik. Geschichte Ortschaften Maffersdorf, Proschwitz und Neuwald, nebst einer übersichtlichen Geschichte der betreffenden Herrschaften und vielen Nachrichten aus der Umgegend*. Reichenberg, 1865. Vedle toho cituje také spisek *Meine Bildungsgeschichte*, který vydal Ludwig Schlesinger dva roky po Jägerově smrti jako separát *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*. A. F. JÄGER, *Meine Bildungsgeschichte*, Prag 1874.

³²³ Franz Némethy, úředník, vrchní správce Frýdlantského panství v letech 1806-1821 měl přístup k archivu uloženému na frýdlantském zámku a s použitím zdejšího listinného materiálu, který z části zpracoval historii majitelů Frýdlantu. F. NÉMETHY, *Das Schloß Friedland*.

³²⁴ Životopisné údaje jsou vesměs čerpány z krátkého nekrologu, který pro časopis *Mitteilungen für Geschichte der Deutschen in Böhmen* napsal Adalbert Horcicka. A. HORCICKA, Julius Helbig, *Mitteilungen für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 1913, s. 136-137.

do Prahy nakladateli Karlu Vilému Medauovi, který vedle topograficky zaměřených děl vydával také literaturu pro mládež.

Helbig se zaměřil na historii Frýdlantu a okolí, čímž rozuměl především přilehlé oblasti Saska a Pruska. Ve svých pracích zdůrazňoval jejich vazbu k Frýdlantsku a skutečnost, že tato oblast byla dříve ovládána z Čech a že zemská hranice zde ani nadále není zábranou, která by je mohla zcela oddělit. Rozhodně netvořila překážku pro jeho vlastvědně-historické bádání, jehož výsledky uveřejňoval nejprve v rubrice *Beiträge zur Friedländischen Geschichte* ve svém týdeníku, poté je vydal i v knižní podobě. Rovněž publikoval články v odborných časopisech domácích i zahraničních.

Helbig byl fascinován prameny. S listinami a dalším pramenným materiálem ovšem dosti svérázně zacházel. Vytvářel tzv. Kollektanea. Fakticky se jednalo sbírku dokumentů a jejich fragmentů, která v chronologické posloupnosti tvořila historii města Frýdlantu a okolí. Celkem takto sebral a uspořádal sedm svazků. V podstatě svévolné zacházení s archiváliemi, v očích dnešních odborníků zcela nepřijatelné, v jeho současných nevyvolávalo negativní reakce. Vzhledem k tomu, že byl ochoten je komukoli ze zájemců předložit, byli mu většinou vděční za jeho ochotu a pílí a považovali jeho počínání za velmi prospěšné.³²⁵ V roce 1908, když ho pravděpodobně již v intenzivní práci omezoval jeho zdravotní stav, věnoval svou sbírku listin spolu s velkou částí své knihovny *Spolku pro vlastivědu Ještědsko-jizerské župy (Verein für Heimatkunde des Jeschken-Iser-Gaues)* se sídlem v Liberci.

Archivní prameny se Helbigovi staly podkladem k čtyřsvazkovým *Příspěvkům k dějinám města a okresu Frýdlant*.³²⁶ Jde spíše o sbírku pramenných studií na různá témata. Autor proklamoval přísně objektivní pozici, kterou měly zaručit právě rozsáhlé citace pramenů, zcela v intencích historického diskurzu druhé poloviny 19. století, pro který měly prameny a pramenověda zásadní význam. Odvolávání se k pramenům a také k autoritě vědeckých kruhů je markantní i u již zmíněného Josepha Gottfrieda Herrmanna. Stejně jako u něho, však i u Helbiga nalezneme

³²⁵ Zmiňuje se o nich například Anton Franz Ressel v předmluvě datované v listopadu 1929 ke svým *Dějinám Raspenavy, Luhu a Lužce*, kde Helbigovi děkuje, že mu je dal k dispozici. A. F. RESSEL, *Geschichte der Gemeinde Raspenau, Mildenau und Mildeneichen*, 2 Bände, Friedland i. B. 1914-1929.

³²⁶ J. HELBIG, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland in Böhmen*, I. - IV., Friedland 1892-1896.

interpretace, které avizovaný nestranný postoj zpochybňují. Jde o nezastírané sympatie k frýdlantskému měšťanstvu, jehož se cítil být potomkem a následovníkem a považoval ho i v historické retrospektivě za hybnou sílu rozvoje regionu.³²⁷ Helbigovy práce měly nemalou odezvu u veřejnosti a lze předpokládat, že skutečně spoluvytvářely postoj obyvatel Frýdlantska ke svému regionu. Svědčí o tom i skutečnost, že mu město Frýdlant udělilo čestné občanství a ještě za jeho života po něm pojmenovalo ulici, v níž bydlel.

Zaměření Helbigova textu je vždy dáno konkrétním pramenem. *Příspěvky k dějinám města a okresu* zahájil pojednáním o církevních dějinách regionu. V úvodu zmínil, že zdrojem informací mu byly především rukopis Franze Némethyho *Beiträge zur Geschichte der Stadtkirche in Friedland*, frýdlantský děkanský archiv, do něhož získal přístup díky přátelství s děkanem Josefem Bergamnnem³²⁸ a písemnosti dalších kostelů, které mu zprostředkovali místní duchovní. Vedle informací o sakrálních stavbách obsahuje text posloupnost duchovních správců včetně jejich autobiografických medailonků. Další část nazvaná *Soll und Haben in alter Zeit* je již věnována měšťanskému prostředí a čerpá informace z obecních účtů vedených od roku 1557. Takovýmto způsobem je zpracováno množství témat. Práce nemá stmelující koncepci, je skutečně sestavena z příspěvků, článků, a drobných studií.

Helbigovy *Příspěvky* jsou na rozdíl od předchozích vlastivědných děl 19. století věnovaných Liberecku (částečně i Frýdlantsku) a Jablonecku, v nichž se vedle historického rozměru vždy objevila významná část věnovaná současnosti, věnovány výhradně minulosti. Můžeme v tom spatřovat odraz pro Frýdlantsko nepříznivé situace, která byla důsledkem především obtížné dostupnosti a nedostatečného napojení na dopravní síť, nejen silniční, ale hlavně aktuálně se rozšiřující železniční. Zdejší výroba a obchod stagnovaly. Pro Helbiga měla velký význam kontinuita. Minulost, kterou se snažil pomoci pramenů co nejpodrobněji

³²⁷ M. Svoboda doložil tuto tendenci na příkladu sporu Kateřiny z Redernu a frýdlantských právozářníků. M. SVOBODA, *Redernové v Čechách. Nalézání zapomenutých příběhů 16. a 17. věku*, Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis vol. X., Praha 2011, s. 52.

³²⁸ Josef Bergmann (1831-1903) působil ve Frýdlantě v letech 1883-1896, poté v Liberci a byl udělen titul infulovaného arciděkana. Za svou dlouholetou kněžskou službu byl pak litoměřickým biskupem jmenován čestným kanovníkem svatoštěpánské kapituly a císařem rytířským Řádem železné koruny III. třídy. Od roku 1900 zastával funkci okrskového vikáře a inspektora pro výuku náboženství na školách libereckého vikariátu.

vyličít, pojil se současností řetězec díla generací.³²⁹ Způsob, jakým popsal vazbu k regionu, osvětluje dobře vyvíjející se představu německých obyvatel českých zemí k místu, kde žili. Právě onen „řetězec díla generací“ zahrnoval ozvěnou osvícenství rezonující v době nacionalismu směřujícího k pojmu národní držby. Vlast je získána zapojením se do společného díla předchůdců a následovníků. Bytostné propojení s ní je vyjádřeno obrazem prachu minulých generací, který se, stejně jako v budoucnu prach současníků, smísí se zemí.

S postupně se obecně prosazujícím diskurzem, který poukazoval na význam dějin a především jejich výkladu pro identifikaci s národně definovanou skupinou, a snaha o její co největší rozšíření ve společnosti, které se dokonce mělo stát základní znalostí, se do sepisování regionálně historických děl zapojovali stále více učitelé. Ani ve sledovaných regionech tomu nebylo jinak. Významné, souborně a přehledně zpracované vlastivědné práce byly přímo iniciovány učitelskými spolky. Tak tomu bylo již u Hallwichovy práce vydané v roce 1873 nazvané *Liberecký okres: Vlastivěda pro školu a dům (Der Reichenberger Bezirk. Heimatskunde für Schule und Haus)*.³³⁰ Jednalo se o osmdesátistránkovou pro účely místního školství upravenou a zestručněnou verzi jeho současně vznikající práce věnované řemeslnému rozvoji Liberce a okolí. Svým nákladem ji vydal *Liberecký učitelský spolek (Reichenberger Lehrerverein)*. Podobnou ambici měl v 80. letech 19 století *Jablonecko-tanvaldský spolek učitelů (Gablonzer-Tannwalder Lehrerverein)*. Původně plánované mnohem skromnější dílo nakonec pod vedením učitele Adolfa Lilieho vyrostlo do úctyhodných rozměrů.

³²⁹ „Die Begebenheiten, welche mit dem Boden in Zusammenhang stehen, der uns der Geburt nach Heimat ist, oder durch längeren Aufenthalt zweite Heimat wurde, nehmen, insofern sie der Vergangenheit anhören, schon deshalb ein besonderes Interesse in Anspruch, weil wir in der engeren Rahmen der Lokalgeschichte Personen auf dem Schauplatze erscheinen sehen, die Glieder unseres Stammes, vielleicht sogar Glieder unserer Familie sind, oder doch, wenn uns auch Verwandtschaftsbande nicht an sie fesseln, am Webstuhle ihrer Zeit arbeiteten und ebenso, wie wir es auf verschiedenen Gebieten der öffentlichen Wolfahrtspflege für unsere Nachkommen thun ihrerseits ebenfalls Samenkörner legten und pfligten, deren Früchte späteren Generationen zu statten kamen. Der Schauplatz selbst aber, auf welchem jene Gestalten der Vergangenheit sich unserem geistigen Auge vorführen, liegt, wenn auch in äußerlich veränderter Gestalt, noch vor uns und werther und heiliger wird uns die heimatliche Stätte, wenn sie uns mehr ist, als lediglich Boden, der und nährt, als bloß Behausung, die uns beherbergt, wenn sie uns bekannt wird als Zeugin froher und trüber Tage des Vergangenheit und sich belebt mit Wesen, die einst da wandelten und wirkten, wo wir heute leben und schaffen und deren Staub sich mit derselben Scholle vermählt hat, die voraussichtlich dereinst auch unseren Staub bedecken wird.“ J. HELBIG, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland*, I. Band, Friedland 1892, s. 3.

³³⁰ H. HALLWICH, *Reichenberger Bezirk. Heimatskunde für Schule und Haus*, Reichenberg 1873.

Redaktor a autor mnoha textů jablonecké okresní vlastivědy Adolf Lilie (1851-1912) pocházel ze soukenické rodiny z Chrastavy. Jeho snahou bylo vymanit se z otcovské tradice. Navštěvoval reálku v Liberci, což byl ve své době moderní typ školy. Jeho vzdělávání přerušily válečné události v roce 1866. Rodina neměla prostředky, aby mohla syna na studiích podporovat a vypadalo to, že mu nezbývá, než se k soukenictví vrátit. Řemeslo však nevynášelo, výdělky byly natolik nízké, že se v roce 1873 rozhodl raději pro místo pomocného učitele ve Vratislavicích. Učitelské povolání ale nemohl vykonávat bez předepsaných zkoušek. V roce 1874 absolvoval tedy poslední ročník c. k. Učitelského vzdělávacího ústavu v Trutnově a poté nastoupil jako učitel v Jablonci nad Nisou. Přes krkolomný start se mu učitelské povolání nakonec stalo celoživotním posláním.³³¹

Jako pedagog byl Lilie údajně velkým idealistou a zastáncem Fröbelovy vyučovací soustavy.³³² Idealismus se odrážel v jeho neúnavné veřejné práci vždy zdůrazňující vlastenecké cítění. Koncepti institucionalizace výchovy dětí ve věku od tří do šesti let, tzv. dětské zahrádky, Friedricha Fröbela považoval za správnou zejména kvůli jedné ze základních tezí, tedy že je třeba děti co nejrychleji integrovat do kolektivu a připravit je tak nejen na budoucí školní docházku, ale i pro platné začlenění do společnosti a národní pospolitosti. Ze stejného důvodu se angažoval v tělocvičném hnutí. Byl aktivním členem jabloneckého tělocvičného spolku (Turnverein). Tělesnou výchovu prosazoval i v rámci své pedagogické činnosti a považoval ji za významný a důležitý faktor ve výchově zvláště v industrializovaných oblastech, kde se následkem často obtížných sociálních podmínek u mládeže projevovaly jednak sklony k patologickému chování a jednak zdravotní problémy.³³³ V době, kdy se společnost v mnohém měnila a rozpadal se tradiční model rodiny i systém hodnot, spatřoval Lilie, podobně jako mnozí jiní, v povzbuzování národního cítění východisko ze zhoubného materialismu. Jak si představoval působení výchovy a vzdělání na tomto poli vyjádřil ve své beletristické prvotině, kterou publikoval pod pseudonymem Wolfgang Schield. Román nazvaný *Na věrné strážní německví* (*Auf*

³³¹J. NOVÁ, Adolf Benda a Adolf Lilie, Dva pohledy na dějiny Jablonce nad Nisou, *Fontes Nissae* VI., 2005, s. 24-37.

³³² Tak charakterizoval jeho pedagogické postoje Karl R. Fischer ve svých poznámkách o kronikářství v Jablonci. SOA Litoměřice, pobočka SOKA Jablonec nad Nisou, fond *Karl R. Fischer*, osobní pozůstalost, kart. 11, inv.č. 93.

³³³ Totenschau. Adolf Lilie, *Mitteilungen der Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Jsergaues*, VI. Jahrgang, 1912, Num. 4., s. 198-199.

der treuer deutscher Wacht) vyzýval k obraně německého jazyka a kultury proti mohutnějšímu českému národnímu hnutí.³³⁴ Velký výchovný a vzdělávací význam spatřoval Lilie ve výběru vhodné četby. Z jeho návrhu a za součinnosti učitelských sborů jablonecké chlapecké i dívčí školy byla v roce 1884 založena veřejná knihovna (Volksbibliothek).³³⁵ Zájem o lidové vzdělávání (Volksbildung) ho zavedl i do řad jabloneckého *Průmyslového a vzdělávacího spolku (Industrieller Bildungsverein)* tehdy již přejmenovaného na *Gewerbeverein*, jehož činnost se v 90. letech zaměřila především na založení místního muzea.³³⁶

Záměr vydat vlastivědu jabloneckého politického okresu a také jeho nástěnnou mapu (jako školní pomůcku) přijalo valné shromáždění *Jablonecko-tanvaldského učitelského spolku* na svém zasedání již 8. května roku 1880. Mapa vyšla ještě v tomtéž roce. Vlastivěda však vznikala jen pomalu a její konkrétní podoba nebyla dlouho zcela stanovena. Původně se mělo jednat o spisek skromného rozsahu, který by se stal příručkou pro školní mládež. Shromažďováním materiálu byla pověřena skupina učitelů. Po dvou letech práce však příliš nepokročily. Rozpracovaná látka a sběr nového materiálu byly rozděleny na Jablonecko a Tanvaldsko (rozdělení respektovalo správní celky, šlo o dva soudní okresy spojené v jednom politickém okrese), přičemž soudní okres Jablonec již měl jako redaktor na starosti právě Adolf Lilie. Po odchodu kolegy, redaktora pro oblast Tanvaldska, na jiné učitelské místo se redakční tým znovu rozpadl. Když byla na podzim roku 1886 ustavena komise,

³³⁴ Román s názvem *Na pravé německé stráži* (Auf der treuer deutscher Wacht) vyšel poprvé v roce 1886 a dočkal se nejméně tří vydání. V roce 1890 vydal Lilie ještě soubor novel názvem *Zázračná léčení* (Wunderkuren).

³³⁵ Zde Jablonec těsně předběhl Liberec, kde Reichenberger Lehrerverein inicioval založení veřejné knihovny „Volksbibliothek“ sice dva roky dříve, v roce 1882, ale k jejímu otevření došlo až v roce 1885.

³³⁶ Vedle toho, že Lilie zastával některé funkce v představenstvu spolku, je významná především práce v muzejním výboru vytvořeném v roce 1900. V čele výboru stál Karl R. Fischer a jeho úkolem bylo vybudování spolkového muzea, což se zdařilo v roce 1904. Tehdy byla otevřena první muzejní expozice instalovaná ve dvou místnostech místní dívčí školy, kde Lilie také učil. Etnograficky zaměřená část expozice byla nazvána Selská jízba a Adolf Lilie byl spolu s průmyslovým malířem Adolfem Hemmrichem jejím autorem. Od roku 1900 vedl z pověření spolku kroniku, do níž zaznamenával události týkající se jak činnosti spolku, tak i dění v Jablonci a okolí. Pro mnohé spolky a instituce sepsal Lilie příležitostné výroční spisky, v nichž často najdeme cenné informace o jejich vzniku a činnosti. V roce 1887 zpracoval historii jabloneckého tělocvičného spolku. A. LILIE, *Geschichte des Gablonzer Turnvereines von 1862 bis 1887 anlässlich des 25jährigen Jubiläums dieses Vereines am 10. Juli 1887*, Gablonz a. N. 1887. V roce 1891 vyšel slavnostní spisek u příležitosti 17. sjezdu německých učitelských spolků v Čechách, který vedle jiného obsahuje i zpracování dějin školství v Jablonci. A. LILIE, *Festschrift gewidmet den verehrlichen Theilnehmern an der 17. Hauptversammlung des Deutschen Landeslehrervereines in Böhmen zu Gablonz a. d. N. in den Tagen des 6., 7. und 8. August 1891*, Gablonz a. N. 1891. O sedm let později pak Lilie napsal text pro pamětní spolku vojenských vysloužilců. A. LILIE, *Gedenkschrift des I. Militär-Veteranen-Unterstützungs-Vereines für Gablonz und Umgebung, des zweitältesten der Veteranen-Vereine Österreichs*, Gablonz a. N. 1898. A dále slavnostní spis k otevření divadla A. LILIE, *Festschrift zur Eröffnung des Stadttheaters in Gablonz a. N.*, Gablonz a. N. 1907. Z hlediska historických dat a podrobností o dění v Jablonci jsou velmi zajímavá Lilieho shrnutí místních událostí, která psal pro Jablonecké kalendáře vydávané nakladatelstvím Emila Böhmeho. V knihovně Muzea skla a bižuterie se dochovala vydání z let 1891 a 1892.

aby prozkoumala stav prací na vlastivědě, bylo výsledkem jednání rozhodnutí o přepracování některých kapitol a připojení nových. Komise stanovila témata a svěřila jejich vypracování jednotlivým autorům, učitelům působícím na různých školách regionu. Až na zasedání spolku 28. dubna roku 1888 byl Adolf Lilie ustanoven hlavním redaktorem.

Vlastivěda pod názvem *Politický okres Jablonec (Soudní okresy Jablonec a Tanvald). Vlastivěda pro školu a dům (Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus)* vyšla v mnohem větším rozsahu, než bylo původně předpokládáno poprvé v roce 1894. Během několika týdnů byl údajně celý náklad (1000 kusů) rozebrán. Jablonecko-tanvaldský učitelský spolek se i kvůli některým chybám a nedostatkům v textu rozhodl pro druhé vydání. Ke spolupráci však tentokrát přizval další odborníky a znalce jednotlivých oborů. Změn doznala zvláště kapitola *Průmysl a obchod (Industrie und Handel)*. Druhé vydání vyšlo již v roce 1895.

Učitelské spolky obecně byly iniciátory komplexních vlastivědných děl. Propagovaly také jejich užívání ve školní výuce, ačkoli nebyly schválenými učebnicemi. Na rozdíl od starších regionálně-historických publikací, které byly zaměřeny především na dějiny regionu a jejich uspořádání bylo obvykle chronologické, je pro publikace koncipované jako pomůcky k vyučování typické přehledné uspořádání podle oborů a témat. To se týká rovněž Lilieho vlastivědy. Kniha obsahuje dvě hlavní části. *Všeobecný díl (Allgemeiner Theil)* je vlastivědným popisem celého regionu. Zahrnuje kapitoly *Poloha, velikost a vymezení okresu (Lage, Größe, Grenzen)*, *Půdní poměry (Bodengestaltung)*, *Vodstvo (Gewässer)*, *Geologický popis okresu (Geologische Skizze des Gablonzer Bezirkes)*, *Rostlinstvo a živočišstvo (Flora und Fauna)*, *Přírodní produkty*, tedy zemědělství a nerostné bohatství (*Naturprodukte*), ale také kapitoly *Dějiny panství (Geschichte der Herrschaften)* a *Významné historické události (Wichtige Ereignisse)*. Stoupající význam etnografie v rámci vlastivědy se okrajově projevil v kapitolách *Způsob bydlení a stavebnictví (Anlage der Wohnstätten und Bauart der Häuser)* a v popisu náboženských a církevních poměrů (*Religiöse und kirchliche Verhältnisse*). Navazují kapitoly *Školství (Schulverhältnisse)* a *Vzdělávací snahy (Bildungsbestrebungen)*, kam jsou zahrnuty například knihovny a ochotnické divadlo včetně lidových pašijových her; informace o národnostních a polických

poměrech (*Nationale und politische Verhältnisse*), *Zdravotní poměry* (*Gesundheitliche Verhältnisse*) a *Průmysl a obchod* (*Industrie und Handel*). Podklady pro část věnovanou sklářskému průmyslu dodali pro druhé, opravené vydání, zkušení podnikatelé. Sklářství pomohl přepracovat Leopold Riedel, informace o bižuterní výrobě dodali Karl Scheibler, August Schmidt a Josef Rößler, a speciálně o pasířství Franz Wunsch, Franz Rößler, Josef Zasche a Emil Zimmermann. Současný stav průmyslu a exportu popsal Franz Assam, který měl, jako dřívější společník firmy Assam&Sachse a poté majitel samostatné exportní firmy, značné zkušenosti s vývozem jabloneckého zboží do exotických zemí. S tématem exportu úzce souvisí následující kapitola *Prostředky k povzbuzení obchodu a doprava* (*Mittel zur Hebung des Handels und des Verkehrs*), do níž byly vedle silnic a železnic, telegrafního a telefonního spojení zahrnuty také peněžní ústavy a odborné školy. Kapitola o klimatických podmínkách (*Klimatische Verhältnisse*) tvoří přechod k ryze etnografickému tématu, které je zpracováno pod názvem *Mravy, zvyky, kroj, nářečí, pověry* (*Sitten, Gebräuche, Tracht, Mundart, Aberglauben*). Poslední kapitolou všeobecné části je *Státní správa a úřady* (*Verwaltung, Behörden*).

Druhý oddíl vlastivědy je věnován jednotlivým správním jednotkám, obcím obou soudních okresů. Jablonecké části dominuje samozřejmě Jablonec nad Nisou a dále zde nalezneme Proseč, Rýnovice, Mšeno, Janov, Josefův Důl, Lučany nad Nisou, Novou Ves, Huť, Maršovice, Dalešice, Pulečný, Rychnov, Kokonín a Rádlo. Pod Soudní okres Tanvald patřily tehdy obce Tanvald, Smržovka, Antonínov, Albrechtice, Desná, Polubný, Přichovice a Šumburk nad Desnou.

Učitelskému spolku a Adolfu Liliemu se podařilo dokončit souborné dílo, které se těšilo velké přízni veřejnosti a skutečně zlidovělo. Karl R. Fischer se později ve své řeči nad Lilieho hrobem vyjádřil, že široko daleko nebylo domu, kde bychom tuto knihu nenašli.³³⁷

V závěru života, v roce 1907 jmenovalo městské zastupitelstvo Adolfa Lilieho kronikářem. Svým úhledným drobným rukopisem psal městskou kroniku až do roku 1911.

³³⁷ + Adolf Lilie, *Museums Jahrbuch für Ortskunde und Heimatschutz des Gablonzer Industriegebietes, Gablonz a. N.* 1912, s. 173-175.

Na přelomu 19. a 20 století měl Jablonec a Jablonecký region v dílech Adolfa Bandy a Adofa Lilieho již podrobný obraz. V roce 1902 vyšla ještě stručnější Vlastivěda politického okresu Jablonec (*Heimatskunde des politischen Bezirkes Gablonz*) od *Fidelie Finkeho (1860-1940)*. *Finke byl podobně jako Lilie učitelem, je však osobností spjatou především s hudbou.*³³⁸ *Jeho působišti bylo hned několik venkovských škol v okolí Jablonce a Tanvaldu. I jeho vlastivěda označená jako lidová (Ein Volksbuch) vyšla rovněž díky Jablonecko-tanvaldskému učitelskému spolku. Mimo to napsal Finke také turistického Průvodce údolím horní Kamenice (Führer durch das obere Kamnitzthal und Umgebung), který vyšel v roce 1905 a Dějiny městysu Mšeno (Ortsgeschichte der Marktgemeinde Grünwald) vydané v roce 1917. Výtěžek z obou knih byl určen na podporu studujících synů a dcer místních učitelů, což je zdůrazněno v předmluvách.*

Pro Liberecko a Frýdlantsko byl patrně nejvýznamnější osobností regionální vlastivědy regionální vlastivědy z řad učitelů Anton Franz Ressel (1873-1933). Narodil se v rodině sedláka v Dolní Řasnici. Vlastivědná a historická studia ho upoutala již jako žáka měšťanské školy ve Frýdlantě. Vnímá je zejména prostřednictvím svého učitele Antona Schmitta.³³⁹ Poté absolvoval učitelský ústav v Trutnově, kde ho v jeho zájmu o historii podporoval ředitel Theodor Tupetz, pozdější zemský školní inspektor a autor učebnic dějepisu. První učitelské místo nastoupil Ressel v Krásné Studánce a v roce 1892 získal místo v Radčicích u Liberce. Většinu svého života ale strávil jako učitel v nevelké obci Fojtka. Vlastivědné práci věnoval veškeré úsilí. Obětoval mu údajně i postup v učitelské kariéře. Pro zaneprázdněnost si prý nikdy nenašel čas složit učitelské zkoušky pro měšťanské školy.³⁴⁰ Publikovat začal v roce 1895 a za svůj život uveřejnil množství regionálně historických článků a knih. Díky studiu v tehdejším frýdlantském zámeckém archivu a městských archivech Liberce a Frýdlantu, v místních farních archivech, ale také návštěvám archivů v Praze, Wroclawi, Drážďanech i Vídni,

³³⁸ O. SIMM, Příběh hudební rodiny z Jizerských hor, *Krkonoše - Jizerské hory*, č. 5, 2011, s. 32-33.

³³⁹ Publikoval vlastivědné studie pod jménem Anton Prokop Schmitt.

³⁴⁰ J. SYROWATKA, Unserem Anton Franz Ressel zum Gedächtnis, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkde des Jeschken-Iser-Gaues* 27, 1933, č. 1, s. 1 -7.

jimiž informace získané z regionálních archivů doplnil a ukotvil v dobovém kontextu, platil za jednoho z největších znalců historie regionu.³⁴¹

Vedle drobných článků a prací věnovaných jednotlivým obcím a měštům Frýdlantska a Liberecka, své rodné Dolní Řasnici a Krásnému Lesu, Frýdlantu a okolí, Liberci a okolí, Raspenavě, Luhu a Lužci, a také Mníšku a Fojtce, v níž léta žil.³⁴² Těžištěm Resselova odkazu jsou dvě shrnující práce. První, z roku 1902, je věnována okresu Frýdlant.³⁴³ Ta druhá, která vyšla ve dvou svazcích v letech 1903-5, popisuje Liberecko.³⁴⁴ Obě se podstatně liší v několika ohledech. Autorem frýdlantské vlastivědy je výhradně Ressel, zatímco v projektu liberecké vlastivědy iniciovaném Libereckým spolkem učitelů byl jak autorem dílčích textů a redaktorem celé publikace. Také pojetí a uspořádání obsahu obou děl je rozdílné. Frýdlantská je víceméně chronologická, zatímco liberecká využívá téhož schématu jako Lilieho vlastivěda Jablonecka.

Knihy věnované frýdlantskému okresu vznikla podle autorova vyjádření v předmluvě z materiálu, který shromáždil již při práci na dějinách jednotlivých obcí (*Geschichte der Gemeinden Rückersdorf und Schönwald* vyšly ve Frýdlantu 1897), neboť se snažil zasadit je do širšího kontextu, a to nejen nejbližšího, ale i širšího okolí. Již název *Dějiny frýdlantského okresu* naznačuje, že tématem je výhradně historický vývoj regionu. V titulu nechybí také již v předchozí vlastivědné produkci hojně uváděná informace, že se jedná o práci založenou na studiu pramenů („nach den glaubwürdigsten Quellen zusammengestellt“). Ressel se přihlásil k odkazu svého kolegy přítele Julia Helbiga, jemuž je práce dedikována. Na rozdíl od Helbigových střípků měla charakter monografie a shrnovala dějiny Frýdlantska v mnohem přehlednějším tvaru. Ressel ji však nepovažoval za završenou. V závěru

³⁴¹ V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, IV/3, s. 262.

³⁴² A. F. RESSEL, *Dorfchronik. Geschichte der Gemeinden Rückersdorf und Schönwald nebst vielen Nachrichten aus der Umgegend*, Friedland 1897; A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches-Aicha und Bösching*, 2 Bände, Reichenberg 1903-1905; A. F. RESSEL, *Beiträge zur Geschichte der Orte des Friedländer Bezirkes*, 6 Hefte (zvláštní výtisk listu Friedländer Zeitung), Friedland 1910-13; A. F. RESSEL, *Geschichte der Gemeinde Raspenau, Mildeneichen*, 2 Bände, Friedland 1914-1929; A. F. RESSEL, *Geschichte der Gemeinde Einsiedel*, Friedland 1929; A. F. RESSEL, *Orts- und Häusergeschichte der Gemeinde Voigtsbach*, Voigtsbach 1930; A. F. RESSEL, *Orts- und Häusergeschichte der Gemeinde Rückersdorf*, Rückersdorf 1933.

³⁴³ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, Friedland i. B. 1902.

³⁴⁴ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*.

ji označil za příspěvek (Beitrag), který by měl příštím kronikářům okresu ulehčit práci.³⁴⁵

Obsah je členěn do čtyř oddílů. První, věnovaný osídlení Frýdlantska (*Besiedlung der Friedländer Gegend*), je velmi krátký neboť, jak Ressel přiznává, pro tuto dobu neexistují žádné spolehlivé prameny. Druhá část je přehledem majitelů panství (*Die Besitzer der Herrschaft Friedland*). Za každou z kapitol věnovaných majitelům panství přidal jejich rodokmeny a kulturněhistorické charakteristiky (*Culturhistorische Rückblicke*). Jde o kapitoly věnované vzhledu a postavení města Frýdlantu, soudnictví, náboženství (což jsou oblasti, kde se projevovaly přeshraniční vazby), organizaci panství, hospodářství nebo poddanským záležitostem. Třetí část popisuje historická „utrpení“ Frýdlantska (*Die Leidensgeschichte der Friedländer Gegend*). Obsahuje kapitoly o poddanských poměrech, především o poddanských bouřích; o válečných událostech, respektive o tom jak se válečné konflikty dotkly regionu, od válek husitských, přes válku třicetiletou, napoleonské války až po prusko-rakouský konflikt roku 1866; o protireformaci, která je pro region ležící nejen na zemské, ale v 17. století do značné míry i náboženské hranici skutečně zajímavým tématem. Další drobné kapitolky jsou věnovány ostatním neveselým dějinným jevům: nouzi a drahotě, epidemiím, ničivým povětrnostním jevům, dokonce zemětřesením a také požárům. V této části se zřetelně odráží Resselův zájem o sociální problematiku. Poslední oddíl obsahuje dějiny jednotlivých obcí (*Kurze Geschichte der Ortschaften des Friedländer Bezirkes*). V knize téměř úplně chybí přesah do současnosti. V této době se již jednalo o region stojící stranou hospodářského rozvoje a pro německé obyvatele sousedního Liberecka a Jablonecka stalo jakousi pokladnicí historických tradic. Liberecká okresní vlastivěda oproti tomu usilovala o komplexní a aktuální popis regionu. Po třiceti letech od prvního vydání vlastivědy, jejímž autorem byl Hermann Hallwich, přistoupil liberecký učitelský spolek k podobnému podniku znovu, tentokrát v modernizovanější, systematictější uspořádané podobě, zjevně inspirovaný počinem jabloneckých kolegů. Jako důvod je v předmluvě uvedena nejen skutečnost, že za tři desetiletí rozvoj regionu značně pokročil, ale také to, že

³⁴⁵ „Die vorliegende Arbeit kann daher auch nicht als eine erschöpfende Geschichte des Bezirkes Friedland gelten, sie will vielmehr nur ein *Beitrag* zu einer solchen sein u. zw. ein Beitrag, dessen Benützung einem späteren Chronisten des Bezirkes die Arbeit wesentlich erleichtern soll.“ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 439.

Hallwichova vlastivěda se zabývala primárně městem Liberec. Proto učitelé z celého okolí již od 80. navrhovali vydání vlastivědy nové, zahrnující celý okres. *Pedagogický spolek venkovského okresu Liberec (Pädagogische Verein des Landbezirkes Reichenberg)*, později přejmenovaný na *Učitelský spolek venkovského okresu Liberec (Lehrerverein des Landbezirkes Reichenberg)* již v březnu roku 1886 zvolil první přípravný výbor. V roce 1891 spojil své síly s *Libereckým Chrastavsko-hrádeckým spolkem (Kratzau-Grottau Lehrerverein)* a začal sbírat látku pro novou publikaci. Ani spojenými silami však nebyla aktivita završena výsledkem. Proto se záležitostí vlastivědy znovu začal zabývat *Učitelský spolek venkovského okresu Liberec (Lehrerverein des Landbezirkes Reichenberg)*. Na shromáždění v Dlouhém Mostě 7. března roku 1896 byl zvolen nový výbor ve složení Franz X. Ölkrug (učitel měšťanské školy v Hodkovicích nad Mohelkou), Anton Franz Ressel (tehdy ještě učitel v Radčicích u Liberce) a Franz Töpfer (učitel v Dlouhém Mostě), za předsednictví Josefa Michlera, tehdejšího ředitele měšťanské školy ve Vratislavicích. Přestože po dvou letech přišel výbor o předsedu, jeho jádro zůstalo stejné, pouze byl posílen o další členy.³⁴⁶ Když se příspěvky začaly scházet, ukázala se potřeba svěřit jejich úpravu odpovědnému redaktorovi. Tím byl na shromáždění v Machníně 5. dubna 1902 zvolen právě Anton Franz Ressel. Jako vydavatel jsou na titulní stránce uvedeny učitelské spolky okresu Liberec-město a Liberec-venkov (*Lehrervereine des Stadt- und Landbezirkes Reichenberg*) a spoluautorství pod Resselovým vedením je připísáno učitelstvu okresu a mnohým podporovatelům podniku (unter Mitwirkung der Bezirklehrerschaft und vieler Förderer des Unternehmens).

Text vlastivědy doprovází mnoho vyobrazení, mapa okresu, geologická mapa ale například také meteorologické tabulky, aby dohromady vytvořily co nejuvěrnější obraz libereckého okresu bohatého průmyslem, řemeslnou pílí a přírodními

³⁴⁶ Výbor pro vydání vlastivědy tvořili předseda Franz X. Ölkrug (učitel měšťanské školy v Hodkovicích nad Mohelkou), jednatel Ferdinand Leo Honzejk (učitel v Hodkovicích nad Mohelkou), redaktor Anton Franz Ressel (učitel ve Fojtce), a dále Richard Arnold (učitel v Bílém Kostele), Dr. Josef Gränzer (c. k. profesor v Liberci), Wilhelm Herrmann (nadučitel v Nové Vsi u Liberce), Adolf Klínger (učitel v Liberci), Ernst Kremser (učitel v Liberci), Karl Lindner (učitel měšťanské školy v Liberci), Franz J. Miethig (učitel v Ruprechticích), Anton Sandleiter (nadučitel v Andělské Hoře), Eduard Seiberlich (učitel v Nové Vsi), Josef Siegel (učitel měšťanské školy v Liberci), Franz Spatzal (učitel v Rudolfově), Karl Stárz (učitel měšťanské školy v Liberci), Gustav Thorand (učitel měšťanské školy v Chrastavě), Franz Töpfer (učitel v Dlouhém Mostě) a Franz Trübel (ředitel měšťanské školy v Chrastavě).

krásami.³⁴⁷ Akcent na přírodu je v charakteristice okresu novinkou. I tato publikace, stejně jako jablonecká vlastivěda neměla sloužit jen jako pomůcka při výuce. Ambicí tvůrců bylo, aby se stala skutečně lidovou knihou, která bude v každé rodině vlídně přijata. Měla budit lásku k německé vlasti a přinášet o ní čtenářům pevnější a lepší znalosti.³⁴⁸

Vlastivěda Liberecka (*Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*) má téměř totožnou strukturu jako Lilieho vlastivěda politického okresu Jablonec. Vzhledem k větší obsáhlosti a podrobnosti je ale její členění propracovanější. Je rozdělena na část všeobecnou (*Allgemeiner Teil*) pojednávající z různých hledisek o celém okrese a část věnovanou jednotlivým obcím (*Besonderer Teil*). První část je členěna do osmnácti kapitol, v jejichž rámci jsou ještě často vyčleněny drobnější podkapitoly. Několik počátečních je věnováno fyzickému popisu, přírodním a klimatickým podmínkám (*I. Lage, Größe, Form und Grenzen; II. Die Gewässer; III. Senkrechte Bodengestaltung; IV. Geologische Verhältnisse; V. Klimatische Verhältnisse im Reichenberger Bezirke; VI. Die heimische Tierwelt; VII. Pflanzenleben im Bezirke; VIII. Heimische Pflanzen- und Tierwelt der Vorzeit*). Tvoří však jen poměrně malou část prvního svazku, zhruba jednu osminu. Z hlediska identity jsou podstatné především kapitoly pojednávající o obyvatelstvu a jeho aktivitách, které jsou jádrem tohoto svazku (*IX. Die Bewohner des Bezirkes; X. Das deutsche Volksleben im Bezirke Reichenberg; XI. Materielle Kultur; XII. Geistige Kultur; XIII. Nationale und politische Verhältnisse; XIV. Das Armenwesen; XV. Gesundheitverhältnisse; XVI. Veterinäre Verhältnisse; XVII. Verwaltung und Behörden*). Za zmínku stojí skutečnost, že je nejprve obecně pojednáno o obyvatelstvu okresu všeobecně, a poté zvláště o životě německého lidu. Protože však kapitola o obyvatelstvu jasně uvádí, že většinu obyvatelstva okresu tvoří Němci, a Češi žijí v malém počtu pouze v jihovýchodní části, v průmyslových obcích (Liberec, Růžodol II. a Rochlice) a živí se především službou nebo drobným řemeslem, jen zlomek z nich pracuje v továrnách, text se jim dále

³⁴⁷ „gerteueres Bild des industriereichen, gewerbefleißigen und an Naturschönheiten Reichen Reichenberger Bezirkes“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, nestránkovaná předmluva.

³⁴⁸ „Das Werk entspringt dem Bestreben, der Lehrerschaft nicht nur einen brauchbaren Lehrbehelf beim Unterrichte in der Heimatskunde zu bieten, sondern auch ein Volksbuch zu schaffen, das in jeder Familie freundliche Aufnahme finden, die Liebe zur deutschen Heimat wecken und stärken und zur besseren Kenntnis derselben beitragen soll.“ Tamtéž, nestránkovaná předmluva.

nevěnuje.³⁴⁹ Následující kapitola, zaměřená již výhradně na německé obyvatelstvo, má pak etnografický charakter. V zařazení samostatných kapitol o chudinských záležitostech a zdravotních poměrech se dle mého názoru odráží stoupající význam sociální problematiky. Ve vývoji správy je pro Ressela zásadním mezníkem rok 1848. Podstatné je pro něho samozřejmě období po tomto datu, respektive po roce 1850. V první řadě proto, že v této době již byl, na rozdíl od předchozího období patrimoniální správy soustředěné v centrech panství, jednoznačně nejvýznamnějším správním centrem celé oblasti Jizerských hor Liberec. Pro předchozí liberálně orientované autory byl velkým tématem především rozvoj samosprávy, jemuž věnovali více pozornosti na úkor státních úřadů. U Ressela je patrná snaha především o systematický výklad. Nepříliš výrazný, ale přece jen patrný akcent, podobně jako v díle věnovaném Frýdlantsku, byl položen na soudnictví. Hodnotící stanovisko se projevuje jen v drobnostech.³⁵⁰ Jedna z podkapitol je rovněž věnována institucím zajišťujícím rozvoj obchodu, dopravy, řemesel a průmyslu, neboť „každý kulturní stát“ má zákonné předpisy upravující tuto oblast, na jejichž dodržování dohlíží příslušné úřady.³⁵¹ Dominuje jí samozřejmě vyličení vzniku a činnosti obchodní a živnostenské komory (*Reichenberger Handels- und Gewerbekammer*). Poslední, ovšem velmi rozsáhlá kapitola čítající téměř dvě stovky stran - necelou čtvrtinu svazku, je shrnutím historického vývoje regionu (*XVIII. Allgemeine Geschichte*). Z hlediska uspořádání obsahu překvapí, že na rozdíl od jablonecké vlastivědy Adolfa Lilieho není samostatná kapitola věnována průmyslu, ten však tvoří podstatnou část obsahu rozsáhlé kapitoly o materiální kultuře. Samostatný prostor nemá ani školství, jež je spolu s náboženskými poměry zahrnuto v kapitole *Duchovní kultura*.

Ressel i ostatní autoři vlastivěd byli často svými kolegy označováni za kronikáře. Někteří jimi de facto i byli, jako například Adolf Lilie (spolkový a městský kronikář). Označení kronikář se ale v této době obecně užívalo jako synonymum pro vlastivědce. Paralelní používání obou pojmů pokládám za vyjádření již výše zmíněné skutečnosti, že práce těchto autorů měla přesah až k současnosti. Nejen,

³⁴⁹ Text zde odkazuje na údaje sčítání obyvatelstva z roku 1900, podle něhož v okresech Liberec město a Liberec venkov tehdy žilo 110 594 Němců a 5067 Čechů. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 112.

³⁵⁰ Například uvozovky, do nichž je uzavřen výraz *staré dobré časy - guten alten Zeit* v názvu podkapitolky věnované soudnictví do roku 1848. Tamtéž, s. 634.

³⁵¹ „In jedem Kulturstaate bestehen zum Schutze der Industrie, des Gewerbes und des Handels besondere gesetzliche Vorschriften, deren Ueberwachung Aufgabe der Gewerbebehörden ist.“ Tamtéž, s. 669.

že mnohé publikace byly až do současnosti dovedeny, ale obsahovaly i rozsáhlé části věnované aktuální situaci. Spojení historie a současnosti mělo zdůraznit kontinuitu.

Tvůrci textů byli vesměs učitelé, takže měli přinejmenším všeobecný přehled a sledovali i aktuální dění v oboru. Poznámky a bibliografii však uváděli pouze někteří. Pro vlastivědu jabloneckého okresu napsal část textu o historii tanvaldský učitel Ferdinand Thomas (1854–1928).³⁵² Jeho přehled o odborné literatuře z nich lze rekonstruovat dosti obtížně. Pouze občas zmínil v textu autoritu nebo pramen, z něhož čerpal. Jmenoval například topografii Johanna Gottfrieda Sommera³⁵³, v části věnované městům se odvolával na článek západočeského vlastivědce Michaela Urbana, publikovaný v časopise Spolku pro dějiny Němců v Čechách³⁵⁴, nebo k tématu poddanských bouří v 17. století citoval Josefa Svátka.³⁵⁵ U Michaela Urbana hledal potvrzení významu magdeburského městského práva pro rozvoj měst. Svátek mu byl blízký aktualizováním tématu poddanských bouří jako počátku cesty k občanství a evangelictví, které hodnotil jako progresivní prvek. Německý nacionálně orientovaný pohled na období husitství zastupovaly citace z díla Ludwiga Schlesingera.³⁵⁶ Thomas samozřejmě také znal a citoval nejen starší, ale především současné kolegy vlastivědce, zejména Josepha Gottfrieda Herrmanna, Josefa Bendu, Josefa Ressela, autora církevních a školských dějin Jablonce nad Nisou,³⁵⁷ nebo Antona Jägera.³⁵⁸ Odkazoval se také na prameny, byť spíše na jejich formu zprostředkovanou jinými autory. U událostí, které se blížily horizontu autorovy současnosti, uváděl stále častěji „dle lidového podání“ („im Volksmunde“) i konkrétní osoby, pamětníky událostí, jejichž důvěryhodnost dokládal podrobnostmi, například uváděním přesné adresy bydliště. Jedním z nich

³⁵² Především ve druhé polovině 80. let 19. století publikoval v časopise *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*. Články se týkaly především Frýdlantska a Tanvaldska. Publikoval i samostatné spisky. Například: F. THOMAS, *Kaiser Josef's II. Reisen in Nordböhmen*, Böhmisch Leipa 1879; F. THOMAS, *Tannwald und Umgebung: Ein Büchlein für Fremde und Einheimische*, Reichenberg 1887; F. THOMAS, *Wallenstein, Herzog von Friedland. Ein Büchlein für reifere Jugend und das Volk in Deutschböhmen*, Reichenberg 1888; F. THOMAS, *Erzählungen aus der Geschichte der Stadt und des Bezirkes Reichenberg*, Grottau 1911.

³⁵³ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*.

³⁵⁴ Zřejmě myslí článek M. URBAN, Wann ist die Stadt Plan deutsche geworden? *Mitteilungen des Vereines der Deutschen in Böhmen*, roč. 26, 1887-88, s. 107-110.

³⁵⁵ J. SVÁTEK, *Culturhistorische Bilder aus Böhmen*, Wien 1879.

Česky vyšlo ve dvou svazcích jako: J. SVÁTEK, *Obrazy z kulturních dějin českých*, díl I. a II. Praha 1891.

³⁵⁶ L. SCHLESINGER, *Geschichte Böhmens*.

³⁵⁷ J. RESSEL, *Geschichte der Kirche und Schule in Gablonz*.

³⁵⁸ A. JÄGER, *Dorfchronik*.

byl také Anton Jahnel (1825–1896), státní úředník, který vyličil události prusko-rakouské války v roce 1866 i v tištěné podobě.³⁵⁹

Rekonstruovat okruh pramenných a odborných zdrojů Antona Franze Ressela, hlavního editora i autora historických pojednání v rámci liberecké vlastivědy, je vzhledem k tomu, že již v úvodu vyjmenoval své vzory a častěji je řádně citoval, poněkud jednodušší. Na čelné místo zařadil Julia Helbiga, jemuž vyjádřil vděčnost za zprostředkování cenných dat a zpráv i za pomoc s připomínkováním textu vlastivědy. Z oboru historie jmenoval v první řadě Friedricha Bernaua (1849–1904), autora česky i německy publikovaných vlastivědných prací.³⁶⁰ Pro obor hmotných památek mu byl nápomocen kustod libereckého uměleckoprůmyslového muzea (*Nordböhmisches Gewerbemuseum in Reichenberg*), kunsthistorik Gustav Edmund Pazaurek (1865–1935). Za cenné připomínky vděčil rovněž Lužičanu Hermannu Knothemu. V poznámce pod čarou na první stránce kapitoly *Allgemeine Geschichte* přidal dále jména místních amatérských znalců historie, důlního měřiče Josefa Schuberta z Hrádku nad Nisou³⁶¹ a sklářského podnikatele, milovníka hudby a kultury obecně Leopolda Riedela z Rýnovic (1846–1926).³⁶² V textu pak citoval dílo litoměřického biskupa Antona Ludwiga Frinda (1823–1881), který byl výraznou autoritou v oblasti církevních dějin.³⁶³ Znal také dílo Františka Palackého, s nímž například v drobné zmínce polemizoval o existenci župního systému, stavěl se na stranu Bernauovu. Značnou pozornost věnoval také historickým stavbám, zámkům a hradům, především zřícenině hradu Hamrštejna, která jako jedna z nejstarších stavebních památek zajímala již jeho předchůdce. Při popisu jeho historie polemizoval například s dílem Franze Alexandra Hebera nebo s topografií Jaroslava Schallera a proti nim stavěl názor Hermannu Knotheho. Svě kolegy, vlastivědce starší i současné, přímo necitoval, ale čerpal z nich.³⁶⁴

³⁵⁹ A. F. JAHNEL, *Chronik der Preussischen Invasion*, Reichenberg 1867.

³⁶⁰ Friedrich nebo Bedřich Bernau, původním jménem Přemysl Bačkora, cukrovarský úředník v Plaňanech, autor vlastivědných, historických a archeologických prací, které vyšly jak v češtině, tak i v němčině. Publikoval zejména v časopise *Památky archaeologické a místopisné*. Napsal rovněž některá hesla pro Ottův slovník naučný. Nejvýznamnějším dílem je: F. BERNAU, *Album der Burgen und Schlösser im Königreiche Böhmen*, Saatz 1879–1883.

³⁶¹ J. SCHUBERT, *Geschichte der k. k. priv. Schützen-Gesellschaft in Grottau. Auf Grund der Acten des Stadt- und Schützenarchives mit besonderer Berücksichtigung der hiesigen Ortsgeschichte*, Grottau 1889.

³⁶² Spolupracoval rovněž na jablonecké vlastivědě Adolfa Lilieho.

³⁶³ A. L. FRIND, *Die Kirchengeschichte Böhmens im Allgemeinen und in ihrer besonderen Beziehung auf die jetzige Leitmeritzer Diocese in der Zeit vor dem erblichen Königthume*. Prag 1864.

³⁶⁴ Například výklad o kořenech protireformace, kupčení a odpustky Johanna Tetzela, jeho přítomnost ve Zhořelci a Lubani, Lutherovo vystoupení, šíření jeho myšlenek v regionu díky osobnosti Žitavana Laurentia

Nedostižným vzorem mezi regionálními dějepisci byl pro Ressela, jak již bylo uvedeno, Julius Helbig. Svou práci, věnovanou Frýdlantsku (*Geschichte des Friedländer Bezirkes*) zcela v jeho duchu doplnil v názvu o informaci „Nach den glaubwürdigsten Quellen zusammengestellt“. V předmluvě uvedl, že navazuje na bádání Hermanna Hallwicha, Julia Helbiga, Karla Friedricha Schönwäldera (1805–1888),³⁶⁵ Hermanna Knotheho a dalších. Čerpal také z díla Rohnova, Czoernigova, Herrmannova a Némethyho, avšak výslovně uvedl, že všechna tvrzení svých předchůdců ověřil.³⁶⁶

Protože jsou *Dějiny frýdlantského okresu* v podstatě historickou monografií, což se odráží i ve formálních znacích, tedy v důsledném uvádění citovaných pramenů a literatury, lze z nich lépe rekonstruovat rozsah Resselových odborných znalostí, povědomí o dobovém diskurzu a představu o vlastní pozici v něm. Ressel vedle pramenů, na něž se odkazoval a jejichž význam zdůrazňoval, samozřejmě opět vyjmenoval své předchůdce. Přes obdiv k Helbigovi je pro něj z hlediska historického řemesla jednoznačně nejvýznamnější autoritou Hermann Hallwich, který je mu nejen regionálním kolegou, ale osobností s přesahem do akademického prostředí. Do okruhu autorů z řad členů *Spolku pro dějiny Němců v Čechách* odkazují citace děl Julia Lipperta. Naopak chybí díla jinak v tomto okruhu velmi uznávaného Ludwiga Schlesingera. Významní jsou pro Ressela také autoři spojení s dějinami Horní Lužice, ať již starší jako Johann Benedict Carpzov, Samuel Grosser, Friedrich Lucae nebo mladší Christian Adolf Pescheck či Hallwichův současník Hermann Knothe. Ačkoli to ani u něho, ani u jeho předchůdců nebylo často výslovně zmíněno, jistě byl seznámen s činností *Hornolužické společnosti věd* (*Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften*), a časopisem *Neues Lausitzisches Magazin*. V závěrečném slově uvedl jako jednoho z těch, jimž předložil práci k připomínkování, příslušníka nastupující generace hornolužických

Heidenreicha, který „verkündete fortan Evangelium frei und deutsch von Kanzlei“ téměř doslova bez uvedení zdroje opisuje z práce Josepha Gottfrieda Herrmanna. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches Aicha und Bösching*, 1. Band, s. 407.

³⁶⁵ Gymnaziální profesor v Břehu (Brieg, Brzeg). Zabýval se především historií tohoto města. Napsal množství článků a několik větších prací. K nejvýznamnějším patří: K. F. SCHÖNWÄLDER, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und seinen Umgebungen*, 2 díly, Brieg 1846 a 1847; K. F. SCHÖNWÄLDER, *Die Piasten zum Brieger oder Geschichte der Stadt und des Fürstenthums Brieg*, 3. díly, Brieg 1855–1856. Od poloviny 70. let do závěru 80. let 19. století redaktor *Neues Lausitzisches Magazin* a autor článků.

³⁶⁶ „Ohne nähere Prüfung der Richtigkeit wurde nichts in die folgende Geschichte aufgenommen.“ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 4.

historiků, Ernsta Alwina Seeliger. Je zjevné, že Ressel znal také českou národně i zemsky orientovanou historiografii. Vedle Palackého citoval například Antona Gindelyho (1829–1892). Blízký mu byl ovšem spíše německý liberální proud, například Christian d'Elvert (1803–1896). V souvislosti s valdštejnským bádáním uvedl mimo jiné také práce rakouských historiků na toto téma. Staršího Friedricha Emanuela von Hurtera (1787–1865)³⁶⁷ a současníka Hanse von Zwiedineck-Südenhorsta (1845–1906).³⁶⁸

Z uvedeného je patrné, že regionální dějepisci a kronikáři ve druhé polovině 19. století usilovali stále více o odborný přístup. Odrazilo se to v kladení důrazu na prameny, přičemž vedle heuristiky se snažili také o jejich kritiku. Znali rovněž starší práce a pěstovali kontakty mezi sebou. Vedle toho měli i přehled o odborné literatuře v oboru včetně odborných diskusí a sporů, které k nim nejspíše doléhaly zejména prostřednictvím časopisu *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*. Také je ovlivňovala aktivita *Hornolužické vědecké společnosti*.

Po shrnujících vlastivědách vydaných učitelskými spolky vzrostla obliba tohoto typu publikací. Rostl nejen počet čtenářů, ale také autorů, kteří se vlastivědnému bádání věnovali. Dosud však v regionu chyběla spolková platforma a také periodikum, kde by mohli své drobnější práce otiskovat. V mnohých jiných oblastech s převahou německého obyvatelstva již taková možnost byla, ale jizerskohorští vlastivědní badatelé využívali dosud k publikační činnosti spíše na přírodu a krajinu orientované *Ročenky Horského spolku (Deutscher Gebirgsverein für Jeschken- und Isergebirge)*.

V roce 1905 byl v Liberci založen *Spolek pro vlastivědu okresů Český Dub, Frýdlant, Jablonec, Chrastava, Liberec, Rochlice a Tanvald (Verein für Heimatkunde der Bezirke Böhm. -Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Rochlitz und Tannwald)*, posléze v roce 1909 přejmenovaný na *Spolek pro vlastivědu Ještědsko - Jizerské župy (Verein für Heimatkunde Jeschken-Isergaues)*. Ressel byl jeho zakládajícím členem. Záměr formulovali spolu s Juliem Helbigem již v roce 1896, zakládající schůze spolku se však konala až na jaře roku

³⁶⁷ F. E. von HURTER, *Wallensteins vier letzte Lebensjahre*. Wien 1862.

³⁶⁸ Cituje ovšem jeho spisek Wallenstein, který vyšel ve Vídni v roce 1878 jako součást řady určené pro mládež Hölders historische Bibliothek für Jugend. H. ZWIEDINECK-SÜDENHORST, *Wallenstein*. Wien, 1878.

1905. Účelem spolku byla péče o rozvoj vlastivědy. Mělo se tak dít prostřednictvím podpory historického bádání, pořádání přednášek, zakládání knihoven a vydávání čtvrtletníku. Tím byly od roku 1907 *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Bezirkes Böhmisches Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Röchlitz und Tannwald* (od roku 1909 *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde Jeschken-Isergaues*). Anton Franz Ressel v časopise hojně publikoval a sám ho v letech 1907-1918 také redigoval.

Zakladatelé spolku i časopisu měli ambici zaplnit prázdné místo a následovat příklad ostatních německojazyčných regionů, jako byla Šumava, Chebsko, Krušnohoří nebo Krkonoše, kde již podobná periodika vycházela. Chtěli dostat historické pravdivosti a do obsahu vedle historických prací zahrnovali zejména národopisná témata. V emotivním závěru úvodníku k prvnímu číslu napsal Resselův současník Karl. R. Fischer, že časopis je určen čtenářům všech vrstev a povolání, jimž má vyprávět: „o práci otců, jejich životě, jejich ovládnutí nepoddajné půdy a vzbuzovat tak sladký pocit lásky k vlasti, který dřímá v jejich srdcích“.³⁶⁹ Oblast působnosti spolku charakterizoval jako území urbanizované, osídlené a držené Němci.³⁷⁰

Ve 20. letech 20. století došlo v rámci časopisu k plynulému vyústění starší vlastivědné tradice do sílicího národoveckého proudu. Od ročníku 1919 převzal vedení časopisu po Antonu Franzi Resselovi Erich Gierach (1881-1943).³⁷¹

Ressela v mnohém ovlivnil kontakt s univerzitním prostředím a zasáhla ho také interdisciplinarita Volksgeschichte. Podobně jako mnoho jeho kolegů zapojil do etnografických sběrů univerzitního profesora Josefa Hauffena. Ve 20. letech, se začal zabývat rodopisem. Zároveň tím ale navazoval na starší tradici. Se stopami rodopisně orientovaného bádání se můžeme setkat již u Helbiga. Ten se v jedné ze svých studií zabýval evangelickými pastory, jejich původem a působišti. Ressel také již dříve sledoval příbuzenské vazby místních rozvětvených rodin v pracech

³⁶⁹ „...sie will Euch Kunde sagen von der Väter Arbeit, von ihrem Leben und Walten auf kampfumtobter Scholle und sie will das süße Gefühl der Heimatliebe wachrütteln, das still in Eueren Herzen schlummert...“ K. R. FISCHER, Zum Geleit, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde der Bezirke Böhm. -Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Rochlitz und Tannwald*, 1907, č. 1, s. 1-3.

³⁷⁰ „ein Gebiet, das vor Zeiten von Deutschen urbar gemacht, besiedelt wurde und daher unstreitig ales angestammter deutscher Besitz zu betrachten ist.“ Tamtéž, s. 1.

³⁷¹ V roce 1936, když Gierach odešel na univerzitu v Mnichově, převzal redakci středoškolský profesor Franz Runge (1886-1956), rovněž spolupracovník Sudetoněmeckého vlastivědného ústavu.

věnovaných historii jednotlivých obcí Frýdlantska a Liberecka. Rodopisnou studii napsal ale také pro časopis vlastivědné společnosti z Ústí nad Labem.³⁷² Jiné jeho rodopisné studie se dochovaly v rukopisech. Zajímavá je třístránková skica *Unsere Familiennamen*³⁷³, ale z hlediska spojení vltivědy a učitelského prostředí zejména jeho text *Beiträge zur Geschichte der Lehrerschaft des Iser-Jeschkengauges unter besonderer Berücksichtigung aller Lehrerfamilien*.³⁷⁴

Vazba mezi regionálními vlastivědci a akademickým prostředím fungovala oběma směry. Jejím prostřednictvím se sílící národovecký diskurz šířil z prostředí německé univerzity v Praze a naopak pro akademické kruhy se vlastivěda ukázala jako velmi inspirativní a užitečná a to nejen s ohledem na výsledky bádání. Osobnosti, jako byl Anton Franz Ressel, se staly cennými prostředníky v kontaktu se širokou veřejností a to dokonce i po smrti. Vznikal tak stereotypizovaný obraz národoveckého pracovníka, který představoval zosobnění praktického uplatnění historie jako významné uvědomovací (sebeidentifikační) síly působící na obyvatelstvo regionu. Názornou ukázkou takové stereotypizace je Resselův nekrolog z pera jeho kolegy Josefa Syrowatky (1891-1967), který otiskly *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Iser-Gauges*.³⁷⁵

Josef Syrowatka se domníval, že Resselovo jméno má stát mezi jizerskohorskými vlastivědci provždy na prvním místě a vzpomínka na něj je trvalejší než pomník z kovu a kamene. Květnatým vzletným slohem popsal obraz ideálu vlastivědného pracovníka již z hlediska národoveckého diskurzu. Tematizoval především sepjetí s regionem a jeho lidem, ale také celoživotní píli a snahu, díky níž Ressel ovládl odborné dovednosti, jež mu umožnily formulovat toto pouto půdy a krve a zprostředkovat ho jak široké veřejnosti, tak i přispět k rozvoji vlastivědy jakožto akademického oboru.

³⁷² A. F. RESSEL, *Alt-Aussiger Familien: familiengeschichtliche Nachrichten vom 16. -19. Jahrhundert*, Aussig 1923. Vyšla jako samostatný sešit časopisu *Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes*.

³⁷³ A. F. RESSEL, *Unsere Familiennamen*, nevydáno. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, fond *Sudetoněmecký vlastivědný ústav Liberec*, Sudetský archiv, karton č. 77, inv. č. 2364.

³⁷⁴ A. F. RESSEL, *Beiträge zur Geschichte der Lehrerschaft des Iser-Jeschkengauges unter besonderer Berücksichtigung aller Lehrerfamilien. Ein Beitrag zur heimischen Schulgeschichte*, nevydáno. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, fond *Sudetoněmecký vlastivědný ústav Liberec*, Sudetský archiv, karton č. 106, inv. č. 2554.

³⁷⁵ J. SYROWATKA, Unserem Anton Franz Ressel, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Iser-Gauges* 27, 1933, č. 1, s. 1 -7.

Podle něho Ressel neviděl vlast pouze skrze prameny a archiválie, ale skutečně s ní a v ní žil. Prostřednictvím kontaktu s lidem získával nezbytný vlastivědný materiál.³⁷⁶ Byl pravým kronikářem vlasti. Jako učitel a zejména jako autor a editor vlastivědy působil mezi lidem osvětově.³⁷⁷

Již při líčení počátku Resselovy životní dráhy zdůraznil Syrowatka předpoklady, z nichž vyrostla osobnost budoucího vlastivědce. Na prvním místě uvedl selský původ, který se prý odrazil v jeho zájmu o dějiny nevolnického hnutí na Frýdlantsku v letech 1679-1687, které bylo neodlučitelně spjato s osobností řasnického kováře Andrease Stelziga.³⁷⁸ Dále zmínil jeho dědečka a poručníka, „přítele četby a vědění“ („*Freund der Bücher und des Wissens*“), aktivního člena pokrokového spolku (Fortbildungsverein). Jeho amatérské veřejné přednášky byly pro Resella prvním setkáním s osvětovou a vzdělávací prací. Nechyběl ani motiv genia loci frýdlantského zámku s jeho historickými sbírkami a knihovnou. Poslední důležitou položkou byla vazba k lidovému prostředí. Již v raném věku přisuzuje Syrowatka Resselovi zájem o ústní podání, lidové vyprávění a snahu o jeho zachycení.

Vše se zúročilo, když Ressel zahájil své pedagogické působení v rodném kraji, při němž poznal, jak významným pomocníkem může být vlastivěda ve školní výuce. Látka vázaná na bezprostřední okolí měla potenciál zaujmout nejen děti. Události v regionu vykládané v kontextu širšího dění byly účinným mostem k rozšiřování vzdělání obecně.³⁷⁹ Syrowatka čtenářům nekrologu předestřel obraz, v němž je

³⁷⁶ „Aber nicht bloß Bücherwissen und vergilbter Urkunden Inhalt schuf er zum Bilde unserer Heimat um, er eröffnete sich auch den Zugang zur Seele des Volkes. Bauern und Wäldler standen ihm gern Rede und bereicherten seine Kenntnis. Woher hätte er denn sonst ein so überreiches Wissen und Sitte, Brauch und Sage schöpfen können, wäre ihm nicht der unergründlichen Born der mündlichen Überlieferung und Volksmeinung zur Verfügung gewesen! Vieles, das heute schon vergessen und verirauscht wäre, konnte er noch aufzeichnen.“ J. SYROWATKA, Unserem Anton Franz Ressel, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkde des Jeschken-Iser-Gaues* 27, 1933, č. 1, s. 3.

³⁷⁷ „Alle jene, die in den letzten 30 Jahren durch die Schulen unserer Heimat gegangen sind, haben mittel- oder unmittelbar das Obst aus dem Garten dieses Gärtners genossen. Zur Grundlage und als Belebung des Unterrichtes, zur Vertiefung der Erkenntnis und zur Veranschaulichung jeglicher Art hat die Lehrerschaft Beispiele der Heimatkunde entnommen, Herz und Seele der Kinder zu bereichern.“ J. SYROWATKA, Unserem Anton Franz Ressel, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkde des Jeschken-Iser-Gaues* 27, 1933, č. 1, s. 4.

³⁷⁸ A. F. RESSEL, *Beiträge zur Geschichte des Bauernaufstandes in Nordböhmen im Jahre 1680*, Reichenbeg 1926. Rudolf Anděl upozornil na skutečnost, že Ressel v práci využil nejen archivní prameny, ale také výsledky bádání historiků J. V. Šimáka, J. Hrdého, J. Bergla a dalších a obohatil také výrazně tehdejší znalosti o tomto tématu. R. ANDĚL, Učitel a kronikář Anton Franz Ressel, *Krkonoše a Jizerské hory*, č. 4, 2007, s. 32-33.

³⁷⁹ „Hatte seine junge Heimatforschertätigkeit früher nur der Befriedigung seines eigenen Triebes gegolten, erkannte er jetzt, daß sie ihm wichtige Helferin in der Schule und im Unterrichte wurde. Der junge Lehrer spürte, daß er Unterrichtsstoff aus der nächsten Umgebung der Kinder schöpfen müsse, damit er sie fessele und dadurch Zugang zu ihrem Herzen finde, um es zu bilden. Bald wurde ihm die ganze Ortschaft vertraut, es wußte um Freud und Leid jeder Familie, jedes Hauses. Die Einzelgeschicke stellte er vor Hintergrund der

učiteli sama vlast tou nejlepší školitelkou a podepřel ho citací jiného vlastivědného badatele, Josefa Blaua: „Die Heimat muß dem Lehrer zur Hochschule werden!“³⁸⁰ Podobu vlastivědné produkce v regionu horního Poníší výrazně ovlivnila osobnost Ericha Gieracha, který se po studiu na pražské univerzitě v roce 1906 vrátil do Liberce jako profesor němčiny a francouzštiny na obchodní akademii. Jeho aktivity jsou úzce svázány s šířením národoveckého vlivu.³⁸¹ Propagování národoveckých myšlenek se začal intenzivně věnovat zejména po vzniku Československa. Významnou roli přitom hrála frustrace z průběhu a výsledku Světové války. Gierach se účastnil bojů a dostal se do ruského zajetí, z něhož se vrátil až v roce 1919. V tomtéž roce poprvé vyšel jeho *Katechismus pro německý lid v Čechách*,³⁸² později ještě mnohokrát vydaný jako *Katechismus pro sudetské Němce*. Vedle publikační činnosti v národoveckém duchu se věnoval organizační činnosti a vyvíjel množství aktivit, které směřovaly k instrumentalizaci regionální vědecké práce. V roce 1924 stanul v čele *Německé vědecké společnosti (Deutsche wissenschaftliche Gesellschaft)*, která byla v Liberci založena v roce 1904.³⁸³ Pod Gierachovým vedením, s novými stanovami a na zcela novém základě zahájila společnost intenzivní přednáškovou činnost, kterou organizoval nově k tomu zřízený *Městský vzdělávací výbor (Stadtbildungsausschuß)*. Společnost vydávala publikace a časopisy zejména zaměřené na dějiny a kulturu Sudetoněmectva (Sudetendeutschtum).³⁸⁴ Za stejným účelem vznikl také již v roce 1925 *Ústav pro sudetoněmecké vlastivědné bádání (Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung)*. Zabýval bádáním v oblasti sídelních dějin, toponomastickými a onomastickými

geschichtlichen Zeitereignisse, die ihren Schatten selbst in den kleinsten Ort geworfen hatten. Immer machtwoller wuchs der Forschendrang in ihm. Nach und nach hob sich seine Stimme über die enge Schulstube hinaus und die ganze Heimat im und um das Isegebirge wurde ihr Zuhörer.“ J. SYROWATKA, Unserem Anton Franz Ressel, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Iser-Gaues* 27, 1933, č. 1, s. 2.

³⁸⁰ V roce 1930 vyšel v Liberci jeho spisek *Učitel na jazykové hranici*. J. BLAU, *Der Lehrer an der Sprachgrenze*.

³⁸¹ Narodil se sice v roce 1881 v Bydgoszce (Bromberg), ale dětství prožil již v Liberci (od roku 1887). Zemřel v roce 1943 v Mnichově.

³⁸² E. GIERACH, *Katechismus für das deutsche Volk*.

³⁸³ V letech 1904-6 byl jejím předsedou Hans Hartl (1858-1939), matematik a rovněž žijící v Liberci. Před rokem 1918 poslanec říšského sněmu za Deutsche Volkspartei, v Československu senátor za Deutsche Nationalpartei. V letech 1906-1924 jí předsedal Hans Chudaczek (1870-1927), jeden z hlavních organizátorů Výstavy českých Němců (Deutschsöhmische Ausstellung) v Liberci v roce 1906 a od roku 1907 sekretář Obchodní a živnostenské komory v Chebu.

³⁸⁴ V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, IV/3, s. 108).

výzkumy a jinými vlastivědnými projekty.³⁸⁵ Úzké pouto ho pojilo k Německé univerzitě v Praze, nejen osobou Ericha Gieracha, který stál v jeho čele a zároveň v letech 1925-1926 zastával post děkana filosofické fakulty, ale i mnoha dalších odborníků, zejména historiků a etnografů.

Erich Gierach byl nejvýraznějším představitelem národoveckého (völkisch) proudu na Německé univerzitě v Praze a zdatným organizátorem vědeckého i spolkového života v libereckém regionu. Škála jeho aktivit zasahovala od vědy, přes společenské působení až do oblasti politiky.³⁸⁶ Byl členem *Deutsche national Partei*, stranu reprezentoval jako zastupitel na liberecké radnici a v roce 1929 za ni kandidoval do Národního shromáždění. Po jejím zániku v roce 1935 vstoupil do *Sudetendeutsche Partei*. Měl rozsáhlé kontakty s akademickými kruhy a vědeckými institucemi v Německu. V roce 1936 odešel na univerzitu v Mnichově, kde také v roce 1943 zemřel.³⁸⁷

Velkým obdivovatelem Gierachovy vědecké i veřejné práce byl Karl R. Fischer, jedna z nejvýraznějších osobností mezi regionálními vlastivědci horního Ponisí sklonku 19. a především první třetiny 20. století.³⁸⁸ V mnohém ještě navazoval zejména na Adolfa Lilieho a Antona Franze Ressela. Typ angažovaného učitele a vlastivědce (i kronikáře) dovedl ale ještě dál. Stal se komunálním politikem a měl tak možnost realizovat svou představu moderního města spočívající na historické tradici.

Karl R. Fischer pocházel z Lučan nad Nisou.³⁸⁹ Narodil se v roce 1871. Již v dětství se údajně rozhodl pro pedagogickou dráhu. Povolání a poslání učitele (vychovatele) přikládal velký společenský význam. V době, kdy studoval na učitelském ústavu v Litoměřicích, se začal zajímat o moderní německou literaturu. Značný vliv na něj měl týdeník *Freie Bühne für modernes Leben* založený rovněž v roce 1890 a o čtyři roky později přejmenovaný na *Die Neue Rundschau*. Takzvané „grüne Hefte“ byly zrcadlem duchovního života tehdejšího Berlína a tribunou skupiny naturalistů.

³⁸⁵ O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 88.

³⁸⁶ Tamtéž, s. 35-36.

³⁸⁷ Tamtéž, s. 131.

³⁸⁸ Rodiče, sedlářský mistr Cölestin a Klara Fischerovi, mu při křtu dali jméno Karl Richard Oskar. Vedle prvního z nich začal Fischer, snad v souvislosti s ranými básnickými pokusy, používat ještě iniciálu R. Tuto formu jména pak používal až do konce svého života. SOA Litoměřice, pobočka SOKA Jablonec nad Nisou, fond *Karl R. Fischer*, osobní pozůstalost, vlastní životopis.

³⁸⁹ Následující životopisná data byla publikována ve formě příspěvku ve sborníku konference. J. NOVÁ, Karl R. Fischer: učitel, regionální historik a komunální politik, in: M. OUBRECHTOVÁ (eds.), *Julius Lippert a německé prostředí v Čechách, Ústí nad Labem*, 2010, s. 85 - 104.

Mimo jiné zde publikovali autoři úzce spojení se slezským regionem, jako byli Gerhart Hauptmann, Hermann Stehr nebo Wilhelm Bölsche. Společný jim byl odklon od měšťanských hodnot a recepce sociální problematiky.

Na podzim roku 1890 nastoupil Fischer místo učitele na jablonecké chlapecké obecné škole, v budově v jejichž lavicích sám před několika lety sedával jako žák. V roce 1892 složil učitelskou zkoušku pro obecnou školu a o dva roky později svou kvalifikaci rozšířil a přešel na školu měšťanskou. Před polovinou 90. let obeslal profesor Karlovy univerzity Adolf Hauffen školy v oblastech obývaných českými Němci dotazníky týkajícími se národopisu. Ředitel školy, jehož oborem byla matematika a fyzika, pověřil svého mladého podřízeného úkolem získat učitelstvo okresu pro jejich vypracování.³⁹⁰ Osobní kontakt s Hauffenem byl pro Fischera silným impulzem k dalšímu vzdělávání. Od roku 1903 pořádala německá pražská univerzita kurzy, jimž Fischer vděčil za odbornou přípravu především v historickém oboru.

Přes kontakt s akademickým prostředím zůstaly Fischerovy odborné a společenské ambice na půdě regionu. Inspirován pamětním spiskem o zřizování muzeí ve městech s převahou německého obyvatelstva, který v roce 1899 vydala *Společnost na podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen)*, začal s *Řemeslným spolkem (Gablonzer Gewerbeverein)* spolupracovat na realizaci místního muzea.³⁹¹ Snažení muzejního výboru pod Fischerovým předsednictvím bylo završeno slavnostním otevřením expozice 25. března roku 1904 v prostorách obecné a měšťanské dívčí školy. Během následujících několika let se mu podařilo získat pro muzeum samostanou budovu a vytvořit novou expozici, která byla otevřena v roce 1911.

V souvislosti s organizováním muzejních sbírek se Karl R. Fischer začal podrobněji zajímat o dějiny Jablonce.³⁹² Velký význam pro jeho další práci v oboru historie a

³⁹⁰ Dotazníky směřovaly k sestavení bibliografie národopisu českých Němců. Práce pod názvem *Einführung in die deutsch-böhmische Volkskunde* vyšla v roce 1896 jako první díl řady *Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde* vydávané *Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*. V roce 1923 Fischer profesoru Hauffenovi jako výraz vděčnosti dedikoval svou knihu pověstí o doktoru Kittlovi.

³⁹¹ *Denkschrift über die zweckmässigste Art und Weise der Einrichtung und Ausgestaltung der Museen deutschböhmischer Städte und ihnen verwandter Anstalten*, Prag 1899.

³⁹² Do této doby spadá také Fischerova první rozsáhlejší práce z oblasti vlastivědy, zpracování historie jabloneckého střeleckého sboru (Schützenkorps) pro slavnostní tisk z roku 1910. K. R. FISCHER, *Festschrift zur Enthüllung des Kaiser Franz Joseph – Denkmals im Schützenparke und zur Feier des 150jährigen Korpsbestandes am 13., 14., und 15. August 1910*, Gablonz a. N. 1910.

vlastivědy mělo setkání s majitelem smržovského panství Nikolausem Des Fours Walderode v roce 1907, který ho pověřil uspořádáním rodinného archivu. Vedle osobního přátelství s kultivovaným šlechticem znamenal pro Fischera tento úkol novou zkušenost z oboru archivnictví. Zpráva, kterou na základě své práce sepsal a zaslal *Komisi pro novější dějiny Rakouska (Kommission für neuere Geschichte Österreichs)* součásti vídeňské akademie věd, byla hodnocena kladně a v roce 1914 otištěna v periodiku *Archivalien zur neuen Geschichte Österreichs*. Již od roku 1904 byl Fischer korespondujícím členem *Centrální komise pro památkovou péči* ve Vídni. V roce 1908 se stal konzervátorem uměleckých památek v okrese Jablonec a od roku 1914 zastával stejný post pro archivní záležitosti i v politických okresech Liberec, Frýdlant a město Liberec. Svými současníky, ale i regionálními vlastivědci i historiky dalších generací, byl Fischer oceňován za to, že v těchto archivech našel mnohé dosud neznámé, cenné historické prameny. Z rozličných témat, s nimiž se při své práci setkal, ho zaujaly především dějiny sklářství.

V roce 1912 vznikla první Fischerova práce na toto téma. Jako pomocný učitel na městské Obchodní akademii v Jablonci byl požádán ředitelem ústavu, aby v rámci vyučovacího programu připravil přednášku o jablonecké sklářské výrobě. Práce vyšla jako součást výroční zprávy školy a v tomtéž roce ji jako samostatný tisk vydal i muzejní spolek pod názvem *Příspěvky k dějinám jabloneckého sklářského a bižuterního průmyslu (Beiträge zur Geschichte der Gablonzer Glas- und Schmuck-Industrie)*.³⁹³ Zde poprvé načrtl a později v mnoha dalších textech vylíčil Fischer historický vývoj Jablonce, který se stal centrem světového obchodu a položil tak základ stereotypního obrazu, který přejali nejen jeho současníci, ale udržel se po celé 20. století.

Prameny a literatura, jež v ní Fischer citoval, potvrzovaly vazbu na akademické prostředí, znalost pramenného materiálu celozemského i regionálního. Samozřejmostí u něho byla znalost starší vlastivědné literatury regionu. Udržoval úzké kontakty se současníky a znal také práce z českého jazykového okruhu. Čerpal i ze starší tradice historicko-ekonomických prací. Ze starších místních autorů uváděl Bendu, Lilieho nebo Antona Franze Ressela, ale také vlastivědce širšího

³⁹³ K. R. FISCHER, *Beiträge zur Geschichte der Gablonzer Glas-u. Schmuck-Industrie*, Gablonz a. N. 1912.

regionu, například Ludwiga Schmidta³⁹⁴ nebo Amada Paudlera (1844–1905)³⁹⁵ či národopisce a sběratele Roberta Cogho (1835–1902).³⁹⁶ Hojně citoval práce Jana Hrdého (1865–1946).³⁹⁷ Znal také dílo Josefa Vítězslava Šimáka³⁹⁸ a rovněž práci archiváře Františka Mareše o českém a jihočeském sklářství.³⁹⁹ Využíval ale i starší, zato z hospodářského hlediska komplexnější a Fischerovi ideově bližší souhrnné dílo o dějinách českého sklářství a obchodu od právníka a tajemníka Obchodní a živnostenské komory v Praze Edmunda Schebka. Z hlediska hospodářských dějin regionu Fischer do jisté míry navazoval na tradici započatou Carlem Josephem Czoernigem, jehož rovněž citoval. Z oboru hospodářských dějin znal starší i novější díla. Pro doložení stavu průmyslu koncem 18. století používal například práci Josepha Antona Schreyera.⁴⁰⁰ Nevynechal ani aktuální analýzu současného stavu jednoho ze sklářských odvětví z pera tehdejšího koncipienta Obchodní a živnostenské komory v Liberci Karla Kostky.⁴⁰¹ Vedle hospodářských ukazatelů ho zajímala také umělecká úroveň sklářství. K tomuto tématu měly nejvíce co říci práce kunsthistorika Gustava Edmunda Pazaureka.⁴⁰² Fischerův text ovšem stál

³⁹⁴ L. SCHMIDT, *Statistisch-topographische Beschreibung der gräflich von Harrach'schen Domäne Starckenbach mit besonderen Rücksicht auf ihre Forste*, Prag 1879. Ludwig Schmidt byl redaktorem časopisu *Vereinsschrift für Forst-, Jagd- und Naturkunde* vydávaného spolkem Böhmischer Forstverein.

³⁹⁵ Amad Paudler, kněz a gymnaziální profesor z České Lípy. Zakladatel vlastivědného a turistického spolku Nordböhmisches Excursionsclub, v jehož periodiku *Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursions-Clubs* uveřejnil množství článků.

³⁹⁶ Robert Cogho, bývalý voják, mimo jiné i účastník prusko-rakouské války (v pruských řadách), žil ve Warmbrunnu, dnes části města Jelenia Góra (Hirscheberg) s názvem Cieplice Śląskie-Zdrój. Byl členem Riesengebirgsverein a Gesellschaft für Schlesische Volkskunde. Měl italské předky a jedním z témat, jemuž se věnoval, byly pověsti o Vlaších neboli Benátčanech (Walen, Venediger), kteří jsou zmiňováni pramech ze 14. -16. století a pravděpodobně jako prospektori zkoumali horskou krajinu. Fischer citoval jeho práci *Volkssagen aus dem Riesen- und Isergebirge*. R. COGHO, *Volkssagen aus dem Riesen- und Isergebirge*, Warmbrunn 1905.

³⁹⁷ Jan Nepomuk Hrdý, kněz a amatérský historik, působil jako farář v německojazyčných oblastech (Klíny u Litvínova – Göhren, Josefův Důl – Josefthal v Jizerských horách). Jeho články vycházely v češtině i němčině v různých vlastivědných časopisech. Mnohé zůstaly pouze v rukopise. SOA Litoměřice, pobočka SOKA Jablonec nad Nisou, fond *Jan Nepomuk Hrdý*, osobní pozůstalost.

³⁹⁸ Fischer cituje zejména J. V. ŠIMÁK, *Příběhy města Turnova nad Jizerou, I. Od založení města do roku 1620*, Turnov 1903.

³⁹⁹ František Mareš 1850–1939, ředitel schwarzenberského archivu v Třeboni. Fischer cituje F. MAREŠ, *České sklo. Příspěvky k dějinám jeho až do konce XVIII. století. Se zvláštním ohledem na jižní Čechy*, Praha 1893.

⁴⁰⁰ J. A. SCHREYER, *Kommerz, Fabriken und Manufacturen des Königreich Böhmen: theils, wie sie schon sind, theils wie sie es werden könnten. Ein nützliches Handbuch für teutsche Kaufleute*, Prag und Leipzig 1790.

⁴⁰¹ Karl Kostka 1870–1957, právník, později politik a člen Deutschdemokratische Freiheitspartei a v letech 1935–1938 její předseda. Po vzniku Československa poslanec a senátor Národního shromáždění. Od roku 1896 pracoval pro Obchodní a živnostenskou komoru v Liberci, kde od roku 1927 zastával funkci prvního tajemníka. V letech 1929–1938 byl starostou Liberce. Fischer cituje jeho spisek věnovaný výrobním společenstvům: K. KOSTKA, *Die Produktivgenossenschaft der Hohlperlenherzeuger in Gablonz*, Sonderausdruck aus dem 2. und 3. Hefte des II. Jahrgang Der Annalen des Gewerbebeförderungsdienstes des k. k. Handelsministeriums, Wien und Leipzig 1908.

⁴⁰² G. E. PAZAUREK, *Perlen und Perlenarbeiten*. Darmstadt 1911.

především na platformě německojazyčné české historiografie. Nechyběly proto odkazy na články Ludwiga Schlesingera a pramenné studie Adalberta Horcicky.⁴⁰³ Cestu k historii nacházel Fischer rovněž skrze genealogické studium. V jeho výpiscích z různých archivních pramenů a výstřižcích z novinových zpráv a časopiseckých článků nalézáme poznámky o jemném předivu vazeb mezi významnými rody celého regionu, ale také o vlastní rodině a předcích. Rodopis, (Familienforschung, Sippenforschung) byl ostatně aktivně rozvíjen v rámci nově vzniklého sudetoněmeckého vlastivědného ústavu (*Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung*).

Shromážděné informace zúročil Fischer v množství časopiseckých článků. Publikoval v regionálních vlastivědných časopisech, *Ročenkách německého horského spolku (Jahrbuch des deutschen Gebirgsvereines)*, *Mitteilungen des Nordböhmisches Exkursionklubs*, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues* a dalších. Díky kontaktům s univerzitním prostředím se Fischerovy příspěvky začaly postupně objevovat i v časopisech s širší působností. V periodiku *Deutsche Arbeit* a především v *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*.⁴⁰⁴

Několik prací Karla R. Fischera vyšlo samostatně. Vedle již zmíněných *Příspěvků k dějinám jabloneckého sklářského a bižuterního průmyslu* z roku 1912, to byla především odborně vysoce ceněná studie o sklářském rodě Schürerů, kterou vydal v Praze v roce 1924 *Spolek pro dějiny Němců v Čechách*.⁴⁰⁵ V Jablonci pak vyšly další tři Fischerovy práce. První z nich byla v roce 1924 brožurka *Doktor Kittel – severočeský Faust v pověsti a v historii*, doprovázená kresbami malíře Eduarda Enzmannna.⁴⁰⁶ Návratem k tomuto tématu byl v roce 1932 titul *Doktor Kittel – Pověsti a jiné národopisné bohatství Jizerských hor*.⁴⁰⁷ V roce 1925 vyšlo, v rámci řady *Vlastenecká knihovna Jizerských hor (Heimatbücherei des Isergebirges)* vydávané vlastivědným kroužkem *Jablonecko-tanvaldského spolku učitelů*,

⁴⁰³ Adalbert Horcicka 1858–1913, absolvent pražské univerzity, středoškolský pedagog, patřil k okruhu autorů publikujících v *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*.

⁴⁰⁴ Časopis vycházel v Praze a byl zde také původně tištěn. Od šedesátého prvního ročníku, který vyšel v roce 1923, však tisk zajišťoval podnik Emila Böhmeho v Jablonci nad Nisou.

⁴⁰⁵ K. R. FISCHER, *Die Schürer von Waldheim. Beiträge zur Geschichte eines Glasmachergeschlechtes*, Prag 1924.

⁴⁰⁶ K. R. FISCHER, *Doktor Kittel – der nordböhmisches Faust in Sage und Geschichte*, Gablonz a. N. 1924.

⁴⁰⁷ K. R. FISCHER, *Doktor Kittel – Sagen und anderes Volksgut des Isergebirges*, Gablonz a. N. 1932.

pojednání o jabloneckém pasířství.⁴⁰⁸ Když se 26. července téhož roku konala slavnost u příležitosti 150 let vzniku sklářské osady Kristiánov, byl Fischer hlavním řečníkem a pro vydávaný sborník napsal stěžejní historickou studii.⁴⁰⁹ Německá univerzita v Praze ocenila jeho přínos historické vědě udělením čestného titulu doktora filosofie. Slavnostní promoce proběhla v Jablonci 16. července 1931 u příležitosti oslavy jeho šedesátých narozenin.

Od roku 1908 působil Fischer v komunální politice. Do městského zastupitelstva byl poprvé zvolen v roce 1910. O osm let později, 10. září 1918 se stal starostou a v této funkci prožil i vznik Československa.⁴¹⁰ V čele města setrval patnáct let až do počátku roku 1934. Dvacátá léta 20. století se i díky němu stala pro Jablonec obdobím hospodářského a kulturního rozvoje. V atmosféře trvalé nespokojenosti německého obyvatelstva s národnostním uspořádáním nového státu byl ale tento rozvoj vnímán do značné míry jako akt vzdoru, boje za svébytnost, za sebeurčení. Fischerovy vzdělávací, osvětové a kulturní snahy tak díky dobové situaci získaly na naléhavosti a měly značný aktivizační potenciál i v politické rovině. Byl členem původní liberecké *Deutsche wissenschaftliche Gessellschaft*. Po vzoru vysokoškolských týdnů (Hochschulwochen), které pořádala ve spolupráci s pražskou německou univerzitou, organizoval od roku 1923 podobnou akci také v Jablonci (Gablونzer Hochschulwochen). Prostřednictvím *Společnosti pro německé národní vzdělávání v Československé republice (Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowakischen Republik)* sídlící rovněž v Liberci, v jejímž představenstvu zasedal, organizoval spolupráci se spřízněným kulturním prostředím německé menšiny v sousedním Slezsku. Navázal tak osobní kontakt s některými německými literáty se slezskými kořeny, jejichž dílo obdivoval již jako student, především s Hermannem Stehrem s Gerhartem Hauptmannem.⁴¹¹ V roce 1922 uspořádal v Jablonci tzv. Jizerskohorský týden (Isergebirgswocbe), přehlídku

⁴⁰⁸ K. R. FISCHER, *Gablونzer Gürtlergewerbe*, Gablونz a. N. 1925. Svazek označený jako 1 díl Heimabücherei des Isergebirges obsahuje vedle Fischerovy studie ještě pojednání Rudolfa K. Langa *Die Genossenschaft der Gürtler in Gablونz a. N.*

⁴⁰⁹ K. R. FISCHER, *Gedenkschrift zur Feier des 150jäh. Bestandes der Siedlung Christiansthal 1775-1925*, Reichenberg b. d.

⁴¹⁰ Jablonec byl v prosinci roku 1918 obsazen československými vojáky. Starosta Fischer proti tomuto aktu protestoval, ale podvolil se. J. KAŠPAR, *Jablonecký starosta Karl Richard Fischer (1871-1934)*. Intelektuál úspěšným politikem (Pokus o zhodnocení osobnosti), *Fontes Nissae V.*, 2004, s. 74-76.

⁴¹¹ K. R. FISCHER, Gerhart Hauptmann in Gablونz a. d. N., *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines*, roč. 43, 1933, s. 24-27.

kultury regionu, která zahrnovala výstavy uměleckořemeslných výrobků, ale i koncerty, divadelní představení a přednášky.⁴¹² V roce 1926 proběhl v podobném duchu také Slezský kulturní týden (Schlesische Kulturwoche).

Rozvoj regionální literární tvorby se Fischer snažil podpořit založením společnosti pojmenované podle svého přítele, kolegy a spolupracovníka, autora próz s jizerskohorskou tematikou Gustava Leutelta. Vedle literátů, o nichž již byla řeč, našli v Karlu R. Fischerovi velkého příznivce také místní výtvarní umělci. Moderní umění se snažil prosadit i ve veřejném prostoru. Město pod jeho vedením financovalo množství veřejných staveb. Mezi nejvýznamější patří kostel Nejsvětějšího srdce Páně a nová radnice, dodnes neodmyslitelné dominanty Jablonce.

Karl R. Fischer byl členem *Německé národní strany (Deutsche national Partei)* a kandidoval za ni ve volbách do obecního zastupitelstva. Tato strana měla téměř po celé meziválečné období v jabloneckém městském zastupitelstvu většinu. Poté, co se na republikové úrovni se dostala zcela do vleku nacizující se *Německé národně socialistické strany dělnické (Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei)*, byla v roce 1933 její činnost zastavena. Dne 5. února roku 1934 složil proto Karl R. Fischer úřad starosty a deset měsíců poté zemřel.⁴¹³

Životní pouť Karla R. Fischera se uzavřela 6. prosince 1934 jen několik let před začátkem druhé světové války. Při každé příležitosti – jako učitel, historik i komunální politik dával najevo svou lásku k rodnému regionu. V nespočetných veřejných projevech mluvil o domovině (Heimat). Při jedné ze svých přednášek v roce 1925 ji poeticky charakterizoval jako: „pouto se zemí, místo, kde jsme se narodili a vyrostli, kde k nám každý strom, keř a louka promlouvá“. Domovina byla pro něj úzce spojena s historií, dědictvím díla předků, jejich tradic a zvyků ale také s mateřskou řečí – němčinou. Veškerou Fischerovu činnost lze interpretovat jako pokus o definování moderní, ale ze starých kořenů vyrůstající, německé identity obyvatel horního Ponísí. To se odráží mimo jiné také v publikaci o Jablonci, která vyšla v Berlíně v roce 1930.

⁴¹² J. VELECHOVSKÁ, *Prezentace regionální kultury v rámci jizerskohorských slavností pořádaných v meziválečném období v Jablonci nad Nisou a jejich odezva v dobovém periodickém tisku*, Diplomová práce, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická TU Liberec, 2015.

⁴¹³ E. LEHMANN, J. STREIT (Hrg.), *Der Jeschke-Iser-Gau. Männer und Werke*, Reichenberg 1935, s. 109.

Z hlediska vlastivědné literatury jde o inovativní formát. Monografie věnovaná Jablonci patří do ediční řady, jejímž ústředním tématem byla komunální problematika. Již před první světovou válkou ji začalo vydávat berlínské nakladatelství Deutscher Kummunal-Verlag. Šlo o monografie shrnující rozvoj jednotlivých měst, v nichž byla sledována témata jako formování samosprávy, počet obyvatel a jejich majetkové poměry, sociální a hygienické otázky, veřejně poskytované služby a komunální technika. To vše v historické perspektivě, přičemž zvláštní pozornost byla věnována inovativním zařízením a podnikům, které představovaly mezníky ve vývoji komunálu. V roce 1912 vyšel první díl věnovaným Berlínu a jeho předměstím. Poté následovala další německá města, Frankfurt a. M., Kassel, Magdeburg, Darmstadt a další. Ve dvacátých letech došlo například i na Görlitz (Zhořelec). Od roku 1927 vycházela řada měst německo-rakouských (*Die Städte Deutschösterreich*) zahájená dílem věnovaným Linci, který byl tradičním centrem nacionalismu v Rakousku. Do roku 1930 vyšly také Steyr (Bad Hall), St. Pölten, Klagenfurt a Gmünden. Připravovala se Vídeň. S podporou německých opozičních politiků v Československu začala na konci 20. let vycházet řada nazvaná *Sudetoněmecké samosprávné sbory* (*Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*). Její první díl popisoval Liberec a následovaly Ústí nad Labem, Most, Kamenický Šenov a Teplice-Šanov. V roce 1930 vyšel šestý svazek věnovaný Jablonci.⁴¹⁴

Vydavateli byli formálně Rudolf Lodgman, jakožto jednatel *Svazu sudetoněmeckých samosprávných sborů v Československé republice* (*Verband der sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper in der Tschechoslowakischen Republik*),⁴¹⁵ a Erwin Stein, generální sekretář *Spolku pro komunální hospodářství a politiku* (*Verein für Kommunalwirtschaft und Kommunalpolitik*) se sídlem v Berlíně. Obsah publikací však zaštiťovali starostové jednotlivých měst a tvořili ho místní autoři, především odborníci na jednotlivá odvětví (například urbanizaci či dopravu). Autory retrospektivních kapitol byli někdy regionální vlastivědci, častěji se však objevovali akademicky vzdělaní odborníci. Protože šlo o

⁴¹⁴ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, Band 1., Berlin 1929; *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, Band 6., Berlin 1930. Úvodní slova Erwina Steina.

⁴¹⁵ Poté, co Lodgman jako předseda Německé nacionální strany (National deutsche Partei) a přední představitel politického negativismu nezískal mandát v parlamentních volbách v roce 1925, stáhl se téměř zcela z politické scény a ponechal si pouze funkci v čele Svazu německých samosprávných sborů v Československé Republice (*Verband der sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper in der Tschechoslowakischen Republik*).

reprezentativní publikace, byli k jejich tvorbě přizváni i výtvarní umělci nebo spisovatelé, jejichž díla měla ve čtenářích umocnit emotivní vazbu k danému místu. Knihy představovaly již svým tématem a záměrem politikum. Jednalo se o potvrzení stereotypu, v jehož rámci bylo městské právo, samospráva a v moderní době výkony komunální politiky interpretovány jako doména německého etnika napříč celou střední Evropou.

Předmětem prvního dílu sudetoněmecké řady se logicky stal Liberec, neboť měl jako statutární město z hlediska dějin samosprávy mezi městy s německou většinou obyvatelstva zcela zvláštní a významné postavení. V úvodním slově však jeho autor Erwin Stein vyslovuje domněnku, že vzorem pro ostatní města je nejen jeho historický vývoj, ale rovněž posledních deset let, kdy se zdejší samospráva osvědčila i v prostředí Československa.⁴¹⁶ Díl věnovaný Jablonci nad Nisou přinášel čtenářům příběh „amerického“ vzestupu. Obec, která městský statut získala až v roce 1866, se svého významu dopracovala „vlastními silami, bez vnější pomoci“.⁴¹⁷

Vydání libereckého dílu podpořil starosta Franz Bayer,⁴¹⁸ který k němu rovněž napsal předmluvu, a ředitel magistrátu (Magistratsdirektor) Otto Ringlhaan. Redakční práci měl na starosti architekt Karl Kerl, který je vedle dalších libereckých osobností a odborníků také autorem některých kapitol.⁴¹⁹ Publikaci věnovanou Jablonci opatřil předmluvou Karl R. Fischer, který rovněž napsal některé kapitoly. Další texty jsou, podobně jako v případě Liberce, dílem vybraných osobností veřejného života a místních odborníků na jednotlivé obory městské správy.⁴²⁰

⁴¹⁶ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Úvodní slovo Erwina Steina.)

⁴¹⁷ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Úvodní slovo Erwina Steina.)

⁴¹⁸ Starosta Liberce v letech 1893-1929. Pocházel ze Žatce. Byl očním lékařem a v Liberci se usadil v roce 1883. Od roku 1885 byl členem městského zastupitelstva. Zvolen byl za Deutschnationale Partei. V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, IV/3, s. 235-236.

⁴¹⁹ Karl Kerl byl zaměstnancem územně plánovacího oddělení města Liberce. Netajil se radikálními nacionalistickými názory. Od roku 1933 stál v čele Metznerbundu.

⁴²⁰ Pro představu o zastoupení odborností uvádím autorský kolektiv knihy věnované Jablonci. Vedle Karla R. Fischera jsou jmenováni v abecedním pořadí: místopředseda Německého horského spolku (Deutscher Gebirgsverein) Gustav Adolph, Josef Basler, Richard Bernhard, profesor na dívčím reformovaném reálném gymnáziu Otto Demuth, ředitel státního reálného gymnázia Karl Fritsch, ředitel městské plynárny Willy Gaeßler, stavební rada Karl Hartmann, ředitel tramvajové dopravy Oskar Hausmann, významný jablonecký exportér, obchodní rada Heinrich Hoffmann, lékař Gustav Hoffer, přednosta kanceláře Albert Hollmann, městský zastupitel Josef Hoßner, právník městský vrchní rada Franz Hudetschek, vrchní stavební komisař Friedrich Jäger, šéf městského stavebního úřadu August Klamt, ředitel obchodní akademie Emil Knopp, ředitel banky Richard Kober, ředitel vodáren Ernst Kretschmer, učitel Franz Krombholz, sekretář

Publikace věnovaná Liberci je rozčleněna do šesti hlavních kapitol. První, s názvem *Das Werden der Stadt* je věnována historickému vývoji. Obsahuje podkapitoly o krajině, osídlení, vzniku města, památkách, stavebním vývoji města a jeho obyvatelstvu. Druhá kapitola je nazvána *Obec (Die Gemeinde)* a obsahuje informace o obecním zřízení (*Gemeindeverfassung*), hospodaření, a městských podnicích - elektrických závodech, tramvajové dopravě a plynárně. Ve třetí kapitole je popsána kultura, která zde zahrnuje školství, vědu a osvětu, výtvarné umění a městskou uměleckou sbírku, vlastivědné sbírky, uměleckoprůmyslové muzeum, hudbu, divadlo, počátky tělesné výchovy (*Turnerstvi*) a sport. Následuje hospodářství, pod které je zahrnut především rozvoj místního textilního průmyslu, ale i dalších odvětví. Obsahuje podkapitoly věnované Obchodní a živnostenské komoře a odbornému školství. Rovněž je zde popsán rozvoj obchodu, peněžnictví a pojišťovnictví. Další kapitolou je *Péče (Fürsorge)*, v níž nalezneme témata: zdravotnictví, péče o mládež a podkapitoly o specializovaných ústavech a institucích. Rovněž je zde věnován prostor vodárenství, kanalizaci a prevenci požárů. Poslední kapitola pojednává o dopravě a dotýká se rovněž tématu turistického ruchu.

Jablonecká monografie má hlavních kapitol deset a oproti o rok mladší liberecké je její obsah uspořádán podstatně přehledněji. První kapitola s názvem *Das Gablonzer Industriegebiet* je věnována všeobecnému popisu polohy, krajiny, osídlení a počátkům zdejšího sklářského a bižuterního průmyslu. Druhá kapitola je již zacílena přímo na město, především na jeho vývoj správní, stavební a hospodářský. Název třetí kapitoly *Umělecké řemeslo a průmysl (Kunstgewerbe und Industrie)* zdůrazňuje uměleckou stránku zdejšího průmyslu. Vedle sklářství a hlavních odvětví bižuterního průmyslu obsahuje také podkapitolu o dalších průmyslových oborech a rovněž o odborném školství. Následuje kapitola *Obchod a doprava (Handels und Verkehr)* v níž je hlavním tématem export, dopravní spojení města se světem a rovněž situace v městě samotném, především tramvajová doprava. Značný

Společenstva pasířů (*Gürtlergenossenschaft*) Rudolf K. Lang, učitel ve výslužbě a spisovatel Gustav Leutelt, předseda Gremia exportérů (*Gremium der Exporteure*) a jeden z nejvýznamějších jabloneckých podnikatelů Jakob Mahla, bankovní ředitel ve výslužbě Richard Näbe, městský radní Josef Noswitz, účetní ve výslužbě Gustav Palme, městský veterinář Rudolf Passian, vrchní stavební komisař Wilhelm Pilz, učitel a místostarosta Reinhard Priebisch, ředitel městských elektrických podniků Josef Reiner, učitel Heinrich Schwan, univerzitní profesor Ernst Schwarz, profesor na státní odborné uměleckoprůmyslové škole Rudolf Schierz, ředitel dívčího reformovaného reálného gymnázia Anton Stark, městský knihovník Julius Streit, stavební rada Josef Ulbrich, ředitel městského úřadu Karl Utischill, primář okresní nemocnice Richard Welzel, obchodní rady Max Woperschalek, sekretář Gremia exportérů Anton Wünsch, městský radní Adolf Zasche.

význam nejen pro obyvatele města, ale rovněž pro zdejší podnikatele měly komunální podniky popsané v kapitole *Elektrina, plyn a vodní síla (Elektrizität, Gas und Wasserkraft)*. Kapitola o kultuře je nazvaná *Lidová kultura (Volkskultur)* čímž je zdůrazněn její regionální, nikoli folklórní charakter. Následují dvě kapitoly věnované sociální péči a zdravotnictví. Pod *Veřejně prospěšná zařízení (Wohlfahrtseinrichtungen)* jsou zařazeny podkapitoly: chudinská péče, péče o mládež, okresní nemocnice a místní hasičské sbory. *Zdravotní péče (Gesundheitspflege)* pojímá téma širěji a popisuje bytovou situaci ve městě, vodovodní a kanalizační síť, lázně, dokonce městská jatka, záležitosti trhů, parky a výletní místa v okolí, zařízení pro léčení plicních chorob, tělovýchovu a sport. Samostatná kapitola je věnována školství. V poslední kapitole je vylíčeno okolí Jablonce jako vhodného místa pro rekreaci a turistiku.

Městské monografie Liberce a Jablonce ukazují, jak bylo vnímáno postavení obou měst. Obsahy v mnohém odráží obecné akcenty národoveckého diskurzu. Například lidovou kulturu (Volkskultur) nebo péči o mládež (Jugendfürsorge). Na druhé straně respektují místní specifika. Texty fixují stereotypní obrazy, Liberce jako nejvýznamnějšího města českých Němců, jehož síla spočívá v oblasti hospodářství a průmyslu a Jablonce jako centra exportu. Pro Frýdlant bohužel podobná práce chybí.

V době, kdy vyšly obě knihy, bylo již publikováno několik svazků nové frýdlantské vlastivědné řady. O něco později se podobného projektu dočkalo také Liberecko a Jablonecko. Jednalo se opět o aktivitu místních učitelských spolků. Tentokrát však úzce spolupracovaly se *Spolkem pro vlastivědu Ještědsko-Jizerské župy (Verein für Heimatskunde des Jeschken-Isergaues)* a především s Erichem Gierachem, čímž se všechny tři do značné míry propojily a sladily. Vlastivědné snahy ve 20. a 30. letech již byly značně ovlivněny silicím národoveckým vlivem. Byly efektivně organizovány nově vznikajícími spolky a institucemi.

Vlastivědné řady vydávané téměř současně a podle stejného vzoru sice nabízejí možnost srovnání. Důsledkem nastupujícího národovectví byla ale do značné míry také unifikace, která vycházela z odborného, akademickým prostředím silně ovlivněného, diskurzu.

Na frýdlantském případě je vidět, jak se způsob práce a její organizace měnila. Po souhrnném vědeckém popisu regionu toužilo frýdlantské učitelstvo desetiletí,

neboť v této oblasti zůstávalo stále krok za svými kolegy z Liberecka a Jablonecka. První rukopisy popisující některé obce (Ortsbeschreibungen) vznikly již v letech 1870 a 1871. V roce 1889 rozeslal tehdy ještě *Pedagogický spolek (Pedagogische Verein)* třicetipoložkový dotazník, díky němuž vznikly další popisy. V roce 1909 podal předseda literárního odboru *Frýdlantského učitelského spolku (Friedländer Lehrerverein)* návrh na vydání vlastivědy. Byl zvolen vlastivědný výbor, v jehož čele jako redaktor stanul odborný učitel z Nového Města pod Smrkem Josef Schmied. Ten se ale již v roce 1911 přestěhoval do Litoměřic, kde přijal místo na místním gymnáziu. Z jeho spolupracovníků odevzdal do té doby zpracovanou stať pouze profesor Josef Blumrich (1865-1949), raspenavský rodák, jehož působištěm byl vzdálený Bregenz. Týkala se geologických poměrů regionu a nesla název *Minerály a horniny frýdlantského okresu (Minerale und Gesteine des Friedländer Bezirkes)*. Na zasedání vlastivědného výboru 30. března 1912 byl ustanoven Schmiedovým nástupcem učitel v Černousích Josef Schubert a v hrubých obrysech stanoven plán prací, který byl pak v užším výboru podrobněji dopracován. Podle něj mělo být vydávání vlastivědy zahájeno popisem krajiny Frýdlantska, který se měl stát výchozím bodem celé publikační řady. Vyskytly se ovšem komplikace. Příspěvky nebyly odevzdávány v potřebném pořadí a potíže nastaly i s výběrem vhodných spolupracovníků. V době války a v rozkolísané situaci po válce se práce téměř zastavily. Přesto v této době vznikla část nazvaná *Toulky vlastí (Die Wanderungen in der Heimat)* od Josefa Schmieda a příspěvek okresního školského inspektora Ewalda Krause (*Unser heimisches Schulwesen*) Nový impulz dostaly přípravné práce v lednu roku 1922, kdy na nich začal spolupracovat spolek pro *Vlastivědu Ještědsko-Jizerské župy*. Již v roce 1920 si totiž Erich Gierach, tehdejší redaktor spolkového časopisu *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues*, předsevzal (a předložil v tom smyslu také návrh spolkovému výboru), vydat vlastivědy pro ty zájmové oblasti činnosti spolku, kde chybí, nebo jsou zastaralé. Valné shromáždění vlastivědného spolku návrh projednalo a schválilo 6. ledna roku 1922. Souhlasil i *Frýdlantský učitelský spolek (Friedländer Lehrerverein)*. Gierach pomohl najít nové spolupracovníky, především pro zpracování starších dějin regionu.⁴²¹

⁴²¹ J. SCHMIED, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil., I. Friedländer Landschaft, Friedland 1924, s. 5-6. (Předmuva Ericha Gieracha a Josefa Schuberta.)

Aby bylo vydávání méně závislé na postupném dodávání příspěvků, byla publikace rozdělena na dva celky. První měl být rozčleněn do šesti svazků podle témat, realizovány byly však pouze tři. Druhý obsahoval dějiny jednotlivých obcí, což je struktura známá již z jablonecké vlastivědy Adolfa Lilieho a liberecké vlastivědy Antona Franze Ressela. Vlastivěda ovšem vycházela po jednotlivých sešitech, což bylo také obvyklé. Podobně vydával například své pramenné studie Julius Helbig.⁴²²

První svazek byl věnován krajině (*Die Friedländer Landschaft*), druhý etnografickým tématům (*Friedländer Volkskunde*) a třetí historii (*Die Geschichte des Friedländischen*). Jednotlivé sešity náležející do těchto svazků však vycházely dosti chaoticky. Jako první sešit prvního dílu nové frýdlantské vlastivědy si čtenáři mohli přečíst již zmíněné Schmiedovy *Toulky* - cituplné líčení krajiny Frýdlantska. Druhý sešit obsahoval pojednání geologické (*Die Erdgeschichte der Heimat*) od Heinricha Stenzela a již dříve zmiňovaný Blumrichův text o minerálech a horninách doplněný dalším věnovaným speciálně lokalitě Jizerská louka (*Die Iserwiese*). Tématem třetího sešitu prvního svazku všeobecné části bylo rostlinstvo. O něm pojednávala stař madičkého pražského botanika Franze Firbase (1902-1964) *Rostlinstvo Frýdlantska* (*Die Pflanzendecke des Friedländischen*). Ve čtvrtém sešitě popsal rodák ze Dvora Králové, významný přírodovědec, profesor na univerzitě ve Wroclawi Ferdinand Albin Pax (1858-1942) zvířectvo regionu (*Die Tierwelt des Friedländer Bezirkes*), ten však vyšel až v roce 1933.

Mezitím už k čtenářům dostaly další sešity druhého svazku všeobecné části, který shrnoval národopisné téma. V prvním sešitě z roku 1926 popsal profesor libereckého gymnázia Hans Dittrich (1885-1981) zdejší nářečí (*Die Mundart des Bezirkes Friedland*).⁴²³ Druhý a třetí sešit byl věnován osídlení. Autorem textů dvou sešitů s názvem *Die Flur und Siedlung* o dějinách plužiny a osídlení byl jeden z

⁴²² Stejný způsob zvolili mnozí další například při vydávání církevních a školských dějiných Jablonce farář Josef Ressel již v 70. letech 19. století. Ta bohužel zůstala vzhledem k malému počtu předplatitelů nedokončena. J. RESELL, *Geschichte der Kirche und Schule in Gablonz*.

⁴²³ Pocházel z Jeřmanic (Hermannsthal) u Liberce. V době pražských studií se seznámil s mládežnickým hnutím Wandervogel (Tažní ptáci). Na počátku první světové války dobrovolně narukoval a stejně jako Erich Gierach záhy upadl do ruského zajetí. Až v roce 1920 se dokončil vysokoškolské vzdělání a stal se učitelem Němčiny. V roce 1926 se začal podílet na činnosti Gierachem založeného Ústavu pro sudetoněmecká bádání a věnoval se výzkumu nářečí. J. ULBRICHT, *Kulturelle Prägung und politische Versuchung. August Sauer – Vaterfigur der jungen Generation*, in: S. HÖHNE (Hrsg.), *August Sauer (1855-1926). Ein Intellektueller in Prag zwische Kultur- und Wissenschaftspolitik*, Köln, Weimar, Wien 2011, s. 39-78, s. 41.

výrazných představitelů národoveckého proudu, budoucí profesor národopisu a starších dějin na Lipské univerzitě Bruno Schier (1902-1984).⁴²⁴ V dalších dvou sešitech vyšlo také jeho pojednání o vybavení domácnosti (*Haus und Hausrat*). Třetí svazek všeobecné části byl věnován historii regionu. První sešit pojednával o nejstarších dějinách (*Vorgeschichte des Friedländischen*) a vyšel v roce 1926. Jeho autorem byl Martin Jahn (1888-1974), kustod prehistorických sbírek Muzea ve Wroclavi (Breslau). Druhou část a další dva svazky naplnil svým pojednáním o dějinách Frýdlantska do třicetileté války (*Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des 30jährigen Krieges*) Ernst Alwin Seeliger, vrchní školní rada v Žitavě. Jako dodatek k témuž svazku vyšel v roce 1930 text ředitele měšťanské školy ve Frýdlantu, městského kronikáře Vincenze Preißlera pojednávající o nedávné a bolestné minulosti, *Vlast za světové války (Die Heimat im Weltkrieg)*. Jedná se o jednu z nejzajímavějších statí, která ve vlastivědné řadě vyšla. Preißlerovi byla inspirací práce ředitele školy Otto Paula Thomase o městečku Schlettau na saské straně Krušných hor.⁴²⁵ V případě Frýdlantska jde ovšem o spisek nesrovnatelně skromnějšího rozsahu. Tématem obou je popis válečné reality nikoli z pohledu velkých dějin, ale jako každodennosti regionu. Vedle důsledků války ve veřejném životě, z nichž nejcitelnější byla mobilizace, změn v činnosti úřadů, školství, zásahů do hospodářství, například rekvizice kovů, ale také drahota a nouze a celková nálada obyvatelstva. Samostatnou kapitolu tvoří popis institucí, které se snažily s nouzí a nedostatkem bojovat. Byla popsána charitativní činnost různých spolků, například Červeného kříže a nechyběla samozřejmě informace o padlých na válečných bojištích a pomnicích, které pro uctění jejich památky vybudovaly jednolitivé obce. Poslední část je věnována „převratu a novým pořádkům“ (*Umsturz und Neuordnung*). Je zde vylíčeno zhroucení Rakouska-Uherska, vyhlášení provincie Deutschböhmen i obsazení regionu československými ozbrojenými oddíly. Doslovně je uveden text protestu

⁴²⁴ Pocházel z Vrchlabí. Studoval germanistiku, slavistiku, historii a geografii na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. V roce 1926 byl promován na doktora filosofie a texty pro frýdlantskou novou vlastivědnou řadu byly jeho první větší publikovanou prací. V roce 1932 se habilitoval pro národopis, o dva roky později získal profesuru v Lipsku. Jeho vědecká kariéra byla tedy rychlá. Angažoval se rovněž v politice. Od roku 1934 byl členem Sudetoněmecké strany. P. LOZOVIUK, *Interethnik*.

⁴²⁵ O. P. THOMAS, *Kriegschronik und Heldenbuch der Stadt Schlettau im Erzgebirge 1914-1920. Eine Heimatsgeschichte der Jahre 1914 Bis 1920 zugleich eine allgemeine Geschichte des inneren Krieges*, Schlettau 1920.

frýdlantské městské rady proti připojení k Československu.⁴²⁶ Podrobný popis je věnován také volbám z roku 1919 a volebním výsledkům jednotlivých politických stran v regionu. Na posledních stránkách, nikoli však poslední významem, nalezneme vyjádření o nepříznivém postavení zdejšího obyvatelstva v Československu a naději na nový zvrat spojovanou s prosazením práva na sebeurčení (Selbstbestimmungsrecht).⁴²⁷ Stat' je doplněna fotografiemi a barevnou přílohou obsahující různé dobové dokumenty, průkazy a nouzové poukázky.

V srpnu roku 1934 zemřel předseda vlastivědného výboru frýdlantského učitelského spolku a jeden z vydavatelů vlastivědné řady Josef Schubert. Na několik let se vydávání nových sešitů zastavilo. Novým spolupracovníkem Ericha Gieracha, který byl již tehdy zcela zaneprázdněn prací v národoveckých institucích a zakrátko odešel na univerzitu v Mnichově, se stal frýdlantský okresní školní inspektor Josef Mühlberger. V roce 1938 vyšel již s podporou *Ústavu pro sudetoněmecké bádání německé vědecké společnosti v Liberci (Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung der deutschen wissenschaftlichen Gesellschaft in Reichenberg)* čtvrtý sešit třetího, historického svazku všeobecné části s textem profesora Karlovy univerzity Wilhelma Wostryho o Albrechtu z Valdštejna (*Der Herzog von Friedland*).

Až s počátkem 30. let začali vydávat nové vlastivědné řady také učitelé z Liberecka a Jablonecka. Nová *vlastivěda okresu Liberec v Čechách (Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen)* vycházela na pokračování od roku 1931 a měla podobně jako frýdlantská řada podobu sešitů. Lišily se pouze větším formátem. Vydavateli byla trojice učitelských spolků libereckého okresu (*Reichenberger Lehrerverein, Lehrerverein des Landbezirkes Reichenberg, Kratzau-Grottauer Lehrerverein*) a *Spolek pro Vlastivědu Ještědsko-Jizerské župy (Verein für Heimatskunde des Jeschken-Isergaues)* pod Gierachovým vedením. Distribuci zajišťovalo knihkupecví Paula Sollorse, které patřilo původně *Německému zemskému učitelskému spolku (Deutscher Lehrerverein in Böhmen)* z něhož se v roce 1920 nově konstituoval *Německý učitelský svaz v Československém státě (Deutscher Lehrerbund in tschechoslowakischen Staat)*.⁴²⁸ Redaktory projektu byli

⁴²⁶ V. PREIBLER, Die Heimat im Weltkriege, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Geschichte des Friedländischen, Friedland 1930, s. 74-75.

⁴²⁷ Tamtéž, s. 78-79.

⁴²⁸ M. VRBICKÝ, Německý učitelský spolek v Čechách 1874-1918, *Fontes Nissae - Prameny Nisy*, roč. 1, Liberec 2000, s. 71-92.

Anton Franz Ressel a Erich Gierach. Ressel však již na počátku roku 1933 zemřel. Nahradil ho učitel z Růžodolu a místní kronikář Franz Spatzal.

V předmluvě k prvnímu dílu je konstatováno, že po čtvrtstoletí od vydání má sice vlastivěda uspořádaná Antonem Franzem Resselem stále vysokou hodnotu (a to i finanční, neboť prý její cena na trhu převýšila původní prodejní cenu, což svědčí o značném čtenářském zájmu), ale bádání od té doby postoupilo již značně kupředu. Navíc Liberec díky Gierachově akvivitě stanul v čele národoveckého proudu, což se mělo v novém zpracování náležitě odrazit.⁴²⁹ Účelem nové vlastivědné řady mělo ještě více aktivovat sounáležitost s regionem.⁴³⁰ Znalostí blízkých, domácích reálií měly být rozšiřovány obzory čtenářů a posilováno jejich vědomí příslušnosti k vyššímu celku.⁴³¹ Právě vymezení místa, které region v tvořící se pospolitosti německých obyvatel Československa zaujímal a role, jež v ní hrál, měly pomoci stanovit příspěvky odborníků z akademického prostředí, které rozvinulo vlastivědnou metodologii, zejména výzkum původu pomístních jmen, jímž argumentovalo ve prospěch německých nároků v pohraničních oblastech, tzv. národní držby.

První díl byl věnován krajině (*Die Landschaft*) a jeho první sešit se nazýval stejně jako v případě frýdlantské řady *Toušky vlastí* (*Wanderungen in der Heimat*). Vyšel v únoru roku 1931. Autorem literárně laděného popisu krajiny byl Josef Syrowatka (1891-1967), liberecký učitel, redaktor časopisu *Deutsche Jugend*, dříve *Österreichs Deutsche Jugend* (nejstarší německý časopis pro mládež v Rakousku). Vedle vlastivědných děl psal také také drobné povídky s regionální tematikou. Byl členem liberecké městské rady, městským kronikářem a archivářem a vedoucím městského muzea v Liberci. Jeho rodiče byli Češi. V roce 1941 si on i jeho žena Ernestine, rovněž učitelka, změnili jméno na Preußler.⁴³²

⁴²⁹ „Ja der Reichenberger Bezirk und mit ihm der gesamte Jeschken-Iser Gau darf sich rühmen, ein Mittelpunkt der heimatkundlichen Bestrebungen geworden zu sein und zu den bestdurchforschten Gebieten von Böhmen zu gehören“. J. SYROWATKA, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, I (Die Landschaft)/1, Reichenberg 1931, s. 3.

⁴³⁰ „Zweck des Werkes ist nicht, Geld zu verdienen oder irgendwelche äußere Vorteile zu erreichen, sondern Zweck ist allein die Liebe zur Heimat zu vertiefen und zur liebevollen Beschäftigung mit ihren Vergangenheit, mit ihren geistigen und wirtschaftlichen Kräften anzuregen.“ Tamtéž, s. 4.

⁴³¹ „Aller Unterricht geht am besten von Heimat aus, weil hier dem Menschen die Dinge bekannt und vertraut sind. Hier haben wir den sicheren Boden unter den Füßen, von dem aus wir weiter schreiten können. Und wie in der Volksschule, so ist es auch in der Volksbildung: eine vertiefte Kenntnis der Heimat öffnet die Augen zu verständnisvollerem Ausblick in die Ferne.“ Tamtéž, s. 4.

⁴³² Jejich synem byl autor dětských knih Otfried Preußler.

Další oddíly tohoto svazku vyšly jako samostatné sešity později. Následovala *Geologie (Die Erdgeschichte)* od Bruno Müllera v červenci 1933 a *Svět kamenů (Die Welt der Steine)* mineraloga, rodáka z Nového Města pod Smrkem Franze Raaze v říjnu 1937. Plánovány byly také *Říše rostlin (Das Reich der Pflanzen)* od odborného učitele v Ruprechticích Rudolfa Nestlera, *Zvířectvo vlasti (Die Tiere der Heimat)*, *Krajina a osídlení (Gelände und Siedlung)* Herrmanna Mairigera, ale k jejich vydání nedošlo.

Druhý díl zahájily dva sešity *Naše nářečí (Unsere Mundart)* Hanse Dittricha. Vydány byly s dvouletým odstupem v listopadu 1931 a únoru 1933. Třetí sešit druhého oddílu se vklínil mezi dva předchozí. Vyšel v červnu 1932. Byl věnován lidovým stavbám (*Der volkstümlicher Volksbau*) napsal ho Bruno Schier. V odstavu čtyř let (v listopadu 1936) k němu přibyl ještě další sešit věnovaný kamenným měšťanským domům (*Das steinerne Bürgerhaus in Stadt und Land Reichenberg*) Karla Friedricha Kühna (1884-1945), architekta a historika umění, který se angažoval v oboru památkové péče.⁴³³

Třetí díl byl zasvěcen dějinám. Ernst Alwin Seeliger pro něj, stejně jako pro frýdlantskou vlastivědu, zpracoval období do třicetileté války (*Geschichte des Bezirkes bis zum 30 jährigen Kriege*). První část textu vyšla v květnu 1936 a druhá o rok později. Třetí sešit byl již opatřen upraveným názvem (*Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland*) a věnoval se významným osobnostem do roku 1618 a promítl se v něm vůdcovský princip (*Führende Männer vor 1618 und ihr Volkstum*). Následující sešit měl obsahovat dějiny Liberecka po roce 1618 (*Geschichte des Bezirkes ab 1618*). Byl zadán Josefu Beralovi, ale nevyšel.

Poslední, čtvrtý díl nesl název *Místní kroniky (Ortschroniken)* a mělo jít o popisy jednotlivých obcí známé již zvláště z přelomu 19. s 20. století. Vyšly ale pouze sešity věnované Liberci z pera učitele, kronikáře a vlastivědce Viktora Luga (1878-1944).⁴³⁴ První a druhý v únoru a v srpnu 1938, třetí v červenci 1940. Čtvrtý sešit o připojených obcích (*Die zu Reichenberg eingemeindeten Vororte*) byl dílem více autorů a posledním, který se dostal do rukou čtenářů.

⁴³³ K. F. KÜHN, *Verzeichnis der Kunstgeschichtlichen und historischen Denkmale im Landkreis Friedland, edice nedokončeného rukopisu*, (K. UHLÍKOVÁ ed.), Fontes Historiae Artium XV., Praha 2013.

⁴³⁴ Viktor Lug pocházel z Lanškrouna a do Liberce se přistěhoval ve věku devíti let se svými rodiči. Studoval historii geografii a němčinu na pražské univerzitě. Od roku 1901 učil na Obchodní škole v Liberci. V roce 1924 byl pověřen vedením městské kroniky.

Na Jablonecku začala nová vlastivědná řada vycházet krátce po vydání prvního sešitu řady liberecké, v roce 1932. Jablonecko tanvaldský učitelský spolek, tak jako frýdlantský a učitelské spolky z Liberecka, ji vydával ve spolupráci se *Spolkem pro vlastivědu Ještědsko-jizerské župy (Verein für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues)*. Karl R. Fischer jako zástupce učitelů z Jablonecka a Tanvaldska a všeobecně uznávaný autor vlastivědných děl na ní spolupracoval s Erichem Gierachem.⁴³⁵ I zde bylo zpracování jednotlivých kapitol zadáno různým autorům, nezřídka odborníkům z akademického prostředí. Podobně jako u Frýdlantska a Liberecka šlo o rozsáhlý projekt, z něhož byl v jabloneckém případě realizován pouze malý zlomek. Nedošlo například na témata dějiny osídlení a průmyslu. Měl je zpracovat Karl R. Fischer, který ale již v roce 1934 zemřel. Po jeho smrti ho ve vydavatelském výboru nahradil učitel a knihovník Julius Streit.

Do vypuknutí druhé světové vyšlo pouze šest sešitů. Úvodní, věnovaný popisu krajiny a přírodních podmínek je z roku 1932. Jeho první část tvoří texty Gustava Leutelta (1860-1947) o obcích jabloneckého soudního okresu (*Die Gemeinden des Gablonzer Gerichtsbezirkes*), ve druhé popsal další regionální autor Adolf Wildner (1882-1966) obce soudního okresu tanvaldského (*Die Gemeinden des Tannwalder Gerichtsbezirkes*). Jedná se o krátké, s jistou mírou poetičnosti zpracované, medailonky. Druhý a třetí sešit dohromady tvořící jeden svazek pojednával o pomístních názvech (*Die Orts- und Flurnamen des Bezirkes Gablonz*). Do rukou čtenářské veřejnosti se dostal s odstupem dvou let (1934). Je věnován památce Karla R. Fischera. Autorem statí je odborník na pomístní názvy, germanista Ernst Schwarz, v té době mimořádný, o rok později však již řádný profesor starší německé řeči a literatury na německé univerzitě v Praze. Na závěr jsou připojeny dvě mapy, do nichž Schwarz vtělil své poznatky o vztahu pomístních jmen a dějin osídlení. Čtvrtý díl zasvěcený geologii (*Die Geologie des Bezirkes Gablonz*) z pera tehdy ještě mladého absolventa oboru geologie na pražské univerzitě Adolfa Watznauera (1907-1990) vyšel v roce 1935. Pátý a šestý sešit věnovaný rostlinstvu (*Die Platzendecke des Bezirkes Gablonz*) následovaly opět v jednom svazku v roce 1939. Jejich autory byli jablonecký učitel Rudolf Geling a malíř Rudolf Wunsch.

⁴³⁵ Vedle Karla R. Fischera a Ericha Gieracha byli členy výboru pro vydávání vlastivědy (Ausschuß für die Herausgabe der Heimatkunde) učitel na odpočinku a městský kronikář ve Smržovce Josef Meißner, jablonecký učitel Ernst Möldner, učitel v Tanvaldě Hugo Simm, jablonecký městský knihovník Julius Streit a učitel a spisovatel z Jablonce Adolf Wildner. Později přibyli ještě učitelé Franz Klamt ze Svárova a Josef Nowotny z Tanvaldu a na posledním vydané svazku spolupracoval ještě učitel Alfons Urban z Jablonce.

Přílohu tvořila vyobrazení rostlin a rovněž mapa dřívějšího politického okresu, která měla být původně součástí nerealizovaných sešitů zaměřených na historická témata.

Nové vlastivědné řady, které byly vytvořeny pro všechny tři sledované oblasti, byly do značné míry propojené a unifikované. Téměř zcela se vytratila hospodářská problematika, důraz na průmysl a obchod, tak typické pro vlastivědy 60. - 90. let 19. století. Naopak rozvíjena byla témata charakteristická pro akademické prostředí Německé univerzity v Praze, především osídlení, nářečí, pomístní názvy a dále témata související s jazykem, kulturou a etnografií. Novým prvkem je také propojování vlastivědy s uměleckou tvorbou - ať už je to využití děl místních výtvarných umělců jako ilustrací k vlastivědným textům nebo angažmá regionálních spisovatelů. Cílem bylo emotivně působit na čtenáře, propojit informace s prožitkem a posílit vazbu k regionu.

Na první pohled by se mohlo zdát, že akademická podpora místních vlastivědných projektů směřuje k posílení regionální svébytnosti. Podstatou v univerzitním prostředí pěstovaných *Volksgeschichte* byla ale kulturní a etnická koncepce německého národa, která ho pojímala jako organický celek. Přes všechna specifika předpokládala a zdůrazňovala společnou podstatu němectví.⁴³⁶ Je smutným paradoxem, že v době, kdy se regionální vlastivěda těšila velké institucionální podpoře a zažila největší badatelský i vydavatelský rozvoj, byla z hlediska účelu degradována na pouhý nástroj popularizace národovecké ideologie.

⁴³⁶ O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 75-76.

4. Krajina (Geografie)

Krajina je prostorem dějin, rámcem i produktem interakcí. Na jedné straně prostor organizuje a strukturuje představy o minulosti, na druhé podléhá historické změně. Zatímco osvícenská věda hlásala specializaci a kategorie prostoru byla tak do značné míry oddělena od kategorie dějin, romantismus a zvláště národně teritoriální koncepty 19. století svedly obě kategorie opět dohromady. V historiografii druhé poloviny 20. století se vedle tradičního proudu, jenž vnímal prostor ve smyslu teritoriálním, geografickým případně topografickým a směřoval vesměs k lokalizaci historických událostí, začal uplatňovat také směr pojímající prostor jako kategorii sociální a kulturní. Od 80. a 90. let 20. století zájem historiků o téma prostoru stoupal. V současné historiografii je kategorie prostoru nahlížena různými způsoby. Mnozí autoři navrhli typologie odpovídající rozdílným přístupům a konceptům.⁴³⁷ V zásadě lze rozlišit tři způsoby pojednání prostoru: geograficko-fyzické, politicko-správní a sociálně-kulturní. Přístup geograficko-fyzický bere mimo jiné v úvahu geografické, podnebné, přírodní podmínky a jejich vliv na ostatní charakteristiky regionu, například sociální skladbu obyvatelstva, jeho ekonomickou aktivitu a podobně. Pojetí prostoru v politickém a správním smyslu otevírá na jedné straně cestu zkoumání historických proměn velkých geopolitických konceptů (mezinárodních vztahů), na druhé straně směřuje k regionální historii a mikrohistorii. Sociální a kulturní pojetí prostoru staví často na konceptu konstruovanosti, ať již sociální, nebo kulturní. Prostor, či krajina, respektive jejich vnímání jsou pak popisovány jako konstrukce, představy. Sem spadá symbolické čtení krajiny a zejména v současné době vlivný koncept míst paměti.

Členění kapitoly sleduje výše uvedená pojetí vnímání prostoru a krajiny a zároveň bere v úvahu způsob, jakým je látka týkající se krajiny traktována ve vlastivědách. Výsledkem jsou proto dvě rámcové kapitoly, z nichž první je věnována tématům geograficko-fyzickým a druhá politickým a správním. K socio-kulturnímu pojetí směřují v závěru obě. V obou kapitolách je totiž reflektována tendence směřující od deskriptivních popisů ke konstruovaným stereotypním obrazům, která se ve vlastivědné literatuře postupně stále více projevovala. Konkrétní témata se často

⁴³⁷ L. ŘEZNÍKOVÁ, Prostor, in: L. STORCHOVÁ a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 36-45.

prolínají a překrývají. V textu se je pokouším nahlížet z různých úhlů a ukázat provázanost a kontinuitu různých prvků a motivů.

Geograficky a fyzicky charakterizovaný popis je základním kamenem všech vlastivědných děl. Již první věty úvodu věnují zpravidla jejich autoři základním informacím tohoto typu, neboť čtenář musí být uveden do prostoru, v němž se bude pohybovat. Následně, v dalších kapitolách, jsou na tento základ nabalovány další charakteristiky, které jsou nezřídka od fyzického popisu odvozeny. Ty odpovídají záměru díla a zájmům jeho autora. S koncem 19. století, kdy byly tyto publikace obvykle dílem pedagogů různých oborů a úrovní odborného vzdělání, přibýval důraz na jakýsi globální popis ve smyslu co nejširší škály oborů a také na kvalifikaci autorů. Vítání byli autoři s odbornou reputací, nebo byli alespoň takoví autoři citováni.

Úvodní kapitolu svého díla, *Kroniky panství Frýdlant a Liberec*, věnoval, jako mnozí jeho následovníci popisu krajiny již Johann Carl Rohn.⁴³⁸ Geografický princip odpovídající osvícenskému pohledu na prostor a krajinu v něm hraje podstatnou roli. Rohn popsal víceméně cestopisným způsobem (obvyklým pro dobové cestopisy) geografické uspořádání obou panství i měst, které byly jejich centry, polohu hlavních komunikací, významných budov, vodních toků, okolních pohoří a podobně. Zároveň se zde již projevil romantický zájem o krajinu. Nápadnou vsuvkou je v jinak stručném textu až poeticky laděná reminiscence na putování po Krkonoších a k prameni Labe, které podnikl se svými studenty v roce 1741.

Přestože v názvu díla Carla Josepha Czoerniga *Topograficko-historicko-statistický popis Liberce*,⁴³⁹ je topografie postavena na první místo, mnoho prostoru jí zde věnováno není. Topografická kapitola v díle tvoří necelou jednu šestinu hlavního textu věnovaného Liberci a zhruba stejný podíl má i v dodatku o Jablonci. Má funkci úvodu (stejně jako zhruba dvojnásobná kapitola historická) k hlavnímu tématu, jímž je oddíl zasvěcený průmyslu. Fyzický popis obsahuje prakticky pouze

⁴³⁸ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 1-13.

⁴³⁹ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*.

pár úvodních stránek. Zbytek je zaměřen především na obyvatelstvo, správu a infrastrukturu.⁴⁴⁰

Okolo poloviny 19. se vlastivědné práce geografickým a fyzickým popisem zabývaly spíše okrajově a v souvislosti s historickým výkladem. Tak je tomu u prací Josepha Gottfrieda Hermana a Hermanna Halwicha.

Výrazně a systematicky se geografickému a fyzickému popisu krajiny věnovaly vlastivědy vydané učitelskými spolky na přelomu 19. a 20. století. V podrobně rozvrženém obsahu jí byly zasvěceny úvodní kapitoly. Fyzický popis regionu je jak u Lilieho jablonecké, tak i u Resselovy liberecké vlastivědy rozvržen do několika kapitol následujících hned po základních informacích správního charakteru, které region umisťují v rámci státního útvaru, ohraničují ho a uvádějí jeho rozlohu a počet obyvatel. Přes zjevnou snahu podat o tématech vyčerpávající informace v přehledně uspořádaném tvaru nechybí téměř poetické pasáže opěvující krásu krajiny. Jednotlivé kapitoly jsou věnovány krajinnému reliéfu, vodstvu, geologickému popisu, rostlinstvu a zvířeně.

V Lilieho jablonecké vlastivědě se krajinou zabývá prvních šesť kapitol. První z nich (*Lage, Größe, Grenzen*) je věnována převážně správě. Následující *Utváření krajiny (Bodengestaltung)* popisuje krajinný reliéf, hlavní horské útvary, které do regionu zasahují. Třetí kapitola *Vodstvo (Gewässer)* obsahuje nejen popis sítě vodních toků, včetně objasnění původu jejich názvů, ale i zmínku o vlivu průmyslu a regulaci. *Geologická skica Jabloneckého okresu (Geologische Skizze des Gablonzer Bezirkes)* vedle informací o geologických poměrech a vývoji regionu objasňuje například i původ tzv. obětních kamenů (Opfersteine). Kapitola *Fauna und Flora - Pflanzen und Tierwelt* je výčtem rostlinných a živočišných druhů doplněných výzvami k ochraně některých z nich. Šestá kapitola *Naturproducte* pojednává o tom, jak je přírodní bohatství regionu využíváno, o zemědělství a lesním hospodářství, ale i těžbě nerostů. Do tématu fyzického popisu lze zahrnout

⁴⁴⁰ Kapitoly zařazené v oddíle I. Topographie: 1. Höhe, Lage, Clima, Boden, 2. Allgemeiner Charakter des Gebietes und seiner Bewohner, 3. Häuser, Bauart, 4. Politische Eintheilung, 5. Plätze, Gassen, Pflasterung, Beleuchtung, 6. Wasserleitungen, 7. Gottesdienstliche und andere bemerkenswerthe Gebäude, 8. Einwohner; Zahl, Religions- und National-Verschiedenheit, Sprache, 9. Seelsorge, 10. Landesfürstliche Behörden, 11. Ortsbehörden, 12. Politisches Verhältniß. Grundherr, 13. Unterrichtsanstalten, 14. Wohlthätigkeitsanstalten, 15. Sanitäts-Anstalten, 16. Anstalten gegen Beschädigung durch Feuer (a. Zur Verhütung und Löschung eines Brandes, b. Zur Vergütung des dadurch entstandenen Schadens), 17. Straßen, öffentliche und Privat-Fuhrwerke, 18. Gasthäuser, Wein-, Branntwein- und Bierschänken, 19. Jahr und Wochenmärkte, 20. Consumption, 21. Schöne Künste, Tonkunst, Mahlerey, 22. Öffentliche Unterhaltungsorte, 23. Schützencorps, 24. Städtisches Gemeindevermögen.

rovněž sedmáctou kapitolu nazvanou *Klimatické podmínky (Klimatische Verhältnisse)*, obsahující výsledky meteorologických pozorování, která koncem 19. století začala být pravidelná.

O něco mladší Resselova liberecká vlastivěda těžila ze zkušeností své jablonecké předchůdkyně. Přejala a doplnila její strukturu. První kapitola (*Lage, Größe, Form und Grenzen*) zde obsahuje i popis reliéfu krajiny, který je u Lilieho samostatný. Hned po ní následuje kapitola *Vodstvo (Die Gewässer)*, která se podrobně věnuje souvislosti geologických a hydrologických charakteristik oblasti a zejména vlivu granitového podloží a rašelinišť na kvalitu vody. Velkým tématem je zde také stavba přehrad. Navazuje kapitola *Vertikální utváření krajiny (Senkrechte Bodengestaltung)* zabývající se objasněním podílu horotvorných procesů a eroze na vzhledu krajiny regionu. Popisuje jednotlivé horské hřebeny a zabývá se opět názvy a jejich původem. Rostoucí zájem o turistiku se zde projevuje popisem rozhleden a turistických cest. O jiném způsobu využití krajiny svědčí kapitola *Geologické poměry (Geologische Verhältnisse)*, v níž mimo jiné nalezneme rovněž informace o zdejších nalezištích hnědého uhlí. Zajímavý je také na základě informací z kronik sestavený retrospektivní přehled zemětřesení. Pojednání o klimatických podmínkách (*Klimatische Verhältnisse im Reichenberger Bezirke*) zde bylo zařazeno organičtěji, a následuje hned po geologii. Šestá a sedmá kapitola jsou věnovány zvířectvu a rostlinstvu. *Místní zvířena (Die Heimische Tierwelt)* je výčtem živočišných druhů v přírodě se vyskytujících stejně jako chovaných v domácnostech a hospodářstvích. V souvislosti se zvířecí říší se apeluje na ochranu přírody, aniž by se podobné výzvy objevily v případě rotlinného světa. Kapitola *Rostlinstvo okresu (Pflanzenleben im Bezirke)* je uvedena výčtem odborníků, rodáků z regionu, kteří vynikli v oboru botaniky jako byl Gottfried Menzel (1798-1879) nebo August Carl Joseph Corda (1809-1849). Následující vyličení místního rostlinstva a živočišstva v minulosti (*Heimische Pflanzen und Tierwelt der Vorzeit*) je perličkou, která uvádí na scénu zkameněliny jako doklady rostlinného a živočišného světa v dávné minulosti. Končí zmínkami o posledním výskytu medvědů a vlků, jakožto potomků pravěkých savců.

Publikace o městech Liberec a Jablonec nad Nisou z řady Sudetoněmecké samosprávné sbory (*Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*) obsahují fyzický popis krajiny, do níž jsou obě města zasazena v úvodních kapitolách. Každá

z nich je ale zaměřena jinak. Zatímco v libereckém případě je podobně jako některých starších vlastivědách obsah uveden popisem reliéfu krajiny a geologických poměrů z pera odborníka-geologa, zakončeným ovšem v poetičtějším tónu, pojednání o Jablonci otevírá literárně nadřuměrný text spisovatele, který ale obsahuje i věcné informace.

Protože se obě knihy zabývají městským prostředím, chybí zde kapitoly věnované rostlinstvu a živočišstvu. Na druhou stranu jsou významnou součástí komunální problematiky různá zařízení a instituce zaměřené na rekreaci, turistiku a sport, případně zdraví obyvatel, která s krajinou a přírodou úzce souvisí. Prohloubení tohoto tématu je z hlediska této kapitoly nejvýznamnější novinkou, kterou tyto publikace přinášejí.

Ani nové vlastivědy vydávané od poloviny 20. let 20. století téma krajiny neopomínají. Všechny tři jsou zahájeny úvodní samostatnou částí obsahující často víceméně literární až poetické stati popisující region a zdejší sídla jako domov a zároveň turistický cíl. Tyto texty jsou ve frýdlantském a v libereckém případě spíše popisy krajinných pasáží, v jablonecké vlastivědě pak mají formu medailonů jednotlivých obcí.

Od literárně pojatých textů, jejichž autory byli v nových vlastivědných řadách namnoze místní spisovatelé, byla nově oddělena přísně vědecká pojednání, pro která učitelé hledali autory mezi odborníky působícími mimo region v univerzitním prostředí. V některých případech šlo o jizerskohorské rodáky, bývalé žáky místních učitelů. To platí i pro části věnované geologii, botanice a zoologii. Geografické popisy však vedle popisů vodních toků a horských masivů směřovaly stále více k mapování pomístních jmen a od nich odvozovaného stanovování jazykové hranice.

Základní správní informace bývají obsaženy již v úvodních odstavcích vlastivěd. Zařazují oblast do vyššího správního celku země nebo státu. Jen málokdy se však věnují této širší perspektivě soustavněji a soustředí se především na region. Ten je ovšem pro různé vlastivědce odlišně vymezen, neboť správní jednotka procházela v průběhu doby proměnou. Pro Johanna Rohna jsou touto jednotkou frýdlantské a liberecké panství. Carl Joseph Czoernig soustředil svou pozornost přímo na města Liberec a Jablonec. Správní a politické záležitosti zařadil do oddílu nazvaného *Topografie*. Joseph Gottfried Herman a Hermann Hallwich se ze správního hlediska

věnovali především vztahu vrchnosti a města Liberec. Počínaje jejich pracemi však rostl důraz na téma osídlení.

U Adolfa Bendy a jeho *Dějiny města Jablonce a okolí* se poprvé objevilo téma správy dovedené až do současnosti.

Učitelské vlastivědy z přelomu 19. a 20. vymezovaly své regiony v souladu s aktuální správní situací jako politické okresy, jak je patrné již z jejich názvů: *Politický okres Jablonec. Soudní okresy Jablonec a Tanvald (Der politische Bezirk Gablonz. Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald)* a *Vlastivěda libereckého okresu. Město a Venkov (Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land)*. Údaj o příslušnosti k zemskému celku v nich nalezneme již v úvodu prvních kapitol (*Lage, Größe, Grenzen; Lage, Größe, Form und Grenzen*). Historickou správní situací popsali v částech věnovaných dějinám panství (samostatná kapitola *Geschichte der Herrschaften* v jablonecké vlastivědě; *Geschichte der Herrschaften* v rámci kapitoly *Allgemeine Geschichte* ve vlastivědě liberecké). Samostatné oddíly, byť odlišně zařazené, věnovali Lilie a Ressel také moderním správním institucím, úřadům státní správy i samosprávy (*Verwaltung, Behörden; Verwaltung und Behörden*).

Řada Sudetoněmecké samosprávné sbory (*Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*) kladla důraz na samosprávu. Publikace o Liberci a Jablonci ukazují, jak bylo možno toto téma propagandisticky využít.

V nových vlastivědných řadách Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka z dvacátých a třicátých let 20. století samostatné texty shrnující komplexně celek správy zcela chybí. Původně dílčí témata, která byla dříve součástí geografického a správního popisu, osídlení a pomístní jména, jsou zde pojednána jako samostatná. V národoveckém diskurzu měla totiž klíčový význam pro nárokování tzv. národní držby.

4. 1. Krajina jako geografický a fyzický prostor

V podrobnějších podkapitolách se nyní budu věnovat tématům, která se v souvislosti s geografickým a krajinným popisem ve vlastivědách objevují, zejména však těm, která se proměnila ve stereotypy opakované pak v dalších pracích jako trvalé charakteristiky regionu. Ty lze združit do tří tematických okruhů. Prvním z nich je geografický determinismus, tedy souvislost mezi fyzickými podmínkami

a povahou obyvatelstva. Druhou rozsáhlou oblastí je využívání a přetváření přírody spojované s tématem pokroku a kultivace. Poslední pak okouzlení přírodou a následovaný rozvojem turistiky, a doprovázený trendem poznávání regionu a posilování pouta k němu.

4. 1. 1. *Natura versus Cultura*

Všechny vlastivědné práce, bez ohledu na dobu kdy vznikly i na to, o kterou část jizerskohorského regionu jde, více či méně explicitně konstatují, že se jedná o oblast klimaticky dosti drsnou. Zcela exaktní informaci v tomto smyslu poskytují vlastivědy vydané učitelskými spolky pro Jablonecko a Liberecko z období přelomu 19. a 20. století.⁴⁴¹ Meteorologická pozorování se v této době těšila velkému zájmu. Údaje dokládající nízké průměrné teploty a vysoké srážkové úhrny nenechávají nikoho na pochybách, že zdejší obyvatelé byli hrdi na svou odolnost vůči tak nepříznivým podmínkám. V liberecké vlastivědě se navíc uvádí, že mají na lidské zdraví příznivý vliv.⁴⁴²

Koncept prostředí utvářejícího charakter obyvatelstva je jedním z charakteristických rysů vlastivědné produkce obecně a to ve více či méně metodologicky zformulované podobě již od jejich počátků a také bez ohledu na příslušnost k národní reprezentaci.⁴⁴³ Co se týká jizerskohorského regionu, nalezneme ho již v Czoernigově statisticky zaměřené práci z roku 1829. Již v první větě k informaci o zeměpisné poloze připojil Carl Joseph Czoernig také nadmořskou výšku a o několik odstavců dále píše o teplotních poměrech, které jasně vypovídají o charakteru zdejšího klimatu. Všeobecnou charakteristiku Liberecka a jeho obyvatelstva (*Allgemeiner Charakter des Gebiethes und seiner Bewohner*) uvedl Czoernig postřehem o nápadné odlišnosti oblasti na jih od Ještědského hřebene. Přestože jsou zde příznivější klimatické podmínky i úrodnější půda, zdejší obyvatelstvo je vesměs chudé a žije roztroušeno v malých vesnicích, aniž by se snažilo dané přírodní podmínky efektivněji využívat. Naopak obyvatelstvo Liberce a jeho okolí se Czoernigovi jevílo inspirativním ve své aktivitě a schopnosti nacházet alternativní

⁴⁴¹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus*, Gablonz a. N. 1895, s. 272-274; A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 43-55.

⁴⁴² „...trotz seiner Rauheit im Grunde genommen für den Menschen gesund ist.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 43.

⁴⁴³ J. V. ŠIMÁK, O stavu a úkolech české vlastivědy, *Časopis společnosti přátel starožitnosti československých*, 37, 1929, s. 1-11, s. 1.

zdroj obživy v oblasti, která není vhodná pro zemědělství. Nepříznivé prostředí tedy podle něho podnítily ve zdejší obyvatelstvu podnikavost, která se pak zpětně vepsala do tváře krajiny. Ruku v ruce s industrializací totiž kráčela také urbanizace. Liberecko se podle Czoerniga stalo jedním velkým manufakturním okrskem (Manufacturort), v němž se stírají rozdíly mezi městem a vesnicí.⁴⁴⁴

Souvislost mezi nepříznivým klimatem a podnikavým duchem zdejšího obyvatelstva prostupuje celou vlastivědnou tradicí. Pro Hermanna Hallwicha byl geografický determinismus akceptovaným metodologickým východiskem. V předmluvě k druhému dílu *Dějin Liberce*, které jsou zaměřeny na řemeslný vývoj tohoto města, zmiňuje „dosud nepřekonané“ dílo Henry Thomase Buckleho (1821-1862), které odvrací pozornost od velkých politických dějin k dějinám „civilním“.⁴⁴⁵ Právě Buckle zastával názor, že charakteristické rysy historického vývoje jednotlivých národů jsou dány přírodními podmínkami, utvářeny charakterem krajiny, kvalitou půdy a podnebným klimatem.

Hallwich se zabýval kulturním vývojem Liberce, proto věnoval popisu přírodních podmínek jen omezený prostor. Nezajímala ho natura - příroda, ale především kultura, jakožto lidská aktivita, která přírodu přetváří.⁴⁴⁶ Konstatoval, že na Liberecku jsou nepříznivé podmínky pro zemědělství, avšak hned také dodal, že tato nevýhoda brzdila rozvoj regionu pouze v nejstarších dobách a byla záhy překonána.⁴⁴⁷

V Hallwichově díle, ale i v dalších německojazyčných vlastivědách bez ohledu na region se setkáváme s jasně formulovanou představou, že Němci, usídlení v Čechách v málo úrodných, pohraničních oblastech byli stimulováni k lepším výkonům v oblasti řemesel a obchodu. Jednalo se o jeden z nejstarších a zároveň

⁴⁴⁴ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 11-12.

⁴⁴⁵ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, nestr. (Předmluva ke druhému dílu.)

⁴⁴⁶ Přírodní historie zůstávala ve středu zájmu. Již roku 1849 byl v Liberci založen Spolek přátel přírody Verein der Naturfreunde, jehož účelem byla právě podpora šíření znalosti přírodní historie a dalších s tím spojených vědních oborů. F. ZEH, Zur Geschichte des Vereines der Naturfreunde, *Mitteilungen aus dem Vereine der Naturfreunde in Reichenberg*, 1889, s. 39-75.

⁴⁴⁷ „...so konnte die jetzige Reichenberger Gegend in ihren orographischen und geognostischen Verhältnissen von Anfang an einem, ob nun vorzugsweise oder ausschließlich den Ackerbau cultivirenden Volke durchaus nicht einladen erscheinen. Wer Wol, der vor sechs Jahrhunderten von irgend einem erhöhten Punkte den Bezirk überschaute, den wir im Auge haben; wer mochte da wol ahnen, daß die wilden, un bebauten Hügel und Schluchten jemals zu den absolut und relativ dichtest bevölkerten, zu den "gesegnetsten" Districten nicht nur des Landes Böhmen sondern des gesammten Continentes zählen werden!“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung. Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*, I. Halbband, Reichenberg 1872, s. 5.

nejsilnějších stereotypů, poskytujících základ pro konstrukci společné identity českých, resp. československých Němců. Tento stereotyp úspěšného rozvoje navzdory nepříznivým přírodním podmínkám byl vázán na vědomí životaschopnosti, jakési skupinové otužilosti. Souvisel s ním také popis dějinného vývoje jako boje, později tak frekventovaný u národoveckých autorů a objevující se rovněž již u Hallwicha, který hovoří o „staletích práce a bojů“.⁴⁴⁸ Kontakt s akademickým prostředím Německé univerzity v Praze později tuto orientaci jen potvrdil a zároveň poskytl širší rámec, v němž byly výsledky dílčího regionálního bádání sestavovány do celkového obrazu nacionálně vymezené skupinové identity. Bruno Schier (1902-1984), který jako čerstvý absolvent pražské univerzity, kde studoval germanistiku, slavistiku, geografii a historii napsal pro druhou část nové vlastivědné řady Frýdlantska věnovanou etnografii pojednání o dějinách pluziny a osídlení (Flur und Siedlung), se krátkém úvodu se přihlásil ke geografickému determinismu, když odmítl jako ahistorický předpoklad původního „přirozeného stavu lidstva jako utopii“ a zdůraznil vliv přírodních podmínek.⁴⁴⁹ Citoval přitom z článku saského geografa Alfreda Hettnera (1859-1941) *Geographie des Menschen* z roku 1907.⁴⁵⁰ Jednalo se o jeden z projevů interdisciplinarity široce pojeté nauky o lidu (Volkskunde). Také Hettner viděl geografii jako obor na pomezí mezi přírodními a humanitními vědami a směřoval k celostnímu pohledu. Předmětem výzkumu regionální geografie (Länderkunde) byla podle jeho názoru krajina (Landschaft), nikoli jako pouhý souhrn jednotlivých krajinných prvků a lidských výtvorů, ale jako funkční celek. V Schierově líčení souladu mezi přírodním prostředím a charakterem lidové kultury lze již vytušit směřování k ideologii půdy a krve.⁴⁵¹

⁴⁴⁸ „Jahrhundertern der Arbeit und des Kampfes“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, nestr. (Předmluva ke druhému dílu.)

⁴⁴⁹ „Die folgende Darstellung geht von der Erwägung aus, daß „eine zeitlose Auffassung der Naturbedingtheit des Menschen eine Utopie“ ist.“ B. SCHIER, *Flur und Siedlung, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, II. Die Friedländer Volkskunde, Friedland 1927, s. 65.

⁴⁵⁰ A. HETTNER, *Geographie des Menschen*, *Geographische Zeitschrift*, Jahrg. 13 (1907), 8, s. 401-425.

⁴⁵¹ „Unsere Dörfer und Städte aber sind lebendige Schöpfungen, welche der Wechselwirkung zwischen Boden und Bewohnern ihr Dasein verdanken; sie erscheinen uns als schönster Ausdruck innigster Erdverbundenheit und dauernder Siedelkraft. So lange dieser Schöne Einklang zwischen den Menschen, ihren Schöpfungen und ihrem Lebensraume besteht, brauch uns um die Zukunft der Heimat nicht bange zu sein.“ Tamtéž, s. 66.

4. 1. 2. Využívání krajiny

Interakce mezi krajinou a jejími obyvateli probíhala obousměrně. Ráz krajiny podle představ vlastivědců podstatně ovlivňoval charakter obyvatelstva, zároveň ale také lidé přetvářeli krajinu. Kultivace byla jedním z velkých témat vlastivědné a později také národovecké produkce. Vlastivědy také ukazují, jak se vztah obyvatel ke krajině a k přírodě časem proměňoval.

Ve starších vlastivědách je zakódována představa, že přírodní podmínky mohou být zdrojem blahobytu obyvatelstva. Není tedy oceňována krajina jako taková, ale ekonomické možnosti, které skýtá. Především je ale opěvován výkon člověka, který dokázal její potenciál využít.⁴⁵² Veduty v *Albu průmyslu Liberecké obchodní komory (Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer Bezirkes)* Antona Anschiringera toto pojetí průmyslově využívané krajiny vizualizují. Zobrazují průmyslové objekty, továrny, mlýny a další obklopené nezřídka divokou romantickou krajinou, s níž nezřídka kontrastují parkové úpravy okolo přísně pravidelných průmyslových staveb.

Nejvýznamnějším, i když také problematickým, darem krajiny pod Jizerskými horami byla voda. Vlastivědy učitelských spolků Jablonecka a Liberecka z přelomu 19. a 20. století obsahují ve svých systemizovaných výkladech kapitoly věnované vodstvu. Popisují zdejší síť vodních toků a vyzdvihují zvláště význam řeky Nisy. Průmyslové využití její vodní síly bylo na přelomu 19. a 20. století značné. V jablonecké vlastivědě se hovoří o tom, že téměř všechny toky, ale i rybníky slouží průmyslové výrobě.⁴⁵³ Příkladem nevelké říčky téměř zcela spoutané a obsazené

⁴⁵² „Alle Kräfte der Natur werden nach Regeln der Wissenschaft zu industriellen Zwecken benützt, und helfen die Producte des menschlichen Fleißes vervielfachen; kein Bächlein darf ungestört seine Bahn verfolgen, ohne seinen Lauf durch den Betrieb großer Wasserwerke unterbrochen zu sehen, und mitten unter Wäldern stößt der Wanderer auf Gebäude, die mit ihrer Ausdehnung und geschmackvollen Bauart Hauptstädten anzugehören scheinen. Die Speculation, und das Bemühen, die Kräfte der Natur an ihrer Quelle zu benützen, pflanzte sie hierher. Reichenberg mit seinen umliegenden Dörfern ist von den Bergen herab einer Spinne gleich anzusehen, die mit ihrem Körper die Mitte des Thales bedeckt, deren Füße aber, nach allen Richtungen gegen die rings mit Wald bedeckten Höhen ausgehend, die heimische Erde, die ihr Nahrung gewährt, fest umklammert halten.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 13.

⁴⁵³ „Fast alle Gewässer des Bezirkes sind der Industrie und dem Gewerbe dienstbar gemacht und gereichen dadurch, dass sie Veranlassung zur Errichtung von Gewerbstätten und Industrieanlagen wurden, welche einem großen Theile der Bevölkerung Arbeit und Verdienst bieten, der Gegend zum Segen, da bei der gebirgigen Lage des Bezirkes die schwierige Bebauung des Bodens ein nur wenig lohnenden Ertrag findet. Zahlreiche Schleifmühlen, Brettsägen, Mahlmühlen und einere kleinere Gewerke werden selbst von den kleinsten Bächlein in Betrieb gesetzt, während die großen Spinnereien, Webereien und sonstigen Fabriken meist an den Unterläufen der größeren Flüsse (Iser, Kamnitz, Desse und Neiße) errichtet worden sind; doch weisen auch kleinere Bäche, wie die Mohelka abwärts von Reichenau und das Waldflössel in Luxdorf einen ganz ansehnlichen Fabriksbetrieb auf. Auch die Teiche dienen zu einem großen Theile industriellen und

textilními továrnami byla na Liberecku Černá Nisa. Výklad liberecké vlastivědy vypráví poeticky o zkrocení dravé bystřiny lidskou rukou a její využití ku prospěchu obyvatel.⁴⁵⁴

Významným tématem bylo nejen využití vodní energie, ale také potřeba regulace. Přestože zde vodní toky nejsou mohutné, díky sezónnímu tání sněhu často docházelo k povodním a ke značným škodám na majetku. V letním období se zase vody často nedostávalo, což omezovalo výrobu v dílnách a továrnách. V rámci kapitoly věnované vodstvu v liberecké vlastivědě z let 1903-4 je zařazena část nadepsaná *Přehradní zařízení na Zhořelecké Nise (Tallsperren-Anlagen im Bereiche der Görlitzer Neiße)*, která podrobně popisuje budování přehrad.⁴⁵⁵ Bezprostředním impulzem byly mimořádně rozsáhlé škody způsobené povodní v důsledku prudkého tání v roce 1897. V roce 1900 byla za účelem regulace Nisy ustavena *Vodní společnost (Wassergenossenschaft)*. Jejím předsedou se stal Otto Intze (1843-1904), stavební inženýr a profesor Vysoké školy technické v Cáchách, odborník na vodní stavby. Výsledkem bylo vybudování přehrad na Harcovském potoce, Černé Nise v Bedřichově, Fojtky, Mlýnice na Albrechtickém potoce a ve Mšeně (dnes součást Jablonce nad Nisou). Původně plánovaná stavba na říčce Jeřici nakonec uskutečněna nebyla. Přehrady měly zadržovat vodu a regulovat toky pro potřeby průmyslu. Jejich stavbu financoval z jedné třetiny stát, ze 40 % Vodní družstvo, v němž se sdružili místní průmyslníci, přičemž první místo mezi nimi náleželo Karlu Zimmermannovi (1863-1924)⁴⁵⁶ a zbývající část peněz poskytly sousední Sasko a Slezsko, které měly na regulaci rovněž zájem.

Později se ukázalo, že přehrady lze s úspěchem využívat také k účelům rekreačním. Nejoblíbenějším místem se v tomto smyslu stala přehrada na Mšenském potoce, která se ve 20. století dodnes zůstává neodmyslitelným symbolem Jablonce,

gewerblichen Zwecken, als Ansammlungsreservoir, sowie auch zur Eisgewinnung.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatkunde für Schule und Haus*, Gablonz a. N. 1895, s. 16.

⁴⁵⁴ „Hier hat stellenweise die Menschenhand der sonst wild zutal stürmenden Tochter der Berge Fesseln angelegt und ihr ein aus Steinen gefügtes Kunstbett bereitet, in welchem sie gezwungen ist, ihre Kräfte in dem Dienst der immer mächtiger sich ausbeutenden Industrie zu stellen und viele Tausende surrender Spindeln zu drehen und Webschützen zu jagen.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 8-9.

⁴⁵⁵ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 17.

⁴⁵⁶ Karl Zimmermann byl majitelem textilní továrny ve Stráži nad Nisou s významným podílem exportu nejen do zemí Podunajské monarchie, ale rovněž do Orientu. Zastával post generálního rady Rakousko-Uherské banky. V roce 1903 získal šlechtický titul a stal se šlechticem von Neißebau.

technickou památkou na dobu svého vzniku a ozdobou zdejší krajiny. Od svého vzniku byla pro místní obyvatele i turisty cílem procházek, místem sportovního vyžití i vítanou možností osvěžujícího koupání v letních měsících. Jako ochrana proti ničivým jarním přívalům, zásobárna vody, div stavební techniky a příjemné místo pro trávení volného času je zmiňována i v publikaci o Jablonci z roku 1930.⁴⁵⁷

V dílech liberálně zaměřených autorů počátku 2. poloviny 19. století se v souvislosti s krajinou objevil nový prvek. Byl jím popis geologického vývoje regionu. Nejstarší najdeme pravděpodobně ve druhé kapitole *Dějin města Liberce* Josepha Gottfrieda Herrmanna z roku 1860. Je nazváno *Někdejší ráz Liberecka (Die ehemalige Beschaffenheit der Umgebung von Reichenberg)* a jedná se vlastně o přírodní historii oblasti. Zájem o tuto disciplínu souvisí s myšlenkou využití nerostného bohatství pro rozvoj průmyslu a také s rozvojem chemicko-technologických postupů. Téma využití nerostného bohatství není výhradním znakem německojazyčného prostředí a souvisí především s omezenými možnostmi zemědělství v horské krajině. Myšlenkami i praktickými pokusy, jak zužitkovat přírodní podmínky chudého horského regionu se v sousedním, jazykově českém prostředí zabýval například Josef Kramář, lékárník a starosta z Vysokého nad Jizerou, který se zde pokoušel plavit tuhu nebo vyrábět ultramarín.⁴⁵⁸ Ve druhé polovině 19. století se ukázalo, že pro rozvoj průmyslu je klíčovou komoditou uhlí. V 60. letech došlo v souvislosti s budováním železnic k rozvoji těžby uhlí v Podkrušnohoří.⁴⁵⁹ Téma uhelných ložisek se letmo objevilo i u Herrmanna, který

⁴⁵⁷ „Die Talsperre an der Grünwalder Straße, nördlich der Stadtgrenze. Sie ist für Hochwasserschutz und Nutzwasserabgabe gebaut. Die Sperrmauer ist 400 Meter lang und 16.5 Meter hoch, der Stauinhalt beträgt 8,800.000 Kubimeter. Der Blick über die große Wasserfläche gegen die Stadt und die Schwarzbrennweite bietet ein prächtiges Landschaftsbild. An der Ostseite der Talsperre ist ein große Badeanstalt eingebaut und auf der Halbinsel befindet sich das vielbesuchte Strandkaffee.“ *Gablonz a. N., Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s 318.

⁴⁵⁸ J. NOVÁ, Josef Kramář, Apotheker und Bürgermeister, in: L. FASORA, J. HANUŠ, J. MALÍŘ (Hg.), *Sozial-reformatorisches Denken in böhmischen Ländern 1848-1914*, München 2010, s. 398 – 411.

⁴⁵⁹ Opravdu kuriózním příkladem toho, jak mohl rozvoj průmyslového podnikání ve druhé polovině 19. století ovlivnit i konání kněze, je příběh rychnovského faráře Aloise Schalka, který přišel do vesnice v roce 1851. Schalk měl obdivuhodné teologické vzdělání, byl profesorem dogmatiky a doktorem teologie, dokonce byl vyznamenán Rytířským řádem Františka Josefa, měl hodnost císařského rady, děkana a člena rady konzistoře. Protože byl také nadšeným amatérským badatelem v oboru geologie, zajímal se živě o zdejší podmínky. Shledal jisté geologické podobnosti rychnovského okolí s Teplickem a domníval se, že se také tady nachází ložisko hnědého uhlí. V naději, že tak pomůže chudému obyvatelstvu, vložil své jmění do odkrytí uhelné sloje. Farářův majetek se rychle rozplynul, přesto jeho naděje na nalezení uhlí zůstala živá. Rozhodl se tedy požádat o další podporu v tomto podnikání patrona rychnovského kostela knížete Rohana. Přes vynaložení značných prostředků i námahy se však žádné uhlí nenašlo. Farář Schalk opustil Rychnov po šestnácti měsících. Po jeho neúspěšném důlním podnikání zůstala jen jáma v zemi. Jeho nástupce ji nechal zasypat a na místě vysadil sedm topolů. Místo pojmenoval *Hrob nesplněné naděje*. W. PREIBLER, *Chronik der Stadt Reichenau*, b. m. 1935.

konstatoval, že třetihorní útvary s nalezišti hnědého uhlí se v okolí Liberce nacházejí jen velmi omezeně.⁴⁶⁰

Geologický popis Jizerskohorského pohoří a Frýdlantska včlenil do textové části svého průmyslového alba i Herrmannův současník, sekretář liberecké obchodní a živnostenské komory Anton Anschiringer.⁴⁶¹

Samozřejmě také vlastivědci-pedagogové Lilie a Ressel zařadili do svých přehledových prací kapitoly věnované geologii. Odbornou úrovní vyniká kapitola *Geologische Verhältnisse* v liberecké vlastivědě, jejímž autorem je profesor liberecké reálky Josef Gränzer (1857-1934).⁴⁶² Svůj text strukturoval chronologicky, dle stáří hornin, které se na území regionu vyskytují. Nejvýznamnějším geologickým útvarem jsou zde Jizerské hory, jejichž granitové jádro obklopené břidlicemi vzniklo již v období prvohor. Gränzer věnoval pozornost i zajímavým skalním útvarům a mimo jiné i tzv. obětním kamenům (Opfersteine). Samozřejmě popsal také sedimenty, v nichž vznikla nepříliš významná ložiska hnědého uhlí pocházející z období nejmladší geologické éry, kenozoika. V centru jeho pozornosti se díky otřesům z ledna roku 1901 ocitl v regionu nepříliš častý geologický jev - zemětřesení.

O těžbě surovin se ovšem podrobněji zmiňuje až část nazvaná *Hornictví (Bergbau)* kapitoly *Hmotná kultura (Materielle Kultur)*.⁴⁶³ Vedle ložisek nepříliš kvalitního hnědého uhlí v okolí Chrastavy a Hrádku nad Nisou zmiňuje také v minulosti probíhající těžbu kovů v oblasti Ještědského hřebene a frýdlantského výběžku a také těžbu žuly, vápence, rašeliny nebo živce používaného při výrobě porcelánu a skla. Pověstmi opředená byla zdejší naleziště polodrahokamů. Zmínil se o nich již

⁴⁶⁰ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 42.

⁴⁶¹ A. ANSCHIRINGER, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks*, II. Band, s. 5-6.

⁴⁶² Josef Gränzer byl geolog. Pocházel z Těšínska. Absolvoval univerzitu ve Vídni. V Liberci nejprve vyučoval přírodopis na měšťanské škole a poté na učitelském ústavu. V roce 1902 přešel na reálku, kde se stal v roce 1911 ředitelem. Za dobu svého působení se stal znalcem geologických poměrů regionu. Člen spolku Verein der Naturfreunde v jehož časopise *Mitteilungen des Vereines der Naturfreunde in Reichenberg* také publikoval své poznatky. Byl jedním z prvních, kdo formuloval hypotézu o neolitické těžbě kamene na Černostudničním hřebeni, která byla potvrzena současnými výzkumy. J. GRÄNZER, Nephrit aus dem Phylitkontakt im Südwesten des Isergebirgsgranits, *Firgenwald* 3, 1933, s. 89-96; V. ŠREIN, B. ŠREINOVÁ, M. ŠŤASTNÝ, Petrology and Mineralogy of the Neolithic and Aeneolithic Artifacts in Czech Republic, *Acta Montana*, řada A, roč. 17 (119), 2000, s. 57-62; P. ŠÍDA, B. ŠREINOVÁ, M. ŠŤASTNÝ, V. ŠREIN, J. PROSTŘEDNÍK, *Neolitický a výrobní areál v Jistebsku*, in: *Archeologie ve středních Čechách* 6/1, Praha 2002, s. 91-99.

⁴⁶³ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 252-258.

Czoernig, avšak konstatoval, že v 18. století se tu už žádné nenacházely.⁴⁶⁴ Místní obyvatelé však podle Ressela pověsti o bohatství Jizerských hor, v nichž kámen hozený pasákem po dobytku má větší cenu, než dobytek sám neznali.⁴⁶⁵

Na přelomu 19. a 20. století už byla naleziště polodrahokamů zcela vyčerpána. Občasné nálezy nikomu velké bohatství nepřinesly. Přesto se jejich třpyt znovu probudil díky sklářství a výrobě bižuterie soustředěné především na Jablonecku. Tyto kameny sice nebyly pravé, přinášely však obživu mnoha lidí, jak je to popsáno v kapitole *Přírodní produkty (Natuprodukte)* ve vlastivědě Jabloneckého okresu.⁴⁶⁶ Bohatství hor, tedy spočívalo především v píli jejich obyvatel.

Na samosprávu a komunální problematiku zaměřené publikace o Liberci a Jablonci z let 1929 a 1930 nemají ve svém obsahu stati, v jejichž názvu by figurovala geologie. Přesto úvodní kapitola *Krajina (Die Landschaft)* z velké části právě o geologických poměrech Liberecké kotliny, v níž město leží, pojednává. Jejím autorem je totiž geolog, toho času ředitel liberecké obchodní akademie, Bruno Müller (1882-1947). Müller představoval typ odborníka úzce spjatého s praxí. Pocházel z Liberce a vystudoval geologii v Praze. Univerzitní kariéru záhy opustil a začal pracovat pro Obchodní a živnostenskou komoru v Ústí nad Labem, jejíž činnost tehdy spočívala především v obchodu s uhlím a budování vodních děl. Byl také kustodem geologického oddělení zdejšího městského muzea. V roce 1922 se stal ředitelem Obchodní akademie v Olomouci, o pět let později se vrátil do rodného Liberce, kde nastoupil rovněž na místo ředitele obchodní akademie. I zde byl jedním z tvůrců muzejní geologické sbírky a redaktorem časopisu *Firgenwald*

⁴⁶⁴ „Bis auf diese Zeit fand man in den Bergen um Reichenberg häufig Edelsteine, besonders Amethyste und Jaspisse; leider scheint dieser nur zu leicht erschöpfliche Reichthum bald nachher verschwunden zu seyn; in späteren Zeiten fand man kaum noch eine Spur davon.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 70.

⁴⁶⁵ „In Böhmen geschied es oft, daß ein Hirt einen Stein nach seiner Kuh wirft, wo der Stein mehr wert ist, als die Kuh.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 257-258. Obraz pohádkového bohatství hor vznikl podle Ressela z ústním podáním zveličené zprávy, kterou vypracoval pro císaře Rudolfa II. Hans Heinrich Kobrscheit poté, co na jeho pokyn v roce 1607 navštívil Frýdlant a prozkoumal Jizerskou louku. Již od 15. století zde polodrahokamy hledali rovněž italští prospektori nazývaní Vlachové nebo Valoni (ve zdejším německém nářečí Welche nebo Walen), kteří měli bohatství hor odvézt kamsi do neznáma. V krajině jsou dosud patrné stopy po prospektorské činnosti. Safirový potok na Velké jizerské louce, kde lze dodnes nalézt safíry, rubíny, spinely a další polodrahokamy je dnes přísně chráněnou lokalitou.

⁴⁶⁶ „Trotzdemversendet unser Bezirk jährlich Millionen von Edelsteinen; und wer wollte deren Wert bestreiten, wenn man bedenkt, dass für dieselbe Tausende, ja Millionen von Gulden eingehen? Dessenungeachtet ist mit Ausnahme des Granaten keiner von ihnen echt, keiner wird bei uns gefunden; allein alle, bis auf die genannte Ausnahme, werden bei uns aus Glas gemacht.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus*, Gablonz a. N. 1895, s. 40.

(*Vierteljahrschrift für Geologie und Erdkunde der Sudetenländer*) který od roku 1928 vydávala liberecká *Německá vědecká společnost (Deutsche wissenschaftliche Gesellschaft)* a později *Ústav pro sdetoněmecká bádání (Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung)*. Byl známým odborníkem především v oboru zlepšování kvality pitné vody, minerálních vod a pramenů a dobývání hnědého uhlí, kaolínu a keramické hlíny. V textu věnovanému krajíně obklopující Liberec propojil geologické informace s charakteristikou městské zástavby a využíváním nerostného bohatství zdejší krajiny. To vše popsal místy až poetickým jazykem.⁴⁶⁷ Mezi autory vlastivědné řady Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka rovněž nalezneme jména významných odborníků na geologii. Jedním z prvních odevzdaných textů pro vlastivědnou řadu Frýdlantska hotovým již před rokem 1911 bylo pojednání Josefa Blumricha (1865-1949)⁴⁶⁸ o geologických poměrech regionu nazvané *Minerály a horniny Frýdlantského okresu (Minerale und Gesteine des Friedländer Bezirkes)*. To vyšlo, spolu s dalším jeho statí věnovanou lokalitě Jizerská louka (*Die Iserwiese*) a s úvodem Heinricha Stenzela o geologické minulosti regionu (*Die Erdgeschichte der Heimat*) v druhém sešitě prvního svazku vlastivědné řady frýdlantského okresu nazvané *Die Friedländer Landschaft* až v roce 1925.⁴⁶⁹

Autorem prvního svazku nové vlastivědné řady Liberecka *Geologie (Die Erdgeschichte)* z roku 1933 byl opět Bruno Müller. Po čtyřech letech vyšla ještě další část, *Svět kamenů (Die Welt der Steine)* od mineraloga Franze Raaze (1894-1973), rodák z Nového Města pod Smrkem, který však většinu svého života prožil ve Vídni.

V rámci nové vlastivědné řady Jablonecka byl zasvěcen geologii čtvrtý díl (*Die Geologie des Bezirkes Gablonz*), který vyšel v roce 1935. Napsal ji tehdy ještě mladý absolvent oboru geologie na Německé univerzitě v Praze, Adolf Watznauer

⁴⁶⁷ „Und wie sie stolzen Fichten unserer Bergwälder ganz und gar Kinder des Heimatbodens sind, im welchem sie wurzeln, so sollen es auch unsere Häuser sein. Aus Granit und Schiefer ist das Reichenberger Becken aufgebaut. Am natürlichen stehen die Häuser aus Granit. Über mächtigen Stützmauern aus demselben Gesteine erheben sich schmucke Gärten. Der Schiefer aber ist für unsere Siedlungen das passende Dachkleid. Mögen die roten Ziegeldächer noch so verlockend leuchten, sie bleiben im Jeschkengau Fremdlinge und stören das ernste, aber schlicht-vornehme Bild unserer Heimat.“ *Reichenberg, Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 23.

⁴⁶⁸ Josef Blumrich byl rodákem z Raspenavy. V letech 1886-1890 studoval na Německé univerzitě v Praze, v 90. letech pak jako gymnaziální profesor v Chomutově a v Brně a poté v Bregenz, kde také zemřel.

⁴⁶⁹ H. STENZEL, *Die Erdgeschichte der Heimat*, J. BLUMRICH, *Die Minerale und Gesteine des Friedländer Bezirkes, Die Iserwiese, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Teil, I. Die Friedländer Landschaft, Friedland 1925.*

(1907-1990). Pocházel z Liberce, z rodiny Leopolda Watznauera, dříve předsedy zahradnické sekce *Spolku přátel přírody (Verein der Naturfreunde)*. Adolf Watznauer vyučoval v době vydání svazku na německé střední škole v Bratislavě, předtím však působil dva roky na chlapecké měšťanské škole v Jablonci. Sešit obsahuje nákresy a fotografie geologických útvarů a rovněž autorem vytvořenou geologickou mapu.

Pozornost, kterou tvůrci vlastivěd ve 20. a 30. letech věnovali geologii, není ojedinělá. V českém prostředí se v kruhu vlastivědců rozvíjejících vlastivědné snahy paralelně se Šimákovou historickou vlastivědou, jejichž projektem bylo publikování desetisvazkové Československé vlastivědy (1928-1936), můžeme setkat s osobností geomorfologa a geografa Václava Dědiny (1870-1956).⁴⁷⁰ Dědina před vznikem Československa působil jako gymnaziální profesor. Nejdéle setrval ve Valašském Meziříčí, kde se začal věnovat jak vlastivědě (vedle geografických a geologických bádání se angažoval při správě místního muzea), tak i v regionální politice. Po roce 1918 přešel na Karlovu univerzitu v Praze, kde se o rok později habilitoval pro obor geomorfologie.

Lilie a Ressel byli první, kdo v rámci systematického popisu regionu do svých děl zařadili také kapitoly věnované zemědělství, které dříve zůstávalo ve stínu řemesel a průmyslu, neboť pro něj region neměl příhodné podmínky. Smržovský učitel Josef Pohl, autor kapitoly *Fauna und Flora* v jablonecké vlastivědě z roku 1895 konstatoval, že vzhledem k nadmořské výšce, nízké teplotě, vlhkému klimatu a chudé půdě se zde zemědělství nedaří a nad obdělávanou půdou převládají lesy nad polnostmi, což na druhou stranu dodává krajině na kráse.⁴⁷¹ Neznamenal to však, že zde nic pěstovat nelze. I zde bylo nutno nepříznivé klima překonat aktivitou a podnikavostí a zaměřit se spíše na to, co podmínky umožňují než žehrat na chudou zdejší půdu. Učitel Franz J. Miethig, který působil v Ruprechticích a gymnaziální

⁴⁷⁰ H. KÁBOVÁ, *Josef Vítězslav Šimák*, s. 275-279.

⁴⁷¹ „Hemmt schon die rauhe Klima ein gedeihliches Wachstum, so erschwert noch mehr der sterile Boden, welcher gewöhnlich eine nur wenige Centimeter tiefe ackerkrumme aufweist, das Dasein der Pflanzen. Deshalb ist die Bodenproduction eine geringe; doch muss betont werden, das nur ein kleiner Bruchteil der Bodenfläche un bebaut ist. Einen großen Theil der anbaufähigen Fläche bedecken Wälder, welche fälst alle unsere Höhen krönen und unseren Gegend einen prächtigen Schmuck verleihen.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 23.

profesor Franz Matouschek⁴⁷² z Liberce v kapitole *Pflanzenleben im Bezirke* liberecké vlastivědy z let 1903-1904 načrtli tradici přírodovědného bádání, na jejímž začátku stál rodák z Krásného Lesa, později děkan v Novém městě pod Smrkem Gottfried Menzel (1798-1879)⁴⁷³ a z Liberce pocházející August Carl Joseph Corda (1809-1849). Zvláště osobnost Gottfrieda Menzela, přestože jeho činnost není v textu podrobně popsána, je připomínkou tématu využití přírodních podmínek. Tento duchovní a přírodovědec v jedné osobě se mimo jiné zabýval možnostmi pěstování morušovníků, ovocnářstvím a sběrem léčivých rostlin v chudém horském regionu.⁴⁷⁴ Byl mimo jiné členem *Fyziokratické společnosti v Praze*.

Zmiňuje se zde také, že v roce 1849 byl v Liberci založen *Naturforschender Verein für Reichenberg und Umgebung* (od roku 1850 *Verein der Naturfreunde*), jehož členem a později také předsedou byl významný liberecký průmyslník a botanik Wilhelm Siegmund mladší (1821-1897). Dodnes je upomínkou na jeho působení botanická zahrada, kterou spolek v Liberci zřídil již v roce 1879. *Spolek přátel přírody* nezůstával pouze u teoretického zkoumání, ale zaměřoval se i na praktickou stránku věci. Pořádal například ovocnářské kurzy, podporoval vysazování alejí ovocných stromů, a založil rovněž zimní hospodářskou školu. Jednalo se o iniciativu, v níž spolek podpořila také městská rada a *Německý okresní zemědělský a lesnický spolek (Deutschen land- und forstwirtschaftlichen Bezirksverein)*. Winterschule für Ackerbau, Ost- und Gemüsebau zahájila činnosti v roce 1886. Výuka probíhala od listopadu do března.⁴⁷⁵ Jejím úkolem bylo seznamovat zájemce z řad škole odrostlé mládeže s efektivními metodami v zemědělství a zvláště s

⁴⁷² Botanik Franz Matoušek (1871-1945) pocházel ze Svárova u Tanvaldu. Vystudoval Pražskou německou univerzitu, působil jako středoškolský učitel v Linci, Hranicích na Moravě, Uherském Hradišti a Liberci a ve Vídni, kde také zemřel. Pocházel z české rodiny. Jeho otec pracoval jako učitel v Liebigově soukromé škole ve Svárově, později jako úředník ve zdejší továrně. Starší bratr Josef byl aktivním členem Německého horského spolku pro Ještědské a Jizerské hory, autorem mnoha článků otištěných v časopise tohoto spolku a především turistické mapy vydané v roce 1927 v Liberci, propagátor turistiky, jehož zásluhou bylo systematické značení mnoha turistických tras v regionu. O. SIMM, O životě a díle Josefa Matouschka, in: *Ročenka Jizersko-ještědského horského spolku 2004*, Liberec, 2005, s. 34-40; J. HRÁČH, J. LUBAS, Josef Matouschek: zanícený propagátor turistiky v Jizerských horách a tvůrce podrobných turistických map severních Čech, in: *Ročenka Jizersko-ještědského horského spolku 2006*, Liberec 2007, s. 193-198.

⁴⁷³ G. MENZEL, *Flora der gräflich Clam-gallaschen Herrschaften Friedland, Reichenberg, Grafenstein und Lemberg mit praktischen Anmerkungen*, Prag 1830-33.

⁴⁷⁴ Již výše zmíněný lékárník z Vysokého nad Jizerou Josef Kramář se rovněž s nejhlubší vážností zabýval myšlenkou na rozšíření morušnictví. J. NOVÁ, *Josef Kramář, Apotheker und Bürgermeister*, in: FASORA L., HANUŠ, J., MALÍŘ J. (Hg.), *Sozial-reformatorisches Denken in böhmischen Ländern 1848-1914*, München 2010, s. 398-411.

⁴⁷⁵ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 480.

odrůdami plodin, stromů a keřů vhodných pro podhorské klima. To ostatně považovali za důležité i učitelé obecných škol, kteří se snažili práce na školním pozemku zařadit do výuky a své žáky tak připravit na praktický život.⁴⁷⁶ O tom, jak důležité je osvojení takových znalostí a dovedností v rámci vzdělávacího procesu, má-li obyvatelstvo regionu úspěšně čelit nástrahám zdejšího klimatu, se zmiňuje také Josef Pohl v kapitole o *Přírodních produktech (Naturproducte)* v jablonecké vlastivědě.⁴⁷⁷ Pojednání o zemědělství a chovu dobytka je v liberecké vlastivědě zařazeno v rámci kapitoly *Hmotná kultura (Materielle Kultur)*. Anton Franz Ressel v ní téma zemědělství zahájil přehledem zemědělské problematiky ve velmi široké perspektivě, kde významnou roli hrála myšlenka pokroku umožněného rozvojem občanské společnosti po roce 1848. Viděl však také v širších ekonomických souvislostech úskalí ve změně vzájemného poměru zemědělství a průmyslu. Zvláště po roce 1880 se podle něho začalo zemědělství dařit. Svůj podíl na tom měly nejen nové způsoby obdělávání, díky niž stoupla produktivita, ale také rostoucí ceny, které byly důsledkem přesunu velkého množství obyvatelstva do průmyslových oblastí.⁴⁷⁸

Podkapitoly *Zemědělství (Landwirtschaft)*, *Chov dobytka (Viehzucht)*, *Lov a rybářství (Jagd und Fischerei)* a *Lesní hospodářství (Forstwirtschaft)* zařazené v rámci kapitoly *Hmotná kultura*, systematicky pojednávají o moderních a efektivních způsobech jak v tom kterém oboru postupovat s maximálními výnosy i v horském prostředí. Co se týče polního hospodářství (Ackerbau), upozorňoval Ressel na výběr vhodných plodin pro různé typy půdy a polohu polí. Luční hospodářství (Wiesenbau) v regionu napomáhalo rozvoji chovu dobytka.

⁴⁷⁶ Školní zahrady mělo všech 48 školních obcí politického okresu. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 456.

⁴⁷⁷ „Besonders verdient hervorgehoben zu werden, dass ein entsprechender Erfolg des Obstbaues hauptsächlich von der richtigen Wahl der Sorten abhängt: und es wird eine besondere Aufgabe der Schule sein, schon die Jugend mit jenen Obstsorten vertraut zu machen, welche sich infolge ihrer rascheren Fruchtreife und ihrer Widerstandsfähigkeit gegen das rauhe Klima für unsere Gegend eignen; der Schule wird es auch hauptsächlich vorbehalten bleiben, unsere Bewohner für den Obstbau immer mehr zu gewinnen.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 37.

⁴⁷⁸ „Die heimische Landwirtschaft entsprach bis ins 19. Jahrhundert in ihrem Ertrage vielfach kaum den bescheidensten Anforderungen. Der Hauptgrund dieser Erscheinung lag vorzüglich in den drückenden Untertänigkeitsverhältnissen. In eine günstigere Entwicklungsstufe trat der heimische Landbau erst nach Aufhebung der Hörigkeit im Jahre 1848. In der Folgezeit, namentlich bis 1880, gestalteten sich die Landwirtschaftlichen Verhältnisse vorübergehend zu einer Glanzperiode, indem einerseits durch Fortschritte in den Bodenbearbeitung die landwirtschaftliche Production bedeutend vergrößert wurde, während andererseits durch eine erhöhte Beschäftigung der Bevölkerung in industriellen Betrieben die Erzeugnisse der Landwirtschaft guten Absatz zu hohen Preisen fanden.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 231.

Zelinařství (Gemüsebau) bylo pouze záležitostí domácností. Ovocnářství (Obstbau), o němž byla řeč již v souvislosti s aktivitami Spolku přátel přírody, považoval za oblast zemědělství, již dosud nebyla věnována patřičná pozornost. Poukazoval na výsledky šlechtění a upozorňoval na činnost v roce 1898 založeného *Severočeského ovocnářského a zahradnického spolku (Obst- und Gartenbauverein für Nordböhmen)*, který pořádal množství přednášek, kurzů a výstav. V části o chovu dobytka (Viehzucht) konstatoval, že jsou zde vhodné podmínky z hlediska pěstování krmiva.⁴⁷⁹ Zvláštní pozornost věnoval chovu drůbeže (Geflügelzucht) a také včel (Bienenzucht)⁴⁸⁰. Lov (Jagd) byl spíše záležitostí šlechty, i když existovaly také obecní honitby. Na rybníkářství (Fischerei), zejména na čistotu řek, měl nepříznivý vliv průmysl.

Přibližně třetinu plochy okresu tvořily lesy. Velká část však patřila majiteli panství hraběti Clam-Gallasovi. Ressel věnoval pozornost například problematice systematické těžby a zalesňování, nebo hmyzím škůdcům, ale také otázce komunikací, jejichž zlepšení a rozšíření umožnilo snadnější dopravu dřeva.⁴⁸¹ Pro mnohé nezámožné obyvatele drsná příroda z velké části zalesněného regionu poskytovala dary, které vylepšovaly a doplňovaly jejich stravu a přinášely drobné zisky do jejich kapes. Mnozí se totiž věnovali v příslušné části roku sběru lesních bobulí a hub.⁴⁸²

Ve vlastivědách vydávaných učitelskými spolky ve 20. a 30. letech ubylo osvěty a akademicky vzdělaní autoři se soustředili na systematickou deskripci a komparaci s širěji vymezených krajinných a přírodních celků. Odborné botanické a zoologické stati jsou součástí třetího a čtvrtého sešitu prvního svazku vlastivědy frýdlantského okresu. Text Franze Firable (1902-1964) *Die Pflanzendecke des Friedländischen* datovaný doslovem k říjnu roku 1927 je věnován rostlinstvu.⁴⁸³ Obsah je členěn

⁴⁷⁹ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 247-248.

⁴⁸⁰ Ressel uvádí jako klíčové osobnosti pro rozvoj včelařství dva duchovní. Slezan Jan Dzieržon (Johann Dzierzon), (1811-1906) Chovatel včel, který významně přispěl k rozšíření poznatků o životě včelstev a sestavil nový typ úlu. Johann Nepomuk Oettl (1801-1866) pocházel z Podkrušnohoří. Propagátor včelařství a jeho významu pro zemědělství, zakladatel Jednoty ku povznesení včelařství v Čechách (Landesverein zur Hebung der Bienenzucht Böhmen) a redaktor časopisu *Bienenwatter aus Böhmen*. Původně na principu dvojjazyčnosti postavený Oettelův spolek se záhy stal výhradně německým. Zanikl v roce 1902, kdy se sloučil s Deutschen bienenwirtschaftlichen Zentralverein für Böhmen.

⁴⁸¹ Tamtéž, s. 248-252.

⁴⁸² „Tausende von Menschen unseres Heimatlandes finden im den Erlös für gesammelte Beeren ihre Haupteinnahme, und noch andere Tausende könnten auf gleiche Weise für ihren Unterhalt sorgen.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 38.

⁴⁸³ F. FIRBAS, *Die Pflanzendecke des Friedländischen*, *Heimatskunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, I. Die Friedländer Landschaft, Friedland 1929.

podle prostředí na rostlinstvo lesů, luk, močálů a podobně. Nechybí ani oddíl *Kulturní krajina (Das Kulturland)* pojednávající o polních a zahradních plodinách. Samostané kapitoly jsou věnovány vlastnostem a rozšíření druhů (*Die Grundzüge und Artenverbreitung im Friedländischen*), zhodnocení rostlinstva Frýdlantska v rámci širšího regionu (*Die Stellung des Friedländischen in der Pflanzendecke der lausitzsich-sudetischen Landschaften*) a historickému vývoji zdejšího rostlinstva (*Die Geschichte der Pflanzendecke im Friedländischen*). Firbas byl studentem Německé pražské univerzity a v roce 1924 promoval díky dizertaci o sociologických a ekologických problémech polního hospodaření v severních Čechách, později působil na univerzitách v Německu.

Ferdinand Albin Pax (1858-1942), ač byl především botanik, popsal pro frýdlantskou vlastivědu zvířectvo regionu (*Die Tierwelt des Friedländer Bezirkes*), (vyšel až v roce 1933).⁴⁸⁴ Významný přírodovědec, profesor botaniky na univerzitě v Breslau (Wroclawi) a ředitel tamní botanické zahrady strukturoval svůj text tak, aby obsáhl různá hlediska. V úvodu se zabýval historií bádání o místní fauně a zdejšími zoologickými sbírkami. Poté se věnoval všeobecným charakteristikám místní zvířeny a porovnání historického a současného stavu. Nemalý prostor poskytl tématu chovu zvířat v části nazvané *Zvířata pod ochranou člověka (Die Tierwelt unter dem Schütze des Menschen)*. Sem zařadil lov (Jagd), ptáctví (Vogelsang), rybářství (Fischerei), chov dobytka (Viehstand), chov kožešinových zvířat (Pelzlierzucht), včelařství (Bienenzucht), chov šneků (Schneckenzucht) a bource morušového (Zucht der Seidenraupe). Zvlášť se zabýval také škůdci. Další kapitoly zachycovaly vertikální členění zvířecího světa, zvířecí společenstva, nebo problematiku zdomácnělých druhů zvířat mimoregionálního původu.

Je evidentní, že na průmyslově málo rozvinutém a převážně zemědělském Frýdlantsku se jednalo o významná témata. U zbylých nových vlastivědných řad se již s tak komplexním zpracováním nesetkáme. Liberecká nová vlastivědná řada sice počítala s vydáním textů věnovaných botanice a zoologii, ale k vydání plánovaných sešitů *Říše rostlin (Das Reich der Pflanzen)* a *Zvířectvo vlasti (Die Tiere der Heimat)* nedošlo. V jablonecké řadě pak vyšly jako poslední v roce 1939 pouze dva díly pojednávající o rostlinstvu (*Die Platzendecke des Bezirkes Gablonz*) doplněné

⁴⁸⁴ F. PAX, *Die Tierwelt des Friedländer Bezirkes, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Teil, I. Die Friedländer Landschaft, Friedland 1933.*

ilustracemi a rozměrnou přílohou s vyobrazením chráněných druhů rostlin od malíře Rudolfa Wünsche. V úvodu najdeme poděkování Rudolfovi Nestlerovi, který byl určen jako autor výše zmíněné *Říše rostlin* v Liberecké nové vlastivědě.

Součástí frýdlatské řady jsou také v rámci národopisné části zařazené dva sešity s názvem *Plužina a osídlení (Flur und Siedlung)* z let 1927 a 1928. Bruno Schier v nich popsal dějiny využívání a přetváření krajiny. Zabýval se postupně jejími jednotlivými prvky jakožto kulturními výtvoři: lesy, vodními plochami, loukami, poli, zahradami a zvláště také členěním krajiny v kapitole *Hranice a ploty (Grenzen und Zäune)*. Osídlení popsal komplexně jako síť obcí, vesnic a měst, propojených komunikacemi - cestami, silnicemi a mosty.

Zlom v procesu kultivace zdejší krajiny od 13. do 19. století nastal podle Schiera okolo roku 1800. Tehdy se charakter zemědělství i lesního hospodářství začal z extenzivního měnit na intenzivní. Postupně byl opuštěn systém trojpolního hospodářství, ustupovalo pěstování lnu a významnou plodinou se staly brambory. V lesnictví byla novinkou metoda holin (pasek). Přírozené omlazování porostu nahrazovala plánovitá výsadba. Díky zlepšení komunikací rovněž zrušení soukromých mýt mohly být využívány i obtížně přístupné porosty horských lesů. Před tímto mezníkem zůstávaly pracovní postupy a zvyklosti dlouhodobě více méně stejné, ovlivněné pouze vnějšími zásahy, zejména válkami. Za ideální období ke sledování považoval Schier dobu třicetileté války a zhruba tří generací po ní, kdy hospodářství regionu postupně rostlo a pro nějž se zároveň dochovaly písemné i hmotné prameny.

Předmětem Schierovy pozornosti není popis přírodních podmínek ale dějiny hmotné a duchovní kultury a jeho text je metodologicky velmi zajímavý. Zabýval se konkrétními příklady forem zemědělského a měšťanského hospodářského života, zkoumáním rámců, v nichž se odehrávala každodenní činnost sedláků a měšťanů. Národovecké postoje autora se odrazily ve zdůrazňování osidlovacího potenciálu a sepjetí s půdou.

4. 1. 3. Krása přírody

Vedle využívání přírodních zdrojů se ve vlastivědách objevil rovněž obdiv k přírodním krásám. Horská příroda upoutala již pozornost Johanna Carla Rohna, který do své Kroniky panství Frýdlant a Liberec zařadil i popis cesty, při níž v roce

1741 prošel především oblast Krkonoš. Je z něj patrné romantiku ohlašující zaujetí a prožitek, nálada navozená počasím, což kontrastuje s jinak celkem nezúčastněným, popisným, tónem ostatního textu.⁴⁸⁵

Pro liberálně zaměřené vlastivědce, počínaje již Carlem Josephem Czoernigem a reprezentované především Josephem Gottfriedem Hermannem a Hermannem Hallwiche, je hlavním tématem v nejširším slova smyslu kultura, tedy vše co vytvořil člověk. Naproti tomu natura - příroda je jim prostředím, s nímž se musí člověk potýkat a přetvořit ho, kultivovat, což je podstatou pokroku, jak byl liberály chápán.

Pokrok měl ovšem své stinné stránky. Když Jan Neruda navštívil v 60. letech 19. století Liberec, popsal následně právě negativní projevy průmyslového rozvoje.⁴⁸⁶

Nebyl nestranným pozorovatelem a jeho hodnocení je v důsledku nacionálního postoje hyperkritické, avšak i místní autoři si pomalu začínali některých nepříznivých jevů všimnout. První známky nostalgie plynoucí z uvědomění si mizející přírody se ve vlastivědách sporadicky objevily v poslední čtvrtině 19. století.

Adolf Benda se tématu krajiny věnoval minimálně. V úvodu kapitoly o „šedém dávnověku“ (*Aus grauer Vorzeit*) popisoval Jablonec jako město v klínu hor, obklopené lesy, v jehož okolí nebyla úrodná půda, která by přála rozvoji zemědělství. Jeho význam začal růst až s řemeslnou a zejména průmyslovou výrobou. Přesto si ale Benda uvědomoval některé negativní důsledky rozvoje průmyslu. Povšiml si zejména postupného snižování hladiny řeky Nisy a považoval ho za následek odlesnění svahů.⁴⁸⁷

Také v jablonecké vlastivědě z poloviny 90. let 19. století jsou v kapitole o vodstvu popisovány malebné scenérie v horských patriích, jako jsou vodopády na Kamenici a Desné, načež se čtenář dozví, že řeky jen v o něco nižších polohách jsou v

⁴⁸⁵ J. C. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezogener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 1-13.

⁴⁸⁶ „Lidé tu vypadají jako marinovaní ouhoři, místo domů jsou zde jen barvírny, Kamenice (správně má být Nisa) má v řečišti svém místo vody rozpuštěnou šmolku, - člověka to mrzí, že alespoň nebe není zde zelené nebo červené, aby přece nějaká byla změna! Modro a nic jiného než modro, sukno a nic jiného než sukno!“ J. Neruda, Liberec, *Národní listy*, 8. a 12. října 1865.

⁴⁸⁷ „Unsere heutige Neisse ist jedenfalls nur noch ein Trauriger Ueberrest jenes einst so mächtig Schäumenden Gebirgsbaches, dessen gewaltige Wasserwogen kolossale Felstrümer ins Thal herabzutreiben vermochten. Leider ist noch eine weitere Verminderung der bestehenden Wassermenge zu befürchten. Die ihresgleichen suchende Abholzung der umliegenden Berge beginnt schon in regenarmen Jahren ihre traurigen Folgen zu zeigen, zum unberechenbaren Schaden der hiesigen Industrie, die der treibenden Wasserkraft so dringend bedarf.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 6.

důsledku průmyslového využívání zcela bez ryb, neboť regulace brání jejich rozmnožování a vypouštěný odpad je zabíjí.⁴⁸⁸ V obdobné kapitole v liberecké vlastivědě jsou rovněž popisovány důsledky průmyslového využití Nisy. Jsou však podávány jako nutná oběť, jíž je vykoupena prosperita města a celého regionu, neboť udržuje kola pokroku v chodu.⁴⁸⁹

Na přelomu 19. a 20. století se ve vlastivědách začalo stále častěji objevovat líčení přírodních krás. V rámci diskurzu jejich autorů, převážně učitelů, jimž ležela na srdci výchova mládeže i veškerého obyvatelstva regionu, šlo o strategii proti obávanému šíření materialismu, které doprovázelo industrializaci. Výrazná systematickosti, s níž byl veškerý obsah vlastivěd vydaných učitelskými spolky pro Jablonecko a Liberecko na přelomu 19. a 20. století uspořádán tak, aby odpovídal pedagogickým potřebám, byla doplněna kontrastním prvkem, citově zabarveným až romantickým zaujetím pro krásu krajiny regionu, které nachází uplatnění zvláště v úvodních větách některých podkapitol. Lze předpokládat, že se jednalo o postup ověřený pedagogy v rámci vyučování. Také čtenáře, stejně jako žactvo, bylo třeba pro téma nadchnout několika vřelými slovy.⁴⁹⁰

Koncem 19. století reagovala měšťanská společnost na urbanizaci a industrializaci rostoucím zájmem o turistiku. Již v sedmdesátých letech se díky aktivitě alpských spolků do Čech a zvláště mezi české Němce začala šířit myšlenka turistické

⁴⁸⁸ „Wenn auch die Gebirgsbäche während ihres Laufes in der Wäldern oder außerhalb der Wohnorte noch vielen Fischen Aufenthalt gewähren, so ist dieses in den industriereichen Orten recht schwer möglich. In wasserarmer Jahreszeit fließt oft das ganze Wasser in den Kunstgräben der Schleifmühlen oder Fabriken und das Bett der Bäche und Flüsse ist auf größere Strecken vollständig trocken gelegt, sodass namentlich die Brut der Fische zugrunde geht. Auch werden durch die östern direct in die Bäche geleiteten Abfallwässer von Papierfabriken, Färbereien, Appreturanstalten, Gürtlereien etc. Fische in großen Massen getödtet.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 16-17.

⁴⁸⁹ „Die Wasserkraft der Neiße wird von der Industrie in umfassendster Weisse ausgenützt. Dies bezeugt schon ihre Farbe; den das ursprünglich helle Gebirgswasser ist von Reichenberg an ganz dunkelblau gefärbt und es behält auch diese Färbung eine beträchtliche Strecke bei. Die Zahl der von der Neiße innerhalb des Stadt- und Landbezirkes Reichenberg in Betrieb gesetzten Wasserwerke ist eine beträchtliche und beträgt über 100. Die Neiße ist somit für die heimische Industrie von der größten Bedeutung. Eine richtige Vorstellung von der industriellen Bedeutung der Neiße erhält man erst, wenn man die Ausnutzung ihrer Wasserkraft bis zur Mündung in Betracht zieht. Nach einer Zählung vom Jahre 1890 wurden damals 60 Turbinen und 274 Räder, die 7440 Pferdekkräfte darstellten, von dem Wasser der Neiße in Bewegung gesetzt.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 11.

⁴⁹⁰ Poetickým obrazem, který je zároveň charakteristikou daného krajinného prvku a jeho funkce v celkovém obrazu regionu je uvedena například kapitola o vodstvu v jablonecké vlastivědě: „Die malerische Gestaltung der Gebirge, welche unseren Bezirk durchziehen, wird bedeutend erhöht durch das reiche Netz von Flüsse und Bächen, welche die Thäler und Schluchten derselben beleben. Wohl mangelt es dem Bezirke an einem Strome, der sein Gebiet dem Welverkehre eröffnen würde; dafür ist hier so mancher „Quelle Mutterhaus“, und die jungfräulichen Wellen, die kaum die Waldeskühle ihrer Wiege verlassen, sind den Menschen auf die mannigfachste Weise bei der täglichen Arbeit behilflich.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 9-10.

organizace zpřístupňující určité pohoří. *Horské spolky (Gebirgsvereine)*, jak byly tyto organizace nazývány, v sobě spojovaly zájem turistický a vlastivědný. Vznikaly v německojazyčných oblastech českých zemí od konce 70. let 19. století. Jejich síť se šířila a proměňovala se vznikem místních spolkových odnoží, které se časem osamostaňovaly, ale také slučovaly a přeskupovaly. V roce 1884 byl založen *Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory (Der Deutsche Gebirgsverein für das Jeschken- und Isergebirge)* se sídlem v Liberci, jeho odnože byly posléze zakládány v celé oblasti Jizerských hor. Jablonecká skupina se v roce 1903 osamostanila a vznikl tak *Horský spolek pro Jablonec a okolí (Der Deutsche Gebirgsverein für Gablonz und Umgebung)*.⁴⁹¹

Zakládající osobností libereckého spolku byl majitel továrny ve Zhořelci, liberecký rodák, vášnivý turista a propagátor turistiky Adolf Hoffmann (1850-1915). Členská základna rychle rostla, v roce 1902 měl již přes dva a půl tisíce členů. V regionu horního Ponisí, podobně jako v dalších oblastech s většinou německojazyčného obyvatelstva, se organizovaná turistika těšila významné podpoře místních průmyslníků v čele s Johannem Liebigem, nebo členy podnikatelských rodin Demuthů nebo Ginzkeyů.

O tom, jaký byl poměr členů tohoto vlivného spolku s početnou členskou základnou ke krajině a přírodě nám mnohé napoví článek publikovaný Franzem Hüblerem ve spolkovém periodiku v roce 1893.⁴⁹² Autor již v poznámce k jeho titulu přiznává, že jeho text vychází z knihy německého literárního historika Alfreda Bieseho pojednávající o novodobé historii vztahu člověka k přírodě, kterou „přátelům přírody“ vřele doporučuje.⁴⁹³ Hlavní myšlenkou článku je, že s rozvíjející se civilizací ustupuje strach z přírody a je naopak nahrazován obdivem a láskou

⁴⁹¹ Horské spolky byly inspirovány alpskými spolky, které reagovaly na britské cesty do Alp a vznik Alpského klubu (Alpine Club) v roce 1857. V 60. letech 19. století byl založen nejprve Rakouský a poté Německý alpský spolek (Österreichischer Alpenverein, Deutscher Alpenverein), které se v roce 1873 spojily v Německý a rakouský alpský spolek (Deutscher und Österreichischer Alpenverein). Jako sekce Německého alpského spolku se již koncem 60. let ustavila skupin alpinistů v Praze. Narozdíl od horských spolků provozujících "měšťanskou" turistiku byly alpské spolky zaměřené na vysokohorskou turistiku a horolezectví (později se věnovaly také sáňkování a lyžování). Neměly tak masovou členskou základnu a jejich odnože vznikaly v regionech pomaleji. V jizerskohorské oblasti byla v roce 1893 založena liberecká a v roce 1903 pak jablonecká sekce Alpského spolku (Alpenverein) jako součásti Německého a Rakouského alpského spolku (Deutscher und Österreichischer Alpenverein). M. PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2009, s. 66-68 a 75-78.

⁴⁹² F. HÜBLER, Über die Entwicklung des Naturgefühls, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für Jeschken- und Isergebirge*, roč. 3, 1893, s. 1-17.

⁴⁹³ A. BIESE, *Die Entwicklung des Naturgefühls im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzig 1888.

k ní.⁴⁹⁴ Liberálně- nacionální představa byla tedy taková, že s postupujícím pokrokem, kultivací, se tříbil i vztah k přírodě.

Článek sledoval především kořeny vztahu k horám. V německojazyčném prostředí byly zosobněním hor v první řadě Alpy.⁴⁹⁵ Také pro obyvatele Jizerských hor představovaly vzdálený a nedostižný etalon horstva.⁴⁹⁶ Jako prakticky uvažující turista líčil Hübler počátky komunikací v oblasti Alp, jehož postupně houstnoucí síť se stala základem pro moderní turistiku, přičemž její opravdový rozvoj a s ním i obdiv k horské přírodě umožnil jedině technický a hospodářský pokrok 19. století, který učinil přírodu dostupnou pro široké vrstvy obyvatelstva.⁴⁹⁷

Také Jizerské hory byly poměrně dlouho divokou krajinou, pro jejíž krásu prý neměla veřejnost zpočátku valné porozumnění, a která odrazovala většinu poutníků svou nepřístupností. O tom se ostatně v liberecké vlastivědě zmínil i Anton Franz Ressel.⁴⁹⁸ Počátek zájmu o Jizerské hory, krásu zdejší krajiny a přírody, kladl Hübler od první třetiny 19. století, kdy byly přes zdejší mokřady pokládány

⁴⁹⁴ „Der rohe, ungebildete Naturmensch wird daher in der Natur Nichts sehen als Blätter, Bäume, Berge, Felsen, Wolken, Wasser und Erde. Der Gebildete jedoch legt sein Gefühlsleben, seine Seelenstimmung in die Natur und belebt die seelenlosen Gegenstände. [...] So steht also Natur und Geist in inniger Wechselbestehung und die Entwicklung des Naturgefühls musste sich in denselben Bahnen bewegen, in welchen die allgemeine Culturentwicklung der Menschheit fortschritt.“ F. HÜBLER, Über die Entwicklung des Naturgefühls, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für Jeschken- und Isergebirge*, roč. 3, 1893, s. 2.

⁴⁹⁵ Počátky utváření obrazu Alp v moderní době spatřuje Hübler u švýcarských učenců Johanna Jacoba Scheuchzera (1672-1733) a Albrechta von Hallera (1708-1777), kteří ve svých dílech jako první systematicky popsali krajinu, rostlinstvo a živočišstvo Alp a byli tak prvními z řady přátel Alp („die Reihe der Alpenfreunde“) pokračující od osvícenského zkoumání k romantickému nadšení krajinou, přes anglickou šlechtičnu Mary Wortley Montagu (1689-1762), autorku cestopisných dopisů a Jean-Jacquesa Rousseaua (1712-1778) až k Johannu Wolfgangu Goethemu (1749-1832), který svým literárním dílem zahájil novou epochu ve vztahu k přírodě vůbec („...eine neue Epoche in der Geschichte des Naturgefühls“). Zachycení nálady alpských scenérií přitom hrálo významnou roli. Na poli vědy se pak alpským regionem zabýval švýcarský přírodovědec a horolezec Horace-Bénédict de Saussure (1740-1799). Cestovatelským nadšencům přiblížili nejdlehlější části Alp v samém sousedství ledovců pod nejvyšší horou Evropy Mont Blancem angličané William Windham (1717-1761) a Richard Pocock (1704-1765), kteří roku 1741 podnikli výpravu do oblasti Chamonix. Tímto se Hübler přihlásil k anglické linii zájmu o Alpy, z níž vzešel krátce po polovině 19. století Alpský klub (Alpine Club) a s ním moderní alpinismus a organizovaná horská turistika, která se záhy rozšířila po celém středoevropském prostoru, jak to popisuje M. Pelc. M. PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2009, s. 28-48.

⁴⁹⁶ Později se vytvořila i praktická vazba s alpským regionem díky činnosti liberecké a jablonecké sekce Německého a rakouského alpského spolku (Deutscher und Österreichischer Alpenverein), které přímo v Alpách vybudovaly několik svých horských chat. Nejstarší z nich byla Reichenberger Hütte v Dolomitech poblíž Cortiny d'Ampezzo zprovozněná v roce 1905.

⁴⁹⁷ „Erst nachdem gute Straßen die Länder verbanden, vor allem nachdem seit den dreißiger Jahren unseres Jahrhunderts die Eisenbahnen und Dampfschiffe allgemein geworden waren, als das Gasthauswesen einen bedeutenden Aufschwung genommen hatte, wurden auch Reisen häufiger und erweiterte sich der Sinn für die Schönheiten der Natur.“ F. HÜBLER, Über die Entwicklung des Naturgefühls, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für Jeschken- und Isergebirge*, roč. 3, 1893, s. 17.

⁴⁹⁸ „Das Verständnis für die Schönheiten unseren Gegend erwachte erst spät. Das Isergebirge wurde früher wegen seiner Sümpfe und seiner Pfadlosigkeit von Touristen sorglich umgangen und gemieden. Nur wenige wagten es, demselben einen Besuch abzustatten. Noch im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts hatte daselbst der Wanderer große Hindernisse und Beschwerden zu überstehen.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 26-27.

smrkové kmeny a tak se pomalu stávala přístupnou. Organizovanou formu pak dostal rozvoj jizerskohorské turistiky právě se založením horského spolku před polovinou 80. let 19. století. Spolek rozvinul velice široké spektrum aktivit směřujících k propagaci a rozvoji turistiky. Se souhlasem majitele většiny lesů Franzem hrabětem Clam-Gallasem vybudoval značené turistické stezky, chaty, vyhlídky a rozhledny i prázdninové kolonie pro děti.

Příroda se prostřednictvím turistiky stala místem, kam lze alespoň dočasně před moderním světem uniknout. Nešlo ale o „návrat k přírodě“. Podle výzkumu Martina Pelce turistika „coby klasický produkt moderní společnosti řešila problém, jež tato společnost sama vytvořila“ a byla tak vlastně „originálním autoregulačním mechanismem.“⁴⁹⁹ Svými aktivitami měšťanští turisté přírodu přetvářeli a přizpůsobovali, podmaňovali, činili ji schůdnou a dostupnou.

Rozhledna, vyhlídka, je podle mého názoru jedním z klíčových obrazů liberálního měšťanského turistického diskurzu, v jizerskohorském regionu zvláště. Poskytuje možnost rozhlédnout se, obhlédnout krajinu, přírodu, ale i lidská sídla a průmyslové stavby, jimiž si ji člověk podmanil. Charakteristickým je obrázek Kateřinského údolí převzatý do Ressleovy liberecké vlastivědy z *Ročenky Horského spolku*, na němž je zobrazeno. V popředí širokého záběru vede turistická stezka a údolím se podél toku Černé Nisy táhne řetěz továren. V pozadí se klene majestátné panorama hor. Příroda i průmysl jsou zde vedle sebe bez jakéhokoli náznaku kontrastu. Takový byl pohled libereckých měšťanských turistů, milovníků svého kraje.

Vedle turisticko-praktického cíle spočívajícího ve zpřístupnění dané oblasti vyvíjely horské spolky také neméně významnou aktivitu směřující k prozkoumání a zpopularizování regionu a sledovali tak cíl shodný s autory vlastivěd.⁵⁰⁰ Vlastivědně osvětové snahy považuje Martin Pelc za výraz respektu měšťanské společnosti k poznání a vzdělání, který pramenil v osvícenské tradici, a zároveň její snahu po formulaci a upevnění vlastních hodnot.⁵⁰¹ Liberecký horský spolek tak

⁴⁹⁹ M. PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2009, s. 144.

⁵⁰⁰ Tamtéž, s. 85.

⁵⁰¹ „Vedení civilizačním optimismem opírajícím se o hromadění vědeckých poznatků, rozhodli se tvůrci turistického programu přispět k realizaci pokroku, a to jednak prozkoumáním své domoviny nebo jiného spolkem zpřístupňovaného teritoria, jednak zprostředkováním výsledků výzkumu veřejnosti.“ Tamtéž, s. 114-115.

činil od roku 1885 prostřednictvím svého periodika.⁵⁰² Vedle toho vydával nebo se spolupodílel na vydávání vlastivědných publikací.⁵⁰³ Ve vazbě na turisticko praktickou činnost se ale především soustředil na turistické průvodce a mapy.⁵⁰⁴ Rozvoj turistiky znamenal objev nového způsobu využití krajiny, jímž byla rekreace a někdy dokonce léčba. To, že horská příroda má i přes svou drsnou povahu schopnost léčit, bylo pod Jizerskými horami známo. Již Anton Anschiringer zmínil v rámci *Alba průmyslu liberecké obchodní a živnostenské komory* léčivý pramen a lázně v Libverdě.⁵⁰⁵ V souvislosti s jednotlivými obcemi jsou v Lilieho vlastivědě popsány lázeňské aktivity na Jablonecku. Tradice vodoléčebných lázní zde měla svůj počátek již v první třetině 19. století. Je spojen s osobou jabloneckého rodáka Josefa Aloise Schindlera (1814-1890) ovlivněného léčebnými metodami Vincenze Priessnitze. Prvním vodoléčebným ústavem, obdobou tehdy již známých lázní v Jeseníku, byly lázně v Potočné (Tiefenbach). Po odchodu Schindlera do Jeseníku, kde po smrti Priessnitze vedl tamní lázně, je v roce 1851 převzal smržovský lékař Hartwig Weisskopf. Několik let poté však zanikly. V jabloneckých Pasekách (Schlag) vznikly vodoléčebné lázně v roce 1893.⁵⁰⁶ Lázně se nacházely i v Kořenově, kde se léčilo rovněž čerstvým vzduchem.⁵⁰⁷

V liberecké vlastivědě autoři kapitoly o vodstvu (*Gewasser*) Josef Gränzer a Anton Franz Ressel uvádějí informace o vratislavické kyselce, která se stáčela a prodávala jako minerální voda se zdravotními účinky obzvláště vhodná k vínu a jako taková byla velmi oblíbená. Ve Vratislavicích (Maffersdorf) byl již v roce 1862 objeven pramen kyselky zvaný později Rudolfův. V roce 1893 byla oficiálně zaprotokolována společnost Wundrak & Co, která o rok později obdržela od c. a k.

⁵⁰² Nejprve od roku 1885 vydávané *Mitteilungen des Deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge* změnily v roce 1891 titul na *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge*.

⁵⁰³ Do jisté míry mu ve vlastivědných aktivitách byl jistě vzorem starší a více vlastivědně zaměřený spolek Nordböhmischer Excursionsclub, jehož geografický záběr zasahoval až do jizerskohorské oblasti. V. ČELKO, Podíl spolku Excursions-Club na vlastivědném bádání, vytvoření regionálních sbírek a muzeí, Bezděz, *Vlastivědný sborník Českolipska* 1999, sv. 8., 119-149.

⁵⁰⁴ Jedním z nejoblíbenějších a nejrozšířenějších byl Hüblerův průvodce z roku 1902, který čítá téměř 600 stran: F. HÜBLER, *Führer durch das Jeschken- und Isergebirge*, Theile des Lausitzer und Mittelgebirges, durch Reichenberg und Umgebung, Reichenberg 1902. Za nejvýznamnější kartografický počín spolku je dodnes považována Matouschkova mapa. J. MATOUSCHEK, *Spezial-Karte vom Jeschken- und Isergebirge*, Reichenberg 1927.

⁵⁰⁵ A. ANSCHIRINGER, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks*, II. Band, s. 7.

⁵⁰⁶ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, Gablonz a. N. 1895, s. 155. (V rámci kapitoly *Gesundheitliche Verhältnisse a v části věnované jednotlivým obcím v kapitolách Smržovka (Morchenstern, Paseky (Schlag) a Potočná (Tiefenbach))*).

⁵⁰⁷ Tamtéž, s. 40. (Také na s. 155 v rámci kapitoly *Gesundheitliche Verhältnisse a v části věnované jednotlivým obcím v kapitole Polubný (Polaun)*).

místodržitelství povolení k využívání zdejšího pramene k léčení a konzumaci a tím i ke zřízení lázní. Aplikovány zde byly také slatinné koupele (Moorbaden) v jizerskohorské rašelině a parní lázně (Dampfbad). Železitý pramen, při němž vznikly malé lázně, se nacházel také v obci Chotyně severozápadně od Liberce. Ty vznikly v roce 1890 a o tři roky později se tu začala používat Kneippova vodoléčebná metoda, která byla obdobou postupů Priessnitzových a Schindlerových. V té době totiž proběhla v Nových Pavlovicích u Liberce přednáška tehdy již známého faráře z bavorského Wörishofenu Sebastiana Kneippa (1821-1897), jež v obyvatelích Liberecka podnítila vlnu zájmu o přírodní léčebné metody. Následkem toho vzniklo pak množství spolků (Naturheilvereine), které se zabývaly i různými způsoby přírodního léčení. Nejen léčebná síla vody, ale také čistého vzduchu byla doporučována a využívána. V okolí Liberce byly vyhlášenými vzdušnými lázněmi (Lufkurorte) a letovisky (Sommerfrische), kde obyvatelé města trávili dovolenou, například Křištofovo údolí (Christophsgrund), Fojtka (Voitsbach), Harcov (Harzdorf), ale překvapivě také Kateřinky (Kattarinberg) a Ruprechtice (Ruppersdorf) kde se odpočívalo v samém sousedství továren, oblíbený byl také horský Kristiánov (Christianstal) nebo naopak v nižší poloze ležící Hodkovice (Liebenau) či Vítkov (Wittig).⁵⁰⁸ Na Kristiánově a také v Černousích (Tschernhausen) vybudoval již v roce 1887 *Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory* prázdninové kolonie (Ferienkolonie), kde trávili ozdravné pobyty neduživí městsští školáci.

V úvodních slovech publikací zaměřených na komunální problematiku popisující Liberec a Jablonec na konci první třetiny 20. století starostové těchto měst, Franz Bayer a Karl R. Fischer zdůrazňovali, že přes průmyslový charakter obou sídel jsou nejen obklopena zelení lesů rostoucích na okolních horských hřbetech, ale zeleň nechybí ani v nich samotných.⁵⁰⁹ Podrobněji se tato problematika řeší v kapitolách *Péče (Fürsorge)*, respektive *Zdravotní péče (Gesundheitspflege)*, do nichž je zařazena problematika vhodného, zdravého bydlení, parků a dalších míst sloužících

⁵⁰⁸ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 14 a 621-623.

⁵⁰⁹ „Industriestadt, die Hundert Essen sind Zeugen, und Sommerfrische in landschaftlich schöner Lage zugleich, das ist das Kennzeichnende, das Besondere von Reichenberg. Eine Stadtmitte mit regstem Verkehre, mit Straßenbahn und Autos, mit Geschäften und Schreibstuben, mit hochragenden Gebäuden und anschließend daran eine Gartenstadt mit vesonnenen Baumaleen, Herrschaftshäusern und Siedlungsbauten inmitten von blühenden Gärten, und dann weiter draußen der Wald, der in die Berge führt.“ *Reichenberg, Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Úvodní slovo Franze Bayera.)

k odpočinku a pohybovým aktivitám.⁵¹⁰ V obou knihách také nalezneme různým způsobem zařazené podkapitoly týkající se tělocviku a sportu.⁵¹¹ O stoupajícím významu turistického ruchu a rekreace svědčí zařazení textů propagujících obě města a zejména jejich okolí jako turistický cíl. Zdůrazňovány byly také možnosti sportovního využití. Zvláště v jablonecké variantě je patrné cíleně zhodnocován i tento potenciál krajiny.⁵¹² Autor podkapitoly *Jablonec jako letovisko (Gablonz a. N. als Sommerfrische)*, městský knihovník Julius Streit vychválil město a jeho okolí jako vhodné pro rekreaci nejen z hlediska krásy krajiny a čistého vzduchu, ale především jako region, kde je vybudováno zázemí, díky němuž je o turisty skvěle pečováno. Zmiňuje nejen horským spolkem značené turistické cesty a věnec rozhleden v nejbližším okolí, ale také pohodlné cestování vlakem, tramvají i autem, přehradu, která skýtá příležitost k procházkám i koupání, různá sportoviště pro letní i zimní sporty, kulturní vyžití v podobě divadla nebo knihovny a v neposlední řadě příjemné ubytovací podniky a hostince.⁵¹³ Jedním z nejoblíbenějších turistických míst byla restaurace s rozhlednou vybudovaná horským spolkem na vrcholu Černé Studnice. Lze říci, že pro Jablonečany představovala podobný zdroj identifikace s regionem, jakým bylo pro obyvatele Liberce podobné zařízení na Ještědu. Streit ji označil za „vynikající dílo německé obětavosti a ozdobu celého okolí“.⁵¹⁴

K obdivu krajiny a přírody poutníky, turisty a sportovci se následně přidal rovněž obdiv umělců, výtvarných i literárních. V nových vlastivědných řadách 20. a 30. let 20. století ho vyjadřovali jejich vydavatelé a autoři na rozdíl od svých předchůdců méně popisnými prostředky. Za tím účelem zařadili literárně laděné texty a především reprodukce místních výtvarných umělců.

⁵¹⁰ Podkapitoly Die Wohnungsfürsorge der Stadt Reichenberg a v případě Jablonce Die Wohnungsfürsorge der Stadtgemeinde, ale také například v kapitolách Jugendfürsorge. Publikace o Jablonci pak má i samostatné podkapitoly Die Parkanlagen, Die Walderholungstätte.

⁵¹¹ V případě knihy o Liberci jsou to v rámci kapitoly o kultuře (Die Kultur) podkapitoly Entwicklung des turnerischen Gedankens in Reichenberg a Sport und Spiel in Reichenberg. Tvůrci knihy o Jablonci zařadili podkapitoly Leibesübungen und Sport do kapitoly Gesundheitspflege.

⁵¹² V rámci kapitoly o dopravě byla v knize o Liberci zařazena podkapitola Reichenbergs Umgebung a v případě jablonecké publikace stejnojmenná samostatná kapitola propagující město jako centrum turistiky (Gablonz a. N. und Umgebung), pod níž jsou zařazeny podkapitoly Gablonz a. N. als Sommerfrische a Ausflüge aus Gablonz a. N. in das Iser- und Riesengebirge.

⁵¹³ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 315-317.

⁵¹⁴ „Die Schwarzbrunnwarte, das Eigentum des Deutschen Gebirgsvereines, ist eine hervorragende Schöpfung deutschen Opfersinnes und bildet eine Zierde der ganzen Gegend. Reger Winterbetrieb; Heim der Gablonzer Skizunft; Rodelbahn nach Gablonz 3100 Meter lang, nach Morchenstern 2500 Meter; von Unter-Schwarzbrunn an eine 1800 Meter lange sportgerechte Kunstbobbahn nach Ober-Gablonz.“ Tamtéž, s. 318.

4. 2. Krajina jako politický a správní prostor

Do kategorie geografických charakteristik spadá rovněž pozice regionu v rámci správního systému. Z hlediska konstruování identity je relevantní zejména tendence autorů vlastivěd zdůrazňovat tu úroveň správy, která je v souladu s jimi podávaným obrazem identity a naopak upozadovat informace o správní vazbě k celku, k němuž měly odtažitý vztah. V různých obdobích věnují autoři pozornost odlišným aspektům správy. Téměř každá vlastivědná práce obsahuje alespoň stručnou informaci o začlenění regionu v rámci státní, resp. zemské správy. Důležitou regionální správní jednotkou v historické perspektivě bylo panství. Starší práce s oblibou užívají chronologické členění látky do období, kdy byla příslušná panství majetkem jednotlivých šlechtických rodů a zdejší poddanská města patřila do sféry vrchnostenské správy. Pro liberály 2. poloviny 19. století byly nejpodstatnějšími počiny šlechtických majitelů obvykle udělování, nebo naopak omezování městských práv. Zajímala je především hospodářská stránka věci a sledován tak byl rozvoj řemesel a vznik a aktivita cechů. Na přelomu 19. a 20. století se vlastivědy vyznačovaly systematickým popisem mnoha oborů, včetně správy, který byl doveden až do současnosti. K místním dějinám správy přibýly údaje o samosprávě obecní a okresní, ale současně také o státních úřadech na regionální úrovni, jichž postupně přibývalo. Ve 20. a 30. letech se pak z těchto dvou typů úřadů, samosprávných a státních, staly ostré protiklady. Správa se tak proměnila v jedno z polí, na němž se odehrával národnostní a jazykový konflikt. Samosprávné úřady se snažily udržet si maximální míru autonomie vůči Československé státní správě.

Argumentace v tomto střetu se opírala mimo jiné o stereotypizovaný obraz hraničního regionu, který vznikl simplifikací regionálních i akademických historických bádání. Podobným způsobem byly instrumentalizovány rovněž výsledky výzkumu osídlení. Ten se stal jednou z hlavních disciplin národovědecké vědy.

4. 2. 1. Země, panství, okres, obec

Barokní kronikář Frýdlantského a Libereckého panství Johann Carl Rohn zasadil v druhé polovině 18. století předmět svého líčení v souladu s dobovým zemským patriotismem do zemského správního rámce. Uvádí hned na počátku náležitost obou panství k Čechám (Böhmen) a v užším smyslu k Boleslavskému kraji

(Bunzlauer Kreis). Pro Rohna, jakožto duchovního, bylo navíc podstatné také hledisko církevně-správní. Zvláště tedy zmiňuje příslušnost k pražské arcidiecézi.⁵¹⁵ Již z názvu kroniky „...dříve korunní léno“ (Cron-Lehen), „nyní svobodný statek“ (Allodium) je patrné, že si byl Rohn historické změny správního a majetkového statusu obou panství dobře vědom a přikládal mu velkou váhu.

Rohn také zachytil ve druhé polovině 18. století změnu v postavení a významu obou měst, stoupající prosperitu Liberce a první stopy hospodářské stagnace Frýdlantu. Pro Carla Josepha Czoerniga byla v první třetině 19. století hospodářská situace a úroveň prosperity stěžejní charakteristikou. Svou pozornost proto obrátil k industrializujícímu se Liberci a tehdy ještě zcela venkovskému, ale značným potenciálem se vyznačujícímu Jablonci.

V úvodu popisu stojí pouze stručná informace, že Liberec (a také Jablonec) leží v severní části Boleslavského kraje, v Čechách (Bunzlauer Kreis in Böhmen). Přesto je ale třeba připomenout, že perspektiva Czoernigova díla je mnohem širší a obě města jsou mu předmětem studia mechanismů, které vedou k prosperitě.

Liberec byl v první třetině 19. století poddanským městem, centrem libereckého panství a Czoernig věnoval poměrně hodně pozornosti specifikům v jeho správě. Větší část města, skládající se ze čtyř čtvrtí, byla spravována magistrátem, v němž vedle jmenovaného starosty a zkušených radních zasedali i reprezentanti měšťanů. Menší část zahrnující vrchností založené, původně samostatné město Kristiánov (Christianstadt) spadalo přímo pod vrchostenskou kancelář.⁵¹⁶ S výjimkou celního a poštovního úřadu nesídlily tehdy v Liberci žádné zeměpanské (státní) úřady.⁵¹⁷ Kristiánov byl k městu připojen jako pátá čtvrť až v roce 1850, poté co se Liberec se stal statutárním městem. K Jablonci pak Czoernig uvedl pouze to, že se jedná o jeden z nejmladších městysů (Maktflecken) v Království českém (povýšen 1808) a součást maloskalského panství.⁵¹⁸

Jádrem úvodní topografické kapitoly je především popis komunální vybavenosti Liberce a všech vymožeností, které mohlo městské prostředí svým obyvatelům nabídnout. Domníval se totiž, že dobře fungující městský organismus je významným předpokladem rozvíjení další ekonomické aktivity přínosné pro celou

⁵¹⁵ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunnehro ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 1.

⁵¹⁶ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 15-16.

⁵¹⁷ Tamtéž, s. 19-20.

⁵¹⁸ Tamtéž, s. 201.

monarchii. Sem zařadil položky tak různorodé, jako je dláždění ulic, osvětlení a vodovodní síť, vzdělávání, zdravotnictví, požární ochrana a pojištění, doprava, obrat místních trhů, spotřeba potravin, ale také umění a kultura. To vše uzavřel vyúčtováním příjmů a výdajů městské pokladny za desetiletí 1818-1827. Na samém konci této kapitoly zhodnotil význam města v rámci země i monarchie, který spočíval v rostoucí výrobě a obchodu. Z hlediska koncentrace manufaktur patřil Liberec mezi přední místa v monarchii.⁵¹⁹ Czoernig tak formuloval znaky, které se staly základem stereotypního obrazu Liberce jako jednoho z nejvýznamějších průmyslových měst. Tato charakteristika platila po celé následující století a později byla využita při nárokování zvláštního správního postavení, ať již se jednalo o statut města, značně autonomně jednající samosprávu nebo předního postavení mezi městy s převážně německojazyčným obyvatelstvem v Českých zemích a v Československu.

Zcela specifické hospodářsko-správní vymezení popisované oblasti nalezneme v průmyslovém albu Antona Anschiringera. Je dáno okrskem liberecké Obchodní a živnostenské komory zahrnující i tak vzdálená místa jako Teplice, Roudnici nad Labem, Nymburk či Poděbrady. Autoři novějších vlastivědných prací se pak zaměřovali přímo na města. Při historickém popisu však nezdědka hledali správní vazby k sousednímu německojazyčnému prostředí.

Joseph Gottfried Herrmann v postavil svou práci o dějinách Liberce na liberálně nacionálním základě a zřetelně v ní vyzdvihl význam německého kulturního vlivu. Protože správní vazby k německému kulturnímu prostředí spadaly do nejstarších dějin regionu, věnoval se popisu správní situace zejména v tomto období. Německý kulturní vliv byl již od 10. století podpořen církevně správní vazbou na míšeňské biskupství, potažmo později ke kostelu v Seidenbergu (dnes Zawidów). Oblast sice patřila pod politický vliv českého království, k němuž ve 12. a v první polovině 13. století patřilo okolí Zhořelce (Görlitz) a také Žitava (Zittau), avšak kolonizace a městské právo bylo neseno německojazyčnými osadníky. Při líčení následujících

⁵¹⁹ „Wenn aus der eben geendigten Darstellung des äußern Bildes erhellt, daß Reichenberg rücksichtlich der Größe seines Umfanges und seiner Bevölkerung im Königreiche der Hauptstadt zunächst im Range folgt, so weist ihm auch die Ausdehnung seiner Gewerbs- und Handelsbetriebsamkeit, der Bedingung seines Bestehens und der innern Quelle seiner Wohlfahrt, einen Platz unter den vorzüglichsten Manufacturstädten der gesammten Monarchie an.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 40.

dějinných období pak Herrmann širší geografickou rovinu v podstatě opustil a obrátil pozornost výhradně dějinám města.

Zlom, kdy je téma správy na úrovni příslušnosti ke státnímu útvaru opuštěno, jakmile autor vyčerpal látku vztahující se k období vrcholného středověku, je typický pro vlastivědy 60. - 70. let 19. století. Zdá se, že proměny vyšších celků se jevily jako okrajové - vzdálené. Ostřeji byla vnímána tradiční historická území, Lužice a Slezsko, odkud přicházel Herrmannem zdůrazňovaný německý kulturní vliv. Frýdlantsko a Liberecko byly tehdy součástí šlechtických držav přesahujících zemské hranice. Zejména Bibrštějnové měli rozsáhlé majetky v obou Lužicích. Skutečností, že díky majetkové propojenosti rodových držav docházelo k přesahům v oblasti soudnictví a církevní správy si v historické kapitole své práce povšiml už Carl Joseph Czoernig.⁵²⁰ Podobně tomu bylo i u jejich nástupců Redernů, jejichž majetky se nacházely ve Slezsku. Proto se zde zemská hranice, alespoň z historického pohledu, nejevila nijak ostře.

Co bylo ze správního hlediska podstatné, byl poměr zdejšího panstva k české Koruně a jeho proměny. Tyto změny držby reflektoval již Johann Carl Rohn. Nejen změna z přímé držby koruny na léno a později alodiální statek, ale rovněž rozdělení původně jediného panství na dvě části s centry Frýdlantem a Libercem, je součástí procesu, který na základě historických pramenů objasnil čtenářům především Hermann Hallwich. Popsal, jak začaly být okolo poloviny 13. století z majetku koruny, tedy přímého vlivu panovníka, udělovány jednotlivé oblasti jako zástavy či léna jednotlivým šlechtickým rodům. V severních a severozápadních Čechách takto získaly léna jednotlivé rodové linie Markvarticů.

Jednalo se však pouze o jeden z aspektů rozsáhlých změn. Za mnohem podstatnější považoval Hallwich proces, který započal již ve druhé polovině 12 století, za vlády Přemysla Otakara I. Označoval ho jako „druhou germanizaci Čech“ („zweite Germanisierung Böhmen's“).⁵²¹ Přinášel posilování jazykově i kulturně německého prvku, jak v prostředí dvora, kde získávaly vliv německé šlechtické rody, tak především v rodícím se městském prostředí. Vedle panovníka změnu podporovaly

⁵²⁰ „Die Herren von Biberstein besaßen mehrere Güter in den beyden Lausitzen, keine andern in Böhmen, sie selbst mußten in dem Landgerichte zu Zittau zu Rechte stehen; die Kirchen auf ihren Gütern (worunter die Pfarrkirche von Reichenberg schon 1348 vorkommt) unterstanden in geistlicher Gerichtsbarkeit dem Decanate zu Zittau und der Propstey zu Budissin.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 49.

⁵²¹ První germanizační vlnou byly germánské kmeny, které vytlačily Kelty.

také církevní řády, které byly významným nositelem kolonizace a emfyteutického práva v pohraničních oblastech.

Zásadní roli v historickém vývoji přisuzoval Hallwich městům. Král Přemysl Otakar II. získal některá léna poražených šlechtických odpůrců znovu pod vládu koruny, což umožnilo rozvoj některých významných měst, která Hallwich označil adjektivy svobodná a německá. Toto období považoval také za počátek historického vývoje regionu horního Poníší.⁵²²

Královským městem se tehdy stala Žitava a na město byl povýšen rovněž Zhořelec. Ve stejné době vznikla a začala se rozvíjet další sídla v nejbližším okolí Liberce: Hrádek (nad Nisou), Chrastava, Hodkovice (nad Mohelkou) a Turnov. Centrem regionu byl tehdy ovšem Frýdlant. Do té doby pouze opevněné místo, hrad, okolo něhož existovala již osada bez městských práv. Díky kolonizaci povzbuzené královským vlivem Frýdlant získal právo trhu a postupně některá další městská práva a nastoupil tak cestu k rozkvětu. Liberec ho pak především díky rozvoji soukenictví v dalších stoletích v mnohém překonal.

Adolf Benda zdaleka nedosahoval Hallwichovy odborné erudice. Předností jeho díla je bezprostřední pohled neškoleného současníka. Proti sobě postavil minulost, kdy byl Jablonec pouhou vsí (*Gablonz als Dorf*) a novou dobu (*Gablonz als Markt und Stadt*), starou správu reprezentovanou poddanstvím (*Aus d. letzten Zeit d. Unterthänigkeitsverhältnisses*) a současnost (*Aus den 19. Jahrhunderts II. Hälfte*) s rozvojem občanských svobod. Samostatnou kapitolu věnoval soudnictví, obresním a obecním úřadům (*Gerichts-, Bezirks- und Gemeindewesen*). Srovnával v ní zastaralou instituci místní vrchnostenské správy s nově konstituovanou samosprávou a státní správou.

Vlastivědy vzešlé z iniciativy učitelských spolků na přelomu 19. a 20. století měly správní hledisko zakódováno již ve svém názvu. Předmět jejich pozornosti byl vymezen hranicemi oficiálních správních jednotek, politických a soudních okresů. Adolf Lilie a Anton Franz Ressel rozřídili látku, která byla v předchozích pracech

⁵²² „In rascher Folge entstand damals an Stelle des alten rechtlosen "Herrensitze" eine Reihe wohlgebauter, freier, deutscher Städte: Außig, Brüx, Budweis, Kuttendorf, Melnik, Nimburg, Pilsen u. s. w. Das ist der factische Anfangspunkt der Entwicklungsgeschichte auch unseren Landstrichs. Nicht ganz ein Vierteljahrhundert blieb Friedland neuerdings in königlichen Händen; aller historischen Berechnung nach wurden in eben diesem verhältnißmäßig kurzen Zeitraume jene Fruchtkörner in das Erdreich gelegt, deren Gedeihen wir in diesem Buche zu verfolgen haben.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 9.

podávána v jednom proudu historického líčení, na jednotlivé obory a především doplnili systematickým popisem současného stavu. Základní aktuální informaci o příslušnosti k zemskému celku zařadili na počátek úvodních kapitol (*Lage, Größe, Grenzen; Lage, Größe, Form und Grenzen*)⁵²³. V úvodních větách obou děl jsou dané politické správní jednotky nazvány „naši užší vlastí“ („unsere engere Heimat“), která je součástí vlasti - země (Heimatland Böhmen).⁵²⁴

Pro vývoji panství vyčlenili zvláštní oddíly (samostatná kapitola *Geschichte der Herrschaften; Geschichte der Herrschaften v rámci kapitoly Allgemeine Geschichte*).⁵²⁵ Jablonecká vlastivěda se v kapitole o historické správě jednotlivých panství v období před třicetiletou válkou věnuje jen okrajově. Zato velmi podrobně líčí postavení vrchnostenských správců a úředníků a především správu jednotlivých obcí. V liberecké vlastivědě je tato kapitola pojednána podstatně širěji. Zahrnuje všeobecně dějiny regionu, v nichž je správní vývoj organickou součástí. Platí však, že tématu správy na zemské úrovni je věnována pozornost jen v nejstarším období. V samém úvodu historické kapitoly, kdy je oblast okolo Liberce narozdíl od jiných částí aktuálně vymezeného politického okresu zahrnuta do celku Záhvozdu (Gau Zagost). Výslovně je zdůrazněno, že tento správní celek nebyl součástí Čech.⁵²⁶ Největší pozornost je však ze správního hlediska věnována územnímu vývoji jednotlivých panství a změnám v majetkové držbě, vrchnostenské správě, případně na ní navázané správě konkrétních obcí.

Samostatné oddíly, byť odlišně zařazené, věnovali Lilie a Ressel také moderním správním institucím (*Verwaltung, Behörden; Verwaltung und Behörden*).⁵²⁷ Zatímco jablonecká vlastivěda obsahuje zvláštní kapitolu o patrimoniální správě a

⁵²³ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 3-4.

A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 3-5.

⁵²⁴ „Im Norden unseres Heimatlandes, da, wo die Iser und die Neiße aus den nie versiegenden Quellen des Isergebirges ihren ersten Zuflüsse sammeln, liegt, eingebettet zwischen den parallelen Zügen des Iser- und Jeschkengebirges, unsere engere Heimat, der Gablonzer politische Bezirk.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 3. „Im Norden unseres Heimatlandes Böhmen liegt, eingebettet zwischen dem Gebirgszuge des Jeschken und südlichen Kämmen des waldreichen Isergebirges, unsere engere Heimat - der Reichenberger Bezirk.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 3.

⁵²⁵ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 41-52.

A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, Allgemeine Geschichte s. 678-860; Geschichte der Herrschaften s. 684-770.

⁵²⁶ „Die Gegend des heutigen Reichenberger Bezirkes gehörte in alter Zeit zum größten Teile zu dem nicht zu Böhmen Gerechneten Gaue Zagost; nur das Gebiet von Liebenau und Böhmisches-Aicha war ebenso wie jenes von Gablonz unstrittig schon seit jeher ein Bestandteil von Böhmen.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 679.

⁵²⁷ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 285-294.

A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 627-677.

v kapitole *Správa a úřady (Verwaltung und Behörde)* popisuje převážně stav po roce 1848 resp. 1850 doplněný jen stručnými historickým exkurzy u jednotlivých typů úřadů, v liberecké vlastivědě je stejně nazvaná kapitola rozdělena do dvou oddílů, před a po roce 1848 resp. 1850.

Obě vlastivědy vyzdvihují význam roku 1848, liberecká ale dává své nadšení najevo o poznání zřetelněji. Změna zde totiž nespočívala pouze ve zrušení patrimoniální a zavedení okresní politické správy, od níž bylo posléze odděleno soudnictví. Liberec v závěru roku 1850 získal městský statut a zařadil se tak mezi „svobodné autonomní obce“ („freien autonomen Gemeinden“).⁵²⁸ V roce 1854, když se měnilo územním vymezení okresů, byla nově zřízenému magistrátu přidělena rovněž působnost v záležitostech politické správy, čímž nabyl působnosti okresního politického úřadu přímo podřízeného Krajskému úřadu v Mladé Boleslavi a byl tak na stejném stupni jako okresní politický úřad v Liberci. Zatímco jeho působnost se vztahovala na území města (Stadtbezirk), Okresní politický úřad spravoval záležitosti venkovského okresu (Landesbezirk). Při další správní reformě byl Liberec jako stutární město v záležitostech vlastní působnosti říšským zákonem z května roku 1862 podřízen přímo zemskému výboru, potažmo zemskému sněmu, v záležitostech státem přenesené působnosti pak přímo pražskému místodržitelství.

Později se měnilo také územní vymezení okresů. Hrádecko a Chrastavsko spadalo v letech 1850-1854 pod okresní úřad v Jablonném. Od roku 1855 fungoval okresní úřad v Chrastavě. Ve stejné době byly od Libereckého okresu odděleny Jablonecko a Tanvaldsko, pro které byl zřízen okresní úřad v Jablonci. V roce 1868 pak byl chrastavský okresní úřad připojen k okresu Liberec-venkov.

V roce 1864 byla jako orgán samosprávy zřízena okresní zastupitelstva. V libereckém okrese byly vymezeny obvody Liberec a Chrastava, každý se svým okresním zastupitelstvem. V jabloneckém politickém okrese měli své okresní zastupitelstvo jak Jablonec, tak i Tanvald. Hlavní oblastí jejich působnosti byla místní dopravní infrastruktura, zejména okresní silnice. Dále jsou popisovány soudní instituce, daňové a finanční úřady, školská správa, vojenská správa, orgány policejní správy a do všech podrobností další instituce a úřady státní správy zasahující do různých oborů činnosti a podnikání. V libereckém případě je značný

⁵²⁸ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 647.

prostor vyhrazen historii a aktivitám zdejší obchodní a živnostenské komory (Reichenberger Handels- und Gewerbekammer). Komora byla voleným orgánem a působila jak na čistě lokální, tak okrskové, ale i zemské a říšské úrovni. Pro ambiciózní podnikatele byla tedy právě ona tou nejdůležitější institucí, která svým vlivem přesahovala regionální úroveň.

Oblast obecní správy a samosprávy nejen venkovských obcí, ale i Jablonce, je v Jablonecké vlastivědě odsunuta do části věnované jednotlivým obcím, zatímco v Liberecké vlastivědě je v mnohem větší míře součástí všeobecné části. Obě vlastivědy zdůrazňují, že správa obcí byla jednou z oblastí, v níž revoluce roku 1848 přinesla pozitivní změny. V provizorním obecním zákoně z března roku 1849 bylo přímo řečeno, že: „základem svobodného státu je svobodná obec“ („Die Grundfeste des freien Staates ist die freie Gemeinde“). Z prostoru, který tomuto tématu autoři vlastivěd věnovali na různých místech i způsobu, jak ho pojednávají je patrné, že samospráva obcí byla do značné míry identitotvorným impulzem. Právě díky ní se upevnilo pouto obyvatel k jejich obcím, které je pro vlastivědy jedním ze stavebních prvků budování regionální sounáležitosti.

Tuto myšlenku v podmínkách samostaného Československa do krajnosti zdůraznily a zpolitizovaly publikace z řady *Sudetoněmecké samosprávné sbory (Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper)* o Liberci a Jablonci vydané v letech 1929 a 1930.⁵²⁹ Podstatným posláním obou textů je kritika československých právních norem týkajících se samosprávy. Jejím předmětem jsou zejména změny ve způsobu voleb do zastupitelstev, zavedení všeobecného hlasovacího práva a navrhování kandidátů politickými stranami. Výhrady byly vzneseny rovněž proti jazykovému zákonu, z něhož vyplývala povinnost přijímat a vyřizovat ústní i písemná podání v československé řeči (in tschechoslowakischer Sprache). Zdaleka největší problém byl však spatřován v regulaci finančního hospodaření obcí zakotvené ve finančních novelách k obecním zřízením z roku 1921. Bezmála za

⁵²⁹ V případě Liberce popsal správu města po roce 1849 přímo vedoucí magistrátu (Magistratsdirektor) Otto Ringelhaan, který věnoval v historické perspektivě pozornost zejména přelévání pravomocí, zvláště v záležitostech spolkových, tiskových a policejních, mezi magistrátem a okresním hejtmanstvím, tedy samosprávou státní správou. *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 75-86. (Kapitola Die Gemeindeverfassung)

Autorem podobné, stručnější, obecnější a na současnost zaměřené kapitoly v publikaci o Jablonci z roku 1930 byl ředitel městského úřadu (Stadtmtdirektor) Karl Utischill. *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 76-78. (Kapitola Stadtverwaltung.)

likvidační byl považován Zákon o nové úpravě finančního hospodaření svazků územní samosprávy z června roku 1927, který „zničil poslední zbytky svobodné správy obcí“ („den letzten Rest jeder freien Gemeindeverwaltung erhob“).⁵³⁰ Pilířem této svobodné správy byly totiž prostředky vybrané ve formě obecních přírážek k přímé dani, což představovalo nejvýznamnější příjem obce. Jejich regulace tak byla vnímána jako omezení rozvoje měst.⁵³¹

Samospráva byla od vzniku Československa heslem zhusta využívaným a zneužívaným v politické rétorice. To působilo zejména na konzervativní voliče v řad českých Němců. Zhusta se přitom využívaly historické argumenty, především akcentování německého původu městského práva, které bylo v rozporu s historickým kontextem vykládáno výrazně nacionálně. S jejich pomocí se utvářela charakteristika německé menšiny v Čechách, pro niž jsou samosprávné principy jednou z historických konstant.

Nové vlastivědné řady z dvacátých a třicátých let 20. století se vrátily k širšímu pohledu a měly znovu v názvu správní vymezení regionu na úrovni okresu: *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen* a *Heimatkunde des Bezirkes Gablonz (der Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald)*. Téma správy však zcela opomíjely. Pouze v názvech se objevila reflexe správních změn. Například, když se z původní *Vlastivědy jabloneckého okresu v Čechách (Heimatkunde des Bezirkes Gablonz in Böhmen)* v sešitě z roku 1939 stala *Vlastivěda okresu Jablonec v župě Sudety (Heimatkunde für den Landkreis Gablonz, Sudetengau)*.

4. 2. 2. Na hranici

Většina vlastivěd z oblasti horního Poníší, ať již z kterékoli doby, nese ve svém úvodu základní informaci, že předmětem popisu je oblast nacházející se na severu Čech, na hranici s Lužicí a Slezskem. Jedná se tedy o region hraniční, případně pohraniční.

Johann Carl Rohn nejen, že konstatoval polohu Frýdlantského a Libereckého panství na samé hranici s Horní Lužicí, odkud není daleko do Slezska, ale mimo to si v předmluvě posteskl, že města Frýdlant a Liberec zůstala dosud stranou

⁵³⁰ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 82.

⁵³¹ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 78-86. (Kapitola Die Stadtische Finanzwirtschaft.)

pozornosti zemsky českých kronikářů a historiků, zatímco díla sousedů, Lužičanů a Slezanů se o nich zmiňovala. Viděl tedy region nejen jako ležící na zemské hranici, ale také na hranici zájmu.⁵³² Účelem sepsání Kroniky se pro něho stalo právě to, aby dějiny obou měst nebyly zapomenuty.

Zatímco Rohn vztahoval v roce 1763 polohu obou měst ku Praze jakožto zemskému hlavnímu městu (vzdálenost Frýdlantu 15 a Liberec 12 německých mil)⁵³³, Carl Joseph Czoernig popsal Liberec jako město ležící tři hodiny cesty od saské hranice. Jako by se symbolicky vzdálil zemskému centru a posunul se do jakéhosi přechodového pásma. Czoernig tedy vnímal periferní polohu regionu poněkud odlišně než Rohn. Liberec se podle něho nacházel na hranici německého kulturního vlivu, jehož dalšímu šíření zabránily geografické podmínky.⁵³⁴

Od Czoernigova postoje se odvíjí diskurz, který pak našel pevné místo v dalších vlastivědách. K jeho upevnění výrazně přispěl Josef Gottfried Herrmann, který nabídl čtenářům již ucelený obraz hraničního území. Ve své práci v úvodu kapitoly o rázu okolí Liberce v minulosti (*Die ehemalige Beschaffenheit der Umgebung von Reichenberg*) citoval rovněž Rohnem uvedenou kronikářskou zprávu o skolení nevidaně velkého medvěda v okolí Ještědu z 16. května roku 1679. Na tuto zprávu, která má v Rohnově kronice formu okrajové zmínky, Herrmann navázal barvitým líčením hraničního hvozdu, a správného celku nazývaného Záhvoz (Zagost).⁵³⁵ Příroda, divoká a nespoutaná, romantická, měla zde místo historické kulisy. Představovala ale také pramen mytické síly. Již v předmluvě se Herrmann

⁵³² M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky, in: J. RADIMSKÁ (ed.), *Knihy v proměnách času*, s. 255-261.

⁵³³ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staeden Friedland, und Reichenberg*, s. 2.

⁵³⁴ „Auf drey Seiten von hohen, mit dichten Wäldern besetzten Bergen umgeben, und durch dieselben von dem übrigen Böhmen geschieden, hatte Reichenberg einen einzigen Thalweg längs der Neiße; dieser führte nach der Lausitz, wo sich schon früher deutsche Bevölkerung und Bildung verbreitet hatten, und die eben aufblühenden, durch Gewerbe und Handel sich bereichernden Städte bereits ein jugendlich frisches Leben zu führen begannen. Auf diesem natürlichen Wege fanden deutsche Sprache und Sitte dann auch in Reichenberg Eingang; aber die Gebirge rings umher hemmten ihre weitere Verbreitung; sie blieben Jahrhunderte lang ihre Gränzscheide und sind es zum Theil noch.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 48-49.

⁵³⁵ „Die Notiz eignet in ihrer chronistischen Form vortrefflich, uns einen Blick in die Wälder zu öffnen, welche zur Zeit des aufgezeichneten Ereignisses und vor ihr um unsere Stadt sich mögen ausgestreckt haben. Füglich kann wohl bloß von einem einzigen ungeheuren Waldgebirge die Rede sein, wenn wir von da noch 4-5 Jahrhunderte zurückgehn, von einem weiten, dunkeln, hie und da sumpfigen, von Schmarotzerpflanzen überwucherten Walde, dessen mächtiges, tiefes Rauschen jene theils gewaltigen, theils launigen Phantasiegebilde wenn auch nicht entstehen, so doch lebendig fühlen ließ, die in der deutschen Götter- und Heldensage und die Märchen, dem jüngsten und drolligsten Kinde der ersteren, wie mit frischer Waldatmosphäre umgeben, und Spätlinge so wundersam aufregen und anheimeln.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 34-35.

charakterizoval jako žák Jakoba Grimma a v textu tak nalezneme i prvky spojené se starou germánskou mytologií. Nechybí tu Paní Zima (Frau Holle) a prastaré duby (uralte Eichen).⁵³⁶

Zmínil také pojmenování Hercynský les (Herzynische Wald), které pro hustě zalesněnou oblast střední Evropy používali někteří starověcí autoři. (Herrmann uvádí jmenovitě Plinia). Tato přírodní hráz podle Herrmanna ale také, spolu s klimatickými podmínkami, které byly zvláště v zimě velmi drsné, zabraňovala pronikání kultury. U Josepha Gottfrieda Herrmanna ale i u Herrmana Hallwicha se setkáváme s popisem Liberecka odděleného od vnitrozemí Čech Ještědským hřebenem a otevřeným směrem k severozápadu. Vlivy, které hrály roli v jeho vývoji tak přicházely vesměs z oblasti jazykově a kulturně německé.⁵³⁷

Tato představa minulosti dobře korespondovala s ekonomickou situací v polovině 19. století a zájmy velkých podnikatelů. Ti spatřovali zejména ve spojení se Saskem důležitou podmínku dalšího rozvoje. Již ve 30. letech propagoval myšlenku železničního spojení Liberce s Horní Lužicí a Saskem továrník a poslanec Karl Herzig. Od 40. let 19. století se liberečtí podnikatelé sdružení v železničním komitě v čele s Johannem Liebigem, které se snažilo získat koncesi na stavbu železnice z Liberce do Žitavy nebo Zhořelce. Provoz byl zahájen na konci roku 1859. Stavbě dalšího železničního spojení se Saskem bránily politické zájmy habsburské monarchie. Až po zásadních změnách, po Prusko-rakouské válce a vzniku jednotného Německa byla v polovině 70. let byla vybudována trať z Liberce přes Frýdlant do Seidenbergu (Zawidów). Zbržděný průmyslový rozvoj Frýdlantu však toto napojení již nedokázalo zásadním způsobem povzbudit.

Herrmann Hallwich ve stejné době ve vlastivědných publikacích zdůrazňoval historický vliv, který na oblast Jizerských hor měla okolní města ležící těsně za hranicí. Ta po staletí udržovala s regionem stálý kontakt a ovlivňovala dění v něm z hospodářského i kulturního hlediska. Ve středověku to bylo Šestiměstí a zvláště saská Žitava. V 17. a 18. století z náboženských důvodů protestantská centra, vzdálenější Drážďany, Žitava a Ochranov (Herrnhut) nebo Hirschberg (Jelenia

⁵³⁶ Motiv lesa obecně měl pro Němce a zvláště Němce v českých zemích pocházející z pohraničí velký význam a odrazil se nejen ve vlastivědách, ale rovněž v regionální literární tvorbě.

⁵³⁷ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 44; H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 4.

Góra), kde se nacházel neblížší tzv. milostivý kostel a koncem 18. a v 19. století střediska textilního průmyslu ve Slezsku.

Také u Adolfa Benda, jehož práce se týká Jablonce, nalezneme v úvodní kapitole o nejstarších dobách informaci o příslušnosti Frýdlantska a Liberecka k Lužici. Benda jako samouk a laik měl tendenci situaci poněkud zjednodušovat. Narýsoval již pro 12. století jasnou zemskou a dokonce národnostní hranici, kterou pro století následující podpořil odkazem na dílo Ludwiga Schlesingera *Dějiny Němců v Čechách (Geschichte der Deutschen in Böhmen)*.⁵³⁸

Silnou vazbu Frýdlantska k Sasku a Prusku, pod něž tehdy náležela historická Horní Lužice a Slezsko zdůrazňoval ve svých pramenně orientovaných studiích Julius Helbig. I on si všímal skutečnosti, že hranice nekoresponduje s geografickou situací, která Frýdlatsko otevírá směrem k severu a severozápadu, čemuž naopak odpovídají jeho historické a kulturní vazby.

Ve čtvrtém svazku souboru jeho pramenných studií je stať nazvaná *K nejstarším dějinám naší oblasti (Zur ältesten Geschichte unserer Gegend)*.⁵³⁹ Vylíčil v ní středověké Frýdlantsko jako součást hraničního hvozdu, jenž obklopoval celé Čechy a který protínaly pouze pěší stezky.⁵⁴⁰ Tuto představu převzal z článku Johanna Losertha, profesora všeobecných dějin na univerzitě v Černovicích, publikovaném v časopise spolku pro dějiny Němců v Čechách v roce 1883.⁵⁴¹

Helbig se také výjimečně v jedné ze svých studií zabýval novodobou úpravou hranic, k níž došlo před polovinou 19. století. Jednalo se o obec Višňová, jež se historicky nacházela z části na panství Fýdlatském, z části na panství Záwidowském a jedna z jejích částí náležela pod správu města Žitavy. Na základě dohody z 11.

⁵³⁸ „Zu jener Zeit soll die Gegend von Reichenberg, Rumburg und Friedland zur Lausitz gehört haben, also die böhmische Gränze bei Reichenberg gewesen sein. Es ist jedoch nicht unzweifelhaft bewiesen, dass diese Angabe auch richtig ist, obzwar mehrere Umstände dafür sprechen; zunächst der, dass die Ansiedlungen von der Lausitz aus bis Reichenberg deutsch, und von Böhmen herab Maffersdorf (früher Wratslawic genannt) čechisch waren, wie Ortsnamen zur Genüge zeigen. Zweitens gibt hier auch die Gränze der Herrschaften Reichenberg und Friedstein oder Liebenau, zu welcher letzteren einer Wratslawic (Maffersdorf) seit je her gehörte, und welche also mit der Gränze Böhmens gleichlaufend gewesen wäre, einen ziemlich verlässlichen Fingerzeig. Dann waren auch die Grenzwälder, welche von Regierungen (um feindliche Einfälle besser abwehren zu können) geschützt und erhalten wurden, hier besonders dicht, was auch auf die Nähe der damaligen Gränze schließen lässt.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 9-10.

⁵³⁹ J. HELBIG, *Beiträge*, IV. Band, s. 61-90.

⁵⁴⁰ „Ihr Charakter ist der Gebirgs-Urwald, ein Theil jenes mächtigen Grenzwaldes, der Böhmen im Mittelalter wie ein breiter Festungsgürtel umsing und durch den keine Heerstraßen, sondern nur einzelne, wenig betretene Fußpfade in die umliegenden Länder führten.“ J. HELBIG, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland*, IV. Band, s. 65.

⁵⁴¹ J. LOSERTH, der Grenzwald Böhmens, *Mittheilungen des Vereines Für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, Jahrg. XXI., Prag 1883 s. 177 -201.

září 1845 se Višňová k datu 5. března 1848 rozdělila na českou (náležející pod správu České koruny) a saskou (pod právou Saské koruny). Rozhraničující ustanovení se vedle určení fyzické hranice zabývala zejména oblastí náboženské a školské a rovněž hospodářské. Třecí plochy v těchto oblastech vznikly historickým vývojem. Z náboženského hlediska se jednalo především o uspořádání farních obvodů, jež zahrnovaly katolické věřící obou sousedících států. V podobné situaci se ocitli rovněž evangelíci. Stejný problém nastal i v místním hospodářství. Upravena byla rozloha pozemků náležejících k nedalekému hospodářskému dvoru tak, aby rovněž ležely na českém území. K některým jednotlivým nemovitostem, jež se nacházely za hranicí, byl jejich majitelům vyhrazen přístup.⁵⁴²

Z vlastivěd vydaných učitelskými spolky na Jablonecku a Liberecku na přelomu 19. a 20. století se k tématu hranice vyjadřovala především publikace liberecká. Opět se v ní setkáváme s popisem nekonečných lesů plných divoké zvěře. Ještě na konci 12. století se do zalesněného pásu hor obepínajícího Čechy ze severu odvažovali pouze lovci a hraničáři (Grenzhüter). Anton Franz Ressel přejal téměř doslovně formulaci J. G. Herrmanna, když hvořil o těchto lesích jako o překážce zabraňující pronikání kultury.⁵⁴³ Na jih i na sever od hraničního hvozdu (Grenzwald) existovaly obydlené oblasti, které se však rozvíjely odděleně. Na jihu vystřídal keltský kmen Bójů nejprve Germáni a poté slovanské kmeny. Na severu původně usazené Germány nahradili slovanští Milčané, ale koncem 12. století je začali vytlačovat němečtí kolonisté.

Horské zalesněné pásmo sice stále tvořilo přirozenou, obtížně překonatelnou hranici, ale navzdory tomu existovala místa, skrze která procházely stezky umožňující vzájemný kontakt. Tyto zemské brány (Landestore) byly pod dohledem strážců. Také v úžlabině Ještědských hor, kudy vedla stezka na sever do Lužice, měli podle Ressela podobně jako na hranici Čech a Horní Falce tento úkol plnit Chodové. Jejich přítomnost a dokládá písemným pramenem vztahujícím se k roku 1376, který uváděl označení dnešních Hodkovic nad Mohelkou jako Libenow in Chodonibus.⁵⁴⁴ Druhá stezka, zmiňovaná údajně již v 10. století vedla skrze

⁵⁴² J. HELBIG, *Der Grenz-Receß vom Jahre 1848, Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland*, II. Band, s. 159-165.

⁵⁴³ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, I. Band, s. 678-679.

⁵⁴⁴ Tamtéž, s. 680.

průsmyk u Jablonného a spojovala ves Jablonné (Gabel) s osadou Sytavia, budoucí Žitavou.⁵⁴⁵

V Dějinách Frýdlantska pak Ressel uváděl, že Frýdlatsko historicky leželo za touto hranicí. Bylo součástí Záhvozdu, tedy území za hraničním hvozdem. Geograficky ho vymezil jižními svahy Krkonoš, Jizerských i Ještědských hor, Rybništěm (Kreibitz-Neudörfel) na západě a tokem říčky Kwisy u města Lešna (Marklissa) na východě.⁵⁴⁶ Frýdlantsko se tak nacházelo ve východní části Záhvozdu mezi řekami Nisou a Kwisou (Quis), jejímž správním centrem byl Závidově (Seidenberg). Oproti tomu historické území Čech vymezovalo podle něho povodí Labe, což potvrzoval citací Kosmovy kroniky.⁵⁴⁷

Autor kapitoly věnované osídlení v publikaci vydané v rámci samosprávné řady věnované Liberci, Erich Gierach zahrnul po uplynutí více než čtvrt století do svého výkladu nejen výsledky odborného bádání na toto téma, ale rovněž vyostřující se národní stanovisko. Také v jeho podání je Liberecko na počátku své historie součástí hraničního lesa, mohutné přírodní hráze mezi dvěma obydlenými oblastmi - Horní Lužicí a Čechami.⁵⁴⁸ Zda cestu z údolí Jizery do údolí Nisy, která přímo procházela oblastí Liberecka, znali již nejstarší obyvatelé Čech, Keltové, podle Gieracha nelze doložit, ale zdá se mu to pravděpodobně. Existenci obchodního spojení v době germánského osídlení v prvních stoletích našeho letopočtu dokládá nálezy římských mincí na Frýdlantsku.

Oblast zůstala hraničním prostorem i po tzv. Stěhování národů, kdy Germány nahradili Slované. Severně sídlili Milčané, jižně kmen Charvátů, podmaněný v 9. a 10. století kmenem Čechů. Hranice mezi Čechy a Milčany měla i nadále podobu

⁵⁴⁵ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 680.

⁵⁴⁶ „Die Friedländer Landschaft bildete in alter Zeit mit dem Seidenberger Gebiet einen Bestandtheil des Gaus Zagost. Derselbe schloß das Land hinter den böhmischen Gernzwäldern in sich, er wurde im Süden vom Riesen-, Iser- und Jeschkengebirge umsäumt und reichte von Kreibitz-Neudörfel bis zum Queis bei Marklissa und Friedeberg, umfaßte also insgesamt den Quiskreis, die Herrschaft Seidenberg, das Weichbild der Stadt Zittau, die Abtei Marienthal und die Herrschaften Friedland und Grafenstein, ferner Warnsdorf, Tollenstein und Rumburg. Im Osten grenzte der Hinterwaldgau - so heißt der Gau Zagost zu deutsch - an Polen; die jetzige schlesische Grenze war ursprünglich (1032 und 1163) polnische Grenze, und die Tafelfichte hieß vormals „polnicher Kamm“.“ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 5.

⁵⁴⁷ „Die Gegend des Hinterwaldgaus bildete noch im 12. Jahrhunderte eine von Böhmen durch der Zug der Iser- und Jeschkengebirges gesonderte Landschaft; den der Chronist Cosmas (gest. 1125) betrachtete als Böhmen das Gebiet, dessen Gewässer sich in der Elbe vereinigen. Das Wassegebiet der Neiße bezeichnet Cosmas als "Niederland"; dasselbe umfaßte außer dem noch jetzt als Niederland bezeichneten Theile Nordböhmens auch das Zittauer und das Reichenberger Gebiet.“ Tamtéž, s. 5.

⁵⁴⁸ „Schon viele Jahrhunderte vorher bildete der nordböhmische Gebirgswall die Grenze zwischen dem innerböhmischen und oberlausitzischen Siedlungsgebiete.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 24. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend).

širokého lesního pásu. Protože však hlavní hřeben leží jihozápadně Liberce, nepochyboval Gierach, že rovněž oblast budoucího Liberecka byla od prostoru obývaného Čechy oddělena.⁵⁴⁹

Pojem hranice, tak jak jej vnímáme dnes, souvisí úzce se vznikem států. Nároky státních útvarů měly také vliv na proměnu postavení oblasti dnešního Liberecka. Milčané stát nevytvořili a na konci prvního tisíciletí začali být vytlačováni kolonizační vlnou šířenou z míšeňského markrabství. Na jih od lesního pásma se mezitím vytvořil český stát.

V dalších staletích již nemohl český vliv oblasti, a tedy ani na Liberecku, pominout. Proto jen krátce rekapituloval, že celá Horní Lužice náležela v letech 1076-1086, 1158-1253, 1324-1635 Koruně české a její součástí bylo nejpozději od poloviny 13. století také Žitavsko. Rovněž z hlediska církevní správy tedy bylo Žitavské děkanství podřízeno mladoboleslavskému arcidiakonátu a spadalo tak do působnosti pražského biskupství. Hranice Čech však pro něho má význam formálního vytyčení vnitřních správních oblastí, neboť Čechy byly už od dob Karla Velikého součástí Německé říše.⁵⁵⁰

4. 2. 3. Osídlení, kolonizace

Zejména ve druhé polovině 19. století se ve vlastivědách v souvislosti s geografickými a správními popisy objevilo nové silné téma. Bylo jím zkoumání osídlení, zejména jeho počátků, které představovalo specifickou podobu v odborných i laických kruzích probíhající diskuse o středověké kolonizaci. Pro potvrzení kulturní a jazykové příslušnosti osídlenců byly na jedné straně využívány tradiční historické přístupy, na straně druhé se ke slovu již záhy dostávala jazykověda a později zvláště inovativní toponomastické výzkumy. Téma osídlení se zřetelně vázalo k nacionálním a později i konkrétním politickým a správním aspiracím. Na jeho pozadí byly postupně se stále větší intenzitou, která vyvrcholila ve 30. letech 20. století, vyjadřovány národnostní nároky.

⁵⁴⁹ „Der Kamm des Gebirges liegt an der südwestseite des Reichenberger Bezirkes: kein Zweifel daß sein Gebiet von Haus aus zur Oberlausitz und nicht zu Böhmen gehörte.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 25. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend).

⁵⁵⁰ „Böhmen war schon vom Karl der Großen dem Deutschen Reichen angegliedert worden.“ Tamtéž, s. 25. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend).

Johann Carl Rohn se o původu nebo jazyku obyvatelstva výslovně nezmiňoval. V první kapitole své kroniky se ale pozdější autor česko-latinsko-německého slovníku⁵⁵¹ poměrně obsáhle zabýval pomístními jmény Ještěd a Nisa a oběma přisuzoval český původ. Ohledně názvu Liberce, uvedl podle Pavla Stránského a Bohuslava Balbína jako původní název místa Liberikum nebo Liberik, který rovněž považoval za český.⁵⁵² Při úvahách o německém názvu Reichenberg citoval jako autoritu Johanna Benedicta Carpzoa.⁵⁵³ Odvozoval ho od bohatství dřeva (Haberreicher-Berg).⁵⁵⁴

Carl Joseph Czoernig v úvodní topografické kapitole obyvatele Liberce charakterizoval vírou, rodem (národností) a jazykem. Popisoval je jako katolíky převážně německého původu hovořící těžkopádným dialektem němčiny.⁵⁵⁵ V další části věnované historii se k tématu charakteru místního obyvatelstva podrobně vrátil a jasně ho zahrnul do německého kulturního a jazykového okruhu. Připouštěl sice český původ staršího názvu Liberce s ohledem na Rohna, ale za svůj rozvoj podle něho město vděčilo německé kultuře, která sem přišla z Lužice.⁵⁵⁶

Tématu kolonizace se věnoval zejména Hermann Hallwich. Její počátky v údolí Nisy, při níž byl založen také Liberec, datoval mezi léta 1255-1278. Charakterizoval ji jako systematické osidlování, při němž osadníci postupovali podél toku řeky. Organizována byla nejčastěji osobami náležejícími k městskému stavu vybavenými soudní a vrchnostenskou mocí nad založenými osadami. Kládł důraz na městský původ zakladatelů a uváděl ho do souvislosti se skutečností, že se jednalo o málo úrodnou oblast a obživu obyvatelstva tak bylo třeba zajišťovat převážně řemeslnou činností.⁵⁵⁷ Měšťanské a řemeslnické prvky byly neseny německým vlivem. Kolonisté byli německého jazyka. Za jejich předchozí domov

⁵⁵¹ J. C. ROHN, *Nomenclator*.

⁵⁵² Pavel Stránský ze Zápské Stránky (1583-1657) a Bohuslav Balbín (1621-1688). Rohn cituje P. STRÁNSKÝ, *Respublica Bohemiae*, Leyden 1634; B. BALBÍN, *Miscellanea historica regni Bohemiae*, Decada I. (Liber I. - X) a Decada II. (Liber I. - II), Praha 1679-1816. Konkrétně Dec. I., Liber 3.

⁵⁵³ Rohn zde cituje J. B. CARPZOV, *Neueröffneter Ehren-Tempel*.

⁵⁵⁴ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 33an.

⁵⁵⁵ „Diese, der katholischen Religion zugethan, sind fast durchgehends deutschen Stammes; sie sprechen einen besondern, etwas harten Dialect der deutschen Sprache.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 18.

⁵⁵⁶ „Reichenberg [...] verdankt seine Fortbildung und Erweiterung deutscher Cultur. Es erhielt Einwohner, Sprache, Sitte und Gewerbe aus der benachbarten Lausitz.“ Tamtéž, s. 48.

⁵⁵⁷ „Und die Ueberzahl jener Niederlassungen deutscher Colonisten schon im 13. Jahrhunderte galt bekanntlich eben nur gewerblichen Interessen, als dem vorzugsweise deutschen, bürgerlichen Nahrungszweige.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 12.

považoval okolí Zhořelce, kam již předtím ve 12. století dorazili vlámští přistěhovalci zabývající se zpracováním vlny. Jejich prostřednictvím se pak tato řemeslná výroba dostala až na Liberecko.

Shrnující text k tématu osídlení zařadil na úvod kapitoly o všeobecných dějinách do vlastivědy Libereckého okresu i Anton Franz Ressel.⁵⁵⁸ Jedná se o prezentaci nejnovějších poznatků týkajících se nejstaršího osídlení získaných na základě archeologických nálezů a výzkumu pomístních jmen. Předchozí autoři, kteří pracovali především s písemnými prameny souvisejícími s dějinami šlechtických rodů, toto téma z důvodu nedostatku informací vesměs opomíjeli. S rozvojem archeologie a rovněž se sílícím nacionalismem rostl ale zájem o problematiku původu jednotlivých národů a o jejich vlasti a pravlasti. Původně odborné poznatky a hypotézy byly brzy popularizovány a následně se stávaly argumenty v nacionálních sporech. Nemalou roli v této popularizaci hrály právě vlastivědy. U Ressela je zjevné, zejména z uvádění autorů, z nichž čerpá, že se snažil zachovat obraz odborné korektnosti. Vzhledem k tomu, že čtenáři měla být školní mládež i široká veřejnost, byla na místě zároveň snaha o zpřehlednění látky. Ta však snadno sklouzávala k zjednodušením a interpretacím odpovídající sílícímu nacionálnímu diskurzu. Její vyznění bychom tedy mohli již označit za protonárodovecké.

Jizerské a Ještědské hory byly podle Ressela do 13. století součástí hraničního hvozdu (Grenzwald). V jeho okolí, tam kde byla úrodná půda, se již mnohem dříve usazovali různé národy (Völkern). Na jihu to byli keltští Bójové, po nichž jak Ressel připomíná, zůstala některá pomístní jména. Vystřídal je germánský kmen Markomanů. V 6. století se zde usazovaly různé slovanské kmeny, které se později spojily do jednoho kmene Čechů.⁵⁵⁹ Nejstaršími známými obyvateli severně od hraničního hvozdu na území pozdější Horní Lužice byli podle Ressela Semnoni, kteří patřili ke germánskému kmenu Svěbů. Území Slezska obývali Lygové a Silingové náležející ke kmeni Vandalů. Poté co v době Stěhování národů (Volkswanderung) Germáni (Ressel zde píše přímo Němci - Deutschen) odešli, zaujaly jejich místo slovanské kmeny. V Lužici to byli Milčané, Slubjané a

⁵⁵⁸ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, Allgemeine Geschichte s. 678-860. (Kapitola Besiedelung des Reichenberger Bezirkes).

⁵⁵⁹ „Nach dem Abzuge der Markomannen (im 6. Jahrhunderte) ließen sich südlich des Genzwaldes verschiedene slavische Völkerschaften nieder, welche im Verlaufe der Jahrhunderte gemeinsame Sprache, Sitten und Bräuche annahmen und allmählich zu einem Volksstamme, dem der Tschechen, verschmolzen.“ Tamtéž, s. 679.

Lužičané, ve Slezsku Slezané. V Lužici žijící slovanské kmeny se časem také spojily do jediného kmene Srbů (Sorben) neboli Vendů (Wenden).

S vládou německého císaře Jindřicha I. začalo postupné podmaňování oblastí osídlených Slovanů nesené kolonizací. Ressel tuto kolonizační vlnu interpretoval jako návrat Němců do Horní Lužice a Slezska. Charakterizuje ho jako plánovité a systematické osidlování. Jeho nositeli byli zejména cisterciácké a augustiniánské kláštery a durynská a hornofrancká šlechta.

Slované na severu od lesnatého pásma byli postupně zatlačováni až do hraničního horského lesa. Tím Ressel zdůvodňoval slovanský původ nejstarších pomístních jmen v okolí pozdějšího Liberce, jako byl Hrádek nad Nisou - Grottau (Grat, Groth), Chrastava - Kratzau (Craczauia, Kruczov) a Svárov - Schwarau (Svar). Jejich stáří potvrzovaly i archeologické nálezy. Charakterizoval je však jako bezvýznamná sídla, pouhé samoty, která nabyla na významu až s příchodem německých osadníků.⁵⁶⁰

Německá kolonizace ovládla podle něho Liberecko až ve 14. století. Zbytky slovanského obyvatelstva se zde ale ještě poměrně dlouho držely. Ressel uvádí, že listina uložená tehdy ve frýdlantském archivu datovaná rokem 1424 zapovídala navždy (für immer) užívání vendického jazyka (wendische Sprache) v úředních písemnostech a stanovovala, aby se u novorozenců vendického původu napříště v zápisech uváděl výhradně přípis „guter deutscher Nation“. Z toho Ressel vyvozoval, že slovanské obyvatelstvo na panství Frýdlant bylo postupně germanizováno a podobně se nepochybně vedlo i Slovanům na Liberecku.⁵⁶¹

Téměř současně se slovanským obyvatelstvem, které sem bylo vytlačeno od severu přicházeli podle Ressela do oblasti hraničního lesa rovněž čeští Slované (Tschecho-Slaven) od jihu přes Železný Brod, Bzí, Jablonec a Rýnovice pronikli až do okolí pozdějšího Liberce. V horní části údolí Nisy tak byly založeny vsi Vratislavice a Rochlice. Po příchodu německých kolonistů se však Češi stáhli zpět na svá území a obě „zajisté jen velmi málo významná místa“ se poněmčila.⁵⁶² Vratislavice uváděné mezi lety 1360-1377 ještě česky, později dostaly název Maffersdorf.

⁵⁶⁰ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 680-681.

⁵⁶¹ „in der Herrschaft Friedland lebenden Wenden langsam germanisiert wurden“ Tamtéž, s. 681.

⁵⁶² „Die beiden, freilich nur sehr unbedeutender slavischen Ansiedlungen Röchlitz und Wratislawitz gingen bald an die Deutschen über.“ Tamtéž, s. 681.

Rochlice si sice svůj český název podržela, již k roku 1360 byla ale údajně německou vsí. Nové rozšíření českého osídlení popisoval Ressel po husitských válkách, kdy byly v jihovýchodní části Liberecka založeny vsi Radoňovice⁵⁶³, Javorník, Záskalí, Hluboká a Pelíkovice. Od první poloviny 17. století ale české osídlení opět ustupovalo.

Rozhodující byla pro Ressela jednoznačně německá kolonizace, která na Liberecko pronikala od poloviny 13. století jednak přes Seidenberg (Záwidów) a Frýdlant, jednak od Žitavy údolím Nisy. Osídlenci pocházeli většinou z Durynska a Frank, výjimkou však nebyli ani Vlámové. Byla založena drtivá většina sídel na Liberecku včetně pozdějšího centra - Liberce. Jednalo se o kolonizaci organizovanou a plánovitou. Ressel to dokládal mimo jiné tvarem osídlení a rozdělením plůžiny. Zmiňoval také správu obce, která byla v rukou šoltyse nebo rychtáře.

Resultátem celé podkapitoly týkající se osídlení, je tvrzení, že teprve němečtí osadníci vnesli do dosud rozptýleného osídlení řád a dodali mu na významu.⁵⁶⁴ Německý charakter dokládal Ressel pomístními názvy nově vzniklých vsí a lesů i hor a vodních toků v údolí Nisy.

Městské monografie Liberce z roku 1929 a Jablonce z roku 1930 mají ve svém obsahu také kapitoly zaměřené na osídlení. Obě jsou psány již zřetelně v národoveckém tónu. Jejich autory byli Erich Gierach (Liberec)⁵⁶⁵ a Ernst Schwarz (Jablonec).⁵⁶⁶ Gierach rekapituloval teze z Resselovy vlastivědy. První známá sídla Liberecka připisoval Slovanům vytlačovaným do horských oblastí. Byla koncentrována na březích Nisy a jednalo se o „neuspořádané rybářské vesničky“ („unansehnliche Fischerdörfchen“).⁵⁶⁷ O skutečném obdělávání půdy, kultivaci lze údajně hovořit až po znovuosídlení Němci.⁵⁶⁸ Výrazem znovuosídlení („Wiederbesiedlung“) odkazoval k předpokládanému staršímu germánskému osídlení z doby před příchodem Slovanů. Kolonizace byla procesem, který tento

⁵⁶³ Ressel uvádí chybně český název Radimovice.

⁵⁶⁴ „Jene Orte, die ihr Entstehen den Slaven verdanken, erlangten erst durch die Deutschen Größe und Bedeutung. Die Deutschen sind somit als die eigentlichen Urbarmacher und die Gründer aller wichtigeren Orte unserer Gegend.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 682.

⁵⁶⁵ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 24-30. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend.)

⁵⁶⁶ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 20-24. (Kapitola Besiedlung)

⁵⁶⁷ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 25. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend.)

⁵⁶⁸ „Von einem wirklichen Landesausbau kann erst die Rede sein, als die Deutsche Wiederbesiedlung beginnt.“ Tamtéž, s. 25. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend.)

návrat umožnil. Oblast Horní Lužice, k níž počítal také Liberecko, a Slezska nazýval východním Německem (Ostdeutschland).⁵⁶⁹ Jednotný charakter obyvatelstva této oblasti dokládá nářečím, pomístními jmény i jmény rodin, způsobem života a zvyky.⁵⁷⁰

Názvy obcí založené v rámci procesu kolonizace jsou výhradně německé. Patřil k nim rovněž Liberec. Pojmenování Reichenberg interpretoval jako spojení slov Berg - návrší a reich - přání zakladatele, aby byl bohatý. Český název Liberec považoval za pozdější zkomolení nebo spíše poslovanštění („Entstellung oder besser Einslawung“) německého označení, s tím že název Liberka zmiňovaný Rohnem se objevil až v šestnáctém a Liberec dokonce až v devatenáctém století.

Ve světle pomístních jmen vykládal dějiny osídlení Jablonecka Ernst Schwarz. Jablonecko je situováno více v horách a přístup do této oblasti byl obtížnější. K osídlení zde proto došlo později a nebylo tak kompaktní, jako v případě Liberecka. Svědčila o tom podle Schwarze i skutečnost, že názvy dvou nejstarších farních obcí zmiňovaných poprvé okolo poloviny 14. století, Jablonec (Gablonz) a Rychnov (Reichenau) mají odlišný, v prvním případě český, ve druhém německý základ. Německý kolonizační vliv sem pronikl prostřednictvím církevního řádu cisterciáků. Vsi Rychnov a Rádlo byly totiž do vypuknutí husitských bojů majetkem kláštera v Mnichově Hradišti. Český živel reprezentovali uhlíři a ptáčníci, kteří přicházeli do zdejších lesů za obživou a byli prvními obyvateli osady Jizerka. Český původ zde tak mají zejména názvy hor a vodních toků a souvisí nezřídka právě z výrobou dřevěného uhlí a čihařstvím. Další české názvy obcí se pak objevily po husitských válkách. Němci přicházeli ve větší míře až v polovině 16. století v souvislosti se založením prvních skláren. Zakladatelskou snahu vrchností a podnikavost nově příchozích osídlenců interpretoval autor jako klíčový okamžik, kdy do neuspořádaného procesu vstoupil prvek účelnosti, snaha

⁵⁶⁹ „Diese große Wanderbewegung des deutschen Volkes führte bekanntlich dazu, daß Ostdeutschland unserem Volke zurückgewonnen wurde.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 25. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend.)

⁵⁷⁰ „Woher die Siedler kommen wissen wir im einzelnen nicht, weil uns keine einzige Nachricht darüber zugekommen ist. Aber die Mundart lehrt uns, daß die Bewohner Reichenberger Bezirkes einer Sprache sind wie die der angrenzender Oberlausitz, die Ort- und Familiennamen, ebenso Sitte und Brauchtum bestätigen das Ergebniss. Sie kamen einst nicht aus weiter Ferne, sondern aus Schlesien und der Oberlausitz und sind schlesischen Stammes, wobei natürlich ausgeschlossen ist, daß einzelne Sippen aus Süd- und Westdeutschland zuzogen. Die Herkunft der Schlesier, die ja selbst hauptsächlich aus dem westlichen Mitteldeutschland kamen, berührt uns hier nicht weiter.“ Tamtéž, s. 27. (Kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend.)

zhodnocovat a zvelebovat.⁵⁷¹ Němci byli tedy i zde nositeli pokroku a kultivace. Zatímco v liberecké variantě se hovoří o tom, že vnášeli do zdejšího prostoru zemědělství a města, zde je zdůrazňována jejich řemeslná a podnikatelská zdatnost. Nový metodologický přístup k tématu osídlení postavený v první řadě na etnografickém výzkumu se uplatil v nové vlastivědné řadě Frýdlatska. Jedná se především o dva sešity pojednávající o plužině a sídlech, které vyšly pod titulem *Die Flur und Siedlung*. Jejich autorem byl Bruno Schier. Jde o kulturologicky zaměřenou studii pojednávající o způsobech využívání krajiny.⁵⁷²

V liberecké vlastivědné řadě byl plánován samostatný sešit *Krajina a osídlení (Gelände und Siedlung)* jako součást prvního svazku o krajině (*Die Landschaft*). K jeho vydání však nedošlo. V jabloneckém případě bylo téma uchopeno prostřednictvím toponomastiky. Druhý a třetí sešit o místních názvech a jménech vodních toků (*Die Orts- und Flurnamen des Bezirkes Gablonz*), které vyšly v rámci jednoho svazku, jsou dílem Ernsta Schwarze. Podobně jako v textu otištěnému v monografii Jablonce z roku 1930 se soustředil na pomístní jména. V základu zopakoval tezi, že jména českého původu jsou sice starší, avšak po polovině 16. století, kdy začal být region konečně hustěji osidlován, dominují již názvy německé. První fáze německého osídlení byla spojena s kolonizačním vlivem cisterciáckého řádu. Rozhodující ale bylo dosidlování regionu po devastujícím zásahu husitství. Noví obyvatelé přicházeli ze Saska a Slezska, tentokrát ovšem šlo o evangelíky.

Zatímco pro Liberecko byla v nových vlastivědných řadách prezentována jako zásadní kolonizace 13. století, pro Jablonecko tato vlastivěda fixovala příběh ekonomického osidlování s náboženským akcentem spjatý se stoletím šestnáctým. Obojí však nabízí v jádru stejný princip, schopnost osídlit a kultivovat nehostinnou krajinu, který se jako trvalá charakteristika stal součástí identity všech tří regionů. Vlastivěda byla ve 20. - 30. let používána jako nástroj vytváření a posilování společné identity. Jejím úkolem bylo podle redaktorů liberecké nové vlastivědné řady Ericha Gieracha a Antona Franze Ressela zprostředkovávat spojení mezi

⁵⁷¹ „Die Herrschaften hatten hierhin ein Mittel erkannt ihre Wälder besser als bisher auszunützen. Sie verstärkten dadurch ihre Einnahmen, das ist die Triebfeder dieser Siedlungsunternehmungen.“ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 24. (Kapitola Besiedlung.)

⁵⁷² B. SCHIER, *Flur und Siedlung, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Teil, II. Die Friedländer Volkskunde*, 2. Hälfte, Friedland 1927 a 1928.

vědou a národem, nacházet nové způsoby jak „čtením“ krajiny doplnit informace získané z písemných pramenů a v neposlední řadě přinášet rozhodující poznatky k „palčivé otázce osídlení a panství německého lidu“ v pohraničních oblastech.⁵⁷³

4. 3. Krajina jako kulturní a sociální konstrukt

Již v předchozím textu bylo mnohokrát ukázáno, jakým způsobem byly do krajiny vkládány významy a jak byla ve vlastivědných pracích na topografickém základě postupně stále sofistikovanějším způsobem budována historická i moderní identita obyvatel regionu vsazená následně do národoveckého rámce společné sudetoněmecké identity. Na závěr zařazuji dílčí témata, u nichž je kontrovanost zvláště zřetelná.

4. 3. 1. Vyobrazení krajiny

První z nich se týká vyobrazení krajiny, doslovného vytváření jejího obrazu v podobě vedut, map, vyobrazení přírodních scenérií výtvarnými prostředky i fotografií. Téma stereotypizace jednak shrnuje prvky národovecké konstrukce identity, jednak si všímá čistě regionálních charakteristik.

Nejen popsání, ale také vyobrazení popisovaného města a regionu je součástí většiny vlastivědných prací. Již v Rohnově kronice nalezneme veduty obou center panství, Liberce a Frýdlantu, které vytvořil rytec Johann Tobias (Jan Tobiáš) Arnold (1730-1789), žák slavného Michaela Rentze, který působil ve službách hraběte Sporcka.⁵⁷⁴ Autorem klasicistního pohledu na Liberec pro Czoernigovu statistickou práci je český obrozenský kreslíř Georg (Jiří) Döbler (1788-1845).

Anschiringerovo Album obsahuje téměř stovku litografií průmyslových podniků, z nichž nemalá část se nacházela na Frýdlantsku, Liberecku a Jablonecku. Autorem litografií byl nejčastěji W. Kirchner, některé jsou dílem Heinricha Hoffmanna. V několika případech byly jejich předlohou kresby předlohy A. Madera. Stejně jako

⁵⁷³ „Je besser wir aber die Heimat erkennen, desto mehr lernen wir sie lieben. Für die Kunde von der Heimat hat jedermann ein reges Verständnis; hier lassen sich die geistigen Kräfte am besten wecken und fesseln. Hier schlingt sich am leichtesten das Band um Wissenschaft und Volk. Aber auch für die Wissenschaft selbst hat die Heimatforschung eine immer steigende Bedeutung erlangt. Viele Fragen, welche auf Grund von Urkunden und Chroniken nicht zu beantworten sind, können nun an Ort und Stelle vom Grund und Boden abgelesen werden. In der brennenden Frage um die Siedlung und Herrkunft des deutschen Volkes in den Sudetenländern hat die Heimatkunde das entscheidende Wort.“ J. SYROWATKA, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen* I/1, s. 4.

⁵⁷⁴ M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky, in: J. RADIMSKÁ (ed.), *Knihy v proměnách času*, s. 255-261; J. ŠERÝCH, *Michael Rentz fecit. Michael Jindřich Rentz, dvorní rytec hraběte Sporcka*, Praha 2007.

mnohovrstevnaté medailonky jednotlivých podniků, které se netýkají pouze jich samotných, ale prozrazují mnohé o jejich historii, komunikačních i jiných vazbách k ostatním regionům i množství podrobností všemožného druhu, jsou i litografie obrazem života zahrnujícím okolní přírodu i pracovní ruch a život v okolí. Vše je ovšem v idylickém souladu, vžyt' úkolem alba je vypovídat o růstu a pokroku.

Na historii zaměřené práce J. G. Herrmanna, Hermanna Hallwicha, Julia Helbiga nebo Adolfa Bandy využívají obrazového materiálu minimálně. Ilustrace a rovněž fotografie začaly hojněji využívat až učitelské vlastivědy z přelomu 19. a 20. století. Bylo nepochybně záměrem učitelů žákům i široké veřejnosti co nejnázorněji přiblížit předmět vlastivědného popisu. V předmluvě k druhému vydání vlastivědy jabloneckého okresu je zmíněno, že došlo oproti prvnímu vydání k zařazení většího počtu vyobrazení a to zvláště díky vstřícnosti správní rady Liberecko-jablonecko-tanvaldské dráhy (*Verwaltungsrathes der Reichenberger-Gablonzer-Tannwalder Eisenbahn*), které poskytují věrný obraz průmyslového a na přírodní krásy bohatého okresu.⁵⁷⁵

V případě liberecké vlastivědy jsou nezdědka přetiskovány obrazové materiály *Německého horského spolku (Deutscher Gebirgsverein)*. Na stránkách jeho časopisu vydávaného od roku 1885 (*Mitteilungen*, po roce 1891 *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge*) byly pravidelně otiskovány reprodukce kreseb a maleb, později samozřejmě také fotografie krajiny. Značnou pozornost věnoval spolek vydávání pohlednic, které milovníkům turistiky zprostředkovávaly pohled na nejkrásnější přírodní scenérie i historické památky a zvaly je k návštěvě.

Novinkou bylo také vydávání map. K projektu Lilieho vlastivědy iniciované *Jablonecko-tanvaldským spolkem učitelů (Gablonz-Tannwalder Lehrerverein)* patřila nástěnná mapa politického okresu, která sloužila jako školní pomůcka. Podobně tomu bylo i u Resselovy vlastivědy Liberce a Liberecka, kde je již v úvodu avizováno, že text je doplněn mnoha vyobrazeními a spolu s knihou vychází také fyzická a geologická mapa okresu.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ „getreues Bild des gewebfleißigen und an Naturschönheiten so reichen Bezirkes Gablonz“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, nestránkovaná předmluva.

⁵⁷⁶ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, nestránkovaná předmluva.

V souvislosti s oblibou turistiky se rozvíjela i tvorba map jakožto praktických pomůcek, které vedle značených stezek měly usnadňovat orientaci. Nejvýznamnějším regionálním kartografickým dílem iniciovaným zdejším horským spolkem byla tzv. Matouschkova mapa vydaná v roce 1927.⁵⁷⁷

Josef Matouschek (1867-1945) pocházel z české rodiny, jeho otec byl úředníkem v Liebigově továrně ve Svárově. Vystudoval obchodní akademii v Liberci a poté pracoval jako osobní sekretář Johanna Liebiga. Od roku 1886 byl členem *Německého horského spolku v Liberci* a od roku 1890 pracoval jeho výboru. Se svým bývalým středoškolským profesorem Franzem Hüblerem se podílel na systematickém značení turistických cest v Jizerských horách. Publikoval ve spolkových ročenkách a později po Hüblerovi převzal i jejich redakci.⁵⁷⁸

Matouschek se podílel na tvorbě několika map. Nejznámější se stala právě mapa Ještědských a Jizerských hor z roku 1927. Vyšla v neobvykle velkém nákladu deseti tisíc výtisků. Jejím základem se stala rakouská vojenská mapa, měla však o něco menší měřítko 1:50 000. Jednalo se o první mapu regionu se zakreslenými vrstevnicemi a její další velkou předností bylo pečlivé zanesení velkého množství podrobností (skal, průseků, nejmenších osad, památných stromů a pomníků) včetně jejich názvů, které Matouschek zaznamenal podle informací místních obyvatel a mělo tedy význam i pro výzkum pomístních jmen. Před druhou světovou válkou chystal Josef Matouschek druhé, opravené a doplněné vydání, k němuž však nedošlo.⁵⁷⁹

Pro vlastivědné řady vydávané po vzniku Československa, na nichž učitelské spolky úzce spolupracovaly se *Spolkem pro vlastivědu Ještědsko-Jizerské župy (Verein für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues)* je charakteristické pojetí mapy jako obrazové a jazykové reprezentace, v níž se kategorie geografická prolíná s politickou.⁵⁸⁰ Dobrým příkladem jsou náčrtky a mapy, které obsahoval svazek dvou sešitů věnovaný pomístním jménům (*Die Orts- und Flurnamen des Bezirkes*

⁵⁷⁷ J. MATOUSCHEK, *Spezial-Karte vom Jeschken- und Isergebirge*, Reichenberg 1927.

⁵⁷⁸ O. SIMM, O životě a díle Josefa Matouschka, in: *Ročenka Jizersko-ještědského horského spolku* 2004, Liberec 2005, s. 34-40.; J. HRÁCH, J. LUBAS, Josef Matouschek: zanícený propagátor turistiky v Jizerských horách a tvůrce podrobných turistických map severních Čech, in: *Ročenka Jizersko-ještědského horského spolku* 2006, Liberec 2007, s. 193-198.

⁵⁷⁹ Dochovalo se jen několik neúplných tisků pod názvem *Matouschek's Neue Spezial-Karte von Jeschken u. Isergebirge 1938*.

⁵⁸⁰ L. ŘEZNÍKOVÁ, Prostor, in: L. STORCHOVÁ a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 41.

Gablonz) vytvořené Ernstem Schwarzem znázorňující postupné osidlování regionu v souvislosti s původem pomístních jmen.

O tom, jak podstatné bylo takové zobrazení, nejen z geografického, ale i politického hlediska a z pohledu veřejné demonstrace identity svědčí zejména mapa připojená na závěr posledního vydaného svazku jablonecké nové vlastivědy z roku 1939.⁵⁸¹ Na zadní straně titulního listu je otištěna informace zdůvodňující její zařazení a význam. Mapa měla být původně součástí sešitu věnovaného dějinám regionu, který však vzhledem k úmrtí jeho autora Karla R. Fischera, nevyšel. Vydavatelé ji přiřadili do svazku věnovaného rostlinstvu v reakci na politické změny. Správní jednotka -okres - Bezirk se změnil v Landkreis, což se promítlo i v samém názvu vlastivědné řady a došlo také k jeho rozšíření. Mapa okresu (Bezirk) tedy zastarala a byla vydána již jako historická, vzniklá v době „československé nadvlády“ a to s německou legendou, přesto, že příruční a nástěnné školní mapy podléhaly tehdy nařízením pražských centrálních úřadů a místní názvy na nich musely být uváděny dvojjazyčně, přičemž na prvním místě měl stát název český. Přestože již nebyla aktuální, představovalo uveřejnění mapy připomínku protestu, kterou vydávající spolky hodlaly realizovat.

Novinkou nových vlastivědných řad byly umělecky pojaté ilustrace, které měly působit na emoce čtenářů. Podíleli se na nich významní regionální umělci. Obálku sešitů všeobecné části frýdlantské vlastivědy vytvořil oblíbený jizerskohorský malíř Wenzl Franz Jäger. Hlavním motivem byl pohled na Frýdlant s věží zdejšího zámku v popředí. Pro libereckou vlastivědnou řadu byl na obálku zvolen motiv s kyticí v otevřeném okně, za níž se rýsuje panorama Ještědského hřbetu. Nakreslil ji profesor pražské akademie výtvarných umění Heinrich Hörnich. Obálky svazků jablonecké vlastivědné řady ozdobil kresbou staré sklářské hutě významný regionální umělec Eduard Enzmann. Zvolené motivy, Frýdlantský zámek, Ještědský hřeben a sklárna v údolí Kamenice byly zvoleny jako charakteristické výjevy pro dané regiony, jako jejich symboly.

Zatímco Schmidtovy Toulky vlastní ve frýdlantské vlastivědě doprovázely pouze fotografie, Syrowatkův text zahajovala reprodukce obrazu Wenzela Franze Jägera Pohled od Harcova přes Liberec k Ještědskému hřebenu a průběžně do něho byly

⁵⁸¹ *Heimatkunde für den Landkreis Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) Sudetengau, Gablonz a. N. 1939.*

včleněny ilustrace akademického malíře Viktora Eichlera. Jablonecké literární „krajinomalby“ uvádí barevná reprodukce akvarelu Eduarda Enzmanna zobrazující Zenknerovu huť v Josefově Dole a mimo to jsou doplněny kresbami dalšího místního malíře Dominika Brosicka.

4. 3. 2. Stereotypizace

V předchozím textu byly rozpracovány hlavní okruhy témat souvisejících s popisem krajiny, z nichž se postupně vytvářely a na počátku 20. století již upevnily stereotypizované obrazy užívané při charakteristice všech tří regionů. Shodují se s oblastí působnosti časopisu *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde der Bezirke Böhm. - Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Rochlitz und Tannwald*, později *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergau*, jak je emotivně v úvodním článku vymezil Karl R. Fischer. Nejednalo se o pouhé geografické, ale také o ideové vymezení obsahující jasné stereotypizované zobrazení regionu, s nímž se čtenáři měli ztotožnit. Nechyběl v něm žádný z klíčových pojmů a témat ukazujících na národovecký konstrukt identity. Počínaje kmenovou držbou, přes boj s přírodou o kultivaci hraničního regionu a téma kolonizace, po rozkvet průmyslu a obchodu, který působil jako kultivační prvek.⁵⁸² Pro všechny vlastivědce byl jejich region domovinou - Heimat. Každému zvláště však byla postupně přisouzena specifická charakteristika, kterou se odlišoval od ostatních. Frýdlant, nejstarší město pod Jizerskými horami, byl vždy spojován s historií. I autoři vlastivěd se s oblibou věnovali dějinám města, frýdlantského zámku a jeho šlechtickým majitelům. Vzhledem k odlehlé poloze a nedostatečným komunikacím zde byla industrializace mnohem méně bouřlivá než v sousedních regionech. Urbanistický rozvoj, který se v Liberci a Jablonci přizpůsoboval pouze krajinnému reliéfu, ovlivnilo ve Frýdlantu dědictví starých časů. Jako jediný měl

⁵⁸² „Der Wirkungskreis des „Vereines für Heimatskunde (mit dem Sitze in Reichenberg)“ erstreckt sich satzungsgemäß über die Bezirke Böhm. Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Rochlitz und Tannwald, also über ein Gebiet, das vor Zeiten von Deutschen urbar gemacht, besiedelt wurde und daher unstreitig als angestammter deutscher Besitz zu betrachten ist. In den geschlossenen Grenzwald Böhmens schlugen wagemutige deutsche Männer, unsere Vorfahren, die ersten Lichtungen mit Axt und Spaten rodeten sie Täler und schufen auf dem durch ihre Kraft und Arbeit dem Urwalde abgewonnenen Boden deutsche Siedlungen aus denen unsere gewerbefleißigen Dörfer, unsere blühenden industriereichen Städte entstanden sind. Das Kulturelement dieser Gegenden ist heute vorwiegend Industrie und Handel, insbesondere Textil- und Glasindustrie, deren Anfänge sich daselbst bis in früheste Zeiten verfolgen lassen.“ K. R. FISCHER, Zum Geleit, *Mitteilungen des Vereines für Heimatskunde der Bezirke Böhm. -Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Rochlitz und Tannwald*, č. 1, 1907, s. 1-3, zde s. 1-2.

totiž staré městské hradby, které sice nebyly od požáru roku 1774 udržovány, mizely však postupně a pomalu až v průběhu 19. století. Frýdlantsko jako celek bylo ceněno jako krajina plná přírodních krás, bez ruchu a shonu, kde se zachovalo sepětí obyvatel s přírodou a osobitá lidová kultura.⁵⁸³

Zcela jiný byl obraz Liberce. Zdější vlastivědci sice historické památky nepomíjeli, dějiny města jim však byly cestou pokroku a rozvoje. Staré bylo bez nostalgie nahrazováno novým. V 19. století byl zdůrazňován především průmyslový potenciál města. Jeho význam potvrdilo získání statutu. Úspěšný rozvoj obce od soukenického městečka k průmyslové aglomeraci se odrážel mimo jiné i ve stavbě nové, monumentální budovy radnice v 80. letech 19. století, která nahradila radnici starou. Jejimi vzory byly radnice ve Vídni a Mnichově. Na počátku 20. století již byl Liberec městem, které si nárokovalo pozici nejvýznamnějšího města českých, resp. československých Němců, centra nacionálních snah. Sebevědomí města a jeho obyvatel stálo na nezdolné víře ve schopnost překonat jakékoli překážky pramenící z vlastní úspěšné historické tradice.⁵⁸⁴ Obraz této nezdolné síly zosobňovala rovněž Metznerova kašna.⁵⁸⁵

Nový prvek se ve vztahu ke krajině Liberecka se objevil na počátku 20. století. V nové vlastivědné řadě je Liberec popisován jako moderní město obklopené přírodou, jehož průmyslový charakter nijak nezhoršuje kvalitu života zdejších

⁵⁸³ „Ja, wenn die ein Wort des Dichters in bescheidendem Umfange auf unsere Heimat beziehen dürfen, können wir sagen: Der Friedländer hat eine Heimat, so schön, so reich an weschelnden Reizen, an Gaben der Natur und Schöpfungen der Menschen, daß er alle Ursache hat, diesen Gau zu lieben und zu verteidigen, insbesondere gegen jenen geschäftigen Geist der Gegenwart, des alles gleichmachen will, weder Trachten noch Mundarten schont, die alte Zimmermanskunst vetlacht und kaum vor den Denkmalen der Natur einhält.“ J. SCHMIED, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*. Allgemeiner Teil, I. Friedländer Landschaft, s. 77.

⁵⁸⁴ Starosta Franz Bayer napsal v roce 1929 v předmluvě k monografii o Liberci tato hrdá slova: „Keine Kohle wie anderwärts, kein Erz und auch kein bedeutender Flußlauf begünstigte die Entwicklung der Stadt. Reichenberg war auch keine Festung und lag auch an keiner wichtigen Verkehrsstraße. In einem Talkessel, abseits von begünstigter Handelsstraße, lag die Stadt. Nur durch die eigene Kraft, durch die Tüchtigkeit ihrer Einwohner, durch ihre Industrie, die Tuchmacherei, hat sie sich zu ihrer heutigen Größe emporgearbeitet.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Předmluva Franze Bayera).

⁵⁸⁵ Předobraz kašny vytvořil Franz Metzner již pro Výstavu českých Němců konanou v Liberci v roce 1906. Měla, stejně jako výstava, symbolizovat schopnosti člověka na počátku 20. století. Realizace na náměstí před radnicí byla dokončena o dvacet let později, na jaře roku 1926. J. MOHR, *Franz Metzner: Socha a architektura mezi secesí a monumentem*, Liberec 2006.

Josef Syrowatka ji popsat těmito slovy „Wie eine Verkörperung schaffenden Willens, der roher Kraft obsiegt, hebt sich die prachtvoll modellierte Mannesgestalt über die lastniedergebrückten Leiber ungeschlachten Riesen.“ J. SYROWATKA, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, I/1, s. 16-17.

obyvatel a v němž lze najít ruch dopravy v ulicích, shon na tržišcích, stejně jako místa odpočinku ve stinných parcích a které je obklopeno svěží zelení.⁵⁸⁶

Podobný trend můžeme sledovat i v případě Jablonce nad Nisou. Město bylo od počátku budováno podle moderních urbanistických zásad. Jeho růst se odvíjel od prosperity zdejší sklářské a bižuterní výroby navazující na historickou tradici a v moderní době ho umožnil především export.⁵⁸⁷ Zručnost a píle jeho obyvatel, která region proslavila po celém světě, jim dávala právo užívat všeho, co skýtá.⁵⁸⁸

4. 3. 3. Poetizace

Jedním z výrazných autostereotypů německojazyčného prostředí byla představa, že Němci jsou národem se mimořádným smyslem pro přírodu. Zvláštní místo bylo vyhrazeno obrazu lesa, který byl také Němci z pohraničních oblastí Čech přímo spojován s domovinou (Heimat).⁵⁸⁹

Součástí vlastivěd se postupně stále častěji stávaly poeticky laděné obrazy krajiny využívajícími literárních prvků k vystupňování čtenářského zážitku a vyvolání emotivní reakce a posílení citové vazby k regionu. V učitelských vlastivědách Jablonecka a Liberecka otevíraly některé kapitoly emotivně laděné odstavce. Prvním rozsáhlým textem tohoto typu jsou *Toulky vlastí (Die Wanderungen in der Heimat)*, tedy úvodní sešit nové frýdlantské vlastivědné řady z roku 1924. Krajina Frýdlantska je v něm líčena „s pravou láskou k vlasti“.⁵⁹⁰ Josef Schmied, pedagog,

⁵⁸⁶ „Wer von der Tuchmacherstadt Reichenberg hört, von ihrem stetig anwachsenden Großgewerbe und der Reichenberger Messe, har gewiß einen anderen Anblick erwartet als jenen, der sich ihm soelben geboten. Wohl suchen ungezählte Fabrikstürme das Gesamtbild zu beherrschen, da spricht aber die grüne Natur ein Machtwort und schiebt überall lebendige Büsche und Sträuße ein, umschließt die wirbelnden Kessel mit einem Kranz von Bergketten und Wäldern und mildert den tosenden Lärm der Maschinen. Ein rüsiges Nest, eingehüllt in stickigen Fabrikennebel, so hat sich der Fremde Reichenberg im voraus gemalt und ist überracht, die gewerfleißige Stadt mitten in einer Landschaft zu finden, die dem Menschen Erholung, Freude und Andacht bedeutet.“ J. SYROWATKA, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, I/1, s. 15.

⁵⁸⁷ „Kunstfertigkeit und Gewerbefleiß sind das Volksvermögen dieser Landschaft. Ihre bodenständige Glas- und Schmuckindustrie hat schon im 18. Jahrhundert die Weltmärkte erobert und seither behauptet, ihr Export umspannt die Erde. Heute ist Gablonz a. N. die Welthandelsstadt der Republik.“ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Předmluva Karla R. Fischera.).

⁵⁸⁸ „Wo Köhler und Vogelsteller ihre ärmliche Hütten hatten, liegen jetzt schmucke Städte und Dörfer, pulst reges Leben. Durch das Gebirge ziehen schöne Straßen, belebt von Wanderlustigen, die in der Wäldern Erholung suchen. Die Leute, die dieses Gebirgsland zu einer dichtvölkerten deutschen Kulturlandschaft umgewandelt haben, haben Ursache sich dessen zu freuen.“ Tamtéž, s. 24. (Kapitola Besiedlung).

⁵⁸⁹ M. PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2009, s. 240.

⁵⁹⁰ „Als erstes Heft werden nun die "Wanderungen", eine von echter Heimatliebe durchdrungene Schilderung der Friedländer Landschaft, der Öffentlichkeit übergeben. Unser feinfühliges Heimatgenosse, Professor Josef Schmied in Leitmeritz, hat es verstanden, die Schönheiten und die Eigenart der Heimat in fast Stiften'scher Kleinmalerei fesselnd darzustellen und die Zusammenhänge geistvoll zu erfassen.“ J. SCHMIED, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, I. Friedländer Landschaft, s. 5-6. (Předmluva vydavatelů Ericha Gieracha a Josefa Schuberta)

který již tehdy působil na gymnáziu v Litoměřicích, zde s notnou dávkou nostalgie vzpomínal na krajinu svého dětství a také své někdejší působiště. Významnou okolností je skutečnost, že ačkoli sešit vyšel až v roce 1924, text byl napsán na samém počátku první světové války, v červenci roku 1914. Jde o popis reálné cesty, která začínala ve Zhořelci a přes Radomierzice (Radmeritz) a Ves (Wiese) pokračovala do Černous (Tschernausern), které byly první významnější zastávkou, podle níž je nazvána úvodní kapitola a pokračuje údolím Smědé do Frýdlantu a dále po celém jeho okolí. V centru zájmu stojí především krása krajiny, přírody a památek.⁵⁹¹

Podobně laděný úvodní sešit zahajoval i vlastivědnou řadu libereckého okresu. Jeho autorem byl liberecký učitel Josef Syrowatka, redaktor časopisu pro školní mládež, který publikoval povídky s regionálními náměty. První kapitoly jsou věnovány Liberci. Zajímavě byl koncipován zejména text s názvem *Pohled z liberecké radniční věže (Blick vom Reichenberger Rathausturm)*. Jde o líčení výstupu na radniční věž se všemi podrobnostmi, pohledu z jednotlivých oken a vyhlídkových míst.⁵⁹² Nechybí ani kapitola věnovaná Ještědu. Ostatní jsou líčením tras výletů po blízkém i vzdálenějším okolí města.

Jablonecká vlastivědná řada se v prvním svazku o krajině obrací k popisům jednotlivých měst a obcí, které jsou zde řazeny v abecedním pořádku dle názvů. Myšlenka jakéhosi turistického průvodce ale zůstala zachována. Autory byli učitelé a zároveň tehdy již známí regionální spisovatelé. Medailony obcí jabloneckého soudního okresu byly dílem Gustava Leutelta (1860-1947).⁵⁹³ Obce tanvaldského

⁵⁹¹ Text je značně emotivní: „Berge der Heimat! In euern Tälern und an euern Hängen liegt Stadt an Stadt, Dorf an Dorf. Und die wachsende Sehnsucht überfliegt den weit trennenden Raum uns sieht hernieder auf die Stadt mit der ragenden Burg und dem friedlichen grünschimmernden Turm: Friedland, du Stadt mit der reichen Vergangenheit und dem treudeutschen Geschlecht unserer Tage, sei mir gegrüßt!“ J. SCHMIED, Wanderungen in der Heimat, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, I. Friedländer Landschaft, s. 9.

⁵⁹² „Wir sind fast wieder im Herzen der Stadt und dort hinein schauen wir auch durch das siebente Fenster, zu dem des Tages rastloser Lärm heraufschallt. Kraftwagen hupen, die Staßenbahn schrillt, Motorfahren rattern. Die Eisengassel Am Flügel der Erzdekanalkirche jagd der Blick vorbei über das Grün der Neustädter Baumkronen, schwingt über Kreisgericht und Keilsberg hinweg und landet auf dem Kamme des Langen Berges, den sich gegen den Dreiklafterberg vorschiebt, als wollte er das Eckersbacher Tal verleugnen.“ J. SYROWATKA, Wanderungen in der Heimat, *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, I/1, s. 11.

⁵⁹³ Gustav Leutelt se narodil v Josefově Dole. Stejně jako jeho otec byl učitelem. Jeden z prvních životopisů vyšel již na počátku 30. let 20. století. J. SYROWATKA, Ein Weg zu Gustav Leutelt, Jahrbuch des deutschen Gebirgsvergsvereine für das Jeschken- u. Isergebirge 41, 1931, s. 5-17. Po druhé světové válce byl Leutelt odsunut a krátce nato v Seebergenu u Gothy zemřel. O. SIMM, Gustav Leutelt - Životní příběh s příchutí pelyňku, *Krkonoše-Jizerské hory*, č. 11, 2010, s. 34-36.

soudního okresu popsal Adolf Wildner (1882-1966).⁵⁹⁴ Zejména Leutelt byl na počátku třicátých let, kdy vyšel první díl vlastivědné řady již uctívaným literátem.⁵⁹⁵ V jeho povídkách a románech situovaných do krajiny Jizerských hor hraje významnou roli příroda. Jsou prodchnuty poetikou, přestože popisují dramatické lidské osudy.⁵⁹⁶ Oproti tomu Wildner byl autorem realistickým, často se sociálním akcentem.⁵⁹⁷ Jejich odlišný přístup částečně promítl i do vlastivědných textů.

Typické pro všechny tyto popisy je spojení přírody a člověka. Krajina je oživena lidskou činností. Práce, podnikání, přetváření, kultivace činí z krajiny domov (Heimat). Velice často se v nich vyskytuje motiv výhledu, do krajiny, nebo přímo rozhledny. Umožňuje jak výčet všeho, co je v okolí vidět, ale také zprostředkovává pocit sounáležitosti s krajinou, vlastní jako předmětem líčení regionálních vlastivěd. Spojuje se v něm obdiv ke kráse přírody i hrdost na vybudovaná sídla.⁵⁹⁸ Přehledná vlastivědná publikace měla být v tomto smyslu pro čtenáře obdobným zážitkem jako pro turistu výhled z rozhledny.

4. 3. 4. Místa paměti

Poněkud jiný pohled na vkládání významu a smyslu do krajiny umožňuje koncept míst paměti. I v jednotlivých regionech horního Poníší bychom našli místa, která se mohou stát předmětem takového zkoumání krajiny. Hory i podhůří jsou poseté drobnými sakrálními stavbami, kapličkami a kříži, pomníčky dřevařů, lovců a poutníků, kteří zde našli smrt nebo upomínek na slavné návštěvníky. Tyto

⁵⁹⁴ Adolf Wildner se narodil ve Smržovce. Stal se učitelem a učil na několika školách v okolí Tanvaldu. Jeho prvním místem byla škola v Horním Maxově, kterou tehdy řídil propagátor hudby a autor vlastivědných prací Fidelio Finke. Krátce poté začal psát a publikovat první básně a povídky v časopise *Rübezahl*. Zúčastnil se bojů první světové války, což ho trvale ovlivnilo. Po návratu učil v Jablonci nad Nisou a věnoval se psaní. Svá díla psal převážně v místním nářečí. Vedle toho psal i pro mládež. Také on musel v roce 1945 odejít. Zemřel v Ostrau-Werderthau. O. SIMM, M. SEKYRA, Svůj domov mám v Jizerských horách. Před 130 lety se narodil literát Adolf Wildner, *Krkonoše-Jizerské hory*, č. 11, 2012, s. 32-33.

⁵⁹⁵ Již v roce 1923 byla založena Leuteltova společnost (Leutelt Gesellschaft). U jejího zrodu stál starosta Jablonce Karl R. Fischer spolu s mnohými místními osobnostmi. Měla přispívat k rozvoji duchovního a kulturního života v Jizerských horách a podporovat Gustava Leutelta i jiné tvůrčí osobnosti, které pocházejí nebo jsou spjaty s Jizerskými horami. (Společnost obnovila po druhé světové válce svou činnost. Sídli ve městě Schwäbisch Gmünd.) V roce 1935 se Leutelt stal prvním laureátem Eichendorffovy ceny. Tato literární cena udělovaná sudetoněmeckým spisovatelům a básníkům byla pojmenovaná podle slezského básníka a dramatika období romantismu Josefa svobodného pána von Eichendorff. Od roku 1939 se na jejím udělení podílela Německá univerzita v Praze a měla národovecký charakter. Tradice byla přerušena v závěru druhé světové války. V padesátých letech byla obnovena.

⁵⁹⁶ J. MÜHLBERGER, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, Ústí nad Labem 2006, s. 87-89.

⁵⁹⁷ Tamtéž, s. 262-263.

⁵⁹⁸ „Und wenn es denn Bürger auch an Tagen der Arbeitsfreiheit hinauszieht nach den umliegenden Höhen, so gilt sein erster Blick doch wieder der Heimatstadt.“ Die Landschaft, *Heimatkunde des Bezirkes Gablonz (der Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) in Böhmen*, Heft 1, Gablonz 1932, s. 15.

památky jsou zmapovány a dodnes zachovány díky aktivitám spolku *Patron*, který pečuje o pomníky v krajině Jizerských hor. Pro tuto kapitolu jsem vybrala příklady dvou míst, v nichž se myšlenkový svět promítl do přírodní scenérie, která reprezentují pojetí takto charakterizovaného místa paměti v různých časových obdobích a autoři vlastivěd je reflektovali.

Starším z nich je maloskalský Pantheon. Majitel panství Franz Zacharias von Römisch (1757-1832), podnikatel a obchodník (nobilovaný 1823), který panství koupil v roce 1802, v romantických kulisách středověké zříceniny Vranov realizoval svoji představu Síně slávy. Sochařské práce provedl saský umělec Johann Nepomuk Pettrich (1779-1844).

Na samém počátku 19. století zde byla upravena stezka vedoucí z maloskalského zámku na skalní zříceninu a další místa v údolí Jizery s odpočívadly a vyhlídkami. Na ní bylo umístěno množství pomníků, imaginárních náhrobků a uren, nápisů a letopočtů připomínající slavné historické osobnosti i bájně postavy, hrdiny, panovníky, mecenáše i spisovatele a básníky, události ale také ctnosti a ideje. Jedná se o poněkud nesourodý obraz myšlenkového světa majitele panství ovlivněného osvícenským patriotismem, preromantickou literaturou i dobovými vzory v úpravě zahrad a parků.⁵⁹⁹ Nejvýraznějším tematickým okruhem je boj proti Napoleonovi, který hrál i v Römischově životě důležitou roli. V roce 1815 byl jako dodavatel zboží pro císařskou armádu vyznamenán Čestným křížem.⁶⁰⁰ Centrem Pantheonu jsou památníky „spolku národů a boje za osvobození Německa a Evropy“ („Denkmal des Völkerbundes und Kampfes für Deutschlands und Europas Befreiung MDCCCXIII, MDCCCXIV, MDCCCXV“) a vlasti a jejím udatným obráncům“ („Dem Vaterlande und seinen tapferen Vertheidigern MDCCCXIV“).⁶⁰¹ Do skalních stěn jsou vytesána jména účastníků bojů počínaje maršálem Kutuzovem přes Theodora Körnera,⁶⁰² až po hrdinku v mužském přestrojení Eleonoru Prochaska. Hrdinství je jednou z nejvýraznějších ideí celého Pantheonu. V širším okruhu se nachází množství dalších jmen hrdinů historických i bájných, mezi nimiž nalezneme Horymíra stejně jako Heřmana (Hermann,

⁵⁹⁹ J. RAK, Osudy české Walhally, *Husitský Tábor 6-7*, 1983-1984, s. 215-237.

⁶⁰⁰ J. ŽUPANIČ, František Zachariáš Römisch, podnikatel, velkostatkář, šlechtic, *Z Českého ráje a Podkrkonoší, Supplementum 13, Šlechtické rody a jejich sídla v Českém ráji*, Semily-Turnov 2009, s. 61-68.

⁶⁰¹ Nápis jsou citovány dle překladu Vratislava Jiljí Slezáka, který přeložil celý Effendergerův text. *Franz Ferdinand Effenberger Skalní Pantheon a přírodní park na panství Malá Skála v Čechách*, Praha 2015.

⁶⁰² Körner má vazbu ke krajině Jizerských hor, neboť ji v rámci romantického putování navštívil.

Arminius), Záboje a Slavoje z Rukopisu královédvorského stejně i postavy z Ossianových falz, bojovníka proti Tatarům ze 13. století Jaroslava ze Šternberka, Mikuláše hraběte Zrinského, který se vyznamenal v boji proti Turkům v 16. století jako „Uherský Leonidas“ a Ernsta Rüdigerera von Starhemberg zachránce Vídně při tureckém výboji z roku 1683. Nechybí rovněž jména vládců počínaje Libuší, přes Přemysla Otakara II., Karla IV., Jiřího z Poděbrad, až po Marii Terezi a Josefa II. Jména odkazují k předlohám jako je *Kronika česká* Václava Hájka z Libočan, *Miscellanea historica regni Bohemiae* Bohuslava Balbína nebo v Röhmiscově době populární spis Franze Julia Schnellera *Böhmens Schicksal und Thatkraft vor den Verein mit Ungarn, Oesterreich und Steyermark*.⁶⁰³

Römisch se prostřednictvím Pantheonu identifikoval s německojazyčným vzdělaneckým osvícenským okruhem. Samotná myšlenka vybudování takového typu úpravy krajiny - nešlo totiž pouze o vybudování pomníku, ale o parkové úpravy, vycházela z myšlenek Christiana Cay Lorenze Hirschfelda (1742-1792) formulovaných v díle *Teorie zahradního umění (Theorie der Gartenkunst)*. Zde se popisují způsoby vytváření přírodních zátiší i využití nápisu. Příroda a myšlenka nesená textem měly podněcovat v návštěvníkovi emoce i intelekt. Zároveň se tu projevovaly do jisté míry také zájmy botanické. Autor dobového popisu Ferdinand Effenberger uváděl jako Römischvy vzory „duchaplné zušlecht'ovatele přírody“, v první řadě Josefa Emanuela Malabaila de Canal (1745-1826), hraběte Karla Chotka (1783-1868) a další.⁶⁰⁴ Vybudování Pantheonu bylo projevem osvícenského patriotismu vázaného na prostor, v němž vlastenc žije, a který se snaží po všech stránkách kultivovat.

Manželka Franze Zachariase von Römisch Maria Theresia nechala na jednom místě vytesat oslavné verše:

Kdo útočiště přetvořil

tu zdejší divočinu?

Kdo nový tvar vám vtiskl, vy

kopce, pusté skály, lesy?

⁶⁰³ T. PETRASOVÁ, Römischův Pantheon na Malé Skále a jeho kontext, in: *Franz Ferdinand Effenberger Skální Pantheon a přírodní park na panství Malá Skála v Čechách*, Praha 2015, s. 275-282.

⁶⁰⁴ Franz Ferdinand Effenberger Skální Pantheon a přírodní park na panství Malá Skála v Čechách, Praha 2015, s. 12 a s. 251-252.

Kdo rukou požehnanou tu tvrdou,
neúrodnou zemi obdělal?
Kdo z tvého klínu chladného
vypučet dal jablkům a hroznům šťavnatým,
kdo pro poutníka z měchu zhotovil
sedadlo měkké, stinné loubí též?
V kameni potomstvu sděluj to,
Jizero, šir dál do luhů Čech:
divokou zemi změnil v háj
veliký lidumil, je
Römisch zván!⁶⁰⁵

Franz Zacharias von Römisch pečoval rovněž o hospodářský rozvoj svého panství. Vlastivědci spojovali jeho jméno především se vzestupem významu Jablonce, který byl povýšen na městys s právem výročního trhu (panovnické rozhodnutí bylo datováno 20. října 1808) a významně podporoval také zdejší soukenickou výrobu. Jako jednu z nejzajímavějších pamětihodností Jablonecka zmínil Pantheon již Carl Joseph Czoernig.⁶⁰⁶ Věděl, že popis parku se objevil v dobových uměleckých časopisech, například v časopise *Hesperus* s podtitulem *Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser* vydávaném Christianem Karlem André ve Stuttgartu a Tübingen. Jen rok před vydáním Czoernigova topograficko-historicko-statistického popisu Liberce a Jablonce vyšla v Litoměřicích v komisi nakladatelského a tiskařského podniku Carla Wilhelma Medaua (1791-1866) kniha gymnaziálního ředitele a školního inspektora Franze Ferdinanda Effenbergera (1795-1880).⁶⁰⁷ Czoernig srovnával jeho práci s lyrickým popisem parku Aigen Aloyse Weissenbacha.⁶⁰⁸

Psali o něm také Adolf Benda a Adolf Lilie. Benda ve druhé polovině 70. let 19. století uváděl, že Pantheon byl stále vyhledávanou a oblíbenou památkou. Věnoval

⁶⁰⁵ Překlad Vratislava Jiljí Slezáka. *Franz Ferdinand Effenberger Skální Pantheon a přírodní park na panství Malá Skála v Čechách*, Praha 2015, s. 61.

⁶⁰⁶ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 201.

⁶⁰⁷ F. F. EFFENBERGER, *Felsen-Pantheon und Natur-Park auf der Herrschaft Kleinskal in Böhmen*, Leitmeritz 1828.

⁶⁰⁸ A. WEISSENBACH, *Aigen. Beschreibung und Dichtung*, Salzburg 1817.

jí několikastránkový popis na úvod kapitoly o maloskalském panství (*Die Herrschaft Kleinskal und ihre Besitzer*). Charakterizoval jí jako „přírodní a romantické prostředí“ („natürliche und romantische Lage“) s „pomníky slavných mužů z domova i ciziny“ („Denkmale berühmter Männer des In- und Auslandes“).⁶⁰⁹ Předmětem tohoto popisu není ovšem pouze Pantheon. Popisuje i zbytky strážního hradu, nichž byl zbudován a značná pozornost je zde věnována starším dějinám místa.

Rovněž Adolf Lilie zařadil informaci o Pantheon do kapitoly o dějinách panství (*Geschichte der Herrschaften*). Má formu rozsáhlé poznámky pod čarou věnující se k osobnosti Franze Zachariase von Römisch. Ten je označen za milovníka „poeticky laděné přírody a zvláštního obdivovatele Klopstocka a ostatních německých bardů minulého století“ („poetisch angelegte Natur und insbesondere ein begeisterter Verehrer Klopstock und der übrigen deutschen Barden des vorigen Jahrhunderts“).⁶¹⁰ V Lilieho interpretaci Römische a jeho počínání je evidentní posun směrem k nacionalismu.⁶¹¹ Pantheon Lilie popisuje jako „typ národní Walhally“ („ein Art nationaler Walhalla“) a z osobností, jimž byly věnovány nápisy a pomníky vybírá jako příklady Ossiana, Hermanna, Denise⁶¹², Karla IV. a hrdiny osvobozovacích válek.

Pro autory novějších vlastivěd přestal být maloskalský Pantheon odrážející osvícenský patritismus svého tvůrce zajímavý. Jejich pozornost poutala zejména místa dalekého rozhledu a zároveň dominanty krajiny. Oblíbený byl zejména Ještěd.⁶¹³ Zmiňovaly se o něm všechny liberecké vlastivědy. Byl nejvyšším vrcholem blízkého okolí, oblíbeným turistickým cílem a symbolem celého regionu. Jeho charakteristický vrchol, který se vypínal nad Libercem, bylo možno snadno rozeznat i z velké vzdálenosti a návštěvníkům, jichž na přelomu století bylo už

⁶⁰⁹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 17.

⁶¹⁰ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 44.

⁶¹¹ „Erfüllt die innige Liebe zur Deutschthum und große Verehrung für deutsche Dichter und Helden“ A. LILIE (ed.), s. 44.

⁶¹² Michael Denis zvaný rovněž Sined der Barde (1729-1800), katolický duchovní a básník, první překladatel ossianovských falz do němčiny.

⁶¹³ Na vrcholu Ještědu stával již od dob baroka kříž. První byl vztyčen v roce 1737. Již před polovinou 19. století se stal cílem nejen zbožných poutníků, ale i výletníků. V roce 1847 zde byl postaven domek, kde se mohli občerstvit. Po 20. letech, v roce 1868, ho nahradila kamenná chata, u níž následně, v roce 1876 vyrostla 5 m vysoká vyhlídková věž. Jak turistická obliba místa stoupala, rozhodl se Horský spolek vybudovat na Ještědu komfortní turistickou chatu s velkou verandou a 23 m vysokou rozhlednou, která byla slavnostně zprovozněna v roce 1907. V roce 1963 vyhořela. V krátké době zde pak vyrostla moderní dominanta, stavba architekta Karla Hubáčka.

překvapivě velké množství, poskytoval skvělý rozhled, překonávající podle některých i výhled z nejvyšší hory Čech Sněžky.⁶¹⁴

V jeho všeobjímající vyhlídkce tkvěl sjednocující potenciál. V turistickém ohledu se stal výchozím místem tzv. Hřebenové cesty (Kammweg), projektu který spojil *Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory* nejprve s jeho sousedy včetně přeshraničních, lužických, a postupně s dalšími horskými spolky Čech. V letech 1902-3 byla nejprve vyznačena trasa z Ještědu na Růžovský vrch (Rosenberg) na Děčínsku. Vzápětí na ni navázaly stezky vedoucí na jedné straně směrem na východ, do Krkonoš na vrchol Sněžky, a na druhé na západ, přes Krušnohoří na Háj (Slavkovský les) u Aše.⁶¹⁵

Se stoupající popularitou byla postupem času vybudována zařízení, která výstup, pobyt a vyhlídku činila značně komfortní a atraktivní. Někdejší přírodní hráz a království lesa se měnila v místo setkávání a společného prožitku z výhledu do širokého okolí. Až na úpatí, do Horního Růžodolu dopravovala výletníky tramvaj, po cestě se nacházelo hned několik hostinců nabízejících občerstvení. Atraktivní zvláště v zimních měsících byla sánkařská dráha. Na vrcholu Ještědu stála horská chata s občerstvením již od roku 1868. O osm let později k ní přibyla první dřevěná rozhledna, která sloužila více než dvacet let. Stoupající obliba místa vedla k tomu, že zde *Horský spolek (Deutscher Gebirgsverein für das Jeschken- und Isergebirge)* v roce 1907 vybuvoval svůj nejvýstavnější projekt, Jeschkenhaus, komfortní kamennou chatu s vyhlídkovou věží. V roce 1929 byl dokonce přistavěn sál, aby chata pojala stále početnější návštěvníky.

Srovnatelným místem ve smyslu turistickém, sportovním a společenském byla na Jablonecku Černá Studnice. Chyběl jí však symbolický přesah. Ještěd představoval přímo ztělesnění vyhlídkového místa. Jeho jméno stálo vždy na prvním místě

⁶¹⁴ „Der Jeschken erscheint von NO her gesehen als ein auf dem Kamm aufgesetzter mächtiger Steinkegel; wenn er auch, aus anderen Richtungen her gesehen, sein Aussehen wechselt, zeigt er trotzdem ein charakteristisches Gepräge, das ihn von allen Seiten her leicht erkennbar macht. Wie man von der Schneekoppe und selbst von der Heuscheuer aus die scharfen Umrisse der Jeschkenpyramide leicht wahrnehmen kann, so ist dies auch der Fall vom Keilberg, dem höchsten Punkte des Erzgebirges, in einer Entfernung von 149 km Luftlinie! Umgekehrt ist der Keilberg vom Jeschken aus sehr selten zu sehen, da er sich von seiner Umgebung wenig abhebt. Der Jeschken gehört zu den schönsten Aussichtsbbergen von ganz Böhmen. Kenner ziehen der Rundblick vom Jeschken sogar dem der Schneekoppe im Riesengebirge vor. Kein Wunder daß alljährlich Winter und Sommer bis gegen 20.000 Personen der Berg besteigen und sich an seiner Aussicht weiden.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 23-24.

⁶¹⁵ „Hřebenová cesta, jež vedla ze Sněžky až k Aši a na několika místech překračovala rakousko-německou hranici, se stala svorníkem jinak dosti dezintegrované německé organizované turistiky v českém pohraničí.“ M. PELC, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2009, s. 106.

dlouhého výčtu rozhleden, které byly zejména díky péči Horského spolku stavěny ve všech částech jizerskohorského regionu a zároveň se stal v první třetině 20. století zřejmě také nejpopěvovanějším výletním místem Liberecka.

Zážitek výstupu, uchvacující vyhlídka a společně strávené chvíle činily z Ještědu místo, k němuž se obyvatelé regionu často obraceli ve svých vzpomínkách na domov a dětství. Mnohými byl nazýván praděd Ještěd - Altvater Jeschken a považován na němeého strážce města ležícího pod ním.⁶¹⁶

Ještědský hřeben byl ve vlastivědách popsán jako geologický útvar, přírodní hráz mezi českým a německým osídlením, jako turistický cíl i meta sportovního výkonu. Byl ale také místem společenského setkávání, společné vzpomínky a díky stále častějšímu literárnímu ztvárnění i sjednocujícího prožitku.

V almanachu *Ještěd ve vyprávění, písních a pověstech (Der Jeschken in Geschichte, Sang und Sage)* vydaném v roce 1908 bylo sebráno množství děl, která to dosvědčují.⁶¹⁷ Mezi nimi mají své výjimečné místo verše Idy Maksa-Sagalla (1857-1936), které se staly široké veřejnosti známé i díky jejich umístění na trámu ještědské chaty. Báseň se jmenuje *Na Ještědu (Auf dem Jeschken)* a vyjadřuje uchvácení krásou krajiny:

Willst du Gottes Wunder loben,
Halte von dem Jeschken droben
Weite Schau ins Böhmerland!

Als Er sprach dereinst sein "Werde!"
Schlang er um dies Stücken Erde
Doppelt wohl der Schönheit Band.⁶¹⁸

⁶¹⁶ „Im Herzen aber behalten wir unvergeßliche Erinnerungen an den Altvater Jechken, der in jeder Winkel der Stadt hereinsieht und uns vertraut zunickt.“ J. SYROWATKA, *Wanderungen in der Heimat, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, V/1, s. 27.

⁶¹⁷ T. HUTTER (ed.), *Der Jeschken in Geschichte, Sang und Sage*, Reichenberg 1908.

⁶¹⁸ Chceš-li Boží zázrak vzývat,
musíš z Ještědu se dívat

do daleka v Českou zem.

Když Bůh pravil kdys „Tak se staň!“,

měl dvojnásobně štědrá dlaň

věnce jí krás opaskem.

M. SEKÝRA, O. SIMM, *Ještědské květy - Jeschkenblumen. Antologie libereckých německy píšících autorů (19. století a 1. polovina 20. století)*, Liberec 2008, s. 130-133.

Ještěd hrál ale na přelomu 19. a 20. století především důležitou úlohu v sílícím nacionálním diskurzu. Byl strážcem jazykové a národnostní hranice.⁶¹⁹ Nárokovali si ho nejen Němci, ale také Češi. Pohled z opačné strany obsahuje například rozsáhlý vydavatelský projekt Jana Otty Čechy. Dvanáctý svazek věnovaný severním Čechám z pera Josefa Vítěslava Šimáka začíná právě popisem výhledu z Ještědu: „Otče Ještěde, jsme dosud Tvoji a Ty náš, třeba že páni sousedé chtěli vrýti v šediny Tvé znak otroctví. Kdož jiný chrání nás před mrazivou větřicí severní? Do Tvého klína zbytek naší rodiny chýlí se důvěrně, na Tvých prsou pláče nad ztracenými dětmi těší se a posilňuje v budoucno. Otče Ještěde, vid', že naším zůstaneš?“⁶²⁰

⁶¹⁹ „Der Reichenberger Bezirk ist nach Südwesten national abgrenzt. Sprachgrenze und Bezirksgrenze laufen dort längst des Kammes des Isergebirges. Der 1010 m (dnes 1012m JM) hohe Gipfel des Jeschkens ist der weithin sichtbare Grenzpfiler des deutschen Gebietes.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 566.

⁶²⁰ Čechy, díl XII. Severní Čechy, Praha 1906, s. 7.

5. Minulost (Historie)

Odborníci nahlízející na proces skupinové identity z různých úhlů se shodují v názoru, že společná minulost, dějinný příběh, je z hlediska jejího formování jedním z klíčových faktorů. Jan Assmann považoval historii za významnou součást konektivní struktury.⁶²¹ Odkaz minulosti jmenuje Miroslav Hroch na prvním místě jako jeden ze zdrojů a složek národotvorných procesů.⁶²² Anne-Marie Thiessová uvádí národní dějiny jako završující fázi postupné identifikace předků, která je jedním z hlavních procesů ve vytváření národních identit.⁶²³ Rovněž Miloš Řezník konstatuje, že jakákoli forma kolektivního subjektu potřebuje „prožitek své kolektivní zkušenosti, svých dějin“.⁶²⁴

Zatímco Thiessová si všímá konstruktivistického charakteru národní minulosti, Miroslav Hroch zdůrazňuje, že taková konstrukce musela vždy stavět na faktografickém základě.⁶²⁵ Značnou roli tedy sehrál rozvoj historické vědy. Benedict Anderson popsal, jak se díky tomu měnil pohled na minulost. Události začaly být vnímány v historické řadě jako precedenty a vzory a také nacionalismus byl v první polovině 19. století chápán genealogicky – jako výraz historické tradice seriálové kontinuity.⁶²⁶ Historismus jako dědictví osvícenství, které pátralo po zákonitostech vývoje, rozvinuté díky podnětům romantismu, jenž viděl v dějinách analogii s rozvojem živé bytosti, pojímal člověka a jeho výtvoř jako historické - proměnlivé v čase.⁶²⁷ Liberalismus chápal historii jako stálé kumulování pokroku. Na tuto tradici navázal nacionalismus instrumentalizací historie pro konstrukci národních identit.

V další části této kapitoly se nejprve pokusím prozkoumat, jak se „velké“ dějiny odrážejí v těch regionálních a jak jednotliví autoři zasazovali lokální dějiny do vyšších celků a jaké celky to byly. Stěžejní část kapitoly tvoří analýza témat, která byla pro dějiny dané části jizerskohorského regionu významná a jejich vývoj.

⁶²¹ Zájem o minulost je podle něho: „obsáhlejší a zároveň konkrétnějším zájmem o legitimizaci, oprávnění, smíření, změnu atd., který patří do onoho funkčního rámce, jež vymezujeme pojmy vzpomínky, předávání a identity.“ J. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 63.

⁶²² M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 61-80.

⁶²³ A.-M. THIESSOVÁ, *Vytváření národních identit*, s. 21-138.

⁶²⁴ M. ŘEZNÍK, *Formování moderního národa*, s. 120.

⁶²⁵ „Hledání národní minulosti mělo své mantinely: národní dějiny bylo možno ve věku vědeckého kriticismu konstruovat, respektive interpretovat jen na základě dochovaných a kriticky ověřených pramenných informací.“ M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 73.

⁶²⁶ B. ANDERSON, *Představy společenství*, s. 208.

⁶²⁷ J. RŮŽIČKA, Historie, in: L. STORCHOVÁ a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 102-117. s. 109.

Pokládám si také otázku, jak se jejich význam jevil z hlediska společných dějin českých resp. československých Němců a nastiňuji cesty, jak byla tato témata integrována do konstruování společné identity skrze historii.

Autoři vlastivěd popisovali regionální dějiny prostě jako sled událostí v regionu. Výběr témat a jejich zpracování byly ale zrovně nezdědka poplatné odbornému diskursu. Obojí, jak odborný diskurs, tak i vlastivědnou produkci, ovlivňovala současně společenská a politická situace. Aktualizace, mechanismus, jehož principem je volba, zdůrazňování a propracovávání takových témat, která rezonovala v současnosti, tvoří podstatnou součást procesu formování skupinové identity. Aktualizační tendence jsou prvkem přítomným také v historických textech vlastivěd. J. G. Herrmann psal o „fantastických ruinách minulosti“, jež mají na současnost větší vliv, než se čtenář domnívá.⁶²⁸ Explicitní aktualizace byly charakteristické zejména pro liberálně nacionální autory druhé poloviny 19. století. Spočívaly v kladném hodnocení současného rozvoje regionu, popisovaného jako výsledek kontinuálního historického vývoje. Historické části vlastivěd tak tvořilo líčení kultivačního procesu, na jehož vrcholu stála současnost jako potvrzení dalšího směřování. Stále častěji byla zdůrazňována německá kultura a posléze německví samo, jako nositel kultivace a záruka progresivity, životaschopnosti. Vlastivědci usilovali o to, aby probudili ve čtenářích hrdost na předky, kteří se po generace snažili vyrvat tento prostor chaosu, obdělávali ho a vzdělávali, kultivovali. Na tento základ navázala národovecká vlastivědná produkce, která ho používala jako argumentační nástroj pro objasnění a stvrzení oprávněnosti nacionálních požadavků a politických nároků. Původní stereotyp postavený na liberální víře v pokrok, jenž byl ovšem od počátku spojen s neochvějnou důvěrou v to, že nositelem tohoto pokroku je německá kultura, byl stále více nacionálně vyhraňován. Kulturní stanovisko bylo opouštěno a na jeho místo nastupovala etnicita. Tento myšlenkový posun se pokusím doložit na konkrétních tématech. První tematický okruh, který se pokusím sledovat napříč celou vlastivědnou produkcí horního Ponísí je vymezen mocensko-správně. Zahrnuje především vztah panovníka a šlechty, výkon moci, správu a počátky samosprávy. Druhý je zaměřen na náboženské charakteristiky. Následuje část zabývající se interpretacemi hospodářského vývoje, který byl vlastivědci zejména v 60. a 70. letech 19. století

⁶²⁸ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. XIV –XV.

vnímán jako stěžejní téma regionálních dějin. V závěru kapitoly věnuji pozornost tomu, jaký význam vlastivědci přisuzovali působení výjimečných osobností.

Role historie v jednotlivých vlastivědných dílech nebyla vždy stejná, i když u většiny z nich tvoří stěžejní část jejich obsahu. Nejstarší vlastivědná práce Johanna Carla Rohna z roku 1763 pojednávající o panstvích a městech Frýdlant a Liberec, je již dle názvu kronikou. Jde tedy o konkrétní, dobově oblíbenou formu historického pojednání, o chronologické vyličení vývoje zvolených jednotek. V předmluvě zdůraznil její autor význam historie pro pochopení a poznání každé země.⁶²⁹

Topograficko-historicko-statistický popis Liberce a Jablonce Carla Josepha Czoerniga je zcela jiným žánrem. Vyličení dějinného vývoje zde plní úlohu základu, z něhož vyrůstá aktuálně úspěšně se rozvíjející hospodářský celek. Takový potenciál viděl Czoernig jak v Liberci, tak i v sousedním Jablonci nad Nisou. Domníval se také, že pro objektivní posouzení stavu a tendencí, je třeba hospodářský vývoj sledovat dlouhodobě, tedy s přesahem do historie.

V 60. a 70. letech 19. století se historie stala téměř výhradním obsahem vlastivěd a také úroveň odbornosti v tomto směru stoupla. Jako odborná historická pojednání, zpracovaná navíc na základě pramenů, se prezentují Dějiny města Liberce se zvláštním zřetelem k jeho průmyslovému vývoji Josepha Gottfrieda Herrmanna dovedené zhruba do konce první třetiny 17. století. Proklamovaným důvodem vzniku práce je zachycení minulého, především hospodářského obrazu Liberce jako jednoho z nejrozvinutějších měst monarchie na základě pramenů.⁶³⁰

Prvním autorem, jehož práce snesou kritéria odbornosti, je ale až Hermann Hallwich. Školený historik s vazbami na významné podnikatele byl činný také politicky, což se v jeho díle zřetelně odrazilo. Dvousvazkové dílo Liberec a okolí dovedl až do své současnosti a demonstroval tak historickou kontinuitu oblasti. Aktualizačních tendencí Hallwichova díla se následně chopili další, byť ne tak erudovaní autoři, například jablonecký Adolf Benda.

⁶²⁹ „Was für Nutzen diese edle Wissenschaft dem gemeinem Weesen bringe, ist am Tag, und nur aus dem abzunehmen, daß alle und jede Länder, und Provinzen dahin befließen gewesen, und noch heut viel eifriger darnach trachten, damit sie ihre Geschichte aus dem grauen Alterthum hervor suchen, und bester Weis erläutern mögen.“ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, nestr. předmluva.

⁶³⁰ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. X.

V období od 90. let 19. století až po první desetiletí století dvacátého se rozvinula forma vlastivědných publikací s přehledně strukturovaným obsahem odkazujícím k popisovým schématům regionální geografie (Länderkunde). I v jeho rámci ale zůstal zachován prostor vyhrazený pro historii. Ve vlastivědách, vydávaných v této době péčí učitelských spolků, byla ale jen jedním z mnoha oborů, s jejichž pomocí se autoři pokoušeli o komplexní popis regionu. Faktograficky obvykle stavěli na svých předchůdcích, přičemž se snažili látku rekapitulovat a zpřehlednit.

Ve vlastivědě jabloneckého okresu Adolfa Lilieho tvoří těžiště historických témat *Všeobecné části (Allgemeiner Theil)* sedmá a osmá kapitola.⁶³¹ *Dějiny panství (Geschichte der Herrschaften)* jsou zaměřeny na patrimoniální správu. *Důležité události (Wichtige Ereignisse)* jsou líčením otisku tzv. velkých dějin v regionu a jsou zde popsány zejména důsledky vojenských konfliktů. Významnější historické retrospektivy obsahují také kapitoly o náboženských a církevních poměrech a školství (*Religiöse und kirchliche Verhältnisse, Schulverhältnisse*), zahrnuje je rovněž kapitola *Průmysl a obchod (Industrie und Handel)*. V části věnované jednotlivým obcím politického okresu (*Besonderer Theil*) má pak každá z nich své místní dějiny (*Ortsgeschichte*).

V Resselově vlastivědě libereckého městského a venkovského okresu je separace historie důslednější. Líčení minulosti je soustředěno do rozsáhlé *osmnácté* kapitoly nazvané *Všeobecné dějiny (Allgemeine Geschichte)*.⁶³² Dějinám jednotlivých měst a obcí jsou věnovány také samostatné oddíly v rámci jejich medailonů ve druhém díle vlastivědy (*Besonderer Teil*).

Ve srovnání s vlastivědami Liberecka a Jablonecka je nápadné zdůrazňování minulosti v dílech věnovaných Frýdlantu. Tématem drobných pramenných studií, které tvoří dílo Julia Helbiga, jsou až na výjimky výjevy z dějin města a okolí. Systematicky sepsal *Dějiny Frýdlantu a Frýdlantska* až na počátku 20. století rovněž Anton Franz Ressel. Tato vlastivěda je členěna podobně jako výše zmiňované publikace vydané učitelskými spolky. Výrazná dominance historických témat je ale na první pohled patrná.

Komunální monografie Liberce a Jablonce z přelomu 20. a 30. let 20. století soustředily pozornost na aktuální stav obou měst. Obě ovšem mají svůj

⁶³¹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 41–52 a 52–86.

⁶³² A. F. RESSEL, Anton Franz (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches-Aicha und Bösching*, 1. díl, Reichenberg 1903–1904, s. 678–860.

retrospektivní úvod. V publikaci o Liberci figuruje v rámci první kapitoly *Das Werden der Stadt* vedle podkapitol zaměřených na osídlení a stavební vývoj také text věnovaný dějinám města (*Geschichte der Stadt Reichenberg*), jehož autorem je Viktor Lug.⁶³³ V jablonecké monografii se odrazil zájem o dějiny místního sklářství a exportu u nejvýraznější osobnosti kolektivu autorů, Karla R. Fischera. Úvodní kapitola je zde nazvána Jablonecká průmyslová oblast (*Das Gablonzer Industriegebiet*) a vedle textu Ernsta Schwarze věnovaného osídlení tvoří její stěžejní část právě Fischerovo shrnutí zmíněného tématu (*Anfänge der Glasindustrie und des Welthandels*).⁶³⁴ Následující kapitolu zaměřenou již přímo na město otevírá Fischerova stať *Od vsi k městu světového obchodu (Vom Dorf zur Welthandelstadt)*.⁶³⁵ V obou publikacích uzavírají část věnovanou minulosti kapitoly věnované stavebnímu rozvoji.

Vlastivědy vydávané v meziválečném období dávaly prostor zvláště dějinám osídlení či lidové kultury. Odráželo se v nich pojetí dějin, v němž stále významnější místo zaujímal národopis (Volksgeschichte). Nové vlastivědy, které se v této době rozrostly do podoby několikavazkových řad, reflektovaly množství různých témat. Konvenční výklad dějin regionu, jak ho pěstovali starší autoři, byl postupně doplňován novými metodologickými přístupy, například toponomastikou.

V nejstarší, frýdlantské vlastivědné řadě, byl historii věnován třetí svazek všeobecné části. Chronologickou řadu, která začala ve druhé polovině 20. let textem Martina Jahna zaměřeným na nejstarší dějiny (*Vorgeschichte des Friedländischen*) a pokračovala rozsáhlým pojednáním, v němž Žitavan Ernst Alwin Seeliger vyličil události do vypuknutí třicetileté války (*Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des 30jährigen Krieges*), přerušil v roce 1930 aktuálně laděný svazek věnovaný období Světové války (*Die Heimat im Weltkriege*), jehož autorem byl frýdlantský učitel Vinzenz Preißler. Následně se řada vrátila k původní chronologii a v roce 1938 vyšel ještě sešit zaměřený na osobnost Albrechta z Valdštejna z pera Wilhelma Wostryho. Vedle všeobecné části bylo o dějinách Frýdlantska v mikrohistorickém smyslu pojednáno také v sešitech věnovaných jednotlivým obcím.

⁶³³ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 31–43.

⁶³⁴ *Gablonz. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 25–28.

⁶³⁵ Tamtéž, s. 31–36.

Liberecká vlastivědná řada měla podobnou strukturu. Historii byly věnovány sešiny třetího svazku. S téměř desetiletým odstupem zde na své texty o Frýdlantsku před třicetiletou válkou navázal Ernst Alwin Seeliger – a sice ve dvou sešitech *Dějin okresu do třicetileté války (Geschichte des Bezirkes bis zum 30 jährigen Kriege)*. V roce 1936 vyšel také sešit s názvem *Vůdcové před rokem 1618 a jejich národnost (Führende Männer vor 1618 und ihr Volkstum)*, který se vyznačuje zřetelným posunem v národoveckém duchu. K vydání dalšího chronologicky navazujícího sešitu již nedošlo. Poznatky o dějinách Liberce, o nichž pojednal také v již zmíněné liberecké komunální monografii, rozvedl městský kronikář Viktor Lug v sešitech věnovaných Liberci, které zahajovaly plánovanou sérii *Místních kronik (Orstschroniken)*. Lugovy texty vyšly v letech 1938 a 1940. Následoval ještě sešit o dříve samostatných obcích připojených k Liberci, na další obce okresu se ale již nedostalo.

V jablonecké vlastivědné řadě byla historická témata, zvláště dějiny průmyslu, byla vyhrazena pro Karla R. Fischera. Ten však v roce 1934 zemřel a zřejmě se již nepodařilo najít autora, který by závazek převzal. K novému zpracování jabloneckých dějin tak nedošlo.

U všech třech nových vlastivědných řad je jasně patrné propojení okruhu regionálních autorů s akademickým prostředím. Autory statí byli stále častěji univerzitně vzdělaní odborníci působící ve významných domácích i zahraničních institucích.

5. 1. Moc, vláda, správa

V této části se pokusím nastínit, jak vlastivědci ze své regionální pozice nahlíželi téma distribuce moci, uspořádání společnosti a správní instituce. Nejzřetelněji se toto obecné téma odrazilo ve vlastivědách při líčení konfliktu panovnické moci a vrchnostenské správy a také při popisu problematiky poddanství a vývoje městských struktur. Sledujeme-li rovinu aktualizací, pak na kontrastním pozadí historických událostí vystupují do popředí hodnoty jako emancipace (autonomie), samospráva a osobní svoboda.

V regionu horního Ponisí, v prostředí sousedství zemských celků, bylo významným aspektem mocenské soupeření panovnického, šlechtického a v neposlední řadě měšťanského prvku. Jedním z okruhů, který regionální dějepisci v tomto kontextu

tematizovali, byly změny správní struktury ve 13. století. Zejména konflikt panovníka a šlechty, jenž měl v regionálních podmínkách výrazné dopady. Téma mocenské autority a odpovědnosti úzce souviselo také s procesem kolonizace, s otázkou, kdo byl jejím iniciátorem a nositelem. Další okruh představuje vztah vrchnosti a poddaných, respektive vrchnosti a poddanského města.

5. 1. 1. Panovník a šlechta

Téma poměru mezi panovníkem a šlechtou v regionu se týká zejména středověku a otevřel jej již Johann Carl Rohn. Pro Rohna jako zemského vlastence představovala královská moc fundamentální autoritu. Předpokládal, opíraje se o dílo Bohuslava Balbína, přímou souvislost rozvoje regionu s aktivitami krále Přemysla Otakara II. na počátku druhé poloviny 13. století.⁶³⁶

Josephu Gottfriedu Herrmannovi, který se nezdálo zabýval revizí názorů starších autorů, se zdála zásadní role Přemysla Otakara II. příliš zdůrazňovaná. Byl ochoten uznat jeho zásluhu o vznik Frýdlantu, který byl podle Rohna, založen jako královské zboží (königliches Kammergut).⁶³⁷ Jako příliš „smělá“ (kühnen Meinung) mu ale připadala Rohnova úvaha o podílu Přemysla Otakara II. na založení Liberce. Oba vycházeli z Balbína, který uváděl, že král v roce 1266 zbavoval cesty lupičů, opevňoval hrady a budoval města, městečka i vsi. Rohn vztáhl tuto informaci přímo k Liberci, zatímco Herrmann ji interpretoval v obecné rovině a předpokládal spíše jeho nepřímou účast.⁶³⁸

K panovníckému zájmu a péči o oblast Frýdlantska a vznik Frýdlantu shrnul poznatky a interpretace dostupných pramenů v samém závěru 19. století Julius

⁶³⁶ „Ich bin dahero dieser Meinung, daß König Ottogar, welcher im Jahr 1255 die Stadt Zittau erbauet, hernach auch Friedland (nachdem er dieses denen Berken de Duba abgenommen, und bevor er dieses denen Herren von Biberstein verkaufte) in seinen Händen hatte, und also Besitzer davon war, diesen zweyen Oertern Zittau und Friedland zu Gut um das Jahr 1266 an dem Ort, welcher hernach Reichenberg gennet worden etwan einer Kretscham, oder Gastherberge habe aufführen lassen, damit von Seiten des Riesengebürges zu diesen Städten ein bequemeren Zutritt derschaffet wurde, und die dahin reisen wollende Leute in der damals wilden Waldung eine Herberg haben könnten; es stimmen mit diesem die damaligen Umstände gar wohl überhin, dann Balbinus schreibt, daß König Ottogarus II. im Jahr 1266 in Böhmen die Strassen von denen Räubern, und Mörder gereinigt. die Schlösser an gelegenen Orthen befertiget, Städte und Makrflecke erbauet Mayerhöfe und Dörfer aufgeföhret habe.

Das aber Reichenberg einen solchen Ursprung gehabt, wie schon gedacht worden, zeigt auch der Ort selbst, aus welchem das erste Haus, oder Gastherberg gestanden, weil sich in dieser Gegend der Weg gegen Friedland und Zittau theilet, nemlich auf dem alten Markt, wo man jetzt in die alte Kirche gehet.“ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezoener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 31–32.

⁶³⁷ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 119.

⁶³⁸ Tamtéž, s. 96–97.

Helbig a obohatil je o přeshraniční pohled a širší kontext.⁶³⁹ Pro nejstarší dějiny uvedl dva názory historiků z okruhu časopisu *Neues Lausitzisches Magazin*, z nichž je patrné, že ani zde neexistovala shoda.⁶⁴⁰ Karl Friedrich Schönwälder považoval Frýdlant za jeden z hradů, postavených panovníkem na obranu proti tatarskému vpádu v roce 1241 - patřila sem dále Tschocha, Lésna (Marklissa), Schwerta, Graffenstein (Grabštejn) a Lämberg (Lemberk).⁶⁴¹ Frýdlant měl chránit přístup do Čech mezi Žitavou a Jablonným. Naproti tomu Hermann Knothe se domníval, že ve stejné době drželi hrad i okolní krajinu páni z Michalovic, jedna z větví nejvýznamnějšího šlechtického rodu severních a severozápadních Čech, Markvarticů,⁶⁴² ačkoli před prvním písemně doloženým vlastnictvím Bibrštejnů byla tato držba předmětem diskusí a historických spekulací, neboť k ní prameny chybějí.

Principiálně šlo o hrad v nejisté hraniční oblasti, jehož držení nejpozději od dob Bibrštejnů propůjčoval panovník věrným šlechticům za prokázané služby nebo v naději, že mu v budoucnu služby prokáží. Mechanismus odebírání a udělování v léno popsal na několika příkladech Hermann Hallwich. Ačkoli ani on nemohl pramenně doložit, jak získali páni z Michalovic Frýdlantsko, zda darem, koupí, či zástavou („durch Schenkung, Kauf oder Verpfändung“), má jasno v tom, jak o něj přišli. Uvádí totiž, že Markvartici si znepřátelili krále Přemysla Otakara II., když v době vzpoury stáli na straně jeho otce. Mladý král chtěl rozsáhlá území, která věnoval jeho otec věrným šlechticům, znovu připojit ke Koruně, a proto Michalovicům Frýdlantsko odebral. Když pak Přemysl Otakar II. na sklonku své vlády potřeboval pomoc šlechticů, prodával královské statky. Prodal tak v roce 1278 Rulkovi z Bibrštejna Frýdlantsko za 800 marek stříbra a slib lenní poslušnosti. Mocenská situace na hranici zemských celků, do nichž bibrštejnské državy přesahovaly, byla často nepřehledná. Nejasná územněprávní norma, či spíše nemožnost mocensky sankcionovat konání proti ní byla ve sledovaném regionu poměrně častým jevem. Příkladem využívání této situace je snaha o rozšíření bibrštejnských držav v Dolní Lužici na přelomu 14. a 15. století, kterou se

⁶³⁹ J. HELBIG, Zur ältesten Geschichte unserer Gegend, in: *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland in Böhmen*, IV. Band, Friedland: Josef Weeber, 1895, s. 61–90.

⁶⁴⁰ J. HELBIG, Zur ältesten Geschichte unserer Gegend, in: *Beiträge*, IV. Band, s. 73–77.

⁶⁴¹ K. F. SCHÖNWÄLDER, Das Quellgebiet der Görlitzer Neiße oder Der Zagost und seine Bevölkerung, *Neues Lausitzisches Magazin*, Jahrgang 63, 2. Heft, Görlitz 1888 (1887), s. 197–250.

⁶⁴² H. KNOTHE, Untersuchungen über die Meißner Bisthumsmatrikel soweit sie die Oberlausitz betrifft, *Neues Lausitzisches Magazin* Jahrgang 56, Görlitz 1880, s. 278–290.

podrobně zabýval zejména Hermann Hallwich. Bratři Jan a Oldřich z Bibrštejna zabrali v roce 1383 území, na něž si činili dědický nárok po smrti svého strýce Reinharda von Strele, hejtmana ve službách braniborského markraběte. Šlo o panství Beeskow a Storkow, svěřená jejich strýci v léno. Král Václav IV., svrchovaný lenní pán, považoval panství za odúmrt' Koruny a svůj souhlas s potvrzením bibrštejnského nároku podmiňoval zaplacením 6000 kop grošů. Bratři se k placení zřejmě neměli. Navíc jim braniborský markrabí svěřil i úřad hejtmanů po zemřelém strýci. Následně vypukl otevřený konflikt s králem. Zemský fojt zastupující krále dokonce na počátku roku 1387 zaútočil s vojskem na Frýdlant. Panství Frýdlant a Hamrštejn s Libercem pak spravoval zhruba do roku 1395 soused Bibrštejnů, Zdenko (Čeněk), purkrabí z Donína na Grabštejně. Dolnolučická panství si však Bibrštejnové ponechali. Snad i zaplatili určenou částku. O tom, jakým způsobem bylo možné v regionu s nepevnou panovnickou mocí zacházet s lenním svazkem, svědčí jejich další tah. Vlastnická práva k panství Beeskow přenechali vévodovi pomoranskému, a později si jej nechali znovu udělit jako léno. V dalších letech pak získali ještě panství Forst, Triebel, Sorau, Sommerfeld a Reichwalde. Vzhledem k tomu, že Ulrich brzy zemřel, vládl jeho bratr Jan rozsáhlým državám v Čechách i v Horní a Dolní Lužici a byl jedním z nejmocnějších šlechticů v této oblasti. O dědictví následně vznikly v rámci rodu spory. Teprve v roce 1497 byly vyřešeny za asistence nejvyššího kancléře Jana ze Šelmberka a rod Bibrštejnů se rozdělil na linii forstskou a frýdlantskou.⁶⁴³ Když v polovině 16. století frýdlantská větev Bibrštejnů vymřela, Liberec, Frýdlant, Hamrštejn a také Seidenberg (Závidov, Zawidów) připadly jako odúmrt' znovu Koruně. V roce 1558 prodal císař Ferdinand I. jakožto král český panství Frýdlant a Liberec (s ruinou hradu Hamrštejna) za 40 000 tolarů císařskému radovi, prezidentu komory Horního a Dolního Slezska (Kammer-Präsident) Friedrichovi (Bedřichovi) z Redernu.

Národoveckou ideologií ovlivnění autoři účelově zdůrazňovali některé historické vazby regionu. Příznačným příkladem je Viktor Lug, autor kapitoly věnované dějinám v monografii Liberce z ediční řady Sudetoněmecké samosprávné sbory

⁶⁴³ Oldřich z Bibrštejna držel panství Forst a Seidenberg (Závidow), Matyáš z Bibrštejna panství Muskau, Triebel a Hamrštejn (pod něj tehdy znovu spadal také Frýdlant). H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 56.

(Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper).⁶⁴⁴ Rozvoj města rozčlenil podobně jako jeho předchůdci na jednotlivá období podle vlády šlechtických rodů či jednotlivých majitelů a identifikoval také aktéry lenního závazku. Po oddílu *Reichenberg unter den Bibersteinen* (1278–1551) následuje *Reichenberg als Pfand der Hohenzollern* (1552–1558). Lug považoval za významné věnovat tomuto krátkému období zvláštní pozornost a je to také jediná část této kapitoly, kde se věnuje širšímu dějinnému rámci. Ferdinand I. tehdy nevyhověl nárokům forstské větve Bibrštejnů a panství jejich příbuzných prohlásil za odúmrť náležící České koruně. Stalo se pak předmětem politických kroků, jimiž se císař snažil upevnit mocenskou pozici ve Slezsku, mimo jiné vůči sílicímu vlivu Hohenzolernů. Císař udělil markraběti braniborskému jako zástavu (náležely mu výnosy z daní) Sorau (Žary), Sagan (Zaháň) a Frýdlant výměnou za Opolsko a Ratibořsko, které měl v zástavě doposud. Jako královský hejtman spravoval panství Frýdlat (a později Liberec) od roku 1554 Bedřich z Redernu, první předseda finanční komory (erster Kämmer-Präsident) Horního a Dolního Slezska. Ten za půjčku 20 000 zlatých získal od císaře předkupní právo na tato panství, jež uplatnil po vypršení zástavní lhůty. V jiných případech se Lug lenním vztahům nevěnoval zdaleka takto detailně. Zjevně však chtěl zdůraznit epizodní událost a poukázat na historickou vazbu k Braniborsku a Hohenzollernům.

Díky rozsáhlé autonomii vlastivědci obecně považovali za pozitivní zejména období, kdy bylo Liberecko a Frýdlantsko součástí Valdštejnského vévodství. Současně však v této době zanikla přeshraniční správní souvislost s Horní Lužicí. Na to upozorňuje zejména J. G. Herrmann. Když panství Liberec a Frýdlant získal v roce 1622 Albrecht z Vladštejna, došlo zároveň k oddělení panství Závidovského (Seidenberg), které bylo pod vládou stejné vrchnosti od roku 1278. Důvodem byla příslušnost k odlišným zemským celkům, byť toho času stále ještě spojeným osobou císaře Ferdinanda II.⁶⁴⁵ Je tedy patrné, že hranice byla jasně narýsována a také, alespoň z formálně právního hlediska, zřetelně vnímána. Oproti tomu existuje v mnoha vlastivědách snaha zdůrazňovat, že místní obyvatelstvo bylo dlouhodobě

⁶⁴⁴ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 31–43.

⁶⁴⁵ „Der Grund davon ist folgender: Seidenberg gehörte dem Kaiser nicht als Könige von Böhmen, sondern als Markgrafen der Lausitz, als solcher hatte Ferdinand II. am 6. Juli 1620 dem Churfürsten Johann Georg zu Sachsen, Jülich und Berg etc. für die Kriegskosten, die derselbe während der Bekämpfung der Revolution in Böhmen gehabt, die beiden Markgrafenthümer Ober- und Niederlausitz bis zur Liquidation verpfändet.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 258.

zvyklé vnímat všechna tři panství jako jeden celek. Ve shodě s tím Herrmann považoval oddělení sousedních hornolužických panství za jeden z oněch „dlouhých stínů“, jež „velké“ dějiny vrhly na dění v regionu. Valdštejn měl podle Herrmanna, který to dokládá citacemi pramenů, možnost oddělení Lužic zvrátit, neboť císař chtěl jejich zástavu vyměnit za zástavu území svým generalissimem dobytých. Ten to však odmítl.⁶⁴⁶

Diskuse okolo důvodů a iniciátorů založení sídel revidující názory starších i novějších autorů odráží širší téma, jímž je proces kolonizace. Pro J. G. Herrmanna i jeho následovníky a kolegy tak není podstatný osobní podíl českého krále Přemysla Otakara II. na založení sídel, ale zejména skutečnost, že tento panovník zásadně ovlivnil region podporou kolonizace, s níž sem pronikly německé obyvatelstvo a kultura.⁶⁴⁷

Přestože Herrmann nastínil průběh kolonizace v této oblasti, uvedl prameny a zabýval se detaily, komplexní výklad zformuloval díky své odborné erudici až Hermann Hallwich. Ten středověké dějiny nahlížel vždy právě v souvislosti s klíčovým procesem kolonizace. Stejně je tomu i u tématu moci a správy a v jejím rámci se vyvinuvšího konfliktu šlechty a panovníka. Princip kolonizace a její průběh v regionu popsal v kapitole *Gründungsgeschichte*.⁶⁴⁸ Vyložil zde obecně princip postupné distribuce moci, jak se z výhradní sféry panovníkovy postupně vyčleňovaly oblasti správy. Okolo poloviny 13. století došlo k významné změně, která se dotkla všech vrstev obyvatelstva. Dříve majetek Koruny (Krongut) přestal být nadále spravován královskými úředníky, obvykle významnými šlechtici, a byl jim nadále udělován jako zástava (Pfand) nebo léno (Lehenherrschaft). Ti pak na těchto územích prováděli kolonizaci, usazovali zde obyvatelstvo pod dohledem pověřených podnikatelů (Unternehmern),⁶⁴⁹ kolonizátorů či lokátorů, nadaných příslušnými pravomocemi. Jim byl posléze obvykle svěřen úřad rychtářů. V německojazyčné historiografii (a stejně tak u Hallwicha) je kolonizace vždy

⁶⁴⁶ „Es sollte übrigens nicht zur Abtretung der Lausitzen an das Churhaus Sachsen kommen; der Kaiser wollte das Pfand gegen eines der Länder einlösen, die Waldstein erobert hatte, wie aus dem nachstehenden kaiserlichen Handschreiben zu ersehen ist. Es scheint, daß die darin nachgesuchte Einwilligung Waldsteins nicht erfolgte und daher die Auflösung unterblieb.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 461.

⁶⁴⁷ „Wenn König Ottokar auch nicht unmittelbar an der Begründung der neuen Ansiedelung beteiligt war, so betrieb er es doch eifrig sein Land mit festen und volkreichen Städten auszuschnücken und begünstigte deutsche Einwanderung und Cultur.“ Tamtéž, s. 119.

⁶⁴⁸ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 31–6.

⁶⁴⁹ Tamtéž, s. 13.

pevně spojena s německým kulturním vlivem. Tento proces, který Hallwich nazýval druhou germanizací Čech (zweite Germanisierung Böhmen's), započal podle něho již za vlády Přemysla Otakara I. Na jeho dvoře podle Hallwicha začal získávat vliv německý element a vedle toho sem byli němečtí měšťané přilákáni privilegií danými Starému Městu pražskému již Vratislavem II. Při severní a západní zemské hranici vznikaly německé obce, jejich důležitým atributem bylo, že byly svobodné („...zahlreiche deutsche, freie Dorfgemeinden“).⁶⁵⁰ Kolonizační proces pak ještě intenzivněji pokračoval za vlády Václava II., kdy se vedle šlechticů zapojily do tohoto usilí také církevní řády. Přemysl Otakar II. se následně ujal kolonizace sám. Jako opěrné body panovnické moci zakládal královská města. Hallwich v rámci tohoto úsilí jmenoval počátky měst, opět svobodných (freie deutsche Städte): Ústí, Most, České Budějovice, Kutná Hora, Mělník, Nymburk, Plzeň a další. Právě tento dějinný moment byl podle něho skutečným počátkem dějin zdejšího regionu.⁶⁵¹ Frýdlant zůstal v královských rukách necelé čtvrtstoletí. Nešlo však dosud o město, nýbrž o hrad, zřejmě s osadou, ale bez jakýchkoli městských práv. Ve stejné době se ovšem v okolí rozvíjela významná městská centra, zejména královská Žitava a Budyšín. Vznikala ale také menší městečka Hrádek, Chrastava, Hodkovice, Turnov a další. Hallwich předpokládal, že mezi lety 1255–1278 byl položen také základ osady Liberec.

Nejen pro své ničující důsledky, ale zejména z toho důvodu, že narušilo charakter vztahu mezi vrchností a poddaným obyvatelstvem daný kolonizací, bylo podle Hallwicha důležitým dějinným předělem pro region husitství. Liberec zůstal osadou s trhem a celnicí. Zničené městečko mohlo být nově osídleno jen díky šlechtě, která se však nestarala o jazyk ani národnost. Noví příchozí minulost místa neznali a principy správy obce, nesené předchozí kolonizací, jim byly cizí. Podle Hallwicha právě s tímto dějinným zvratem zesílila moc šlechty, v tomto případě Bibrštejnů.⁶⁵²

⁶⁵⁰ Rozhodující vliv německé kolonizace je zmiňovaný všemi německými autory od poloviny 19. století a často, například u Julia Helbiga, je dokládán prameny, na něž se odkazují nejen němečtí historikové, ale i zakladatel české historiografie František Palacký. Jako nejstarší pramen dokládající německou kolonizaci zde Helbig uvádí listinu Václava I. datovanou rokem 1234, která dotvrzuje přechod vsi Jakobsdorf (Jakubov Villa) na Loketskú na německé právo, kterou zmiňuje František Palacký. F. PALACKÝ, *Geschichte von Böhmen*, II. Bd. Prag 1839, s. 60.

V současnosti jsou za nejstarší ves v Čechách spravovanou dle německého práva považovány Mury, spadající stejně jako Jakubov pod premonstrátský klášter v Doksanech. J. KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2012.

⁶⁵¹ „Das ist der factische Anfangspunkt der Entwicklungsgeschichte auch unseres Landstrichts.“ H.

HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 9.

⁶⁵² Tamtéž, s. 50.

V důsledku husitských válek tedy mělo dojít k utužení poddanských poměrů, minimalizaci svobod. Odrážela se v tom do značné míry politická situace druhé poloviny 19. století. Němečtí liberálové vytýkali české politické reprezentaci spojení se šlechtou s poukazem na její národní indiferentnost.

Hallwichův širší pohled sledující kolonizační aktivity panovníka již nenalezneme u Julia Helbiga, který svou pozornost zaměřil spíše přímo na region, případně na jeho souvislost s Horní Lužicí a Saskem. Samozřejmě i pro něj měla kolonizace na Frýdlantsku zřetelně německý charakter, který byl ještě posílen tím, že se zde podle Helbiga setkal kolonizační proud postupující z jihu, z Čech, s kolonizací započatou již ve 12. století míšeňskými markrabaty a postupující z rovinatých oblastí Lužice a Slezska do vyšších poloh.⁶⁵³ Kolonizaci zde spojoval nikoli s Přemyslem Otakarem II., ale až s dobou vlády Václava II., kdy ji důsledně prováděli Bibrštejnové. Vyjmenoval vsi vysazené dle německého práva („nach deutschen Rechte ausgesetzt“) a předpokládal, že podmínky správy v nich nastolené se vztahovaly i na osadu rostoucí v okolí hradu Frýdlant.⁶⁵⁴ Helbig tedy silněji a konkrétněji vnímal podíl šlechty na kolonizaci. Větší důraz také kladl na kolonizační dílo církve a organicky ho zapojil do výkladu tématu, zatímco ostatní autoři ho popisovali zvlášť v samostatných kapitolách věnovaných náboženství.

Ač jsou mnohá vlastivědná díla dějinami měst, skutečnost, že od konce 13. století byla nejvýznamnějším historickým činitelem v regionu šlechta, nebylo možno pominout. Odrazila se zejména v přetrvávající periodizaci podle změn majitelů panství, tedy ve členění na období pod vládou určité vrchnosti. Dějinné události a procesy, v nichž se projevovala mocenská pozice majitelů panství a v nichž zároveň byla patrná postupná kultivace, podléhaly podobně jako jiné historické události a jevy srovnávání s aktuálním stavem. Ze šlechtických majitelů byli vyzdvihováni především ti, kteří jakýmkoli způsobem podpořili autonomní a samosprávné prvky. Například J. G. Herrmann věnoval pozornost zejména tématům jako je soudnictví, správa, specifický lenní systém na Frýdlantsku, výběr daní a ražba mincí.⁶⁵⁵

Oblast vrchnostenského soudnictví, o níž vlastivědci jeví až po počátku 20. století značný zájem, se odvíjela rovněž od tématu konfliktu panovnické a šlechtické moci.

⁶⁵³ J. HELBIG, Zur ältesten Geschichte unserer Gegend, in: *Beiträge*, IV. Band, s. 61–90. s. 78.

⁶⁵⁴ Tamtéž, s. 61–90, s. 85–86.

⁶⁵⁵ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 170–186.

Již Rohn zaznamenal konkurenci mezi soudní pravomocí šlechticů na jejich lenních statcích a městských soudních okrsků – vikpildů (Weichbild), v našem případě Bibrštejnů či Donínů a královského města Žitavy.⁶⁵⁶ Vikpild představoval území, na němž platila soudní pravomoc městské obce v okruhu nejprve půl, později jeden a půl míle od městských hradeb. Takto vymezené soudní pravomoci podléhali poddaní i šlechtici, což bylo zdrojem konfliktu.

Původní stav, kdy veškerá soudní pravomoc ležela v rukou zeměpána (Landesherr), jehož moc byla vykonávána prostřednictvím jím ustanovených purkrabí (Burggrafen), případně markrabího a jeho úředníků - fojtů (Vögten), se postupně měnil. Do situace v soudnictví se promítlo soupeření panovnické a šlechtické moci a následně také ambice měst, která od konce 14. století fojství vykupovala. Klíčovým procesem pro Frýdlantsko a Liberecko bylo to, že se během 14. a 15. století soustředila majetková a soudní pravomoc v rukou majitelů panství. J. G. Herrmann tak líčil jako významný mezník potvrzující rostoucí moc Bibrštejnů v oblasti okamžik, kdy si v záležitostech soudů nižší šlechty, které obvykle byly v pravomoci královského fojta, vymohl Bedřich z Bibrštejna výsadu soudit své vazaly sám.⁶⁵⁷

V dalších kapitolách se J. G. Herrmann k tématu patrimoniálního soudnictví několikrát vrátil. Hermannovo ocenění na poli soudnictví si zasloužili především Redernové. K roku 1585 byla v Liberci zavedena soudní kniha (Gerichtsbuch) a soudní řád (Gerichtsordnung) Kryštofa z Redernu. Herrmann zejména ze soudní knihy hojně citoval.⁶⁵⁸ Považoval ji za významný pramen pro poznání „kruté“ reality a uváděl příklady sporů a trestů. Značnou pozornost věnoval J. G. Herrmann

⁶⁵⁶ „Hier ist von allen andern einer merkwürdigen Sach zu gedenken, welche schon zur Zeit Bolconis Herren von Biberstein vorbegegangen, daß nemlich die Herren von Bibrstein zu Friedland, gleichwie die Herren von Dony zu Grafenstein anfänglich zur Zeit König Ottogari, und auch nach dessen Tod mit einigen ihrer Herrschaften und Güttern in das Zittauische Weichbild gehöret, und im Land-Gerichte zu Zittau haben zu Rechte stehen müssen, als aber Wenceslaus dieses Namens der andere König in Böhmen dem alten Herrn von Leippe (im Jahr 1304) Land und Stadt Zittau wiedergab, baten die von Dony, und die von Bibrstein den von der Leippei, daß er sie der Antwort ledig durch Freundschaft willen, also ist das Recht unterwegen blieben von der Herren wegen, der von Dony, und der von Bibrstein bis auf diesen heutigen Tag.“ J. C. ROHN, *Chronic Vornals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 37.

⁶⁵⁷ „Späterhin wurde der Besitz der Gütter mit der Gerichtsbarkeit für gewöhnlich verbunden und im 14. und 15. Jahrhunderte hatten mehrere Gutsbesitzer sogar auch die Obergerichte, d. i. Gerichte über Hals und Hand, Leben und Tod auf ihren Dörfern. So war also die Gerichtsbarkeit von dem Landesherrn auf die Besitzer der Herrschaft und von diesen auf ihre Vasallen übergegangen.“

J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, 1860, s. 173.

⁶⁵⁸ V kapitole Das Reichenberger Gerichtsbuch unter den Redern. Tamtéž, s. 417–454.

také řádu, jež vydal pro města Frýdlant a Liberec Melchior z Redernu v roce 1598.⁶⁵⁹ Jde o zásady upravující záležitosti manželské, jako je svatba, šestinedělí, křty dětí, dědictví, závěť, dále také záležitosti finanční – úroky, lichva, obchodní zásady – a rovněž praktické záležitosti v denním chodu města.⁶⁶⁰ Melchiora z Redernu označil za systematickou osobnost, osobu nejen normativní, ale také normy respektující, v čemž se zřetelně odrážejí liberální hodnoty.⁶⁶¹ Tématu soudnictví se věnoval také Hermann Hallwich.⁶⁶² Kontrast mezi temnou minulostí a světlou současností je u něho v souvislosti se soudnictvím ještě zřetelnější než u Herrmanna. Přesto hodnocení redernského soudního řádu u něho vyznívá kladně, neboť v něm viděl zárodky samosprávy.

Rámec, k němuž se regionální bádání o mocenské struktuře a správních či soudních kompetencích upínalo, vystupuje do popředí v jablonecké vlastivědě Adolfa Bendy. Pro období středověku, kdy Jablonec bojoval o svou existenci, nebylo k tomuto tématu možno uvést žádnou relevantní informaci. Benda se tedy soustředil na obecný rámec, z něhož poměrně zřetelně můžeme rekonstruovat jeho představu o tom, k jaké historické tradici region vztahoval.

Zřetelným zdrojem ideového rámce jsou u Bendy názory Ludwiga Schlesingera. Reagoval ale také na názorové odlišnosti mezi Františkem Palackým a Friedrichem Bernauem týkající se župního systému. Stěžejní představou byl pro Bendu proces postupného upadání slovanského obyvatelstva do závislosti (Hörigkeit) a nevolnictví (Leibeigenschaft) související se zesilující mocí šlechty a duchovenstva ve 13. století. Když byl původní župní systém v době panování Václava II. nahrazen novým dělením na kraje, vstoupil v platnost Všeobecný zemský zákoník, jehož autorem byl Gozius Urbevetanus. Ten podle Bendy zachovával ještě jisté prvky autonomie. Zárodky moderních principů spatřoval především v instituci Zemského

⁶⁵⁹ Podle Herrmanna byly za základ vzaty zásady vypracované pro Zhořelec doktorem Johannem Welsem, pozdějším starostou Zhořelce, již roku 1592.

⁶⁶⁰ V kapitole v *Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit der Redern*. J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 275 an. Kompletní přepis pramene a zhodnocení: Tamtéž, s. 395–405.

⁶⁶¹ „Es darf hier nicht an einer Rechtssache ohne Erwähnung vorbeigegangen werden, welche den tatsächlichen Beweis liefert, daß Melchior von Redern nicht der Mann war, welcher die gegebenen Rechtsvorschriften und die vom Adel gar oft außer Acht gelaßene Ehrlichkeit bloß für seine Unterthanen für bindend hielt; wie er, so zu sagen, in der Theorie des Rechtes schaffend und musterhaft war, so übte er es nicht minder in der Praxis.“ Tamtéž, s. 291.

⁶⁶² H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 95–96.

soudu (Landesgericht), který měl státopornou a pro šlechtu současně samosprávnou funkci.⁶⁶³

Bendovo zpracování tématu správy a soudnictví je příkladem poněkud hypertrofovaného obecného rámce. O novějších vlastivědách z přelomu 19. a 20. století lze říci, že se vrátily do konkrétní, regionální roviny. Ustoupily od tématu konfliktu panovnické a šlechtické moci a do jisté míry i od tématu kultivace. Obě učitelké vlastivědy, Lilieho jablonecká z let 1894 a 1894 a Resselova liberecká z let 1903–1905, obsahují v rámci pojednání o historii dějiny panství (*Geschichte der Herrschaften*). Jedná se vesměs o části věnované dějinám jednotlivých šlechtických rodů a změnám jejich majetkové držby a dále patrimoniální správě. Zatímco pro Liberecko a Frýdlantsko byla situace poměrně přehledná, na Jablonecku byla pozemková držba složitější.⁶⁶⁴ Učitelké vlastivědy zaměřily svůj pohled na regionální úroveň s množstvím specifických podrobností.

Výjimkou je pouze Resselova vlastivěda frýdlantského okresu z roku 1902, jež se vymkla novému vlastivědnému členění a vrátila se ke struktuře starších prací orientovaných zejména na historii. Vykazuje návaznost na předchozí autory a zároveň propojení politicko-geografické a kulturní roviny. Ressel posunul výklad o vývoji správních kompetencí až do raného novověku. Čtenářům jasně a zřetelně vyložil rozdíl mezi lénem a svobodným statkem (alodem), který ostatně reflektoval Johann Carl Rohn již v názvu své kroniky z druhé poloviny 17. století. Klíčový

⁶⁶³ „...allein die Ausführung dieser höchst lobenswerten Reform scheiterte am Widerspruche der hohen Adeligen und insbesondere des Landesgerichtes, das eine Beschränkung seiner Autonomie befürchtete.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 164.

⁶⁶⁴ V případě Jablonecka Lilieho vlastivěda podstatně rozšiřuje informace obsažené v Bendově práci. Benda pojednával pouze o Jablonci, a tak se věnoval jen jeho příslušnosti k maloskalskému panství. Předmětem kapitoly *Geschichte der Herrschaften*, kterou napsal Ferdinand Thomas, byl však politický okres Jablonec. Autor tedy musel zmínit skutečnost, že tato jednotka zahrnovala nejen maloskalské a smržovské panství, ale okrajově také části pěti dalších (Semily, Liberec, Česká Lípa, Svijany a Rohozec). Do třicetileté války náležela panství různým majitelům. Maloskalské a rohozecké panství vlastnili páni z Vartenberka. Semilské, z něho až po třicetileté válce vyčleněné smržovské, a českolipské panství drželi Smiřičtí. Svijany byly majetkem hraběte Schlicka a Liberec vlastnili Bibrštejnové a Redernové. Po bitvě na Bílé hoře získal vše Albrecht z Valdštejna, který v roce 1627 stvořil Vévodství frýdlantské, jež sahalo od zemských hranic až k Nymburku a jehož správní centrum bylo v Jičíně. Po Valdštejnově smrti císař odměnil z jeho majetku věrné generály a velitele. Zatímco Matyáš z Gallasu obdržel mimo jiné panství Frýdlant a Liberec, Mikuláši Desfoursovi připadlo rohozecké panství, které mu Valdštejn sám přenechal již v roce 1628 jako zástavu na žold. A nejen to. Šlechtický rod Desfoursů získal rovněž panství Malá Skála, Semily a Smržovka, které se vyčlenilo ze semilského panství v roce 1662. A. LILIE, (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus*, Gablonz a. N. 1895, s. 41–52. Také Ressel v Liberecké vlastivědě připomíná, že politický okres Liberec - venkov tvořil pouze panství liberecké a část frýdlantského, ale zasahuje sem také panství grabštejnské, českolipské a svijanské. Rovněž zde se nacházelo několik statků. Ve středověku jejich počet dosahoval až ke dvaceti a byly v držení vazalů frýdlantské a liberecké vrchnosti. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 628 an.

proces regionálních dějin viděl Ressel ve vývoji od první formy vlastnictví ke druhé. Původně byli šlechticí držitelé panství panovníkovými vazaly povinnými obnovovat lenní přísahu s nástupem nového panovníka, stejně jako v případě, že pokračovatelé rodu převzali panství po smrti jejich předka. V opačném případě by panství znovu připadlo Koruně. V 15. století zůstávalo léno již obvykle v rukou příslušníků téhož rodu a v průběhu 16. století se stalo dědičným.⁶⁶⁵ Šlechtic, jemuž bylo uděleno v léno panství, mohl mít sám další leníky. Taková situace byla charakteristická pro oblast Horní Lužice. Také na Frýdlantsku bylo až 20 lenních statků a tento systém se zde udržel poměrně dlouho. Až hrabě František Ferdinand z Gallasu je vykoupil a zahrnul do svého panství. Jednalo se o historické specifikum Frýdlantska, které je svazovalo s hornolužickým prostředím. Na sousedním Liberecku ani na Jablonecku se nic podobného nevyskytovalo.

S Herrmannem sdílel Ressel názor, že významným mezníkem byl okamžik, kdy páni z Bibrštejna získali v roce 1304 právo hrdelního soudnictví pro svá panství a vyvázali je tak z pravomoci zemského soudu (Landgericht) sídlícího v Žitavě. Zároveň v návaznosti na specifický lenní systém měli dokonce někteří z jejich drobných leníků soudní pravomoc pro své vsi. Takto Ressel dokládal, jak postupem doby přecházela soudní pravomoc ze zeměpána na majitele panství a jejich vazaly. Vyšší šlechtu soudil v případě provinění sám panovník. Ressel však k tomu poznamenal, že praxe tomu vždy neodpovídala. Když po smrti císaře Karla IV. panovnická moc zeslábla, zvláště v okrajových územích, jakým byla Horní Lužice, mocní šlechtici, mezi něž patřili také Bibrštejnové, vyřizovali své spory častěji silou zbraní, popřípadě prostřednictvím institutu smírčího soudce. Respekt královské soudní moci podle Ressela navrátil až Ferdinand I.

Jako téma související s panovnickou a šlechtickou mocí (odpovídající později centrální a regionální správě) se u Ressela objevila problematika daní, již se již dříve okrajově věnoval i J. G. Herrmann. Ressel popsal vývoj od desátku odváděného panovníkovi jako svrchovanému zeměpánu k výběru poplatků, jež však plynuly zejména majitelům panství. Počátek pravidelného výběru daní kladl Ressel do druhé poloviny 15. století.⁶⁶⁶ Téže problematice době před rokem 1848 věnoval také podkapitolu ve vlastivědě Liberecka.⁶⁶⁷ Sledování vývoje

⁶⁶⁵ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 37.

⁶⁶⁶ Tamtéž, s. 39.

⁶⁶⁷ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 641 an.

mechanismu financování správy vymezeného území je inspirováno pojetím civilizačních procesů popisovaných v díle Julia Lipperta. Jde opět o téma, které směřuje k aktualizaci a konfrontaci se současným stavem.

Vyzdvihování současného stavu v kontrastu s minulostí bylo oblíbeným a často užívaným myšlenkovým schématem zejména liberálně nacionálních autorů. Z vlastivědných prací vydaných po první světové válce téměř zmizelo. Pozornost autorů se soustředila na geopolitickou problematiku. Pohled orientovaný na rovinu vyšších celků jako by se vracel znovu k velkým dějinám.

Otázka mocenského vlivu, výrazně doplněná o vliv sousední Horní Lužice, potažmo Saska a Slezska, se stala předmětem pozornosti Ernsta Alwina Seeliger a v kapitolách týkajících se nejstarších dějin Frýdlantska i doby před třicetiletou válkou.⁶⁶⁸ Nejprve shrnul komplikovanou správní situaci v kapitole *Ursprünglicher Umfang und Wachstum der Herrschaft Friedland*.⁶⁶⁹ Jako základní informaci uvedl, že majitelé frýdlantského panství, Bibrštejnové a Redernové, vlastnili od roku 1530 rovněž panství závidovské (Seidenberg) a liberecké. Zároveň ovšem z hlediska církevní správy a příslušnosti zemské šlo o území značně nesourodé. Z církevněsprávního hlediska spadal Liberec pod Prahu, Závidova Frýdlant pod biskupství míšeňské. Hamrštejn, jenž byl původním správním centrem před vzestupem Liberce, náležel k Žitavsku, Frýdlant od roku 1241 k Čechům, Závidov byl vždy součástí Horní Lužice, konkrétně Zhořelecka. V období mezi lety 1454 a 1620 jsou v pramenech týkajících se lenních vztahů tyto tři části vždy zřetelně odlišeny. Jejich formální scelení (například v případě Rulka z Bibrštejna v roce 1278) považoval za zvláštní. Seeliger zastával stanovisko, že hranice mezi Čechy a Horní Lužicí byla vždy zřetelná. Za báchorku považoval názor svého kolegy Knotheho a dalších, že v důsledku stavu, kdy od roku 1530 mělo celé území stejné majitele a od roku 1558 ho spravoval tentýž pověřený úředník (hejtman), obyvatelstvo ani drobní leníci tuto hranici nevnímali. Ta začala být v reálném životě patrná až poté, co frýdlantské panství získal Albrecht z Valdštejna, neboť musela být stanovena rozhraničovací komisí.⁶⁷⁰ Seeliger naproti tomu tvrdil, že vazby

⁶⁶⁸ M. JAHN, Die Vorgeschichte des Friedländischen, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Theil, III. Die Geschichte des Friedländischen, Friedland 1926. E. A. SEELIGER, Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des dreißigjährigen Krieges, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, Friedland 1927.

⁶⁶⁹ Tamtéž, s. 61–69.

⁶⁷⁰ H. F. KNOTHE, *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter vom XIII. bis gegen Ende des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1879, s. 573.

Závidova (Seidenbergu) ke správnému centru ve Zhořelci a přináležitost ke Zhořelecku zůstaly pevné i přes spojení v bibrštejské doméně. Přestože Seeliger zdůrazňoval historickou existenci zemské hranice, byl si vědom, že zde není žádná hranice přírodní. Oblast definoval jako sídelní celek, jenž vzhledem ke geografické otevřenosti v severním směru náleží spíše k Horní Lužici a má v kulturním smyslu německý charakter. Ten byl dán historickou tradicí, jejíž počátek viděl v útvaru zvaném Záhvoz (Zagost) a zejména v církevněsprávní příslušnosti k míšeňskému biskupství.⁶⁷¹

Seeligerovo ohrazení se vůči kolegům směřovalo spíše k oddělení formální (zemskoprávní a správní) a faktické (v denní praxi prožívané) roviny. V úvodu textu pro novou vlastivědnou řadu Liberecka prohlašoval, že dějiny tohoto regionu vykládá „konečně v pravém světle“ („...erst dann in rechte Licht“), tedy v souvislosti s děním v sousedních oblastech, zejména v Horní Lužici, jejíž součástí je liberecký okres podle jeho slov z fyzicko-geografického hlediska a rovněž historicky - z velké části k ní patří z hlediska církevního, státního a do třicetileté války také hospodářského, duchovního a společenského.⁶⁷²

5. 1. 2. Poddaní

Prvním vlastivědcem, který se systematicky zabýval postavením poddaných, byl Hermann Hallwich. Sledování vývoje poddanské závislosti u něj tvoří jednu z linií odvíjejících se od ústředního tématu kolonizace. Výše byla zmíněna jeho teze, že osidlovací vlna, s níž se do oblasti dostaly principy německé kolonizace, k nimž náležela především smlouva mezi majitelem panství a osídlenci jakožto osobně svobodnými lidmi, byla narušena husitskými válkami. Zničená osada Liberec mohla být nově osídlena jen díky šlechtě. Nově příchozí postrádali kontinuitu a povědomí o původním uspořádání se stalo předmětem pověstí.⁶⁷³ Negativním důsledkem války bylo utužení poddanství. V kapitole Die letzten Biberstein popsal bibrštejská panství na počátku 16. století jako poddanská (unterthan), což se týkalo

⁶⁷¹ Tak ji Seeliger popsal v kapitole nazvané Das Friedländische als Theil des Zagosts unter dem Bischofe von Meißen. E. A. SEELIGER, Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des dreißigjährigen Krieges, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, s. 42–59.

⁶⁷² „Wie der größere Theil des Bezirkes, nach seiner Bodengestalt zur Oberlausitz gehört, so ursprünglich auch kirchlich und staatlich und bis zum Dreißigjährigen Kriege wirtschaftlich, geistlich und gesellschaftlich.“ E. A. SEELIGER, Geschichte des Bezirkes bis zum 30jährigen Kriege, *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, III (Geschichte)/1. Reichenberg, 1936, s. 4.

⁶⁷³ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 50 an.

jak obyvatel měst, tak i venkova. Při popisu dalšího vývoje vyzdvihoval vždy prvky, které směřovaly k hodnotám samosprávy a autonomie a jež pro něj byly obsaženy právě v původních kolonizačních principech a po válečném přeryvu musely být znovu nalézány a obnovovány.

Hallwicha zajímaly v této souvislosti zejména nájemní poplatky a robotní povinnosti. Vzhledem k jejich výši i času a energii, kterou museli sedláci vynaložit, aby svým povinnostem dostáli, se podle něho jen stěží mohli věnovat vlastnímu hospodaření.⁶⁷⁴ Hallwich zde dával vrchnosti za vinu špatné hospodaření z pozic ekonomického myšlení 19. století. Dobře hospodařící vrchnost by podle něho měla poskytnout podmínky pro hospodářský rozvoj, odklonit se od intenzivního a přejít na extenzivní využívání zdrojů.

Z pozic liberalismu je nahlížena i doba po třicetileté válce. Čtvrtou knihu, do níž zahrnul léta 1650–1759, nazval *Die clerical-feudale Reaction*. První kapitolu v ní věnoval snaze měšťanů o znovuzískání privilegií a svobod (Privilegienkampf).⁶⁷⁵

V opakovaných stížnostech na vrchnostenské i zemské úřady tehdy měšťané připomínali vrchnosti, která na ně uvalovala stále více povinností, že nejsou nevolníky, ale poddanými na korunních lénech Jeho královské Milosti.⁶⁷⁶

Silný liberálně nacionální stereotyp, který spojoval emfyteutické právo, německý kulturní vliv a svobodu do jednoho celku, je jasně patrný i v díle Adolfa Benda. Podle něho, resp. podle Ludwiga Schlesingera, jehož koncepci reprodukoval, se původní slovanské obyvatelstvo Čech stalo nesvobodným již ve 13. století, kdy zesílila moc šlechty a duchovenstva.⁶⁷⁷ Díky emfyteutickému právu, jehož nositeli byli Němci, se pak situace mnohých českých vesnic dočasně zlepšila.⁶⁷⁸ Feudální pouta se ale znovu utáhla ve druhé polovině 14. století, kdy Karel IV. šlechtě přičkl patrimoniální soudní pravomoc. Zatímco Hallwich spatřoval příčinu následného

⁶⁷⁴ „Natural- und Geldabgaben, Zeit und Arbeit, wie sie nach alledem der Dorfbewohner seinem unmittelbaren Herrn zu opfern gezwungen wurde, repräsentieren, nach den ihnen zukommenden wirtschaftlichen Werten berechnet, eine Verzinsung des bäuerlichen Grundes zu Gunsten der Obrigkeit, wie sie im Interesse seines Bebauers drückender kaum gedacht werden könnte.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 62–63.

⁶⁷⁵ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 257 an.

⁶⁷⁶ „...daß die Friedländische und Reichenberger Bürgerschaft nicht leibeigene Knechte oder Erbunterthanen sondern Ihrer königl. Majestät zu Böhmen verliehene freie Kronlehens-Unterthanen sind.“ Tamtéž, s. 267.

⁶⁷⁷ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 163 an.

⁶⁷⁸ „Die Lage des českischen Volkes verbesserte sich im 14. Jahrhunderte wesentlich indem seine Dörfer nach dem Vorgange der Deutschen auf emphyteutische Art ausgesetzt wurden.“ Tamtéž, s. 165.

negativního vývoje v implicitním spojení češství s husitstvím, u Bendy představuje negativní faktor směsice prvku českého, klerikálního a šlechticko-konzervativního. Ve frýdlantských vlastivědách se objevovalo téma poddanství zejména ve vazbě na trestně právní prameny a problematiku poddanství a poddanských řádů. Julius Helbig se jim věnoval ve svých Příspěvcích k dějinám Frýdlantska, například v pramenné studii *Untertänigkeits-Verhältnisse vor 200 Jahren*.⁶⁷⁹ V jiné s názvem *Peinliche Gerichtsfälle* se zaměřil na období 17. a 18. století, k němuž se dochovalo více pramenů.⁶⁸⁰ Pro toto historické období na konci první třetiny 17. století vystoupilo do popředí, zřejmě jako následek staroměstské exekuce, téma hrdelního soudnictví a nabylo na čtenářské atraktivnosti. Obecně Helbig líčil vrchnostenské soudnictví jako barbarské a kruté, čímž ve čtenářích nepochybně budil pocity vděčnosti za vymoženosti civilizované současnosti.⁶⁸¹

Učitelství vlastivědy přelomu 19. a 20. století se poddanství jako historickému jevu zvláště nevěnovaly. Pouze Liberecká vlastivěda Resselova ho reflektovala ve světle správních poměrů. Principiálně je zde v rámci pojednání o správě a úřadech (kapitola *Verwaltung und Behörden*) postaveno do kontrastu k současnému stavu pojednání o období před rokem 1848, a to opět zejména v oblasti soudnictví. Toto období je nazváno dobou patrimoniálního soudnictví (*Patrimonialgerichtszeit*). Autor se soustředil zejména na dobu po husitských válkách, kterou charakterizoval jako nadvládu vrchnosti (*Vorherrschaft der Grundobrigkeit*). Jejím hlavním znakem byla skutečnost, že vrchnost vykonávala politickou i soudní správu nad veškerými vesnicemi ležícími na jejich majetku a půdě.⁶⁸² A nejen to - vedle ekonomických a soudních pravomocí spadaly pod vrchnostenskou správu rovněž bezpečnost, školství, zdravotnictví, výstavba silnic a další oblasti klíčové pro současnost.

Ressel při líčení patrimoniální správy v liberecké vlastivědě z let 1903–1905, podobně jako předtím Julius Helbig, deklaroval kritický postoj. Z původního stavu,

⁶⁷⁹ J. HELBIG, *Untertänigkeits-Verhältnisse vor 200 Jahren*, in: *Beiträge*, IV. Band, s. 8–56.

⁶⁸⁰ J. HELBIG, *Peinliche Gerichtsfälle*, in: *Beiträge*, II. Band, s. 166–206.

⁶⁸¹ Helbig uvádí smlouvu mezi frýdlantským rychtářem Gabrielem Königem a katem Georgem Pietschem ze 17. června 1630, která stanovuje taxy za jednotlivé úkony zahrnující mučení a vykonání rozsudku. Pokládá je za „děsivý doklad tehdejší barbarské podoby trestního práva.“ („... grauenerregende Darlegung damaligen barbarischen Strafformen“). Tamtéž, s. 168.

⁶⁸² „In früherer Zeit übte die Grundobrigkeit über alle Dörfer, die auf ihrem Grund und Boden lagen, sowohl die politische als judizielle Verwaltung aus.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, I. Band, s. 628.

kdy vrchnost měla ochraňovat ty, jimž pronajímala půdu, i nevolníky, se stal systém útlaku a vykořisťování.⁶⁸³ Aktualizace, v níž se mísí postupně překonaný liberalismus se silícím významem sociální otázky, je zde opět velmi patrná.

V dějinách frýdlantského okresu z roku 1902 Ressel uvažoval o vzniku poddanství zcela v intencích díla Julia Lipperta, jehož také v této souvislosti citoval.⁶⁸⁴ Právě Lippert, který se zaměřoval na sledování civilizačních procesů, vylíčil ve své práci věnované nevolnictví proces změny funkce šlechtice od rytíře (Rittersmann) přes mluvčího či správce (Advokat oder Vogt) svobodných sedláků až k jejich pánovi (Herr). Sedláci se tak dostali do postavení otroků připoutaných k půdě („an die Scholle geketterer Slave“), z něhož je vysvodil až císař Josef II.⁶⁸⁵

Je zřejmé, že právě pro oblast Frýdlantska bylo poddanské téma významné. Poddanské otázky a selským bouřím vyhradil Ressel v Dějinách frýdlantského okresu samostatnou podkapitulu v rámci kapitoly nazvané *Historie utrpení Frýdlantska (Die Leidensgeschichte des Friedländer Gegend)*.⁶⁸⁶ Vedle poddanství sem zařadil také války, protireformaci, epidemie a živelní katastrofy. Na úvod této podkapitoly konstatoval, že kulturní vývoj Frýdlantska byl v minulosti pomalý. Toto zbrzdění přičítal na prvním místě právě „smutným poddanským poměrům“ („traurigen Untertänigsverhältnissen des Volkes“).⁶⁸⁷ Čtenáři je zde předkládán příběh ztracené svobody, která se znovu vrátí až s osvícenským panováním Josefa II. Původní osídlenci byli svobodní lidé. Války, nejprve husitské a pak třicetiletá, zničily i poslední zbytky svobody, které sedláci ještě měli. Nutnost ochrany, kterou poskytovala šlechta, se stala tak palčivá, že jí byla obětována všechna další práva a svobody a ze svobodných poplatníků nájmu se stali závislí nevolníci.⁶⁸⁸

⁶⁸³ „Die Patrimonialgerichtsbarkeit, welche sich im Wesen auf das Schutzrecht des Grundherrn über seine Zinsleute oder Hörigen (Leibeigenen) gründete, wurde von den obrigkeitlichen Angestellten gewöhnlich in einer von Volk bedrückenden Weise ausgenützt. Die Amtleute waren keine Beschützer, sondern geradezu Bedrücker der Untertänen.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 628.

⁶⁸⁴ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 10. Konkrétně cituje dílo J. Lipperta, *Die Leibeigenschaft* (Nr. 65 der Sammlung gemeinnütziger Vorträge), které vyšlo také samostatně. J. LIPPERT, *Die Leibeigenschaft. Zur Erinnerung an 1781, Prag 1881*.

⁶⁸⁵ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 10–11.

⁶⁸⁶ Tamtéž, s. 196 an.

⁶⁸⁷ Tamtéž, s. 195.

⁶⁸⁸ „Die ersten Ansiedler der Gegend waren auf Grund verbrieftester Rechte freie Leute, die ihre Güter erb- und eigenthümlich besaßen. Im 15. Jahrhunderte hatte der böhmische Bauer noch das Recht, seinen Gutsherr persönlich vor Gericht zu belangen. Jedoch schon damals hatte sich der grundbesitzende Adel das Ziel gesteckt, aus den freien Bauer einen Leibeigenen, einen Hörigen zu machen. Die verheerenden Stürme des Hussitenkrieges begünstigten dieses Vorhaben des Grundherrschaften, und schon nach dem denkwürdigen Landtagsbeschlusse vom 1. October 1487 galt auf dem Lande nur noch der Wille der Herrschaft. Die ehemals nur zinspflichtigen Bewohner, über welche die Grundherrschaft ursprünglich nur ein Schutzrecht ausübte,

Není tedy divu, že následovala selská povstání. Na Frýdlantsku nejprve v roce 1625 a poté 1680. Poddaní gallasovských panství se v roce 1680 rozhodli vyslat zástupce k císaři Leopoldovi I. se stížným listem. Jejich uvěznění vrchností vyvolalo selské bouře, v čele kterých stál Andreas Stelzig. Nepokoje trvaly několik let. Vrchnost však podle Ressela nehodlala ustoupit. Nerespektovala ani nařízení císařského patentu z téhož roku, jímž se výše roboty upravovala na ne více než tři dny v týdnu.⁶⁸⁹ Velmi podrobně se pak Ressel rozepsal také o nařízeních Marie Terezie a Josefa II.

Poddanství a svoboda patřily k tematickým okruhům spojeným s liberalismem. Národovědci autoři je již neakcentovali. Místo toho nové vlastivědné řady zdůrazňovaly téma lidové kultury a svou pozornost v souvislosti se selstvím přesouvali k etnografii.

5. 1. 3. Město

Z hlediska titulů vlastivědných publikací představovalo město naprosto zásadní téma. Některé vlastivědy jsou výhradně monografiemi měst. S tím souvisela čistě urbánní problematika, městské instituce, správa a cechy jako korporace a hospodářská společenstva. V regionu se však vyskytovala výhradně města poddanská. Proto neopominutelnou roli v jejich historickém vývoji hrála šlechta.

K tématu identity se v souvislosti s dějinami městských center regionu Horního Poníší vážou zejména dva momenty. První z nich je způsob, jak autoři určují dějinný okamžik vzniku města, respektive jaká kritéria muselo podle nich osídlení splňovat, aby se dalo hovořit o městě, druhým je pak formulování dějinného příběhu města, narativu, jenž byl čtenářům předkládán.

Starší autoři Rohn, Czoernig a Herrmann považovali za počátek města krčmu nebo herberk, zastávku na cestě mezi jinými městy. Zvláště existence herberku, tedy útulny pro cestující tovaryše, předpokládala, že v okolí existovala etablovaná

waren nun insgesamt Gerichtsunterthanen ihrer Grundherrn geworden, weil diese mit oder ohne königliche Bewilligung die Gerichtsbarkeit an sich gebracht hatten. Schutzbedürfnis in unruhigen Zeiten und verschuldete Güter führten allmählich auch die noch freien Grundbesitzerin die slavische Botmäßigkeit ihrer Herren. Im 16. Jahrhundert besaß der Bauer nur noch das Recht des freien Eigenthumes, seine autonomen Gerichte in Civil- und Strafsachen, sowie der ihm gebührenden Antheil an der Verwaltung der Kirchenvermögens. Diese letzte Reste der Freiheit des Bauernstandes vernichtete der dreißigjährige Krieg. Der Bauer war nun Leibeigener geworden, dem Grundherrn mit Leib und Seele verfallen.“ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 196.

⁶⁸⁹ „Die Grundherrn kehrten sich aber nicht daran, sondern walteten und schalteten noch wie vor in der gewohnten Weise, unterstützt von ihren tyrannischen Vögten und sonstigen Beamten.“ Tamtéž, s. 197.

městská centra s funkčními cechy, mezi nimiž tovaryši, případně obchodníci cestovali. Díky kulturnímu přenosu pak vznikala nová centra v jejich okolí.

Joseph Gottfried Herrmann takto vzniklá sídla odlišoval od těch, jejichž základ tvořil hrad, což byl příklad Žitavy, Frýdlantu, Zhořelce, Lubaně (Lauban), Lešné (Marklissa) nebo Závidova (Seidenberg). Odvolával se přitom na dílo Carla Gotthelfa Theodora Neumanna o dějinách Zhořelce a uváděl zároveň, že v okolí některých byly rovněž doloženy herberky (v Žitavě, Zhořelci a Frýdlantu).⁶⁹⁰ Vznik vsi Liberec kladl Herrmann mezi 70. léta 13 století, kdy se domníval, že zde takový herberk fungoval, a rok 1384, k němuž je doložena fara.⁶⁹¹ Také Adolf Benda předpokládal v případě Jablonce při brodu přes řeku Nisu existenci herberku a postupné usazování řemeslníků, jejichž práce souvisela s cestováním, např. kováře, koláře a podobně.⁶⁹²

Hermann Hallwich takové představy rázně odmítal. Podle něho došlo k založení Liberce v rámci německé kolonizace a v souladu s jejími pravidly tak, že král nebo jeho zástupce učinil smlouvu s osídlenci, respektive s jejich předákem, lokátorem. V ní byly stanoveny počet a rozloha pozemků a rovněž lhůta na vybudování hospodářství, z nichž následně měly být placeny poplatky. Tento předák či podnikatel byl následně pověřen soudní a vrchnostenskou pravomocí nad vzniklou obcí a náležela mu také část výnosu, který z ní plynul, což byl základ úřadu rychtáře či šoltyse.⁶⁹³

Zájem o kulturní dějiny a zaměření na dějiny měst, který v mnohém korespondoval s pojetím okruhu autorů okolo *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, zřetelně vystupoval již z *Dějin města Liberce* Josepha Gottfrieda Herrmanna. Herrmann byl prvním, kdo věnoval soustavnou pozornost institucím a privilegiím, které odlišovaly město od pouhé vsi. Tyto vymoženosti, na tom se autoři vlastivěd shodovali, přicházely do oblasti Jizerských hor z Horní Lužice a měly jazykově a kulturně německý charakter. Za svůj rozvoj vděčil Liberec podle Herrmanna také německé kultuře rozšířené díky podpoře kolonizace,

⁶⁹⁰ Carl Gotthelf Theodor Neumann (1823–1856), sekretář Oberlausitzischen Gesellschaft der Wissenschaften. C. G. T. NEUMANN, *Geschichte von Görlitz*, Görlitz 1850.

⁶⁹¹ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 100–101.

⁶⁹² A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 12.

⁶⁹³ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 13.

kteřou poskytl Přemysl Otakar I.⁶⁹⁴ Počátky městské kultury byly v regionu ovšem velmi skrovné. Herrmann konstatoval, že Liberec neměl v 14. - 16. městský ráz. Zcela chybělo opevnění, všechny stavby byly ze dřeva. Moc vykonávali z části majitelé panství osobně, částečně ji delegovali na úředníka (Haupt-Amtmann), který byl vybírán z řad šlechty usazené na panství. Liberec měl snad již v tomto období také městskou radu, která podobně jako další hornolužická města, s nimiž Herrmann Liberec srovnával, spravovala již od 13. století obec dle magdeburského práva. Zatímco města jako Sorau (Žary), Zhořelec nebo Žitava měla 12–18 členů rady, v Liberci jich v počátečním období bylo pouze 4–6.

Herrmann a po něm i další autoři dokumentoval na regionálních dějinách posun kultivačního vlivu od severu k jihu, z německého prostoru do českého. Jeho potvrzením je mu především náskok Frýdlantu před Libercem v rozvoji městské správy. Liberec byl podle něho zhruba až do poloviny 16. století jen nevýznamným sídlem. Předpokládal, že řemeslníci vyráběli pouze pro lokální potřebu a obyvatelstvo se živilo chovem dobytka a zemědělstvím.⁶⁹⁵ Naznačoval zbrzdění vývoje v 15. století způsobené husitskými válkami a obtížné navazování na předpokládaný dřívější právní statut. Například při interpretaci pramenného materiálu z roku 1550, týkajícího se sporu některých obyvatel Liberce s majitelem panství Kryštofem z Bibrštejna o využívání pozemků, upozorňoval čtenáře, že se obyvatelé Liberce odvolávali na „stará práva“.⁶⁹⁶

Obnovovací proces byl završen potvrzením statutu města, vnějškově i formálně, ve druhé polovině 16. století. K tomuto dějinnému mezníku neodělitelně patří osobnost hejtmana Joachima Ulricha z Rosenfeldu. Jeho počínání v úřadě, do něhož ho uvedla vrchnost, popsal již Johann Carl Rohn. Herrmann ho pak označil za „otce města Liberce“, neboť teprve on mu dodal podobu města stavbou kostela, fary, školy, vydlážděním ulic a vybudováním vodovodu.

Herrmann Hallwich viděl velký význam pro rozvoj Liberce v blízkosti hospodářských center, zejména Žitavy a Zhořelce, a v jejich vzájemné rivalitě, jež se odrážela i ve snaze hromadit a uplatňovat různá hospodářská privilegia. Přestože

⁶⁹⁴ Cituje Czoerniga: „...obwohl böhmischen Ursprunges, verdankt seine Fortbildung und Erweiterung deutscher Kultur.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 106; C. J., CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 48.

⁶⁹⁵ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 185.

⁶⁹⁶ Tamtéž, s. 185–186.

se průběh sporu Žitavy a Zhořelce o obchodní trasu odrazil v počátcích vývoje Liberce spíše negativně, považoval Hallwich vznik hospodářských privilegií a vyjednávání spojené se stanovováním obchodního styku v okolí těchto center za významný kultivační přínos.⁶⁹⁷ Privilegiím souvisejícím s obchodem se ovšem těšila v podstatně větší míře zeměpanská, tedy královská města (landesfürstliche Städte) Žitava a Zhořelec než chudá a navíc poddanská městečka jako Frýdlant a Liberec. Na jejich rozvoj měla podstatný vliv hlavně vrchnost.

Prvním, kdo podle Hallwicha začal cíleně podporovat prosperitu poddanských měst na svých panstvích, byl Jan z Bibrštejna. Hallwich popsál šíření této podpory v rámci bibrštejnských panství, které rovněž geograficky postupovalo od severu k jihu.⁶⁹⁸ Nejdříve održelo privilegia město Sorau (Žary). Vzhledem k tomu, že se v následujících staletích začaly rozvíjet obchod a řemesla, zvláště pak soukenictví ve městech Sommerfeld, Beeskow a Storkow, předpokládal Hallwich, že podobně postupoval Jan z Bibrštejna i zde. Také pro Liberec připisoval zásluhu na položení základu k budoucímu rozkvětu těmž mužům.

Už bylo výše uvedeno, že za velký předěl v rozvoji obce považoval Hallwich husitství. Jeho zničující síla zlikvidovala charakter místa daný předchozí německou kolonizací. Obyvatelé Liberce ztratili návaznost na starší tradici včetně uspořádání a správy obce.⁶⁹⁹ Nový rozvoj Liberce nastal až počátkem 16. století. Městečko se až tehdy vymanilo z pravomoci správců sídlících na nedalekém hradě Hamrštejn. V rámci frýdlantského dominia se začalo utvářet jako nové správní centrum namísto hradu Hamrštejna, který byl jádrem sporu mezi Bibrštejnem a Donínem. Liberec okolo roku 1500 podle Hallwichova barvitěho líčení neskýtal nijak impozantní pohled. Na vyvýšenině nad korytem Nisy uprostřed lesů stálo pár domků a kostelík. Panský dům byl jedinou kamennou stavbou a vedle něj stál sešlý panský mlýn. U řeky měli své domky: „zahradníci“ („Gärtner“), tedy „obyčejní měšťané“ („gewöhnliche Bürger“). Nahoře okolo trhu („Marktplatz“) stály „várečné domy“ („Bräuhäuser“),

⁶⁹⁷ „Man kennt die Handelspolitik der früheren Jahrhunderte, deren ganze Weisheit, den Handel zum Vortheile des Staates und der Unterthanen zu heben, in Zollerpressungen, Straßenzwang, Stapel- und Meilenrechten u. s. w., mit einem Worte in nichts Anderem als einem übermäßig cultivierten Privilegienwesen bestand.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 20.

⁶⁹⁸ „...erst durch ihn das Zunftwesen in Stadt Sorau geregelt wurde, d. h. förmliche Zunfte entstanden und bestimmte "Ordnungen" erhielten.“ Tamtéž, s. 29.

⁶⁹⁹ Hallwich předpokládal prohloubení závislosti na šlechtě, avšak přiznával, že pro porovnání v tomto případě chybí starší prameny. „Ueberdies vermehrt der absolute Mangel an bezüglichlichen Quellen noch durch ein Menschenalter jeden tieferen Blick in das Innere der wiederauentstandenen Gemeinde.“ Tamtéž, s. 50.

kteře byly obdařeny právem vařit pivo a kteře patřily privilegovaným měšťanům („bevorzugte Bürger“). Stála zde také škola a „radnice“ („Rathaus“). Tyto veřejné staby („öffentliche Bauwerke“) se však nijak nelišily od ostaních. Zde si měl čtenář opět uvědomit, jak takový stav kontrastuje s moderními veřejnými stavbami, kteře byly již na počátku 19. století chloubou Liberce.⁷⁰⁰

Nejen svým vzhledem, ale i vnitřním uspořádaním měl ovšem tehdejší Liberec stále blíže k vesnici než městu. Poplatky a robotou byl povinován vrchnosti. Jediným prvkem autonomie, kteřou Hallwich považoval za ubohý pozůstatek kolonizačních principů, byla správa obecních věcí v užším smyslu a také soudní pravomoc v běžných záležitostech.⁷⁰¹

Teprve od roku 1558 se Liberec začal pod dohledem hejtmana Jáchyma Ulricha z Rosenfeldu proměňovat. Vnějškově získal městský vzhled díky vytyčení hlavních ulic, a zejména zásluhou vydláždění prostoru pro konání trhů, prvního náměstí, z něhož tyto ulice vybíhaly. Ulrichova snaha o rozvoj Liberce byla za nemalého přispění vrchnosti završena vydáním královského diplomu Rudolfa II., jenž potvrzoval všechna dosavadní práva a k tomu také privilegium dvou výročních trhů. To Liberec konečně zařazovalo mezi skutečná města a stejně tak i právo užívání městského znaku a pečeti. Toto datum bylo pro Hallwicha zásadním mezníkem.⁷⁰²

Velký význam však zároveň přikládal hospodářským privilegiím, zejména vrchností povrženým povinnostem plynoucím z právovárečných práv (Bräuurbar). U Hallwicha je patrné úzké sepětí s dobovým odborným diskursem, na němž se sám aktivně podílel. Přesto je jeho práce zejména díky existenci pramenů, velmi konkrétně zaměřena. U Adolfa Bendy, kteřý prameny k nejstarším dějinám Jablonce z velké části postrádal, je opět na místo konkrétních informací postaven obecný rámec převzatý z děl autorů z okruhu časopisu *Mitteilungen für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, zejména však Ludwiga Schlesingera. Výklad o vzniku Jablonce jakožto obce zahájil popisem národně odlišných principů vzniku a vztahu

⁷⁰⁰ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 58–59.

⁷⁰¹ „Aber ein Theilchen seiner souveränen Gewalt hat der "Herr" den doch seinen Unterthanen überlassen; eine, wenn auch schwache Spur von Autonomie hat die alte deutsche Colonie noch immer aufzuweisen. Die Verwaltung das Gemeinwesens im engeren Sinne, sowie der richterliche Gewalt in Strafsachen gewöhnlicher Art steht einer „Dingbank“ zu, bestehend aus einen Bürgermeister, einem Richter und höchstens neun „geschworenen Aeltesten“ oder „Schöppen“, später „Rathsgeschworne“ oder „Rathsfreunde“ genannt.“ Tamtéž, s. 59–60.

⁷⁰² Tamtéž, s. 81.

k obecnímu společenství.⁷⁰³ Pro Čechy uvedl jako typická společenstva založená na příbuzenských vazbách a spravovaná stařešiny (Aelteste). Přes vymizení příbuzenských vazeb zůstalo pak toto původní uspořádání principem správy nejstarších obcí, který pak v 10. - 11. století zanikl s mocenským vzestupem šlechty. Od té doby byl, jak uvedl, český národ spoután okovy poddanství.⁷⁰⁴ Naproti tomu Němci povolání do Čech panovníkem a církevní i světskou vrchností zakládali osady prodchnuté podstatně svobodnějším duchem.

Z předhusitské doby nezachovaly žádné prameny, které by vypovídaly o správě obce. Jediným pramenným vodítkem bylo jméno rychtáře uvedené až k roku 1590. Vzhledem k tomu, že vrchností dosazený rychtář byl dle Schlesingerova výkladu typický pro české osady, předpokládal Benda, že po příchodu německého obyvatelstva, které zde již konce 16. století nesporně žilo, zůstalo zachováno starší uspořádání, a přisoudil tak Jablonci český původ. Z četnějších pramenů bylo v možno čerpat spolehlivější informace až pro 18. století. Do roku 1808, kdy byl Jablonec povýšen na městys, stál v čele obce vrchnostenský rychtář (herrschaftlicher Oberrichter), jemuž byli podřízeni dva rychtáři, jeden pro Horní, druhý pro Dolní Jablonec. Dále měl Jablonec čtyři porotce (Gechworene) a dva obecní starší (Gemeindeälteste), kteří tvořili s rychtáři a vrchním rychtářem obecní zastupitelstvo (Gemeindevertretung). Na správě obce se podílel také mladší rychtář (Jungrichter), jehož úkolem podle Bendy bylo zastávat povinnosti odpovídající policejnímu sluhovi (Polizeidiener).

Silnější vazbu Jablonecka k vnitrozemí oproti vlastivědcům Liberecka a Frýdlantska, jejichž pohled byl obrácen především k Horní Lužici a Sasku, potvrzoval text Ferdinanda Thomase pro Lilieho vlastivědu jabloneckého politického okresu. Učitelské vlastivědy, které dbaly na formální znaky, sledovaly ve všeobecné části spíše linii správní a právní. Thomas se v kapitole *Geschichte der Herrschaften* věnoval okrajově také městské správě a soudnictví. Konstatoval, že se v severních Čechách ve 12. a 13. století rozšířilo tzv. magdeburské právo. Pro města, která se spravovala tímto právem, byl vrchní soudní instancí soud v mateřském městě, tedy Magdeburku. V praxi se staly ovšem pro česká města

⁷⁰³ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 189–196.

⁷⁰⁴ „Eine Folge hiervon war, daß das ganze českische Volk von seinen übermächtigen Adel in die drückendsten Unterthänigkeitsfesseln geschmiedet wurde, und so die früheren Freisassen (freie, nicht adelige Grundbesitzer) ganz verschwanden.“ Tamtéž, s. 189.

spravovaná magdeburským (saským) právem právním centrem Litoměřice. Thomas zmínil klíčový význam díla Pavla Kristiána z Koldína Práva městské Království českého, jež v návrhu z roku 1569 formulovalo jednotné právní normy pro česká města využívající přednostně norimberského práva. Navzdory odporu Litoměřic a dalších měst spravujících se magdeburským právem císař Rudolf II. v roce 1579 zákoník schválil a potvrdil. Touto právní normou se také řídila města v nejbližším okolí dosud venkovského Jablonce, tedy Železný Brod a Semily, až do druhé poloviny 18. století centra maloskalského a semilského panství.

Anton Franz Ressel ve vlastivědě libereckého okresu popsal systém městského soudnictví v regionu následovně: Nejnižší instancí byly ve městech městské soudy, na panstvích vrchnostenské soudní úřady. Druhou instancí představoval dvorský soud v Praze, od roku 1556 pak krajský soud v Boleslavi (Bunzlau, Mladá Boleslav). Nejvyšší instancí byl pro města apelační soud v Magdeburku, od roku 1547 královský vrchní apelační soud v Praze.⁷⁰⁵ Z poddanských měst na Liberecku mohly pouze Liberec, Chrastava a Hodkovice vykonávat vrchností propůjčené právo soudu v kriminálních záležitostech. Liberečtí a frýdlantští vlastivědci se soustřeďovali zejména na normy stanovené vrchností a oceňovali v tomto smyslu zejména Rederny. Ti se inspirovali normami hornolužických měst (v případě Melchiora z Redernu řádem vytvořeným Johannem Welsem pro Zhořelec).

Výklad E. A. Seeligerova týkající se soudnictví je podstatně komplexnější a zahrnuje nejen rovinu městské správy, ale také mocenskou sféru panovnickou a šlechtickou.⁷⁰⁶ Oproti předchozím autorům je jeho výklad sice stručnější, ale podstatně systematičtější. Za směrodatné pro situaci na Frýdlantsku jednoznačně považoval uspořádání a soudnictví v sousední Horní Lužici. Seeliger uvedl svůj text vymezením soudních okrsků, vikpild Žitavského (Landgericht zřízen Přemyslem Otakarem II. 1268), který zasahoval na Frýdlantsko a k němuž patřila ves Předlánce, a Zhořeleckého, jenž dosahoval k zemské hranici. Bibrštejnská panství, jak bylo výše zmíněno, nebyla zpočátku ze soudní pravomoci žitavského a zhořeleckého vikpildu vyňata. Toho Bibrštejnové podle Seeligerova dosáhli v případě Žitavy v roce 1310, v případě Zhořelce 1343. Následovalo zřízení vrchnostenského soudu (Obergericht) v Závidově (Seidenberg). Když v roce 1547 potrestal

⁷⁰⁵ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 635.

⁷⁰⁶ V krátké shrnující kapitole Recht und Gericht. *Heimatskunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Theil III., 2. Heft., s. 70–75.

Ferdinand I. města hornolužického Šestiměstí za účast ve stavovském odboji (Pönfall), byly zrušeny i zemské soudy (Landgerichte) v Žitavě a Zhořelci. Význam soudu v Závidově tak ještě vzrostl. Frýdlant jako centru panství měl podle Seeligera soud „od nepamětných let“ („undenklichen Jahren“) a soudní okrsek zahrnoval i okolní vsi. Soudní pravomoc spočívala v rukou majitele panství. Jeho jménem soudil měšťany a sedláky rychtář a soudci z řad měšťanů. Vykonávání této moci náleželo městskému katovi. Byla však období, kdy Frýdlant vlastního kata neměl a využíval služby žitavského nebo zhořeleckého popravčího. Drobná lenní šlechta předstupovala v případě provinění před dvorský soud (Hofgericht) na Frýdlantě, který majitel panství svolával dle potřeby.

Seeligerův výklad ukazuje, že v důsledku poddanského charakteru měst nelze jednoznačně oddělit problematiku městské správy od vrchnostenské. Ke komplexnosti pohledu směřovaly již učitelské vlastivědy z přelomu 19. a 20. století, které se však ve svých všeobecných částech zabývaly dějinami měst jen okrajově. Bylo to dáno vymezením předmětu zkoumání, územím politického okresu, které v historické perspektivě zaostruje pohled na dějiny panství jako nejpodobnější správní jednotky. Navzdory tomu se právě v nich začaly formovat narativy, v nichž byla zakotvena charakteristika všech tří regionálních center - Jablonce, Liberce a Frýdlantu. Všechny totiž obsahují vedle všeobecné ještě zvláštní část (Besonderer Teil) s podrobným vylíčením dějin konkrétních obcí. Díky stejnému formátu příběhu místních dějin („Ortsgeschichte“) máme příležitost porovnat především historické obrazy center regionu, jak je místní učitelé s největší pravděpodobností předávali svým žákům.

Příběh Jablonce byl velmi dlouho pouze zamlženým zrcadlem dohadů.⁷⁰⁷ Jediný obraz, který z něho díky pramenům vysvítá jasně, je dosazení duchovního v roce 1359, bratra Sebastiana z řádu cyriaků. Řád cyriaků byl zdejší vrchností a sehrál roli iniciátora kolonizace. Ačkoli mateřský jazyk a tím méně národní příslušnost nebylo možno z pramenů vyčíst, Lilie nepřipouštěl, že by se mohlo jednat o Čechy. Neschůdnost terénu a neúrodnou půdu považoval za překážky, s nimiž se mohli utkat spíše Němci. Dalším argumentem mu byla blízkost staršího a údajně čistě německého Liberce i „německý charakter“ církevního řádu cyriaků.

⁷⁰⁷ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 352–360.

Hlavní obživou ve zdejších lesích bylo dle Lilieho nejspíše uhlířství. Soudil tak z místních názvů. V roce 1469 byl Jablonec vypálen a ještě v roce 1538 zůstával podle pramenů pustý. Ve druhé polovině 16. století však znovu ožil s novou kolonizační německou vlnou, již doprovázelo rovněž šíření luterství. Adolf Benda již dříve spojoval znovuosídlení Jablonce se založením sklářské hutě v nedalekém Mšeně v roce 1548. Liliemu ovšem připadal pravděpodobnější kolonizační scénář, tedy že byl Jablonec osídlen německými sedláky pozvanými vartenberskou vrchností.

Dějinný příběh Liberce je podstatně delší a košatější.⁷⁰⁸ Založení města bylo ve shodě se staršími vlastivědci připisováno Přemyslu Otakaru II. První písemná zmínka v konfirmačních knihách pražského arcibiskupství však pocházela až z roku 1360. Již před husitskými válkami udělila bibrštejnská vrchnost rozvíjející se obci várečné právo. Opakované průtahy husitských vojsk první zárodky prosperity zcela zničily. Teprve v roce 1449 nechal Václav z Bibrštejna znovu postavit kostel a „ze suti a popela“ se znovu začalo rodit městečko („Stetlin“), jak je nazváno v listině krále Ladislava Pohrobka z roku 1454. Postupně získávalo svá privilegia. Skutečné město z něho však učinil až hejtman Jáchym Ullrich z Rosenfeldu, nikoli pán a vlastník, ale zodpovědný správce a dobrý hospodář, který mu dal městský vzhled a prosperitu. Jemu byla také připisována zásluha, na získání v roce 1577 císařem Rudolfem II. povrženého práva dvou výročních trhů a městského znaku.

Resselova práce o frýdlantském okrese obsahuje stručný dějinný příběh města Frýdlantu.⁷⁰⁹ Na jeho počátku stojí nejasné představy o strážní věži v hraničních lesích, již na zřetelnosti dodala potřeba obrany proti tatarskému vpádu před polovinou 13. století.⁷¹⁰ Počátky Frýdlantu jsou proto spojovány s polohou na hranici a s obranou - na rozdíl od Liberce, o němž píše Herrmann, že byl mladší a žádné opevnění ani obranu neměl.

⁷⁰⁸ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 85–97.

⁷⁰⁹ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 256–257.

⁷¹⁰ „Die Stadt Friedland ist eine ältere als die Stadt Reichenberg. Zur Zeit des Tartareneinfalles (um 1241) entstanden allenhalben an der östlichen Grenze des alten deutschen Reiches befestigte Orte – Castelle und Burgen. Auch längst der nordöstlichen Grenze Böhmens wurde einer größere Anzahl solcher Castelle und Burgen errichtet. Jedenfalls in diese Zeit fällt auch die Entstehung der Friedländer Veste – des Bergfriedes Indica oder Index. Am Fuße der Burg entstand kurze Zeit nachher ein Burgflecken – die heutige Stadt Friedland, die bereits zur Zeit des königlichen Städtegründers, welche deutsche Ansiedler herranzog, Stadtrechte erlangte und durch Mauern befestigt wurde, von welchen Ueberreste mit Bogenschußweiten untereinander entfernten Bastionen noch in heutigen Ringgasse enthalten sind.“ Tamtéž, s. 33.

První písemnou zmínkou je smlouva z roku 1278 potvrzující, že Rulco z Bibrštejna kupuje Frýdlantsko i s hradem od krále Přemysla Otakara II. Resselovi se zdálo nejpravděpodobnější, že okolí hradu bylo v době Přemyslova aktivního zakládání královských měst osídleno německými osadníky, jimž byla propůjčena městská práva. Nejstarší městská kniha pochází až z roku 1493. Starší písemnosti se nedochovaly. V roce 1537 obdržel Frýdlant městský znak a roku 1558 právo výročního trhu.

Podobné ucelené skici, načrtnuté dějiny měst Liberce a Jablonce obsahují také monografie z řady samosprávných sborů. Erich Gierach v obecné části liberecké monografie zdůrazňoval význam měst při kolonizaci. Města charakterizoval jako centra hospodářského života okolních vsí, kde se nacházel trh, a rozvíjela se řemeslná výroba. Města a městské instituce označoval jednoznačně za kolonizační přínos Němců.⁷¹¹ Konkrétní část věnovanou Liberci napsal Viktor Lug. Počátkům existence osady se věnoval jen minimálně.⁷¹² Konstatoval pouze nabytí panství Bibrštejny v roce 1278. Připomněl spojenectví Bibrštejnů s hornolužickým Šestiměstím a barvitě vylíčil husitskou zvůli, která zlikvidovala dosud málo významnou ves. Rozkvět Liberce v období renesance spojoval s rozšířením luteránství. V tomto období oživila region nová německá kolonizační vlna. Nastal rozvoj řemesel a obchodu, podporovaný vrchností, který přinesl městu prosperitu, jež se stala jeho neoddělitelnou charakteristikou. Zatímco Lug nazval svou kapitolu prostě *Geschichte der Stadt Reichenberg*, Karl R. Fischer byl v jablonecké monografii květnatější a konkrétněji napověděl děj historického příběhu Jablonce, který díky němu pevně zakotvil v představách místních obyvatel a stal se zdrojem jejich hrdosti. Nazval ji *Vom Dorf Zum Welthandelstadt*.⁷¹³ Také on začal výklad dějin osady okamžikem, kdy překonala své zničení. Klíčové pro její znovuzrození bylo podle Fischera sklárství, které stálo na počátku cesty k hospodářské prosperitě oblasti, jež ze zemědělského hlediska sotva poskytovala zdejším obyvatelům nejnужnější obživu. Jejich píle a podnikavost však překonala nepříznivé výchozí

⁷¹¹ „Bekanntlich kannten die Slawen keine städtische Siedlung, das Städtetum und der Bürgerstand sind in Böhmen wie anderwärts im Osten erst von den Deutschen geschaffen worden. Und so sind selbstverständlich auch die Städte des Jeschken-Isergaues rein deutschen Ursprungs.“ *Reichenberg, Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 27.

⁷¹² Tamtéž, s. 31–57.

⁷¹³ *Gablonz. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 31–36.

podmínky a z Jablonce učinila centrum světově proslulé bižuterní výroby a obchodu.

5. 2. Víra

Náboženství bylo rovněž historicky významnou kategorií z hlediska skupinové identity a v dějinách regionu hrálo významnou roli. Přestože se jednalo o rozdělení společnosti podle náboženského klíče, vlastivědci ho velmi záhy začal spojovat rovněž s etnicitou či přímo národností. V minulosti byly v souvislosti s náboženským vývojem často nacházeny nesmiřitelné rozdíly a klíčové zlomy potvrzující aktuální animozitu. V předchozí kapitole bylo popsáno, jak v nejstarších dobách popisovali autoři vlastivěd soupeření křesťanství spojeného s německou kolonizací s pohanstvím slovanských obyvatel. Při líčení středověkých dějin zdůrazňovali vliv míšeňského biskupství. Pro období 15. století byl stěžejní konflikt katolického Šestiměstí a husitství. V 16. století se zde výrazně projevila reformace spojovaná již výhradně s německým prostředím.

5. 2. 1. Christianizace

Významnou roli při osidlování regionu a vzniku sídel hrála christianizace a následné zřizování nových farností. Do oblasti Jizerských hor se křesťanství šířilo ze severu i z jihu. Ze severu sem zasahoval vliv míšeňského biskupství, který byl až do 16. století určující pro větší část Frýdlantska. To náleželo do pravomoci proboštství v Budyšíně. Jižní svahy Jizerských hor, Jablonecko a Liberecko a menší část Frýdlantska, spravovalo pražské biskupství povýšené před polovinou 14. století na arcibiskupství. Nižší správní jednotkou zde byl děkanát žitavský, v případě Jablonecka turnovský. Skutečnost, že církevně správní pravomoc míšeňské diecéze překračovala v případě Frýdlantska zemskou hranici, byla postupně ve vlastivědných pracích druhé poloviny 19. století spojována s šířením německého kultivačního vlivu, který byl v tomto případě spojen s křesťanstvím a katolictvím.

Pro Johanna Carla Rohna byla, vzhledem k tomu, že sám byl duchovním, církevní správa důležitým tématem. Jako jediný ji však nespojoval s jazykem ani národností. Konstatoval prostě, že první christianizační impuls přišel z Míšně a v jeho důsledku se na Frýdlantsko dostala také církevně správní pravomoc doložená zásadním

pramenem, matrikou míšenská diecéze z roku 1346, jež obsahovala názvy farností, včetně samotného Frýdlantu, k diecézi náležejících.⁷¹⁴ Zaznamenal rovněž jen pomalu vznikající síť farností na Liberecku náležející již od počátku po správu pražského arcibiskupství, přičemž existenci farnosti v Liberci, jedné z nechudších mezi třiatřiceti plebániemi patřícími k žitavskému děkanátu, s jistotou klade až do roku 1384.⁷¹⁵ Kroniku doplnil Rohn také o soupis duchovních na Frýdlantsku a Liberecku sestavený z jemu dostupných pramenů a připojil také výčet řeholních řádů podílejících se na rekatolizaci regionu.⁷¹⁶

Také Carl Joseph Czoernig zmínil letepočty související se vznikem církevní správy jako jedny z prvních skutečně doložitelných údajů z dějin Liberce a Jablonce. V případě bibrštejských držav navíc připomněl složitou správní situaci, kdy v oblasti soudních pravomocí náležela k zemsky odlišné vyšší instanci než v oblasti církevní správy, která vykazuje vazbu na přeshraniční oblasti.⁷¹⁷

Údaje, jež uvádí, existence liberecké farnosti před rokem 1348 a farního kostela v Jablonci roku 1384,⁷¹⁸ mladší autoři podstatně opravili. V případě Liberce šlo snad také o překlep neboť evidence desátků pražského arcibiskupství, kterou jako pramen použil již Rohn je z roku 1384.

⁷¹⁴ Ucelenou představu o síti kostelů na Frýdlantsku v polovině 14. století nám poskytuje nejstarší matrika míšenská diecéze, která pro tuto oblast uvádí jedenáct farních kostelů, a to ve Frýdlantě, Arnolticích, Bulovce, Dolní Oldřiši, Jindřichovicích pod Smrkem, Krásném Lese, Kunraticích, Ludvíkově pod Smrkem, Raspenavě, Višňové a Vsi, a dva kostely filiální, tedy vedlejší nebo pobočné, v Pertolticích (spadal pod Bulovku) a Horní Rásnici (patřil pod Krásný Les). Údaje však nelze automaticky brát za odpovídající roku 1346, jímž je matrika datována, protože se zachoval pouze její opis z roku 1495. Lze tedy předpokládat, že spíše nežli stav v polovině 14. století obsahuje aktualizovaný soupis údaje o téměř sto padesát let mladší. V seznamu také chybějí některé již prokazatelně existující kostely. Například filiální a patrně pouze dřevěný kostel v Andělece, o němž existují údaje z let 1463 a 1537, kdy patřil pod faru ve Vsi. Není zde ani již zmíněný kostel ve Větrově. Chybí také farnost Dětřichov a kostel v Kunraticích, zmiňovaný k roku 1376 ve zhořelecké radní knize. Důvodem je zřejmě výše zmíněné soupeření o vliv mezi míšeňskou diecézí a žitavským děkanátem spravovaným diecézí, respektive arcidiecézí pražskou a s tím související proměnlivá situace na jejich pomezí. Některé kostely pravděpodobně byly střídavě spravovány z obou center. V seznamu nefiguruje ani hejnický poutní kostelík. L. KRACÍKOVÁ, V. BELLING, *Středověká sakrální architektura na Frýdlantsku*, Praha 2003.

⁷¹⁵ J. C. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehro ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 40-45.

⁷¹⁶ Tyto soupisy nebyly původně součástí staršího rukopisu a byly doplněny až před tiskem. M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky měst Liberec a Frýdlant (1753-1763), in: *Knihy v proměnách času. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, J. RADIMSKÁ (ed.), Opera Romanica 16, České Budějovice 2015, s. 255-261. s. 259.

⁷¹⁷ „Die Herren von Biberstein besaßen mehrere Güter in den beyden Lausitzen, keine andern in Böhmen, sie selbst mußten in dem Landgerichte zu Zittau zu Rechte stehen; die Kirchen auf ihren Gütern (worunter die Pfarrkirche von Reichenberg schon 1348 vorkommt) unterstanden in geistlicher Gerichtsbarkeit dem Decanate zu Zittau und der Propstey zu Budissin.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 49. Ohledně soudnictví se odkazuje na J. B. Carpzova. Údaje o církevní správě čerpal z díla B. Balbina, *Miscellanea historica regni Bohemiae*. Dec. I., lib. 5. s. 27. Stavbu farního kostela dle něj kladl již do roku 1252.

⁷¹⁸ Tamtéž, s. 205.

J. G. Herrmann již viděl náboženství liberálně nacionálníma očima. Jeho roli ve středověku charakterizoval jako navenek významnou, ale ve smyslu kultivace nevyužitou. Náboženství mu bylo spíše všeobecně sdílenou pověrou, nikoli morálním apelem, nebo impulzem k rozvoji vzdělanosti. Duch náboženství sice podle něho vládl nade vším, projevoval se však pouze vnějškově.⁷¹⁹ Navíc byl až do reformace doprovázen všeobecnou nevědomostí a nevzdělaností.⁷²⁰ A právě reformaci, ovšemže Luterovu, nikoli Husovu, považoval za významný předěl.

Také v díle Hermanna Hallwicha není náboženství v období středověku připisována zvláštní dějinná role. Prameny církevní povahy využíval hojně k datování. Podařilo se mu díky nim potvrdit dřívější existenci Liberce jako řádné farnosti s vlastním kostelem. Nalezl zápis z roku 1360 v konfirmační knize pražského arcibiskupství potvrzující nového faráře na místo předchozího, zemřelého, ustanoveného patronem kostela Friedrichem z Bibrštejna, který však zemřel zakrátko poté. Ještě v tomtéž roce byla fara obsazena znovu. Zmínka o platbě papežského desátku stanoveného na pouhé dva groše z roku 1384, kterou zmiňovali předchozí autoři je tedy podle Hallwicha až druhým nejstarším pramenným dokladem existence liberecké farnosti.⁷²¹

Co se týče Jablonecka, Adolf Benda se církevním dějinám příliš nevěnoval. Snad i proto, že jeho současník, zdejší kooperátor Pater Josef Ressel začal vydávat *Geschichte der Kirche und Schule in Gablonz*.⁷²² Jedná se o jedinou, a ne zcela dokončenou vlastivědnou práci zaměřenou na církevní a školské dějiny. Josef Ressel v ní vyzdvihl pro Jablonecko klíčové kolonizační úsilí cisterciáků a cyriaků. První zmínku o samostatné Jablonecké farnosti kladl do roku 1356, kdy je v konfirmačních knihách jmenován do úřadu nově uvedený farář z řádu cyriaků. Z farního archivu i archivů nadřízených církevních instancí sestavil Josef Ressel soupis duchovních, kteří v Jablonecké farnosti působili.

⁷¹⁹ „...der Geist der Religion war wie überall: man setzte ihr Wesen in äußerliche Dinge. Die höchste Zweck war, der Zorn Gottes zu versöhnen, Vergebung der Sünden, Segen für irdische Geschäfte, Erlösung aus dem Fegefeuer zu verdienen und zu erkaufen. Darum bezahlte man Messen, darum machte man Stiftungen, darum fastete man und keusste sich, darum übernahm man Wallfahrten, ging mit Processionen u. s. w.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 181.

⁷²⁰ „Der Mangel an Bildung und Kenntnissen, der vor der Reformation allgemein war, lagerte wie ein Alp auf den Geistern.“ Tamtéž, s. 180.

⁷²¹ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 25.

⁷²² J. RESSEL, *Geschichte der Kirche und Schule in Gablonz*.

Nejvýznamnější z frýdlantských vlastivědců konce 19. století Julius Helbig zařadil na úvod prvního dílu svých Příspěvků k dějinám Frýdlantu stat' nazvanou *Geschichte der Stadtkirche in Friedland*. Ta obsahuje vedle zevrubného popisu kostela a jeho stavebního vývoje především informace o církevní správě. Z hlediska našeho tématu stojí za zmínku, že rovněž vypsál z pramenů jména všech duchovních včetně evangelických a sestavil životopisné medailonky jednotlivých farářů.⁷²³ V rámci studie o nejstarších dějinách Frýdlantska vyjmenovává nejstarší církevní stavby v okolí.⁷²⁴ Zmiňuje vliv sousední Lužice, jenž tkvěl v církevněsprávní vazbě.

Systematicky a přehledně se snažili podat mezníky související s církevní správou autoři vlastivěd iniciovaných učitelskými spolky Adolf Lilie a Anton Franz Ressel.⁷²⁵ V obou je popisován vývoj příslušnosti k vyšším církevně správním jednotkám, ale také houstnouce farní síť, jež v jejich pojetí úzce souvisí s dějinami osídlení.

Ressel klade první kontakt regionu s křesťanstvím do počátku 11. století a připisuje ho snaze míšeňských biskupů o christianizaci lužických Slovanů. K úplnému pokřesťanství Lužice však došlo až ve 13. století, a to i díky úsilí církevních řádů. Na počátku 13. století byla vybudována katedrála v Budyšině, kde sídlilo také proboštství. V roce 1213 byl tamtéž založen františkánský klášter. Kláštery pak vznikaly i v dalších městech Horní Lužice: v roce 1225 klášter minoritů ve Zhořelci; 1234 klášter cisterciáček Mariental, jehož fundátorkou byla česká královna Kunhuta; 1260 františkánský klášter v Žitavě; 1264 cisterciácký klášter Marienstern; 1273 františkánský klášter v Lubani k němuž 1320 přibyl ještě klášter magdalenitek.⁷²⁶

⁷²³ J. HELBIG, *Geschichte der Stadtkirche in Friedland*, *Beiträge*, I. Band, s. 3-217, soupis duchovních s. 66-69, medailonky 88-116.

⁷²⁴ J. HELBIG, *Zur ältesten Geschichte unserer Gegend*, in: *Beiträge*, IV. Band, s. 61-90.

⁷²⁵ V Jablonecké vlastivědě je samostatná kapitola (X. Religiöse und kirchliche Verhältnisse) věnovaná náboženství a církvím. S historickým úvodem a dovedená až do současnosti. Jejím autorem je Ferdinand Thomas. A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 94-110.

Ve vlastivědě libereckého okresu Anton Franz Ressel pojednal náboženské poměry a jejich historický vývoj v rámci kapitoly *Geistige Kultur*, do níž zařadil také školství a místní vědu a kulturu. Kapitola je protějškem své předchůdkyně nazvané *Materielle Kultur* a věnované hospodářským záležitostem: zemědělství, řemeslné výrobě a obchodu. Podkapitola s názvem *Geschichte des heimischen Kirchenwesens* obsahuje rovněž chronologické líčení až do autorových dnů. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, I. Band, s. 400-438.

⁷²⁶ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, I. Band, s. 401.

Podstatné však je, že Ressel spojoval kultivaci, němectví a katolictví. Německé křesťanství vytlačilo slovanské pohanství.⁷²⁷ To se ovšem také ocitlo v ohnisku zájmu vlastivědců a to zejména díky zvýšenému zájmu o archeologii.

Pro zběžnou charakteristiku náboženství Slovanů citoval například Ferdinand Thomas ve vlastivědě jabloneckého okresu Ludwiga Schlesingera (*Geschichte Böhmens*), kde je popsáno jako uctívání přírodních sil.⁷²⁸ Praxe údajně spočívala v přinášení zápalných zvířecích obětí na vyvýšených místech. Schlesinger dokonce přímo uváděl, že právě v Jizerských horách jsou dosud patrné stopy těchto pohanských obětíšť a spatřoval je v tzv. kotelních kamenech. Thomas k tomu poznamenal, že někteří badatelé připisovali tvar těchto kamenů působení přírodních sil a Anton Franz Ressel v liberecké vlastivědě to již pokládal za prokázané.⁷²⁹ Náboženské praktiky slovanských pohanů dokládal archeologickými nálezy, o nichž se nejpodrobněji rozepsal v práci věnované obcím Raspenava, Luh a Lužec.⁷³⁰

Ferdinand Thomase předpokládal slovanského osídlení jako součást správní jednotky Záhvozdu oddělené od území Čech, který zahrnoval oblast Jizerských hor.⁷³¹ Tím je také zdůvodněno Resselem zdůrazňované vyhrazením této oblasti christianizačnímu úsilí míšeňských biskupů a tedy německému kulturnímu vlivu. Přestože již od roku 973 existovalo pražské biskupství, příslušnost pod jeho správu uvádí Thomas pro Jablonecko až okolo roku 1300.⁷³² Ressel spojoval podřízení Liberecka pražskému arcibiskupství s polovinou 14. století a jeho povýšením na arcibiskupství. Stejně jako například Czoernig poukazoval na rozdílné vymezení církevně správních a světských, politických okrsků.

⁷²⁷ „Die ausgedehnten Wälder, die ehemals unsere Gegend bedeckten, wurden seit der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts allmählich gelichtet und erst nun entstanden daselbst die ersten bedeutenderen Ansiedlungen. Die in jener Zeit eingewanderten deutschen Ansiedler waren bereits *Christen* und unterstanden in kirchlicher Hinsicht *katholischen Bischöfen*.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, s. 401.

⁷²⁸ L. SCHLESINGER, *Geschichte Böhmens*, s. 20-21.

⁷²⁹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 95-97; A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, I díl, s. 401.

⁷³⁰ „Ohne Zweifel den Wenden zuzuschreiben sind die im Verlaufe der letzten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts am Fuße des zwischen Mildenau und Lusdorf gelegenen „Hohen Haines“ gemachten prähistorischen Funde. Am 4. August 1879 fand der gegenwärtige Mildenauer Gegenvorsteher Josef Menzel auf seinem am Hohen Heine liegenden Besitze beim Wegraumen und Aufladen von dort lagernden, künstlich geschichteten großen Klingsteinen (Phonolithsteinen) eine alte Waffe – einen Schaftlappenkelt aus Bronze (Bronzekelt), der an Form und Ausführung den in Irland aufgefundenen „Paalstäben“ ganz ähnlich ist...“ A. F. RESSEL, *Geschichte der Gemeinden Raspenau, Mildenau, Mildeneichen*, s. 9 an.

⁷³¹ „Zur Zeit des heiligen Wenzel (+28. September 935) lag Hinterwalden (zu dem außer einem großen Theile des jetzigen Königreich Sachsen, die jetzigen Herrschaften Reichenberg, Friedland, Grafenstein, Rumburg, Schluckenau und Heinspach gehörten) bereits außerhalb Böhmens.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 95 an

⁷³² Tamtéž, s. 98.

Díky systematickosti těchto vlastivěd si již čtenáři mohli utvořit jasnější představu o tom, jak vypadala církevní správa a farní síť v jižní a jihozápadní části regionu horního Poníší na konci 14. století. Oblast byla spravována děkany Turnovským a Žitavským. K žitavskému děkanátu patřilo okolí Liberce až k Vratislavicím a Prosečí a nácházelo se zde přes třicet plebánií. Mezi nimi vedle Liberce také Hrádek nad Nisou (Grottau), Chrastava (Kratzau), Vratislavice (Wratislawice, Maffersdorf), Bílý Kostel (Weißkirchen), Václavice (Wetzelsvalde), Rochlice (Röchlitz), Smědá (Wittich) a Oldřichov (Ullersdorf). K turnovskému děkanství patřily Jablonec (Gablonz), Rychnov (Reichenau), Hodkovice nad Mohelkou (Liebenau), Bzí (Nabsel) a další. Na severu ležící Frýdlantsko ovšem zůstalo mimo církevněsprávní síť pražského arcibiskupství. Až do roku 1581 spadalo pod správu biskupství míšeňského.⁷³³

Ferdinand Thomas i Anton Franz Ressel vycházeli při sestavování výčtu farností, stejně jako jejich předchůdci především z církevní evidence, která registrovala změny v obsazení jednotlivých far a platby papežského desátku. Cílem ale nebylo rekonstruovat náboženské poměry, to z tak kusých zpráv ostatně nebylo ani možné. Šlo jim především o doložení výsledků kolonizačního úsilí. Výše uvedený výčet obsahuje jména míst v Jizerských horách, která byla okolo poloviny 14. století trvale osídlena. Do kontrastu pak bývá dáván stav po husitských válkách.

Thomas zmiňoval roli církevních řádů při kolonizaci Jablonecka, především cyriaků a cisterciáků. Cyriaci neboli křižovníci s červeným srdcem, dosazovali jabloneckého faráře až do vypuknutí husitských válek, kdy ztratili v Čechách většinu svých statků. Zástupci řádu cisterciáků z kláštera v Mnichově Hradišti zastávali úřad farářů v Rychnově od roku 1361. Také tento klášter byl husity zničen a jeho zboží rozvráceno. Jablonec a Rychnov ovšem patřily k nejmenším a také nejchudším farnostem turnovského děkanátu, což je dokládáno skutečností, že roku 1384 byly zproštěny povinnosti platit papežský desátek.⁷³⁴ Jejich rozvoj byl tedy zadušen již v počátku.

V *Dějínách frýdlantského okresu* Anton Franz Ressel samozřejmě zdůraznil především základní skutečnost, jíž se tato oblast po stránce středověké církevní správy podstatně od zbytku regionu. V ohledu církevním, ale i politickém, jako léno

⁷³³ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 402.

⁷³⁴ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz* s. 98. (Podrobnosti u jednotlivých obcí v Besondere Teil.)

udělené zakladatelem biskupství císařem Ottou I., se nacházela pod správou míšeňských biskupů. Jejím centrem byl Zawidów (Seidenberg). Před koncem 12. století sahala podle Antona Ressela moc závidovského kastelána či purkrabího až na Liberecko a Jablonecko.⁷³⁵ Kostel ve Starém Závidowě (Altseidenberg, Stary Zawidów) se byl centrem duchovním. Na Frýdlantsku pravděpodobně již tehdy existovaly jednotlivé fary. Ressel je při nedostatku písemných pramenů dokládá hmotnými památkami, zejména sakrálními stavbami. Frýdlantsko bylo tedy v církevně správním smyslu ve středověku mnohem rozvinutější než ostatní části sledované oblasti.

Podobně také v nových vlastivědných řadách vyzdvihoval zásadní vliv míšeňské diecéze E. A. Seeliger. Podobně jako například J. G. Herrmann považoval ale z kultivačního hlediska za mnohem zásadnější vliv reformace.

5. 2. 2. Reformace

Další osidlování a rozvoj krajiny narušily husitské války. Jednak byla zničena a vyliďněna některá sídla, jednak došlo k rozsáhlým změnám v držení majetku. Husitství vnímali vlastivědci obecně nikoli jako duchovní proud, ale jako jev, v jehož důsledku byl rozvoj regionu narušen a zařazovali ho proto do kapitol vyhrazených válečným událostem či protě katastrofám. Duchovní rozvoj naopak spojovali především s evangelictvím. To sice nepředstavovalo v rámci vlastivěd nijak stěžejní téma, přesto je zajímavé sledovat, v jakých konstelacích se vyskytovalo a jak bylo pojednáno.

Johann Carl Rohn byl katolický duchovní, člen řádu cyriaků a na evangelíky měl jasný názor. Jejich víru považoval za neštěstí, které po bývalých baštách katolictví, městech lužického Šestiměstí postihlo přibližně o desetiletí později také Frýdlant a okolí.⁷³⁶ Současně ovšem neváhal užívat děl autorů-evangelíků, z nichž také hojně citoval.⁷³⁷ Z hlediska náboženských dějin je zajímavé zařazení soupisu duchovních, kteří na obou panstvích působili a také řeholních řádů, které se účastnily

⁷³⁵ A. F. RESSEL, *Geschichte der Gemeinden Raspenau, Mildenau, Mildeneichen*, s. 52.

⁷³⁶ J. C. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 73.

⁷³⁷ Zejména Johanna Benedicta Carpzova, Samuela Grossera, Christiana Knautheho, Friedricha Lucae (Lichtsterna) a dalších.

rekatolizace. Sám Rohn prošel výchovou dvou nejaktivnějších: františkánů, jejichž nejbližším sídlem byl klášter v Turnově a jičínských jezuitů.⁷³⁸

Carl Joseph Czoernig sledoval především vývoj hospodářské prosperity regionu a náboženství tak stálo na okraji jeho zájmu. Pozitivní hodnotou pro něho byla zejména stabilita poměrů, kterou spojoval s katolictvím. Z tohoto hlediska posuzoval i hnutí duchovní a náboženská, pro něž nemá příliš pochopení, neboť tuto stabilitu narušují. Husitství charakterizoval slovy „Mord“, „Brand“, „Raub“.⁷³⁹ Ve druhé polovině 16. století překvapivě přisoudil Liberecku úlohu hráze, která zabránila dalšímu šíření luterské reformace i přesto, že evangelickou víru přijali již poslední Bibrštejnové a za Redernů se ještě rozšířila.⁷⁴⁰ Po husitské zkáze přinesli sice protestantští Redernové regionu nový rozkvět. Za období největší hospodářské prosperity města Liberce celého regionu Czoernig jednoznačně považoval vládu Albrechta z Valdštejna, která ovšem byla také počátkem rekatolizace.⁷⁴¹ Přinášela totiž klid. Protestantští Švédové, kteří po Valdštejnově smrti na panství několikrát vpadli byli v Czoernigových očích opět pouhými lupiči a vrahy. Vazba mezi evangelickou vírou s hospodářským rozvojem a pozdější tak populární spojování evangelictví a německé národnosti charakteristické pro mladší liberálně orientované vlastivědce zde zcela chybí.

Počátky tohoto stereotypu se v jizerskohorské vlastivědné produkci objevují až u Josepha Gottfrieda Herrmanna. Reformace je mu reakcí zraněného smyslu německého lidu pro mravnost a má být chápána jako „odpověď srdce na lži, bezbožnost a rouhání se Nejsvětějšímu“.⁷⁴² Tuto vzletnou formulaci použil konkrétně při popisu reakce na prodej odpustků spojený s osobou Johanna Tetzela. U Czoerniga oceňovaný smysl pro konsolidované poměry měl ale i pro Herrmanna velkou váhu. Proto zdůrazňoval klidné přijetí Lutherova učení, které se díky vrchnosti na Frýdlantsku a Liberecku obešlo bez násilností. Do kontrastu k tomu stavěl husitství, které vycházelo z obdobné reakce, avšak jeho důsledky byly pro region devastační. Evangelictví charakterizoval jako „rozšíření duchovního obzoru

⁷³⁸ M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky, in: J. RADIMSKÁ (ed.), *Knihy v proměnách času*, s. 255-261.

⁷³⁹ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 53.

⁷⁴⁰ Tamtéž, s. 54-55.

⁷⁴¹ Tamtéž, s. 60 an.

⁷⁴² J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 189-190.

věřících“, nikoli jako změnu víry.⁷⁴³ Viděl ho jako hnutí, které probudilo v německém národním charakteru to nejlepší: nadšení, morální přísnost, hledání niterného vztahu k Bohu a radost s přesného uvažování.⁷⁴⁴ Naopak rekatolizaci viděl v negativním světle jako projev náboženské nenávisti, která ohrožovala prosperitu a kulturu. V regionu byla příčinou pádu rodu Redernů, jehož význam Herrmann vyzdvihoval.⁷⁴⁵ V Herrmannově pojetí se odrážel nacionálně liberální výklad reformace. Do minulosti projektoval aktuální pojmy jako národ a svoboda. Přínos reformace spatřoval především v rozvoji kultury a vzdělanosti.

U Hermanna Hallwicha podobně jako u Josepha Gottfrieda Herrmanna není předmětem líčení ani tak šíření evangelické víry, jako spíše posilování německého živlu v procesu osidlování. Rozhodným faktorem nebylo případné evangelické vyznání nově přichozích obyvatel, ale skutečnost, že se jednalo o Němce. Dokládá to typicky německými jmény osídlenců i nových obcí, čímž naznačil i východiska, která se později výrazně uplatnila ve 20. a 30. letech v prostředí *Německé univerzity v Praze* ale i libereckého *Ústavu pro sudetoněmeckou vlastivědu (Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung)* v rozvoji sídelního a jazykového (Siedlungs- und Sprachforschung) a rodopisného (Sippenforschung) zkoumání.⁷⁴⁶

Podstatná v tomto aktualizacím výkladu pro něj nebyla evangelická víra jako taková, ale prvek emancipace, nový duch doby, pokrok. Rozkvětu Liberce bylo dosaženo především díky podpoře rozvoje řemeslné výroby. A mimochodem se jednalo se také o dobu „úplné luteranizace všech redernských panství“.⁷⁴⁷ Městské právo a řemesla považoval Hallwich za podstatu německé kultury, která právě jimi obohatila český prostor.⁷⁴⁸ Význam náboženského aspektu viděl Hallwich v „úplné emancipaci od papežské všemocnosti a neomylnosti“,⁷⁴⁹ v níž se odráží nikoli nezaujatý postoj historika ale spíše aktualizující postoj liberála a nacionála a předzvěst hnutí „Pryč od Říma“.

⁷⁴³ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 193.

⁷⁴⁴ Tamtéž, s. 194.

⁷⁴⁵ „Dazu kommt, daß die unheilschwangere Zeit heraufsteigt, welche alle bösen Leidenschaften des Menschlichen Herzens entfesselte, die Zeit des blutdürftigsten Haßes der Religion wegen, die Zeit der allgemeinsten Zerrißenheit und Zerfahrenheit, das grenzenlosesten Wirrwarrs und der rohesten Gewalt, in welcher auch unser gefeiertstes Herrscherhaus der Freiherrn von Redern seinen tragischen Untergang fand.“ Tamtéž, s. 295.

⁷⁴⁶ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 65.

⁷⁴⁷ Tamtéž, s. 76.

⁷⁴⁸ Tamtéž, s. 81-82.

⁷⁴⁹ Tamtéž, s. 78.

Hlavní podíl na hospodářském a kulturním rozkvětu připisoval osobnostem, u nichž identifikoval progresivní prvky, majitelům panství pánům z Redernu, libereckému hejtmanovi Jáchmu Ulrichu z Rosenfeldu, ale také Albrechtu z Vladštejna, který započal s rekatolizací regionu. Vzhledem k našemu tématu bylo podstatné, že Valdštejn podle Hallwicha udržoval protireformaci v určitých mezích a zabránil excesům, které měly zničující vliv na hospodářství jeho panství. Zpřísnění rekatolizace po jeho smrti naopak přinášelo negativně vnímané upevnění absolutní moci nejen církve, ale i vrchnosti. Projevilo se v rušení privilegií a svobod a mělo za následek omezování obchodu a pohybu. Na základě pramenů vytvořil Hallwich dokonce soupis exulantů, mezi nimiž bylo mnoho obchodníků a řemeslníků, jejichž majetek připadl vrchnosti. Nazval je hrdiny a hrdinkami víry (Glaubenshelden oder -Heldinen) a jejich odchod prezentoval jako újmu pro hospodářskou prosperitu panství.⁷⁵⁰

Podobně, v přímé souvislosti s hospodářskými poměry popisoval Hallwich i novou vlnu šíření evangelictví koncem 18. a počátkem 19. století. Toleranční patent a zrušení nevolnictví bylo pro Hallwicha osvobozením těla i duše. Vyzdvihoval zejména skutečnost, že evangelíci s ním nabyli občanských práv a svobod, včetně možnosti nejen pracovat pro cechovní mistry a první továrníky, ale také dosáhnout mistrovského statusu nebo získat tovární privilegium.⁷⁵¹ Tyto možnosti se týkaly usedlých řemeslníků, kteří se přihlásili k evangelické víře. Evangelíci však přicházeli ze sousedního Slezska a postoje mocného libereckého soukenického cechu k nim byly v důsledku konkurence do značné míry nepřátelské. Hallwich zde poukazoval na pozitivní vliv osvícenství, které před náboženskou rigidností upřednostňovalo prosperitu a blahobyť.

Také u Adolfa Bendy při líčení situace na Jablonecku vystupují do popředí témata hospodářská a nacionální a reformace zůstává v jejich stínu. Husitství líčil nacionálně-liberální schelsingerovskou optikou. Vedle odporu proti moci duchovenstva a katolické šlechty bylo podle něho obráceno zvláště proti německému elementu v Čechách.⁷⁵² Pro Jablonec znamenalo zkázu a celá oblast za

⁷⁵⁰ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 233-256.

⁷⁵¹ Tamtéž, s. 439, citován text Gustava Adolpha BONTÉ *Reichenberg vor Hundert Jahren* otištěný v *Kalender aus Reichenberg* z roku 1850.

⁷⁵² A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 29.

černostudničním hřebenem zůstala po dlouhá desetiletí neosídlená. Oživení přineslo až sklářství, které bylo spojeno s příchodem nové vlny německého obyvatelstva. Němečtí skláři, které majitelé panství, páni z Vartenberka povolali z Novoborska, byli evangelického vyznání.⁷⁵³

Hospodářský akcent i u Maxe Lampadia, jabloneckého evangelického duchovního, který pro Bendovy dějiny Jablonce napsal pojednání o evangelictví zařazené do samostatné kapitoly věnované náboženským obcím. Jeho text věnovaný novodobé historii evangelíků počínající toleranční dobou připomíná jednak skutečnost, že evangelickou víru zde obnovili řemeslníci přicházející ze Slezska a Saska, jednak oceňuje vstřícnost vrchnosti a tolerantní postoj tehdejšího katolického faráře Josefa Ultsche.

Jinák byla role reformace líčena v dějinách Frýdlantska. Anton Franz Ressel v *Dějínách frýdlantského okresu* nezdůrazňoval tolik jako autoři prací věnovaných Liberecku a Jablonecku hospodářské aspekty. O pronikání evangelictví pojednával v rámci kulturně-historických líčení a zdůrazňoval jeho humanistickou stránku. Redernskou dobu, zvláště pak vládu Melchiora z Redernu považoval stejně jako Hermann Hallwich za „Glanzperiode“. Evangelictví mělo podle něho pozitivní důsledky především pro rozvoj vzdělanosti a mravnosti.⁷⁵⁴ Ressel v souvislosti s Redernovou péčí o vzdělání a kulturu zmiňoval například v závěti vyjádřené přání, aby se jeho syn Kryštof učil české řeči, ale také skutečnost, že na svém dvoře podporoval latinské a německé básnictví.

Učitelské vlastivědy přelomu 19. a 20. století jsou na rozdíl od předchozích, obvykle chronologicky vystavěných prací, členěné dle témat a obsahují tak nejen samostatné kapitoly věnované historii, ale také duchovním záležitostem a náboženství. Ve Lilieho vlastivědě politického okresu Jablonec nad Nisou nalezneme v rámci kapitoly Kirchliche und religiöse Verhältnisse sepsané Ferdinandem Thomasem oddíl Zeit der Reformation und Gegenreformation. Významnou roli v jeho zpracování hrály znovu dějiny osídlení. Podstatným důsledkem reformace v regionu byla totiž také pro tohoto autora nová německá osidlovací vlna. Ze Žitavy pronikla přes Frýdlant a Liberec na Jablonecko nejen

⁷⁵³ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 34.

⁷⁵⁴ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 81.

evangelická víra, ale také německé obyvatelstvo, které vrchnost usazovala na svých panstvích, často vyliďněných po husitských válkách. Vznikly tak nové německé obce a mnohé původně české osady byly poněmčeny.⁷⁵⁵

Ve vlastivědě libereckého okresu, v oddíle zaměřeném přímo na reformaci A. F. Ressel podobně jako Ferdinand Thomas spojoval témata šíření luteránství a osídlení. Věnoval se však i tématu čistě náboženskému, a sice evangelické pravověrnosti, které je díky osobnosti Melchiora z Redernu a jeho péči o tuto oblast pro Liberecko a Frýdlatsko charakteristické. Již Julius Helbig v medailoncích evangelických duchovních zmínil, že mezi kazateli na Redernských panství existovaly věroučné rozdíly i odlišnosti v praktických náboženských úkonech.⁷⁵⁶ Ressel popisuje systematickou Redernovu snahu přidržit duchovní a jejich prostřednictvím také své poddané přísně při augšpurské konfesi. Za tím účelem svolával každoroční synody a zřídil rovněž úřad superintendanta pro svá panství Frýdlant, Liberec a Závidov (Seidenberg).

Ressel se venoval hodně pozornosti podrobnému popisu evangelické farní správy. Podobně jako již před ním Helbig dohledával z archivních pramenů jména duchovních a učitelů a pokoušel se zmapovat, odkud pocházeli, v kterých farnostech působili, případně kam se uchýlili do exilu. Na tato studia později navázali někteří autoři nových vlastivědných řad genealogickými výzkumy.

V nové vlastivědné řadě Frýdlantska zařadil na úvod pojednání o době před třicetiletou válkou Ernst Alwin Seeliger nevelkou kapitolu s názvem *Kirche und Schule*, která zahrnuje rovněž pojednání o reformaci. Všímal si v něm vedle snahy o pravověrnost a čistotu augšpurské konfese Melchiora z Redernu, zejména propracovanosti jeho církevní a vrchnostenské správy, která podle něho nesla znaky směřující k vytvoření autonomní jednotky. Podobně jako starší autoři spojoval reformaci s prvními snahami o vzdělávání širších vrstev. Konkrétně zmínil Redernovu nadaci pro studenty.

Tentýž autor napsal i část popisující stejné dějinné období pro novou vlastivědnou řadu Liberecka. Vyznačuje se ale zcela novou koncepcí nacházející klíč k minulosti skrze působení jednotlivých osobností, jimž přisuzuje úlohu „vůdců“.

⁷⁵⁵ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 100-101

⁷⁵⁶ J. HELBIG, *Geschichte der Stadtkirche in Friedland, Beiträge*, I. Band, s. 92

Po rekapitulaci zásluh politických vůdců, šlechticů, majitelů panství, následuje kapitola o duchovních vůdcích lidu nazvaná *Die Führer der Bevölkerung im Geistesleben*, zahrnující nejen kněží, ale rovněž učitele a umělce. Pro Seeligera zůstal nejvýraznější duchovní osobností reformační doby Melchior z Redernu. Tentokrát zvláště připoměl, že pro nové uspořádání věroučných i školských záležitostí panství bla vzorem nařízení saského dvora.

Provázanost se sousedním regionem a německým prostorem obecně byla pro Seeligera v této době určující i z hlediska šíření vzdělanosti a kultury obecně.⁷⁵⁷ Konkrétním příkladem kulturních styků a využití zaměření předchozích autorů na pátrání po osudech exulantů v pramenech je zařazení životopisu frýdlantského superintendenta Martina Nußlera⁷⁵⁸ nebo evangelického duchovního, pedagoga a básníka Christiana Keimanna.⁷⁵⁹ Nejen kulturní ale také pokrevní vazby, které byly předmětem intenzivně pěstovaného rodopisu, dokládal Seeliger na osudu libereckého faráře Andream Heische.⁷⁶⁰

Jiným příkladem nového uchopení evangelictví, v tomto případě pomocí toponomastických metod může být práce Ersta Schwarze publikovaná v monografii Jablonce z roku 1930 i v rámci Nové vlastivědné řady Jablonecka.⁷⁶¹ Šlo o soupeření německého a českého vlivu. Novou sídlovací vlnu v polovině 16 století dával ho do souvislosti se zájmem protestantských šlechticů zvýšit efektivitu hospodářství svých panství.⁷⁶² Zakladatelskou snahu vrchností a podnikavost nově příchozích osídlenců interpretoval autor jako klíčový okamžik, kdy do neuspořádaného procesu vstoupil prvek účelnosti, snaha zhodnocovat a zvelebovat.⁷⁶³

5. 3. Hospodářství

V předchozích kapitolách bylo mnohokrát zmíněno, jak podstatnou roli hrálo pro region horního Poníší hospodářství. Zdejší obyvatelstvo se s výjimkou některých

⁷⁵⁷ E. A. SEELIGER, Führende Männer vor 1618 und ihr Volkstum, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg*), III (Geschichte)/3, Reichenberg b. d., s. 228.

⁷⁵⁸ Tamtéž, s. 228.

⁷⁵⁹ Tamtéž, s. 247-248.

⁷⁶⁰ Tamtéž, s. 230.

⁷⁶¹ *Gablonz a. N.*, s. 20-24. (Kapitola Besiedlung); E. SCHWARZ, Die Orts- und Flurnamen des Bezirkes Gablonz, *Heimatkunde des Bezirkes Gablonz (der Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) in Böhmen*, Heft 2/3, Gablonz a. N. 1934.

⁷⁶² *Gablonz. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 21-22.

⁷⁶³ Tamtéž, s. 24.

částí Frýdlantska jen s obtížemi mohlo uživit pouze zemědělstvím. Důležitou roli proto poměrně záhy začala hrát řemeslná výroba a zejména obchod těžcíc z polohy mezi Čechami a Lužicí.

5. 3. 1. Zemské stezky, obchodní cesty

Obecně lze říci, že pro vznik Frýdlantu i Liberce měla zásadní význam obchodní stezka spojující Čechy se Saskem, Slezskem a Polskem vedoucí přes hornolužická města, z nichž největšími obchodními centry byly od druhé poloviny 13. století Zhořelec (Görlitz) a Žitava (Zittau). Zemská stezka vedla přes Zhořelec a Žitavu na Jablonné v Podještědí (Gabel), Mimoň (Niemes) a Bělou pod Bezdězem (Weißwasser) ku Praze. Před polovinou 14. století začala být hojněji užívána kratší trasa přes Liberec. Odtud bylo možno dále pokračovat zpět na původní řádnou trasu k Žitavě nebo toto hospodářské centrum zcela minout a přes Frýdlant a Závidov (Seidenberg) směřovat přímo ke Zhořelci. Obchodní trasy a jejich význam jsou dalším tématem, které zaznamenalo ve vlastivědách zajímavý vývoj završený ustálením narativu, jenž se stal posléze součástí společné identity.

Johann Carl Rohn spojoval počátky rozvoje Frýdlantska a Liberecka s péčí Přemysla Otakara II. o zabezpečení cest a zakládání nových sídel při trase zemské stezky do Horní Lužice. Díky tomu Frýdlant, které měl sloužit primárně k obraně hranice, začínal nabývat také obchodní a hospodářský význam. Ve stejné souvislosti viděl Rohn i počátky Liberce jako zastávky v podobě šenku nebo herberku vzniklého pro potřeby těch, kdož směřovali jednak na sever do Horní Lužice, jednak východním směrem, podhůřím Krkonoš.⁷⁶⁴

Ve shodě s Rohnem, v souvislosti s trasou obchodních cest, popsal rozvoj obou sídel Carl Joseph Czoernig.⁷⁶⁵ Protože jeho práce se věnovala i Jablonecku, analogicky popisovala také vznik Jablonce jako zastávky, jakési občerstvovny, na cestě při toku Nisy. V tomto případě cesty z Podkrkonoší do Liberce a dále do

⁷⁶⁴ C. J. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen*, s. 31–32.

⁷⁶⁵ „Nun hat sich die Sage von Räubern, die um diese Zeit in der dortigen Gegend zu großer Beschwerde der Wanderer gehauset haben sollen, bis auf diesen Tag erhalten; diese mag daher Ottokar ebenfalls zerstreut, und zum Schutze und zur Bequemlichkeit derer, die von Zittau und Friedland nach dem Gebirge reisten, eine Herberge errichtet haben: und wirklich war das älteste Haus in Reichenberg einst eine Herberge und stand auf dem Punkte, wo sich die in's Gebirge führenden Straßen von Zittau und Friedland vereinigen.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg.*, s. 45–46.

Žitavy nebo Frýdlantu. Princip byl tedy stejný jako u mnohých ostatních sídel v regionu. K jejich vzniku podstatně přispěl kontakt s městy v sousední Lužici.⁷⁶⁶ Czoernig stejně jako Rohn vyzdvihoval roli obchodu, z něhož těžila hornolužická města. Rostl význam Zhořelce (centra Horní Lužice a sídla zeměpanského správce) i Žitavy (královského města, opory královské moci) a také konkurence mezi nimi. Obchodní cesta vedla do českého vnitrozemí, jak bylo výše uvedeno přes Žitavu, Jablonné, Mimoň, Českou Lípou (Böhmisch-Leipe) a Bělou pod Bezdězem dále na Prahu. Zhořeletí obchodníci však své žitavské konkurenty obcházeli právě přes Frýdlant. Spory Žitavských a Zhořeleckých řešil již Jan Lucemburský a po něm i císař Karel IV. Rohn to dokládal dopisem Karla IV. z 2. března 1351, v němž Zhořeleckým znovu zakazoval vozit zboží přes Frýdlant a nařizoval užívat řádnou obchodní trasu.⁷⁶⁷ Czoernig doplnil další podrobnosti týkající se trasy obchodu, konkrétně obchodu se solí, která byla jednou z nejvýznamnějších komodit. Ta se do Horní Lužice a Čech dovážela ze Saska, z Míšně přes Königsbruck, Kamenz (Kamenec), Budyšín (Bautzen), Žitavu a dále již po řádné trase vedoucí přes Bělou pod Bezdězem. Pohodlnější cesta ovšem vedla z Míšně přes Waltersdorf, Liberec a Turnov. Zákaz používání této cesty a také konání trhů na její trase, například v Chrastavě, potvrdil ještě před vypuknutím husitských válek v roce 1418 ve svém listu žitavským měšťanům Václav IV.⁷⁶⁸

Joseph Gottfried Herrmann považoval vznik nové, kratší cesty, která v polovině 14. století začala konkurovat dosavadní zemské stezce, za klíčový faktor v počátcích rozvoje Liberce. „Obchod hledá nejkratší cestu“ („Der Handel such den kürzesten Weg“);⁷⁶⁹ tak zobecnil zmíněnou situaci, kdy obchodníci hledali schůdnější a méně nákladnou cestu, aby se vyhnuli etablovaným městským centrům a jejich clům, čímž promítl do minulosti liberální princip *laissez faire*. Alternativní, neoficiální, linie nakonec svým významem zcela překonala původní trasu zemské stezky a její etablování mělo za následek růst počtu obyvatelstva a rozkvět řemesel.

⁷⁶⁶ „Der Platz schien zu einer Herberge sehr gelegen, und als diese einmal stand, bauten sich in der Folge mehrere dabey an. Diesen Ursprung hat Gablonz mit vielen Orten im böhmischen Gebirge gemein, und er läßt sich leicht durch den Verkehr erklären, den die Gebirgsbewohner schon in sehr früher Zeit mit den benachbarten Städten der Lausitz trieben.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 205–206,

⁷⁶⁷ C. J. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen*, s. 40.

⁷⁶⁸ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 52.

⁷⁶⁹ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 96.

Hermann Hallwich důsledně spojoval počáteční rozvoj regionu s kolonizací. Význam obchodní cesty neopomíjel, pouze jej odděloval od procesu kolonizace probíhajícího ve 13. století. Rozkvět obchodu kladl až do století čtrnáctého. Předpokládal tedy, že Liberec vznikl v důsledku kolonizace a posléze se významněji rozvinul na počátku 14. století v souvislosti s nárůstem obchodního styku, a to zejména díky používání oné vedlejší linie královské cesty. Vznik přímé spojnice mezi Zhořelcem a Libercem, jíž Liberec vděčil za svůj vzestup, byl i podle Hallwicha následkem soupeření dvou obchodních center („rivalisierenden Handelsplätze“) Zhořelce a Žitavy.⁷⁷⁰ Hallwich psal o sporu trvajícím pět set let. Toto pŕltisíciletí je zřetelným odkazem k aktuální dopravní situaci a složitým jednáním o stavbě železnice do Žitavy, která byla vedena libereckou hospodářskou komorou.⁷⁷¹

Hallwich popisoval situaci do značné míry opět pod vlivem ahistorické analogie, kdy řešení středověkých obchodních sporů srovnával s moderním politicko-ekonomickým vyjednáváním. K tématu však zároveň shromáždil množství nových pramenných informací. Situace se často měnila a byla dosti komplikovaná. Podle pramenů shrnul Hallwich nejdůležitější zvraty. Nejprve král Jan v roce 1341 povolil užívání vedlejší cesty, jež obcházela Žitavu a vedla přes Frýdlant na Zhořelec. O deset let později, když císař Karel IV. pobýval v Žitavě, triumfovali místní kupci, když si vymohli zákaz nové cesty přes Frýdlant a potvrzení staré trasy ze Zhořelce přes Žitavu a Bělou. V roce 1378 byly specifikovány podmínky obchodního kontaktu obou hornolužických měst týkající se nejvýznamnějších obchodních komodit, jimiž byly chmel, boryt, dobytek a železo. Například právo skladu borytu bylo vyhrazeno Zhořelci. Pokud ho však místní nekoupili, měl být přenechán Žitavským, ti ho však nesměli přeprodávat. Z Jelení Hory (Jelenia Góra, Hirschberg) se do Žitavy vozilo železo a rovněž chmel na výrobu piva, které se pak znovu vozilo do Jelení Hory. Chmel odjinud se však musel prodávat pouze ve Zhořelci. Žitavští rezníci směli sice v horách nakupovat dobytek, hnát ho ale museli po řádné obchodní cestě a podobně.⁷⁷²

⁷⁷⁰ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 21

⁷⁷¹ „Das sollte aber nicht so ungestört hingehen. Das heutzutage – Gott sey's gedankt – endlich der Lösung nahegerückte Problem einer directen Verbindungslinie Reichenberg-Görlitz ist eine mehr als fünf hundertjährige Streitfrage.“ Tamtéž, s. 20.

⁷⁷² Tamtéž, s. 23–24.

Jablonecký vlastivědec Adolf Benda doplnil informace o obchodní trase vedoucí na východ, jíž liberečtí vlastivědci věnovali jen minimum pozornosti. Čerpal přitom ale opět z díla Ludwiga Schlesingera. Popisoval tzv. polskou stezku s Náchodem jako zemskou bránou, která měla bezprostřední význam i pro jizerskohorskou oblast. Právě do Náchoda a pak dále do Slezska vedla cesta jižním podhůřím Jizerských hor a Krkonoš ze Žitavy a Zhořelce přes Liberec, Rýnovice, Jablonec, Železný Brod, Jičín, Hořice a Jaroměř, kterou Benda označil za nejstarší v celé oblasti a kladl ji ve shodě se Schlesingerem možná již do 12., jistě však do 13. století. V blízkém okolí Jablonce i v Jablonci samotném pak Benda detailně lokalizoval místa, kudy cesta vedla, včetně dvou brodů.⁷⁷³ Zřejmě šlo, podobně jako u Hallwicha, o odraz dobového problému v historickém textu. Živým tématem byla dosud stavba tzv. Krkonošské silnice, o jejíž trase se hojně diskutovalo koncem 40. let 19. století. Tato silnice významně přispěla k rozvoji obcí, jimiž procházela. Aktuálně se vedla jednání o chybějícím železničním spojení.

V díle libereckých autorů J. G. Herrmanna a H. Hallwicha a ještě silněji u Adolfa Bendy je v souvislosti s hospodářskými tématy patrný narativní model jakéhosi „dřímajícího“ potenciálu, který čekal na svou příležitost, dějinnou změnu, než se bude moci rozvinout. Liberec byl původně odlehlou lokalitou, která se rozvíjela ve stínu dvou nejvýznamnějších, rozsáhlými privilegii vybavených měst Zhořelce a Žitavy a těžila z jejich sporů. Jablonec, ještě podstatně déle než Liberec, byl v pozici nevýznamného sídla, které na svou příležitost muselo čekat, dokud nepominou stará privilegia a nepřijde ke slovu píle a pracovitost. V takové myšlenkové konstrukci se odrážely liberální hodnoty.

Na přelomu 19. a 20. století se z vlastivědných publikací téma obchodních tras téměř zcela vytratilo. Objevilo se ve specifické podobě pouze ve vlastivědě libereckého politického okresu Antona Franze Ressela. Ten při líčení kontinuálního historického vývoje regionu od prvních stop osídlení připomněl zemské stezky a hovořil primárně o obraně, která s nimi byla spojena. Téma obrany vstupů do Čech, „zemských bran“ („Landestore“) se objevilo také u Adolfa Bendy a Julia Helbiga a bylo zřejmě převzato z díla Ludwiga Schlesingera *Geschichte Böhmens*. Posléze z něho vzešel stereotyp hraničářství, rozšířený především v dílech národoveckých

⁷⁷³ „Die eine unter der Gablonzer Kirche, ungefähr dort, wo jetzt das Plischkische Haus Nr. 387 steht, durch die Neisse, und die andere beim sogenannten Hübnersteg durch das Reinowitzer Wasser.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 11.

autorů. Obrana vnitřního prostoru Čech se změnila v pozici v čele šíření německého kulturního vlivu a nakonec ve „stráž Němectva“.

Ressel vyjádřil poměrně pozoruhodný a ojedinělý názor, že zdejší zemská brána, kterou situoval do údolí řeky Mohelky, byla podobně jako jinde pod dohledem strážců – Chodů. Jejich přítomnost dokládá v písemných pramenech k roku 1376 uvedeným označením dnešních Hodkovic (Liebenau) jako „Libenow in Chodonibus“. Podle něho tedy Hodkovice plnily funkci „zemské brány“, ačkoli se nacházely na alternativní, kratší a často zapovídané spojnici z Čech na Zhořelec přes Liberec. Současně Ressel věděl o cestě, kterou ostatní autoři považovali za oficiální. Jmenoval ji ale až na druhém místě, ačkoli i podle něho již v 10. století vedla skrze průsmyk u Jablonného a spojovala ves Jablonné (Gabel) s osadou Sytavia, budoucí Žitavou.⁷⁷⁴ Na významu zřejmě nabylo až poté, co se Žitava stala královským městem. Zemské stezky spojoval Ressel primárně s šířením německé kultury, přičemž obchod byl pro něho jen jedním z jejích projevů a podrobněji se mu nevěnoval.

Ojedinělý návrat k obchodní a hospodářské problematice v souvislosti s tématem zemských stezek můžeme pozorovat v textu Ernsta Alwina Seeligerova popisujícím dějiny Frýdlantska do třicetileté války, který v roce 1926 vyšel v nové vlastivědné řadě. Odlišnost jeho interpretace je dána „lužickocentrickou“ optikou. Seeliger se v kapitole Dopravní situace Frýdlantska (Verkehrslage des Friedländischen) věnoval komunikacím mezi Čechami a územím na sever od nich.⁷⁷⁵ Význam regionu spočíval podle něho v tom, že skýtal nejschůdnější přechod horského pásma mezi Labem a Lubawkou (Liebau) na východní straně Krkonoš. V rámci zhodnocení obchodních tras a jejich významu pro rozvoj sídel na Frýdlantsku nabídl Seeliger mnohem podrobnější a od prací svých předchůdců odlišný obraz obchodní komunikace v hornolužickém prostoru. Narozdíl od nich totiž za základní trasu z Čech (Prahy) na sever považoval cestu přes Frýdlant, Lubaň (Lauban) a Boleslav (Bunzlau, Bolesławiec) na Hlohov (Glogau, Głogów). Tuto cestu podle něho také užívali všichni kupci z okolí Zhořelce a z Frýdlantu a ležely na ní také Závidov (Seidenberg, Zawidów) a Schönberg (Sulików).

⁷⁷⁴ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 680.

⁷⁷⁵ E. A. SEELIGER, *Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des dreißigjährigen Krieges, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Theil, III. Die Geschichte des Friedländischen*, s. 31–34.

Podrobně Seeliger popsal místní komunikace vycházející z Frýdlantu. Spojnice mezi Žitavou a Frýdlantem vedla přes Kleinschönau (Sieniawka), Reichenau (Bogatynia) a Tschau (Türchau, Toroszów). Pokud byla část mezi Žitavou a Kleinschönau (Sieniawka) neprůjezdná kvůli vysokému stavu vody, volili obchodníci trasu vedoucí více na sever přes Hirschfelde. Také cesta ze Žitavy na Závidov protínala Frýdlantsko (nikoli však přímo Frýdlant). Vedla ze Žitavy na Hirschfelde, Königshain, mezi osadami Zahne (Saň) a Engelsdorf (Andělka) na Ebersdorf (Habartice). Z Frýdlantu vycházela také obchodní trasa do Slezska přes Greiffenberg (Gryfów Śląski) na Hirschberg (Jelenia Góra). Po této cestě probíhal v poslední čtvrtině 14. století čilý obchodní ruch s železem, vlnou, chmelem, pivem a dobytkem a právě ona byla příčinou sporu mezi Žitavou a Zhořelcem na počátku 15. století, který zmiňovali starší vlastivědci. Spojnice Žitava, Frýdlant, Greiffenberg, Löwenberg (Lwówek Śląski) byla několikrát postižena panovnickým zákazem a Zhořelečtí trvali na užívání pravé cesty („rechte Straße“) z Čech do Polska, tedy původní směr na Lubaň.

Druhá významná trasa (v podání ostatních autorů ona kratší cesta) vedla ze Zhořelce přes Frýdlant a západní svahy Jizerských hor do Čech. Ta byla zakázána pro změnu z podnětu Žitavanů již roku 1351. Její východní větev vedla přes Liberec na Turnov a Jičín; západní přes Chrastavu a hrady Rojmund a Lemberg na Jablonné (v podání ostatních autorů řádná trasa zemské stezky). První byla stížena panovnickým zákazem v roce 1418, druhá roku 1422.

Seeliger také v rámci tohoto tématu specifikoval zájmy místní šlechty, o nichž se předchozí autoři zmiňovali spíše v souvislosti se vznikem sídel a které začaly ve spleťtých sporech mezi obchodními centry hrát významnější roli ve druhé polovině 15. století. Uvedl, že v roce 1454 udělil král Ladislav Pohrobek Bibrštejnům právo užívat cestu z Hodkovic do Frýdlantu s celnicí v Liberci („eine Freistraße mit Zollstelle in Reichenberg“). Pro dálkové cesty ovšem zůstala cesta v souladu s nároky Žitavy dále uzavřená. Obchodování v tomto prostoru bylo nadále svázáno privilegií jednotlivých měst vztahujícími se k právu skladu a odkupu jednotlivých komodit.

Nově se spor rozhořel ve druhé polovině 16. století. Clo bylo tehdy na panstvích Redernů vybíráno nejen v Liberci, ale také ve Frýdlantu a Závidově. Znesvářenými stranami byli páni z Redernu a zhořelečtí kupci, kteří zadržovali zboží a

zpoplatňovali jeho dopravu ve směru na Frýdlant. Jako odplatu uvěznil Bedřich z Redernu dva zhořelecké měšťany. Následně se do sporu vložila rovněž Žitava, která intervenovala u panovníka. Napětí dlouho přetrvávalo, ještě v závěru 16. století císař Rudolf II. potvrdil zákaz užívání trasy. Teprve poté, co Horní Lužice připadla kurfiřtství saskému, byla trasa oprostěna od všech závazků a privilegií, což umožnilo i další rozvoj Frýdlantu a zejména Liberce. Východní hranice Čech začínala tehdy na potoce Scheidebach (levém přítoku Nisy nedaleko Žitavy), kde se muselo na cestě do Slezska projít úzkým cípem Horní Lužice a kde také byla zřízena saská celnice.

Seeligerův text shrnul celé téma a neopustil ho na rozdíl od starších autorů ani v novověku. Za rovnocenné soupeře považoval Zhořelec a Žitavu. Frýdlantu přisoudil roli lokálního centra. V souladu s historickou příslušností Žitavy k Českému království jako nejsevernějšího královského města byla pro něho Žitava, nikoli Frýdlant, samozřejmým vstupem do Čech. Starší autoři ovšem považovali Žitavu spíše za součást hornolužického Šestiměstí, obchodního a obranného svazku hornolužických měst. Počinání Žitavských líčili jako konkurenci etablovaného centra, které se snažilo zabránit užívání efektivnější, progresivnější trasy.

5. 3. 2. Privilegia

Předpokladem moderního hospodářského rozvoje byly struktury a instituce jejich historické kořeny tkví v městském prostředí. O městských svobodách a privilegiích se Johann Carl Rohn začal zmiňovat až pro období okolo poloviny 16. století a vždy tak činil v souvislosti s aktivitou šlechtických majitelů, resp. s rozvojem vrchnostenské správy. Toto téma je u něho spojeno zejména s osobou Joachima Ulricha z Rosenfeldu. Rozvoj města, který nastal poté, co ho Bedřich z Redernu jmenoval libereckým hejtmanem, se stal později stálým narativem v rámci všech libereckých vlastivěd, k čemuž přispěl zejména J. G. Herrmann. Ulrich nejen zvelebil město, ale podnikl další kroky k ekonomické prosperitě panství, například výstavbu mlýnů či poplužních dvorů.⁷⁷⁶ Městu věnoval právovárečný dům, v němž byla sladovna. Rohn poskytl, zřejmě i díky dochovaným pramenům, hospodářskému vývoji Liberce znatelně větší prostor než v případě Frýdlantu. Srovnání vývoje obou měst, kdy jsou od 17. století patrné stoupající význam a

⁷⁷⁶ C. J. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen*, s. 86.

hospodářská prosperita Liberce, se ukazuje jako jedno z nejzajímavějších témat Rohnovy práce.

Pro Carla Josepha Czoerniga představovalo hospodářství stěžejní téma. Na počátku cesty k prosperitě Liberce stáli podle něho Redernové. Kapitulu věnovanou dějinám uvedl pododdílem *Entstehung der Stadt. Anfang der Industrie*. V jejím rámci shrnul ve stručnosti hospodářská opatření Bibrštejnů a zejména Redernů, jež převzal z Rohnovy kroniky. Klíčovou roli podle něho hrálo potvrzení práv, která Liberci udělil císař Rudolf II., Melchiorem z Redernu a jejich rozšíření o hospodářsky výhodná privilegia, várečné právo, které bylo předtím provozováno bez koncese, a právo vinného a kořelečnického šenku.⁷⁷⁷

Také J. G. Herrmann popsal vzestup Liberce za Redernů. Za nejdůležitější odvětví považoval v této době pivovarnictví. Na základě pramenů doložil, že várečné právo užívali liberečtí měšťané již za Bibrštejnů, avšak ne ve formě řádně stvrzeného privilegia.⁷⁷⁸ To bylo poskytnuto až Melchiorem z Redernu koncem 16. století.⁷⁷⁹ Podmínky stanovil tzv. Bräuurbar. Zásluhy na hospodářském rozvoji města připisoval zejména vrchnostenskému správci, hejtmanovi Jáchymu Ulrichovi z Rosenfeldu, jemuž svým dílem vytvořil trvalý pomník.⁷⁸⁰

Hermann Hallwich viděl předpoklady nejen pro kolonizaci, ale také pro vznik a rozvoj řemeslné výroby v geografické poloze a přírodních podmínkách. Klíčový význam tak podle něho měla řeka Nisa a její přítoky, které začaly být záhy využívány k řemeslným účelům.⁷⁸¹ Udělení právovárečných privilegií kladl již do roku 1560 a za jejich původce označoval Bedřicha z Redernu - na rozdíl od Herrmanna, který je připsal Melchiorovi z Redernu a datoval je o více než 30 let

⁷⁷⁷ „Er theilte den Reichenbergen (1592) vermittelt eines vom Kaiser Rudolph II. 1598 bestätigten Privilegiums das Bräu-Urbar, (das jene schon früher ausgeübt hatten, ohne durch eine förmliche Concession dazu berechtigt zu seyn), so wie (1598) die Befugnisse des Wein- und Branntweinschankes.“ J. C. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 58.

⁷⁷⁸ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 200.

⁷⁷⁹ Podle Herrmanna v roce 1589 obdržel tato privilegia Frýdlant, v roce 1592 Liberec a Závídiv.

⁷⁸⁰ Tamtéž, s. 209–210.

⁷⁸¹ „er Zug der Colonisten aber ging zu uns wie von selbst den Fluß entlang, immer aufwärts. Er mußte an der Punkte Halt machen, an welchem das zwischen dem Jeschen und dem Isergebirge über eine Stunde breite, von Nordwesten gegen Südosten hingezogene Thal wieder in ein Hügelland überzugehen beginnt, hart am Zusammenfluße des jetzt sogenannten Harzdorfer- und des Baierbaches, sowie der "Gablonzer-" und der "schwarzen-" Neiße somit ein eigentlichen Ausgangspunkte des Thals der Görlitzer Neiße, deren bedeutendes Gefälle hier zu Niederlassun insbesondere für gewerbliche Zwecke, zur Anlegung von Rädergetrieben, Müllen, Walken u. dergl., wie geschaffen scheint. Um die Ueberzahl jener Niederlassungen deutscher Colonisten schon im 13. Jahrhunderts galt bekanntlich eben nur gewerblichen Interessen, als dem vorzugsweise deutschen, bürgerlichen Nahrungszweige.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 11–12.

později. Jako úředníka hospodářské komory ho zajímaly zejména podmínky, které tato privilegia provázely a jejich ekonomické fungování. Péči o hospodářský rozvoj nepřipisoval dobré vůli vrchnosti, ale zdůvodňoval ji její ziskuchtivostí. Privilegia samotná podle něho nezaručovala hospodářský rozvoj. Mohla být snadno ztracena, což se nezřídka stávalo.⁷⁸² Hallwich zde opět implicitně poukazyval na „nespravedlnost“ dob minulých, aby vyzdvihl současnost, v níž se lze na právní záruky spolehnout.

Herrmannovo a zejména Hallwichovo dílo poskytlo podrobný obraz hospodářského rozvoje Liberce, z něhož čerpaly další generace vlastivědců. Frýdlant, ač se pyšnil starší tradicí, musel na zpracování dějin městského hospodaření čekat až do 90. let 19. století. Navíc nebylo soustavné jako v případě Liberce. Stati Julia Helbiga se zabývaly pouze dílčími událostmi a tématy. O správě města a jejím hospodářství pojednávala například jeho pramenná studie *Má dáti a dal (Soll und Haben)* zabávající se městskými účty ve druhé polovině 16. století.⁷⁸³ Impulzem pro vytvoření vlivného narativu „o zlé Kateřině“ byla jeho studie s názvem *Privilegienstreit*.⁷⁸⁴

Spor o privilegia, přesněji o várečná práva a především právo šenku, mezi Kateřinou z Redernu a frýdlantskými měšťany probíhal v letech 1605-1612. Helbig ho ale nepovažoval za ojedinělou epizodu. Byl pro něj součástí boje o práva, jejichž ztrátu označil za jednu z mnoha útrap, která město v minulosti potkala, a zařadil je hned vedle válek, náboženského pronásledování, řádění živlů a epidemií.⁷⁸⁵ Viděl v něm „stejně významnou jako i zajímavou kapitolu místních dějin bohatou na příklady kruté vlády i měšťanského smyslu pro pospolitost“, jež by měla být zprostředkována současníkům.⁷⁸⁶ Jednalo se vlastně o konkurenční boj. Frýdlantští měšťané získali právovárečná privilegia již za Bibrštejnů. V době, kdy město spravoval královský správce, si je nechali potvrdit. S nástupem Redernů usilovali

⁷⁸² „Damit war unendlich viel gewonnen, und es ist kein Zweifel, daß, wenn nichts allzubald, was der Gemeinde die besondere Güte ihres Herrn zurückkerstattet, die rohe, zurücksichlose Gewalt ihr wieder entrissen hätte, eben diese Gemeinde eine andere, bessere Zukunft erfahren haben würde, als wir sie später kennen lernen werden.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 74.

⁷⁸³ J. HELBIG, *Soll un Haben*, in: *Beiträge*, I. Band, s. 218–236.

⁷⁸⁴ J. HELBIG, *Der Privilegienstreit*, in: *Beiträge*, II. Band, s. 1–73.

⁷⁸⁵ „Solchen Schattenseiten der Ortsgeschichte gehört auch der Privilegienstreit an, ein unseren Vorältern aufgezwungener Kampf um's Recht, den sie durch mehr als 60 Jahre wacker kämpften und der schließlich zu einem Ausgleich der streitenden Parteien führte, dessen Bestimmungen darnach angethan waren, die damaligen lieben Unterthanen nicht zu fett und übermüthig werden zu lassen.“ Tamtéž, s. 1.

⁷⁸⁶ „...ein ebenso wichtiges, als interessantes, an Beispielen rohert Gewalt und bürgerlichen Gemeinsinns reiches Capitel des Heimatgeschichte“ Tamtéž, s. 2.

nejen o znovupotvrzení, ale také o jejich polepšení. Vrchnost se ale naopak snažila o jejich omezení, neboť provozovala vlastní pivovar postavený již za Melchiora z Redernu. Spor se tedy týkal především práva prodávat pivo. K vyostření došlo po Melchiorově smrti, kdy panství převzala vdova Kateřina. Ta vystupovala proti měšťanům velmi tvrdě a nešetřila tresty. Spor nakonec musel rozhodnout císař, který v roce 1616 privilegia potvrdil. Albrecht z Valdštejna, jako nový majitel panství ale záhy privilegia odňal jak frýdlantským, tak i libereckým měšťanům. Obě města se po Valdštejnově smrti domáhala jejich navrácení u zemských úřadů. Liberec spor vzdal v 50. letech 17. století, Frýdlant se svých práv dovolával dál. K vyrovnání došlo až v roce 1679. Listina z 11. března toho roku (Transaktionsurkunde) stanovovala, za jakých podmínek, kde a za jakou cenu může být na panství hraběte Františka Ferdinanda Gallase vařeno a prodáváno pivo. Helbigův závěr je opět aktualizující, když hovoří o tom, že současné podmínky jsou s těmi minulými nesrovnatelné. Zaznívá v něm obdiv k osvícenství, liberální požadavek svobody a respektování práva i jistý kritický sociální tón.⁷⁸⁷

Učitelské vlastivědy z přelomu 19. a 20. století byly vymezeny politickými okresy a o jednotlivých městech a jejich hospodářských strukturách proto pojednávaly zejména v kapitolách věnovaných jednotlivým obcím. Nepřinášely k tomuto tématu mnoho nového a vesměs pouze opakovaly a shrnovaly předchozí práce. Rovněž nové vlastivědné řady byly koncipovány jako okresní, respektive župní. Problematiku správy města samostatně nevyčleňovaly, v rámci kapitol věnovaných hospodářství však reflektovaly témata s městským prostředím související. Například ve frýdlantské vlastivědné řadě, ve druhém sešitě třetího svazku, jehož autorem je opět E. A. Seeliger, nalezneme krátké pojednání s názvem *Brauurbar*, jež vychází z Helbigova článku *Privilegienstreit*.⁷⁸⁸ Seeliger byl ve svém výkladu systematictější. Nevyžíval se v emocionálním líčení sporu, ale snažil se objasnit princip, jak vaření piva ve Frýdlantu probíhalo, jak se vyvíjela várečná práva a

⁷⁸⁷ „Das Wesen der Untertänigkeit hatte damals keine Aehnlichkeit mit dem jetzigen. Der nichtbürgerliche Haus- und Grundbesitzer war unfrei, robotpflichtig, leibeigen mit Weib und Kind, der „freie“ Bürger der Städte frei so lange es des Machthabern gefiel, ihn im ruhigen Genuße seiner bescheidenen Befugnisse zu lassen, die ungnädigste Obrigkeit war „gnädig“, der schlichte Bürger und Bauer durfte sich nicht „Herr“ nennen und er war es in der That nicht auf seinen Acker, der andere nicht in seiner Stadt, jede wenn auch noch so demütige Geltendmachung eines öffentlichen Rechtes war strafbare Rebellion – der Geist Joseph II. schwebte noch nicht über seinem Volke.“ J. HELBIG, *Der Privilegienstreit*, in: *Beiträge*, II. Band, s. 73.

⁷⁸⁸ E. A. SEELIGER, *Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des dreißigjährigen Krieges, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, s. 107–109. (kapitola *Der Brauurbar*)

právo šenku a na ně navazující účetní agenda. Situaci zde srovnával s hornolužickými městy, která byla také konkurenty frýdlantských právovárečných měšťanů. Městskými okrsky a dalšími úmluvami bylo stanoveno, kde se které pivo smí prodávat. Ke změně v zaběhaném systému došlo před koncem 16. století, kdy přibyla konkurence vrchnostenského pivovaru. Kateřina z Redernu již není líčena tak ostře jako utlačovatelka svobod, ale jako silný konkurent. V její prospěch hovořilo, že se jako vdova snažila zvýšeným podnikatelským úsilím umořit dluhy po svém zemřelém manželovi a zabezpečit svého syna.

Jablonec, který svůj hospodářský rozvoj prodělal až v průběhu 19. století, z tématu této podkapitoly vlastně vypadl. Klíčovým pro jeho počáteční rozvoj nebylo vaření piva ani spor o privilegia. Cechům jakožto historickým formám sdružování řemeslníků a obchodníků věnoval ve své práci samostatný oddíl (Zunftwesen) Adolf Benda.⁷⁸⁹ Jejich funkci viděl v udržování „norem výroby“. Ručily za správnou míru a kvalitu výrobků svých členů i za kvalifikaci výrobců (Meisterrecht, Meisterstück). Vytvářely si vlastní organizační strukturu a řády. Postupem doby však podle něho byly stále zkosnatější a místo podpory řemeslné výroby začaly v mnohém jejímu rozvoji bránit. O jabloneckých ceších mohl však konkrétně říci pouze tolik, že zdejší řemeslníci spadali jako obyvatelé poddanské vsi pod cechy okolních měst - Turnova, Hodkovic a Železného Brodu.

Klíčovým hospodářským odvětvím bylo v Jablonci n. N. od 16. století zejména sklářství, které se však rozvíjelo mimo městské centrum. Město našlo svého hospodářského dobrodince až v 19. století. Podobné postavení, jaké přisoudili vlastivědci Jáchymu Ulrichovi z Rosenfeldu, zaujal - zejména díky práci Adolfa Bendy - v dějinném líčení rozvoje Jablonce Franz Zacharias von Römisch. Nobilitovaný podnikatel, jenž panství koupil v roce 1802, podporoval zdejší podnikání, především soukenictví, a po něm pak i první starosta a významný podnikatel Josef Pfeiffer.

5. 3. 3. Soukeníci a skláři

Oblast Jizerských hor je z hospodářského hlediska charakteristická především dvěma odvětvími, která zde mají dlouhou tradici: textilní výrobou a sklářstvím.

⁷⁸⁹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 319 an.

V částech vlastivěd věnovaných historii mají obě své pevné místo a díky narativům v nich zformovaným se tyto obory staly nedílnou součástí regionální identity.

Pro Liberecko je klíčovým odvětvím soukenictví. Jako dějinný mezník bývá v této souvislosti uváděn zejména „příchod prvního soukeníka“ Urbana Hoffmanna dne 11. května 1579. Toto datum zmiňuje již Rohnova kronika.⁷⁹⁰ Carl Joseph Czoernig přidal k soukenictví ještě barvířství, které s ním bylo úzce svázáno již za Redernů. Do hospodářských dějin města uvedl osobu barvíře Petera Lehmana.⁷⁹¹ Vysoko Czoernig cenil hospodářského ducha Albrechta z Valdštejna. Liberec, ač nebyl zdaleka nejvýznamnější z osmi měst pozdějšího Vévodství frýdlantského, těžil zejména z podpory soukenictví. Důležitým faktorem rozvoje byly dodávky sukna a plátna pro vojsko.⁷⁹²

V průběhu 18. století začal výrazně stoupat význam soukenictví, které ve městě rychle předběhlo ostatní řemesla. Dělo se tak zejména díky prosperujícímu obchodu se soukenickými výrobky. Stěžejním tématem byla pro Czoerniga v tomto období reglementace, nastavení výrobních, obchodních a celních podmínek, které umožnily rozvoj prvních manufaktur a posléze továren.⁷⁹³

J. G. Herrmann byl prvním vlastivědným badatelem, který pracoval s archivy libereckých cechů. Tento listinný materiál, jak sám uvedl v dedikaci starostovi Ehrlichovi, byl dosud zcela neprobádaný. Herrmann ho však považoval za klíčový a byl přesvědčen, že dějiny Liberce jsou dějinami zdejšího průmyslu.⁷⁹⁴ Obsah jeho práce přesto není úzce hospodářsky zaměřen. Již v případě Czoernigově a u Herrmanna ještě zřetelněji, zřejmě pod vlivem rozvíjejících se kulturních dějin, směřoval k širším souvislostem, zejména k popisu organizačních a právních rámců řemeslné výroby.

Počátkům výroby sukna věnoval Herrmann samostatnou kapitolu. Nazval ji *Příchod soukeníků; jejich první privilegium (Die Einwanderung der Tuchmacher;*

⁷⁹⁰ J. C. ROHN, *Chronic Vormalts Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehro ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 96.

⁷⁹¹ „Das Städtlein blühte damals zusehends auf; von allen Seiten, besonders aus der Lausitz, strömten Gewerbsleute und Arbeiter herbey, um sich daselbst niederzulassen; so kam auch im Jahre 1579 den 11. May der erste Tuchmacher Urban Hoffmann aus Seidenberg nach Reichenberg; viele andere folgten ihm bald nach, und das Gewerbe kam schnell in Aufnahme. Etwas später (1605) errichtete Peter Lehmann die erste Färberey.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 56.

⁷⁹² Tamtéž, s. 64–65.

⁷⁹³ Tamtéž, s. 71–72.

⁷⁹⁴ „Die Geschichte der Reichenberger Industrie ist im Wesentlichsten zugleich die Geschichte der Stadt.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, neustránkované věnování.

ihr erste Privilegium).⁷⁹⁵ Liberecké soukenictví se pokusil vsadit do co nejširšího rámce, ale vylíčení nejstarší historie soukenického cechu ve Vídni včetně zmínky o vojenských zásluhách soukenických tovaryšů při tažení Karla V. v roce 1535 do Tunisu působí dosti neorganicky. Jde o podobný substituční model, s nímž pracoval také Adolf Benda, kdy se autor snaží při nedostatku pramenů posunout počátky regionální tradice co nejvíce do minulosti za pomoci popisu situace obecné nebo týkající se jiných center. V rámci tohoto postupu nastínil Herrmann také vazby k Lužici, z nichž je patrné, že jeho vědomosti byly v tomto směru dosti kusé. Zmínkou o vlámském původu žitavských soukeníků, jejichž tradici spojoval se 13. stoletím, naznačil směr kultivačního vlivu. Na to navázal již konkrétnější zmínkou o založení soukenického cechu v Závidově díky privilegii Václava z Bibrštejna. Soukenictví podle Herrmanna kvetlo rovněž v dalších bibrštejnských poddanských městech jako Sommerfeld (Lubsko), Crossen (Krosno Odrzańskie), Goldberg (Złotoryja), Löwenberg (Lwówek Śląski). Předpokládal, že podobná privilegia měl ve stejné době také Frýdlant. Rozvoj Liberce však spojoval až s druhou polovinou 16. století a s působením Jáchyma Ulricha. Tehdy prý do města „přicházeli ze všech stran, zvláště ze Slezska a z Lužice muži, kteří s sebou přinášeli nové dovednosti a znalosti“.⁷⁹⁶ Takto uvedl klíčovou pramennou informaci známou již z předchozích prací, tedy zápis z mistrovské knihy (Meisterbuch) libereckého cechu o příchodu závidovského soukeníka Urbana Hoffmanna do Liberce v květnu roku 1579. Do konce 16. století pak přišla ještě necelá desítka soukenických mistrů, které Herrmann nazval „Ehrväter der Reichenberger Tuchmacherzunft“. Ti spolu s necelou třicítkou tovaryšů vytvořili korporaci, jež v roce 1599 obdržela od Melchiora z Redernu první privilegium, základ svobod pozdějšího cechu. Důraz na prameny normativního a právního charakteru je Herrmannovým osobitým přínosem regionální vlastivědné produkci Liberecka. Hledal a nacházel v nich zárodky liberálních hodnot, právních záruk pro rozvoj podnikání a občanských svobod. Toto cechovní privilegium, které ve své práci citoval v plném rozsahu, je

⁷⁹⁵ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 296–323.

⁷⁹⁶ „So zogen den von allen Seiten, besonders aus Schlesien und der Lausitz Männer des Handwerks und der Arbeit herbei und brachten außer ihrem Vermögen weit höher anzuschlagende Kenntnisse und Betriebsamkeit mit.“ Tamtéž, s. 306.

Jedná se o parafrázi Czoernigova textu. C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 56.

podle něho prodchnuto principem čisté zákonnosti.⁷⁹⁷ Důraz na počestnost v něm podle Herrmanna není jen bezobsažnou slovní okrasou, ale vyznačuje se opravdovostí a vážností. Fundamentální hodnotou je zde příslušnost ke korporaci, která garantuje dodržování pravidel.⁷⁹⁸ Korporace také ručila za kvalitu výrobků a stanovila vnitřní mechanismy její kontroly a tresty za nedodržení. Byla zde rovněž popsána pravidla týkající se disciplíny, přijímání učňů a nabývání mistrovského práva. Lze předpokládat, že vzorem byly již prověřené řády soukenických cechů z Frýdlantu, Žitavy, Zhořelce či Závídova. Herrmann vysoce vyzdvihoval srozumitelnost a jasnou formulaci jednotlivých ustanovení, která podle něho více než dobře obstojí ve srovnání s jinými dobovými, dokonce císařskou kanceláří vydanými normami.⁷⁹⁹

Hodnocení valdštejské epochy u Herrmanna nevyznívalo tak kladně jako u Czoerniga. Všimal si především negativního dopadu, který měl na hospodářskou situaci ve městě masivní odchod protestantů poté, co Albrecht z Valdštejna začal uplatňovat rekatolizační nařízení.⁸⁰⁰ Odliv pracovních sil i kapitálu byl podle Herrmanna značný. Na druhou stranu byl ovšem v této době vybudován mistrovský a tovaryšský cechovní dům. Teprve za nového majitele, Matyáše hraběte z Gallasu, však byla cechu navrácena privilegia, která mu krátce před odchodem do exilu udělil Kryštof z Redernu, a mohlo tak pokračovat již dříve nastolené samosprávné směřování korporace.⁸⁰¹

Podstatným způsobem přispěl k bádání o počátcích hospodářského úspěchu Liberce zejména Hermann Hallwich. Co se týče vzniku soukenické tradice, jednoznačně spojoval příchod soukeníků a vznik cechu v Liberci již s Janem II. z Bibrštejna.⁸⁰² Předpokládal totiž stejně jako Theodor Neumann a F. L. Hübsch⁸⁰³, že sem

⁷⁹⁷ „Klar ausgesprochenes Prinzip dieses Briefes ist, wie man steht, die gediehenste Rechtlichkeit nach allen Seiten.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 315.

⁷⁹⁸ „Reell zu sein im Verkehr mit Innungsgenossen, gegen Untergebene, Käufer und Verkäufer, kurz gegen jedermann, mit dem eine geschäftliche Berührung stattfindet, wird dem in den Verband der Gesamtheit augenommenen zur unverbrüchlichen Pflicht gemacht.“ Tamtéž, s. 315.

⁷⁹⁹ Tamtéž, s. 317.

⁸⁰⁰ Tamtéž, s. 479–482.

⁸⁰¹ „...die jedoch in vielen Stücken auf Beschränkung des früheren Maßes der Selbstverwaltung der Corporation hinauslaufen.“ Tamtéž, s. 482.

⁸⁰² „Johann II. Bibrstein ist der nachweisbare Gründer der Tuchmanufactur in Reichenberg.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 29. Rudolf Anděl označuje tutěž osobu jako Jana III. z Bibrštejna. M. MELANOVÁ a kol., Liberec, Praha 2017, s. 24.

⁸⁰³ C. G. T. NEUMANN, *Geschichte von Görlitz*, Görlitz 1850.

F. L. HÜBSCH, *Versuch einer Geschichte des böhmischen Handels*, Prag 1849.

soukeníci přišli na počátku 15. století ze Zhořelce. Zdejší spory mezi „urozenými“ (Geschlechter) a řemeslníky (Handwerker) ukončily přísné tresty, které mnohé řemeslníky přinutily hledat si domov jinde. Hallwich se domníval, že alespoň někteří se usadili právě v Liberci a dával jejich příchod do souvislosti se vznikem zdejšího soukenického cechu v roce 1410.⁸⁰⁴

Hermann Hallwich považoval řemeslo za jeden z prvků německého kulturního vlivu, jehož nástup byl přerušen obdobím husitství. Až s obnovováním německého vlivu se začala řemeslná výroba znovu rozvíjet.⁸⁰⁵ Soukenické cechy doložil po polovině 15. století nejen pro Závídiv a Frýdlant, ale i pro podkrušnohorská města Bílinu, Teplice a Krupku a také pro podkrkonošský Broumov a Trutnov a další města, vesměs s velkým podílem německého měšťanstva.

V Liberci pracovali jednotliví soukeníci znovu snad již roku 1575. Hallwich předpokládal, že byli do města pozváni Jáchymem Ulrichem z Rosenfeldu. Na rozdíl od svých předchůdců se nedomníval, že první uváděný soukenický mistr Urban Hoffmann byl v Liberci cizincem. Předpokládal, že synové libereckých měšťanů cestovali „do ciziny“, přesněji do center redernských panství, Frýdlantu a Závídova, aby se seznámili se soukenictvím, a Hoffmannův příchod v roce 1579 byl tak vlastně návratem vyučeného řemeslníka.

Zatímco J. G. Herrmann si všímal především cechovní organizace a jejích regulí, Hallwicha zajímala praktická, výrobní stránka věci. Považoval například za důležité, že se k soukenictví přidalo koncem 16. století barvířství. Ke zvyšování kvality a také ceny vyrobeného zboží bylo třeba vybudovat další zařízení. Hallwich uvedl, že první valchu vybuďovali soukeníci svépomocí, až později byla postavena další na náklady vrchnosti. Tato drobná zmínka představuje jedno z mnoha míst v jeho díle, kdy proti sobě staví měšťanskou podnikavost a šlechtickou ziskuchtivost.

Od druhé poloviny 16. století registroval Hallwich počátky regulace obchodu s vlnou a snahu státu o podporu soukenictví, kterou připisoval zejména císaři Maxmiliánovi II. Dokládal to vznikem prvních zpráv o stavu soukenictví v Čechách, zejména zprávou císařského komisaře Mikuláše Sladkého, který na svých cestách zjišťoval informace o stavu tohoto řemesla v Čechách.⁸⁰⁶ Hallwich, jistě i

⁸⁰⁴ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 31.

⁸⁰⁵ „...erst in Folge der allmählichen Wiederausbreitung des deutschen Elementes in Böhmen waren unterdessen auf dem weiten Brachfelde hie und da, allerdings nur spärlich, neue Keime gewerblicher Tätigkeit aufgegangen.“ Tamtéž, s. 82.

⁸⁰⁶ Tamtéž, s. 83 an.

díky svému angažmá v hospodářské komoře, viděl soukenictví a organizaci výroby a obchodu s ním související v širší perspektivě, tedy jako řemeslo, z něhož postupně povstalo „nejpozoruhodnější, největší a nejblahobytnější společenství v Rakousku“,⁸⁰⁷ ve kterém byl Liberec jedním z jeho nejvýznamnějších center.

Rozvoj libereckého průmyslu zasazoval Hallwich do širokých souvislostí a klíčovým mu bylo téma svobody vnímané v občanském a současně hospodářském smyslu. Když téměř v závěru své knihy popisoval období osvícenství, které pro něho znamenalo počátek „nové doby“, zachytil dějiny regionu jako cestu k hospodářskému úspěchu.⁸⁰⁸

Rovněž v jablonecké vlastivědné tradici hrály hospodářství a počátky průmyslové výroby významnou roli, jak dokládá rozsáhlý oddíl věnovaný výrobě (Von der Industrie) v díle Adolfa Benda. Uvedl ho informací, že Čechy byly již v nejstarších dobách obchodním prostorem Německa a česká výroba je „dítětem“ té německé.⁸⁰⁹ Jde zřejmě o simplifikaci náhledů, které převzal z díla Ludwiga Schlesingera, z něhož čerpal také obecný historický úvod. S jeho pomocí vykreslil základní obraz historického vývoje zdejší výrobní činnosti od uhlířství v nejstarších dobách přes pěstování a zpracování lnu až po sklářství. Další významné obory, pasířství, výroba dóziček a olejomalba i soukenictví, byly již záležitostmi 19. století.

Mnohem soustavněji než liberečtí autoři, kteří ho považovali za okrajové a spojovali ho s venkovským prostředím, si Benda všímal plátenictví. To v celé oblasti Jizerských hor předcházelo rozšíření soukenictví. Pěstování lnu mělo v regionu vzhledem ke klimatickým podmínkám dlouhou tradici. Plátenictví označil,

⁸⁰⁷ „So nahm die nunmehr angesehenste, größte und wohlhabendste Genossenschaft Oesterreich's ihren Anfang.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 89.

⁸⁰⁸ „Die Bevölkerung, wenn wir so sagen dürfen, war sich selbst, das heft der ihr allein zusagenden, naturgemäßen Thätigkeit, der Handel und Gewerbe, wiedergegeben, einer Thätigkeit – es kann nicht oft genug wiederholt werden – die ohne das Rechte Maß von Selbstbestimmung nimmermehr gedeihen wird. Und von nun an sollten Stadt und Land aus dieser Thätigkeit nicht wieder abgelenkt, ihrer Freiheiten nicht mehr beraubt werden und festgegründet steht der Ruf der Reichenberger Industrie in weiten Fernen wie im eigenen Lande. Was die Besten aus dem Hause Biberstein, die Urheber gewerblichen Lebens in Friedland-Reichenberg, vor fünf Jahrhunderten mit richtigem Verständnis angepflanzt, die graulichen Hussitenkriege aber bis zur Wurzel wieder ausgerottet; was die Edlen des Geschlechtes Rädern mit energischer, geschickter Hand aufs Neue und viel schöner, besser aufzubauen gestrebt, die „dreißig Jahre“ aber und die clericalfeudalen Erben Wallenstein's noch einmal mit dem gänzlichen Ruin bedroht hatten: das stand nunmehr verwirklicht da, der Mikrokosmos eines Industriegebietes, wie es von ähnlicher Bedeutung zu derselben Zeit im Ganze Lande Böhmen, ja in Oesterreich nicht mehr zu finden war.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 462–463.

⁸⁰⁹ „Schon in dem ältesten Zeiten wurde Böhmen in das Handelsgebiet Deutschland einbezogen, wie auch die böhmische Industrie ein Kind der deutschen genannt werden muß.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 211.

zřejmě opět dle Schlesingera, za nejstarší výrobní odvětví v Čechách. Jeho počátek kladl do 11. století. V 15. století se začalo rozvíjet na Liberecku, které se posléze stalo jeho hlavním centrem v Čechách. Vznik plátenických cechů ve Frýdlantu a Liberci spojoval až s koncem 16. století, neboť bylo v městském prostředí vlastně organizačním završením již předtím existující venkovské domácí výroby. Zadávání práce venkovským tkalcům z městského centra bylo charakteristickým rysem tohoto odvětví. Postupně se tak rozvinul princip rozptýlené manufaktury.⁸¹⁰ V případě Jablonce, jenž byl až do roku 1808 pouhou vsí, byli zpočátku zadavateli práce zřejmě měšťané z Liberce.

Protože Jablonec postrádal městskou středověkou tradici, neměla zde cechovní organizace tak zásadní význam, jaký jí připisovali liberečtí vlastivědci. Benda pod dojmem současné situace považoval cechy za přežitek, a proto se zaměřil zejména na náznaky počínající průmyslové výroby. V poznámce například zmínil počín Kateřiny z Redernu z roku 1609, kdy usadila 24 chudých tkalců v oblasti dnešních Kateřinek, čímž k nelibosti libereckých měšťanských řemeslníků narušila jejich cechovní privilegia a vytvořila tak konkurenční prostředí.⁸¹¹ Počátky průmyslové výroby v oblasti spatřoval Benda v podniku již Czoernigem uváděného Petera Lehmana, který v roce 1605 vybuďoval v Liberci barvírnu plátna. Vyzdvihoval také existenci libereckého obecního „Brechhausu“, který již dříve sloužil okolním pěstitelům lnu i místním pláteníkům.⁸¹² Po třicetileté válce, která rozvoj výroby poškodila, došlo k novému růstu. V roce 1700 vytvořili zušlechťovatelé plátna (mandlováním a barvením Leinwand-Mangelern und Leinwand-Färbern) téměř z celých severních Čech nové cechovní společenství nejprve se sídlem v Jablonném v Podještědí (Gabel) a posléze v Liberci. Zahrnoval řemeslníky z Jablonného, Frýdlantu, Mimoně, Lípy, Zákup (Reichstadt), Cvikova (Zwickau), Chrastavy, Hodkovic, Bílého Potoka, Holen a Ostritz, Stráže pod Ralskem (Wartenberg), Rumburku, Osečné (Oschitz), Liberce a Turnova.⁸¹³ Nejednalo se však již o typický městský cech, spíše o obchodní společenství s některými moderními prvky. Cechy považoval Benda za problematické nejen kvůli zkosnatělé organizaci brzdící

⁸¹⁰ Obdobný systém (organizace exportu vývozními firmami a zadávání výroby malým dílnám a drobným výrobčům) se na Jablonecku později uplatnil i ve výrobě bižuterie, a udržel se až do poloviny 20. století.

⁸¹¹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 216. Benda se odvolával na Hallwichovu práci *Reichenberg und Umgebung*.

⁸¹² Tamtéž, s. 216.

⁸¹³ Tamtéž, s. 216.

rozvoj výroby, ale také ze sociálních důvodů. Zmiňoval rozpory mezi mistry a tovaryši v Liberci a následné první „stávky“. Zájem o tutu problematiku v minulosti odrážel skutečnost, že organizace výroby a její reglementace byly v Jablonci ve druhé polovině 19. století aktuálním tématem a Benda se osobně dotýkala. Jako drobný řemeslník byl svědkem jednání, která probíhala mezi okresním hejtmanstvím a libereckou živnostenskou komorou v souvislosti s hospodářskou krizí v polovině 70. let 19. století.⁸¹⁴

Soukenictví označoval Benda rovněž za prastaré řemeslo, na rozdíl od plátenictví ale spojené výhradně s městským prostředím. Samozřejmě se nemohl vyhnout zmínce o vzniku libereckého cechu v poslední čtvrtině 16. století, rychle však obrátil pozornost k počátkům průmyslové výroby. Jako nejstarší v rakouské monarchii jmenoval továrnu na výrobu sukna v městečku Plánice (Planitz) na Klatovsku Johanna Baptista Fremmricha, založenou v roce 1710. V Liberci byl prvním takovým podnikatelem až na konci 18. století Johann Georg Berger. Na Jablonecko se soukenické podnikání dostalo až v prvních desetiletích 19. století a bylo tedy spíše předmětem popisu současnosti než dějinného líčení.⁸¹⁵

Adolf Benda byl prvním vlastivědcem, který se věnoval dějinám sklářství na Jablonecku.⁸¹⁶ Zajímavá je v této souvislosti absence tématu v jabloneckém dodatku k Czoernigovu topograficko-historicko-statistickému popisu Liberce. Ten se zabýval až novodobou bižuterní výrobou; sklářskou tradici, která jí předcházela, Czoernig vůbec nezmínil. Benda uvedl text o sklářství opět velmi zeširoka. Po exkurzu do starověku a krátké zmínce o Rakousku informoval čtenáře, že již ve 14. století kvetlo sklářství také v Čechách. Za jednu z nejstarších sklářských oblastí považoval okolí Nového Boru a Kamenického Šenova. Právě odtud podle něho přišli první skláři do okolí Jablonce, a začali provozovat sklárnu ve Mšeně založenou Adamem z Vartenberka.⁸¹⁷ Také u ostatních skláren v Jizerských horách zdůrazňoval Benda zakladatelskou a podnikatelskou úlohu šlechty. Novější

⁸¹⁴ J. NOVÁ, Adolf Benda a Adolf Lilie. Dva pohledy na dějiny Jablonce nad Nisou. *Fontes Nissae – Prameny Nisy*, Liberec 2005, s. 24–37.

⁸¹⁵ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 229.

⁸¹⁶ Tamtéž, s. 259 an.

⁸¹⁷ Citoval Hermann Hallwicha. H. HALLWICH, *Nordböhmen auf der Wiener Weltausstellung in Wien 1873*, Reichenberg 1873.

badatelé se poté zaměřili více na sklářské rody a opravili tak Bendovy nepřesnosti a chyby.⁸¹⁸

Pro Lilieho vlastivědu z roku 1895, respektive pro Josefa Nitscheho, který byl autorem kapitoly věnované průmyslu, již byly hlavními obory pro Jablonecko sklářství a bižuterní výroba, textilnictví se věnoval jen velmi okrajově.⁸¹⁹ Navíc ještě více než Benda směřoval svůj zájem k současnosti, což bylo v případě velmi mladého Jablonce pochopitelné. V historické perspektivě pojednávala vlastivěda jabloneckého okresu pouze o sklářství, které začalo být považováno za jednu ze stěžejních historických tradic Jabloncka. Zdůrazňování sklářství a upořádání textilnictví můžeme vnímat také jako důsledek snahy profilovat se vůči sousednímu Liberci.

Podkapitulu o dějinách sklářství zpracoval Ferdinand Thomas.⁸²⁰ Bendův výklad znatelně posunul. Sklářství se podle něho šířilo ze Slezska, kde byly sklárny zmiňovány již v polovině 14. století. Nejvýznamnějším sklářským rodem zde byli Preußlerové. Sklárny se stěhovaly z důvodu nedostatku dřeva. Přes hřbety Krkonoš se sklářství rozšířilo do Jizerských hor. Z východního směru se k Jablonecku sklářská tradice nejvíce přiblížila v poslední čtvrtině 16. století, kdy byla založena sklárna v Rejdicích. Západně od Jablonce pracovala již od první třetiny 16. století sklářská huť ve Falknově u Nového Boru. Sklářský rod Schürerů přišel poté na Jablonecko právě z této oblasti. V roce 1558 byla založena další sklárna v Huti (Labau).

Pro dějiny Jablonce i zdejší sklářské výroby je podstatný především příběh již zmíněné sklářské huti ve Mšeně. Na přelomu 16. a 17. století již osada vyrostla okolo sklárny převyšovala význam nedalekého Jablonce. Statek (Rittergut), jenž k ní patřil, zahrnoval část území, které mnohem později rostoucí Jablonec pohltil. Byl v poddanském vztahu k majiteli panství (vázla na něm robotní povinnost), ale měl vlastního rychtáře. Benda považoval za jeho zakladatele Erharda Ewalda a vznik sklárny kladl do roku 1608, což Thomas označil ve světle nových zjištění za chybné. I jeho údaje byly ale záhy novějším bádání opraveny. Sklárna ve Mšeně

⁸¹⁸ Nejvýznamnějším dílem věnovaným dějinám sklářství je práce Karla R. Fischera vydaná Spolkem pro dějiny Němců v Čechách. K. R. FISCHER, *Die Schürer von Waldheim. Beiträge zur Geschichte eines Glasmachergeschlechtes*, Prag 1924.

⁸¹⁹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 195.

⁸²⁰ Tamtéž, s. 169 an.

byla založena již v roce 1548, jak uvádí, nikoli však Hansem Schürerem z Waldheimu.⁸²¹ K omylům docházelo velmi snadno. Sklářské rodiny byly navzájem spřízněné a sklářští odborníci si najímali uvolněné sklárny.

Anton Franz Ressel v obdobné vlastivědě libereckého okresu čerpal pro kapitolu Gewerbe und Industrie z děl starších autorů, zejména Anschiringera a Hallwicha.⁸²² Ranému rozvoji řemeslné výroby podle něho vděčilo Liberecko zejména kontaktu s kultivovanějšími oblastmi na severozápadě, odkud se rozšířilo především plátenictví a soukenictví.⁸²³ U plátenictví si podobně jako Benda všiml organizace výroby a zajímala ho rovněž sociální situace. Nastínil vývoj, v němž bylo předemíněné přize a tkaní plátna nejprve záležitostí venkovských obyvatel. Postupně převzali výrobu řemeslníci. Pláteníci z každé stolice (Webstuhl) platili vrchnosti poplatek (Stuhlgeld) a za každého učně a tovaryše další (Weberzins). Ve Frýdlantu a Liberci bylo podle Ressela plátenictví obvyklým řemeslem již v 15. století. Po přerušení způsobeném husitskými válkami nastal jeho druhý rozkvět na konci 16. století a trval až do třicetileté války.

U soukenictví, které bylo díky starším vlastivědcům považováno za základ prosperity Liberce, se Ressel snažil načrtnout geografický i kultivační posun. Popsal cestu, kterou se do regionu dostalo, a upevnil tak jeho spojení s německojazyčným prostředím a německým kultivačním vlivem. Prvky tohoto narativu jsou patrné již u J. G. Herrmanna. Kořeny soukenictví spatřoval sice Ressel v Nizozemí, avšak podstatnou pro něj byla skutečnost, že ve 13. století se vlámští soukeníci usadili v Sasku, Braniborsku, Slezsku a Horní Lužici, kde se staly zvláště významnými centry Žitava a Zhořelec. Jako impulz, jímž započal rozvoj soukenictví ve Frýdlantu a Liberci, jsou líčeny události ve Zhořelci z konce 14. století. V jejich důsledku došlo k migraci řemeslníků. Pro tento klíčový kulturní přenos využil Ressel obdobný model vyprávění, který se ve vlastivědné literatuře jizerskohorského regionu objevil v souvislosti s popisem alternativní trasy obchodní stezky. Ve chvíli, kdy starší hospodářské centrum „zkošťatělo“ a ustrnulo v obhajobě své pozice, když odmítlo inovaci, nabídl Liberec prostor pro obnovu prosperity a stal se alternativním centrem ekonomické obrody. O tom, že

⁸²¹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 46–47.

⁸²² A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 258 an.

⁸²³ „Der fortwährende Verkehr der hiesigen Bevölkerung mit jener der nordwestlich angrenzenden, bereits auf höhere Kulturstufe stehenden Gebiete trug dazu bei, daß im kurzer Zeit auch andere Gewerbebranchen daselbst heimisch wurden, so vor allem die Leinen- und Tuchweberei.“ Tamtéž, s. 258.

se jednalo o oblíbenou vyprávěcí figuru, svědčí i její jablonecká varianta. Již Adolf Benda vylíčil, jak na počátku 19. století soukeníci, které nepřijal liberecký cech, odešli do sousedního Jablonce. Jablonec tak v tomto modelovém příběhu přebral libereckou pozici.

Frýdlantu byla v rámci dějinného narativu tradičně přisuzována naopak role předchůdce a také jakéhosi přechodového nebo převodního článku mezi Libercem a Horní Lužicí či Slezskem. Julius Helbig se problematice řemeslných a výrobních odvětví, včetně soukenictví, detailně nevěnoval. To posléze učinil až Anton Franz Ressel. Došlo tak k zajímavé situaci, kdy starší vlastivědní badatelé připisovali Frýdlantu delší tradici, která však dosud nebyla soustavněji probádána a přehledně publikována. Naopak Liberec, jehož dějiny na tuto starší frýdlantskou tradici poukazyvaly, se již honosil několika přehledně zpracovanými díly. K počátku libereckého soukenictví, které definoval již Hallwich, a ke vzniku soukenického cechu v roce 1410 přidal tedy teprve Ressel pramenně podložené údaje o situaci ve Frýdlantu. Zdejší cech doložil k roku 1441, předpokládal však, že byl starší. K jeho obnově po ničujících husitských válkách došlo v roce 1532 a nový cechovní řád Bedřicha z Redernu pro Frýdlant byl datován rokem 1562. Až teprve o téměř dvě desítky let později následoval mezník, s nímž byl obvykle spojován počátek liberecké prosperity, příchod soukenických mistrů a obnova libereckého cechu v roce 1579.

Ressel byl také prvním vlastivědcem, který se soustavněji zabýval sociální problematikou a v obou svých pracích ukazoval, jak se již záhy k hospodářskému úspěchu soukenictví vázala. Popsal, jak se v roce 1588 ve Frýdlantu i Liberci spojili pláteníci a soukeníci a založili bratrstvo tovaryšů (Gesellen-Brüderschaft). V roce 1619 byl vypracován tovaryšský řád (Tuchknappen – Ordnung), který Ressel považoval za první regulaci na poli dělnické otázky.

Díky širšímu geografickému vymezení předmětu svých vlastivěd se A. F. Ressel na rozdíl od předchozích vlastivědců zaměřených vesměs přímo na dějiny městských center věnoval také alespoň okrajově i dalším hospodářským oborům a výrobním odvětvím. Ve vlastivědě libereckého okresu se krátce zmínil o sklářství.⁸²⁴ To se v jeho podání rozvíjelo nejprve ve 14. století na slezské straně Krkonoš a Jizerských hor. Po sklárnách na vartenberském panství založila Kateřina z Redernu sklárny

⁸²⁴ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 306 an.

také na redernských panstvích, v Dolním Hanychově a Bedřichově. Vrchnostenské podnikání, využívající zejména bohatství zdejších lesů, bylo ovšem na Liberecku a zvláště na Frýdlantsku podstatně různorodější. Například již za posledních Bibrštejnů byla poblíž Frýdlantu založena papírna, kterou v roce 1590 významně rozšířil Melchior z Redernu. Redernové podporovali na svých panstvích dolování. To je spojeno především se založením Nového Města pod Smrkem v roce 1584. V Resselových *Dějínách frýdlantského okresu* ovšem témata spojená s počátky průmyslu nehrála klíčovou roli. Zřejmě se zde projevila stagnace regionu, jehož zaostávání za prudce se rozvíjejícím Libercem bylo v době vydání vlastivědy, na počátku 20. století, již značné. Hlavní zdroj obživy obyvatel okresu představoval podle Ressela i v historické perspektivě chov dobytka a zemědělství.

Ernst Alwin Seeliger, který vnesl do Helbigem a Resselem často poněkud nesystematicky vyprávěných dějin Frýdlantska stručnost a přehlednost, věnoval naopak hospodářským záležitostem v nové vlastivědné řadě frýdlantského okresu téměř celý jeden sešit.⁸²⁵ V rámci hodně prostoru zde má zemědělství, lesnictví i výrobní obory s nimi souvisejícím a rovněž dolování. Nechybějí však ani podkapitolky zaměřené na plátenictví a soukenictví, které jsou vlastně ve vlastivědné produkci Frýdlantska prvním soustavným specializovaným výkladem na toto téma. Tomu také odpovídaly zdroje, z nichž Seeliger čerpal. Vedle Hallwicha a Ressela šlo často o poměrně nová díla hornolužických autorů.⁸²⁶ Od Arno Kunzeho například převzal pramenně podloženou informaci o spojení frýdlantských obchodníků s norimberskými finančníky, která podtrhla historický význam zdější výroby.

Plátenictví popsal jako původně domáckou výrobu, která se až později stala výrobou řemeslnou spojenou s městským prostředím. Venkovští dodavatelé byli postupně podřízeni cechům vznikajícím ve městech. Měštští tkalci plátna se začali sdružovat a získávat privilegia. Mistrem se mohl stát pouze měšťan. V roce 1564 byl ve Frýdlantu postaven městský Flachsbrechhaus, kde měl kdokoli možnost si

⁸²⁵ E. A. SEELIGER, Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des dreißigjährigen Krieges, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, s. 75 an.

⁸²⁶ G. AUBIN, Die Leinenweberzechen in Zittau, Bautzen und Görlitz. Darstellungen und Urkunden, in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 104, 1915, s. 577–649 a 599–601; A. KUNZE, *Die Verlagsbeziehungen des Nürnberger Handelskapitales zum sächsisch-böhmischen Leinwandproduktionsgebiete im 16. und 17. Jahrhundert*, Reichenberg 1926; H. JECHT, *Beiträge zur Geschichte des ostdeutschen Waidhandels und Tuchmachergewerbes*, Görlitz 1923.

len za poplatek zpracovat. Stála zde také barvírna a bělidlo. Rovněž obchod s přízí a plátnem se soustředil ve městech. Vznikala tak síť objednavatelů a obchodníků, faktorů, kteří působili v celé oblasti Horní Lužice. Soukenictví bylo naopak i podle Seeligerova řemeslem čistě městským. Stejně jako v ostatních hornolužických městech, byl také ve Frýdlantu soukenický cech tím nejvýznamnějším. Počátek výroby sukna zde kladl Seeliger na základě pramenů již do 13. a 14. století. Již tehdy údajně žitavští krejčí kupovali frýdlantské sukno. V roce 1381 stála také ve Frýdlantu valcha, nikoli však na pozemcích města, ale hradu, a poplatek se platil vrchnosti. V roce 1530 byla před Horní bránou vystavěna barvírna. Z ní se poplatek platil naopak do městské pokladny. V roce 1441 potvrdil Oldřich z Bibrštejna privilegia cechu a právě tento cechovní pořádek se podle Seeligerova stal předlohou libereckého z roku 1599.

Za klíčové pro rozvoj soukenictví považoval Seeliger obchodní kontakty s hornolužickými městy. Frýdlantští soukeníci podle něho nejprve obchodovali výhradně v úzce vymezené oblasti v okolí města. Teprve v roce 1525 jim bylo městskou radou ve Zhořelci dovoleno dovážet své výrobky na zdejší trh. Ve třicátých letech 16. století navázali spojení s budyšínskými obchodníky a na počátku 17. století začali zboží vozit také do Prahy. Vyváželo se rovněž do Polska. Obchod byl především v rukou obchodníků se surovinami. Obchod a kontakt se zahraničními trhy se u některých meziválečných vlastivědců stal nově zdůrazňovaným prvkem a najdeme ho v souvislosti s růstem významu sklářské a zejména bižuterní výroby jako významné téma v textech Karla R. Fischera.

V textech Viktora Luga pro monografii Liberce z roku 1929 i pro novou vlastivědnou řadu nehrála hospodářská tématopodstatnou roli. Význam Liberce již nebyl spatřován v jeho hospodářské síle, ale spíše v jeho politických ambicích. Lug ho líčil jako centrum kulturních a politických snah českých Němců. Části věnované historii členil na etapy vlády jednotlivých vrchností a změny hospodářských podmínek připisoval jejich aktivitě či pasivitě, což byl vzhledem k Seeligerovým pracím i ve srovnání s díly Karla R. Fischera krok zpět. Soukenictví bylo pro Luga součástí dějin Liberce, nikoli však zvlášť vyzdvihovanou, jak tomu bylo v pracech Herrmannových či Hallwichových. Pro starší vlastivědy charakteristické zdůrazňování hospodářských aspektů německé kultury se zcela vytratilo.

V jablonecké meziválečné vlastivědné produkci zůstal klíčový význam hospodářských témat a zejména sklářství pro dějiny Jablonce a Jablonecka zachován. V nové vlastivědné řadě sice nevyšel dlouho očekávaný shrnující díl, který měl být zřejmě završením celoživotní badatelské práce předního regionálního odborníka na tento obor, Karla R. Fischera, avšak jeho dosavadní dílo našlo u odborné i laické veřejnosti velký ohlas. Zformulování narativu, jenž se pak promítl v představách o významu sklářství pro jablonecký region, Fischer provedl v krátkém úvodním textu pro monografii o Jablonci z roku 1930 nazvaném *Anfänge der Glasindustrie und des Welthandels*.⁸²⁷ Fischer do něho zahrnul nejen sklářskou tradici, ale rovněž broušení kamenů a skla, které se na Jablonecku ujalo na počátku 18. století, a pasířství, jež zde zakořenilo v poslední třetině 18. století. Tyto tři výrobní obory dohromady daly v 19. století vzniknout specifickému „jabloneckému“ bižuternímu průmyslu. Hospodářský úspěch Jablonce dovršil ještě další faktor. Tím byl obchod se světem – export. První pokusy vyvážet sklářské zboží datoval Fischer do přelomu 17. a 18. století. Průkopníkem dálkového obchodu byl Georg Franz Kreybich z Kamenického Šenova. V 18. století se pak už i místní obchodníci pokoušeli dostat jablonecké výrobky na cizí trhy. Jablonecké zboží si tak postupně získalo světový věhlas.

Že bylo možno skloubit starý nacionálně-liberální zájem o hospodářské prvky kultury a o nové metody užívané vlastivědci ovlivněnými národovectvím, je patrné z textů, které pro monografii Jablonce z roku 1930 a pro samostatný sešit, jenž se věnuje osídlení a pomístním názvům, napsal Ernst Schwarz.⁸²⁸

Ačkoli se text zabýval primárně osídlením a pomístními jmény, hlásil se k hospodářské metodě. V případě Jablonecka spojoval německé osídlení jednoznačně s hospodářskými motivy, především se sklářským podnikáním šlechty. Nepovažoval za správné, alespoň v této oblasti, spojovat germanizaci s pobělohorskými událostmi, tedy s velkými politickými dějinami, ale naopak se snahou vrchnosti zefektivnit hospodářství svých panství.⁸²⁹

⁸²⁷ *Gablonz, Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 25–28.

⁸²⁸ Tamtéž, s. 23–24. (Kapitola Besiedlung.)

⁸²⁹ „Auf tschechischer Seite wird heute noch gern behauptet, daß erst nach der Schlacht am Weißen Berge (1620) eine bewußte Germanisierung durch den Staat eingesetzt habe. Für unsere Industriegegend ist die Unrichtigkeit dieser Anschauung durch die vorgebrachten Daten wohl klar genug erwiesen. Sowohl die erste wie die zweite Schicht der Besiedlung hat hier schon früher stattgefunden. Auch die Besiedlungstätigkeit der dritten Stufe nach dem Abschluß des deutschen Krieges kann nicht außer

5. 4. Osobnost v dějinách regionu

Nejen hledání klíčových historických okamžiků, ale také osobností jakožto vzorů je neoddělitelně spjata s konstruováním vlastního obrazu, identity. Vzhledem k zaměření na dějiny měst a hospodářské dějiny by bylo nasnadě se domnívat, že hrdiny libereckých, frýdlantských a jabloneckých regionálních dějin budou měšťané, řemeslníci a podnikatelé. Již několikrát jsem ale zmínila, že hybateli veškerého dění byli přes všechn obdiv liberálně-nacionálních autorů k měšťanskému prostředí především šlechticí majitelé. Roli zde jistě hrál i charakter a četnost dochovaných pramenů, díky nimž vystupoval jejich obraz z regionálních dějin nejplastičtěji.

Představa, že právě vrchnost určovala členění a charakter dějinných etap, byla pevně zakotvena zejména v dílech libereckých a frýdlantských autorů. Chronologické členění dějinného výkladu na období vlády jednotlivých šlechtických rodů, v jejichž majetku se panství i města Frýdlant a Liberec nacházela, použil již nejstarší autor zkoumané regionální vlastivědné tradice Johann Carl Rohn. Šlechticí majitelé vystupovali jako tvůrci dějin i v díle Carla Josepha Czoerniga.⁸³⁰ Změna postoje ke šlechtě nastala ve druhé polovině 19. století. Vlastivědci sice stále zachovávali šlechtické etapy jako základní chronologické celky, obdiv ke šlechtě se ale pomalu vytrácel. Události regionálních dějin již nebyly líčeny jako série zásluh vrchnosti, ale jako řetězec rozhodnutí nejen blahodárných, ale často i pro rozvoj nepříznivých. Šlechta byla podrobována kritice z liberálních pozic zejména v díle Hermanna Hallwicha.

Ve vlastivědách jabloneckého politického okresu z konce 19. je již zařazování biografických medailonků významných osobností výrazem snahy o vyjádření kontinuity skrze identifikaci předků. Šlo zřejmě o pedagogický záměr. O důležitosti vhodných vzorů především pro školní děti a mládež se její autor Adolf Lilie vyjádřil například v drobném spisku vydaném pro účastníky sjezdu německých učitelských

Zusammenhang mit den früheren Unternehmungen gestellt werden. Es ist nichts Neues, sondern nur die eine Wiederaufnahme schon bestehender und bewährter wirtschaftlicher Methode.“ *Gablonz. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 23–24. (Kapitola Besiedlung.)

⁸³⁰ „Es ist in der That merkwürdig, daß alle die sechs Familien, die von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart einander im Besitze von Reichenberg nachfolgten, rühmlich in der Geschichte glänzen, durch Männer, die, tapfer im Felde, klug im Rathe, wohlthätig und prachtliebend zu Hause, sich als Helden, Staatsmänner und Vaterlandsfreunde Dank und die Anerkennung von Fürst und Vaterland erwarben.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 47.

spolků v roce 1891.⁸³¹ Historických osobností je však, zejména v případě jablonecké vlastivědy jen velmi málo. I v případě Liberce, který se pyšnil delší tradicí, tvoří většinu současníci, úspěšní podnikatelé či politikové, duchovní a učitelé. Přesto, že tradice byla důležitá, zůstávala ve vlastivědách zakoreněná liberální víra v pokrok. Dříve temné doby jen občas prosvětlovalo světlo nesené některou z progresivních osobností. Hrubost, surovost a diskomfort minulých staletí stál v kontrastu s moderní a světlou současností.

Národovecký proud přinesl do vnímání role osobnosti v dějinách nové akcenty. Již v Katechismu pro sudetské Němce použil Erich Gierach princip „přisvojování si“ historických osobností. Sestavil prakticky seznam historických osobností, které byly podle něho pilíři společných dějin sudetských Němců. Ve třech svazcích knihy *Sudetendeutsche Lebensbilder*, které vyšly postupně v letech 1926, 1930 a 1934 nákladem *Německé společnosti pro vědu a umění v Československu (Deutsche Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik)*, soupis podstatně rozšířil. Publikace obsahovala podrobné životopisy jednotlivých osobností z různých oborů (politiky, práva, vědy, umění a dalších) od dávné minulosti až po současnost. Zdá se, že tento koncept, který čerpal do značné míry z regionálních vlastivěd, neboť uváděl množství regionálních osobností, případně se zabýval důsledky jejich rozhodnutí a činnosti pro německé regiony, mohl zpětně ovlivnit způsob uspořádání historické látky u místních autorů.

Konkrétním a dosti specifickým příkladem národoveckého vlivu jsou texty Ernsta Alwina Seeliger. Ve frýdlantské vlastivědné řadě ještě částečně navázal na šlechtické etapy, když k době před třicetiletou válkou zařadil vedle kapitol věnovaných jednotlivým odvětvím (právu, hospodářství atd.) také kapitolu *Majitelé panství (Die Herrschaftsbesitzer)* rozdělenou na podkapitoly *Páni z Bibrštejna* a *Páni z Redernu (Die Herren von Biberstein a Die Herren von Redern)*.⁸³² Již v nové liberecké vlastivědné řadě však postupoval odlišným způsobem odrážejícím stoupající význam role osobnosti v dějinách. Celý jeden sešit nese název *Vůdčí mužové před rokem 1618 a jejich národnost (Führende Männer vor 1618 und ihr*

⁸³¹ A. LILIE, *Festschrift gewidmet den verehrlichen Theilnehmern an der 17. Hauptversammlung des Deutschen Landeslehrervereins i.*

⁸³² E. A. SEELIGER, *Die Geschichte des Friedländischen bis zum Ausbruch des dreißigjährigen Krieges, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, s. 150–168.*

Volkstum).⁸³³ Na jeho počátku postuloval Seeliger východisko, že má-li být líčen historický vývoj domoviny, musí být zkoumán původ, národní charakter, utváření jeho nositelů v souvislosti s duchovními a politickými silami doby.⁸³⁴

Respektoval přitom dobovou společenskou skladbu, takže nejvlivnější skupinou mu pro dané období byla samozřejmě opět šlechta, jíž i v dílčím nadpisu přisoudil roli politického vedení (*Der Adel, der politische Führer der Bevölkerung*). Šlechta však jen zřídka pocházela z dané oblasti a byla dosazována panovníkem.⁸³⁵ Za romantickou proto označil Palackého představu, že přední šlechtické rody byly českého původu. Charakter osobních i pomístních jmen v prostoru severozápadních Čech, odkazujících na Slezsko a Horní Lužici, a také provázanost šlechtických rodů podle Seeligera zřetelně ukazovaly, že šlechtu v tomto období nelze dělit dle národnosti na českou a německou.

Odlíšné je to ale u vůdčích osobností duchovního života (*Die Führer der Bevölkerung des Geistesleben*). Duchovními vůdci lidu rozuměl Seeliger nejen kněží, ale také učitele, literáty, umělce a vůbec všechny, které lze charakterizovat vzděláním a dílem („durch Bildungsgang und Wirken erkennen lassen“), čítaje v to umění i vědu. V této části hojně využil staršími vlastivědnými badateli sestavované soupisy duchovních a učitelů, zvláště pro dobu reformace, a rozšířil je o spisovatele a umělce. Skrze mapování jejich původu a migrace pak dokládal německý charakter kultury regionu a její spjatost s příhraničními oblastmi.

Některé osobnosti vystupují z dějinných popisů vlastivědců regionu horního Ponisí jen mlhavě, jiné jsou plastičtější. Jsou i takové, které rámeček regionu značně přesahují. Lze pak nejen pozorovat vývoj obrazu takové osobnosti v jednotlivých vlastivědných dílech, ale rovněž sledovat prolínání regionální a centrální perspektivy. Ideální postavou je v tomto smyslu Albrecht z Valdštejna.

⁸³³ *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (dříve *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg*), III/3., Reichenberg 1938.

⁸³⁴ „Haben im Vorangehenden die Zustände der Heimat und ihre Entwicklung den Gang der Erzählung bestimmt, so sollen im folgenden die Träger des Geschehens, die handelnden Menschen, noch schärfer ins Auge gefaßt werden. Es gilt, ihre Herkunft und ihr Volkstum festzustellen, ihren Bildungsgang und und ihren Zusammenhang mit den geistigen und politischen Mächten der Zeit aufzuzeigen und die durch Stellung, Wirken und Schicksal sich aus dem Menschenstrom hervorhebenden Geschlechter und Einzelpersonen zu schildern. Wegweisen ist dabei die altbeständische Gliederung in Herrschaftsbesitzer mit ihren Lehnleuten und Beamten, in Geistliche, Lehrer, Schriftsteller und Künstlern, in erwerbstätige Bürger und Bauern.“ Tamtéž, s. 161

⁸³⁵ „Die politischen Führer der Siedlungszeit und Jahrhunderte darüber hinaus waren Glieder des Adels. Selten nur taucht in der Geschichte der Heimat wie aus weiter Ferne die Gestalt des Landesherrn empor.“ Tamtéž, s. 162.

5. 4. 1. Albrecht z Valdštejna

Albrecht z Valdštejna je nesporně osobností, jejíž otisk v dějinách regionu nelze pominout. Je ale zároveň vlastivědci nahlížen z různých úhlů. Johann Carl Rohn vyzdvihoval u Valdštejna vzhledem ke svému pevnému katolickému postoji především jeho protireformační aktivitu. Až ve druhém plánu se zabýval jeho hospodářskými opatřeními, zejména ražbou vlastních mincí.⁸³⁶ Líčil také rozvoj městské infrastruktury Liberce, hlavně stavbu vodovodu.⁸³⁷ Valdštejnovu osobnost a zjev popsal v heroickém stylu jako „...velikého a neohroženého ducha, avšak nepokojného nepřítele míru. Muže vysokého a silného těla, spíš přísné než krásné tváře, který žil v souladu se svou přirozeností, spal málo, pracoval stále, snadno snášel chlad a hlad, vyhýbal se smyslnosti a temperamentu...“⁸³⁸

Oproti tomu Carl Joseph Czoernig považoval Valdštejnův obraz líčený z hlediska politických dějin a zkreslený básnickou tradicí za nedostatečný. Zajímal se především o jeho vztah k dominiu, které muselo nést břemeno financování jeho vojenských a politických plánů. To předpokládalo dobrou organizaci, bezpodmínečné plnění povinností a kázeň, kterou Valdštejn vyžadoval nejen od svých vojáků, ale také od svých úředníků a poddaných.⁸³⁹ Jeho nesmlouvavost se odrážela mimo jiné v přísné rekatolizaci, v jejímž důsledku mnoho poddaných jeho

⁸³⁶ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 158.

⁸³⁷ Tamtéž, s. 174 an.

⁸³⁸ „Albrecht Waldstein war von grossen, und unerschrockenen Geist, aber unruhig, und ein Feind des Friedens: von hohen, und starken Leib, mehr von herrlichen, ale lieblichen Angesicht; lebte der Natur nach mäßig, schliefte wenig, arbeitete stets, duldete leichtlich die Kälte und Hunger, flohe die Wollüste, und übermunde durch Mäßigkeit, und Übung der Waffen die Beschwenuß des *Podagra*, und Alters; redete wenig, gedachte viel, er war tapfer, und scharfsinnig, wunderssam in Anwerbung, und Unterhaltung der Soldaten, scharf in deren Bestrafung, verschwenderisch in der Belohnung, standhaft wider das Unglück.“ Tamtéž, s. 201–202.

⁸³⁹ „Die Ereignisse, wodurch dieser einfache Edelmann sich zum Herzog von Friedland, Meklenburg, Sagan und Großglogau, so wie zum General-Feldhauptmann der kaiserl. Armeen im dreyßigjährigen Kriege emporschwang; seine Thaten, die ihm die Bewunderung und den Tadel der Zeitgenossen und Nachkommen zugezogen, gehören der politischen Geschichte an. Die gründliche, geistreiche Auffassung seines Lebens und Wirkens einiger neuerer (vorzüglich deutscher) Geschichtschreiber lassen dem künftigen Geschichtsforscher kaum etwas anderes mehr übrig, als die Enthüllung seiner Plane, die sein tragisches Ende herbeyriefen; und auch über diesen Punct gründet sich allmählich eine festere Meinung, seitdem man den Schleyer der Dichtung von der (zu hoher Wahrscheinlichkeit erhobenen) Vermuthung wegzuziehen angefangen hat. Urkundliche, zum Theil noch unbenützte Belege zur Geschichte seiner Zeit anzuführen, bleibe einer schicklicheren Gelegenheit vorbehalten; hier kann nur von seinem Verhältnisse zu seinen Gütern die Rede seyn. Diese betrachtete der gewaltige Mann nur als Quellen, die ihm die Mittel zur Ausführung seiner kühnen Entwürfe darbothen. Sie waren bedeckt mit Werkstätten zur Erzeugung von Kriegsbedürfnissen; die Contributionen wurden mit eiserner Strenge eingetrieben, und, die soldatische Subordination auch von seinen Beamten und Unterthanen fordernd, machte er sie für die schleunige Erfüllung seiner Aufträge und Befehle mit ihrem Kopfe verantwortlich.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 61–62.

panství opustilo. Avšak podle Czoerniga byly jeho důvody spíše politické než náboženské, neboť, jak poznamenal, ve vojenském prostředí byl k protestantům tolerantní. Evangelíkům na svých panstvích se tedy Valdštejn podle Czoerniga zbavoval proto, že předpokládal jejich přetrvávající loajalitu k předchozímu majiteli Kryštofovi z Redernu, jenž se stále snažil uplatňovat své nároky.⁸⁴⁰ V souvislosti s povýšením na vévodu z Frýdlantu v roce 1625 věnoval Czoernig značnou pozornost způsobu organizace a správě panství a výrazné tendenci k jejich autonomii.⁸⁴¹

Vůči městu Liberci vystupoval Valdštejn podle Czoernigova názoru despoticky. Požadoval absolutní poslušnost a zejména plnění kontribučních povinností. Razantně odmítl žádost Libereckých o potvrzení privilegií, která podle něho zůstala pohřbena na Bílé hoře.⁸⁴² Také proto Liberec neprojevil vévodovi žádnou vděčnost. Po jeho smrti zdejší měšťané pragmaticky sledovali vlastní zájmy. Ke švédskému generálu Bannerovi poslali neprodleně žádost o potvrzení várečného práva, které skýtalo městu největší příjmy, a spolu s ní značnou sumu, která ho měla obměkčit.⁸⁴³

J. G. Herrmann považoval Czoernigovu kritiku, že Valdštejn využíval panství jen jako zdroj prostředků pro uskutečnění svých mocenských plánů, za oprávněnou pouze částečně. Odvolával se na dobové prameny, zejména bohatou korespondenci, z níž je patrný zájem a péče o správu dominia.⁸⁴⁴

Právě organizaci a výkon správy na valdštejnských panstvích vyzdvihl Herrmann především.⁸⁴⁵ Hejtmani jednotlivých panství se museli ze svých činů zodpovídat a byli nezřídká přísně trestáni. Správa byla centralizována, soustředěna v rukou

⁸⁴⁰ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 63.

⁸⁴¹ „Sein Verwaltungssystem war demjenigen eines unabhängigen Staates gleich. Des Herzogs Residenz war Gitschin, wo sich auch die fürstliche Regierung mit dem Landeshauptmann des Herzogthums an der Spitze, das fürstliche Tribunal, dem alle Rechtssachen in dem Herzogthume zugewiesen waren, und die fürstliche Kammer mit einem Kanzler befanden. Er wählte seinen Titel wahrscheinlich deßhalb von Friedland, weil diese Herrschaft unter seinen Besitzungen die größte war, und sich in derselben allein mehrere adelige Lehngüter befanden. In der von ihm beabsichtigten, aber wegen seines frühen Endes nicht zur Ausführung gekommenen Einrichtung einer ständischen Verfassung des Herzogthums bildeten die 8 Städte desselben den dritten Stand; Gitschin hatte darin den ersten, Friedland den zweyten, Reichenberg den achten Rang.“ Tamtéž, s. 63–65

⁸⁴² „Als die Reichenberger um die Bestätigung ihrer Privilegien, besonders des Bräu-Urbars bathen, ließ er ihnen bedeuten, daß ihre Privilegien auf dem weißen Berge begraben lägen; daß er ihnen dennoch das Stadtrecht belassen, und sie nicht Bauern gleich halten wolle.“ Tamtéž, s. 62.

⁸⁴³ Tamtéž, s. 67.

⁸⁴⁴ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 463an.

⁸⁴⁵ Tamtéž, s. 540 an.

jediného úředníka (Landeshauptmann) a administrována prostřednictvím kanceláře v Jičíně. Ve Valdštejnově korespondenci Herrmanna zaujal soustavně opakovaný požadavek být osobně informován, který hodnotil kladně, zatímco někteří pozdější badatelé ho považovali za projev paranoie. Zmínil také, že Valdštejn v zájmu efektivy zakázal úřadování v češtině.⁸⁴⁶ To byl obvyklý postřeh mnoha německých historiků, kteří zde viděli paralelu s josefínskou osvícenskou snahou o zefektivnění státní správy. Pro Herrmanna byl tedy Valdštejn především vynikající hospodář a organizátor. Jeho pragmatický přístup konvenoval aktuálním liberálně nacionálním měřítkům.⁸⁴⁷

Z regionálních autorů věnoval Albrechtovi z Valdštejna nejvíce pozornosti Hermann Hallwich. Vydal o něm později samostatné práce značného rozsahu, zejména *Fünf Bücher Geschichte Wallensteins*, které ale vyšly až v roce 1910. V nich sledoval především Valdštejnovu vojenskou a politickou kariéru a vykreslil v nich obraz hrdiny. Zradu, z níž ho obviňovali současníci i historikové, odmítal. Viděl v něm osobnost, která se všemožnými prostředky zasazovala o jednotu říše. V tomto smyslu ho nepovažoval za Čecha, a dokonce spekoval o jeho německém původu (používal důsledně formu jména Wallenstein místo zažitého Waldstein vzniklého z českého Valdštejn).⁸⁴⁸ Z rozjitřené situace v zemi v době třicetileté války vinil zejména zpátečnické myšlení a jednání českých stavů. Ti podle něho v tvrdohlavém odporu vůči všemu německému způsobili v zemi rozkol. V reakci na jejich odboj Ferdinand II. následně zadusil všechny náznaky demokraticismu a autonomie nastolením absolutismu.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 546.

⁸⁴⁷ „Stellt sich in diesem Allem Waldstein als ausgezeichnete Wirtschafter, gewißermaßen als sorgsamere Hausvater dar, der selbst das Geringsfügigste nicht unberücksichtigt läßt, in Allem seinen Rath und seinen Willen kund gibt, so tritt dieselbe Eigenschaft in seinen Verhältniß als Oberherr zu den Angestellten in gleicher Weiße hervor. Er wuste dieselben so in Zucht und Ordnung zu halten, daß man ihn wohl allen Obern und Höchstgestellten als Spiegel entgegenhalten möchte. Er pflegte nicht blos zu sagen, sondern gleich an dem Worte festzuhalten: ‚meine Dienern sollen wissen, daß sie mich nicht zum Besten halten dürfen und daß ich meinen Willen ernstlich vollführt sehen will‘.“ Tamtéž, s. 545.

⁸⁴⁸ R. REBITSCH, J. KILIÁN, M. SVOBODA, *Hermann Hallwich*, s. 38–54 a s. 110–126.

⁸⁴⁹ „Und doch, wer sie Verhältnisse genauer kennt, wie sie in Böhmen sich gestaltet hatten, kann die Schlacht auf dem Weißen Berge und die Folgen, die sie hatte, nicht sowohl der Besiegten als vielmehr nur der Sieger wegen beklagen. Daß diejenige Partei im Lande, die von Anfang an Alles, was deutsch, was Bürgerthum und Recht und besser Gesittung hieß, mit blinder, rücksichtsloser Selbstsucht zu bekämpfen suchte; daß der ganze alte Bau ständischer Erbärmlichkeit gründlich beseitigt wurde, konnte schließlich als ein hochehrfreulicher Fortschritt angesehen werden; alle die fürchterlichen unzählbaren Opfer, die das Land einem solchen Fortschritt brachte, waren – die ganz verrotteten Zustände verlangten eine radicale Heilung – die Cultur, der Freiheit dargebracht: wenn nur Sieger eben nicht Sieger war, der politische und religiöse Fanatismus eines Ferdinand II. mit seiner soldatesca, seinen Jesuiten.“

Kapitola o Valdštejnovi pro *Dějiny Liberce* vznikla o téměř čtyřicet let dříve než *Fünf Bücher Wallensteins*. Přesto je zde Valdštejn již Wallensteinem, ačkoli místo velkých, zemských a evropských dějin se v této práci Hallwich zaměřuje úzce regionálně na Vévodství frýdlantské a zejména jeho správu. Návrh jeho zemského zřízení (Landesordnung) zaslal Valdštejn na jaře 1632 svému správci do Jičína a brzy nato uvedené zřízení vstoupilo v platnost. Hallwich spatřoval ve Valdštejnově návrhu základ moderního pojetí autonomní správy. Srovnával dokonce jeho historickou tradici přímo se základy české státnosti, na níž byly postaveny státoprávní nároky české politické reprezentace. Analogicky tak uplatňoval princip historicko-politických individualit maďarského politika Józsefa Eötvöse, na který se odvolával i František Palacký při návrzích na uspořádání složitých národnostních poměrů v habsburské monarchii.⁸⁵⁰ Valdštejnovi se tedy podle Hallwicha podařilo vytvořit samosprávný útvar, který byl se zbytkem Čech propojen pouze jako personální unie osobou panovníka.⁸⁵¹ Naopak se zdejší správa odlišovala „národnostním“ postojem („nationale“ Haltung), neboť jednací řečí (bei der Kanzlei) byla výhradně němčina.

Vnitřní uspořádání, jež Hallwich nazýval Valdštejnskou ústavou (Wallenstein'sche Constitution) hovořilo o třech stavech Frýdlantského vévodství: o prelátech, panstvu a rytířích a o měšťanstvu (Bürgerstand). Pro tento „třetí svobodný stav“ („zum dritten freien Stände“) vydal Valdštejn zvláštní patent, jímž uděloval privilegium osmi městům a jejich měšťanům (Jičín, Frýdlant, Česká Lípa, Hostinné, Turnov, Český Dub, Bílý Potok a Liberec), která nazýval „fürstliche Städte und Bürgerstand“, svolávat sněmy, pořádat porady a hlasování.⁸⁵²

Hallwich oceňoval u Valdštejna především schopnost konsolidovat svá panství, pro něž dosáhl statutu vévodství. Měštům vymezil právní rámec, který umožňoval

„Drei Jahrzehnte, ausgefüllt von Mord und Brand und Plünderung und clerical Verfolgung, gehen über arme, unglückliche Böhmen; das Land liegt verwüstet und entvölkert wie kaum vorher oder nachher: über dem Ganzen wuchert der krasseste feudale und monarchische und kirchliche, „alleinseligmachende“ Absolutismus.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 156.

⁸⁵⁰ „Auch das alte Herzogthum Friedland hat, so gut wie der „glorreiche Staat von Böhmen“, seine besondere Landesordnung oder, wenn man will, sein specielles „Staatsrecht“, das wie irgend Eins gewisser moderner „historisch-politischer Individualitäten“ seinen strenghistorischen Grund und Boden hat.“ Tamtéž, s. 182–183.

⁸⁵¹ „Dasselbe hing mit Böhmen, dessen besseren nordwestlichen Theil es umfasste, nunmehr nicht nur de jure sondern auch de facto in einer bloßen Personalunion der bezüglichen Beherrscher beider Länder zusammen.“ Tamtéž, s. 185.

⁸⁵² Tamtéž, s. 184.

rozvoj měšťanstva a řemeslné výroby.⁸⁵³ Hallwichovo hodnocení Valdštejna odráží sklon německých liberálů považovat vytváření funkčních regionálních celků za jakýsi předobraz pro jimi navrhované národně homogenní správní jednotky. Ze stejného důvodu byly vyzdvihovány i prvky samosprávy.

Především hospodářskou stránku valdštejnské správy vyzdvihoval Ferdinand Thomas, autor kapitoly o dějinách panství (*Geschichte der Herrschaften*) ve vlastivědě jabloneckého politického okresu z roku 1895.⁸⁵⁴ Thomas byl autorem populárně naučné biografie Valdštejna určené „dospívající mládeži a lidu v německých Čechách“ (*Deutschböhmen*), která vyšla již v roce 1888 a kterou můžeme považovat za projev již výše zmíněné snahy učitelů popularizovat historické osobnosti jako vzory.⁸⁵⁵ Vévodství frýdlantské líčil jako kvetoucí zemi („blühendes Land“). Zmínil pozvednutí chovu dobytka a koní i hospodářské inovace - pokusy s pěstováním vína a moruší. Řemeslníci vyráběli výstroj pro armádu a ze stejného důvodu byla rovněž zvýšena produkce potravin. Dále Thomas uvedl jako pozitiva zakládání klášterů, privilegia pro města a pozvednutí měšťanského stavu, což jsou aspekty, které by zjevně antiklerikální Hallwich vedle sebe jistě nepoložil.⁸⁵⁶

Národovecký obraz Albrechta z Valdštejna je obsažen v textu Wilhelma Wostryho. V nové vlastivědné řadě mu byl věnován celý jeden sešit.⁸⁵⁷ Jednalo se sice o historické pojednání, doprovázela ho ale vedle dobových vyobrazení a snímků valdštejnských staveb zpodobnění vévody od soudobých umělců. K nim patřil pomník Albrechta z Valdštejna od Heinricha Karla Scholze (1880–1937), sochaře, jenž působil ve Vídni, ale narodil se v Luhu (Mildenau) nedaleko Frýdlantu.

⁸⁵³ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 174–175.

⁸⁵⁴ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 41.

⁸⁵⁵ F. THOMAS, *Wallenstein, Herzog von Friedland. Ein Büchlein für reifere Jugend und das Volk in Deutschböhmen*, Reichenberg 1888.

⁸⁵⁶ „Es wurden Musterwirtschaften zur Hebung der Viehzucht eingerichtet, Versuche mit dem Weinbaue und der Anpflanzung von Maulbeerbäumer gemacht, Pferde aus Italien, dem Morgenlande und Mecklenburg herbeigeschafft; die Tuchmacher, Leinweber, Schneider und Schuhmacher hatten für die Bekleidung der kaiserlichen Armee zu sorgen, die Hammerwerke sämtliche Eisen für die Reiterei, sowie die Kugeln für das schwere Geschütz zu liefern, tausende Centner Lunte mussten verfertigt und hunderttausende von Centnern Getreide, Mehl und Brot geliefert werden. In einigen Städten wurden Kloster errichtet, acht Städte (darunter Reichenberg, Friedland, Aicha und Turnau) erhielten wichtige "Begnadungsbriefe", und die Bürger derselben wurden zu "einem freien Landstande" erhoben.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 42.

⁸⁵⁷ W. WOSTRY, *Der Herzog von Friedland, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, Friedland 1938.

Pomník byl odhalen v roce 1934 ve Frýdlantu.⁸⁵⁸ Dále to byly dvě práce libereckého sochaře narozeného v Ratibořicích, Karla Kolaczeka (1898–1959): Valdštejnův náhrobek z kostela svaté Anny v Mnichově Hradišti a reliéf z Valdštejnské lékárny (Wallensteinapotheke) ve Frýdlantu. Důraz byl tedy kladen na současný, aktuální obraz historické osobnosti, resp. na její odkaz dnešku, tj. aktualizovanou kulturu vzpomínání.

Wostryho Wallenstein je muž, který se sice narodil v Čechách, v české utrakvistické šlechtické rodině, ale byl ovlivněn německou protestantskou výchovou a záhy vstoupil do císařských vojenských služeb. Jeho životní osudy považoval Wostry za zcela obvyklé, odpovídající geografickému prostoru a době. Jako výjimečné hodnotil pouze dvanáctileté období panství, knížectví a posléze vévodství Frýdlantského. Právě tento odkaz zůstal živý v paměti následujících generací.⁸⁵⁹ Wostry popsal, jak Valdštejn z majetku poražených protivníků císaře Ferdinanda II. v roce 1622 vytvořil postupně autonomní území. V roce 1625 dosáhl povýšení na knížectví, o dva roky později na vévodství. Jako celek bylo vyňato ze zemských desk a tvořilo de facto samosprávný celek. Tento text, který vyšel v roce 1938, charakterizoval Frýdlantské vévodství jako šťastnou zemi (terra felix), což byl přívlastek, který valdštejnská území získala již za jeho života, neboť byla osvobozena od daní a kvartýrování. Je evidentní, že se v roce 1938 jednalo o historickou reminiscenci pro české Němce, velmi přitažlivou díky naději, že bude její obdoba v brzké době znovu nastolena.

Prvky demokratismu, o nichž se zmiňoval Hallwich, Wostry ve valdštejnském stavovském zřízení neviděl. Valdštejnovu vládu charakterizoval jako

⁸⁵⁸ Socha se stala součástí kompozice kašny z roku 1914. Kašna byla po válce již nefunkční. V roce 1947 byla socha z kašny odstraněna a určena do sběru. Koupil ji vedoucí muzea ve Frýdlantu a umístil v expozici. Později stála na dolním nádvoří zámku. V roce 2007 prošla restaurováním a stála pak na nádvoří frýdlantské radnice. Od roku 2011 je v kombinaci s moderní kašnou znovu součástí frýdlantského náměstí.

⁸⁵⁹ „Diese zwölf Jahre sind es, mit denen Wallenstein vor allem im Gedächtnis der Nachwelt lebt.“ W. WOSTRY, Der Herzog von Friedland, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, s. 180.

absolutistickou.⁸⁶⁰ Obdivoval zejména propracovanost a efektivitu správy valdštejnského dominia.⁸⁶¹

Wostry spatřoval v tomto systému předstupeň osvícenského absolutismu a věnil Valdštejna do vývojové linie, která spojovala autoritativní vládu s racionalismem a efektivním hospodářstvím v duchu osvícenské a moderní byrokracie.⁸⁶² V propojení správy a hospodářství spatřoval znaky merkantilismu, preferujícího po správní stránce uzavřená a z hospodářského hlediska soběstačná území.⁸⁶³ Vylíčení Valdštejna jako hospodáře a správce autonomního území bylo pro drtivou většinu vlastivědců nejpodstatnější součástí jeho biografie. U Wostryho se tento obraz nejzřetelněji propojil s aktuální situací. Území Vévodství frýdlantského v mnohém

⁸⁶⁰ „Es war dabei an Landtage gedacht, zu denen die Vertreter der drei Stände einberufen werden und zu Jitschin, in dem dazu deputierten Hause, gehorsamlich erscheinen sollten, um die Landtagspropositionen anzugehören, zu beratschlagen und zu votieren, „wie denn bei solchen Consultationen ein jeder Stand sein Kollegial-Votum haben soll.“ Also ein Parlament? Ach nein! Auf das Ausschreiben des Landesherrn hin gehorsamlich erscheinen, seine Propositionen, d. h. seine Foederungen anhören and votieren, d. h. ebenso gehorsamlich zur Kenntnis nehmen und pünktlich zu erfüllen, das war die ihnen zuge dachte Aufgabe. Es war ein Landtag, nicht einmal nach Muster der verneuer ten Landesordnung; es war ja überhaupt nur ein geplanter Landtag, waren nur für die Zukunft versprochene Landesversammlungen; auch wenn sie zustande gekommen wären, hätte nur ein einziger Wille gegolten und gelten dürfen: der Wallensteins. Denn seine Staatsauffassung war durchaus absolutistische.“ W. WOSTRY, Der Herzog von Friedland, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, III. Die Geschichte des Friedländischen, s. 186.

⁸⁶¹ „Bleib auch die Verfassung ein Entwurf, umso mehr wurde die Verwaltung ausgebaut. Sitz der wallensteinschen Regierung war Jitschin. Hier am tete als Vertreter des Fürsten, als Haupt der Regierung sein Landeshauptmann, hier war die fürstliche Kanzlei mit einem Kanzler an der Spitze, hier war die Kammer, die Zentraleinkaufs-, Verwaltungs- und Verrechnungsstelle der Ein- und Ausgaben des Fürstentums; auch sie war gleich der Regierung eine Kollegialbehörde mit einem Kammerpräsidenten und mehreren Räte; in der Kanzlei und in der Kammer dienten Sakretäre, Konzipisten, Registratoren, Buchhalter, Ingrossisten usw. Auf den einzelnen Herrschaften und Gütern vertrat jeweils der Oberhauptmann, bzw. der Hauptmann die Obrigkeit und nahm mit seinen Untergebenen die fürstlichen Interessen war. Es ist das Urteil eines Feindes Wallensteins, der in einer Denkschrift an den Kaiser, „Typus modernus bohemicus“ benannt (der sogenannten Wolkensteinschen Relation), die Ordnung der Jitschiner Kameralien in Wirtschaft wie in Geldsachen bewundernd anerkennen muß. Die Beamten seien gut und sicher bezahlt, wodurch „Corruptelen“ vermieden werden; bei solch guter Administration müsse stündlich viel Geld einkommen. „Es ist unglaublich, was bei obbmelder Kammer praktiziert und wie subtile Grifflein und Vorschlag erfunden werden, diesen fürstliche statum täglich zu aggrandieren; denn die nutzbaren Vorschläg werden überaus reichlich remuneriert.“ Es sei kein wunder, daß der junge Staat sich in so kurzer Zeit so formidabel und blühend fundiere.“ Tamtéž, s. 186–187.

⁸⁶² „Und doch: Wallensteins Staat ist nicht mehr die Fürstenstaat alten Stils. Schon kündigt sich in ihm eine Auffassung an, die die Zusammenhänge zwischen Staatverwaltung und Staatswirtschaft besser erfaßt, welche auch die Aufgaben des Staates den Untertanen gegenüber besser erkennt – in manchen Zügen scheinen Gedanken des Wohlfahrtsstaates aus der Zeit des aufgeklärten Despotismus des 18. Jahrhunderts vorweggenommen, Gedanken, die bei Wallenstein nicht zu erst enmale begegnen, wohl aber bei ihm in ganz eigenartigen Weise verwirkt erscheinen. Das Verständnis für den Zusammenhang zwischen Volkswohl fahrt, staatlicher Volkswirtschaft und fiskalischem Interesse, wie es die spätere Entwicklung kennzeichnet, wird schon bei ihm sichtbar.“ Tamtéž, s. 188.

⁸⁶³ „Es klingt hier die Note an, die Wallensteins Verwaltungspraxis den stärksten Ton trägt: das wirtschaftliche Moment. Hier ist er Meister. Man hat ihn als Merkantilisten geschildert. Es mag bestritten sein, ob diese Bezeichnung zutrifft; aber die Art, wie er in seinem Fürstentum Volks- mit Staats- (Territorial-) Wirtschaft in Verbindung setzt, erinnert in vielem an das spätere Zeitalter der Wirtschaftspolitik des Merkantilismus. Wenn man den Merkantilismus erklärt hat als die umfassende Zusammenfassung von wirtschaftlichen Maßregeln, die sich in kleinen Kreisen längst bewährt hatten, dann kann man bei Wallensteins Wirtschaftspraxis solche Maßregeln feststellen. Die Lehre von des aktiven Handelsbilanz konnte ihm natürlich noch nicht bekannt sein, aber daß man im Lande erzeugen solle, was man hier erzeugen könne, „auf daß das Geld daselbst bleibe“, das hat er gewußt und darnach hat er gehandelt.“ Tamtéž, s. 191.

korespondovalo s územními nároky sudetských Němců, na což poukazovala také
připojená mapa.

6. Pokrok (Modernita)

Dlouhé 19. století je obdobím charakterizovaným modernizačními procesy. Dnes ho nahlížíme jako dobu, kdy se zrodily základy naší moderní současnosti a kořen zde mají všechny jevy a problémy, které dnes považujeme za určující počínaje budováním demokracie, uspořádání a stabilizace kompetencí státu a práv jednotlivce, sociální systém, nacionalizaci a její důsledky, až po problematiku životního prostředí. Modernita, jako výsledný stav modernizace, však nikdy nebyla a dosud není zcela definitivní.⁸⁶⁴ Formulování vztahu skupiny k modernitě je srovnatelně významné jako společný historický příběh a úzce s ním souvisí.

Pokrok jako klíčový pojem má dlouhou historii a vývoj.⁸⁶⁵ Pro Němce z českých zemí byl charakteristický obdiv k osvícenství jako základu občanské společnosti, liberálních hodnot, osobní svobody, ochrany majetku, racionální organizace. Z předchozí kapitoly vyplývá, že modernita byla vnímána jako pozitivum, jako kontrast ke starým „temným“ časům. Usilování o pokrok, se všemi pozitivy i negativy, ovládalo jejich společenské i politické úvahy ještě na počátku 20. století. Změna přišla po první světové válce, která vyvolala atmosféru deziluze. Původní charakteristika Němců z českých zemí jako skupiny schopné vyrovnat se s nepříznivým prostředím i událostmi díky kultuře, podnikavosti a kreativitě se přesunula k představě o prasile vycházející z přírody, půdy a krve. Nastal postupný obrat od původní osvícenské racionality, v níž je jednotlivec aktivním tvůrcem k fatalismu osudového společenství.

Také ve vlastivědné tradici můžeme sledovat proměnu v konstelaci vnímání pokroku. Minulost se stala zdrojem příkladů, exempl. Byly v ní vyhledávány a zdůrazňovány události a osobnosti, jimž byla v rámci výkladu dána nálepka progresivnosti. Na základech těchto zárodků modernity stála vlastivědci popisovaná současnost. Se sílícím nacionalismem sílil také apel k vědomému a organizovanému vytváření budoucnosti. Ta byla spojována jednak s technickým a hospodářským pokrokem, jednak také s pokrokem kulturním. Postupně se ale kulturní, civilizační pokrok, odrážející se zejména v rozvoji společenských, politických a správních institucí, spojených především s městským prostředím, proměnil v konzervativní adorování tradic spojených s lidovým prostředím.

⁸⁶⁴ M. HAVELKA, Modernizace, in: L. STORCHOVÁ a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 258.

⁸⁶⁵ B. LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*. Dějiny jedné evropské ideje, Praha 2009.

V následující kapitole se budu zabývat nejen tím, jak autoři vlastivěd zobrazovali svou moderní současnost, co na ní oceňovali, a co naopak kritizovali; ale také proměnami, jimiž tyto náhledy prošly a příčinami těchto proměn. Již v předchozí kapitole věnované historii se ukázala snaha mnohých autorů aktualizovat minulost; zdůraznit progresivní prvky a jejich význam pro současného čtenáře.

Rozčlenění kapitoly sleduje dvojí aspekt modernizace, jež lze vysledovat i v samotných vlastivědných pracích. První část je věnována „vnějším“ modernizačním znakům, tedy takovým projevům modernizace, které se odrazily zejména na prostředí, v němž obyvatelstvo regionu žilo. Především se jedná o proměnu podoby sídel – urbanizaci, a proces růstu průmyslové výroby – industrializaci. Neméně se ale modernizace dotkla společenských struktur. Tématem druhé části je tak hlavně utváření občanské společnosti. Politické ambice českých Němců se odrazily zejména v kladení důrazu na samosprávu. Neoddělitelnou součástí modernizačních procesů je také nacionalizace, která se v jednotlivých částech regionu horního Ponisí projevovala s odlišnou intenzitou. Podobně jako vzory historických osobností fungovaly ve vlastivědách i biografie současníků. Jím je věnován závěr této kapitoly.

Chronologický předěl mezi kapitolami Minulost (Historie) a Pokrok (Modernita) tvoří pro většinu sledovaných vlastivědných prací doba osvícenství. Výjimkou je dílo Johanna Carla Rohna, kde je konstelace vztahu historie a modernity zcela odlišná, neboť vzniklo před tímto obdobím. Máme-li v jeho kronice vydané v roce 1763, jejímž autorem je duchovní, určit modernizační předěl, bude jím nepochybně rekatolizace. Jde však o mezník specifický, neboť představoval především návrat k původním pořádkům, což Rohn považoval jednoznačně za pozitivní a shodoval se v tom se svým vzorem Bohuslavem Balbínem. Stejně jako on například vyzdvihl působení Kaspara Hildebranda, jezuitu, libereckého faráře, který se v polovině 17. století o završení rekatolizace v regionu snažil.

Události 18. století, které byly pro Rohna současnými, líčil samozřejmě podrobněji než události starší. Prožitek současníka se ale projevil spíše v zasazení do širšího rámce. Detailnější informace jsou dány také větším počtem a širší dochovanými pramenů. Citelně zasáhly do dění v regionu v tomto období Slezské války. Pruské jednotky opakovaně prošly přes Frýdlantsko a Liberecko, aby vnikly tudy do

vnitrozemí. Válečné útrapy, nucené zásobování obou vojsk a po nich následující nemoci jen posilovaly nárůst barokní zbožnosti. V dubnu roku 1757 došlo v bezprostřední blízkosti Liberce k vojenskému střetu známému jako bitva u Liberce. Popis tehdejších událostí a plánek bitvy zařadil Rohn do své práce dodatečně.

Rukopis kroniky dokončil již v roce 1753. K vydání však došlo až o deset let později. Mezitím se obehrála nejen zmíněná bitva u Liberce, ale ve stejném roce náhle zemřel i majitel panství Filip Josef Gallas. Panství přešlo do rukou rodu Clamů, který také připojil jméno předchozích majitelů ke svému. I v tomto ohledu začala pro region nová éra a Rohn tedy ještě připojil pojednání o původu a významných představitelích rodu Clamů.⁸⁶⁶

Dílo Carla Josepha Czoerniga je ve svém přístupu k modernitě zcela jiné než Rohnovo. Popis jejich projevů je zde ústředním tématem, neboť Czoernig se snažil nalézt a definovat právě ty faktory, které vedly k hospodářské prosperitě regionu. Také z metodologického hlediska je Czoernigova práce moderní. Podstatnou součástí je statistika. Podrobná charakteristika aktuálního stavu, exaktní a kvantifikovaná. Téma modernizace a pokroku se objevuje v první části Coernigova topograficko-historicko-statistického popisu (*Topographie*), kde je popsán především rozvoj města, ve třetím, stěžejním oddíle věnovaném rozvoji výroby (*Gewerbskunde*) a rovněž v poslední části, v níž si všiml především společenských a sociálních poměrů (*Verhältnisse und Bewegung der Bevölkerung Reichenbergs während der letzten zehn Jahre 1818–1827*).

J. G. Herrmann a zejména Hermann Hallwich sepsali svá díla primárně jako historická pojednání. Nelze však přehlédnout, jak úzce se vztahovala právě k modernitě. V obou se objevil ve své době velmi oblíbený model konfrontace minulosti a současnosti – jindy a nyní (*sonst und jetzt*). S jeho pomocí se snažili čtenářům vyložit, na jakých historických základech vznikla a stála současná občanská společnost a zejména hospodářská prosperita regionu. Poslední čtvrtá kapitola páté knihy Hallwichových dějin Liberce je přímo nazvána *Sonst und Jetzt*.

⁸⁶⁶ Také v dedikaci v úvodu práce se samozřejmě již objevilo jméno aktuálního majitele panství Jana Kryštofa z Clamu. Nechybí však ani poděkování bývalé vrchnosti Filipu Josefovi hraběti Gallasovi za podporu a přístup k pramenům. M. SVOBODA, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky, in: J. RADIMSKÁ (ed.), *Knihy v proměnách času. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, s. 259.

Klíčovým pojmem této „nejmladší kapitoly kulturních dějin libereckého průmyslového okrsku“ je změna - pokrok a právě Liberecko je podle Hallwicha jednou z oblastí monarchie, kde jsou vnitřní i vnější změny posledních desetiletí zvláště patrné.⁸⁶⁷

Aktualizace v rámci regionálních dějin se objevovaly zejména u hospodářských témat. Neméně často bylo ale současnými očima nahlíženo také středověké soudnictví a charakteristický je tento přístup i v případě líčení sporu vrchnosti s poddanskými městy o privilegia či s poddanými o robotní povinnosti. Obojí obvykle obsahovalo zřetelné odkazy k rozvoji občanských prvků v minulosti. Regionální historikové vytvořili zdůrazňováním progresivních faktorů a mapováním jejich vývoje poměrně pestrou škálu stereotypních obrazů. Ty byly ve své konkrétní podobě vázány na region, avšak v jejich základ byl pod vlivem akademické historiografie vztahován k německé kultuře obecně. Regionální příklady tak potvrzovaly obecnější charakteristiky.

Mezi vlastivědně historickými díly týkajícími se jednotlivých částí sledovaného regionu je z hlediska vnímání modernity patrný rozdíl. Autoři prací věnovaných Frýdlantsku, Julius Helbig a z velké části i Anton Franz Ressel jsou téměř výlučně zaměřeni na minulost. Chybí zde konfrontace se současností, která také po hospodářské stránce nebyla ve srovnání se sousedním Libereckem a Jabloneckem zvlášť příznivá. Region Frýdlantska hospodářsky zaostával. Trpěl svou odlehlou polohou a problematickým připojením ke vznikající dopravní, zejména železniční síti.

Z hlediska modernity je velmi zajímavá hlavně vlastivědná produkce Jablonecka, kde starší historická tradice vlastně chyběla. Jeho rozvoj byl spojen s modernizačními procesy dlouhého 19. století a zejména Adolf Benda je ve své práci bezprostředně zachytil. Jestliže již Czoernig srovnával Liberecko s anglickými průmyslovými aglomeracemi a Ressel ho nazval českým Manchestrem (Manchester von Böhmen), Jablonecko překřtil Benda na rakouskou Kalifornii.

Systematické učitelské vlastivědy byly primárně zachycením současného stavu. Vracely se tak v tomto smyslu k Czoernigovu exaktnímu způsobu popisu, včetně

⁸⁶⁷ „Es giebt in Oesterreich nur wenige Districte, die in dem relativ nur kurzen Zeitraume zweier Menschenalter nach Innen und wie nach Außen so merkliche Veränderungen erfahren haben, so eigenthümliche, im großen Ganzen günstige Veränderungen, wie der Reichenberger Industriebezirk während der jüngsten Periode seiner Culturgeschichte.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 497.

prvků statistiky. Často zde nalezneme různé tabulky vypovídající o kvantitě některého jevu v průběhu času. V případě Jablonecké vlastivědy došlo ve vztahu k modernitě k zajímavé situaci, když bylo první vydání z roku 1894 kritizováno z řad hospodářských činitelů a podnikatelů pro svou neaktuálnost. Zvláště kapitoly týkající se industrializace byly pro druhé vydání, které vyšlo o rok později, významně přepracovány.

Specifickým příkladem přístupu k modernitě jsou monografie měst z řady *Samosprávných sborů* vydané v případě Jablonce a Liberce před první třetinou 20. století. Jsou odrazem politické argumentace pomocí samosprávné tradice a jejich úspěchů. Nezaměřují se ovšem, jak by se dalo i podle podtitulu předpokládat, primárně na principy samosprávy, ale spíše na komunální vybavenost. Pro jejich téměř výhradní orientaci na modernitu je příznačné, že vznikly díly věnované Liberci a Jablonci, nikoli však Frýdlantu. Monografie měst jsou pokusem využít starší liberální *topoi*, v němž byl hlavním hrdinou měšťan – občan.⁸⁶⁸ Projevil se zde výrazně také model, kdy jsou statistická data podávána jako podpora nacionálních nároků, podobně jako ve statistické práci Heinricha Rauchberga z roku 1905.⁸⁶⁹

Hospodářský kultivační výkon byl dlouhodobě užíván jako zdůvodnění nároku na daná území. V nových vlastivědných řadách je však pozornost přesunuta od modernizačních a kultivačních výkonů spojených s dlouhým 19. stoletím k nejstarším počátkům osídlení. Pozitivum již není spatřováno ve schopnosti inovace, které si cenili liberálové, ale ve schopnosti přetrvat, v prastarých tradicích lidu srostlého se zemí. Nové vlastivědné řady pracovaly již s národoveckým (völkisch) konceptem směřovaným k lidové kultuře, který se s modernitou se do značné míry mýjel. Podrobné exaktní líčení výkonů a úspěchů hospodářské a kulturní oblasti nahradily texty pojednávající o bytostné spjatosti s krajem předků.

⁸⁶⁸ „Do jisté míry vymezili tito historikové základní *topoi* pozdější německé historiografie v českých zemích: v liberálním přesvědčení spočívající důraz na „výkony“ (politické, hospodářské, kulturní) německých obyvatel českých zemí a s tím související zájem o středověkou německou kolonizaci českých zemí; jejím „hlavním hrdinou“ se stal německý měšťan jako zosobnění liberálních představ o historickém pokroku.“ O. KONRÁD, *Dějepisectví, Germanistika a slavistika*, s. 103-104.

⁸⁶⁹ H. RAUCHBERG, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*.

6. 1. Modernizace prostředí

Modernizace výrazně proměnila vzhled regionu. Sídla se ubanizovala. Zvláště na Liberecku a Jablonecku mají v důsledku rané industrializace i menší obce městský charakter. Vznikala také síť komunikací. Vedle silnic začala být proto poměrně záhy budována také železniční síť. Spojení s blízkým okolím, ale především se vzdálenějšími odbytími byla pro zdejší průmysl nutností. Postupem času se projevovaly mnohé problémy, které industrializaci provázely a byly nacházeny stále nové prostředky k jejich překonávání.

6. 1. 1. Urbanizace, městská infrastruktura

Již pro nejstarší autor zkoumané regionální vlastivědné tradice Johann Carl Rohn postihl na počátku druhé půle 18. století proměnu zdejších městských center, Frýdlantu a Liberce.⁸⁷⁰ Obě města měla již dlážděné ulice. Významnými stavbami byly pro Rohna především kostely a rovněž vrchnostenská sídla. U frýdlantského zámku Rohn zdůrazňoval vedle správní jeho obrannou funkci. Frýdlant byl obehán hradbami. Naproti tomu Liberec žádné hradby neměl a nic nebránilo jeho růstu. Byl však již tehdy větším a významnějším centrem než Frýdlant.⁸⁷¹

Počty domů, charakter zástavby a dlážděné ulice byly ještě podstatnějším ukazatelem pro C. J. Czoerniga, neboť se jednalo o objektivně zjiřitelné, kvantifikovatelné znaky. Liberec čítal na konci dvacátých let 19. století 1370 domů, obvykle dvoupatrových, z nichž mnohé byly opravdu výstavné.⁸⁷² Oproti tomu Jablonec ve stejném období nedosahoval ani polovičního počtu domů a jeho výstavba byla značně nepravidelná.⁸⁷³ Vzorem urbanizovanosti mu byla liberecká čtvrť Kristiánov (Cristianstadt), založená v roce 1787 majitelem panství Kristiánem Filipem hrabětem Clam Gallasem. Styl zástavby zde již tehdy určoval jednotný

⁸⁷⁰ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 1-13.

⁸⁷¹ „Reichenberg ist merklich grösser, als Friedlant, doch nicht geschlossen, es zehlet bis 800 Häuser, der Ring und die Gassen seyde gepflastert...“ Tamtéž, s. 12

⁸⁷² „Die Stadt enthält in einem Umfange von zwey Stunden 1 370 Häuser, aus denen die meisten von Stein, mehrere aber pallastähnlich aufgeführt sind; sie bestehen in der Regel aus zwey Stockwerken...“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 14.

⁸⁷³ „Gablonz enthält 512 Häuser, die, meistens ohne Plan, von Wiesen und Gärten umgeben, in dem Thale längs der Neiße hin gebaut sind; nur in den neueren Bauten wird eine durch die Abschüssigkeit des Ortes sehr erschwerte Regelmäßigkeit beobachtet.“ Tamtéž, s. 202.

urbanizační plán.⁸⁷⁴ Dodnes je tento projekt oceňován architekty jako klasicistní protozahrádní město, které mělo tvořit reprezentativní kulisu příjezdové komunikace k areálu libereckého zámku.⁸⁷⁵

Czoernig město popisoval jako funkční hospodářský a sociální mechanismus. Úvodní část jeho práce (*Topographie*), obsahuje mimo jiné podrobný popis komunální vybavenosti, regionální správy a samosprávy, vzdělávacích a zdravotních institucí, protipožárních opatření, dopravy, pohostinství, trhů, a také stavu obecní pokladny.⁸⁷⁶

Vymožeností tehdejšího Liberce bylo dláždění a osvětlení ulic a také vodovod.⁸⁷⁷ Samostatnou kapitolku věnoval Czoernig ochraně před ohněm, když ji předtím při popisu místní zástavby zmínil nejen kamenné domy, ale i moderní střešní krytinu. Převažovala břidlice, pálené střešní tašky a měď. Šindelové střechy byly jen na nejstarších budovách. Do ochrany před ohněm zahrnul protipožární řád, městskou komisi, městem pořízené a na vhodných místech uskladněné hasící prostředky, a privátní zařízení v jednotlivých domech a továrnách, a také pojišťovnictví.⁸⁷⁸

Růst města analyzoval Czoernig z hlediska statistických dat. Podrobně se věnoval stoupajícímu počtu obyvatel v letech 1818-1827. Jeho rozbor zahrnoval přirozený přírůstek a úbytek, ale také nárůst přistěhovalectví. Množství lidí přicházelo do Liberce za prací díky rozvíjejícímu se průmyslu. Zjistil tak, že ve sledovaném desetiletí se počet obyvatel zdvojnásobil.⁸⁷⁹ Czoernig v této souvislosti okrajově

⁸⁷⁴ CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend*, Wien 1829, s. 14-15.

⁸⁷⁵ Ve druhé polovině 19. století rozpracoval ideál zahrádního města anglický architekt Ebenezer Howard. P. OTTLOVÁ, *Kristiánov (Liberec V) - vznik zahrádního města na konci 18. století*, Bakalářská práce na Pedagogické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1999.

Více o urbanizačních faktorech o místě Liberce na mapách: J. ŠMÍDA, *Liberec na starých mapách*, in: V. UMLAUF (ed.), *Střed Liberce v proměnách staletí*, Liberec 2001, s. 75

⁸⁷⁶ Kapitoly zařazené v oddíle I. Topographie: 1. Höhe, Lage, Clima, Boden, 2. Allgemeiner Charakter des Gebiethes und seiner Bewohner, 3. Häuser, Bauart, 4. Politische Eintheilung, 5. Plätze, Gassen, Pflasterung, Beleuchtung, 6. Wasserleitungen, 7. Gottesdienstliche und andere bemerkenswerthe Gebäude, 8. Einwohner; Zahl, Religions- und National-Verschiedenheit, Sprache, 9. Seelsorge, 10. Landesfürstliche Behörden, 11. Ortsbehörden, 12. Politisches Verhältniß. Grundherr, 13. Unterrichtsanstalten, 14. Wohlthätigkeitsanstalten, 15. Sanitäts-Anstalten, 16. Anstalten gegen Beschädigung durch Feuer (a. Zur Verhütung und Löschung eines Brandes, b. Zur Vergütung des dadurch entstandenen Schadens), 17. Straßen, öffentliche und Privat-Fuhrwerke, 18. Gasthäuser, Wein-, Branntwein- und Bierschänken, 19. Jahr und Wochenmärkte, 20. Consumption, 21. Schöne Künste, Tonkunst, Mahlerey, 22. Öffentliche Unterhaltungsorte, 23. Schützencorps, 24. Städtisches Gemeindevermögen. C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*.

⁸⁷⁷ Tamtéž, s. 16 an

⁸⁷⁸ Tamtéž, s. 25-31.

⁸⁷⁹ Tamtéž, s. 114-121.

zmínil potřebu výstavby obytných domů, problém se mu ale nejevil nijak závažný.⁸⁸⁰ Skutečně palčivým se stal až koncem 19. století.

Liberec považoval za vzor prosperity a štěstí, které měly základ ve výrobní aktivitě jeho obyvatel.⁸⁸¹ Jeho uvažování se neslo v osvícenském duchu, jaký známe například z počínů nejvyššího purkrabího Karla Chotka.⁸⁸² Z rostoucí prosperity z místní řemeslné a průmyslové výroby vyplývaly Czoernigovi také hojnější možnosti měšťanstva a obecní správy k zakládání charitativních a společenských institucí. Díky prosperujícímu měšťanstvu mohla obecní správa podporovat zejména chudinskou péči a vzdělání, čímž zároveň ještě více posilovala schopnost obyvatelstva nacházet obživu.⁸⁸³ Péči o zdraví obyvatel a snížení úmrtnosti považoval totiž Czoernig také za jeden z nejdůležitějších úkolů státu.⁸⁸⁴

⁸⁸⁰ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 197.

⁸⁸¹ „Aus den vorstehenden Andeutungen ergibt sich, welchen großen und wichtigen Einfluß die Beschäftigungsweise auf die Gestaltung aller Lebensverhältnisse ausübt, und wie mit dem Aufschwunge und der Verbreitung der Industrie das Daseyn des Einzelnen wie der Gesammtheit an Dauer, Gesundheit, Behaglichkeit, Wohlstand und Lebensgenuß gewinnt. Die erste Wirkung der erhöhten Betriebsamkeit war die Vermehrung und bessere Vertheilung des Wohlstandes; Bequemlichkeit und Lebensgenuß folgten. Dem zunächst entwickelte sich eine allgemeinere Bildung, welche wieder das Bedürfniß gemeinnütziger Anstalten fühlbar machte. Diese werden abermals den wohlthätigsten Einfluß auf den ganzen gesellschaftlichen Zustand der Einwohner äußern, und es bleibt den Nachkommen des jetzigen Geschlechtes überlassen, die reifen und herrlichen Früchte der eifrigen Bemühung und des edlen Strebens der Gegenwart zu ernten. Mögen sie dann das Grab ihrer Väter segnen, und in dankbarem Bewußtseyn, mit gleicher Gesinnung für die Verwirklichung aller edlen Menschenzwecke thätig seyn. Reichenberg wird sodann seinen Rang unter den Städten des Vaterlandes behaupten, und an Sitte, Wohlstand und Glück den andern stets zum Muster dienen.“ Tamtéž, s. 197-198.

⁸⁸² E. LISÁ (ed. M. SEKYRKOVÁ), *Karel hrabě Chotek, Nejvyšší purkrabí Království českého*, Praha 2009.

⁸⁸³ „Die Sorge für die Armen und für die Erziehung und den Unterricht der Jugend war stets der wichtigste und zum Theil schwierigste Gegenstand der Gemeindeverwaltung. Beyde haben das Recht, Ersatz und Ausbildung desjenigen, was ihnen die Natur bereits entzog, oder noch nicht entwickelte, die Arbeitsfähigkeit, anzusprechen. Daß die Zustandebringung dieser dem Bedürfnisse des gegenwärtigen Zeitalters entsprechenden Einrichtung der neuesten Zeit vorbehalten blieb, legt ein erfreuendes Zeugniß von dem jetzigen Grade der Bildung und Einsicht der Bewohner, im Vergleiche zur frühern Zeit ab, und machte zugleich eine vollkommene Beschaffenheit jener Anstalt möglich. Wenn vorerst der Erfolg des Armeninstitutes in seiner neuen Einrichtung dem vortrefflich angelegten Plane entsprochen haben wird, woran nicht zu zweifeln ist, dann dürfte es allen ähnlichen Instituten zum Muster dienen, nur müßte dann auch die Grundbedingung, eine zum Beytrage eben so bereitwillige, als fähige Bürgerschaft, nicht vermißt werden.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 175-176

⁸⁸⁴ „Das Gesetz der Sterblichkeit zu erforschen, ist für den Statistiker eine der wichtigsten und zugleich interessantesten Aufgaben; er erhält dadurch nicht nur die deutlichsten Aufschlüsse über die Dauer und Beschaffenheit des Lebens, sondern er sieht auch seine Bemühung auf das reichlichste durch die Aussicht belohnt, auf die Wohlfahrt seiner Mitbürger förderlich einzuwirken, indem er die Ursachen aufdeckt, welche eine nachtheilige Wirkung auf die Bildung jenes Gesetzes ausüben, und die Mittel an die Hand gibt ihren Einfluß zu beseitigen. Die Umstände, welche ein günstiges Verhältniß der Sterblichkeit herbeyführen, sind so innig mit allen Maßregeln, die auf Beförderung des Wohlstandes und des Glückes der Bürger abzielen, verbunden, daß der Staat, welcher eben dadurch die größte Macht über das Leben und die Gesundheit der Einzelnen, wie der Völker ausübt, die Herbeyführung einer Verminderung der Sterblichkeit mit Recht als eines seiner Hauptaugenmerke betrachtet. Aber auch dem Einzelnen ist durch Zerstreung des Vorurtheils und Beförderung wahrer Aufklärung eine große Gewalt auf Verbesserung der Existenz seiner Mitbürger eingeräumt.“ Tamtéž, s. 187-188.

V dílech autorů prvních desetiletí 2. poloviny 19. století zůstal urbanistický rozvoji měst stranou pozornosti. V souvislosti s hospodářským rozvojem a počátky průmyslové výroby, která byla jejich hlavním tématem, věnoval ale zejména Hermann Hallwich značnou pozornost hospodářským krizím, například v období slezských nebo napoleonských válek. Sledoval reakce na tzv. hladová léta (Hungerjahre), opatření, která na jejich zmírnění podnikaly státní úřady, vrchnost, ale i obec samotná.⁸⁸⁵ Ve shodě s Czoernigem zdůrazňoval odpovědnost státu nejen při podpoře hospodářství, ale také při řešení sociálních problémů jeho obyvatel. Zároveň ale vlastivědci zdůrazňovali tradici svépomoci v komunální oblasti. Například Julius Helbig mezi své pramenné studie zařadil pojednání o *Vzájemném pojišťovacím spolku obcí frýdlantského okresu (Der gegenseitige Brandschadeversicherungs-Verein der Gemeinden des Bezirkes Friedland)* založeném v roce 1867 okresním zastupitelstvem.⁸⁸⁶

Učitelské okresní vlastivědy z přelomu století naopak tématu městské infrastruktury poskytovaly značný prostor. Lilieho jablonecká i Resselova liberecká, popisovaly urbanistické vymoženosti moderní doby a zvláště zlepšující se komunální vybavenost jako veřejné osvětlení, vodovod, komunikace a podobně velmi systematicky a podrobně přímo v textech věnovaných jednotlivým městům a obcím. V případě Liberce krátce před vydáním okresní vlastivědy vyšel spisek oslavující půlstoletí samosprávy, který se rovněž věnoval úspěchům v komunální oblasti.⁸⁸⁷

Důležitým tématem se stala péče o zdraví obyvatel, která se stala předmětem samostatných kapitol.⁸⁸⁸ Oblast zdravotnictví a vývoj organizace zdravotní péče ve druhé polovině 19. století je zajímavá z hlediska podílu centrálních a regionálních faktorů. Říšský sanitární zákon z roku 1870 vymezoval sanitární okrsky (Sanitätsbezirke), v jejichž čele stál c. k. okresní lékař. V regionech však významnou roli hrála okresní a místní samospráva. Také někteří velkopřemyslníci se snažili zajistit alespoň základní zdravotní péči pro své zaměstnance.

⁸⁸⁵ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, I. Halbband, s. 499 an.

⁸⁸⁶ J. HELBIG, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und Bezirk Friedland*, I. Band, s. 250 – 271.

⁸⁸⁷ *Reichenberg in der Zeit der Selbstverwaltung vom Jahre 1850 bis 1900. Ein geschichtlicher Rückblick und Vervaltungsbericht*, Reichenberg 1902.

⁸⁸⁸ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 145-158. (Autor kapitoly Josef Nitsche.); A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, I. Band, s. 587-623.

Zdravotnictví totiž bylo jednou z oblastí, kde se aktivity všech těchto složek dotýkaly.⁸⁸⁹

Autoři si již jasně uvědomovali, že jinak pozitivně vnímaný rozvoj průmyslu se negativně odrážel na zdravotním stavu obyvatelstva.⁸⁹⁰ V souvislosti se zdravotní situací dělníků v místním průmyslu citoval Josef Nitsch, autor příslušné kapitoly v Lilieho jablonecké vlastivědě kritickou studii Albína Bráfa o situaci v severočeském průmyslu.⁸⁹¹ Reprezentanty průmyslu ovšem autoři vlastivěd i nadále považovali za dobrodince, kteří se výrazně podílejí na zlepšování životních podmínek v regionu a uváděli příklady svázanosti obecních zájmů se zájmy průmyslu. Příkladem může být líčení vzniku liberecké nemocnice v Resselově vlastivědě, na jejímž vzniku se ve 40. letech 19. století spolu s vedením města podíleli i zástupci podnikatelů. V čele iniciativy za zřízení nemocnice v rozvíjejícím se průmyslovém městě, kde stoupal počet dělníků žijící a pracujících často v nevyhovujících podmínkách, stál od roku 1844 majitel strojírný a zároveň člen obecního výboru Andreas Herkner. Finance byly získávány formou subskribce a již v roce 1845 byla stavba zahájena. Otevření nemocnice proběhlo v dubnu roku 1848 a její provoz byl i nadále zajišťován z prostředků a darů poskytnutých místními měšťany a podnikateli. Z nich byl také vytvořen stočlenný výbor zastupovaný užším výborem o dvaceti členech. Vlastní provoz zajišťovalo ředitelství volené užším výborem a tvořené třemi direktory, pokladníkem a účetním. Jeho členy byli vedle pozdějšího prvního starosty Liberce, lékárníka Ludwiga Ehrlicha, i příslušníci dvou největších podnikatelských rodin Karl Herzig a Franz Florian Siegmund. Nemocnice nesla jméno arcivévodý Štěpána a její vybavení i kapacita byly v Čechách srovnatelné pouze s pražskými institucemi. Těsně před událostmi roku 1848 se zde tedy uskutečnil svépomocný veřejně propěšný podnik dokládající rostoucí sebevědomí libereckých měšťanských a

⁸⁸⁹ Studii o zdravotních poměrech v Liberci a okolí publikoval lékař Gusta Adolph Bonté již krátce po polovině 19. století. G. A. BONTÉ, *Erster Jahresbericht über die Wirksamkeit des Stephanshospitals zu Reichenberg nebst einer medicinisch-topographischen Skizze dieser Stadt*, Reichenberg 1852.

⁸⁹⁰ „Nicht nur das Klima, sondern auch die Erwerbsverhältnisse und die Beschäftigung der Bewohner bringen vielfache Beeinträchtigungen der Gesundheit mit sich.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 588.

⁸⁹¹ A. BRÁF, *Studien über Nordböhmisches Arbeiterverhältnisse*, Prag 1881.

podnikatelských vrstev. Do výhradní správy města byla nemocnice předána až v roce 1894.⁸⁹²

Obě vlastivědy zmiňovaly již bytovou nouzi (Wohnungsnoth) jako podstatný problém obou měst. Průmysl totiž rostl rychleji, než se města stačila rozrůstat. Ostatně problém byl akutní již na počátku 70. let 19. století, kdy vyšel stručný spisek věnovaný bytové otázce v Liberci z pera sekretáře průmyslového spolku (*Gewerbeverein*) Eduarda Tobische.⁸⁹³ Anton Franz Ressel citoval starostu Franze Bayera, který přiznával, že nedostatek bytů představoval pro Liberec velký problém. Do města přicházelo množství nových obyvatel a mnozí byli nuceni žít v nevyhovujících podmínkách.⁸⁹⁴

Uvádění počtu domů a obyvatel měst a jejich růst v průběhu času získalo tak postupně jiný rozměr, než dokumentování růstu města. Staly se indikátorem procesu, v němž se nyní už nikoli vrchnostenské, ale samosprávné orgány snažily čelit důsledkům modernizačních procesů. Obě vlastivědy zmiňují, že řešení bytové nouze se rovněž snažili napomáhat místní velkopřemyslníci výstavbou sídlišť pro své dělníky.

Klíčovým tématem se stal urbanismus v městských monografiích z přelomu 20. a 30. let 20. století. Nalezneme v nich veškerá témata počínaje bytovou výstavbou, přes budování sítí, školství, zdravotnictví až po zcela moderní problematiku rekreace. V monografii Liberce z roku 1929 byl do oddílu nazvaného *Das Werden der Stadt*, zařazen text o stavebním vývoji města (*Die Stadtbauliche Entwicklung Reichenbergs*) od architekta Karla Kerla.⁸⁹⁵ Ten po urbanistické stránce situaci mezi lety 1833 a 1900 rozhodně nechválil.⁸⁹⁶ Liberec na přelomu 19. a 20. století charakterizoval jako útvar s „tisícem ran“ a tělo bez uměleckého obsahu.⁸⁹⁷ Liberec

⁸⁹² A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 608an.

⁸⁹³ E. TOBISCH, *Die Wohnungsfrage in Bezug auf Reichenberg*, Reichenberg 1871.

⁸⁹⁴ „Die Wohnungsverhältnisse bilden einen dunklen Punkt Reichenbergs. Unsere Stadt teilt in dieser Beziehung das Schicksal der moderne Großstädte und Industrieorte. Das Zuströmen der Bevölkerung zu diesen Zentren hat die Nachfrage nach den Wohnungen gesteigert und die Bautätigkeit mit der Vermehrung der Einwohnerzahl nicht gleichen Schritt hielt, die Mietpreise in die Höhe getrieben und die Ausnützung ganz unzumutbarer Räume zu menschlichen Wohnungen gefördert, so das ein erheblicher Teil in Wohnungen lebt, welche als durchaus unzureichend bezeichnet werden müssen.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 589

⁸⁹⁵ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 58-67.

⁸⁹⁶ Územní rozvoj města, nové čtvrti, houstnoucí výstavba srovnání plánů z roku 1833 a 1927. Tamtéž, s. 60 a 61.

⁸⁹⁷ „Reichenberg war von 1833 ein harmonisches Ganzes, das sich durch Jahrhunderte hindurch „von einer Schönheit in eine neue Schönheit entwickelt hatte“, das Reichenberg von 1900 aber ein Gebilde „mit tausend

v tomto období nepřetržitě rostl. Tento růst byl však diktován pouze potřebami průmyslu. Na jedné straně stálo staré centrum, na druhé pak nová stavby: nádraží, obchody a průmyslové podniky, které začaly nevyhnutelně „požírat“ starou zástavbu. Rychlá, ambiciózní a bezhlavá výstavba tohoto období využívající vnějších znaků historických stylů s důrazem na reprezentativnost se podle Kerla negativně projevila v urbanistické situaci města.⁸⁹⁸ Považoval za pozitivní, že si Liberec zachoval přirozené centrum definované budovou nové radnice, divadla a pošty.⁸⁹⁹ Na druhé straně ale vnímal i problém sbíhání komunikací do centra, který bude vzhledem k rostoucímu automobilismu třeba řešit. Poukazoval proto na význam radiálních ulic, které by umožňovaly spojení mezi okrajovými částmi, aniž by bylo nutné projíždět středem města. V souvislosti s výstavbou nových sídlišť v okrajových částech vyzdvihoval význam zeleně a také sportovišť. Zdůrazňoval nutnost regulace nové výstavby a kritizoval přetrvávající liberální přístup. Domníval se, že se situace v Liberci zlepší teprve tehdy, až výstavba ve městě přestane být vnímána jako soukromá záležitost, a bude při ní brán zřetel v první řadě na obecný prospěch.⁹⁰⁰

Jednalo se o signifikantní změnu postojů. Živelný růst liberální ery byl podroben kritice a do popředí zájmu se dostal prospěch celku a sociální otázka.⁹⁰¹ Jedním z nejpodstatnějších témat zůstávala výstavba bytů, s jejichž nedostatkem se Liberec potýkal již ve druhé polovině 19. století. Po Světové válce se pak problémy v této oblasti ještě více vyostřily. Hlavním důvody spatřoval Kerl ve stoupající

Wunden“, ein Körper ohne künstlerischen Gehalt. Es iont nicht notwendig, das Bild der Stadt zu schildern. Es wäre schwer, keine Satire zu schreiben.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 58.

⁸⁹⁸ „An Stelle des alten Guten tracht vielfach das neue Schlechte. Der Begriff Stadtbaukunst als Raumkunst war verloren gegangen. Man schuf nud Häuser und keine Räume. Jeder Wolfe glänzen, den Nachbarn übertonen. Gotik, Renaissance und Barock, nud in den Einzelformen ersaßt, nicht abar in ihrem Geiste, waren die Ausdruckmittel, deren sich die Bauenden bedienten. So war das Reichenberg vom Jahre 1900 und ist es auch heute noch in seinem Kerne.“ Tamtéž, s. 59.

⁸⁹⁹ Poznámel, že podoba radnice, sídla samosprávy, podobně jako ještě v 18. století vrchnostenské sídlo – zámek, ovlivňuje stavební styl okolí. Odráží se v tom podle něho změna sociálních poměrů ve městě. Nikoli však pozitivně. Zatímco zámek byl v jednotném barokním stylu, představuje radnice z roku 1890 „Babel der Kunst“ Tamtéž, s. 61.

⁹⁰⁰ „Denn für den erfolgreiche Städtebau ist nicht in erster Linie das Vorhandensein von künstlerischen Kräften ausschlaggebend, das natürlich immer voraussetzung bleibt, sondern vor allem der Weg und die Möglichkeit, eine städtebauliche Idee um Wirklichkeit umzusetzen. Und da ist der Städtebauer von dem Kulturwillen der Bevölkerung abhängig, von der Erkenntnis der Bevölkerung, daß die Freiheit der Allgemeinheit an ertter Stelle zu stehen hat und erst an zweiter Stelle die Freiheit des Einzelnen, daß es notwendig ist, daß sich die Einzelne freiwillig der Gesamtheit unterordnet. Ert wenn die Erkenntnis, daß Bauen an der Straße keine Privatsache ist, Allgemeingut geworden ist, werden auch in Reichenberg die Verhältnisse besser werden.“ Tamtéž, s. 67.

⁹⁰¹ Celý jeden oddíl v závěru publikace je věnován sociální péči. Tamtéž, s. 261-320. (Kapitola Die Fürsorge.)

sňatečnosti, ale i rozvodovosti, což obojí vyvolávalo vznik nových samostatných domácností. Současně docházelo k zakládání obchodů a podniků, které pro svůj provoz zabíraly i některé obytné prostory. Situaci komplikoval rovněž rozdíl mezi zákonem na ochranu nájemníků uměle udržovanými nízkými nájmami ve staré zástavbě a podstatně vyššími náklady v novostavbách. V Liberci byla situace o to napjatější, že jako průmyslové centrum a největší město s německou většinou obyvatelstva stále lákalo další přistěhovalce.

Přesto, že byl vztah samospráv a státní správy po vzniku Československa v pohraničních městech napjatý, dokázaly mimo jiné i v řešení problematiky bydlení dobře využívat nově vydaných zákonných norem.⁹⁰² Zvládání bytové nouze měl napomoci zákon o zabírání bytů obcemi ze 30. října 1919 a později zákony o stavebním ruchu. V roce 1920 byl dále vydán zákon o podpoře soukromého stavebního podnikání. V rámci jeho ustanovení přebíral část nákladů stát. Liberec těchto podmínek částečně využil k zahájení výstavby nového sídliště *Jeřáb* (Kranich). Jednalo se o blokovou zástavbu dvou až tříposchodových domů, přičemž se nezapomnělo na prostor pro zahrádky i dětská hřiště. Každý byt měl vyhrazenou část sklepa i půdních prostor. Samozřejmostí byl rozvod plynu a vody. Výstavba začala v roce 1922 a pokračovala do roku 1927. Značnou pozornost architekt Kerl věnoval výstavbě městského sídliště *Králův háj*, která započala v roce 1927. V neposlední řadě jistě proto, že se na jejím projektu sám podílel. Z textu je patrný zájem o sociální aspekty a důraz na vytvoření zázemí pro kulturní bydlení. Kultura domova byla pro něho základem kultury života vůbec a vybudování takového prostředí považoval za jeden z nejdůležitějších úkolů obce.⁹⁰³ K řešení bytové nouze přispěli i někteří představitelé místního průmyslu.⁹⁰⁴ Jednalo se o výstavbu *Liebigova městečka* (*Liebigstadt*) a *Domoviny* (*Kriegerheimstättenanlage*) vybudovaného jako bytové zázemí zaměstnanců textilní továrny *Johann Liebig & Co.* v letech 1911-23. Kolonie nebyla pouze sociálním projektem zahrnujícím péči o zaměstnance. Šlo také o reprezentaci firmy

⁹⁰² Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 288-294. (Kapitola Die Wohnungsfürsorge der Stadt Reichenberg.)

⁹⁰³ „Die Stadtgemeinde wird aber auch bestrebt sein, in den von ihr selbst geschaffenen Wohnungen Beispiele neuzeitlicher Wohnkunst zu eben. Sie wird in Bevölkerung das Verständnis für eine Wohnungskultur wecken müssen. Diese Aufgabe ist einer Gemeinde würdig, denn die Kultur des Heimes ist der Grundstock der Kultur überhaupt.“ Tamtéž, s. 294.

⁹⁰⁴ Tamtéž, s. 295-302. (Kapitola Über die Wohnbautätigkeit der Industrie und der Baugenossenschaften in Reichenberg.)

a o jistou soběstačnost uzavřené jednotky, vytvoření pospolitosti. Další sídliště, *Domovina*, které vzniklo v letech 1916-21 bylo určeno pro válečné vysloužilce a invalidy z Liebigovy továrny a jeho výstavba tak přímo reagovala na následky války. Theodor Liebieg, který byl iniciátorem výstavby, předal po dokončení *Domovinu* městu.

Podrobně byl popsán také vznik a aktuální stav vodovodní a kanalizační sítě, svoz odpadu, čištění ulic a rovněž protipožární opatření, což jsou témata, která navazovala na starší práce a zde byla dovedena do současnosti. Novinku představovala kapitola věnovaná posledním věcem člověka, krematoriu a urnovému háji.⁹⁰⁵ Již před rokem 1900 byli v Liberci aktivní členové vídeňského *Spolku přátel žehu (Verein der Freunde der Feuerbestattung „Der Flamme“)* a v roce 1909 přijala městská rada návrh na stavbu krematoria, který byl však úřady státní správy zamítnut. Povolení ke stavbě bylo získáno až o tři roky později. Navzdory válce byla stavba dokočena v roce 1917 avšak rakouské úřady nepovolily její provoz. Ten byl zahájen až po pádu monarchie. První zpopelnění zde bylo provedeno 30. října 1918. Urnový háj byl vybudován v letech 1920-21 rovněž podle Kerlova návrhu.

V neposlední řadě je významným tématem v rámci liberecké monografie sociální péče a zdravotnictví. Jemu věnovaný oddíl zahajuje historický úvod a všeobecný přehled.⁹⁰⁶ S modernitou souvisí zejména rozvoj plicního lékařství, zvláště boj proti tuberkulóze. Velký prostor zde dostala veřejná hygiena, zejména lázně. Zařazena je také zdravotní péče na školách a výživa obyvatelstva. Příznačné je rovněž zdůrazňování významu péče o děti mládež. Již vlastivědci – učitelé si na přelomu století uvědomovali, že industrializací regionu, která se odrážela v oklešťování možnosti rodinné výchovy, stoupal význam výchovných a vzdělávacích institucí. V městských monografiích se pak objevil důraz na začlenění do společnosti, přesněji národně definované komunity.⁹⁰⁷ Značná pozornost byla také věnována

⁹⁰⁵ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 313-316. (Kapitola Die Reichenberger Feuerhalle und ihr Urnenhain.)

⁹⁰⁶ Tamtéž, s. 263-270. (Kapitola Gesundheitsflege und Wohlfahrtswesen in Reichenberg.)

⁹⁰⁷ Tamtéž, s. 271-276. (Kapitola Jugendfürsorge.)

rozvíjejícímu se zdravotnímu pojišťovníctví, nemocenským pokladnám a jejich zařízením.⁹⁰⁸ Specifickou institucí byl ortopedický ústav a domov pro invalidy.⁹⁰⁹

V Kerlově pojetí urbanizace zmizela jednota mezi městem a průmyslem charakteristická pro regionálně historické práce 2. poloviny 19. století a zachovávaná okresními vlastivědami. Rozvoj moderního města s veškerými vymoženostmi nabízející obyvatelům komfort a zdravý životní styl byl nově svázán především s národně definovaným společenstvím.

Důraz na zdravé prostředí, sociální péči a pospolitost je patný i v monografii Jablonce z roku 1930. Velká část publikace je věnována tématu výstavby, její regulaci, územnímu plánu atd. Narozdíl od staršího Liberce byla podoba Jablonce od začátku dána modernizačními procesy 19. století. Již po povýšení na městy v roce 1808 probíhala výstavba do jisté míry organizovaně. Urbanizačním jádrem se stalo nově vymezené náměstí a skrze něj vedoucí hlavní komunikace. Před polovinou 19. století se začalo uvažovat o umístění průmyslových podniků mimo obytnou zástavbu. Takovým průmyslovým okrskem byl Brandl. V údolí, jímž protéká řeka Nisa skýtající vodní sílu, vyrostly nejen továrny, ale později také technické zázemí města - plynárna, elektrárna.

Urbanizační plán byl vypracován roku 1880. Nejprve ale platil pouze pro malou část prudce se rozrůstajícího města. Teprve o tři roky později byl vytvořen komplexní plán, který závazně stanovil šířku ulic, uliční čáru a uspořádání výstavby pokud možno do pravoúhlých bloků. V centru města vyrostlo ve druhé polovině 19. století množství výstavných budov, sídel úřadů, institucí, exportních firem i nájemních domů. Na okrajích města bylo ale soukromníkům doporučováno stavět nízké domky se zahradami. Rekreační prostor získalo město se stavbou přehrady v letech 1906-9. V jablonecké monografii byl vůbec důraz na veřejnou zeleň, parky směřující k turistice a sportu, obecně zdravému životnímu stylu, který měl vyvažovat skutečnost, že se jedná o průmyslové město.⁹¹⁰

Také Jablonec zasáhla poválečná bytová nouze. Městské zastupitelstvo od roku 1920 intenzivně pracovalo na jejím řešení. Starostovi Karlu R. Fischerovi velmi

⁹⁰⁸ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 277-282. (Kapitoly Die Bezirkskrankenversicherungsanstalt und ihre Wohlfahrtseinrichtungen a Allgemeine-Vereins-Kranken- und Unterstützungs-Versicherungs-Anstalt in Reichenberg.)

⁹⁰⁹ Tamtéž, s. 283-284. (Kapitola Orthopädische Heilanstalt und Krüppelheim Reichenberg.)

⁹¹⁰ Gablonz a. N. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 215-246 a 247-294. (Kapitoly Wohlfahrtseinrichtungen a Gesundheitspflege.)

záleželo na kvalitě a kultivovanosti bydlení. Proto se snažil zapojit architekty a umělce. Žádosti o státní garanci nebyly vždy vyslyšeny a město se nezdálo pouštět do výstavby samo. Nejvýznamnějším projektem byla výstavba sídliště při dnešní Palackého ulici (Grünwalder Straße) v letech 1922-23.

Město pod Fischerovým vedením financovalo množství dalších staveb, které určily jeho moderní urbanistický charakter. Nejvýznamnějším počinem byla v roce 1925 vypsaná soutěž na nové architektonické řešení centra města zahrnující centrální náměstí (Alter Markt), Řemeslnické náměstí (Gewerbeplatz) a přilehlé okolí. Vítězný návrh byl částečně realizován v roce 1926. Na změny navázala stavba kostela Nejsvětějšího srdce Ježíšova, která započala v roce 1930. Budova nové radnice se ale začala stavět až o rok později. Nešlo jen o to, že měla vyhovovat potřebám moderní samosprávy. Byla projektována jako kulturní a společenské centrum s kinem, restaurací a kavárnou. Dodnes jsou obě stavby neodmyslitelnými dominantami Jablonce. V rámci stavby kostela došlo také k rozsáhlým úpravám Horního náměstí (Gewerbeplatz), do něhož byla zakomponována i Kašna Niebelungů velkolepé dílo Franze Metznera.⁹¹¹ Jablonec tak následoval příklad Liberce, kde kašna vytvořená stejným umělcem dominovala prostoru před radnicí jako hrdý symbol samosprávy. V obou případech byl kladen důraz na symbolické pojetí veřejného prostoru.⁹¹² Ten měl v tomto případě sjednocující funkci a podporoval utváření německé identity v rámci Československa.

Samospráva byla vnímána jako nástroj, jehož prostřednictvím bylo možno udržovat soběstačnou do značné míry uzavřenou národní komunitu. V Jablonci stál v čele těchto snah starosta Karl R. Fischer, učitel, historik a komunální politik, který zosobňoval spojení minulosti i modernity. Vedle kultury hrála v jeho vizi moderního města stále důležitější roli sociální otázka. Na postupně se zhoršující hospodářskou situaci na počátku 30. let město reagovalo například organizováním zimní pomoci a pomoci v nouzi či poskytováním bezplatné stravy dětem nezaměstnaných rodičů v obecní kuchyni. Uprostřed hospodářské krize byl tak líčen na jedné straně netečný a mnohdy až neschopný stát a na druhé pečující a výkonná samospráva; tedy nový (bez tradice) československý stát proti německé samosprávné obci charakterizované organizovaností a podnikavostí, vlastnostmi od

⁹¹¹ V roce 1935 bylo náměstí přejmenováno na Náměstí Dr. Karla R. Fischera (Dr. Karl R. Fischer Platz).

⁹¹² J. MOHR, *Socha a architektura mezi secesí a monumentem*, Liberec 2006.

věků zakořenými v německé národní povaze. Takové bylo pojetí modernity v samosprávných monografiích.

V nových vlastivědných řadách, jejichž vydávání vrcholilo ve 30. letech 20. století, důraz na modernitu téměř vymizel. Téma urbanizace a komunálu se objevovalo jen při popisech jednotlivých sídel. Ojedinelým příkladem jsou tři sešity z pera Viktora Luga věnované Liberci, v rámci liberecké řady.⁹¹³ Spíše než na urbanizaci přetvářející krajinu, v něm byl důraz kladen na pojmy jako kořeny, půda nebo tradice, tedy na vše co organicky roste a přetrvává, nikoli aktivní tvůrčí sílu, která přetváří. V popředí tedy již nestály činy jednotlivců budujících vlast (Heimat), ale vlast či spíše domovina sama o sobě jako sama prastará krajina, z jejíž půdy vyrůstá lid (Volk). Pokrok byl vystřídán tradicí, liberalismus konzervativismem.

6. 1. 2. Doprava

Spojení s okolním světem bylo jedním z nejvýznamnějších ukazatelů míry modernizace regionu a v některých vlastivědách zaujímalo toto téma nemalý prostor. Již Johann Karl Rohn v úvodu své práce popsal komunikační síť, na níž ležela centra panství Frýdlant a Liberec. V obou městech se nacházela královská celnice. Zejména význam Liberce z komunikačního hlediska po polovině 18. století významně vzrostl díky stavbě zemské silnice (Landstrasse).⁹¹⁴

Carl Joseph Czoernig se vzhledem k statistickému a ekonomickému zaměření svého díla věnoval tématu dopravy důkladněji. Za hlavní komunikační linii vycházející z Liberce považoval právě zemskou silnici, která ho spojovala se zemským centrem Prahou a procházela sídlem krajského hejtmana, Mladou Boleslaví. Z Boleslavi dále přes Kolín bylo možno cestovat do hlavního města monarchie Vídně. V době vydání práce bylo započato s jejím prodloužením přes Frýdlant k pruským hranicím. Další silnice vedly směrem na Žitavu, Jablonné v Podještědí a Jablonec nad Nisou.

Mezi Libercem a Prahou existovalo spojení prostřednictvím spěšného vozu (Eilwagen). Pomalejší povozy soukromých dopravců absolvovaly tutéž trasu

⁹¹³ V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen* (následně *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland*), IV. (Ortschroniken)/1-3, Reichenberg 1938-1940.

⁹¹⁴ „Es ist hieduch eine starke Landstrasse aus Böhmen in Lausnitz, Sachsen, Schlesien und Brandenburg. Reichenberg wurde in der häßigen Gelegenheit des Accises unter die Verläg die Städte primae Classis gerechnet.“ J. C. ROHN, *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, s. 12.

s cestujícími a zavazadly dvakrát až třikrát týdně. Z Vídně a Prahy přijížděl jednou týdně poštovní vůz (Postwagen), který zajišťoval přepravu peněz. Pokračoval dále přes Zhořelec do Berlína. Poštovní spojením fungovalo rovněž mezi Libercem a Žitavou. Zvláště důležitá z obchodního hlediska byla pro Liberec dálková doprava. Liberečtí povozníci provozovali své služby v dolnolužické Chotěbuzi (Cottbus), Praze, Vídni, Terstu a Miláně.⁹¹⁵

Zvýrazněno je téma dopravy v dějinách Liberce Hermanna Hallwicha. Zvýšený zájem o tuto problematiku nepochybně souvisel s jeho angažmá v obchodní a živnostenské komoře. „Revolucí“ bylo podle něho zřízení prvního řádného poštovního úřadu v roce 1791.⁹¹⁶ Další významný impulz přišel ve 30. letech 19. století, kdy se ve výrobě ve velké míře začaly využívat stroje a na Liberecku vznikly první strojírenské dílny. Tehdy se začala projevovat potřeba uhlí. Když bylo objeveno ložisko hnědého uhlí poblíž Žitavy, bylo zřejmé, že bude třeba vybudovat železnici. Dlouho se však nedařilo stavbu prosadit.

V 50. letech 19. století se otázka dopravy stala jednou z nejdůležitějších oblastí zájmu nově vzniklé obchodní a živnostenské komory. Prvním velkým dopravním projektem bylo pro ni dokončení tzv. Krkonošské silnice (Riesengebirgsstraße), jejíž stavbu započatou v roce 1847 inicioval arcivévoda Štěpán. Hallwich ji označil jako dílo, jehož kulturně historický význam může být doceněn jen těmi, kdo si byli vědomi bídy domáckých dělníků v některých horských vesnicích ve čtyřicátých letech 19. století.⁹¹⁷

Následovala jednání o uskutečnění napojení na železniční síť, které bylo v polovině 19. století pro Liberec a jeho průmysl klíčové. Především výše zmíněné spojení se Žitavou, jež předpokládalo uzavření mezistátní smlouvy mezi Habsburskou monarchií a Saskem, ale také napojení na Jiho-severoněmeckou spojovací dráhu, tedy ve směru na Pardubice. Prostřednictvím této trasy pak Liberec získal spojení s Vídni, ačkoli pro něj ne zcela výhodně přes konkurenční Brno. Hallwich ocenil

⁹¹⁵ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 31-32.

⁹¹⁶ „... am 12. März 1791 das erste reguläre Postamt in's Leben trat, eine Institution, die bei aller primitiver Einrichtung doch eine große, heute kaum mehr zu ermessende friedliche Revolution in der bestehenden Kommunikationsverhältnissen der Stadt und ihrer Umgebung hervorrief.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 455.

⁹¹⁷ „...ein Werk, dessen eminente culturgeschichtliche Bedeutung allerdings nur begreifen mag, wer die fast unglaublichen Berichte über die erbärmlichen Zustände in den „Betteldörfern“ jenes Gebirges aus der Zeit der vierziger Jahre gehört hat.“ Tamtéž, s. 539-540.

zejména zásluhy podnikatelů Karla Herziga a Johanna Liebiega, kteří se o jednání zasazovali, iniciovali ustavení komise v rámci komory a finančního konsorcia.⁹¹⁸ Komora také podporovala vznik dalších regionálních tratí. V polovině šedesátých let bylo vybudováno spojení přes Turnov a Kralupy na Prahu, tedy Česká severní dráha a teprve na počátku sedmdesátých let spojení přes Frýdlant se Zhořelcem a dále směrem na Berlín a Hamburk. Usilovala také o spojení s centry těžby uhlí v Podkrušnohoří.

Adolf Benda byl při psaní *Dějin města Jablonce a okolí* výrazně oblivněn dopady hospodářského krachu, jehož důsledky se v místním průmyslu naplno projevily v polovině 70. let 19. století. Mnoho prostoru věnoval různým hospodářským opatřením. Otázka dopravy se tak ocitla poněkud v pozadí, ačkoli pro Jablonec ležící stranou hlavních komunikací se již brzy ukázala také velmi podstatnou. Pozornost jí o dvacet let později věnoval Adolf Lilie. Zahrnul ji do kapitoly *Prostředky pro povzbuzení obchodu a dopravy (Mittel zur Hebung des Handels und des Verkehrs)*.⁹¹⁹ Byla to jedna z částí, která zaznamenala významné změny při druhém vydání vlastivědy v roce 1895.

Komunikace, silnice, železnice, ale také pošta, telegraf a telefon, byly zde prezentovány jako jeden z nejdůležitějších faktorů, které napomohly rozvoji místního průmyslu. Klíčový význam měla pro Jablonec již zmíněná Krkonšská silnice (Riesengebirgsstraße). Šlo o státem financovanou stavbu procházející v západovýchodním směru celým podhůřím Jizerských hor a Krkonoš v délce téměř 103 km, která měla spojit centra plátenické výroby Liberec a Trutnov. Hlavní linie protínala západní hranici politického okresu v Proseči, procházela přes Jablonec, Lučany, Smržovku, Tanvald, Polubný a Příchovice, kde politický okres opouštěla a pokračovala k Vysokému nad Jizerou přes Jilemnici a Vrchlabí dále k Trutnovu. Vedlejší linie vybíhala z Liberce přes místní část Nová Ruda směrem na Kunratice, Lukášov, Rýnovice a Mšeno do Pasek u Jablonce, kde se spojovala s hlavní linií. Dvě linie probíhající Jabloncem jsou důsledkem sporu, který vzplanul mezi prvními představiteli vzrůstajícího se jabloneckého průmyslu a libereckou vrchnostenskou správou. Návrh dvoučlenné delegace složené z tehdejšího starosty městysu a podnikatele Josefa Pfeiffera staršího a jabloneckého lékaře Bolzeho přednesený

⁹¹⁸ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 540-541.

⁹¹⁹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 222-271.

úředníkům pražského gubernia upřednostňoval trasu přes Proseč vedoucí do Jablonce údolím Brandl, kde se také nacházela Pfeifferova textilní továrna. Představený sousedního clam-gallasovského vrchnostenského úřadu Karl Uchatzy ovšem prosazoval druhou alternativu, která se Jablonci vyhýbala. Podporu našel u inženýra Poříčky, který Brandl ve své studii vylíčil jako nepřekonatelnou divočinu, skrze niž nelze silnici vést. Proti tomu se ovšem postavily obce Proseč, Nový Svět a Jablonec podporované maloskalskou vrchností. Spor byl rozhodnut až císařským nařízením z 20. března 1847, aby byly vybudovány obě linie a krátce nato byla stavba konečně zahájena. Tehdejší správce země (Landeschéf), arcivévoda Štěpán, který o stavbu jevil zvláštní zájem a osobně místa, jichž se týkala, několikrát navštívil, se stal pro Jablonečany symbolem přízně a podpory liberálních snah.⁹²⁰ Lilie ho označil za pravého otce celé země (wahrer Vater des ganzen Landes) a i díky jeho návštěvám regionu ho srovnával s císařem Josefem II.

Stavba trvala deset let a stát na ni vynaložil 180 000 zlatých konvenční měny. Na státní silnici navázala od konce 50 let 19. století již samosprávným úřadem, okresním zastupitelstvem, budovaná síť okresních silnic. V době vydání vlastivědy, v polovině 90. let bylo již Jablonecko spojeno s bližším i vzdálenějším okolím třemi železničními tratěmi. Nejvýznamnější z nich byla Jiho-severoněmecká spojovací dráha (Süd-Nord-Deutsche Verbindungsbahn). Místní tratě spojující Železný Brod s Tanvaldem a Liberec-Jablonec Tanvald s odbočkou do údolí Kamenice.

Potřeba železničního spojení byla silně pocítována již v 50. letech 19. století, ale při stavbě Jiho-severo německé spojovací dráhy ještě nedosahoval rozvíjející se jablonecký průmysl takového významu, aby dokázal prosadit své zájmy. Trať spojující od roku 1859 Pardubice a Liberec Jablonec míjela. Územím jabloneckého okresu procházel pouze sedmikilometrový úsek mezi Rádlem a Rychnovem nad Nisou s jedinou obtížně dostupnou zastávkou Rychnov-Jablonec (Reichenau-Gablonz). Až v roce 1886 bylo vybudováno v Rychnově nádraží, o necelé desetiletí později ještě zvětšené, aby postačovalo objemu zboží, které se zde překládalo ze silničních povozů do železničních vagónů. Řešení spojení mezi Jabloncem a

⁹²⁰ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 227-228. Třetí a nejvýznamnější návštěva arcivévody Štěpána proběhla 17. června 1847. V doprovodu knížete Rohana navštívil Jablonec, v hostinci Zur Stadt Karlsbad zatloukl hřeb do žerďi střeleckého praporu.

Rychnovem bylo pak, jak se vyjádřili autoři textu, otázkou krátkého času.⁹²¹ Nedlouho poté započalo budování nákladní tramvajové trati.

Jablonec ovšem mezitím bojoval dál o přímé železniční spojení. Snahy, které v 60. letech za přispění některých okresních zastupitelů podnikl jablonecký starosta Josef Pfeiffer mladší, vyšly naprázdno. Další pokus okresního zastupitelstva na počátku 70. let také ztroskotal. Až v 80. letech konečně začala realizace nového spojení mezi Libercem Jabloncem a Tanvaldem. V říjnu roku 1882 byl vytvořen agitační a výkonný výbor (*Agitations- und Executiv Comité*), jehož účelem bylo výstavbu trati zajistit. V jeho čele stál Emil Müller, podnikatel, významný činitel místní samosprávy a posléze zemský poslanec.⁹²² Dalšími členy byli podnikatelé a představitelé liberecké hospodářské komory (mimo jiné také Hermann Hallwich), starostové obcí a další významné osobnosti regionu. Díky všeobecné podpoře získala stavba potřebná povolení. Již v listopadu roku 1888 byl zahájen provoz mezi Libercem a Jabloncem. Náročnější část však dělníky teprve čekala. Mezi Jabloncem a Lučany začaly jezdit vlaky až v létě roku 1894 a s odstupem několika měsíců byl dokončen poslední úsek do Tanvaldu.⁹²³

Jednalo se vzhledem k obtížnému terénu o technicky velmi náročnou a nákladnou stavbu s několika mosty a tunely. O tom, jak byla stavba vnímána, svědčí líčení oslav proražení tunelu mezi Lučany a Smržovkou, které proběhly na samém počátku roku 1894. Z lučanské nádražní budovy vyrazil 7. ledna v půl druhé odpoledne slavnostní průvod k tunelu, u jehož ozdobeného vstupu vytvořili dělníci lucernami a hoříčkovými pochodněmi dvojřad a doprovodili pak průvod v dalším pochodu. V místě proražení se skvěl osvětlený nápis „Semper avanti!“ (dělníci na stavbě tunelu byli vesměs italští barabové – autoři proto v textu vlastivědy přidali pro čtenáře překlad do němčiny „Immer vorwärts!“ – vždy vpřed). Druhou stranu zdobilo heslo: „dopravě novou cestu, průmyslu nový život“ („dem Verkehre ein neuer Weg, der Industrie ein neues Leben!“).⁹²⁴ Nejobdivovanější stavbou v rámci trati ale nebyly tunely, nýbrž 27,8 m vysoký a 115 m dlouhý viadukt, který překlenoval údolí ve Smržovce. Na hlavní linii se napojovalo několik železničních přípojek k poblíž ležícím továrnám. Součástí byla i poboční trať ze Smržovky do

⁹²¹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 231-234.

⁹²² Tamtéž, s. 245-247. (Životopisný medailonek Emila Müllera.)

⁹²³ Tamtéž, s. 240-242.

⁹²⁴ Tamtéž, s. 242.

údolí Kamenice, díky níž získaly železniční spojení zdejší sklárny. Autory vlastivědy ovšem vedle hospodářského významu zajímal i přínos železnice pro turistiku a popisovali úžasné výhledy, které cesta pasažérům skýtá.

Pro Jablonec, jehož prosperita byla založena na exportu, hrála významnou roli pošta. Koncem 18. století se nejbližší poštovní stanice se nacházely v Liberci a v Hodkovicích nad Mohelkou. Mezi Hodkovicemi a Jabloncem zprostředkoval spojení dvakrát týdně poštovní posel. V polovině 20. let 19. století byla zřízena sběrna zásilek. Původní jízdní doručování na hodkovickou poštu bylo později nahrazeno poštovním vozem a spojení se výrazně vylepšilo díky stavbě okresních silnic. Vlastní poštu měl Jablonec až od roku 1872. O jedenacvacet let později zde již stála výstavná budova pošty vybavená nejmodernějším zařízením včetně telegrafu a telefonu.⁹²⁵

Podobně strukturovaný text o prostředcích k povzbuzení průmyslu, z nichž na prvním místě byla uvedena doprava, zahrnul ve vlastivědě libereckého okresu Josef Ressel do kapitoly *Materiální Kultura (Materielle Kultur)*.⁹²⁶ Začíná stručným historickým exkurzem rekapitulujícím informace o starých obchodních trasách, které byly až do 19. století pro Liberec jediným dopravním spojením. Od první třetiny 19. století, v souvislosti s rostoucími potřebami průmyslu, bylo započato se stavbou moderní silniční sítě. V roce 1825 začala stavba pražské erární neboli „císařské“ silnice (Prager Aerarialstraße, „Kaiserstraße“) vedoucí přes Brandýs nad Labem, Benátky nad Jizerou, Mladou Boleslav, Turnov, Hodkovice nad Mohelkou do Liberce. Ta pak v letech 1830-33 pokračovala dalším úsekem na Frýdlant přes pruskou hranici do Závidova (Seidenberg).

V roce 1840 svěřila vláda firmě Hahn a Pollak stavbu silnice z Liberce přes Jablonné v Podještědí na Cvikov, která se stavěla 5 let. Tentýž podnikatel, Abraham Hahn, stavěl současně, v letech 1842-43 také silnici vedoucí přes Grabštějn na Chrastavu. Jednalo se o lukrativní zakázku a autor nezapomněl uvést informaci, že se jednalo o židovského podnikatele.⁹²⁷ Židé totiž v té době vzhledem k platným vrchnostenským nařízením ještě neměli povoleno se ve městě trvale usazovat.

⁹²⁵ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 248-254.

⁹²⁶ Mittel zur Hebung der Industrie, des Handels und Verkehrs, RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. díl, s. 342 an. Ressel přitom čerpal z textů H. Halwicha, A. Hoffmanna a A. Jägera, uveřejněných ve spisku Reichenberg in der Zeit der Selbstverwaltung a Zpráv okresních zastupitelstev libereckého a chrastavského okresu.

⁹²⁷ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 344

Stejně jako v Liliho vlastivědě je i zde podrobně popsán význam a stavba Krkonošské silnice. Zatímco pro Jablonec šlo o první moderní dopravní spojení, pro Liberec se jednalo o komunikaci, která vhodně doplnila stávající spojení v severo-j jižním směru o směr na východ. Od poloviny 19. století vznikala také na Liberecku síť okresních silnic.⁹²⁸

Železnici nazval A. F. Ressel „mohutným průkopníkem kultury“ („mächtigster Bahnbrecher der Kultur“) a považoval ho za dopravní prostředek, v němž se zvláště zřetelně odrážel hospodářský duch 19. století. Bez železničního spojení by totiž byla průmyslová výrobní centra izolována od světového obchodu.⁹²⁹ Proto se v železniční výstavbě po polovině 19. století angažovali v první řadě největší zdejší průmyslníci Johann Liebieg a Karl Herzig. Ti již ve 40. letech iniciovali vznik výboru, jehož účelem bylo získat povolení na stavbu trati směrem na Žitavu nebo Zhořelec. Po téměř desetiletém úsilí byla 24. dubna 1853 získána koncese na spojení mezi Žitavou a Libercem. Když bylo železničním koncesním zákonem z 8. září 1854 povoleno budování drah soukromým podnikatelům, spojil se Johann Liebieg s bratry Kleinovými a Vojtěchem Lannou a společně získali koncesi pro stavbu Jiho-severoněmecké spojovací dráhy (Süd-Nord-Deutsche Verbindungsbahn). Spojení mezi Libercem a Pardubicemi, které bylo její součástí, bylo zahájeno v květnu 1859. Na podzim téhož roku začal také provoz na výše zmíněné trati mezi Libercem a Žitavou.

Současně obchodní a živnostenská komora podporovala výstavbu severočeské železniční sítě. Ta měla spojit Liberec jednak s dalšími obchodními centry, jednak s nalezišti uhlí. Nová linie vedla z Liberce přes Frýdlant, na zemské hranice. Vybudována byla mezi lety 1873-75. Propojila se následně přes Závíčov s tratí mezi Zhořelcem a Berlínem. Díky tomu bylo pak možné posílat zboží až do přístavů Hamburk a Štětín. V 70. letech začala být budována také již zmíněná trasa do Jablonce a dále přes Tanvald do Železného Brodu. Spojení s Polabím zajišťovala trať Turnov-Kralupy-Praha otevřená v roce 1865. Severozápadním směrem bylo spojení prodlouženo tratěmi mezi saským Grosschönau a Varnsdorfem provozovaným od roku 1869 a již dříve otevřenou tratí mezi Varnsdorfem a

⁹²⁸ Jednotlivé úseky, data jejich výstavby, náklady i jména podnikatelů a firem, které se na její stavbě podílely, byla sestavena do přehledné tabulky. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 345-348.

⁹²⁹ Tamtéž, s. 349.

Děčínem. To však stále nepostačovalo. Bylo třeba napojení na uhelné doby v Podkrušnohoří. V 70 let 19. století začala stavba trati do České Lípy, její pokračování ale vázlo. Nakonec se spojení uskutečnilo teprve díky *Ústecko-Teplické železniční společnosti (Aussig-Teplitzer Eisenbahn-Gesellschaft)*, která na počátku druhé poloviny 90. let 19. století obdržela koncesi na stavbu místní dráhy Teplice-Liberec (Teplitz-Reichenberger Lokalbahn). Trať byla otevřena až na podzim roku 1900.

Protože liberecká okresní vlastivěda vyšla přibližně o deset let později než její jablonecká předchůdkyně, nalezneme zde již i zmínku o nejnovějším dopravním prostředku, tramvaji, která spojovala liberecké nádraží s centrálními náměstími a Lidovými sady (Volksgarten). Její provoz byl zahájen v roce 1897. Záhy následovaly další tramvajové trati, které zajišťovaly spojení městských částí.

Také pro první liberecké podnikatele bylo důležité poštovní spojení. Koncem 18. století měl Liberec malou poštovní stanici, která udržovala pomocí posílů spojení s poštou v Jablonném v Podještědí, odkud se po trase staré obchodní cesty pošta dostávala dále do Prahy a Vídně. Protože ale již koncem 18. století sílil v Liberci obchodní ruch, požádali představitelé města o zřízení vedlejší poštovní trasy, což jim císař Leopold II povolil dvorským dekretem v roce 1791. V roce 1802 byla zřízena poštovní stanice žitavské pošty. Další stanice se nacházely v České Lípě, Hrádku nad Nisou (od 1806) a Hodkovicích (1816). Se stavbou císařské silnice 1825 začal mezi Libercem a Prahou jezdit spěšný poštovní vůz (Posteilwagen). Velký rozvoj zaznamenaly poštovní služby v Liberci v polovině 19. století. V roce 1859 byla liberecká pošta postátněna a od roku 1892 sídlila v nové budově. Telegraf měli Liberečané k dispozici od roku 1857. K poštovním a telegrafním službám se záhy přidal ještě telefon.⁹³⁰

Zatímco jablonecká i liberecká okresní vlastivěda popisovaly podrobně houstnoucí komunikační síť, práce věnované Frýdlantsku toto téma opomíjely. Aktuální situace v nich byla pojednána jen velmi stručně a ustupovala do pozadí tou měrou, jakou klesal hospodářský význam regionu. Julius Helbig i Anton Franz Ressel se novodobým rozvojem dopravy téměř nezabývali. Drobné zmínky lze nalézt pouze v Resselových dějinách frýdlantského okresu.⁹³¹ Zmiňuje, že od roku 1875 se ve

⁹³⁰ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 366-367.

⁹³¹ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 178-195 (Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit seit 1757 a v oddílech věnovaných jednotlivým obcím s. 250 an

Frýdlantu nacházela stanice Jihoseveroněmecké spojovací dráhy (Süd-Nord-Deutsche Verbindungsbahn) a až o čtvrtstoletí později přibyla trať do Heřmanic (Hermsdorf), která byla později prodloužena opačným směrem do Nového Města a Jindřichovic pod Smrkem.⁹³²

Městské monografie z přelomu 20 a 30. let 20. století jsou úzce zaměřené na městská centra, a proto se zabývají pouze dopravní situací uvnitř jejich okrsku. Jednou z největších zajímavostí je zde nesporně brzké využívání tramvajové dopravy.⁹³³ Širší zhodnocení dopravní situace je zařazeno na samý závěr publikace a Liberce.⁹³⁴ Penzionovaný vysoký železniční úředník a konzultant liberecké obchodní a živnostenské komory v záležitostech dopravy Karl Schoefl, v něm nahlížel problematiku dopravy, průmyslu a prostředí komplexně a propojil stanoviska svých předchůdců s moderním náhledem. Liberec charakterizoval jako významný železniční uzel. Vedle průmyslu a obchodu, kvůli nižm bylo spojení původně budováno, sloužil ale již také rozvíjejícímu se turismu.⁹³⁵ K dopravním a komunikačním prostředkům popisovaným v učitelských vlastivědách, jako byly dostavníky, vlaky, tramvaje, pošta, telegraf a telefon přibýly v komunální monografii automobilová a letecká doprava (plánovala se výstavba letiště) nebo rozhlas.

Liberec byl na prahu 30. let z hlediska dopravního spojení satureován. Jablonec ale stále usiloval o jeho zlepšení, což se odrazilo i na obsahu monografie. V té jablonecké je o dopravě pojednáno v rámci jednoho z nejdůležitějších samostatných oddílů s názvem *Obchod a doprava (Handel und Verkehr)*.⁹³⁶ Jablonecké zboží získalo v posledních padesáti letech mimořádné postavení na světových trzích, jak konstatoval autor jednoho z textů, obchodní rada Wilhelm Mahla, dědic jedné z nejvýznamnějších jabloneckých exportních firem a předseda Gremia exportérů.⁹³⁷ Toho by nebylo možno dosáhnout bez komunikací a dopravy.

⁹³² A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 250.

⁹³³ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 99-101. (Kapitola Die Reichenberger Straßenbahn.)

⁹³⁴ Tamtéž, s. 321 an. (Kapitola Der Verkehr.)

⁹³⁵ Tamtéž, s. 321.

⁹³⁶ Gablonz a. N. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 133-158. (Kapitola Handel und Verkehr)

⁹³⁷ „Der Gablonzer Export, durch Kleinhändler begründet, die seinerzeit die geringen Glasprodukte des Isergebirges in fremden Ländern feilboten, hat sich im Laufe des letzten halben Jahrhunderts eine achtunggebietende Stellung auf dem Weltmarkte errungen.“ Tamtéž, s. 133. (Kapitola Der Gablonzer Welthandel und das Gremium der Exporteure.)

Spojení se světem (světovost) zdůrazňovaly obě městské monografie a tento akcent překračoval rámec působnosti samosprávy. Naznačoval možnost vymanit se díky hospodářským a organizačním schopnostem z pout nechtěného státu.⁹³⁸ Využívání ekonomických úspěchů k posilování jednotné identity, typické pro období liberalismu, bylo ale v této době na ústupu. Nové vlastivědné řady již tématu moderního dopravního spojení s okolím i se světem nevěnovaly pozornost. Odráží se v tom jakési „zapouzdření“ československých Němců vůči okolí související s jejich proklamovaným návratem ke kořenům.

6. 1. 3. Industrializace

Johann Carl Rohn zařadil do svého popisu Frýdlantu a Liberce zařadil i hospodářské stavby jako mlýny a pily, papírnu, valchy a podobně.⁹³⁹ Také zdůrazňoval význam řeky Nisy a jejích přítoků pro hospodářskou činnost. Počátky industrializace regionu zachytil pak především Karl Josef Czoernig. Spadaly do druhé poloviny 18. století a příznivý vliv na rozvoj prvních manufaktur měla jednak změna vrchnostenské správy poté, co panství zdědil hrabě Kryštof Filip Clam-Gallas, jednak utlumení konkurence, k němuž došlo po odstoupení Sleska Prusku. V 70. a 80. letech 18. století počet soukeníků, pláteníků a punčochářů v Liberci rostl a rozvíjel se také vývoz jejich výrobků do ciziny, zvláště do Itálie a Turecka.⁹⁴⁰

⁹³⁸ „Immer mehr macht sich das Bestreben geltend, den Verkehr aus den engeren Grenzen der einzelnen Ländern und Staaten zu einem großen Weltverkehr herauszubilden.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 326.

⁹³⁹ J. C. ROHN, *Chronik Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezogener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg*, pro Frýdlant, s. 4, pro Liberec s. 8 an.

⁹⁴⁰ „Graf Christoph Philipp von Clam-Gallas, der erste dieses Stammes, vereinigte nicht nur die Nahmen, sondern auch die Vorzüge der beyden früheren Geschlechter. Die Interessen und das Bedürfniß des Ortes wohl erkennend, suchte er während seines 45 jährigen Besizes die Gewerbe und den Handel durch alle ihm zu Gebothe stehenden Mittel zu schützen und zu fördern. Sein menschenfreundliches Streben wurde durch den schönsten Erfolg gekrönt; denn der Handel mit den einheimischen Erzeugnissen erhielt dadurch, so wie durch andere günstige Umstände einen solchen Umfang, den man vor 50 Jahren nicht geahnet hätte, und der Reichenberg schon damals zur ersten Manufacturstadt des Königreichs erhob. Ein großer Vortheil war Reichenberg aus der Abtretung Schlesiens, des damaligen Hauptsitzes der österreichischen Industrie, an Preußen erwachsen. Preußen führte das Prohibitivsystem ein, hierdurch waren die schlesischen Tuchfabricanten hinreichend beschäftigt, den eigenen Staat mit ihrem Fabricate zu versorgen; da sie nun früher ihren Absatz auf den ganzen österreichischen Staat ausgedehnt hatten, so fiel dieser jetzt größten Theils den Reichenbergern anheim, wodurch sich die dortige Tuchmanufactur schnell hob. Die Regierung wurde zu jener Zeit auf die inländische Industrie aufmerksam, und der böhmische Commerciën-Conseß verfügte im 5. und 6. Jahrzehende des vorigen Jahrhunderts viel Gedeihliches; ihm hat man auch die für jene Zeit meisterhafte Tuchmacher- und Beschauordnung zu verdanken. Obgleich diese nicht sehr pünctlich befolgt wurde, so hatte sie doch großen Einfluß auf bessere Stuhlarbeit, reinere Walke und verbesserte Appretur. Bereits 1775 zählte man 500 Tuchmachermeister; 1785 aber 600 Tuchmacher-, 400 Leinweber- und 300 Strumpfwirkermeister. Die vortheilhafte Lage Reichenbergs zum Verkehre mit dem In- und Auslande beförderte sehr den Absatz aller hier erzeugten Waaren. Der Leinwandhandel insbesondere erstreckte sich nach Italien, der Turkey, Pohlen, Deutschland, Holland, Portugal und Spanien, und von da nach Amerika. Der Verkehr mit gewirkten Wollenwaaren war äußerst bedeutend mit der Turkey. Griechische Kaufleute versendeten von hier beynahe

Velkou pozornost věnoval podrobnému líčení změn výrobních, obchodních a celních podmínek.⁹⁴¹

Liberečtí autoři počátku druhé poloviny 19. století J. G. Herrmann a Hermann Hallwich hledali předpoklady úspěšné industrializace na Liberecku v minulosti. Její počátek spatřovali v období osvícenství, především v období vlády císaře Josefa II. Důležitou roli zde hrál proces racionalizace státní správy a snaha státu o odporu hospodářství obecně. Zdrojem dat jim byly první statisticko hospodářské přehledy. Například Hermann Hallwich čerpal z díla Josefa Schreyera, jehož si velmi cenil.⁹⁴² Podle něj se produkce sukna na Liberecku za dobu desetileté vlády Josefa II. více než zdvojnásobila a vyvážena byla přes Vídeň do Uher, Sedmihradska a zemí Levanty, ale také do německých zemí.

Liberecko bylo již koncem 18. století jednou velkou manufakturou, i když zdejší výrobu nadále ovládal soukenický cech, který často osvícenská opatření nepřijímal s nadšením.⁹⁴³ Mistři libereckého soukenického cechu ve své „zpátečnické omezenosti“ („rücksichtlos Unduldsamkeit“) trvali na tradiční organizaci výroby. Technické vynálezy umožnily přechod od řemesla k výrobě (Fabrikation), od ruční práce (Handarbeit) ke strojům (Maschinenbetriebe).⁹⁴⁴

Silná pozice soukenického cechu představovala překážku, která nástup nového typu výroby v Liberci poněkud zpozdila. Nositeli inovace se stali podnikatelé, kteří přišli z vnějšku a zpočátku jen obtížně překonávali odpor domácího prostředí. Z pražských obchodníků, kteří se zde usazovali již od 70. let 18. století, je jmenován na prvním místě Johann Georg Berger. Obchodní zájmy pražského bankéře Karla Ballabene zastupoval Peter Cerutti, který si posléze založil vlastní společnost. Zatímco Berger a Cerutti se zaměřili na obchod s plátnem, Ballabene později samostatně obchodoval s novou komoditou, bavlnou. V oboru barvířství podnikal

zwey Drittheile der erzeugten Waaren nach Constantinopel und Smyrna; der Waarenzug behielt diese Richtung bis zu der Zeit, wo die Einfuhr der englishen Garne in die Monarchie zunahm. Dadurch wurden die türkischen rothen Garne vom Markte verdrängt, und die griechischen Kaufleute, die damit ihre Einkäufe gedeckt hatten, mußten sich zurückziehen. Die Tucherzeugung gewann allmählig jene Ausdehnung, deren sie sich im Anfänge des angehenden Jahrhunderts erfreute.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 76-78.

⁹⁴¹ Allmähliche Vegründung des gegenwärtigen Zustandes der Industrie. C Tamtéž, s. 78-94.

⁹⁴² J. A. SCHREYER, *Ueber Commerz, Fabriken und Manufakturen*.

⁹⁴³ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 457.

⁹⁴⁴ Tamtéž, s. 475.

Berlíňan Karl Bonté, který nejprve pracoval ve službách soukenického cechu a pak se osamostatnil.

Především díky Hallwichovi se ze sporu Bergera se soukenickým cechem stal konstitutivní příběh vítězství moderního přístupu nad konzervativním a tradicionalistickým.⁹⁴⁵ V roce 1793 získal Berger původně vrchnostenské bělidlo a valchu poblíž Stráže nad Nisou. Budovy přestavěl, rozšířil a zařídil zde výrobu potiskovaného plátna (Leinwanddruckerei). Podstatou jeho podnikání byl výkup řemeslně vyrobených tkanin, které za pomoci nových technologií dále zpracovával a zkvalitňoval. K prvnímu velkému střetu mezi podnikatelem a cechem došlo v roce 1795 a týkal se barvení sukna. Berger nechal své zboží zpracovávat v cechovní barvárně, kde dosud pro cech pracoval právě Karl Bonté. Cech však zboží zabavil jako cizí „necechovní“. Berger kontroval obviněním z monopolního chování. Následně získal povolení k vybudování vlastní barvírny a nezávislý barvířský podnik si zároveň zřídil i Bonté. K dalšímu střetu došlo jen o pár let později a týkal se zaměstnávání postřihovačských tovaryšů. Neustálé spory vedly Bergera k rozhodnutí požádat o udělení továrního privilegia.⁹⁴⁶ C. k. dvorská komora mu ho, také na přímluvu gubernia, resp. komerciálního rady (Komerzienrath) Schreyera, udělila 6. listopadu roku 1798, kteréžto datum Hallwich označil jako jeden z podstatných mezníků v dějinách liberecké výroby.

V poslední třetině 18. století zaznamenalo Liberecko v hospodářském smyslu velký pokrok. Hallwich s hrdostí citoval řeč hraběte Příchovského, velitele legie arcivévodky Karla, kterou podle kronikáře P. Karla Felgenhauera 23. listopadu 1800 pronesl na libereckém náměstí. Podle jeho slov byl Liberec druhým nejvýznamnějším, největším a nejlidnatějším městem po Praze a z hlediska obchodu a objemu zde vybíraných daní zemské hlavní město dokonce předčil.⁹⁴⁷ S vyjádřením hrdosti na výkony regionu, související s vlnou zemského vlastenectví vyvolanou napoleonskými válkami, se zde setkáváme jako s argumentem, který

⁹⁴⁵ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 478 an.

⁹⁴⁶ Ačkoli Berger získal právo užívat označení c. k. privilegierte Tuchfabrik, šlo stále o ruční výrobu – manufakturu. K rozšíření a zavedení strojní výroby došlo až v prvních letech 19. století díky Ferdinandu Römheldovi, Bergerovu zeti a společníkovi, který podnik ve Stráži vedl.

⁹⁴⁷ „Der Fortschritt des Dominiums während der letzten drei Decennien war unleugbar. Mit nicht geringem Stolze durfte Reichenberg schon von sich rühmen hören daß es „nächst Prag die größte, ansehnliche und volkreichste Stadt in Böhmen sey und an Commerz und – Abgaben sogar die Landeshauptstadt noch übertreffe.““ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 596.

později zazněl nespočetněkrát v projevech a textech liberálů, a byl uplatňován i v nacionálním soupeření.

Soukenický cech, trvající na starých privilegiích byl tedy poražen novým privilegiem. I jeho významní představitelé viděli, že marným bojem proti novým poměrům nic nezmohou. Druhou soukenickou továrnu v Liberci si již v roce 1802 zřídil soukenický mistr Franz Ulbrich. Ten později, v roce 1806 přišel s plánem na využití vodní síly na území chudé plátenické vesnice Kateřinky (Katharinaberg – Ruppertsdorf). S vrchnostenským povolením se pustil do stavby prvních továrních budov, čímž položil základ jedné z nejkonzentrovanejších průmyslových oblastí.⁹⁴⁸ Také sám nejvyšší představitel soukenického cechu Gottfried Möller se vydal podobnou cestou, když zřídil ve svém domě apreturu – mechanickou úpravnu na zlepšení kvality sukna. Podobných podniků v Liberci a okolí pak rok od roku přibývalo.⁹⁴⁹

Dokonce i vrchnost se pustila do podnikání tohoto druhu. V roce 1806 byla s velkou slávou v Josefinině údolí (Josephenthal, pojmenovaném po manželce Kristiána Kryštofa Clam-Gallase, hraběnce Josefině rozené Clary-Aldringen) továrna nově zaregistrované firmy Clam-Gallas, Franke u. Co. Hraběti se však v podnikání nedařilo a po krátké době podnik převzala banka Ballabene. Později původní areál přebudoval Johann Liebieg a přivedl ho k nebývalému rozkvětu.

Nová konjunktura přišla ve 20. letech 18. století. Tehdy začala s podnikáním mimo jiné také rodina Siegmundů, která se zakrátko stala jednou z nejvlivnějších v Liberci.⁹⁵⁰ Na výrobě bavlněných látek založil svůj podnikatelský úspěch Josef Herzig. Výroba kvalitních, módních látek na moderních strojích pak pomohla k nebývalému vzestupu Johannu Liebiegovi, zakladateli zdaleka nejúspěšnější, největší a nejznámější liberecké firmy, kterého Hallwich nazval „Otcem práce“ – „Vater der Arbeit“.⁹⁵¹

Hallwich vyzdvihoval zakladatele a inovátory. Symbolem gründerství se stala právě osobnost Johanna Liebiega, který se vypracoval z tkalcovského tovaryše, přes podomního obchodníka na jednoho z nejvýznamnějších podnikatelů monarchie. Za jeho úspěchem stálo především sledování módních trendů a vkusu

⁹⁴⁸ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 504.

⁹⁴⁹ Tamtéž, s. s. 493.

⁹⁵⁰ Franz Florian Siegmund založil obchodní firmu již v roce 1810. Až se stavbou továrny na sukno v roce 1821 začala skutečná prosperita.

⁹⁵¹ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 516.

zákazníků, zavádění technických novinek do výroby a promyšlené budování podnikatelského portfolia, které zahrnovalo těžbu surovin, jejich dopravu, výrobu i distribuci zboží. Své zájmy prosazoval také prostřednictvím úřadů, které zastával, zejména jako předseda *Obchodní a živnostenské komory v Liberci*, ale i jako poslanec zemského sněmu i říšské rady. Když mu byl v roce 1868 udělen titul barona, zvolil si do svého erbu heslo *Per labore ad honorem*, které dobře vyjadřovalo liberální víru v pokrok.⁹⁵²

Šedesátá léta 19. století byla obdobím konjunktury. Obnovení ústavnosti a zároveň volné pole dané hospodářskému liberalismu v 60. letech považoval Hallwich za ideální stav. Již na počátku 70. let však přišla stagnace a v roce 1873 propukla hospodářská krize, která také pro mnoho libereckých podnikatelů znamenala konec. Závěr Hallwichova díla tedy předznamenával, že industrializace má i svou odvrácenou tvář.

Adolf Benda ve své práci o Jablonci nepostupoval chronologicky jako Hallwich, ale zvolil tematické řazení. Průmyslu vyhradil samostatný oddíl. Jeho historický úvod se vyznačuje eklekticismem a odpovídá diskurzu utvořeného v okruhu časopisu *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*. Bendovy postřehy týkající se současnosti jsou ale autentické a cenné.

Zabýval se především klíčovými obory výroby: plátenictvím, soukenictvím, výrobou dóz a olejomalbou (*Die Dosenfabrikation und die Oelmalerei*), pasířstvím a sklářstvím. Textilní výroba na Jablonecku byla odvozena od sousední liberecké a dlouho s ní byla úzce propojena. Dobou velkého rozvoje, zejména pro soukenictví byly napoleonské války, neboť v jejich důsledku došlo k omezení francouzské a belgické konkurence. Také zvýšená spotřeba sukna pro vojenské účely přispěla k rozvoji výroby, která se v tomto období postupně měnila na manufakturní.⁹⁵³

⁹⁵² Johann Liebig. *Ein Arbeiterleben geschildert von einem Zeitgenossen*.

⁹⁵³ „Die im Allgemeinen für die österreichischen Ländern und Völker so nachtheiligen französischen Kriege am Ende des vorigen und am Anfange des jetzigen Jahrhunderts waren für die österreichische Tuchindustrie von großem Vortheil. Denn da in Frankreich un Belgien sowohl durch die politischen Umwälzungen als durch die endlosen Kriege die dortige Tuchmanufaktur setr litt, und also mit der österreichischen nicht mehr in dem Maße concurrirten konnte wie früher, zu plchem Umstande noch hinzukam, daß durch die Ausstellung so bedeutender Heeresmassen, wie sie durch 25 Jahre (von 1790 bis 1815) beinähe beständig auf den Beinen waren, der Bedarf an Tuchen ein enorner war, wurden auf einmal die österreichischen Tuche außerordentlich gesucht.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 228-229.

Jablonec z konjunktury těžil, přičemž mu dobře posloužilo lpění libereckého cechu na starých privilegiích.⁹⁵⁴

Konec 20. let 19. století byl spojen s počátky strojové výroby. Drobní výrobci s ní jen těžko mohli držet krok. I na Jablonecku se podobně jako v Liberci našlo několik úspěšných podnikatelů, kteří vybudovali textilní továrny a úspěšně přešli na stojní výrobu. Mezi nimi patřilo přední místo Josefu Pfeifferovi staršímu. Ten v roce 1830 vybudoval v údolí zvaném Brandl přádelnu bavlny. V Tanvaldě v polovině třicátých let začal se stavbou továrny Josef Priebsch a v průběhu dvaceti let k ní přibyla další. Ve Mšeně postavil továrnu liberecký podnikatel Josef Herzig a další Liberečan Johann Liebieg ve druhé polovině 40. let vybudoval jednu ze svých továren ve Svárově (dnes součást Velkých Hamrů).⁹⁵⁵

Ve druhé polovině 19. století překvapivě představovala jedno z hospodářsky nejúspěšnějších výrobních odvětví na Jablonecku výroba dóz zdobených olejomalbou. Jejím centrem byl nedaleko Jablonce ležící Rychnov.

Výroba dóziček je neoddelitelně spojena s životními osudy Johanna Schöffela (1750-1830), který se stal pro místní obyvatele vzorem podnikavého ducha.⁹⁵⁶ Schöffel se narodil v Rychnově jako syn vojenského vysloužilce. Živil se žebráním a se svou matkou procestoval celé Rakousko. V České Kamenici vstoupil do učení k řemeslníkovi, který vyráběl drobné keramické figurky a obrázky z vosku. Když se vyučil, vydal se do Žitavy, kde začal s podobnou výrobou. Časem se mu zde podařilo najít četné zákazníky. Po přesídlení do Drážďan získal pověst módního umělce. Zhotovoval voskové portréty vysoce postavených osob, dokonce z okruhu kurfiřtského dvora. Poté osmnáct let cestoval a pracoval v různých částech Německa. Nakonec se rozhodl usadit a vrátil se do rodného Rychnova. Zapadlá ves ovšem nebyla místem, kde by mohl uplatnit své portrétní umění. Pracovních sil zde však bylo dost. Rozhodl se tedy pokusit se o výrobu dóziček z papíroviny (Papiermaché), s níž se setkal na svých cestách v Norinberku.

⁹⁵⁴ „Aber auch Gablonz sollte der Aufschwung der österreichischer Tuchmanufaktur während der französischen Kriege am Beginne des 19. Jahrhunderts zu Gute kommen, und zwar durch die egoistische Unduldsamkeit und das Verkennen der Zeitumstände der Reichenberger Tuchmacherzunft.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 229.

⁹⁵⁵ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 222.

⁹⁵⁶ Tamtéž, s. 241 an.

Protože neměl dost peněz, předložil svůj záměr majiteli panství Kamenice, hraběti Kinskému a žádostí o půjčku, ale byl odmítnut. Lépe pochodil u vrchnosti panství Svijanského, pod něž spadal Rychnov. Od hraběnky Valdštejnové získal alespoň stavební materiál. Na obecním pozemku postavil dřevěnou „tovární budovu“ (Fabriksgebaude). Podle popisu Boleslavského kraje měl v roce 1786 třicet zaměstnanců a čtrnáct pomocníků.⁹⁵⁷ Manufaktura vyráběla „dózy z papíru či kůže, hrací stolky, šálky a tubusy, na způsob výrobků postupimských nebo ze španělského Nizozemí, opatřené voděodolným lakem.“⁹⁵⁸ Schöffelův podnik však neprosperoval a zakrátko mu zbyly jen dluhy. Musel se tedy vrátit k portrétování a znovu cestoval. Nejprve pracoval v lázních Warmbrunn (dnes Cieplice Ślaskie), potom ve Vídni a dokonce v Benátkách. Nevzdával se ale myšlenky na obnovení podniku. Při návratu přes Vídeň, se údajně setkal s císařem Josefem II., který mu věnoval 2000 zlatých, s jejichž pomocí se mohl podnik konečně rozběhnout. Na sklonku života, v roce 1829, vystavil své výrobky na třetí zemské průmyslové výstavě v Praze.

Jde do značné míry o modelový příběh jabloneckého průmyslu. Charakteristickým je pro něj nevýhodná startovní pozice, neúnavné hledání způsobu obživy, který by zajistil prosperitu v neúrodném a klimaticky nepříznivém regionu. Modernizace skýtala nové možnosti. Vzmáhajícího se měšťanstvo ovlivňované módními vlnami bylo nadšeným konzumentem drobných ozdobných a upomínkových předmětů. Náklady na vstupní surovinu byly minimální. Základ úspěchu spočíval v inovaci, technologii, zručnosti a v neposlední řadě ve schopnosti dostat dané zboží k zákazníkům.

Surovina pro Rychnovské výrobky, papírová lepenka (Pappendeckel) byla vyráběna v Hanychově podlíz Liberce. Z ní byly sestavovány krabičky a následně natírány, opatřovány mramorovým dekorem, lakovány a zdobeny olejomalbou. Časem výroba dóziček upadla. Olejomalba však zůstala. Do Rychnova nezřídka přicházeli malíři z Čech, Rakouska i Německa. Benda uvádí, že tehdy se malbě v Rychnově a okolí věnovalo přibližně 60 osob.

⁹⁵⁷ J. L. WANDER von GRÜNWALD, *Physikalische Beschreibung des Bunzlauer Kreises im Königreich Böhmen*, Prag-Dresden 1786.

⁹⁵⁸ „Dosen aus Papier wie sie von anderwärts aus Leder geliefert werden, Spieltische, Tassen und Röhre, gleich den Potzdamer und Spanisch-Niederländischen, welche alle den nämlichen Dosenlack bekommen, den selbst Scheidewasser nicht auflöset.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 243.

Malba, vesměs náboženských obrazů provedených na plechu (později i na plátně) často i velkých rozměrů, se stala rovněž významným obchodním artiklem. Prvním malířem, který své práce začal prodávat do Prahy a Vídně, byl podle Benda v roce 1839 Ignaz Müller. Ostatní se pak vydali v jeho stopách a vzniklo tak nové výrobní odvětví. Vedle náboženských obrazů se zde malovaly také krajiny a žánry. Malíři pracovali podle různých předloh, rytin, fotografií, ilustrovaných biblí a podobně. Neměli k dispozici vybavené ateliéry a velké formáty vznikaly obvykle na válcích, takže malíř pracoval vždy jen na jedné části obrazu. Šlo o výrobu, nikoli uměleckou malbu. Počet osob, které se v Rychnově na počátku poslední čtvrtiny 19. století v Rychnově živily, přesahoval údajně dvě stovky, včetně 50 učedníků.⁹⁵⁹ Zboží se vyváželo zejména do Vídně, Ruska a Polska, kde největšími zákazníky byly pravoslavné kostely, Švýcarska, Španělska, Itálie a Maďarska.

Klíčové obory pro jablonecký hospodářský úspěch byly především pasířství a sklárství, které postupně daly vzniknout dalšímu novému odchodnímu artiklu, bižuterii. Pro typologicky i technologicky rozličné výrobky se později vžil název jablonecké zboží (Gablونzer Ware).

Benda uvedl, že již na konci první čtvrtiny 18. století bylo v místě možno dohledat jména zlatníků, výrobců drobného zboží zejména tehdy obvyklých nahrdelníků ze stříbrných a zlatých mincí a pánských přezek na boty. K rozšíření výroby první jednoduché bižuterie snad přispěly i znalosti a dovednosti, které původně benátská stříbrníci přinesli do nedalekého Turnova, centra výroby a broušení skleněných kamenů. Trh s tímto zbožím však nebyl na přelomu 18. a 19. století nijak rozsáhlý. První specifickou konjunkturou, kterou Benda zaznamenal, byla výroba dýmkových hlaviček zdobených kováním. Tomuto řemeslu se v roce 1810 vyučil jistý Vinzenz Heidrich v Jičíně a se svým bratrem Felixem pak v Jablonci založil samostanou dílnu. Zájem o toto zboží pak trval až do poloviny 19. století, kdy začal upadat.⁹⁶⁰

V roce 1820 Philip Pfeiffer, který navštívil veletrhy v Lipsku a Frankfurtu, přivedl do Jablonce dva frankfurtské pasíře, pro které vybavil dílnu. Po nich přišli další, tentokrát vesměs z Obersteinu, města s významnou šperkařskou tradicí na Jihozápadě Německa (dnes Porýní-Falc). Klíčové byly technologické inovace,

⁹⁵⁹ V roce 1874 byla v Rychnově otevřena specializovaná škola. A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 249.

⁹⁶⁰ Tamtéž, s. 253.

především způsob uchycení skleněného kamene, ale také zušlechtění povrchu tak, aby výsledek co nejlépe imitoval šperk z drahokamů a drahého kovu. Mezníkem se stalo využívání strojů, lisů a prořezávaček, okolo poloviny 19. století. Zároveň ale vyvolalo mezi pasíři velké neshody, když si někteří stěžovali, že je taková vylepšení připravují o obživu.⁹⁶¹ Podnikavý duch však brzy zvítězil a právě schopnost díky novým strojům zkvalitnit a zároveň zlevnit výrobu, byla základem růstu bižuterního průmyslu, který se v 19. století stal požehnáním pro jinak chudý a odlehlý region.⁹⁶² Nové stroje a nástroje umožňovaly také uvedení nových typů výrobků a rychlou reakci na měnící se vkus zákazníků.⁹⁶³

Sklářství mělo na Jablonecku dlouhou tradici, jíž se zabývala předchozí kapitola. V 19. století se charakter a postavení tohoto výrobního odvětví ale podstatně změnilo. Výroba dutého skla přestala hrát hlavní roli. Benda předpokládal, že již ve druhé polovině 18. století se vedle dutého skla vyrábělo ve velkém množství tzv. krátké skleněné zboží (Glaskurzwaren), tedy drobné ozdobné předměty.

Se sklářstvím úzce souvisely počátky dálkového obchodu, který se pak stal podstatou jabloneckého hospodářského úspěchu. Nejstarším známým obchodníkem se sklem na Jablonecku byl Franz Johann Schwan. V roce 1761 založil první exportní podnik, který se udržel až do roku 1808. Schwan nebyl jen exportér. Ze skláren kupoval sklo (poháry, karafy, slánky, flakony, kalamáře a podobně), které nechával zušlechtovat rytím, broušením a zlacením a až poté ho prodával. Dokonce kvůli tomu zřídil nejprve brusírnu a poté i vlastní sklárnu. Zboží dovážel zejména do Prahy, Vídně, Norinberku, Augsburgu, Mittewaldu, Řezna, Lipska, Piacenzy, Landeku, Strassburgu, Frankfurtu, Offenbachu aj. Jeden z jeho synů rozšířil podnik o výrobu přepravních beden a obalů, které se pro dlouhé cesty

⁹⁶¹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 255.

⁹⁶² „Durch die Einführung der Pressen und Durchschnitte eröffnete sich der Gablonzer Gürtlerei ein großes Feld. Der Spekulationsgeist der betreffenden Gewerbsleute zog aus den Maschinen immer mehr und mehr Vortheile, und wie die empfige Biene Zelle an Zelle reiht, um das denselben ein Ganzes zu bilden, so schuf der bekannete Gewerbefleiß der Gablonze Bewohner eine Industrie, welche ein Segen für die ganze Gegend geworden.“ Tamtéž, s. 256.

⁹⁶³ „So wären wir denn mit der Schilderung des Entstehens und der Entwicklung der Gürtlerei in der Gegenwart gelangt, wo Fortschritt und Verbesserung keinen Stillstand mehr erlauben. In kurzen Perioden, wie es eben launische Mode verlangt, sehen wir immer neue und schönere Sachen aus den Werkstätten unserer Gürtler hervorgehen, und die Anschaffung neuer immer praktischerer Werkzeuge ist an der Tagesordnung.“ Tamtéž, s. 256.

ukázaly nutností. Později se osamostatnil a stal se prvním výrobcem kartonáže („Cartanelmacher“) v Jablonci.⁹⁶⁴

Ukázalo se, že podnikání s drobným skelněným zbožím je velmi výnosné a na počátku 70. let 18. století přilákalo také cizí obchodníky, zejména židy. Obchodníci zadávali zušlechťování skla místním rytcům a brusičům, avšak za velmi nízké mzdy. Maloskalský patrimoniální soud sice proti nim zakročil, takže museli z panství odejít, škody však nebylo možné napravit. Mzdy zůstaly nízké a nestačily k obživě. Většina rytců a brusičů se z rytého skla přeorientovala na výrobu krátkého skleněného zboží (Glaskurzwaren-Industrie).⁹⁶⁵

Počátky výroby skleněné bižuterie jsou úzce spojeny s turnovskými řezáči kamenů, kteří se původně věnovali opracovávání drahokamů a polodrahokamů. Na počátku 18. století sem z italských Benátek pronikla výroba kompozice, skleněné hmoty napodobující vlastnosti těchto kamenů. Během 18. století byla již výroba skleněných kamenů rozšířená a pro jablonecké rytce skla bylo snadné přejít na nový artikl. Prostředníkem mezi turnovskými obchodníky a jabloneckými rytci byl podle Benda poslední majitel mšenské sklářské huti Kaspar Wander, který se prý stal prvním faktorem krátkého skleněného zboží (Glaskurzwaren). Rodině Wanderů připisoval Benda hlavní zásluhu o rozšíření výroby skleněných kamenů na Jablonecku.⁹⁶⁶

Skleněné kompoziční kameny přinesly nový impulz pro rozvoj zdejšího pasířství. Vyváženy byly ale i samostatně zejména do Německa, Ruska, Francie, Anglie, Ameriky a Orientu. Výrobu provázelo opět množství technologických inovací, které zboží zkvalitňovaly, inovovaly a zlevňovaly. Vedle kamenů se začaly vyrábět další typy skleněného zboží, perličky (korálky), knoflíky a podobně. Měnily se způsoby výroby i povrchového zušlechťování. Významnou inovací byl například způsob, jak vytvořit v perličce díрку. Jinou novinkou bylo lisování, s jehož pomocí se zlevnila výroba tradičního zboží, například skleněných ověsků či flakonů. Schopnost přicházet s novými typy a variacemi byla podstatou úspěchu jablonecké bižuterní výroby.

⁹⁶⁴ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 272-273.

⁹⁶⁵ Tamtéž, s. 274.

⁹⁶⁶ Tamtéž, s. 278. Bendovy informace jsou v tomto případě nepřesné. Podle nejnovějších výzkumů již v roce 1717 Georg Franz Wander (1681-1749) mšenský hutní statek prodal. Odstěhoval se do Turnova a provozoval zde šenk. Jeden z jeho synů Johann se věnoval výrobě skleněných kamenů, další Albert Wilhelm Ferdinand (1722-1780) s tímto zbožím úspěšně obchodoval, P. NOVÝ, Sklářský rod Wanderů I. Původ - Mšeno, *Sklář a keramik* 7-8, 2015, s. 147-151.

Okresní vlastivědy vydané učitelskými spolky pro Jablonecko a Liberecko zahrnují rozsáhlé kapitoly o rozvoji průmyslu a obchodu, jsou ale převážně chronologickým rozšířením Bendova, respektive Hallwichova líčení. Upevnily pouze stereotypy zformulované uvedenými autory. Z jejich srovnání začíná být ale patrný rozdíl mezi liberalismem prodchnutým Jabloncem a stále konzervativnějším Libercem. Pro Liberec jako byl hospodářský úspěch již samozřejmostí, v mladším Jablonci panovalo dosud nadšení z úspěchu. Podle autora příslušného textu v jablonecké vlastivědě Josefa Nitscheho právě průmysl vtiskl moderní ráz veškerému životu v regionu, který se vyznačoval vytríbeností, vkusným a nákladným odíváním, útulným a luxusním bydlením, velkým počtem hostinců a restaurací i bohatým společenským životem, zejména množstvím spolků a dalšími jevy.⁹⁶⁷ Moderní idyla měla ovšem i své stinné stránky, které si Nitsche uvědomoval. Prosperita v tomto oboru závisela na módních změnách a tak vedle podnikatelských vzestupů nebyly řídkým jevem ani úpadky.⁹⁶⁸

Zřetelněji a jasněji byl v jablonecké vlastivědě zdůrazněn především význam exportu. Byly to vývozní firmy, které dostaly zdejší výrobky na světové trhy a rozvoj zdejšího průmyslu na konci 19. století byl tak jejich zásluhou.⁹⁶⁹ Anton Franz Ressel se na druhou stranu v liberecké vlastivědě v kapitole věnované obchodu, nezabýval ani tak děním v regionu, jako spíše celní politikou státu.⁹⁷⁰

Z jablonecké okresní vlastivědy je patrná snaha vyzdvihnout moderní charakter a pokrokového ducha Jablonce, i na úkor silnějšího a často konkurečního souseda. Skutečnost, že se v Liberci ještě na počátku 19. století snažily cechy zakonzervovat

⁹⁶⁷ „Die eigenartige, ja einzig dastehende Industrie unserer heimatliche Berge ist es, welche im Wege des mit ihr auf das innigste verbundenen und großartig betriebenen Exporthandels das eigentliche Lebenselement unserer Gegend bildet, welche den Gablonz-Tannwalder Bezirk in allen Welttheilen bestens bekannt machte und seinen wirtschaftlichen Aufschwung herbeiführte. Die Industrie gibt auch unserer engeren Heimat eineigenartiges Gepräge, das sich an verfeinerten Lebensweise, an dem auffallenden Aufwande für Kleider, nametlich bei Frauen und Kindern, an der freundlichen, mit innerem und äußerem Luxus reichlich ausgestatten Wohnhäusern, an der verhältnismäßig großen Zahl von Gasthäusern und der damit zusammenhängenden Vergnügungssucht innerhalb und außerhalb der so zahlreichen Vereine und an vielen anderen Erscheinungen erkenne läßt.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 159.

⁹⁶⁸ „Da unsere Industrie in fast allen ihren Zweigen von der launischen Göttin Mode abhängt, ist auch das rasche materielle Emporkommen einzelnen Unternehmer, sowie plötzlich materieller Ruin bei anderen eine nicht seltene Erscheinung.“ Tamtéž, s. 159.

⁹⁶⁹ „Die von Glas- und Metallkurzwaren-Industrie erzeugten Waren werden von der Erzeugern nicht selbst auf den Weltmarkt gebracht, sondern durch der Exporthandel. Dieser ist es, dem das nicht genug hervorzugehende Verdienst gebührt, der hiesigen Industrie erst den Weltmarkt erschlossen und durch diese Erschließung hinwiederum einen entschiedenen förderbaren Einfluss auf die Entwicklung der Industrie ausgeübt zu haben, denn von dem Zeitpunkte an, als sich Gablonz (bezw. der Bezirk) mit seinen eigenartigen Erzeugnissen den Weltmarkt eroberte, beginnt auch der große aufschwung.“ Tamtéž, s. 197.

⁹⁷⁰ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 337-341.

tradiční hospodářský systém, zatímco v sotva vznikajícím Jablonci novým formám nic nestálo v cestě, se stala základem konfrontace reflektované v líčení událostí okolo příchodu soukeníků ze Saska a Slezska na počátku 19. století již u Adolfa Bendy. Liberec nově příchozí krátkozrace odmítl, zatímco Jablonec je vděčně přijal díky osvícenému postoji majitele panství nobilitovaného obchodníka Franze Zachariase Röhmische. Ten aktivně usiloval o hospodářský rozvoj maloskalského panství, které jen krátce předtím koupil od Františka Václava Desfours-Walderode. Na své náklady nechal v roce 1811 postavit valchu, kterou pak soukeníkům výhodně pronajal.⁹⁷¹

Nešlo však jen o hospodářskou stránku. Celá epizoda měla také rozměr náboženský. Nově příchozí byli vesměs evangelíci. Nejenže jim reglementace libereckého cechu bránila v provozování řemesla, ale vrchnost jim nepovolila evangelické bohoslužby.⁹⁷² I proto záhy Liberec opoštěli a od druhého desetiletí 19. století se usazovali v sousedním Jablonci. Tehdy sem přišlo přibližně padesát evangelických soukeníků, jimž vrchnostenské i církevní úřady vyšly vstříc.⁹⁷³ Katoličtí obyvatelé Jablonce jinověrce po počáteční nedůvěře celkem dobře přijali, o čemž svědčí i skutečnost, že mnozí již záhy zastávali v obci významné funkce.⁹⁷⁴ Také později byli mezi členy evangelické obce významné osobnosti veřejného a hospodářského života Jablonce, zejména majitel exportní firmy Emil Müller (člen městské rady, okresního zastupitelstva, rady liberecké hospodářské komory a zemský a říšský poslanec), významní exportéři bratří Mahlové (Jakob Mahla byl dlouholetým kurátorem obce a členem městské rady), nebo podnikatel Richard Haasis. V novodobých jabloneckých dějinách hrálo tedy evangelictví, ovšem opět ve spojení s hospodářským prvkem, progresivní roli. V dějinách Liberce mu ovšem tak významné postavení přisuzováno nebylo.

V čem se redaktoři okresních vlastivěd Anton Franz Ressel a Adolf Lilie shodovali, byl rezervovaný postoj k dělnickým nepokojům a stávkám. Ressel v části kapitoly o mzdových poměrech (*Lohnverhältnisse*) porovnával stávající stav s minulostí a docházel k závěru, že právě zkoumání minulosti nejlépe vypovídá o stálém

⁹⁷¹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 231

⁹⁷² A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 427.

⁹⁷³ Evangelíci byli nejprve přičleněni k obci až v podkrkonošských Křízlicích a jednou ročně zde křížlický pastor sloužil bohoslužby. Již ve 30. letech začali jablonečtí evangelíci se stavbou kostela. Od roku 1837 byla jablonecká evangelická obec samostatná a zahrnovala až do 60. let 19. století evangelíky z Liberce, Turnova, Mnichova Hradiště, Frýdlantu a Jablonného.

⁹⁷⁴ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 316.

zlepšování a pokroku. Konstatoval, že na počátku 20. století jsou platové podmínky dělníků v místním průmyslu nesrovnatelně lepší, než ve 30. letech 19. století, kdy tovární výroba začínala. Od roku 1850 se podle něho mzda dělníků více než zdvojnásobila, přičemž došlo ke zkrácení pracovní doby. Vyjádřil přesvědčení, že práce schopný a k práci ochotný řádný člověk vydělává dostatek prostředků pro uspokojení nutných potřeb a připadá mu směšné, že se o minulosti obvykle hovoří jako o „dobrých starých časech.“⁹⁷⁵ O tom, že navzdory tomu poměry v závěru 19. století nijak idylické nebyly, svědčí nejen Resselem i Liliem citovaná studie Albína Bráfa o poměrech v severočeském průmyslu z roku 1881,⁹⁷⁶ ale také narůstající nespokojenost dělnictva. Lilie zařadil dělnické stávky (*Arbeiteraufstände*) do kapitoly *Důležité události (Wichtige Ereignisse)*.⁹⁷⁷ Krátce zmínil svárovskou stávku z roku 1870, která se týkala textilního průmyslu.⁹⁷⁸ Zato takzvanou Lučanskou pozdvižku, která byla bouřlivou reakcí na zavádění strojů do výroby bižuterie, popsal dosti podrobně.⁹⁷⁹ Lilie podobné excesy odsuzoval a věřil v možnost dohody. Již krátce po událostech v kalendáři vydaném v roce 1891 napsal: „Žijeme v čase strojů a velkokapitalismu; soutěž s těmito dvěma je pro chudé dělníky velmi těžká, ale nikdo nesmí své právo na práci a chléb prosazovat ničením strojů a vandalismem.“⁹⁸⁰

Oproti jablonecké a liberecké okresní vlastivědě věnoval v práci o dějinách frýdlantského okresu Anton Franz Ressel rozvoji průmyslu jen velmi málo

⁹⁷⁵ „Wie vorstehende Zeilen dartun, haben sich die Erwerbsverhältnisse vorteilhaft verändert und so gebessert, daß jeder arbeitsfähige, arbeitswillige und ordentliche Mensch in der Gegenwart so viel verdient, daß er mit den Seinen weit besser und angenehmer sich nähren, kleiden und wohnen und sich ungleich angenehmere Genüsse verschaffen zu können in der Lage ist, als es in der Vorzeit möglich war, und wenn es in der Gegenwart gar so viele gibt, die mit dem zu ihrem und aller Vorteile so hoch verbesserten Zuständen dennoch sehr unzufrieden sind und die jetzige Zeit eine schlechte nennen, so ercheint bei Vergleichung der jetzigen Zustände mit den früheren es eigentümlich und fast komisch, daß jene frühere Zeit immer noch die „gute, alte Zeit“ genannt wird.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 337.

⁹⁷⁶ A. BRÁF, *Studien über Nordböhmisches Arbeiterverhältnisse*, Prag 1881.

⁹⁷⁷ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 74-80.

⁹⁷⁸ Firma Johann Liebieg odmítla splnit mzdové požadavky dělníků. Při velkém shromáždění před továrnou ve Svárově 31. března 1870 vojáci povolání k udržování pořádku zastřelili několik stávkujících.

⁹⁷⁹ Ve druhé polovině 80. let postihla výrobu perliček krize. Firmy Josef Riedel v Polubném a Ludwig Breit v Lučanech zavedly strojní výrobu sekaných perliček. Množství domácích dělníků, kteří se dosud ručním sekáním zabývali, zcela ztratilo možnost obživy. Přes snahu podnikatelů i úřadů problém zvládnout vyvrcholila situace v lednu 1890 násilnostmi. Nespokojení dělníci zničili stroje, surovinu i hotové zboží firmy Breit v Lučanech. V potyčce bylo zabito několik lidí. Oblast, zejména převážně českou obec Zásada, odkud pocházela většina vzbouřenců, obsadilo vojsko. Následoval soud a tvrdé tresty. Více o tématu: P. NOVÝ, *Soumrak perličkového kraje. Vyprávění o skleněné bižuterii, osudech sklářů, sekacích strojích a Lučanské pozdvižce z 29. ledna 1890*, Jablonec nad Nisou 2011.

⁹⁸⁰ A. LILIE, *Geschichtliches aus Gablonz a. N. und dem Bezirk vom 1. August 1889 bis 1. August 1890*, in: *Illustrierter Gablonzer Kallender 1891*, Gablonz 1891, s. 18.

prostoru.⁹⁸¹ Tovární výrobu (Fabrikswesen) a obchod (Handelsgeschäfte) jako prostředky obživy místního obyvatelstva po roce 1849 jmenoval až za zemědělstvím (Ackerbau), které mělo klíčový význam. V letech 1850-1880 se zemědělství významně dařilo, už proto, že zemědělské produkty nacházely dobrý odbyt v sousedních industrializovaných regionech u stále rostoucího počtu dělnictva. Konjunkturu ukončila konkurence způsobená dovozem levnějších potravin ze zahraničí.⁹⁸²

V průběhu 19. století zatlačila tradiční soukenictví na Frýdlantsku zcela do pozadí tovární výroba bavlněných látek. Nejstarším továrním podnikem byla od roku 1833 továrna na výrobu sukna libereckého podnikatele Wilhelma Siegmunda. Zvláště v 80. letech 19. století textilních továren výrazně přibývalo. Podnikatelé zde však jak se zdá nebyli významnými vzory.⁹⁸³ Ve druhé polovině 19. století ožila také těžba rud v okolí Nového Města pod Smrkem.

Ve dvacátém století se již centra horního Ponísí svým průmyslem primárně nechlubila. V městských monografiích byl ještě zdůrazňován jejich hospodářský význam pro Československo. Liberec si udržoval nálepku „prvního města po Praze“, kterou mu v souvislosti s rozvojem manufakturní výroby dal Johann Gottfried Sommer v topografii Čech z konce první třetiny 19. století.⁹⁸⁴ Sekretář liberecké obchodní a živnostenské komory Karl Kostka v kapitole o významu průmyslu pro město i okres (*Die Bedeutung der Industrie der Stadt und des Bezirkes*) transponoval tento stereotyp do současnosti.⁹⁸⁵ Konstatoval, že hospodářský význam německých Čech (Deutschböhmen) a v nich ležících průmyslových center byl klíčový již za starého Rakouska (alte Österreich) a zůstává významným i po vzniku Československa. Navíc zdůraznil, že jde o dědictví předků, v němž by měli jejich potomci se stejnou houževnatostí, pracovitostí a

⁹⁸¹ V kapitole Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit seit 1757. A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 178-195.

⁹⁸² „Die günstigen Verhältnisse der Landwirtschaft gestaltn sich in den Jahren 1850 bis 1880 zu einer Glanzperiode, indem durch Fortschritte in der Bearbeitung des Bodens einerseits die landwirtschaftliche Production bedeutent vergrößert wurde, während sndererseits durch eine vergrößerte gutbeschäftigte Industriebevölkerung die Producte der Landwirtschaft guten Absatz zu hohen Preisen fanden. In der darauffolgenden Jahren erlitt diese günstige Lage der Landwirtschaft eine Bedeutende Beeinträchtigung durch die auftretende Concurrenz der Ackerbaustaaten, namentlich Amerikas, Indiens und Ruslands.“ Tamtéž, s. 179.

⁹⁸³ Tamtéž, s. 194-195

⁹⁸⁴ Označení zmínil v předmluvě starosta Franz Bayer. *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Předmluva Franze Bayera.)

⁹⁸⁵ Tamtéž, s. 169-172.

vynalézavostí pokračovat.⁹⁸⁶ Podobně se o řemeslné píli jako dědictví předků tohoto kraje vyjádřil Karl R. Fischer k předmluvě k publikaci o Jablonci. Jestliže Liberec byl v minulosti, a stále zůstával prvním průmyslovým městem po Praze, Jablonec označil Fischer jako moderní světové obchodní centrum republiky.⁹⁸⁷

Ve srovnání se starší vlastivědnou produkcí není již důraz kladen pouze na hospodářské výsledky. V případě liberecké publikace je oddíl věnovaný hospodářství a průmyslu příznačně zařazen až za kulturu a také v práci věnované Jablonci je patrný důraz na obecnou kultivovanost. Příslušný oddíl byl nazván *Umělecká výroba a průmysl (Kunstgewerbe und Industrie)* a nejde v něm pouze o množství vyrobeného zboží a jeho finanční zhodnocení, ale také o jeho estetickou hodnotu. Kultivace vkusu, znalost kulturního a výtvarného vývoje, otevřenost vůči novým myšlenkám. To byly nově definované principy, které udržely jablonecké zboží konkurenceschopným na světových trzích.⁹⁸⁸ V nových vlastivědných řadách byla průmyslová tradice z vlastivěd vytěsněna a následováníhodné tradice byly hledány především v lidové kultuře.

6. 1. 4. Problémy industrializace a jejich řešení

Modernizace nepřinášela nejen výhody, ale také problémy, odlišné od všeho, co bylo dosud obvyklé. Proto je její neoddělitelnou součástí také překonávání neočekávaných překážek a hledání stále nových řešení. V následujících odstavcích se zaměřím na to, jaké byly mechanismy inovací souvisejících se střídáním hospodářských konjunktur a krizí.

Mechanismus hospodářských změn začal být předmětem zájmu již v závěru 18. století. V rámci vlastivědné literatury horního Poníší se nad ním jako první

⁹⁸⁶ „Und was die Vätern begründeten, haben die Enkel zäh und tüchtig, arbeitsam und erfindungsreich wie ihre Vorfahren, im ganzen sudetendeutschen Gebiete ausgebaut.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 169.

⁹⁸⁷ „Kunstfertigkeit und Gewerbefleiß sind das Volksvermögen dieser Landschaft. Ihre bodenständige Glas- und Schmuckindustrie hat schon im 18. Jahrhunderte die Weltmärkte erobert und seither behauptet, ihr Export umspannt die Erde. Heute ist Gablonz a. N. die Welthandelstadt der Republik.“ *Gablonz. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, nestr. (Předmluva Karla R. Fischera.)

⁹⁸⁸ „Erfreulich für die Entwicklung der Schmuckindustrie unserer Heimat ist die Befolgung des von Seite alle weitblickenden Faktoren nie verstummenden Rufes nach Erzeugung von Qualitätsware, u. zw. auch bei biligeren Artikeln. Staatsfachschule, Genossenschaften, Deutscher Gewerbe- und Museumsverein und Städtische Bücherei sind reichlich mit Vorlagenwerken ausgestattet, um die Geschmackrichtung aller Industrieberufe zu fördern und Anreiz zu neuen Ideen und zu neuem Schaffen zu geben. Die Frage, ob all diese Bestrebungen zu Erfolg begleitet sind, kann mit einen kräftigen „Ja“ beantwortet werden. Trotz aller Konkurrenzindustrien kann sich auch Gablonz a. N. mit seiner vielseitigen Schmuckindustrie auf dem Weltmärkte erfolgreich behaupten.“ *Tamtéz*, s. 101.

systematicky zamýšlel Carl Joseph Czoernig v závěru 20. let 19. století. Byl přesvědčen o vzájemné provázanosti fyzických (geografických), společenských a hospodářských faktorů. Prosperita regionu závisela na způsobu obživy obyvatel. Ten ovlivňovaly místní zvyklosti, míra civilizace, stejně jako klimatické a geografické podmínky. Právě vztah mezi prostředím, typem průmyslové činnosti a kvalitou života je hlavním tématem jeho topograficko-historicko-statistického popisu.⁹⁸⁹

Zkoumal například, jak se na prosperitě podílely jednotlivé společenské vrstvy. Duchovenstvu přisuzoval kladný vliv. Šlechta, která na počátku 19. století měla v rukou všechny prostředky, podle něho nevyužívala plně potenciál svého postavení.⁹⁹⁰ Na druhou stranu v souvislosti s hospodářskou správou panství zjevně přibývalo i úředníků, kteří se zabývali rostoucí ekonomickou agendou a ti představovali progresivní faktor. Klíčová byla skupina řemeslníků a výrobců. Liberec se podle Czoernigových statistických zjištění vyznačoval velkým podílem řemeslníků v obyvatelstvu. Skutečnost, že se většina z nich zabývala stejným oborem, vedla podle něho k určité demokratičnosti a relativní sociální rovnosti. Vhodné rozložení jmění zde navíc umožňovalo posílení měšťanské pospolitosti prostřednictvím charitativních a společenských institucí.⁹⁹¹ Ty pak zpětně

⁹⁸⁹ „Die physischen Zufälle, die Leidenschaften und politischen Verhältnisse haben Einfluß auf das menschliche Leben und seine Organisation; Clima, Stand, Glücksgüter bestimmen seine Länge. Da nun das Leben des Menschen in innigster Verbindung mit der ihn umgebenden Welt steht, und von äußern Umständen und Einflüssen vielfach bedingt wird, so haben die Staatsphilosophen die Wirkung und das Ergebnis jener äußern Bedingungen zu erforschen und die Beschaffenheit des darnach sich gestaltenden Lebens und seiner Bewegung, wie sie sich zu einer bestimmten Zeit, auf einem gegebenen Raume darstellt, in numerischen Verhältnissen, welche den wahren Ausdruck der gesellschaftlichen Lage des Menschen bilden, zu bestimmen gesucht. Das Resultat ihrer scharfsinnigen Untersuchungen fiel dahin aus, daß die Wohlhabenheit, insbesondere die Leichtigkeit sich zu ernähren, die Hauptquelle aller günstigen Veränderungen in dem Gange des physischen Lebens sey, daß aber auch die Beschäftigungsweise, wodurch die Menschen ihren Unterhalt gewinnen, die daraus hervorgegangenen Sitten, Gewohnheiten und Lebensart, der Grad der Civilisation, so wie die climatischen und örtlichen Verhältnisse einen merklichen Einfluß darauf nehmen. Die Wirkung, welche eine bestimmte Beschäftigungsart auf die Dauer und Beschaffenheit des Lebens äußert, wird aber um so deutlicher erkannt werden können, je bemerkbarer sie einen gewissen, größern oder geringern Grad der Wohlhabenheit hervorruft, je ausschließender sich eine gewisse Anzahl von Menschen derselben widmet, je unvermischter und entfernter sie sich von fremdartigen Bestandtheilen hält. In jeder dieser Beziehungen dürfte Reichenberg vorzüglich geeignet seyn, den Einfluß der industriellen Thätigkeit auf das menschliche Leben zu zeigen; denn selten ist die durch dieselbe Beschäftigung bedingte Nahrungsfähigkeit gleichförmiger, noch seltener finden sich unter einer Bevölkerung von 10 400 Menschen über 10 000 Personen, welche sich bloß durch die Industrie und ihre Ausflüsse nähren und erhalten.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 166-167.

⁹⁹⁰ „Die Gewerbs-Industrie ist aber noch selten eine vom Adel gewählte Beschäftigung.“ Tamtéž, s. 172.

⁹⁹¹ „Die gleiche Vertheilung des Vermögens scheint ihr Entstehen theils der Gleichartigkeit der Beschäftigung, theils dem Umstande zu verdanken, daß dem Einheimischen, ungeachtet der bestehenden Zunfteinrichtungen, die Wahl der Beschäftigung völlig frey steht, und diese Freyheit möglichst begünstigt wird; theils trägt auch die Leichtigkeit, mit welcher der angehende Gewerbsmann ein eigenes Unternehmen begründet, dazu bey. Da überwiegende Capitale keinem ein Monopol in die Hand geben, so wird Jeder

napomáhaly k posilování oné nanejvýš žádoucí schopnosti obyvatelstva uživit se. Současně ale Czoernig vyhradil významnou úlohu státu, který byl adresátem jeho zjištění, a předpokládal, že s jejich pomocí dojde k rozpoznání a nastolení podmínek vedoucích k dalšímu rozvoji prosperity i v jiných oblastech.

Charakteristika hospodářských center, kterou Czoernig Liberci a Jablonci přisoudil, s nimi zůstala již trvale spojena. U mladších autorů se pak setkáme s výroky vyjadřujícími v různých variantách myšlenku, že za vše, čím tato města jsou, vděčí svému průmyslu. Nadšení z hospodářského pokroku, který je zrodil, od počátku doprovázelo vědomí stinných stránek a potřeby určité regulace.

Autoři vlastivěd vydaných v 60. a 70. letech 19. století se obraceli do minulosti, v níž hledali poučení o pozitivních a negativních vlivech, progresivních a zpátečnických opatřeních. Aby mohl být hospodářský rozvoj, na němž vše stálo, zachován, bylo třeba napomáhat jeho chodu vhodnými prostředky. Ty se však lišily podle toho, kterou skupinu daný autor zastupoval. Joseph Gottfried Herrmann a také Adolf Benda hájili spíše pozici středního stavu vůči velkokapitálu.⁹⁹² Hermanna Hallwicha formovala jeho příslušnost k liberecké obchodní a živnostenské komoře a byl tedy spíše exponentem podnikatelů.

Jako nástroje regulace, jejichž účinnost měla být podložena historickou zkušeností, vnímala tato generace vlastivědců zejména hospodářskou politiku státu a právní rámec profesních společenství. Charakter a možnosti hospodářského růstu ovlivňovala podle nich také kvalita vzdělávání, především odborného školství a rozvoj finančních institucí. Základ hospodářského rozvoje éry liberalismu spatřovali jednoznačně v osvícenství. Hermann Hallwich věnoval značnou část své práce období vlády Marie Terezie a Josefa II.⁹⁹³ Situaci v polovině 18. století charakterizoval slovem omezenost (Beschränktheit) a konstatoval, že reformy

angeeifert, durch Güte seines Fabricates sich einen Absatz zu sichern, den ihm der Andere nur durch eine noch vollkommnere Erzeugung streitig machen kann. Die erfreulichen Resultate dieser zweckmäßigen Vermögensvertheilung erblickt man in dem Aufblühen so vieler wohlthätigen, den Bürgersinn ehrenden Anstalten, welche durch die Besteuerung der Bürger eingerichtet und erhalten werden. Denn nur durch die Zahlungsfähigkeit vieler wird der Gemeingeist genährt, welcher durch Vereinigung der Kraft und des Willens die herrlichsten Früchte erzeugt.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 174-175.

⁹⁹² Svědčí o tom například témata zmíněná v předmluvě k Herrmannově práci. Ochrana menších živnostníků a ochranná cla proti zahraniční konkurenci. J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. XI. - XIV.

⁹⁹³ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband. Je mu věnována poslední kniha, Fünftes Buch, nazvaná Die neue Zeit (1759-1874).

jmenovaných panovníků se natolik odlišovaly od zakořeněných maloměšťáckých náhledů a tak výrazně přesahovaly obvyklý horizont úvah obyvatelstva, že jich nedokázalo ještě patřičně využít.⁹⁹⁴

Liberecko platilo již v polovině 18. století za prosperující region („ein glücklicher Commercialkreis“).⁹⁹⁵ Zřejmě i díky zprávě hraběte Chotka z roku 1756, který těchto slov použil, se oblast začala těšit pozornosti Marie Terezie. Ta udělila městu Liberci v roce 1757 privilegium konání dvou výročních trhů s vlnou. V krátké době byl také vydán zemský soukenický řád (*Tuchmacher-Ordnung für das Königreich Böhmen*). Dohled nad cechovními záležitostmi se tak ze sféry vrchnostenské správy částečně přesunul mezi kompetence správy zemské resp. státní, což ovšem místní soukeníky nijak výrazně nepotěšilo, stejně jako probíhající válečné události.

Právě Slezské války byly na druhou stranu do značné míry příčinou, proč se na region a na zdejší hlavní výrobní odvětví, obrátila pozornost nejvyšších míst. Slezsko se již Marii Terezii nepodařilo znovu získat, a tak bylo evidentní, že textilní průmysl, který se v příhraniční oblasti rozvinul, je třeba podporovat. Zvláště když byla výroba sukna a plátna tak důležitá pro výstroj císařské armády. Cílená státní podpora začala již v průběhu Sedmileté války s počátkem 60. let 18. století. Hallwich se poměrně podrobně věnoval jednotlivým dvorským dekretům, patentům, řádům a reskriptům, ale také zprávám a bilancím, které stav výroby popisovaly.⁹⁹⁶ Výsledek Sedmileté války byl nakonec pro rozvoj textilní výroby v regionu přes všechny útrapy průtahů a kvartýrování pozitivní právě v tom, že ji zbavil slezské konkurence.⁹⁹⁷ Nastolená ochranná politika poskytla příležitost k rozvoji nejen textilním odvětvím, ale také sklářství.

Nadcházející takzvané hladové roky (Hungerjahre) 1771-72 byly následkem neúrody. Vztah zemědělství a textilní výroby vystihuje pořekadlo „Dražší chleba – levnější příze“ („Teueres Brod – wohlfeiles Garn!“). Aby řemeslníci mohli pořídit základní potraviny, byli nuceni prodávat své výrobky pod cenou. Krize odhalila

⁹⁹⁴ „So trafen die Reformen einer großen Kaiserin und ihres größeren Sohn ein Geschlecht, dessen Mehrheit – unverschuldet – die Befähigung nicht erlangt hatte, diese Reformen zu begreifen und zu nützen, soweit sie über den Horizont spießbürgerlicher Anschauung hinausgingen.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 394.

⁹⁹⁵ Boleslavský kraj, k němuž patřilo i Liberecko, byl vedle Královéhradecka, Žatecka, Litoměřicka a Prahy, uváděn mezi hospodářsky nevyspělejšími oblastmi ve zprávě podané Rudolfem hrabětem Chotkem, prezidentem des böhmischen Commerz- und Manufactur-Collegiums císařovně Marii Terezii v září roku 1756.

⁹⁹⁶ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 405 an.

⁹⁹⁷ „Böhmen und Mähren werden durch Hubertusbürger Frieden von ihren mächtigsten, gefährlichsten Concurrenten innerhalb des österreichischen Staatsverbandes ein- für allemal befreit.“ Tamtéž, s. 408.

slabiny rakouské hospodářské a finanční politiky a vyvolala první pokusy systematicky čelit takovým jevům. Následoval zákaz vývozu vlny, zrušení poplatků, jimiž byli zatíženi jednotliví výrobci (Webergrisch, Stuhlgeld), uvolnění obchodu a sjednocení vnitřního celního systému (v rámci monarchie). Prosazení některých nařízení nebylo snadné. Vrchnost, a to i v případě Liberce, nerada přistupovala na zrušení poplatků a místními vrchnostenskými normami jejich placení stále vynucovala. Spor mezi libereckým soukenickým cechem a Kristianem Filipem Clam Gallasem trval několik let. Navíc šlo pouze o jeden z poplatků. Mnohé další byly stále v platnosti a zatěžovaly výrobu náklady, které ji znevýhodňovaly vůči zahraniční konkurenci.

Zrušení nevolnictví sice přivítali liberečtí řemeslníci s jásotem, brzy se ale ukázalo, že reformátorský duch Josefa II. je na ně příliš radikální. Stáli sice o osvobození od poplatků vrchnosti, sami ale trvali na starých cechovních zvyklostech, které také bránily rozvoji počínajícího průmyslu. Od roku 1784 bylo oprávnění k provozování podniku udělováno magistrátem a mistrovské právo pozbylo významu. Byly zřízeny nové úřady (Gewerbsbehörde), které se zabývaly touto agendou a zavedeny další úpravy týkající se vandru a postavení tovaryšů. Starý cechovní pořádek vzal za své („Die „gute alte Ordnung“ – heißt Zunftordnung, war dahin!“) napsal Hallwich ironicky, a nepomohly už žádné cechovní petice. Nastala nová éra, éra podnikání.

Josef II., inspirován merkantilismem, zavedl ochranný hospodářský systém (Prohibitivsystem), který podporoval domácí výrobu všeobecným zákazem dovozu cizího zboží. V tomto smyslu byl v roce 1784 zaveden všeobecný celní řád (allgemeine Zollordnung), jenž principiálně platil až do poloviny 19. století. Díky podpoře státní hospodářské politiky nastala soukeníkům zlatá doba („goldene Zeit“).

Osvícenství a liberalismu spojoval také důraz na vzdělávání a školství. V případě průmyslových regionů byl zvláště podstatný rozvoj odborného školství. Proto Hallwich vyzdvihoval slova Ferdinanda Kindermanna, autora školské reformy z poloviny 70. let 18. století, podle nichž musí hospodářskému rozvoji, výrobě –

průmyslu (die Industrie) předcházet světlo (osvícení).⁹⁹⁸ Reformátoři školství Johann Ignaz Felbiger a Ferdinand Kindermann, oba spojení s oblastí horní Lužice a severozápadních Čech, podporovali mimo jiné zřízení tzv. industriálních škol (Industrieschulen), které měly učit dorost praktickým dovednostem.

Navzdory původně tristnímu stavu, který dával Hallwich nepokrytě za vinu Gallasovské vrchnosti, se školství na Liberecku začalo na počátku 19. století rozvíjet žádoucím směrem.⁹⁹⁹ Liberecká městská škola pod vedením P. Franze Wolfa byla rozšířena nejen o čtvrtou třídu, ale také o učitelský kurz (Fachlehrcurs) a stala se z ní vzorová a industriální škola (Muster- und Industrialschule). Rovněž je vyzdvihováno zřízení reálky v roce 1837, jako jednoho z průkopnických počínů na poli odborného školství.¹⁰⁰⁰

Od 30. let 19. století, kdy začal rozkvět velkých firem místních podnikatelských rodin Siegmundů, Herzigů a Liebiegů bylo patrné, že tyto, i mnohé další vyvíjely stále větší iniciativu v regionu i mimo něj, aby hospodářské podmínky upravili pro své podnikání co nejpříznivěji. Měli značný vliv na dění ve městě, hledali však vhodný institucionální nástroj pro působení v záležitostech, které region přesahovaly, jako byl zahraniční obchod, doprava, nebo celní politika.

Po vzoru pražského *Spolku pro povzbuzení průmyslu v Čechách (Verein zur Ermunterung des Gewerbegeistes in Böhmen)* iniciovaného nejvyšším pukrabím hrabětem Chotkem vznikl také v Liberci spolek, jehož účelem bylo zjišťovat a prosazovat potřeby průmyslu a podporovat šíření odborného vzdělání.¹⁰⁰¹ Zatímco pražský spolek, pozdější průmyslová jednota, byl na počátku ovládán aristokracií, po nichž v roce 1842 převzal iniciativu měšťanský živel, měl ten liberecký měšťanský charakter od svého počátku. Původním záměrem bylo vytvořit platformu pro šíření nových poznatků především technických a záhy také národohospodářských a napomoci tak rozvoji podnikání.

⁹⁹⁸ „Der Industrie muß unstreitig ein verhältnißmäßiges Licht vorausgehen; in der Finsternis hat sie sich entweder nirgends niedergelassen oder, wenn sie doch durch einen Zufall gleichsam hin verschlagen wurde, hat selbige dort sich nicht lange erhalten.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 394. Citováno podle: J. A. von RIEGGER, *Archiv der Geschichte und Statistik*, s. 457.

⁹⁹⁹ zásluhy připisal především Pateru Franzi Wolfovi a rovněž vrchnosti, Kristianu Filipovi Clam-Gallasovi. Tamtéž, s. 493-4.

¹⁰⁰⁰ Tamtéž, s. 494 a 525.

¹⁰⁰¹ M. MELANOVÁ, Vzdělanci a podnikatelé – formování občanské elity v průmyslovém městě v době předbřeznové, in: M. Svoboda (ed.), *Svět historie – Historikův svět*, Sborník profesoru Robertu Kvačkovi, Liberec 2007, s. 177-195.

Zajímavý je významný podíl piaristů na vzniku spolku, který potvrzuje výše zmíněnou Czoernigovu tezi o pozitivní úloze duchovenstva při šíření odborného vzdělání. Prvotní impulz totiž vzešel od člena piaristického řádu, profesora liberecké reálky P. Oktava Schofky, který 21. listopadu roku 1841 navrhl založení polytechnického čtenářského spolku (polytechnischer Leseverein). Mezi mítními průmyslníky vzbudil návrh zájem a jeho prosazování se ujal zejména Karl Herzig. Právě on posunul původní záměr od čtenářské společnosti k průmyslovému spolku (*Gewerbeverein*) inspirovanému pražským vzorem. Prvními členy byli účetní Wilhelm Kattermann, kupci Karl Gerhardt a Wenzel Jantsch, lékárník Philipp Hlasiwetz a další dva profesori reálky, piaristé P. Marian Komarek a P. Zacharias Ressel. Záhy k nim přibyl další lékárník a pozdější první starosta statutárního města Liberce Ludwig Ehrlich, stavitel Anton Hollub, továrník Franz Schmidt, ředitel reálky P. Viktor Gaunersdorfer a další profesor P. Julius Spurny. Těsně před Vánocemi téhož roku byly ustaveny čtyři odborné sekce: pro mechaniku (Section für Mechanik), pro stavebnictví a kreslení (Section für Baukunst und Zeichen), pro obchod a řemesla (Section für Handel und Gewerbe) a pro přírodní vědy (Section für Naturwissenschaften). Každou středu se členové spolku scházeli k přednáškám a společné diskusi o novinkách v jednotlivých oborech. V budově reálky byla zřízena čítárna s technickými časopisy předplacenými z prostředků spolku, která byla členům k dispozici vždy v neděli odpoledne.

V členstvu rozhodně, alespoň z počátku, nebyla patrná převaha velkopřmyslníků. Podpora byla směřována i k drobným výrobcům a dělníkům. Do spolku dokonce vstoupily jako korporátní členové i liberecké cechy. Postupně ale sílil vliv majitelů velkých podniků, jejichž hospodářské zájmy a později také politické ambice přesahovaly lokální úroveň.¹⁰⁰² Počáteční předpoklad, že všech skupiny skupiny mají totožný cíl, se nenaplnil.¹⁰⁰³ Již od poloviny 40. let začínaly nabývat radikální podobu rozpory mezi podnikateli a dělníky. Docházelo k ničení strojů a prvním stávkám.

Hallwichovo líčení modernizace posledních desetiletí nabízí pohled z hlediska měšťanských liberálů a podnikatelů a je samozřejmě k mnohým tématům slepý.

¹⁰⁰² Vznik spolku a jeho další směřování podrobně popsal jeho sekretář Eduard Tobisch. E. TOBISCH, *Der Gewerbeverein der Stadt Reichenberg. Eine Skizze seiner Thätigkeit seit der Gründung bis zur Gegenwart*, Reichenberg 1875.

¹⁰⁰³ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 528 an.

Zdůrazňoval především aktivní podíl podnikatelů na rozvíjení samosprávných principů a tvoření občanské společnosti, v níž sami zaujali přední místa. Výborným nástrojem pro uplatnění jejich vlivu se od roku 1850 staly obchodní a živnostenské komory.¹⁰⁰⁴ Ty jim umožňovaly uplatňovat se ve sféře, která byla dosud vyhrazena pouze státní správě a panovníkovi, zejména ve vyjednáváních o celní politice. Liberecká obchodní a živnostenská komora již na počátku 50. let dostala příležitost účastnit se jednání o novém ochranném celním systému, který měl nahradit starý systém prohibiční. Rakousko-pruská celní smlouva z 19. února 1853 zavedla diferencovaná cla a potvrdila, že právě komory budou mít v těchto záležitostech nezastupitelné místo.¹⁰⁰⁵

Blahodárný vliv komory viděl Hallwich rovněž v novém živnostenském řádu (Gewerbeordnung) z konce roku 1859. Díky němuž také v Liberci skončil starý cechovní „šlendrián“. Na místo cechů byla ustavena oborová společenstva (Zwangsgenossenschaften) oborová společenstva. Ta sice také neodpovídala Hallwichovu ideálu živnostenské svobody (Gewerbefreiheit), ale byl to pokrok. Místo množství cechů ve městě nově působilo devatenáct společenství. První mezi všemi ovšem zůstalo společenství soukeníků, které zdědilo dřívější výhradní postavení soukenického cechu.

Hospodářská konjunktura 60. let byla na počátku let sedmdesátých přerušena stagnací. Podnikatelé podle Hallwicha napřeli všechny síly, aby obtížné období překonali a snažili se udržet úroveň zaměstnanosti. Jejich námaha však byla obrácena vniveč následkem burzovní krize a současné neúrody v roce 1873, které způsobily, že obchody začaly váznout a i mnozí zavedení obchodníci se dostali do potíží.¹⁰⁰⁶ Šlo o první moderní hospodářskou krizi a je paradoxní, že

¹⁰⁰⁴ Liberecká obchodní a živnostenská komora (Reichenberger Handels- und Gewerbekammer) byla zřízena roku 1851 a její působnost zahrnovala nejprve kraje jičínský a českolipský. Poté co byly v roce 1855 Čechy rozděleny nově do 13 krajů pak boleslavský, jičínský, královéhradecký a litoměřický. Patřily sem díky tomu tedy i tak vzdálené okresy jako byly Libochovice, Roudnice a průmyslové Teplice. V roce 1868 přibýly dále okresy Duchcov a Bílina, které nově spadaly pod okresní hejtmanství v Teplicích. Naproti tomu Nymburk a Městec Králové, které sem původně patřily, byly nově připojeny do obvodu pražského.

Komora byla voleným orgánem. Původně měla 20 členů a deset náhradníků, časem počet členů vzrostl až na 48, přičemž 28 jich mělo mít domovské právo v Liberci. Volby nejprve probíhaly každoročně, později byl mandát prodloužen až na šest let. Volební systém byl podobně jako u zastupitelských sborů závislý na výši odvedených daní. Podrobnostmi týkajícími se vnitřního chodu komory se zabýval Anton Franz Ressel. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 670 an.

¹⁰⁰⁵ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 539.

¹⁰⁰⁶ „Die Producenten trachteten mit dem Aufgebote aller Kräfte, diese schwierige Zeit zu überwinden, beschäftigten ihre Arbeiter nach wie vor, wenigstens zum größten Theile oder bei gekürzter Arbeitsdauer; allein die in Folge der Börsenkrise und der Misere des Jahres 1873 eingetretene allgemeine und totale

práci prodchnutou liberalismem uzavírá právě líčení jejích počátků. Hallwich však beze všech pochybností věřil, že bude překonána „láskou ke svobodě a práci“.¹⁰⁰⁷ Následky krize a hledání způsobů jejího překonání, nikoli v textilnictví, ale v jabloneckém bižuterním průmyslu jsou velkým tématem *Dějin Jablonce a okolí Adolfa Bendy*. Věnoval jim kapitolu s názvem *Poslední desetiletí (Das Letzte Dezenium)* uzavírající pátý oddíl věnovaný průmyslu (*Von der Industrie*).¹⁰⁰⁸ Také zde udeřila krize nečekaně. Od konce padesátých do počátku sedmdesátých let 19. století zaznamenala výroba jablonecké bižuterie mimořádný rozmach. Benda popsal region, z jehož úspěchu těřilo obyvatelstvo širokého okolí až po Frýdlant, Hejnice a Osečnou, jako „rakouskou Kalifornii“, kde peníze leží doslova na ulici, a proto sem míří cizinci ze všech stran, aby zde „udělali štěstí“.¹⁰⁰⁹ To však nebylo tak jednoduché. Módní vlny, ale také politické události a následné ekonomické změny (otvírání a uzavírání různých segmentů trhu v důsledku diplomatických konfliktů a válek), činily toto podnikání značně rizikovým. Aby se celý regionální hospodářský systém nezhroutil, začalo se již záhy uvažovat o opatřeních, která by ho stabilizovala.

Když byl koncem padesátých let 19. století vydán živnostenský zákon, který rušil cechy, šlo z pohledu výrobců různorodého bižuterního zboží, z nichž pouze pasíři měli cechovní organizaci, vlastně o stvrzení již existujícího stavu.¹⁰¹⁰ S možností volného přístupu k jednotlivým oborům výroby, v Jablonci často nově vznikajícím a zase upadajícím podle zájmu zákazníků, však souvisely i negativní dopady tohoto kroku. Značná proměnlivost trhu se odrážela v enormním zájmu drobných výrobců o technologické novinky a snahou získat co nejširší odborné vzdělání, tak aby pracovníci byli schopni se snadno s novými technologiemi seznámit. Zejména pasíři, kteří vedle zcela specifického sklářství, byli nejstarším jabloneckým

Geschäftsstockung, die Zahlungseinstellungen vieler, bisher wohlaccreditierter Tuchhändler, und die Schwierigkeit der Beschaffung des Rohstoffes im Wege des Credits machten alle Anstrengungen zu Nichte.“
H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 546-547.

¹⁰⁰⁷ „Fieheitsliebe und Liebe zur Arbeit: - „in diesen Zeichen sollst du siegen!““ Tamtéž, s. 548.

¹⁰⁰⁸ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 296-316.

¹⁰⁰⁹ „Zu jener Zeit verbreitete sich die Glaskurzwarenindustrie auch außerhalb des Gablonzer Bezirks, bis Friedland, Heindorf, Oschitz und weiter, indem man allenhalben lüstern wurde, das Geld, welches gleisam auf der Straße lag, aufzuheben. Der Gablonzer Bezirk war das oesterreiche Kalifornien. Die Fremden strömten aus allen Richtungen herbei, hier ihr Glück zu machen; in Gablonz stieg in den Jahren 1857-1869 die Bevölkerung von 4553 Seelen auf 6752, worunter 2878 Fremde; die Anzahl der Gablonzer Exporteure, welche 1865 32 betrug, stieg bis zum Jahre 1870 auf 59.“ Tamtéž, s. 297.

¹⁰¹⁰ Gürtler-Innung vznikl v roce 1839 a byl zrušen 1860. Tamtéž, s. 333.

organizovaným řemeslem, pocítovali potřebu zavedení praktického školení. Novou platformou pro svépomocné odborné vzdělávání, se stal *Jablonecký výrobní vzdělávací spolek (Gablonzer Industrieller Bildungsverein)*.¹⁰¹¹ Jeho vzorem nebyla jako v libereckém případě *Jednota pro povzbuzení průmyslu*, ale spíše německé dělnické spolky, konkrétně *Handwerkerverein* v Berlíně (zal. 1844) a *Gewerbliche Bildungsverein* (zal. 1847, znovu zal. 1861) v Lipsku.¹⁰¹² V Liberci k původnímu řemeslnému spolku (Gewerbeverein) z roku 1841 ovládanému velkopřemyslníky také přibyl v roce 1863 ještě *Průmyslový vzdělávací spolek (Industrieller Bildungsverein)* sdružující dělníky, kteří se rozhodli místo měšťanské blahosklonnosti spoléhat spíše na principy svépomoci.

Původní liberecký *Gewerbeverein* působil v oblasti odborného vzdělávání i nadále aktivně a zejména díky podpoře podnikatelů se mu to dařilo efektivněji. Vrcholem v tomto smyslu bylo v roce 1852 založení tkalcovské školy (*Weberschule*). Jeho protějšek *Industrieller Bildungsverein* na podobný podnik neměl prostředky a pořádal pouze vzdělávací přednášky a výlety. *Jablonecký Industrieller Bildungsverein*, který ve městě neměl žádného prestižního konkurenta, inicioval v roce 1870 při místní škole zavedení výuky kreslení a modelování (*Zeichen und Modelierschule*) a posléze také chemie. Tento první pokus však po čtyřech letech ztroskotal.¹⁰¹³

Na počátku 70. let 19. století, když konjunktura jabloneckého bižuterního průmyslu vrcholila, se zdejší exportéři i výrobci se chystali k velkolepé prezentaci na světové

¹⁰¹¹ Spolek v průběhu své existence několikrát změnil název. Původně se měl jmenovat „katholischen Gesellenverein“. Překážkou však bylo množství členů evangelického vyznání. Další alternativy byly „Arbeiterverein“ a „Arbeiterbildungsverein“, což se však setkalo s nesouhlasem pražského místodržitelství. To dlouho váhalo se schválením statut, ale nakonec spolek, pod názvem „Industrieller gegenseitiger Unterstützungs- und Bildungsverein“ povolilo (Již v červenci roku 1866 získal díky přimluvě tehdejšího starosty Josefa Pfeiffera mladšího, poslance zemského a říšského sněmu, provizorní spolčovací právo, přestože spolkový zákon byl vydán až v roce 1868.). Po vydání spolkového zákona došlo v roce 1869 k úpravě stanov a změně názvu na *Industrieller Bildungsverein*. Znovu byl název změněn v roce 1896, a to na *Gewerbeverein*. Nakonec, v roce 1910, když se hlavní náplní spolku stala péče o jím založené muzeum, působil pod názvem *Gewerbe und Museumsverein*. Později, v 90. letech, kdy se situace v místním průmyslu ustálila, se tento rozměr zcela vytratil a spolek, přejmenovaný na *Gewerbeverein*, se již ve zcela liberálně-nacionálním duchu věnoval zakládání a podpoře škol a místního muzea.

¹⁰¹² Vzdělávací spolky pro dělníky (*Arbeiterbildungsvereine*), které vznikaly v Německu v předbreznové době, byly často výrazně sociálně orientovány. Po roce 1848 docházelo k jejich rušení. Ty, jejich činnost byla v 60. letech 19. století obnovena, nebo nově vznikly, měly vesměs liberálního ducha a konvenovaly spíše měšťanským postojům. A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 394-401; J. NOVÁ, *Jablonecký řemeslný spolek a jeho význam pro místní průmysl*, in: *Umělecká řemesla bez hranic*, Liberec 2000, s. 60-67. J. NOVÁ, *Sonda do kulturních a dekultivačních procesů v prostředí rostoucí průmyslové výroby 19. století na příkladu vývoje odborného školství v Jablonci nad Nisou*, *Studie k sociálním dějinám* 11, 2004, s. 113-123.

¹⁰¹³ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 299-300.

výstavě ve Vídni v roce 1873.¹⁰¹⁴ V průběhu výstavy došlo k hospodářskému krachu, který znamenal pro budoucnost jabloneckého průmyslu postupný, ale citelný obrat. Od roku 1875 poptávka i ceny vytrvale klesaly a velká část obyvatelstva Jablonecka se ocitla v hmotné nouzi. Kritická situace vyžadovala řešení.¹⁰¹⁵

V lednu roku 1876 se iniciativy chopil okresní hejtman Johann baron Wražda von Kunwald a pozval k jednáním průmyslníky a exportéry ze všech obcí okresu. Ti se shodli v první řadě na tom, že je třeba všemi prostředky podporovat vybudování železniční trati mezi Tanvaldem a Železným Brodem. Porady o opatřeních, která by měla vylepšit situaci v místním průmyslu, začaly následně také na půdě Průmyslového vzdělávacího spolku (*Industrieller Bildungsverein*). Jejich předmětem byla především úprava vztahů mezi exportéry, dodavateli (*Lieferanten*) a výrobcí (dělníky). Významným impulzem k dalším jednáním byl článek Josefa Johanna Lukeho s názvem *Die Glasindustrie und ihre Nothlage im Gablonzer Bezirke* uveřejněný počátkem dubna v listu *Reichenberger Zeitung*. Podával přehled dílčích problémů a návrhů možných řešení. Následovala intenzivní jednání. Exportéři, si zvolili centrální výbor (*Centralcomité*), který za účasti dodavatelů (*Lieferanten*) začal projednávat regulaci výkupních cen různých typů zboží, což vedlo k jejich zafixování. Jednání drobných výrobců a dělníků organizoval vzdělávací spolek. Ze shromáždění, které svolal, vzešel v první řadě návrh na zřízení stálé výstavy jabloneckých průmyslových výrobků a muzea („*permanenten Gablonzer Industrieausstellung und eines Gewerbemuseums*“), přičemž nešlo primárně o prezentaci, ale o registraci a ochranu vzorů (*Musterschutz*). Dalším návrhem bylo znovuoživení myšlenky odborného vzdělávání, které mělo být realizováno ve formě odborné školy (*gewerbliche Fachschule*). Významnou byla také výzva k vytvoření ochranných společenstev jednotlivých výrobních oborů. Tu vyslyšeli v první řadě místní pasíři. Základem byl soupis výrobců, který měl zamezit levné pokoutní výrobě a kažení cen. V krátké době byla schválena provizorní statuta společenství. Později se k pasířům přidali i dělníci nad lampou (*Lampenarbeiter*). Tak vzniklo *Společenstvo pasířů a dělníků nad lampou* (*Genossenschaft der Gürtlern und Lampenarbeitern*), které podle svých statut

¹⁰¹⁴ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 301-302.

¹⁰¹⁵ Tamtéž, s. 304 an.

řešilo rozepře mezi členy, stanovovalo postihy za porušení sjednaných pravidel, evidovalo tovaryše a učedníky. Jeho podstatnou funkcí byla opět registrace a ochrana vzorů.

Velkou měrou přispěl k překonání krize okresní hejtman baron Wražda von Kunwald, který dal reálnou podobu některým návrhům projednávaným mezi exportéry a drobnými výrobci. Především stanovil pátek jako výplatní den (Freitag-Zahntag). Zboží dodané do středy mělo být nejpozději v pátek téhož týdne exporními domy zapláceno. Dlouhá lhůta splatnosti totiž způsobovala, že se drobní výrobci ocitali před jejím uběhnutím zcela bez prostředků.¹⁰¹⁶ Prosazoval také založení *Řemeslného spolku (Gewerbeverein)*, jehož účelem mělo být zřízení muzea, rozhodování sporů mezi výrobci (gewerbliches Schiedsgericht) a ochrana vzorů na právním základě. K realizaci tohoto záměru nakonec došlo splynutím s již existujícím vzdělávacím spolkem.

Současně se okresní hejtmanství snažilo získat od zemského sněmu na potlačení nouze subvenci. Potřebnou částku pro Jablonecko vyčíslilo téměř na 100 000 zlatých, avšak nakonec bylo politickým okresů Liberec, Frýdlant a Jablonec dohromady poskytnuto pouze 50 000 zlatých, což Benda zhodnotil jako nedostačující. V tomto bodě tedy okresní hejtman baron Wražda neuspěl, avšak i tak se trvale zapsal do dějin místního průmyslu.¹⁰¹⁷

Přes veškerou snahu nebyla krize ještě v roce 1877, kdy Bendova práce vyšla, zcela zažehnána. Některé obory se sice už začínaly vzmáhat, jiné, zejména výroba skleněných knoflíků, na tom ale byly stále hůře. Benda tedy nekončil svůj text týkající se posledního desetiletí tak optimisticky, jako tomu bylo u Hallwicha.

S líčením realizace dalších podpůrných opatření a institucí pokračovaly jablonecká a liberecká okresní vlastivěda Adolfa Lilieho a Antona Franze Ressela. Odborné školství, jehož vznik iniciovaly průmyslové spolky, se v poslední čtvrtině 19. století úspěšně rozvíjelo. Jeho konsolidaci podporovala rovněž liberecká obchodní a živnostenská komora, která věnovala značné úsilí přesvědčování příslušných úřadů

¹⁰¹⁶ Více o něm: *Gablonz. Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper*, s. 138-139.

¹⁰¹⁷ Jednalo se o ojedinělý případ, kdy byla oceněna aktivita státního úředníka. Podrobněji k tomu J. NOVÁ, *Jiný kraj, jiný mrav. Specifika Jablonecka v 19. století*, in: *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století. Úředník a podnikatel*, T. PETRASOVÁ a H. LORENZOVA (eds.), Praha 2007.

o jejich užitečnosti a potřebnosti.¹⁰¹⁸ Provozování škol tak postupně přebíral stát. Díky tomu navázala v Jablonci na první spolkový pokus o založení odborné školy od roku 1880 fungující *K. k. kunstgewerbliche Fachschule für Gürtler, Graveure und Bronzearbeiter in Gablonz a. N.*¹⁰¹⁹ V mnoha obcích okresu mohli řemeslníci navštěvovat pokračovací školy (Fortbildungsschule), které organizovala nově vzniklá odborná škola.¹⁰²⁰ V roce 1890 byla v Jablonci založena městská obchodní škola (städtische Handelschule), pozdější obchodní akademie.¹⁰²¹

V Liberci na počátku 20. století existovaly tři odborné vzdělávací ústavy: c. k. státní odborná škola (k. k. Staatsgerbeschule), vyšší obchodní škola resp. obchodní akademie (höhere Handelschule, Handels-Akademie) a c. k. odborná tkalcovská škola (k. k. Fachschule für Weberei). Také na Liberecku doplňovalo nabídku odborných škol vyučování ve formě pokračovacích a zimních škol (Winterschule).¹⁰²²

Ve srovnání s tím byla situace na Frýdlantsku odlišná. Podobně jako na Jablonecku a Liberecku sice mohli v některých obcích navštěvovat řemeslníci pokračovací školy, ve Frýdlantě ale neexistovala žádná odborná škola, s výjimkou zimní školy pro domácí a zemědělské hospodářství (*Haushalt- und Landwirtschaftliche Winterschule*).¹⁰²³ I v tom se odrážela hospodářská stagnace regionu.

Na přelomu 19. a 20. století došlo k posunu ve vnímání odborného vzdělání a jeho významu pro drobné výrobce a dělníky. Nejen v případě libereckého řemeslného spolku (*Gewerbeverein*) zájem o přednášky a kurzy opadal. Josef Jarsch v kapitole vzdělávací snahy (*Bildungs-Bestrebungen*) jablonecké okresní vlastivědy konstatoval, že na konci století ztratili dělníci o tento druh spolkové činnosti zájem. Na vině byl podle něho materialistický světový názor („materialistische Weltauschauung“) podporovaný sociálnědemokratickou stranou, která vnesla nespokojenost a nenávisť mezi společenské třídy. Hospodářské vzdělání pro dělníky

¹⁰¹⁸ V dějinách města Liberce a okolí se Hallwich problematice odborného vzdělávání věnoval jen okrajově. Později ale právě pro obchodní a živnostenskou komoru sestavil velmi podrobnou zprávu o stavu a perspektivách odborného školství, která vyšla tiskem. H. HALLWICH, *Gewerbe und gewerbliche Fachschulen im nördlichen Böhmen. Offizielle Berichte der Reichenberger Handels- und Gewerbekammer*, Reichenberg 1873.

¹⁰¹⁹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 261-267.

¹⁰²⁰ Tamtéž, s. 270 – 271.

¹⁰²¹ Tamtéž, s. 267-270.

¹⁰²² A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 463-480.

¹⁰²³ A. F. RESSEL, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, s. 187.

ztratilo na atraktivitě a jejich prioritou se stala politika a boj.¹⁰²⁴ Dělníci tedy již měšťanským vrstvám a podnikatelům nedůvěřovali a jejich vzdělávací snahy ignorovali.

Změna se projevila mimo jiné i v muzejních projektech, jejichž počátky sahaly do 60. a 70. let 19. století. *Liberecké průmyslové muzeum (Gewerbemuseum)* realizoval zdější *Gewerbeverein* již v roce 1873. Při muzeu také původně vznikla kreslířská a modelářská škola (Fachzeichen- und Modellerschule), jejíž frekventanti měli jako předlohy využívat předměty z muzejních sbírek. Škola byla o šest let později spojena se starší tkalcovskou školou (Weberschule). Muzeum mělo ale i nadále sloužit řemeslníkům pro jejich další vzdělávání a kultivaci jejich výrobků. Ze stejného důvodu zahrnovalo i rozsáhlou a stále doplňovanou knihovnu s uměleckoprůmyslovým zaměřením. Pozvolna se však ukazovalo, že tento záměr už nekoresponduje s praktickými problémy drobných výrobců a továrních dělníků. Muzeum se posléze se od řemeslného spolku osamostatnilo a stalo se veřejnou kulturně vzdělávací institucí. V roce 1883 začalo používat nový název *Severočeské průmyslové muzeum (Nordböhmisches Gewerbemuseum)*. V závěru roku 1898 se přestěhovalo do nově postavené budovy.¹⁰²⁵

V Jablonci se dlouho nedařilo již v 60. letech formulovaný záměr realizovat. *Řemeslnému spolku (Gewerbeverein)*, se povedlo založit muzeum až v roce 1904, kdy byla otevřena první expozice. Původní zaměření na aktuální stav průmyslu ale již ustupovalo do pozadí a jeho hlavní náplní byla minulost bižuterní výroby, města a celého regionu, přičemž se již projevoval také zájem o etnografii.¹⁰²⁶ Až v roce 1911 získalo vlastní budovu.

Z hospodářského hlediska byl významný také vznik finančních institucí. I ty byly zpočátku zakládány na principu svépomoci, obvykle z iniciativy první generace

¹⁰²⁴ „Der Arbeiter fühlt sich in seiner Unzufriedenheit vielfach zurückgesetzt und tritt den gutgemeinten Bestrebungen der Bürgerschaft, ihm durch gewisse Veranstaltungen in seinen Bildungsbestrebungen entgegenzukommen, mit Misstrauen entgegen und wittert hinter allen, selbst den unschuldigsten Sachen, gleich das Allerschlimmste. So sehen wir z. B. Vorträge wissenschaftlicher Art nur äußerst schwach von Arbeitern besucht, sobald dieselben von irgend einem „Bourgeois-Verein“ veranstaltet worden sind, obwohl, wie gesagt, der Arbeiter eine gewisse Vorliebe für wissenschaftliche Dinge hat; dagegen sind die Räume von Zuhörern und Zuhörerinnen „zum Erdrücken voll“, wenn die Versammlung sozialdemokratische Parteiführer einrufen haben. Uebrigens werden von diesen wissenschaftliche Vorträge äußerst selten gehalten, da ihnen die politischen Vorträge, der Kampf, keine Zeit dazu lassen.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 127.

¹⁰²⁵ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 395-397.

¹⁰²⁶ J. NOVÁ, *Paměť předmětů, 100 let muzea v Jablonci nad Nisou*, Jablonec nad Nisou 2004.

podnikatelů, kteří se ochotně zapojovali do správy obcí a veřejného i politického života. Už v roce 1845 navrhoval Karl Herzig zřízení spořitelny v Liberci. S podporou obchodní a živnostenské komory k němu došlo až po Herzigově smrti o necelé desetiletí později. I tak byla *Reichenberger Sparcasse* nejstarším finančním ústavem v regionu. Hermann Hallwich ji nazval „nesporně první humánní institucí města i celého libereckého okresu“.¹⁰²⁷ Totéž podle něho platilo také o *Filial Escompte Anstalt*, který byl otevřen jen o dva roky později. Anton Franz Ressel pak doplnil, že zakrátko zde začaly působit filiálky velkých peněžních a úvěrových institucí jako *Oesterreichisch-ungarischen Bank, k. k. priv. oesterr. Kreditanstalt für Handel und Gewerbe* a *k. k. priv. Böhmischen Union-Bank*.¹⁰²⁸

Již Adolf Benda¹⁰²⁹ a po něm i Lilie ve vlastivědě jabloneckého okresu popsali vznik prvního místního peněžního ústavu *Spořitelního a podpůrného spolku (Spar- und Unterstützungsverein)*. *Gablonzer Sparcassa* byla zřízena již v roce 1863, přičemž úřední povolení pro její převedení na akciovou společnost (*Actien-Gesellschaft des Spar- und Unterstützungsvereines*) bylo uděleno až o tři roky později.

Na tradici cechů navázala ve druhé polovině 19. století oborová společenstva. Jejich vliv ale nebyl příliš silný. Vedle spolků sdružujících výrobce a dělníky vznikaly i korporace hájící zájmy velkopodnikatelů a obchodníků. V Liberci byl nejstarším již v roce 1833 založený *Kohlenbauverein*. Další ale přibýly až po překonání hospodářské krize v závěru 19. století a jednalo se již vesměs o vlivná sdružení. V roce 1884 byl založen *Centrální spolek severočeského vlnářského průmyslu (Zentralverein der Nordböhmischen Woll-Industriellen)*, o dva roky později *Svaz severočeských výrobců vlákna z ovčí vlny a bavlny (Verband der nordböhmischen Schafwoll- und Baumwollstreichgarnspinner)* a v roce 1900 *Svaz severočeských průmyslníků (Verband nordböhmischer Industrieller)*. I netextilní podnikatelské obory vytvářely své svazy.¹⁰³⁰ V Jablonci vznikl v roce 1893 velmi vlivný orgán *Gremium exportérů (Gremium der Exporteure)*. Podrobněji o jeho činnosti

¹⁰²⁷ „der unbestritten ersten Humanitätanstalt der Stadt und des Bezirkes Reichenberg“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 542.

¹⁰²⁸ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 370-385

¹⁰²⁹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 390-393.

¹⁰³⁰ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 385-387

informovala ale až městská monografie Jablonce z roku 1930.¹⁰³¹ Nejvlivnější hospodářskou institucí ovšem zůstávala obchodní a živnostenská komora (*Reichenberger Handels- und Gewerbekammer*).¹⁰³² Novinkou zde byl *Konzulát pro Spojené státy severoamerické (Konsulat der Vereinigten Staaten von Nordamerika)*, jehož působnost byla vymezena okrskem komory.¹⁰³³

Městské monografie z přelomu 20. a 30. let obrátily perspektivu starších vlastivěd, pro něž byl průmysl primární a určoval charakter regionu. Vycházely totiž z pozice obcí a jejich samosprávy a sledovaly naopak jejich vliv na rozvoj místního průmyslu a obchodu. Zároveň je v nich patrný důraz na kulturu, kultivovanost v moderním smyslu. Monografie Liberce z roku 1929 rekapitulovala všechna předchozí témata vlastivěd: vliv hospodářské komory, aktivity řemeslného spolku, snahy o odborné vzdělávání, vznik peněžních a pojišťovacích ústavů. Na mnohých textech je patrné, že tento průmyslový základ spojovaný s minulostí je v současnosti doplňován o kulturní rozměr. Zároveň je již patrné i určité odtrhávání kultury od průmyslu, který ale její vznik fakticky umožnil. Například zatímco Resselova vlastivěda zahrnuje muzeum do tématu prostředky na podporu průmyslu, v monografii je text věnovaný *Severočeskému průmyslovému muzeu* součástí oddílu *Kultura (Die Kultur)*.¹⁰³⁴ Od muzejnictví se zároveň oddělilo průmyslové výstavnictví, díky němuž muzeum do jisté míry vzniklo, které v rámci hospodářského tématu setrvalo.¹⁰³⁵ V Jablonci ovšem díky charakteru zdejší výroby kráčela kultivace a průmysl ve stále ještě těsném spojení. Úspěch zdejšího průmyslu a obchodu byl spatřován ve vysoké technické a estetické kvalitě, k nimž měla přispívat zejména odborná škola.¹⁰³⁶ Vyzdvihovány byly především takové výrobky, které v sobě nesly uměleckou hodnotu.

¹⁰³¹ *Gablonz a. N. Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper*, s. 133-138.

¹⁰³² A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 670-672

¹⁰³³ Již od roku 1883 byla v Liberci zřízena konsulární agentura (eine Konsular-Agentur), která od roku 1886 nesla název komerční agentura (Kommerzial-Agentur). V září roku 1890 byla povýšena na konzulát. Ten měl od roku 1892 ještě pobočku v Novém Boru (Haida). Tamtéž, s. 672.

¹⁰³⁴ *Reichenberg. Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper*, s. 137-143

¹⁰³⁵ Od roku 1920 byly v Liberci pořádány vzorkové veletrhy (Mustermesse). Šlo o první počin tohoto druhu v nově vzniklém Československu a text z pera jejich ředitele Otto Maresche nezapomněl zdůraznit nejen význam, ale také výkonnost průmyslu, který drželi v rukou českoslovenští Němci. Zajímavé je, že v souvislosti s veletrhy nebyla zmíněna starší tradice, v níž byla nejdůležitějším počínem výstava českých Němců pořádaná v Liberci v roce 1906. I ona měla zdůraznit význam a výkony (hospodářské i kulturní) německého obyvatelstva.

¹⁰³⁶ „Zur Verfeinerung der Geschmackrichtung in allgemeinen und zu technischen Verbesserungen aller in unserer Industrie in Betracht kommenden Fachberufe wurde im Jahre 1880 die Kunstgewerblich Fachschule errichtet, im Vorjahre mit großen geldlichen Opfern die Stadtgemeinde Gablonz a. N. ausgebaut und mit den modernsten Werkzeugen und anderen technischen Behelfen ausgestattet. Für die Organisation der einzelnen Berufsweige, wie der Gürtler, Graveure, Werkzeugschlosser, Glaswarenerzeuger und Industriemalern sorgen deren Genossenschaften mit Erfolg.“ *Gablonz a. N. Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper*, s. 101.

6. 2. Modernizace společnosti

Souběžně s urbanizací, rozvojem dopravy, průmyslu a moderních institucí se proměňovala i celá společnost. Hospodářská prosperita byla do značné míry umožněna rozšířenými možnostmi jednotlivců realizovat své schopnosti. Občanské svobody byly zpočátku považovány za ideál se sjednocujícím potenciálem. Brzy se ale i v této oblasti projevíly rozdílné zájmy různých skupin. Mezi nově utvářenými skupinovými identitami se jako nejživotnější projevíly ty, které byly definovány nacionálně.

6. 2. 1. Rozvoj občanské společnosti, samospráva

Jedním z faktorů, které podle Czoerniga pozitivně ovlivňovaly hospodářskou prosperitu, byla „svobodomyslnost daná častým kontaktem s cizinou i živým společenským životem“, charakteristická pro vznikající průmyslová centra.¹⁰³⁷ Další vlastivědci již zcela samozřejmě předpokládali, že svoboda a podnikavost vedoucí k prosperitě kráčejí ruku v ruce.

Hermann Hallwich v úvodu první kapitoly věnované vládě Marie Terezie, popisoval atmosféru omezenosti, která na Libereckém panství v polovině 18. století panovala. Důvodem takových poměrů bylo podle něho „pravé prokletí otroctví, které postupně ale důsledně hubí každý zárodek lásky ke svobodě, neboť otrok se nakonec naučí milovat okovy, do kterých byl zakován. Generace třásly těmito okovy a s největším úsilím je vláčely tak dlouho, až byly zcela paralyzovány monotónností a z podřízenosti se stal zvyk; nakonec neznaly nic vyššího než žalostný život u piva a klobásy.“¹⁰³⁸ Tyto věty opatřil pak Hallwich poznámkou, která je uvádí do souvislosti s účinkem protireformace, jak ho popsal již Henry T. Buckle v *Dějínách vzdělanosti v Anglii*. Základem je charakteristický liberální

¹⁰³⁷ „Die vielfache Berührung der Einwohner unter einander und mit fremden, so wie ihre größere Wohlhabenheit erzeugt ein frischeres, freyes Leben, ein vermehrtes Selbstgefühl; das charakteristische Merkmal der Handelsstädte und Manufacturorte.“ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 13.

¹⁰³⁸ „Das ist der wahre Fluch der Selaverei, daß sie allmählig, aber um so radicaler jeden Keim des Freiheitsliebe ertödtet, das der Slave noch die Kette lieben lernt, an die man ihn geschmiedet. Generationen hatten an dieser Kette gerüttelt und gezerrt mit äußerster Kraftanstrengung: nach und nach war Widerstand erlahmt, das ewige Einerlei das Unterdrücktseyns ward zur Gewohnheit, das Unerträgliche wurde getragen; am Ende kannte mann nichts Höheres, als dieses niedrige erbarmungswürdige Maulwursthleben.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 393-394.

antiklerikalismus. V podtextu však můžeme tušit také nacionální stereotyp spojující protestantství s němečtívím a náznak vyhraněnosti vůči Slovanům.¹⁰³⁹

Hallwich, který jak bylo již ukázáno, často vnášel do historického líčení aktualizace, zřetelně vnímal, že právě v tomto období se začaly rodit moderní animozity, včetně těch národnostních. Již Tereziánské reformy začaly s přestavbou státní správy v centralistickém duchu. Cílem bylo omezit stavovský systém a nahradit ho efektivní státní správou reprezentovanou kvalifikovanými úředníky. To znamenalo jednak omezení moci šlechty, ale také oslabení české státní individuality. Historické tradice byly opuštěny i v klasifikaci měst. Původní hierarchie, na jejímž vrcholu stála města královská a vespod poddanská pozbyla významu a nově byla města posuzována podle výše městských příjmů. Průmyslové oblasti začaly být podporovány, neboť v nich byl rozpoznán zdroj příjmů pro stát. Hallwich tedy naznačil navázání vztahu mezi regionální úrovní a pozitivně vnímanou centralistickou úrovní státu, která díky osvícenským reformám reprezentovala v tomto období modernitu a pokrok. Zcela stranou zůstala zemská úroveň spojovaná se šlechtickým konzervativismem a zpátečnictvím trvajícím na starých tradicích.

V místních dějinách zachytil, jak měnící se podmínky napomohly růstu významu města, ale také skutečnost, že ne vše bylo přijímáno s nadšením. Protože pro něj, jako liberála byla klíčovým pojmem svoboda, považoval za zlom zrušení nevolnictví v roce 1781. V Liberci byl patent veřejně vyhlášen až v polovině ledna následujícího roku a přijat s jásotem. Omezení moci šlechty bylo tedy vnímáno jako pozitivní, avšak zejména nejsilnější skupina měšťanů se i nadále dovolávala již dávno ztracených městských svobod a cechovních privilegií navzdory tomu, že díky novým opatřením celá oblast a také obec prosperovala.¹⁰⁴⁰

V roce 1784 byla vydána vyhláška zahrnující vznik regulovaných magistrátů a Liberec tak získal městský úřad moderního typu. Nešlo ještě o samosprávu. Místo rychtářů a vrchnostenských úředníků byl nově v čele města starosta (purkmistr) a zkoušení, tedy státem schválení, radní. V souvislosti s úpravou pozemkové daně měly být zavedeny také nově vymezené katastrální obce, v jejichž čele měl stanout

¹⁰³⁹ V němčině slovo otrok (der Sklave) svojí etymologií odkazuje ke svému latinskému původu, kdy vzniklo přenesením označení slovanských kmenů.

¹⁰⁴⁰ „Je kleinlicher und abgeschmackter das Verhalten des ersten Zunft der Stadt gegendie Staatsverwaltung, desto erfreulicher war ihr eigener marieller Fortschritt und der des Ganzen der Commune.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 452.

volený zástupce. Vybraná daň již neměla být odváděna vrchnostenskému, ale zeměpanskému úřadu. Tento samosprávný prvek byl však po smrti Josefa II. zrušen.

V Liberci byl regulovaný magistrát zaveden dvorním dekretem až v roce 1791. Ten záhy dosáhl prvního velkého úspěchu, když mu apelační soud potvrdil vlastní soudní pravomoc. Hallwich, který pohlížel na dějiny města jako na cestu k samosprávě, přikládal tomuto momentu značnou důležitost.¹⁰⁴¹ Vrchnosti však stále náležel dozor nad hospodářskými a politickými záležitostmi, které se majitel panství hrabě Kristián Filip Clam-Gallas rozhodně nemínil vzdát. Z toho důvodu Hallwich tohoto mecenáše umění a iniciátora mnohých staveb, s nímž ovšem magistrát města vedl neustálou kompetenční válku, charakterizoval jako muže bez zvláštních schopností, věrný obraz císaře v malém (myšleno konzervativního císaře Františka I.).¹⁰⁴² Zcela jiné mínění měl ovšem o jeho synovi a nástupci Kristiánu Kryštofovi, přestože se profiloval jako zemský šlechtic a příslušník stavů (zastával funkci nejvyššího maršálka Království českého a byl také předsedou *Společnosti vlasteneckých přátel umění*). Vyzdvihoval ho jako dobrodince svých poddaných a podporovatele pokroku, především v oblasti výroby a podnikání.¹⁰⁴³

Na občanskou svobodu museli obyvatelé Liberecka počkat až do roku 1848 a podle Hallwicha šlo o zaslouženou odměnu po „dlouhém boji za svobodu a svobodné právo sebeurčení“.¹⁰⁴⁴ V první řadě zmínil nadšení z občanských svobod, když napsal, že jakmile bylo vydáno císařské prohlášení z 15. března 1848, začali se hned přední zdejší představitelé chápat vymožeností, které nabízelo.¹⁰⁴⁵ Možnost ozbrojení („Volksbewaffnung“) měla za následek vznik národní gardy (Nationalgarde). Tisková svoboda (Pressfreiheit) byla téměř neprodleně využita k vydávání listu *Liberecký týdeník z blízka i z dáli* (*Reichenberger Wochenbericht aus der Nähe und Ferne*). První redaktor listu Anton Anschiringer byl zastáncem

¹⁰⁴¹ „Damit war – das für immer verlorene Bräurbar ausgenommen – Alles erreicht, was die Stadt vor hundert Jahren und auch unter den neuen, aufgeklärten Verhältnissen erstreben konnte; die heutige autonome Gemeinde Reichenberg basiert in letzter Linie auf der Errungenschaft der 7. Jäners 1786.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 453.

¹⁰⁴² „Christian Philipp, der „sehr gutte und wohlthädige“, im Uebrigen nicht sonderlich begabte Herr – ein „gutter Kaiser Franzel“ in Miniaturausgabe – starb nach dem er 35 Jahre über Reichenberg geherrscht, am 8. Feber 1805...“ Tamtéž, s. 495.

¹⁰⁴³ Tamtéž, s. 501 an.

¹⁰⁴⁴ „Gewis, was aus den Füllhorn, das da ausgeschüttet wurde, speciell auf unsere Vaterstadt entfiel, sie empfangt es nicht unverdient; sie hatte sich ehrlich abgemüht in den langen Kampfe für die Freiheit, für das freie Selbstbestimmungsrecht.“ Tamtéž, s. 531.

¹⁰⁴⁵ Události roku 1848 v Liberci: Tamtéž, s. 531 an.

rozsáhlé demokratizace, jejíž zárukou mu bylo sjednocené Německo. Proto list již od počátku vystupoval proti vývoji v Praze a utvářejícím se českým národním snahám. Oproti tomu umírnění liberálové reprezentovaní především osobou továrníka Karla Herziga sledovali vedle občanských zejména hospodářské cíle, jejichž naplnění hledali v první řadě v rámci monarchie.

Herziga vylíčil Hallwich jako hlavního protagonistu událostí roku 1848 v Liberci. Byl to on, kdo byl již 17. března zvolen zástupcem pro příslibený říšský sněm. Právě v jeho rukou se sbíhaly nitky, na nichž závisel vývoj ve městě.¹⁰⁴⁶ Za památný okamžik považoval ohrazení, které přednesl poté, co krajský hejtman baron Kotz 26. března sále liberecké radnice uvedl do funkce provizorního starostu Ignaze Jenikowskeho. Vyjádřil v něm naléhavou žádost, aby se v budoucnu toto místo, ani ostatní funkce v rámci magistrátu, neobsazovala definitivně státními úřady, ale výhradně volbou.¹⁰⁴⁷ Herzigovi také připisoval ustavení občanského výboru (Bürgerausschuß)¹⁰⁴⁸ a založení *Ústavního spolku pro zrovnoprávnění německé národnosti v Čechách a ochranu ústavních zájmů (Constitutioneller Verrein zur Aufrechthaltung deutscher Nationalität in Böhmen und Wahrung der constitutionellen Interessen)*.¹⁰⁴⁹ Vedl také kampaň za volbu zástupce pro Frantfurtský sněm, kterým se stal vídeňský profesor občanského práva a zástupce rakouské suverenity Josef Winiwarter.¹⁰⁵⁰ Koncem května Herziga místodržící v Čechách hrabě Lev Thun-Hohenstein nominoval do vládní rady, v níž zasedli zástupci českého i německého tábora a šlechty. Vytvoření tohoto orgánu mělo přinést zklidnění situace.¹⁰⁵¹ Herzig ale účast na „provizorní vládě Čech“

¹⁰⁴⁶ „Die Fäden der Bewegung der Stadt und ihrer weiteren Umgebung lagen in der Hand dieses Einen.“ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 535.

¹⁰⁴⁷ „es könne sich in Zukunft nicht mehr um die definitive Besetzung dieser Stelle von Seite der Staatsbehörden handeln, sondern man behalte sich vielmehr nicht zu beirrende Wahl sowol des Magistratsvorstandes als auch aller andern in der Folge in Erledigung kommenden Magistratsbedienstungen ausdrücklich vor.“ Tamtéž, s. 535

¹⁰⁴⁸ Dne 3. dubna 1848 byl ustaven šestnáctičlenný občanský výbor. Vznikl nepřímou volbou a k jeho vytvoření dal podnět nově jmenovaný starosta Jenikowsky. Měl podporovat magistrát v jeho práci a zastupovat zájmy města a jeho občanů. Převahu v něm měli umírnění liberálové a v jeho čele stál lékárník Ludwig Ehrlich. M. MELANOVA a kol., *Liberec*, Praha 2017, s. 153.

¹⁰⁴⁹ Konstituční spolek byl podle vzoru vytvořen 4. května 1848. Jeho účelem bylo bránit ústavu, německou národnost a připravit volby do Frankfurtského shromáždění. Předsedou se stal lékárník Ludwig Ehrlich, místopředsedou Karl Herzig, a dalšími členy vedení byli Johann Liebig, Anton Ginzler, příslušníci rodiny Siegmundové atd. Po zasedání zástupců konstitučních spolků v Teplicích v srpnu roku 1848 se stal ústředním spolkem a vystupoval jménem Němců v Čechách. M. MELANOVA, *Hlavní město Německých Čech? Liberec 1848-1918*, in: K. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 286.

¹⁰⁵⁰ Liberečtí nenašli mezi sebou vhodného místního kandidáta a tak dali na doporučení Alexandra Bacha (Winiwarter byl jeho švagrem), jehož jméno je spojeno s pozdějším prosazením neoabsolutismu a který tehdy stál v čele vídeňských liberálů. Tamtéž, s. 287.

¹⁰⁵¹ O. URBAN, *Česká společnost*, s. 39.

(„provisorische Regierung“ Böhmens) odmítl a onačil ji za ohrožení jednoty rakouského státu. Rovněž odmítal volby do zemského sněmu, které Němce z Čech znevýhodňovaly zejména proto, že volebními okrsky byly vikariáty. I díky jeho aktivní snaze Liberečané tyto volby ignorovali. Od července roku 1848 se Herzig účastnil jednání říšského sněmu ve Vídni. To bylo jediné místo, kde se z hlediska liberálů, vesměs podnikatelů a obchodníků, mohly projednávat podstatné a směrodatné záležitosti hospodářské a zejména celní. Centrem pro ně rozhodně nebyla Praha, kde se měl sejít zemský sněm, ale přehnaný význam nepřikládali ani shromáždění ve Frankfurtu.

Hodně pozornosti věnoval Hallwich realizaci zastupitelského principu a počátkům samosprávy. Podstatným tématem pro něho byly volby, a to především volby do obecního zastupitelstva, jejichž uspořádání bylo umožněno provizorním obecním zákoníkem z března roku 1849. Zvolený měšťanský výbor v čele s Ludwigem Ehrlichem začal následně pracovat na znění statutu. Ten byl schválen císařským rozhodnutím z 9. prosince 1850 a Liberec se tak stal prvním městem po Praze a druhým statutárním městem v Čechách. Díky připojení dříve vrchnostenského Kristiánova k městské obci se i svou velikostí posunul na druhé místo v pořadí českých měst. Vlastní statut vyčleňoval městu výjimečnou pozici ve struktuře správy. Důsledkem nového uspořádání bylo zrušení patrimoniálního soudu, Liberec se stal sídlem okresního hejtmantství, byly zde zřízeny okresní a zemský soud.¹⁰⁵²

Z hlediska zastupitelského principu líčil Hallwich jako vrcholné období šedesátá a počátek sedmdesátých let 19. století. Říjnový diplom a únorová ústava zahájily podle něho „novou éru“. Ústavní práva byla rozšířena a za zvlášť důležitou považoval také skutečnost, že jich nově požívalo nejen město, ale také obchodní a živnostenská komora, která se tak stala nejen hospodářskou, ale také politickou korporací.¹⁰⁵³ Spojení hospodářské a politické moci považoval Hallwich nejen za nezavadné, ale za žádoucí. Celá jeho práce je prodchnuta myšlenkou, že právo rozhodování je vázáno na hospodářskou zdatnost.

Pro Liberec byly změny správních norem součástí jeho historického vývoje, jehož vyvrcholením představovala samospráva. Z hlediska Jablonce se však jednalo

¹⁰⁵² H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 538.

¹⁰⁵³ „...nicht nur der Stadt, sondern gleicherweise auch der Handels- und Gewerbekammer Reichenberg weitgehende verfassungsmäßige Rechte zugewendet und die Letztere ausdrücklich erst auch als politische Körperschaft anerkannt.“ Tamtéž, s. 547.

vlastně o výchozí bod. Do poloviny 19. století popsal Adolf Benda Jablonec jako nesourodou osadu sestávající z různých částí, do značné míry od sebe oddělených, což bylo dáno členitostí terénu. Počátky rozvoje směřující k městskému charakteru osídlení spojoval jednoznačně s osobností Franze Zachariase Römische, který koupil maloskalské panství v roce 1802. Jablonec si vybral za jeho hospodářské centrum a v roce 1808 se mu podařilo získat povýšení na městys (der Marktflecken) s právem konání dvou výročních trhů. Předbřeznovou dobu ale přesto Benda líčil velmi negativně. Špatná vláda konzervativních úředníků a nedostatečný přístup obyvatel ke vzdělání mu byly příčinou, proč se Jablonec rozvíjel jen pomalu.¹⁰⁵⁴

Rok 1848 byl samozřejmě i pro Jablonec zlomovým mezníkem. Jestliže Hallwich postavil do hlavní role událostí v Liberci Karla Herziga, v případě Jablonce byl v Bendově podání hlavní postavou Josef Pfeiffer mladší. O tom, že se tento muž chopil realizace liberálních zásad velmi energicky, svědčí kroky, které podnikl krátce po převratných březnových dnech. Obec dosud řídil trhový rychtář jmenovaný vrchností a potvrzený krajským úřadem, všeobecně oblíbený a vážený Peter Sarder, který sice podporoval nový svobodomyšlný směr, ale v praxi postupoval podle Pfeifferova názoru jen liknavě. Proto svolal shromáždění do budovy místní školy, kde se pokusil vyvolat volbu obecního zastupitelstva. Jeho výsledkem byl zklamán. Většina přítomných dala najevo, že jsou se současným stavem i s dosavadní hlavou obce spokojeni a nic jiného si nepřejí. Část, Bendou nazývaná (Fortschrittpartei), se však za Pfeiffera postavila. Nakonec devatenáct „zastánců pokroku“ přece jen zvolilo zastupitelstvo (Gemeidevertretung) v čele s Pfeifferem. V Jablonci, podobně jako v Liberci vznikl tak vedle původního vedení města také volený orgán, jehož postavení bylo neoficiální, ale vyvíjelo značnou aktivitu a mělo zřejmě i velký vliv. Když byly na počátku července roku 1850 uspořádány řádné volby, stal se Josef Pfeiffer prvním starostou.

Doba neoabsolutistické reakce není v Bendových dějinách hodnocena nijak kladně. Zaznívá zde nechuť proti vládnímu oktroji a zvlí úřadů. Konkrétně je zmíněno „nově zřízené a špatně fungující četnictvo“, které „sekýruje klidné a řádné

¹⁰⁵⁴ „Das verfehlte Regierungssystem, die Niederhandlung der Industrie, die Unterthänigkeit des Volkes, die schlechten Schuleinrichtungen waren es, welche Gablonz an einem größeren Aufschwunge während der ersten Hälfte des Neunzehnten Jahrhunderts verhindert hatten, und der ohne die Errungenschaften des Jahres 1848 noch lange nicht eingetreten sein würde.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 89.

občany“¹⁰⁵⁵. Josef Pfeiffer je líčen jako protektor, který v nepříznivé době stál v čele obce a díky své obezřetnosti ji dokázal řídit v liberálním duchu navzdory státním úřadům.¹⁰⁵⁶ Liberální názory a podnikatelské zájmy Pfeiffer hájil od roku 1861 i jako poslanec Zemského sněmu v Praze a později Říšského sněmu ve Vídni. Bezesporu největším jeho úspěchem bylo povýšení Jablonce na město v roce 1866.¹⁰⁵⁷

V 60. letech 19. století byly postupně rušeny kraje a posiloval tak vliv zemských místodržitelství. Posílila však na druhé straně i samospráva. Vedle nového zákona o obecních zastupitelstvech byla zemským zákonem z 25. července roku 1864 zavedena volená okresní zastupitelstva. Josef Pfeiffer byl jeho členem a později také předsedou.

Okresní perspektiva se dostala do pořadí pozornosti vlastivědců Jablonecka i Liberecka až v závěru 19. století, kdy byly nově vydané vlastivědy koncipovány právě jako okresní. Změny ve vývoji správy a samosprávy jsou autory okresních vlastivěd podávány s odstupem času mnohem systematictěji a přehledněji. Samosprávným orgánem na této úrovni bylo okresní zastupitelstvo. Mezi jeho kompetence patřilo především budování a údržba místních komunikací – okresních silnic a správa okresních nemocnic.¹⁰⁵⁸ Možnost spolurozhodovat v něm dostali i zástupci menších obcí.

V Jabloneckém okresním zastupitelstvu měli v prvních letech ještě významný podíl osoby spojené s patrimoniální správou, která vzhledem k nobilitovaným majitelům panství nebyla zatížena historickou nevolí vůči vrchnosti jako v Liberci, a rovněž továrnici. Později, když počet členů vzrostl, přibýlo zejména drobných podnikatelů a zástupců venkovských obcí. Své okresní zastupitelstvo měl také již od roku 1865 tanvaldský soudní okres.¹⁰⁵⁹ V politickém okrese Liberec-venkov (Reichenberg-Land) bylo voleno okresní zastupitelstvo liberecké a chrastavské. V libereckém

¹⁰⁵⁵ „Die neuerrichtete, schlecht instruirte Gendarmeriebefaste sich viel damit, ruhige und ordentliche Bürger zu sekiren.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 99.

¹⁰⁵⁶ „Während dieser Reaktionsperiode stand an der Spitze von Gablonz ein Mann, dessen ebenso taktvolles wie entschlossenes Auftreten so manchen Uebergriff der staatlichen Behörden mit Erfolg zurückzuweisen wuste, und der Bevölkerung gewiss so manche Nergelei ersperte. Es war dieß Bürgermeister Josef Pfeiffer.“ Tamtéž, s. 99-100.

¹⁰⁵⁷ Městská rada požádala o povýšení formou dopisu ze dne 3. října 1865. 28. března následujícího roku císař František Josef I. žádosti vyhověl. Formálně vešlo toto rozhodnutí v platnost zanesením do Říšského zákoníku, což se stalo 31. března roku 1866. Stvrzující listina, která potvrzovala rozhodnutí z 28. března 1866, byla ovšem vydána až po více než čtyřiceti letech, 7. prosince roku 1906.

¹⁰⁵⁸ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 285-294.

¹⁰⁵⁹ Tamtéž, s. 290-294.

okresním zastupitelstvu měli od počátku významnou pozici představitelé průmyslu a obchodu, hodně bylo ale také zástupců venkovských obcí.

Také samospráva se dále vyvíjela. Původní provizorní obecní zákoník (Gemeindegeseztz), byl až v roce 1862 nahrazen novým říšským obecním zákonem, který o dva roky později doplnil ještě zemský obecní řád. Tato norma byla pak v platnosti téměř beze změny po dlouhá desetiletí a stejně jako u původního provizorního zákoníku se držela hlavní zásady, že základem svobodného státu je svobodná obec („Die Grundfeste des freien Staates ist die freie Gemeinde“). Zatímco pro jabloneckou a libereckou okresní vlastivědu je okresní i obecní samospráva velkým tématem, v *Dějínách frýdlantského okresu* stála zcela na okraji. Podíl na úrovni země a státu zaručovaly obyvatelům regionu zastupitelské sbory. Téma voleb do vyšších zastupitelských celků je v jablonecké i liberecké okresní vlastivědě pevně spojeno s národnostní otázkou a je také součástí kapitol o národnostních poměrech.¹⁰⁶⁰

Publikace z řady *Sudetoněmecké samosprávné sbory (Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper)* byly vtělením postupně vytvořeného stereotypu, o samosprávě jako doméně Němců. Tento již po léta zejména historickými argumenty podporovaný názor našel v prostředí nově vzniklého Československa další podpůrný prvek. Samospráva byla jistým únikem z nevyhnutelného podřízení se státní správě a manévrovacím prostorem pro budování svébytné identity. Je v nich patrná ještě výraznější snaha než u vlastivěd popsat volební systém založený na výši přímých daní, funkcí jednotlivých orgánů vedení města (starosty, městské rady, kolegia městských zastupitelů) a oblasti jejich působnosti, jež byly považovány za vlastní. Případné zásahy státních (československých) úřadů označovaly tyto práce za naprosto nepřijatelné vměšování. Vytvářely obrazy sebevědomých, skvěle fungujících samospráv a kvetoucích moderních měst.

Správě obce se v monografii Liberce věnuje kapitola *Die Gemeideverfassung*.¹⁰⁶¹ Rekapituluje vývoj liberecké samosprávy počínaje rokem 1850. Zákonné normy z let 1862, 1867 a 1889 poskytovaly podle jejího autora pevný základ pro vytvoření

¹⁰⁶⁰ Josef Jarsch, Nationale Verhältnisse, A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 135-144.
Ferdinand Leo Honzejek, Nationale und politische Verhältnisse, A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 555-578.

¹⁰⁶¹ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 75-86.

samostatné, právem na politickou správou obdařené obce, schopné odolávat všem proti ní směřujícím snahám.¹⁰⁶² Za ohrožení principu svobodné obce je v ní považován vznik Československa a zákon z ledna roku 1919.¹⁰⁶³ Podobný postoj obsahuje i publikace jablonecká.¹⁰⁶⁴

Významným tématem obou mětských monografií byly daně. Jedna z největších výhrad vůči změnám obecního řádu v Československé republice se týkala omezení možnosti nakládat s příjmy obce pocházejícími ze zde vybraných daní. Bylo to považováno za omezení obecní svobody.¹⁰⁶⁵ Obě města se tak snažila zdůraznit svůj význam už dávno před rokem 1918 právě tímto ukazatelem.¹⁰⁶⁶ Typickým příkladem textu, který v historické perspektivě popisuje růst významu obce v souvislosti s nárůstem obecních příjmů, je Fischerova kapitola *Vom Dorf zur Welthandelsstadt*.¹⁰⁶⁷

Důležitým ukazatelem vyspělosti, zdůrazňovaným již v učitelských vlastivědách, je v publikacích z řady samosprávných sborů kultura. Její rozkvět prezentovaly rovněž jako výsledek péče obecní samosprávy. V liberecké monografii předchází oddíl věnovaný kultuře (*Die Kultur*) Hospodářství (*Die Wirtschaft*). Myšlenku o průmyslovém městě, které však není jen shlukem komínů a továren, ale kultivovaným místem prodchnutým moderním uměleckým duchem vyjádřil v úvodu textu *Liberec a výtvarné umění (Reichenberg und die bildende Kunst)* architekt Anton Krapf.¹⁰⁶⁸ Velký důraz byl kladen na umění ve veřejném prostoru

¹⁰⁶² „Sie bildeten das Grundgesetz der selbstständigen, mit dem Rechte der politischen Verwaltung ausgestatteten Gemeinde, das mit zäher Festigkeit allen Angriffen, allen Bestrebungen gegenüber, es zu verletzen, verteidigt wurde.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 76.

¹⁰⁶³ „Der Umsturz riß auch das Heiligtum der freien Gemeinde um.“ Tamtéž, s. 78.

¹⁰⁶⁴ „in der Gemeindeordnung war dem Gedanken Rechnung tragen worden, die Freiheit den Gemeinden, insbesondere ihre Befreiung von Grundherren und Regierungsbehörden zu sichern.“ *Gablonz a. N., Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 77.

¹⁰⁶⁵ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 82.

¹⁰⁶⁶ Obecní jmění a jeho rozmnožení v případě některých úspěšných starostů zmiňovaly už starší vlastivědné práce. Hodně konkrétně se systémem daní a poplatků vybíraných obcí zabývá kapitola věnovaná městským financím, jejímž autorem byl finanční referent městského úřadu Franz Hudetschek. *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 78 an. (Kapitola Die städtische Finanzwirtschaft.)

Také liberecká monografie obsahuje Podrobný rozbor městského rozpočtu. *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 87-94. (Kapitola Der Gemeidehaushalt.)

¹⁰⁶⁷ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 31 an.

¹⁰⁶⁸ „Wenn die Fremde den Namen Reichenberg hört, so denkt er begreiflichweise in erster Linie an die Industriestadt, wohl gar an einen jener typischen Fabriksorte, die in dem Besucher an städtebaulichen Eindrücken nichts anderes als die Erinnerung an eine unharmonische Anhäufung qualmender Schornsteine, rußiger Schemen, nüchternen Kesselhäuser, Magazine und Hochbauten zurücklassen, die in öden Straßenzügen trostlos aneinandergereiht, jeder gedanken an eine künstlerische Geisteskultur im Keime ersticken. Ganz abgesehen davon daß bei der sich immer entwickelten Kunst des Industriebaues, die auch in Reichenberg mehrere Bemerkenswerthe Beispiele ausweist, eine zeitgemäße Fabrikstadt keinesweg immer so, wie eben beschrieben aussehen muß, macht Reichenberg trotz seiner überragenden Industrie überhaupt wenig der

a na svébytný moderní styl německých výtvarných umělců. Úkolem vedení města měla být snaha o vytvoření centra kulturního života, vyznačujícího se jednotným, sudetoněmeckým charakterem.¹⁰⁶⁹ Tomu odpovídá i název příslušného oddílu v jablonecké variantě. Nadpis *Lidová kultura (Volkskultur)*, zde neuvádí kapitoly věnované etnografii, ale právě kultuře, přičemž je zdůrazněno, že se jedná o kulturu pro veřejnost, pro široké vrstvy, která vychází z tradic místních obyvatel a má v tomto smyslu lidový – národní charakter. Jablonec si, přes přihlášení se k německé kultuře stále zachovával svá specifika a do značné míry liberálního ducha. V kapitole *Kulturní ráz (Das Kulturelle Gepräge)* z pera jednoho z členů městského zastupitelstva Otto Demutha byl charakterizován jako svébytné a zároveň vnějším vlivům otevřené město.¹⁰⁷⁰

V podtextu takových vyjádření stála především snaha zdůraznit odlišnost měst s převahou německého obyvatelstva od zbytku Československa. Československá kulturní identita byla vnímána jako silně konkurenční a proto vůči ní byla budována identita sudetoněmecká, čerpající z regionálních tradic a nacházející společný prvek v požadavcích moderního kulturního a společenského městského života.

6. 2. 2. Nacionalizace

Ještě v šedesátých a na počátku 70. let se zdálo, že hlavním názorovým proudem mezi českými Němci je liberalismus spojený s hospodářskou prosperitou. Hospodářská krize, prohlubující se sociální problémy a s postupnou demokratizací narůstající politická aktivita neprivilegovaných společenských vrstev měla na jedné

Eindruck einer Fabrikstadt, weil hier die den Wasserwegen folgenden Industriestätten einen ganz besonders strenge abgegrenzten Bereich für sich bilden, welcher die eigentliche Wohnstadt nur wenig berührt.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 127.

¹⁰⁶⁹ „Wenn aber führende Männer der Stadt ernsthaft den Gedanken hegen, den geisteskulturnen Mittelpunkt des sudetendeutschen Volksleben hier zu schaffen, dann muß die Bevölkerung eben in erster Linie hier dazu erzogen werden, daß es Höheres als kleinliche Tagesbelange vereinzelter Gruppen und Parteien gibt, dann muß zunächst in der Stadt selbst eine auch nach außen hin vorbildliche kulturelle Einheit angestrebt werden; ein nachahmenswertes Gruppenleben zu schaffen, das ist die wahrhaft große Aufgabe, deren Lösung noch bevorsteht.“ Tamtéž, s. 125.

¹⁰⁷⁰ „Das Stadtbild von Gablonz ist ganz eigenartig individuell. Die meist breiten Straßen mit ihren hygienisch fast durchwegs einwandfreien Gebäuden, die prächtigen öffentlichen Baute, wie das im Jahre 1908 eröffnete, 900 Plätze erhaltende Stadttheater, die Hauptpost, das Stadtbad, die Turnhalle (größte in Böhmen), die neueren Schul- und Bankgebäude, das Villenviertel längst der landschäftlich reisenden und ausgedehnten Talsperre, die schönen öffentlichen und privaten Gartenanlagen, die innerhalb des Stadtgebietes prächtig wechselnden Ausblicke ins Iser-, Jeschken- und Riesengebirge, die individuelle Betontheit der verschiedenen Stadtviertel, wie innere Stadt, Bastei, Brandl, Wustung, Hahn, Katzenloch, die reichen kulturellen Einrichtungen der Stadt, das aller erregt die begeisterte Anerkennung der vielen Tausenden von Fremden, die alljährlich aus ganz Europa und den überseeischen Ländern geschäftlich hierher kommen oder diese Isergebirgsmetropole als Touristen passieren.“ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 188.

straně za následek rozrůznění názorů, současně ale také nárůst nacionalismu, který se jevil jako zcela přirozená sjednocující idea.

V pracích Carla Josepha Czoerniga, Josepha Gottfrieda Herrmanna, Hermanna Hallwicha i Adolfa Bendy je německý charakter regionu považován za samozřejmost a spojován v první řadě s podnikavostí a hospodářskou výkonností. Prvním momentem, kdy se této samozřejmosti postavily do cesty požadavky na zrovnoprávnění obou národností v rámci Čech, byl rok 1848. Hermann Hallwich zmínil pouze v poznámce, že první liberecké noviny (*Reichneberger Wochenbericht aus der Nähe und Ferne*) zastávající radikálně demokratické postoje otevřely záhy otázku nacionalismu.¹⁰⁷¹ Animosita tohoto listu k českým snahám tkvěla v přesvědčení, že záruku demokratického vývoje poskytne jedině sjednocené Německo. Návrat k historickým právům Koruny české byl považován za zpátečnictví a označován nejen za protipól německých demokratizačních snah, ale také podryvání rakouského centralistického státu. S tímto odůvodněním také mnohem umírněnější Karl Herzig odmítl nabídku na účast v prozatímní české vládní radě. Jak Hallwich, tak i Benda také zaznamenali, že další eskalaci napětí mezi oběma zemskými národy přinesly volby do zemského sněmu. Důvodem bylo stanovení vikariátů jako volebních okrsků, což znevýhodňovalo německé obyvatelstvo průmyslových oblastí. Nelze však říci, že by nacionalismus stál v popředí zájmu této generace vlastivědců.

Teprve v okresních vlastivědách vydávaných na přelomu 19. a 20. století jsou zařazeny samostatné oddíly věnované národnostním poměrům.¹⁰⁷² Obsah a struktura těchto kapitol zřetelně ukazují, co bylo v souvislosti s nacionalismem vnímáno a používáno jako nástroj. Úvodní statistické informace připomínají metodologický přístup Heinricha Rauchberga dokladující německou držbu na základě statistických dat.¹⁰⁷³ „Politický okres Jablonec je německým okresem“ („Der politische Bezirk Gablonz ist ein deutscher Bezirk.“) konstatoval prostě na úvod Josef Jarsch a doložil to čísly.¹⁰⁷⁴ V případě Liberecka bylo uvedeno,

¹⁰⁷¹ H. HALLWICH, *Reichenberg und Umgebung*, II. Halbband, s. 534

¹⁰⁷² Ve vlastivědě jabloneckého politického okresu je autorem kapitoly Nationale Verhältnisse, Josef Jarsch. A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 135-144. Pro libereckou okresní vlastivědu napsal strukturálně stejně uspořádanou kapitolu Nationale Verhältnisse Ferdinand Leo Honzejek. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, Reichenberg, s. 555-578.

¹⁰⁷³ H. RAUCHBERG, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*.

¹⁰⁷⁴ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 135.

v podstatě totéž. S výjimkou jihovýchodní části a periferií průmyslových míst, kde žil větší počet Čechů, byl okres německý.¹⁰⁷⁵ Vývoj osídlení libereckého okresu byl podpořen historickým výkladem. Jazyková hranice se posouvala pouze v jižních částech. Například Hodkovice (Liebenau), které se v husitském období počestily, teprve ve druhé polovině 17. století díky německým řemeslníkům a obchodníkům nabyly opět německý charakter. V případě Jablonce se české obyvatelstvo v první polovině 19. století v čistě německém okrese nacházelo pouze v Rejdících a Českém Šumburku, obcích ležících při jeho východním okraji. Kontakt mezi Jabloneckem, kde před rokem 1848 téměř žádní Češi nežili, s českojazyčným prostředím byl ale tehdy podstatně živější než v polovině 90. let 19. století. Bylo to dáno specifickou regionální situací v patrimoniální i církevní správě. Na opačné straně jazykové hranice ležel Železný Brod („Brödl“, Eisenbrod), původně jediné město maloskalského panství, kde až do roku 1765 také sídlil soud i všechny cechy, od nichž byly ty jablonecké odvozené (krejčovský, pekařský a ševcovský). České Semily byly sídlem vikariátu a tím pádem měly vliv na věřící ale také školy po celém Jablonecku.

Hospodářský rozvoj Liberce i Jablonce již před polovinou 19. století činil v očích chudých českých obyvatel z druhé strany jazykové hranice z rostoucích průmyslových center vytoužené „Eldorado“.¹⁰⁷⁶ Proudili sem stavební dělníci, ale také množství tovaryšů, služek, továrních dělníků a pomocných dělnic. Na Jablonecku byla do českých vsí zadávána domácí práce. Přitom všem nedocházelo podle vlastivědců k žádným nacionálním třenicím. V 50. a 60. letech údajně čeští učni snadno získávali práci u německých mistrů a němčina jim pak pomáhala v dalším uplatnění. Čeští řemeslníci se snadno usazovali v německých oblastech a rychle se poněmčovali. Vztahy obou národností byly přátelské a docházelo k výměnným pobytům dětí („handl“), aby se naučily druhému jazyku. V rovině hospodářské tedy bylo soužití harmonické, neklid do vztahu obou národností však vnesla až politická angažovanost. Jako první konfliktní okamžik uvádějí okresní vlastivědy, stejně jako předtím Hallwich a Benda, rok 1848. Češi

¹⁰⁷⁵ Při sčítání v roce 1890, žilo podle Jarsche v politickém okrese Jablonec 68 245 Němců, 2108 Čechů, 2 Poláci a 840 cizinců, vesměs říšských Němců. A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 135.

F. L. Honzejek uvedl pro rok 1900 v celém politickém okrese Liberec, včetně města 110 594 Němců a 5067 Čechů. A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 555.

¹⁰⁷⁶ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 136.

se podle liberecké okresní vlastivědy obrátili proti Němcům, protože na ně svalovali vinu za útlak předbřeznové vlády a vedoucí osobnosti rodící se české politiky je podněcovali k protiněmecké nenávisti.¹⁰⁷⁷ (Tím je míněn konkrétně Karel Havlíček, který vyzýval Pražany k odstraňování německých vývěsních štítů a nápisů).¹⁰⁷⁸ Tuto nenávist rozdmýchával rovněž tisk. V libereckém okolí to byl především *Prager Wochenblatt* a právě proti této kampani cílilo založení libereckého listu *Reichenberger Wochenbericht aus der Nähe und Ferne* v dubnu roku 1848, v němž jeho redaktor Anton Anschiringer uveřejnil kritické články o českých politických snahách (Svatováclavskému, později Národnímu výboru, který formuloval nejen liberální požadavky jako svobodu slova, vyznání, shromažďování a zavedení obecních samospráv, ale také zrovnoprávnění Čechů a Němců a především požadavky na autonomii českých zemí v rámci Rakouska).

Vyhrocení atmosféry okolo voleb do zemského sněmu je barvitě vylíčeno v jablonecké okresní vlastivědě. Všeobecné nadšení vyjádřené voláním „Freiheit! Freiheit!“ se údajně projevovalo všude, a symbolizováno bylo také cylindry s červenobílými (zemskými) kokardami. Také nově zorganizovaná národní garda měla původně červenobílé kokardy na čákách, ale po „rozepří s Čechy“ došlo ke změně barev.¹⁰⁷⁹ (V libereckém případě byly uváděny výhradně černočervenožlaté trikolory.)¹⁰⁸⁰ Ona rozepře souvisela právě s volbami do zemského sněmu. V červnu dorazil do Jablonce jakýsi doktor Harzer, což byl zřejmě pseudonym. O příjezdu „českého“ vyslance, který se v Jablonci objevil ozdobený červenobílou šerpou, byl kroužek zdejších německých liberálů v čele s Josefem Pfeifferem předem informován a rovněž byli upozorněni na to, jaké nebezpečí jím propagovaná volba do zemského sněmu představuje pro německou národní věc. Dali nově příchozímu najevo, že jeho názory nesdílejí a Harzer pokračoval dále do

¹⁰⁷⁷ „Bedauerlicherweise kam es jedoch schon im Jahre 1848 zu ersthaften Anfeindungen zwischen den Deutschen und Tschechen im Lande. Letztere waren geneigt, den Druck, den sie hinsichtlich ihrer Nationalität und Sprache von der vormärzlichen Regierung erlitten zu haben vermeinten, ihren deutschen Landsleuten schuld zu geben und nun gegen diese zu kehren. Die tschechischen Führer versuchten das Volk, das so lange Zeit im Friedlichen Verkehre verträglich neben den deutschen Landleuten gewohnt, zu fanatischem Deutschenhasse aufzustacheln.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 556.

¹⁰⁷⁸ „Deutsche Abzeichen waren in ultratschechischen Kreisen ein Greuel und selbst die deutsche Sprache war dort gleichsam geächtet.“ Tamtéž, s. 556.

¹⁰⁷⁹ „...welche aber nach dem mit den Tschechen ausgebrochenen Zerwürfnisse durch eine anderfärbige ersetzt wurde.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 144.

¹⁰⁸⁰ „...die allgeliebte so lang verpönte deutsche Trikolore ward allerorte gehißt; alle schmückte sich in gleichen politischen Abzeichen.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 574.

Smržovky. Zdejší kostel byl určen jako volební místo pro obce semilského vikariátu. Když zde chtěl promluvit ke shromáždění, byl rázně umlčen. Smržovku rychle opustil a z Jablonce, kde přenocoval, ho vyprovodila „kočičí hudba“ (Katzenmusik).

Liberecká okresní vlastivěda líčila také vznik prvních politických spolků. Šlo především o spolky k ochraně národnosti, které byly reakcí na vznikající národnostní spory. Zásluhy na založení tohoto spolku v Liberci byly připisovány Karlu Herzigovi a jako datum založení zdejšího *Spolku pro ochranu německé národnosti v českých a ochranu ústavních práv (Verein zur Aufrechthaltung deutscher Nationalität in Böhmen und Wahrung konstitutioneller Rechte)* je uváděn 1. květen 1848. Nejsou zde zmiňovány názorové rozdíly umírněného liberálního a radikálně demokratického křídla, pouze skutečnost, že 3. května se stal Herzig jeho předsedou a název byl změněn na *Konstituční spolek (Konstitutioneller Verein)*.¹⁰⁸¹

Konstituční spolky, které vznikaly v mnoha německých městech, byly platformou, na níž se formovaly počátky společného postupu českých Němců. Na společném kongresu v Teplicích na konci srpna 1848 zaujal liberecký spolek přední místo a stal se ústředním. Byly zde také dojednány body společného programu namířené především proti českým emancipačním snahám. Konkrétně měly být přerušeny kontakty s Čechy v zemském sněmu a ve správě země vůbec, požadováno zrušení stávajících správních celků a vytvoření menších, jazykově homogenních jednotek, a usilováno o co nejrozsáhlejší samosprávu obcí.¹⁰⁸²

Padesátá a šedesátá léta, která se nesla ve znamení hospodářské prosperity, byla v regionu z národnostního hlediska klidná. V 70. letech se konflikt znovu rozhořel v souvislosti se zesílením tlaku české strany na splnění požadavků jazykové rovnoprávnosti v úředním styku a školství. V německých městech a vsích byly nově zřizovány české školy. Tyto aktivity vyburcovaly národní cítění Němců. Začalo období národních slavností, které se podle svědectví vlastivědců již nikdy neobešly bez zpěvu Kalliwodovy „německé písně“¹⁰⁸³ a Wacht am Rein.

¹⁰⁸¹ O rozdílných názorových proudech v rámci Liberce v roce 1848 více: M. MELANOVÁ, Hlavní město Německých Čech? Liberec 1848-1918, in: M. KAISEROVÁ, M. KUNŠTÁT (eds.), *Hledání centra*, s. 285-307.

¹⁰⁸² O vzájemném postupu české a německé politické reprezentace více A. KLÍMA, *Češi a Němci v revoluci 1848-1849*, Praha 1994.

¹⁰⁸³ Johann Wenzel Kalliwoda „deutsches Lied“ (wenn sich der Geist auf andachtsschwingen).

Charakteristické pro toto období se staly především oslavy císaře Josefa II. Na Jablonecku byla pocta císaři vzdána několikerou způsoby. V září roku 1879 proběhla na počest stoletého výročí jeho přítomnosti (Josef II. navštívil tato místa v souvislosti s budováním opevnění proti Prusům) velká slavnost na Císařském kameni (Kaiserstein) poblíž Rádla. V dalších letech obliba „lidového“ císaře a obdiv k josefinským ideím ještě rostly. V mnoha městech a obcích včetně Liberce a Jablonce byla instalovány sochy a pomníky.

Doslova bitevním polem se stalo školství. V roce 1880 byl ve Vídni založen *Deutscher Schulverein* a jeho odnože pak vznikaly ve všech regionech s převahou německojazyčného obyvatelstva, včetně Liberecka a Jablonecka. Školský spolek se snažil podořit německojazyčné školství v hraničních i českých oblastech. Místem nacionálního soupeření se na Jablonecku stal především Šumburk (dnes součást Tanvalu). Národnostně smíšená obec se skládala se z osad Český Šumburk (Böhmisch-Schumburg), Popelnice (Popelnitz), Svárov (Swarow) a Německý Šumburk (Deutsch-Schumburg). Výuku zde, konkrétně v Německém Šumburku od roku 1820 zajišťoval učitel z nedalekých Příchovic (Przichowitz) střídavě dopoledne česky, odpoledne německy. Když byla otevřena nová česká škola v Českém Šumburku, posílali někteří rodiče své děti tam a tak docházelo k postupné „čechizaci“ obce („Tschechisierung“). Ředitel měšťanské školy v sousedním Tanvaldě (autor několika kapitol jablonecké okresní vlastivědy Ferdinand Thomas) upozornil v roce 1886 na situaci *Německý školský spolek (Deutscher Schulverein)* ve Vídni a tak zde byla neprodleně zřízena německá škola (soukromá obecná škola *Německého školského spolku*). Díky podpoře školských spolků v Berlíně, Curychu a Vídni i dalších korporací a spolků byla do dvou let postavena budova s mramorovou pamětní deskou hlásající dík za obětavost dárcům.¹⁰⁸⁴

Také mnohé další ochranné spolky působily v regionech prostřednictvím svých poboček, především *Bund der Deutschen in Böhmen*, případně *Bund der Deutschen in Nordböhmen*. Místní spolky převzaly jejich metody a činili například opatření na ochranu německých poslů, dívek, učňů či pomocných dělníků a ovlivnění

¹⁰⁸⁴ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 139-140.

německého obyvatelstva vůbec.¹⁰⁸⁵ Příkladem může být *Německý nacionální spolek v Jablonci (Deutschnationaler Verein für Gablonz und Umgebung)* založený v březnu roku 1882. Jeho předsedou byl Emil Müller, majitel exportní firmy, člen městského i okresního zastupitelstva a pozdější poslanec, který skrze aktivitu spolku zřejmě akceleroval svou politickou kariéru. Činnost spolku byla zaměřena na upevňování německého smýšlení v nižších vrstvách. Zakládal německé herberky (ubytovny pro cestující řemeslníky). V tomto směřování se odráželo nejen soupeření s českým národním hnutím, ale také s nastupující sociální demokracií.¹⁰⁸⁶ Posun od liberalismu k nacionalismu je patný i z toho, jak se proměnila skladba zástupců regionu v říšské radě. Prvními poslanci byli podnikatelé, liberecký Karl Herzig, jablonecký Josef Pfeiffer a Wenzel Neumann z Příchovic, později Johann Liebig, Heinrich Seidemann z Jablonce či Johann Blaschka z Hodkovic. Ve druhé polovině 70. let 19. století se vedle podnikatelů, jímž byl i Emil Müller, objevovali často právníci jako Ludwig Ehrlich mladší nebo pedagogové Gustav Groß či Josef Bendel.¹⁰⁸⁷

V Liberci se začala vůči liberálům reprezentovaným místní honorací formovat nacionální opozice. Místo starosty, který zároveň zastával mandát zemského a říšského poslance, Ludwiga Ehrlicha mladšího (syna prvního voleného libereckého starosty) byl v roce 1885 zvolen poslancem říšského a posléze i zemského sněmu za Liberec místním *Německým nacionálním spolkem* delegovaný obchodník Heinrich Prade. Záhy nacionálové ovládli i městské zastupitelstvo a Prade se stal místostarostou. Na říšské radě byl původně členem klubu *Sjednocené německé levice*, po jejím rozštěpení ale přešel k německým nacionálům (*Deutschnationale Vereinigung*). V roce 1895 spoluzaložil *Německou lidovou stranu (Deutsche Volkspartei)*, za níž posléze také kandidoval. V letech 1906-7 a poté krátce v roce 1908 zastával funkci německého ministra krajana.¹⁰⁸⁸ Výraznou postavou nacionálů v Liberci byl rovněž Carl Schücker, od roku 1894 předseda *Svazu Němců v Čechách, (Bund der Deutschen in Böhmen)*.

¹⁰⁸⁵ „Die Beschaffung deutscher Dienstboten, Kindermädchen, Lehrlinge, handwerklicher Hilfsarbeitern, die Beeinflußung der deutschen Bevölkerung.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 564.

¹⁰⁸⁶ „In neuerer Zeit wendet sich der deutschnationale Verein mehr der Verbesserung der wirtschaftlichen Lage der Bevölkerung zu und sucht durch diese dem Fortschritte der internationalen Socialdemokratie entgegenzuwirken.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 138.

¹⁰⁸⁷ Doménou velkopodnikatelů zůstala poslanecká místa za hospodářskou komoru.

¹⁰⁸⁸ M. MELANOVÁ, Heinrich Prade, liberecký místostarosta a představitel německých nacionálů v Čechách, in: *Osobnosti v dějinách regionu 2*, Liberec 2005, s. 55-75.

Ve volbách do zemského sněmu ve volebním obvodu Liberec, Jablonec a Tanvald vystřídal liberála Wenzela Neumanna již v roce 1869 středoškolský pedagog a historik Ludwig Schlesinger. V roce 1900 se zde stal poslancem Franz Besemüller, úředník a od roku 1895 předseda okresního zastupitelstva. Jablonecká obresní vlastivěda uvádí, že „všichni zemští poslanci zastávají nacionální stanoviska a jsou členy německého klubu“.¹⁰⁸⁹

V roce 1893 proběhla v obou okresech shromáždění za všeobecné rovné a přímé volební právo. Protivníkem německých nacionalů se v 90. letech 19. století stala sociální demokracie. Její působení bylo vnímáno jako štěpení národních sil nebezpečné zvláště na jazykové hranici, neboť jak uváděla liberecká okresní vlastivěda německý socialista je internacionální, zatímco český je nacionální.¹⁰⁹⁰

Všudypřítomný tlak na posílení národního cítění směřoval ke konstruování společné, sudetoněmecké identity. Monografie měst z řady *Sudetoněmecké samosprávné sbory* jsou jejím výsledkem. Politika jako taková, volby či aktivity stran zde popisovány nejsou. Prostředkem agitace se stalo tzv. lidové vzdělávání (Volksbildung), na jehož roli poukazyvaly již okresní vlastivědy. Ve 20. a 30. letech 20. století stalo nástrojem udržení německého kulturního charakteru regionů.

Soukromý docent pedagogiky na Německé univerzitě v Praze Rudolf Lochner napsal pro publikaci o Liberci z roku 1929 kapitolku *Věda a lidové vzdělávání v Liberci (Wissenschaft und Volksbildung in Reichenberg)*.¹⁰⁹¹ Ta se zabývala postupným vznikem lidovzdělávacích institucí. V roce 1923 byla v Liberci díky dlouhodobé snaze Ericha Gieracha zřízena kancelář lidového vzdělávání (Volksbildungskanzlei Reichenberg). Byla financována z městských prostředků a jejím vedoucím byl autor textu. Organizovala přednášky z různých oborů, přírodovědné i humanitní, koncerty, filmová i divadelní představení i přírodovědné a vlastivědné vycházky. Od léta 1924 pořádala také *Liberecké vysokoškolské týdny (Reichenberger Hochschulwochen)*, které měly propojit prostředí univerzity s širokou veřejností a napomáhat šíření vzdělanosti do všech společenských vrstev. V následujícím roce byl vedle *Slezského kulturního týdne (Schlesische*

¹⁰⁸⁹ „Alle Landtagsabgeordneten des hiesigen Bezirkes gehörten stets dem deutschen Club im Landtage an und vertraten mit aller Entschiedenheit den nationalen Standpunkt.“ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 142-143.

¹⁰⁹⁰ „Schädigend wirkt an der Sprachengrenze die Sozialdemokratie für die deutsche Sache. Der deutsche Sozialist ist international, der tschechische stets national.“ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 568.

¹⁰⁹¹ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 117-125.

Kulturwoche), který měl upevnit vztahy místních obyvatel k říšskému Slezanstvu (reischsdeutschen Schlesierts), uspořádan také *Týden pro vlastivědné bádání a vzdělávání (Woche für Heimatforschung und Heimatbildung)*, v jehož rámci se diskutovalo o problematice a metodách vlastivědné práce. V roce 1926 proběhl *Sudetoněmemecký týden (Sudetendeutsche Woche)*, což byla přehlídka významu sudetských Němců v Československu. Mimo to se konal také *Pedagogický týden (Pädagogische Woche)* na podporu rozvoje nových přístupů v obecném a měšťanském školství. V roce 1928 byla v Liberci otevřena pobočka *Společnosti pro německé lidové vzdělávání v Československu (Gesellschaft für deutsche Volksbildung in der Tschechoslowakischen Republik)*. Za podstatnou kulturní a vzdělávací instituci byla považována rovněž městská knihovna a čítárna. Knihovny byly zakládány v mnohých městech s převahou německého obyvatelstva. Napomohl k tomu Zákon o veřejných knihovnách obecních z 22. července roku 1919, který obsahoval také ustanovení ohledně rozvoje kultury jazykových menšin. Liberecká *Bücherei der Deutschen* založená již v roce 1923 byla charakterizována jako „jedno z nejdůležitějších samostatných duchovně kulturních zařízení sudetských Němců.“¹⁰⁹²

Liberec byl vyličen jako centrum vědy. Lochner sice uváděl na prvním místě přírodní vědy a technické obory související s průmyslem, největší prostor však věnoval humanitním oborům, zejména germanistice a zdůraznil potřebu organizovanosti a institucionalizace vědecké práce. Za hlavní počin na tomto poli považoval samozřejmě založení *Ústavu pro sudetoněmecká bádání (Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung)* v roce 1925. Jeho účelem bylo organizovat bádání o Němectví v sudetských zemích.¹⁰⁹³ Výsledek jeho činnosti představovala bohatá produkce publikací a různé ediční projekty.

Tyto aktivity významně překračovaly regionální rámec a směřovaly k utváření a upevnění sudetoněmecké kultury a vzdělanosti jako celku.¹⁰⁹⁴ Liberec usiloval o duchovně kulturní vůdcovství (geisteskulturelle Führerschaft). Vycházely odtud

¹⁰⁹² „...eine der wichtigsten, selbständigen geisteskulturellen Einrichtungen der Sudetendeutschen“ Reichenberg. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 121.

¹⁰⁹³ „Der Zweck war, eine wissenschaftliche Forschungsstätte für Erkundung des Deutschtums in der Sudetenländern zu schaffen.“ Tamtéž, s. 122.

¹⁰⁹⁴ „Überblickt man die gesamten eingeführten Einrichtungen und Leistungen, so muß anerkannt werden, daß das Allermeiste nicht nur örtliche Bedeutung hat, sondern dem gesamteten Sudetendeutschtum zugute kommt.“ Tamtéž, s. 124.

snahy o překonání různorodosti světonázorů a politických směrů mezi německým obyvatelstvem.¹⁰⁹⁵ Právě zdar tohoto úsilí, k jehož dosažení mělo sloužit lidové vzdělávání a národovecky pojatá věda, měl Liberec vynést do pozice hlavního města sudetských Němců.¹⁰⁹⁶

Vedoucí role Liberce tedy již nebyla nárokována na základě hospodářské výkonnosti, kterou vyzdvihovali liberálové, ale na základě vyspělosti kulturní. Sudetoněmecká kultura, která se měla stát spojovacím faktorem všech československých Němců z českých zemí, vycházela z regionálních kořenů. Její podstatnou vlastností bylo, že v sobě dokázala v konkurenčním českém prostředí uchovat prastaré tradice německého lidu. Zároveň se ale prezentovala jako velice moderní.

Pro jabloneckou variantu samosprávné monografie napsal kapitolu o lidovém vzdělávání, umění a písemnictví (*Volksbildung, Kunst und Schrifttum*) městský knihovník a spisovatel Julius Streit.¹⁰⁹⁷ Také v Jablonci se vedle aktivit mnoha spolků vytvořila institucionalizovaná forma lidově vzdělávací práce v rámci struktury městské samosprávy. Organizoval ji již od roku 1919 *Německý výbor pro místní vzdělávání (Deutscher Ortsbildung Ausschuß der Stad Gablonz a. N.)* Vznikl na základě zákona ze 7. února téhož roku o lidových kurzech občanské výchovy. Hlavní zásady jeho práce stanovil starosta Karl R. Fischer. Vzdělávání mělo být nejen prostředkem k získání znalostí, ale sjednocující silou, která z jednotlivých společenských skupin dokáže vytvořit národ (Volk). Neměly však být úzce nacionální, ale směřovat k vědomí lidství (Menschheit). Kořeny této sjednocující síly spočívaly podle Streita ve vlasti a v lidu. Národní samospráva představovala nezbytnou podmínku pro kulturní rozvoj každého národa.¹⁰⁹⁸ Jablonec, zdá se,

¹⁰⁹⁵ „Ein großer Mangel muß hier allerdings hervorgehoben werden: die Zerrissenheit der Bevölkerung in parteipolitischer und weltanschaulicher Hinsicht, die sich in den letzten Jahren aber verschärft als abgemildert hat und die eine Gefahr für die gesamte kulturelle Arbeit in Reichenberg bedeutet.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. s. 125

¹⁰⁹⁶ „Aber alle diese und andere Schöpfungen werden solange ihrer eigentlichen volklichen wirksamkeit ermangeln, solange nicht eine einheitliche zielbewußte Kulturpolitik durch die Stadtgemeinde selbst betrieben wird. Schöne einsätze zu einer solcher Kulturpolitik sind gewiß schon da; gelingt es solcher Art der Stadt ihre gesellschaftliche Zerrissenheit auf ein erträgliches Mindestmaß herabzudrücken, gelingt es, zu den Nachbarstädten ein freundschaftliches Dauerverhältnis zu gewinnen, dann wird auf Grund des bisherigen vorzüglichen Leistungen die neue Hauptstadt der Sudetendeutschen neidlos anerkannt werden. Was an wissenschaftlichen und volksbildnerischen Vorarbeiten vorhanden ist, bildet die allerbeste Grundlage für dieses höhere Ziel.“ Tamtéž, s. 125.

¹⁰⁹⁷ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 194-205.

¹⁰⁹⁸ „Volksbildung Bedeutet nicht die bloße Vermittlung von Kenntnissen; es gilt vielmehr, die geistigen Kräfte wachzurufen und zu mehren und den einzelnen Volksgenossen zur Gemeinschaft im Kulturkreise des

nebyl ovládán duchem nacionalismu do té míry jako sousední Liberec. Stále zdůrazňování kontaktu se světem spojené v hospodářské rovině s významem exportu se objevilo i v rovině kultury navazovalo spíše na tradice osvícenství, o čemž svědčí zařazení citátu z díla místního spisovatele Gustava Leutelta: „Láska ke světu, ale s vlastní v srdci, má být cílem našich nejušlechtilejších snah.“¹⁰⁹⁹

6. 3. Moderní osobnosti

V předchozí kapitole jsem podala několik příkladů, jak byly ve vlastivědách zobrazovány historické osobnosti. Nyní se pokusím ukázat, jakou roli hrály osobnosti v modernizačních procesech dlouhého 19. století. Svou pozornost soustředím především na ty, které v sobě spojovaly ekonomickou zdatnost a angažovanost ve veřejných, především obecních záležitostech.

Takový typ osobnosti z doby osvícenských reforem popsal Julius Helbig. S pomocí pramenů, především pohřební řeči pronesené místním kaplanem, vytvořil životopisný pomník (Biographisches Denkmal) Franzi Lorenzi Herbigovi, poslednímu frýdlantskému starostovi starého josefinského magistrátního systému, který zemřel 6. března roku 1800.¹¹⁰⁰ V něm mu přisoudil vlastnosti „otce měšťanstva“ („Vater der Bürgerschaft“) a popsal ho jako muže, který uměl krotit sousedské hádky mírnou domluvou, ale zároveň odvážného obhájce obce. V jejich službách strávil čtyřicet let jako člen městské rady, rychtář a starosta a prožil s ní nelehké období slezských válek. Čtyřikrát byl odveden jako rukojmí, vždy se mu ale podařilo vyjednat podstatné snížení výkupného. Čelil výhrůzkám vypálení města a hájil jeho obyvatele zajaté a obviněné ze špionáže vojenskými oddíly. Helbig spolu s pohřebním řečníkem doufal, že v žádné měšťanské duši jeho památka nevybledne a ačkoli jeho tělo bude obráceno v prach, zůstane v každém měšťanském srdci děkovný oltář.¹¹⁰¹

eigene Volkes und des Menschheit überhaupt zu erwecken. In der Heimat sehen wir die Wurzeln der Kraft. Volkserziehung, Volksbildung als Teil davon ist die wichtigste Volksangelegenheit. Ihr sollen alle – ohne Unterschied des Standes und der Partei – dienen. Die Ausgaben dafür sollten selbstverständlich sein! Die nationale Selbstverwaltung ist Voraussetzung für die kulturelle Entwicklung jedes Volkes.“ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 195.

¹⁰⁹⁹ „Weltliebe, aber mit der Heimat im Herzen ist das Höchste dem unseren Streben gilt.“

¹¹⁰⁰ J. HELBIG, *Biographische Denkmale*. Franz Lorenz Herbig, *Beiträge I.*, Friedland 1892, s. 311-314.

¹¹⁰¹ „Er verdient es, daß an sein Andenken in keiner Bürgerseele verlösche und daß auch in späten Jahren, wenn sein Leib in Staub aufgelöst ist, ihm ein Dankaltar in jedem Bürgerherzen erhalten bleibe.“ J. HELBIG, *Biographische Denkmale*. Franz Lorenz Herbig, *Beiträge I.*, Friedland 1892, s. 313-314.

Adolf Benda vyzdvihoval osvícenský přístup Franze Zachariase von Römisch. V roce 1802 koupil panství Malá Skála od Franze Wenzla hraběte Des Fours. Této události je s ohledem na rozvoj místního průmyslu v Bendových Dějinách připisována velká důležitost a Römisch je prezentován jako původce prvotního impulsu k hospodářskému rozkvětu regionu. Byl to nobilitovaný obchodník.¹¹⁰² Pocházel z Mikulášovic na Šluknovsku. Jeho otec se z prostého punčocháře vypracoval na zámožného podnikatele a syn v tomto vzestupu pokračoval. Zakoupené panství, za jehož centrum určil Jablonec, se snažil hospodářsky zvelebit a choval se k němu jako k investici, jejíž cena by měla časem růst.¹¹⁰³ Nebyl ovšem líčen pouze jako dobrý hospodář, ale rovněž jako kultivovaný muž se zájmem o literaturu a především poezii.¹¹⁰⁴

Skutečnými hrdiny, „otci“ měst, se díky vlastivědám vydávaným v 60. a 70. letech 19. století staly osobnosti, v nichž se pojil úspěšný podnikatel s vlivným politikem. Ty představovaly naplnění liberálních občanských ideálů. Patřili k nim především Karl Herzig a Josef Pfeiffer mladší. Oba reprezentovali druhou generaci podnikatelů. Byli dědici slibně se rozvíjejících firem svých otců. Oba také záhy, již v roce 1848 vstoupili do politiky, nejprve v regionu a posléze jako poslanci říšského či zemského sněmu. Jednalo se o muže, kteří svůj hospodářský úspěch považovali za mandát k politickému rozhodování a zároveň s ním přijímali také zodpovědnost za široké vrstvy obyvatel regionu.

Hezigové byli klíčovými osobnostmi počátku moderní éry Liberce. Zakladatele podniku Josefa Herziga (1776-1844) údajně nazývali otcem chudých horalů „Väter der armen Gebirgsvölkerung“.¹¹⁰⁵ V Liberci zřídil tkalcovnu bavlny, kde poskytl práci pěti stovkám obyvatel okolních obcí. V roce 1825 převzal rozestavěnou továrnu ve Mšeně a dostavěl ji. Ve 30. letech postavil další továrnu v Novém Lese (Neuwald). Přádělnu a tkalcovnu bavlněných látek zařídil nejnovějšími

¹¹⁰² Nobilitován byl až v roce 1823. K. R. FISCHER, Franz Zacharias von Römisch im Besitze der Herrschaft Klein-Skal, *Mitteilungen des Nordböhmisches Excursions-Klubs*, Böhmisch Leipa 1912, roč. XXXV., č. 4., s. 254-262.

¹¹⁰³ „Als Zacharias von Römisch die Herrschaft Kleinskal erworben, war er ehemaliger Geschäftsmann davon überzeugt, dass sich bei rationeller Bewirthschaftung derselben, sowie bei entsprechender Förderung der daselbst heimischen Industrie ihr Ertrag und somit auch ihr Wert ganz bedeutend.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 77.

¹¹⁰⁴ Tomuto svému koníčku se mohl plně věnovat v době, kdy se stal majitelem panství Malá Skála. Obdiv k literatuře a kultuře, především německé vtělil do vybudování vranovského skalního Pantheonu, jakožto počest hrdinům a významným osobnostem kultury.

¹¹⁰⁵ A. F. RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. Band, s. 297.

mechnickými stroji, vynálezy anglického konstruktéra Robertse samopředy (Selfaktor), které byly jedny z prvních v Rakousku a mechanickými tkalcovskými stavy, prvními v Čechách. Jeho synové, Karl, Ferdinand, Anton a Louis vedli po jeho smrti firmu Josef Herzig's Söhne a ještě podnik zvětšili. Později vstoupil do podniku i nejmladší z bratrů Wilhelm.

Nejstarší syn Karl Herzig (1803-1849) byl bezesporu nejvýznamnější osobností veřejného života předbřeznové doby v Liberci.¹¹⁰⁶ Do firmy svého otce vstoupil v jedenadvaceti letech v roce 1824. Podílel se na nákupu rozestavěných továrních budov ve Mšeně a v letech 1829-30 tuto továrnu přestavěl a zvětšil. Tovární provoz nebyl vzhledem k hořlavosti suroviny bez rizika a Herzig se proto již od počátku svého podnikání hodně zabýval protipožární ochranou.

Podnikal i v jiných oblastech. Na přelomu let 1833-34 založil *Akciovou společnost pro vyhledávání ložisek uhlí (Aktiengesellschaft zur Aufsuchung von Kohlen)*. V následujícím roce začala tato společnost provozovat hnědouhelný důl v sousedním Sasku, v Hartau (dnes městská část Žitavy). Mnoho energie věnoval také jednáním a povolení i samotné stavbě železniční tratě mezi Libercem a Závidovem (Seidenberg)

Byl to on, kdo v roce 1841 prosadil vznik *Řemeslného spolku (Gewerbeverein)*. Navrhoval také založení spořitelny (Reichenberger Sparkasse), k němuž ovšem došlo až pět let po jeho smrti. Většina těchto veřejně prospěšných aktivit spadala do roku 1848, kdy vstoupil do politického života. Když na počátku roku 1849 zemřel, byla to těžká ztráta nejen pro město, ale i pro rodinnou firmu. V polovině 60. let začala mít finanční problémy a před koncem 19. století se nedočkala a zanikla.

Narozdíl od Karla Herziga měl Josef Pfeiffer mladší možnost prožít podstatně delší život. Pfeifferové, stejně jako Herzigové, patřili k prvním moderním podnikatelům. Josef Pfeiffer starší byl jedním ze zakladatelů dálkového obchodu s Jabloneckým zbožím.¹¹⁰⁷ Úspěšně podnikal v textilním i bižuterním oboru a vedle toho zastával

¹¹⁰⁶ Zajímavé je, že v žádné z vlastivědných publikací nemá samostatný biografický text. Jeho život se natolik prolínal s událostmi třicátých a čtyřicátých let 19. století, zejména s děním v místním průmyslu, že je vlastně jejích integrální součástí. Samostatný medailon z pera Viktora Luga se nachází až ve svazku věnovaném Liberci v rámci nové vlastivědné řady. V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, IV/3, s. 311.

¹¹⁰⁷ P. NOVÝ, Počátky obchodu se skleněnou bižuterií na Jablonecku v letech 1750-1850, *Studie k sociálním dějinám* 5, 2000, s. 153-164.

v letech 1820-1839 úřad rychtáře. Jeho zásluhou bylo započato s budováním komunikací.

Josef Pfeiffer mladší byl podle Adolfa Bendy svými současníky nazýván „Otcem města Jablonce“. Narodil se 13. listopadu roku 1808. Jeho otec dbal na to, aby umožnil synovi získat mnohem širší rozhled a zkušenosti než si mohla dovolit většina jeho jabloneckých vrstevníků. Poslal ho na vzornou hlavní školu do Prahy a následně ho zaměstnal ve své firmě. V sedmnácti letech se stal praktikantem v bankovním a obchodním domě otcova zákazníka ve Frankfurtu na Mohanem. V roce 1829 se vrátil do Jablonce a o sedm let později se stal společníkem firmy. Po uplynutí dalších tří let, v roce 1839, stanul po otcově smrti v jejím čele a vybudoval z ní nejvýznamnější jizerskohorský exportní dům, jehož obchodní kontakty byly rozprostřeny po celé Evropě a zahrnovaly italské a německé země, Švýcarsko, Holandsko, Belgie, Francii a Anglii.¹¹⁰⁸

Zkušenosti z řízení firmy i z cest po Evropě, při nichž se zajímal nejen o obchod, ale také o sociální opatření a politiku se Josef Pfeiffer ml. snažil využít v komunální oblasti. Poprvé se takto angažoval v roce 1845 při jednáních o stavbě tzv. Krkonošské silnice, která měla spojit Liberec s Trutnovem. V roce 1848 bylo Pfeifferovi čtyřicet let. Byl úspěšným obchodníkem a díky svým společenským aktivitám známou a obecně uznávanou osobností.¹¹⁰⁹

Jako první volený starosta Jablonce se zaměřil se na obecní hospodaření a podporu místního průmyslu. Především pokračoval ve zlepšování dopravní situace. Napojení na síť silnic bylo podmínkou dalšího rozvoje zdejšího průmyslového potenciálu. V letech 1857-58 tak byla vybudována klíčová silnice mezi Jabloncem a Hodkovicemi. Ve stejné době se dokončovala také stavba tzv. Krkonošské silnice (Liberec – Trutnov) za jejíž vytyčení přes Jablonec se Pfeiffer zasazoval již v polovině 40. let. Krátce nato byl pak v roce 1861 Jablonec spojen silnicí se Železným Brodem. Boj o železniční připojení však Josef Pfeiffer prohrál. V roce 1859 se neúspěšně snažil prosadit vytyčení trasy železnice Liberec-Pardubice přes

¹¹⁰⁸ P. NOVÝ, Král jabloneckého bižuterního exportu. Podnikatel, občan a politik Josef Pfeiffer (1808-1869), *Sklář a keramik* č. 6., 2003, s. 118-123.

¹¹⁰⁹ Od roku 1836 stál v čele místního střeleckého sboru, nejstarší a nejprestižnější jablonecké korporace. Členem byl i jeho otec a bratři. Pod jeho vedením získal v roce 1837 sbor právo vlastní zástavy a právo zřídit kapelu. V roce 1849, při příležitosti tradiční soutěže Královských střelců konaných o Letnicích, při níž se poprvé střídalo z volné ruky a nikoli vleže se stal králem střelců Eduard Benda (otec autora prvních jabloneckých dějin) a Maršálem (tedy druhým v pořadí byl Josefův bratr Adolf). Ostatně velitelem sboru se po Josefu Pfeifferovi stal další jeho bratr Franz. A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 342-343.

Jablonec. Naději skýtala koncese na stavbu vlastní železnice, která měla připojit Jablonec na hlavní trasu přes Rychnov. Pfeiffer nechal na vlastní náklady tuto variantu vyprojektovat, ale s jeho smrtí ze záměru sešlo.

Prokázal i velkou dávku loajality a odvahy. Krátce poté, co na počátku května roku 1866 Jablonec oslavil povýšení na město, vypukla prusko-rakouská válka. V rámci válečných příprav se koncem května do hraničních oblastí přesouvala rakouská vojska.¹¹¹⁰ Již 24. června, den po začátku války, bylo město obsazeno Prusy, oficiálně se však nevzdalo, nevyvěsilo bílé vlajky. Za rozhodné vystupování a vynikající zásluhy o obecný prospěch byl Josefu Pfeifferovi udělen Rytířský kříž řádu Františka Josefa.

Jablonec bohatl a významně se rozrůstal. Zatímco na počátku Pfeifferova starostování leželo v obecní pokladně 5000 zlatých, o necelých dvacet let později tam již vesele zvonilo šedesát tisíc. V roce 1850 stálo v Jablonci 555 domů, v nichž žilo 4 553 obyvatel. V roce 1869, kdy starosta Josef Pfeiffer ukončil svou pozemskou pouť, zde stálo 651 domů s 6 752 obyvateli. Více než třetinu tvořili cizinci, což souviselo s první skutečně velkou konjunkturou jablonecké výroby a obchodu, která trvala až do poloviny 70. let 19. století.

Benda popsal příběh Pfeifferova života necelých deset let po jeho smrti s malebnými podrobnostmi. Interpretce dalších autorů vlastivědných pojednání byla s postupem času stále plošší. V jablonecké okresní vlastivědě z roku 1895 se nachází dvoustránkový medailon, oslavný, ale informačně nepřilíš bohatý.¹¹¹¹ Otcí města Jablonce věnovali vzpomínku i autoři monografie o Jablonci z roku 1930.¹¹¹² Okresní vlastivědy začaly vedle životopisných medailonků podnikatelů a starostů zařazovat i biografické čtrty dalších osobností, zejména kněží a učitelů, ale také významných umělců. Důraz na kulturu byl typický i pro samosprávné monografie i nové vlastivědné řady. Pokud se objevily krátké životopisy, jako například v sešitě nové vlastivědné řady věnovaném Liberci, jehož autorem je Viktor Lug, pak šlo o systematický výčet osobností z různých oborů, přičemž žádné nebylo vyhrazeno tak výlučné místo ani přisuzován zásadní význam pro dění v regionu.

¹¹¹⁰ Tak 25. května 3. kompanie 18. polního batalionu myslivců (Feldjägerbataillon) přijela po železnici od Prahy do Rychnova, kde přenocovala a druhý den zahájila přesun k hranicím, směrem na Kořenov. 15. června přišly dvě švadrony (Eskadronen) Lichtenštejnského c. k. 9. husarského regimentu a v následujících dnech táhli dál na Smržovku. Mezi Jabloncem, Smržovkou, Libercem, Hodkovicemi a Železným Brodem hlídkovali Radetzkeho husaři.

¹¹¹¹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 361-362.

¹¹¹² *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 87.

Pro Jablonec ale taková jednoznačně určující osobnost existuje a spojuje v sobě všechny prvky považované v první třetině 20. století za progresivní. V Karlu R. Fischerovi, který byl v letech 1918 – 1934 starostou Jablonce, se příznačným způsobem prolnula minulost se současností. Jako učitel si byl vědom významu vzdělání pro utváření identity. Jako historik znal minulost a hospodářskou i kulturní tradici regionu a jako veřejný činitel a komunální politik se snažil na tyto hodnoty navázat.¹¹¹³

¹¹¹³ J. NOVÁ, P. NOVÝ, *Otcové města Jablonce. Väter der Stadt Gablonz*, Jablonec nad Nisou 2007.

7. Lid (Národopis)

Národopis, podobně jako historie hrál významnou roli při formování moderních skupinových identit.¹¹¹⁴ Stejně jako se historikové podíleli na formulování dějinného příběhu národa, pokoušeli se národopisci definovat podstatu a ducha národa skrze lidovou kulturu. Národopis poskytl mnohé symbolické i hmotné položky, jimiž se měl národ vyznačovat, počínaje jazykem a lidovou slovesností, tradicemi a zvyky a konče hmotnou kulturou.

Jazyk se stal předmětem pozornosti velmi brzy v souvislosti s myšlenkami o jedinečnosti jazyků, v nichž se odráží charakter národů Johanna Gottfrieda Herdera (1744-1803). Nadšení pro sběry lidové slovesnosti již v první polovině 19. století odstartovalo v Německu dílo Jakob Grimma (1785-1863), které našlo ohlas po celé Evropě. V mnohých zemích vznikaly společnosti a spolky místních učenců, začaly vycházet časopisy a literatura, jejímž prostřednictvím se do sběrů zapojovali i nadšení neoborníci. Předmětem zájmu se záhy staly také lidové zvyky a tradice. V 80. a 90. letech 19. století se do popředí dostala hmotná kultura. Součástí velkých světových i zcela lokálních průmyslových výstav se stávaly národopisné expozice, kde byly prezentovány lidové stavby, kroje či zemědělské nářadí. V Čechách tento trend vyvrcholil Národopisnou výstavou československou v roce 1895.

Anne-Marie Thiessová, která považuje národ za sociální konstrukt, napsala, že: „Národ se rodí z toho, co je dáno, a z toho, co se vynalezne.“¹¹¹⁵ Národopis jako vědecká disciplína se samozřejmě zabýval reálnými jevy. Pro formulaci kolektivní identity měla ale podstatně větší význam recepce etnografických témat v široké veřejnosti.

Venkov a venkovský lid se v době industrializace, urbanizace a překotných změn staly synonymem pro stálost, starobylost a neměnnost hodnot. Selský stav byl považován za věčný a byl v něm spatřován základ národa. Představa, že ve venkovském lidu zůstala zachována podstata národa, se ujala v obecném povědomí. Lidová kultura byla nejen předmětem studia a nástrojem národního sebeuvědomování, ale také inspirací. Vzory lidového řemesla obohatily výtvarné umění, život prostého lidu se stal předmětem literárního zpracování a lidovou slovesností se inspirovala poezie.

¹¹¹⁴ A.-M. THIESSOVÁ, *Vytváření národních identit*, s. 137-138.

¹¹¹⁵ Tamtéž, s. 12.

Obecně lze říci, že témata spadající pod oblast zájmu postupně konstituovaného národopisu se ve vlastivědách horního Poníší objevovala zpočátku spíše sporadicky. Větší prostor jim začali vlastivědci věnovat až na přelomu 19. a 20. století. Stěžejními se staly ve 20. a 30. letech 20. století.

Carl Joseph Czoernig se jako reprezentant rozvíjející se statistické vědy snažil postihnout charakter obyvatelstva. Statistika a topografie, kterou se snažil rozvíjet, vycházela z osvícenských principů. Za účelem zefektivnění správních a hospodářských mechanismů bylo třeba získávat systematické údaje o obyvatelstvu. Czoernig se snažil postihnout všechny faktory, které podle jeho názoru měly vliv na prosperitu ve zvolené oblasti. Jedním z nich byla i charakteristika Liberečanů jako „obyvatel německého rodu a způsobu života“¹¹¹⁶

Liberecké vlastivědce, jejichž díla vyšla ve třetí čtvrtině 19. století, J. G. Herrmanna a Hermanna Hallwicha charakterizuje kulturně-historický přístup. Herrmann se ovšem hlásil k odkazu Jacoba Grimma a to se nejvíce odrazilo v kapitolách věnovaných nejstaršímu osídlení (*Die ersten Ansiedelungen*)¹¹¹⁷ a zbytkům pohanského kultu (*Ueberreste des heidnischen Naturcultus*).¹¹¹⁸ Nejednalo se o systematický výzkum lidové kultury, ale spíše o stanovení kulturních vlivů v minulosti.

Až autor *Dějin Jablonce a okolí* Adolf Benda zařadil do své práce samostatné oddíly *Pověry, zvyky a obyčeje (Aberglauben, Sitten und Gebräuche)*¹¹¹⁹ a *Pověsti a příběhy (Sagen und Geschichte)*.¹¹²⁰ Takto definované kapitoly navazovaly opět na starší topografickou tradici. Například ve zřejmě nejznámějším Sommerově statisticko-topografickém popisu Království českého jsou rovněž popisovány mravy a zvyky (*Sitten und Gebräuche*) či typický oděv (*Kleidung*)¹¹²¹ a také Anton SchmalFUSS zařadil v rámci práce *Die Deutschen in Böhmen*, jejíž součástí byla také etnografická mapa, oddíly *Volksleben, Sitten, Gebräuche und Aberglauben* a *Die Sprache*.¹¹²²

¹¹¹⁶ C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 18.

¹¹¹⁷ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 45- 70.

¹¹¹⁸ Tamtéž, s. 71- 95.

¹¹¹⁹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 441-480.

¹¹²⁰ Tamtéž, s. 481-572.

¹¹²¹ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*.

¹¹²² A. SCHMALFUSS, *Die Deutschen in Böhmen*.

Benda měl určité povědomí o vědeckém národopisu a neznámé mu nebyly ani etnografické sběry. Při popisu lidové slovesnosti odkazoval na autoritu Jakoba Grimma a Wilhelma Mannhardta. Zprostředkující pro něho byla zřejmě kniha J. G. Herrmanna. Látku pro kapitolu o pověstech mu poskytl Anton Kiesewetter, který se sběrem pověstí na Jablonecku již tehdy zabýval, avšak své práce publikoval až později.

Zájem o pověsti projevil také Julius Helbig, který jich do svých *Příspěvků k dějinám Frýdlantska* zařadil hned několik.¹¹²³ Nejednalo se však obvykle o lidové podání, ale o pověsti, které našel v pramenech, nejčastěji farních kronikách. Helbiga zajímalo především jejich historické jádro.

Zatímco v Resselových *Dějinách Frýdlantského okresu (Geschichte des Friedländer Bezirkes)* lidová kultura zcela chybí, okresní vlastivědy Jablonecka a Liberecka věnovaly národopisným tématům poměrně velký prostor. Vedle slovesnosti a zvykosloví se zabývaly i hmotnou kulturou, odíváním a zejména lidovým stavitelstvím. Adolf Lilie při zpracování kapitoly *Zvyky, obyčeje, kroj, nářečí, pověry (Sitten, Gebräuche, Tracht, Mundart, Aberglauben)* vycházel z Bendovy práce.¹¹²⁴ Specifiku místních selských staveb popsal Leopold Riedel, který pro vlastivědu zpracoval kapitolu pojednávající o charakteru zástavby (*Anlage der Wohnstätten und Bauart der Häuser in alter Zeit*).¹¹²⁵

Zatímco v jablonecké vlastivědě jde o stručná pojednání, Anton Franz Ressel zařadil o necelých deset let později do okresní vlastivědy Liberecka již více než sto stran čítající národopisnou kapitolu s názvem *Život německého lidu v okrese Liberec (Das deutsche Volksleben im Bezirke Reichenberg)*.¹¹²⁶ Jejím spoluautorem byl učitel v obci Dlouhý Most Franz Töpfer. Látka je v ní pojednána komplexně a přehledně a rozčleněna do podkapitol: *Obydli, Kroj, Obživa lidu, Pěstování zpěvu, Zvyky a obyčeje, Pověsti a Spolkové záležitosti (Wohnstätten, Volkstracht, Volksnahrung, Mundart, Pflege des Volksliedes, Sitten und Gebräuche, Sagen a*

¹¹²³ V prvních dvou dílech zařadil oddíly Frýdlantské pověsti (Friedländer Sagen). V prvním díle: Waldsteins Schatz, Der bestrafte Pferdedieb, Eine unvermuthete Hilfe. J. HELBIG, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und Bezirk Friedland*, I. Band, s. 246-249 a 305-310. Ve druhém díle: Das Hufeisen, Das Eidgrab. J. HELBIG, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland*, II. Band, s. 111-116.

¹¹²⁴ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 275-284.

¹¹²⁵ Tamtéž, s. 86-93.

¹¹²⁶ RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmischo-Aicha und Bösching*, 1. díl, Reichenberg 1903-1904, s. 116-230.

Vereinswesen). Projevy lidové kultury zkoumá v historické perspektivě i v současnosti, ve venkovském i městském prostředí. Autoři jim přisuzují jednoznačně německý charakter, který je českým susedstvím ovlivněn jen minimálně. Lidová kultura regionu podle nich v sobě uchovala prastaré prvky německví a proto je oporou národnosti.¹¹²⁷ Její projevy je tedy třeba nejen zaznamenávat, ale také podporovat a rozvíjet.

Anton Ressel se podobně jako někteří jeho kolegové zapojil do etnografických sběrů univerzitního profesora Josefa Hauffena v 90. letech 19. století, což se mimo jiné odrazilo ve zvláštní pozornosti, kterou věnoval lidové písni a péči o zpěv.¹¹²⁸ Hauffen svými dotazníkovými akcemi vzbudil mezi regionálními učiteli značný zájem o regionální zvyky a tradice. Vytvořil tak významnou vazbu mezi místními badateli a akademickým prostředím. Poukázal také na současnou podobu lidové tvorby. Proto je v obou vlastivědách věnován prostor regionální literatuře psané v nářečí. Zařazení pojednání o spolkovém životě (*Vereinswesen*) jako projevu současné lidové kultury odpovídá trendu rovněž Hauffenem podporovaného lidového vzdělávání (*Volkserziehung*).

Ten je hodně patrný v městských monografiích z řady *Sudetoněmeckých samosprávných sborů*. V případě publikace o Jablonci je sice celý jeden oddíl označen *Volkskultur*.¹¹²⁹ Nepojednává však o lidové kultuře v národopisném smyslu, ale o kultuře lidu, přesněji sudetoněmeckého lidu, divadle, hudbě, výtvarném umění, literatuře a v neposlední řadě o osvětě (*Volksbildung*). V Monografii Liberce z roku 1929 je pouze jedna kapitola národopisného charakteru. Jmenuje se *Zpěv a mrav starého Liberce (Alt-Reichenberger Sang und Brauch)*.¹¹³⁰

¹¹²⁷ „Das Volksleben in der Reichenberger Gegend ruht vorzüglich auf urdeutsche Grundlage. Die Sitten und Gebräuche zeigen zumeist altheidnischen Ursprung. Slavische Einflüsse machen sich in sehr geringen Maße nur in dem südöstlichen Bezirksgebiete geltend; zweifellos slavischer Herkunft ist der dortselbst bis in die neuere Zeit gepflogene Gebrauch des Schmeckosterns. Auf die Mundart der deutschen Bewohner des südlichen Bezirksgebietes hat das Slaventum nur unmerklichen Einfluß genommen. Wie Mundart und Gebräuche so zeigen auch Volkstracht und Wohnstätten deutsches Gepräge. Deutsche ist auch das Lied, welches in den heimatlichen Gauen erschallt, und deutsch sind die Sagen, welche sich im Volke bis zur Gegenwart erhalten haben und lebhaft an die deutsche Heidenzeit erinnern. Diese Gedanken erheben uns und lassen uns hoffen, das unser Heimatliches Gebiet, das durch deutschen Fleiß und deutsche Arbeit siche emporgerafft, auch in Zukunft deutsch erhalten bleibe.“ RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. díl, s. 116.

¹¹²⁸ Výsledky své práce na tomto poli vydal Ressel až o mnoho let později. A. F. RESSEL, *Musik und Gesang in den Bezirken Reichenberg und Friedland*, Friedland i. B. 1912.

¹¹²⁹ *Gablonz a. N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 187-211.

¹¹³⁰ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 155-157.

Naopak v nových vlastivědných řadách hraje národopis podstatnou roli. Vedle nářečí, pověstí a zvyků je velký prostor věnován hmotné kultuře a stavbám. Třetí oddíl frýdlantské vlastivědné řady, *Frýdlantský národopis (Die Friedländer Volkskunde)* obsahuje pět sešitů a tři stěžejní témata. První sešit věnovaný nářečí (*Die Mundart des Bezirkes*) napsal Hans Dittrich. Zbylé části jsou dílem Bruno Schiera. Druhý a třetí sešit popisuje organizaci krajiny (*Flur und Siedlung*). Vymezení tématu má blízko k historické geografii a pojednává zejména o rozdělení plůžiny. Ve čtvrtém a pátém sešitě je popsána hmotná kultura (*Haus und Hausrat*), přičemž v popředí zájmu je zemědělské prostředí, což odpovídá menší míře industrializace Frýdlantska ve srovnání se sousedními regiony.

Schierův přístup k lidové kultuře byl z metodologického hlediska velmi inovativní a hlásil se k mezioborovosti národních dějin (Volksgeschichte) jak byly pěstovány na Německé univerzitě v Praze. V kontextu dosavadní vlastivědné produkce šlo o mimořádnou práci, jejíž kvality vyzdvihl u příležitosti nového vydání frýdlantské řady v roce 1968 v Hünfeldu v Hesensku Georg R. Schraubek. Zejména oceňoval Schierův komplexní pohled zahrnující hospodářské, kulturní i agrární dějiny.¹¹³¹ Mezioborovost byla jistě progresivním prvkem, avšak zároveň se paradigma Volksgeschichte opíralo o ideologizující sociologické a filosofické koncepty.¹¹³² Dokladem toho je i Schierova předmluva v níž opěvuje sílu a energii lidu.¹¹³³ Podobně jako frýdlantská, obsahovala také liberecká vlastivědná řada národopisnou část (*Volkskunde*). Vyšly v ní čtyři sešity. Již zmíněný Hans Dittrich je autorem dvou prvních, které pojednávají o nářečí (*Unsere heimische Mundart*).¹¹³⁴ Bruno Schier tentokrát zpracoval téma *Lidové stavitelství (Der volkstümliche Wohnbau)*.¹¹³⁵ Naproti tomu čtvrtý sešit z pera Karla F. Kühna pojednává o

¹¹³¹ G. R. SCHRAUBEK, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen. Im Aftr.d. Friedländer Lehrervereines u. d. Vereines f. Heimatkunde d. Jeschken-Isergaues hrsg. von Erich Gierach u. Josef Schubert. Allg. Teil II: Die Friedländer Volkskunde. Von Hans Dittrich und Bruno Schier, *Bohemia*, Band 10, Numer 1, 1969, s. 475-476.

¹¹³² O. KONRÁD, *Dějepisectví, germanistika a slavistika*, s. 19-21. V kontextu německého dějepisectví: W. OBERKROME, Volksgeschichte, *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Num 101. Göttingen 1993.

¹¹³³ „Unserem Teile verblieb vor allem die Darstellung der Kleinformen des ländlichen und städtischen Lebens und die Betrachtung des Rahmens, in dem sich die tägliche Arbeit der Bauern und Bürger vollzieht. Ist hier auch kein Ereignis von erschütternder Eindruckskraft und weittragender Bedeutung festzustellen, so sind doch diese Zustände der unerschöpfliche Kraftquell unseres Volkes. Ihre Ursprünglichkeit ist uns das beste Zeugnis für die gesunde Erdennähe eines ungebrochenen Geschlechts.“ SCHIER, *Flur und Siedlung, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, II. Die Friedländer Volkskunde, s. 66.

¹¹³⁴ H. DITTRICH, *Unsere heimische Mundart, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, II (Volkskunde)/1 a 2, Reichenberg 1931 a 1933.

¹¹³⁵ B. SCHIER, *Der Volkstümliche Wohnbau, Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, II (Volkskunde)/3, Reichenberg 1932.

městských stavbách a nese název *Kamenný měšťanský dům v Liberci a okolí* (*Das steinerne Bürgerhaus in Stadt und Land Reichenberg*).

Protože z jablonecké řady bylo vydáno nejméně a národopisné části v ní zcela chybí. Karl R. Fischer, který tuto řadu až do své smrti řídil, téměř jistě zařazení národopisných témat plánoval. Sám k nim měl blízko. Již v polovině 90. let 19. století se jako mladý učitel rovněž účastnil etnografické sběrové akce Josefa Hauffena. Později vydal dva drobné spisky věnované pověstem o severočeském Faustovi, doktoru Kittlovi. Jedná se o jeden z nejzajímavějších narativních motivů Jablonecka, který v osobě léčitele a dobrodince spojuje magické prvky a osvícenskou racionalistickou tradici.

Zájem o národopis ve 20. a 30. letech 19. století podporoval kontakt s univerzitou a nově zřízené instituce. Podpoře se těšila zejména germanistika, výzkum pomístních jmen a nářečí. Současně ale rostl zájem o hmotnou kulturu. Ve všem se odrážela snaha doložit německý původ. Zároveň ale bylo nezřídka vyzdvižováno to, čím region původně německý základ obohatil, co přinesl specifického.¹¹³⁶ Zdůrazňování jedinečnosti je častější v případě Frýdlantska a Jablonecka. Liberecko, jehož centrum mělo ambice dosáhnout výsadního postavení mezi městy s většinou německojazyčného obyvatelstva v Československu, kladlo spíše důraz na univerzalitu.

¹¹³⁶ „Unsere Zeit lehrt ja das Kleine schauen, dem scheinbar Unbedeutenden in der Natur nachgehen. Was die Heimatkunde bringt soll diese Dinge verstehen und mit Bewußtsein lieben lehren. Der Mann aus dem Volke hat - im besten Sinne - einen enger begrenzten Gesichtskreis, ale der reisende Geschäftsmann, der umhergetriebene Beamte mit einem Dutzend Dienststellen; für ihn bestehen nur die Dinge, die seine Lebensführung beeinflussen; aber diese Dinge kennt er ganz genau, er hat sie mit all seinen Sinnen begriffen, versteht ihre Beziehungen zueinander, ihren Werdegang und er selbst verwächst mit ihnen zu einer Einheit. Diese innige Verschmelzung von Natur und Menschen macht nun der eigentlichen Kern des Heimatlichen aus, ist überall anders, streng genommen unvergleichbar und trägt, da sich unser wirtschaftliches Leben gar sehr den politischen Einheiten hat anpassen müssen, für jeden Bezirk etwas besorderes, eine Art Schollengeruch an sich. So ist unsere Volkssprache eine wesentlich andere als an den Quellen der Neiße, die ehemaligen Volkstrachten, die Bauweise der Väter unvergleichbar mit dem, was an den Elbquellen Brauch ist. Hiezu kommt noch, daß unser Bezirk einesteils Gegensätzliches den Nachbarlandschaften in sich aufnimmt und Uebergänge schafft. Z. B.: das Haus im niedern Wittigtal und in den Ackerbaudörfern erinnern stark an die lausitzische Bauart, das im äuserßten Südosten aber an das Riesengebirge. Andernteils bietet er selbst sichtbare Gegensätze, geographisch, klimatisch. Im Norden geht man auf den Spuren des norddeutschen Tieflandes, im Südosten stehen wir den höchsten Erhebungen der Sudeten sehr nahe; dort finden wir der üppigsten Getreidebau und alte Scholzenherrlichkeit, hier auf ärmlichen Bergwiesen das Häuschen des Waldarbeiters.“ J. SCHMIED, Wanderungen in der Heimat, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil., I. Friedländer Landschaft, s. 77.

7. 1. Projevy lidové kultury

Zkoumání jazyka bylo již od počátku úzce spojeno s problematikou původu obyvatelstva. Šlo o základní znak identity napříč staletími. Zájem o lidovou slovesnost, v níž zůstaly zachovány staré jedinečné jazykové formy, rostl se silící industrializací a urbanizací, jejichž důsledkem byla masovost. Původ a směr šíření kultury byly sledovány i v souvislosti se zvykoslovím a jednotlivými prvky hmotné kultury.

7. 1. 1. Jazyk, nářečí, slovesnost

Jazykovědných aspektů si vlastivědy všímaly vlastně od počátku. Johann Carl Rohn uvažoval o původu názvu Liberce a odstartoval tak diskusi, která se táhne napříč vlastivědnou produkcí regionu v podstatě až dodnes. Carl Joseph Czoernig již nepochyboval o německém charakteru regionu a jeho obyvatelstva, všiml si však, že hovoří zvláštním, poněkud těžkopádným dialektem němčiny.¹¹³⁷

Význam jazyka jako základního prvku německé kultury, od níž byla odvozována kultura v regionu, vyzdvihovali zejména J. G. Herrmann a Hermann Hallwich, když dějiny regionu podávali jako kulturní dějiny. Stěžejními procesy proto pro ně byla kolonizace a kultivace. Německý původ byl dokládán často prostřednictvím filologických argumentů, srovnáváním jazykových zvláštností, ale zapojována byla už i komparace lidové slovesnosti či zvykosloví.

Herrmann předpokládal osídlování směrem od severu, přičemž považoval za logický postup podél toku řeky Nisy. Registroval konkurenci slovanských a germánských prvků, přičemž ho dokládal na pomístních názvech. Některé původně slovanské názvy s koncovkou –ow změnily s příchodem německých kolonistů koncovku na –au (Swarow – Swarau). To považoval za typický znak pro první kolonizační vlnu, která proběhla v souvislosti a christianizační aktivitou míšeňských biskupů na přelomu 10. a 11. století. Druhá pak následovala na počátku 14. století a jsou pro ni příznačná jména osad podle zakladatelů postavená před podstatné jméno Dorf – ves. Například Ullersdorf (Ullichsdorf) – Oldřichov.¹¹³⁸

¹¹³⁷ „sie sprechen einen besondern, etwas harten Dialect der deutschen Sprache. Es befinden sich zwar auch mehrere Juden, des Handels wegen, in Reichenberg; es ist ihnen jedoch nur ein zeitlicher Aufenthalt bewilligt, und sie dürfen weder ihre Familien daselbst haben, noch viel weniger sich ansäßig machen.

C. J. CZOERNIG, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg*, s. 18

¹¹³⁸ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 48-52.

Z hlediska zkoumání místního nářečí konstatoval Hermann, že se v okolí Liberce zachovaly prvky slezského a lužického dialektu (schlesisch-lausitzischer Dialekt). Zdrojem filologických znalostí mu bylo dílo Jacoba Grimma a v případě slezského nářečí zejména Karla Weinholda, který charakterizoval slezské nářečí, jako nejuvýchodnější ze středoněmeckých dialektů.¹¹³⁹ Na několika následujících stránkách jsou popisovány příklady změn hlásek, odlišnosti mezi současnou a starou hornoněmčinou (Neuhochdeutsch, Mittelhochdeutsch a Althochdeutsch) tvorba slov a skloňování.

Také lidovou slovesnost regionu Herrmann považoval za příbuznou hornolužickému prostoru. Srovnával ji se sbírkou hornolužických pohádek a pověstí Ernsta Willkomma (1810-1886).¹¹⁴⁰ Shledal například, že příbuznost vykazují vyprávění o vodnicích, šotcích či skřítcích.

Souvislost Liberecka s lužickým a slezským prostorem se mu zdála zjevná. Položil si ale rovněž otázku po původu kolonizátorů Slezsko. Opět na základě filologických výzkumů, zejména díla Karla Weinholda uváděl, že zdejší obyvatelstvo přišlo původně z Durynska a Frank.¹¹⁴¹ Historické prameny hospodářské povahy v souvislosti s rozvojem soukenictví dokládaly vlámský původ části obyvatelstva a na základě výzkumu prvků lidové kultury, pověrečných zvyků a dětských popěveků, jímž se zabýval Adolf Wuttke (1819-1870)¹¹⁴² dovozoval, že někteří osídlenci pocházeli také z Tyrolska a Bavorska.

V případě Jablonecka se Adolf Benda v oddíle o pověrách, mravech a zvycích zabýval specifiky místního nářečí jen v krátkosti, a to v samém jeho závěru.¹¹⁴³ Několik odstavců věnoval místní zvláštnosti, přezdívám (Spitznamen). Zcela se vyhnul jakémukoli jazykovědnému rámci a pouze uvedl, že zdejšímu obyvatelstvu ještě před půl stoletím, tedy v první čtvrtině 19. století byla spisovná němčina zcela neznámá. S výjimkou vrchnosti, úředníků a duchovních jí nikdo neovládal. Obecný

¹¹³⁹ „Die schlesische Mundart ist der östlichste der mitteldeutschen Dialekte, die von der Mosel her über das südliche Heßen, über Thüringen, Franken, Meißen, Lausitz einen breiten Gürtel und das deutsche Landlegen.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 55. Cituje Karla Weinholda: K. WEINHOLD, *Ueber deutsche Dialektforschung*.

¹¹⁴⁰ E. WILLKOMM, *Sage und Märchen aus der Oberlausitz*, Hannover 1845.

¹¹⁴¹ K. WEINHOLD, *Ueber deutsche Dialectenforschung*.

¹¹⁴² Adolf Wuttke byl evangelický teolog. Pocházel z Vratislavi. Jeho stěžejním dílem byly Dějiny pohanství A. WUTTKE, *Geschichte des Heidentums in Beziehung auf Religion, Wissen, Kunst, Sittlichkeit und Staatsleben*, 2 Bände, Bresslau 1852 a 1853.

¹¹⁴³ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 476-480.

lid hovořil „nepěkným nářečím“ („in einem unschönen Dialekten“). Některé jeho prvky se prý ještě mezi lidmi dlouho držely, ačkoli se i jazyk zdejších obyvatel začal vylepšovat. Nářečí tedy vnímal spíše jako negativní jev, znak degradace jazyka a zaostalosti.¹¹⁴⁴ Domníval se, že ke zlepšení došlo díky třem klíčovým momentům. Prvním z nich byl příchod soukeníků ze Slezska a jejich usazení v Jablonci v letech 1808-1810. Druhým faktorem svědčícím o jeho liberálních postojích, byl pokrok v oblasti školství „neue verbesserte Schule“. K definitivnímu vypuzení dialektu a vítězství spisovné němčiny v posledních dvou desetiletích pak podle Bendy došlo s příchodem a usazováním obchodníků z německých zemí.

V oddíle *Sagen und Geschichten* otiskl několik místních pověstí.¹¹⁴⁵ Uvedl, že jde z velké části o materiál, který sebral Anton Kiesewetter (1818-1887).¹¹⁴⁶ Látku ale poskytli i jiní: farář Franz Rößler či řemeslník Josef Johann Luke. Pověst o doktoru Kittelovi dokonce údajně přejal ze staršího díla Franze Alexandera Hebera popisujícího hrady, zámky a tvrze Čech.¹¹⁴⁷ Šlo jak o pověsti vážící se k některým místům jako například o duchovi Muhu; legendy, které se nabalily na skutečnou historickou osobnost, jakou byl právě Johann Josef Anton Eleazar Kittel (1704-1783); ale často také o příběhy, které se udály před několika desetiletími a byly pamětníky vyprávěny jako vzpomínky, v nichž vystupovali skuteční sousedé.¹¹⁴⁸

Pomístní jména a jejich výklad se dlouhodobě těšily zájmu vlastivědců. Věnoval se jim také Julius Helbig. Do druhého svazku příspěvků k dějinám Frýdlantska zařadil shrnující studii *Die Ortsnamen im Bezirke Friedland*.¹¹⁴⁹ Obce na Frýdlantsku patřily k nejstarším v regionu vůbec a tak jejich názvy byly vlastně nejstaršími slovesnými památkami. Písemné záznamy, které sahaly až do 13. a 14. století vypovídaly sice o existenci fary, filiálního kostela, nebo o sídle lenní šlechty, ale nikoli o okolnostech založení, o osobách, které iniciovaly jejich vznik, postavily

¹¹⁴⁴ Na ukázkou zařadil dva sousedské rozhovory. A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 477-480.

¹¹⁴⁵ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 481-572.

¹¹⁴⁶ Kiesewetter sbíral pověsti a příběhy, které později uveřejňoval v *Mitteilungen des für Heimatkunde des Jeschken- und Iser-Gaues* a dalších časopisech. Šlo vesměs a literární zpracování lidového podání.

¹¹⁴⁷ F. A. HEBER, *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser*.

¹¹⁴⁸ Například, počátek rodiny Hemrichovy v Jablonci. Jedná se o příběh nalezenec. Dítěte, které v průběhu pouti do Hejnic našla v lese zvaném Hemrich jedna z jabloneckých poutnic. Velmi pravděpodobně je to pověst vázaná v rodině, z níž pocházel také významný jablonecký architekt Robert Hemmrich, ačkoli ten se psal s dvěma m. Jeho otec, zámečnický Franz Hemrich používal totiž podobu jména s jedním m. A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 572.

¹¹⁴⁹ J. HELBIG, *Die Ortsnamen im Bezirke Friedland*, *Beiträge II.*, s. 207-252.

první domy a obdělávaly první polnosti. Pomístní jména na druhou stranu mohla v tomto smyslu ledacos o okolnostech vzniku prvních sídel napovědět.¹¹⁵⁰

Většina místních názvů dosvědčovala podle Helbiga německý původ. Z jedenapadesáti jmen obcí mělo dvačtyřicet v základu německé substantivum, U dvou desítek to byl -dorf a dále se vyskytovaly -thal, -wald, -bach či -bächl, -land, -werda, -eichen, -grund, -stadtl, -berg, -hain, -hausen, -höhe. V případě tří pomístních jmen s koncovkou -au, považoval za základ slovo louka (die Aue) na rozdíl od Herrmanna, který ji dával do souvislosti se starším slovanským osídlením. Dále tu byly názvy, které byly tvořeny německým podstatným jménem bez jakékoli předpony: Dörfel, Einsiedel, Wiese, Wustung. Jednoznačně slovanský původ měly podle Helbiga názvy Göhe, Lautsche, Prziedlanz, Zahne (Saň). Název Minkwitz (Minkovice) mu sice zněl slovansky, ale předpokládal, že jde o odvozeninu jména zakladatele a nemuselo tedy vypovídat o charakteru obyvatelstva. Upozorňoval zvláště na kombinaci slovanského osobního jména a německého základu. Například Tschernhausen (Černousy) či Bunzendorf (Boleslav).

Dále Helbig uváděl, že polovina pomístních jmen Frýdlanstka začínala osobním jménem. Jiné se vztahovaly k vlastnostem sídla, například Buch-, Neu-, Ober-, Nieder-, nebo byly jejich součástí jména světců, patronů místních kostelů. Za pravděpodobně starší považoval názvy, v nichž figuroval základ -au, -bach, -berg, -dorf, -land. Naopak kořeny -haus, -hausen svědčily podle něho o mladším založení. Vycházel přitom z díla Ernsta Förstermanna.¹¹⁵¹

Helbig do poznámky k článku uvedl jména celé řady svých kolegů, laických badatelů i odborníků, k jejichž názorům odkazoval nebo s nimiž své poznatky konzultoval. Na prvním místě jmenoval profesory reálky a gymnázia v Litoměřicích Philipa Watznauera (1858-1829)¹¹⁵², Ignaze Peterse (1834-1913)¹¹⁵³ a Josefa Blumera (1857-1935)¹¹⁵⁴. Jako odborníka na pomístní jména

¹¹⁵⁰ „Der Deutung der einzelnen Ortsnamen möge eine kurze topographische Veranschaulichung des ehemaligen Herrschafts- und dermaligen Bezirks-gebietes zur Zeit der ersten Besiedlung und die Darlegung der Art und Weise vorangeschickt werden, wie in alter Zeit Dörfer und Flecken entstanden sind.“ J. Helbig, Die Ortsnamen im Bezirke Friedland, *Beiträge* II., s. 208.

¹¹⁵¹ E. FÖRSTEMANN, *Die deutschen Ortsnamen*, Nordhausen 1863.

¹¹⁵² Philip Watznauer, od roku 1919 starosta Litoměřic. SOA Litoměřice, pobočka SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, fond Watznauer Philip, otec a syn.

¹¹⁵³ Zabýval se nářečími českých Němců. Publikoval například: I. PETERS, Beiträge zur Dialektforschung in Nordböhmen, in: *Jahresbericht des Leitmeritzer Gymnasium*, Leitmeritz 1864–65.

¹¹⁵⁴ Ten se věnoval zejména výzkumu středověku rodného Mostu.

slovanského původu zmínil německého slavistu Paula Kühnela (1848-1924).¹¹⁵⁵ Autority v oboru staré němčiny byli pro něho Adolf Dreßler a Richard Jecht, sekretář *Hornolužické vědecké společnosti (Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften)* Připojil také výčet prací, z nichž čerpal, a které často svědčí o Helbigově orientaci na slezské a hornolužické vzdělanecké instituce a osobnosti.¹¹⁵⁶ Adolf Lilie při zpracování kapitoly o lidové kultuře v jablonecké okresní vlastivědě vycházel z Bendova textu. Zahrnul do ní vše od zvyků, přes hmotnou kulturu až po nářečí. Bendu opsal téměř doslova. Přidal pouze obecnější jazykovědný rámec, který v jeho práci chybí. Využil k tomu Herrmannovo dílo a jím zprostředkované odborné výzkumy Karla Weinholda o hláskosloví slezského nářečí.¹¹⁵⁷ Za charakteristický znak označil například to, že tam, kde spisovná němčina vyslovuje e, Slezané vyslovují a (das Feld – Fald, das Geld – Gald), nebo nahrazování dlouhého o krátkým u (das Stroh - Stru). Rovněž určitý odpor k přehláskám (das Mädel – Madl) nebo vynechávání hlásky e u sloves (wirbln místo wirbeln) a jiné. Jako příklady užití nářečí již Lilie neuváděl běžný hovor, jako Benda, ale současnou básnickou tvorbu úzce svázanou s regionem. To svědčí o změně postoje k nářečí, které bylo nově vnímáno jako hodnota, kterou je třeba nejen uchovat, ale i dále rozvíjet.

Důraz na současnost a kontinuitu tradic je kladen také v kapitole *Vzdělávací snahy (Bildungs-Bestrebungen)*. Vedle informací o veřejných přednáškách, knihovně a pěstování hudby se její autor Josef Jarsch zmiňuje také o ochotnickém divadle a chystané stavbě městského divadla. V souvislosti s tím uvádí jako tradici místního divadelnictví pašijové hry (Passionspiel) v Novém Lese (Neuwald bei

¹¹⁵⁵ Paul Kühnel publikoval články pod názvem Die slavischen Orts- und Flurnamen in Oberlausitz v *Neues Lausitzisches Magazin* mezi lety 1890-1899

¹¹⁵⁶ J. G. G. BÜSCHING, Die schlesischen Dörfer und ihre Namen, *Correspondenzblatt des Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur*, vol. 1, Bresslau 1820, s. 67-68; A. BUTTMANN, *Die deutschen Ortsnamen, mit besonderer Berücksichtigung der ursprünglich wendischen in der Mittelmark und Niederlausitz*, Berlin 1856; E. FÖRSTEMANN, *Altdeutsches Namenbuch*, Nordhausen 1859. E. FÖRSTEMANN, *Die deutschen Ortsnamen*, Nordhausen 1863; F. KLUGE, *Etymologisches-Wörterbuch der deutschen Sprache*, Straßburg 1883; H. KNOTHE, *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter*, Leipzig 1879. A další Knotheho články v *Neues Lausitzisches Magazin* mezi lety 1888-1893 a v šestém díle *Archiv für sächsische Geschichte*; Paul Kühnel Die slavischen Orts- und Flurnamen in Oberlausitz, *Neues Lausitzisches Magazin* mezi lety 1890-1893; D. SANDERS, *Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1872; J. SOMMER, *Das Königreich Böhmen, Bunzlauer Kreis*, Prag 1834; K. WEINHOLD, Zur Entwicklungsgeschichte der Ortsnamen im deutschen Schlesien, *Zeitschrift des Vereines für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, XXI. Jahrgang, Bresslau 1887, s. 239-296; K. WÜNSCH, Geschichte des ehemaligen Rittergutes Wünschendorf jetzt der Herrschaft Friedland zuständigen Dörfes an der böhmisch-lausitzer Grenze, *Neues Lausitzisches Magazin*, Band 34, Görlitz 1858, s- 352-360

¹¹⁵⁷ K. WEINHOLD, *Ueber deutsche Dialectenforschung*.

Proschwitz).¹¹⁵⁸ Nemohly se sice výpravností srovnávat s těmi v Hořicích na Šumavě nebo bavorském Oberammergau, ale byly výrazem „lidové rázovitosti“ („volkstümliche Weise“) místního obyvatelstva. Konaly se ještě v první polovině 19. století a ve své kronice je popsal již místní rodák Anton Jäger.¹¹⁵⁹ Tradice pašijových her byla udržována také ve vsi Zásada, která sice patřila k Jabloneckému okresu, ale ležela na druhé straně jazykové hranice a Jarsch se o ní nezmiňuje.

Pro vlastivědu libereckého okresu napsal část věnovanou jazyku a lidové slovesnosti Franz Töpfer.¹¹⁶⁰ Nářečí je podle něho spojeno s domovem, rodným domem, je skutečnou mateřskou řečí a součástí nejužší vazby k vlasti (Heimat) konkrétnímu regionu. Zároveň ale jeho hodnota spočívá v tom, že v něm přežívá jazyk prastarých dob a poskytuje tak doklady o sounáležitosti německého lidu a jeho jednotlivých kmenů.¹¹⁶¹

Text je poměrně rozsáhlý a vyznačuje se množstvím podrobností z oblasti jazykovědy. Porovnává jednotlivé varianty němčiny. Dialekty charakteristické pro střed a východ Německa (Ostmitteldeutsche Dialekte) jsou směsí franckého a durynského nářečí se staroněmeckým základem. Podle Otto Bremerera, kterého Töpfer uvádí jako autoritu, k ní patří jak skupina nářečí krušnohorskoseveročeských (Erzgebirgisch-Nordböhmisches), tak i lužicko-slezských (Lausitzisch-Schlesisch). Lužická nářečí jsou podle Franze Knotheho (1847-1909) rozšířena od Šluknovska (böhmisches Niederland) podél lužických a Jizerských hor až k řece Mumlavě (Mummel).¹¹⁶² Od Vrchlabí až po Králíky se pak hovoří slezským horským nářečím (Gebirgsschlesisch). Töpfer zařadil Jizerskohorské nářečí (Jsegebirgs-Mundart), jímž se mluví v okresech Frýdlant, Liberec a Jablonec, jednoznačně k lužické skupině. Poznamenal však, že každá část regionu má ještě své další nářečné zvláštnosti. Samostatné podkapitoly jsou věnovány

¹¹⁵⁸ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 133-135.

¹¹⁵⁹ A. JÄGER, *Dorfchronik*.

¹¹⁶⁰ RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. díl, s. 133-175.

¹¹⁶¹ „Und noch aus anderm Grunde verdient die Mundart Wertschätzung. In ihr tönt die Sprache der Vorzeit lebendigt fort, sie bewahrt gute alte Wörter und manche feine Unterscheidung, die in der allgemeinen Schriftsprache verwischt ist, und gibt uns Bescheid über des deutschen Volkes Zusammenhang in seinen lebenden Stämmen und Geschlechtern.“ RESSEL (ed.), *Heimatkunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. díl, s. 133.

¹¹⁶² Regionální historik Franz Knothe se zabýval výzkumem německých nářečí. Jako středoškolský učitel působil v Prachaticích, Trutnově, Chebu, Praze a nakonec v Českých Budějovicích. O nářečích v seveních Čechách publikoval práci: F. KNOTHE, *Die Markersdorfer Mundart. Ein Beitrag zur Dialektkunde Nordböhmens*, Böhmisch Leipa 1895.

hláskosloví (Lautlehre) a tvarosloví (Wortlehre). Na závěr popsal také péči o nářečí (*Pflege der Mundart*), která zahrnovala zejména jeho užívání v regionální literární tvorbě.

Důležitost pozice germanistiky a výzkumu lidové slovesnosti poskytujícího v souvislosti s výzkumem osídlení nezvratný důkaz o německém charakteru regionu je jasně patrná z vyjádření Ericha Gieracha v kapitole věnované osídlení v monografii Liberce z roku 1929.¹¹⁶³ Pouze jediná kapitola v této monografii se skutečně zabývá národopisným tématem. O zpěvu a zvycích starého Liberce (*Alt-Reichenberger Sang und Brauch*) v ní pojednal Adolf König, liberecký učitel, který se pod vlivem Hauffena a Jungbauera věnoval sběru lidových písní.¹¹⁶⁴ Navazoval na sběratelskou činnost Antona Franze Resslerera, který v roce 1912 vydal nevelké pojednání o hudbě a zpěvu na Liberecku a Frýdlantsku.¹¹⁶⁵ V tomto případě jde ovšem o krátký text rezignující na jakoukoli faktografii, zaměřený na postižení charakteru zdejší lidové kultury, v níž velkou roli hrálo řemeslo, zejména soukenictví. Znovu se tu objevil stereotyp přisuzující Liberečanům jadrnost a především píli a podnikavost, jen tentokrát nebyl dán do souvislosti s industrializací, ale s lidovou kulturou.¹¹⁶⁶ Zpěv provázel práci místních obyvatel, mužů, zejména tkalců, i žen, pečujících o děti. Písně předávané z generace na generaci byly prvním setkáním s mateřskou řečí, místním nářečím.¹¹⁶⁷ Doprovázely nejen práci, ale také všechny svátky, zvyky a zábavy. Z volby jazykových i

¹¹⁶³ „Aber die Mundart lehrt uns, daß die Bewohner des Reichenberger Bezirkes einer Sprache sind wie die der angrenzenden Oberlausitz; die Orts- und Familiennamen, ebenso Sitte und Brauchtum bestätigen das Ergebnis. Sie kamen einst nicht aus weiter Ferne, sondern aus Schlesien und der Oberlausitz und sind schlesischen Stammes, wobei natürlich nicht ausgeschlossen ist, daß einzelne Sippen aus Süd- und Westdeutschland zuzlen. Die Herkunft das Schlesier, die ja selbst hauptsächlich aus dem westlichen Mitteldeutschland kamen, berührt uns hier nicht weiter.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 27.

¹¹⁶⁴ Adolf König (1880-1967) Učitel v Liberci, posléze ředitel učitelského ústavu. Národopisné výzkumy lidové písně. Byl v kontaktu s Adolfem Hauffenem a Gustavem Jungbauerem. Po válce odsunut. Zemřel ve Füssenu. Více o jeho sběratelské činnosti: T. SPURNÝ, Nordböhmisches Volkslieder aus der Sammlung von Adolf König. Notenaufzeichnungen und Dokumente aus Reichenberger Volksliedsammlers aus den Jahren 1904-1934, *Passauer Studien zur Volkskunde*, Band 18, Passau 2000.

¹¹⁶⁵ A. F. RESSEL, *Musik und Gesang in den Bezirken Reichenberg und Friedland*, Friedland i. B. 1912.

¹¹⁶⁶ „Die Tüchtigkeit der Hände un die Regsamkeit des Geistes, nur eigene Kraft war es, was die Grundlagen zu seinem Wohlstande schuf.

Dieser aufrichtende Gedanke gab den Bürgern ein gewisses Selbstbewußtsein, verbunden mit gläubigem Hoffen. Gesunder Frohsinn und kräftiger Humor verliehen ihnen wirksamen Trost in den Wechselfällen der Zeit. Ein treter Wegbegleiter war ihnen auch das Lied, das wie ein roter Faden das Tuchmacherleben durchwebte.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 155

¹¹⁶⁷ „Mit einem Liede in der ersten Sprache des Kindes in unserer Mundart!“ Tamtéž, s. 155.

stylistických prostředků je jasně patrné zapojení emocí v záměru upevňování vazeb k regionu a zejména lidu (Volk).

V rámci druhého dílu nové frýdlantské vlastivědné věnovaného národopisu se nářečím zabýval první sešit (Die Mundart des Bezirkes Friedland) z pera Hanse Dittricha z roku 1926. Na počátku 30. let vyšly od téhož autora v rámci liberecké nové vlastivědné dva sešity (Unsere Mundart). Dittrich byl považován za prvního autora, který se místnímu nářečí věnoval na odborné úrovni. Text pro libereckou vlastivědu byl pro svou komplexnost označen za jeho životní dílo. Oceňováno bylo zejména to, že se zabýval nejen již dříve zkoumaným hláskoslovím, ale i nářečnými zvláštnostmi v morfologii a syntaxi a rovněž tvorbou slov, slovní zásobou, etymologií a kulturněhistorickými souvislostmi odrážejícími se především v názvech plužin.¹¹⁶⁸

Pojednání o problematice nářečí, především jeho poměru k historické i současné podobě němčiny odráží v těchto vlastivědných řadách konstituování sudetoněmecké (československých Němců) identity a hledání role identity regionální v jejím rámci. Množství regionálních identit je stejně jako různost nářečí, považována za něco, co je německému lidu vlastní.¹¹⁶⁹ Současně je ale zdůrazňováno, že tato různost se vyvinula z jednotného základu.¹¹⁷⁰

Novým trendem je v těchto vlastivědných řadách vazba na krajinu, její organizaci v důsledku osidlování a zemědělského obdělávání, a zároveň rostoucí význam toponomastiky, což dokládají texty Bruno Schiera a Ernsta Schwarze. Oproti vlastivědám z přelomu 19. a 20. století se zdá, že klesal zájem o sběr lidové slovesnosti. Například bibliografie Karla R. Fischera dokazuje, že Hauffenem povzbuzený výzkum v této oblasti stále přetrvával. Na počátku 20. století publikoval Karl R. Fischer příspěvky pojednávající o jizerskohorských

¹¹⁶⁸ V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, IV/3, s. 253-254.

¹¹⁶⁹ „Das deutsche Volk hat überhaupt und schon von altersher eine ganz besonders starke Neigung, landschaftliche Unterschiede scharf auszuprägen.“ H. DITTRICH, *Die Mundart des Bezirkes Friedland, Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, II. Die Friedländer Volkskunde, Friedland 1926, s. 7.

¹¹⁷⁰ „Alle die jetzt so verschiedenen Mundarten Nord-, Süd- und Mitteldeutschlands bildeten einst vor einundeinhalb tausend Jahren eine Spracheinheit; erst mit Ausdehnung des Siedlungsgebietes und mit zunehmender Bevölkerung haben sich im Laufe der Jahrhunderte allmählich die mundartlichen Unterschiede herausgebildet.“ Tamtéž, s. 8.

přísluvích.¹¹⁷¹ V roce 1924 vyšla brožurka Doktor Kittel – severočeský Faust v pověsti a v historii doprovázená kresbami místního malíře Eduarda Enzmanna.¹¹⁷² Ke Kittlovské problematice se vrátil ještě na počátku 30. let v roce 1932 titulem Doktor Kittel – Pověsti a jiné národopisné bohatství Jizerských hor.¹¹⁷³ Zároveň se ale z předmětu odborného zájmu pozvolna stávala především inspirace v literární oblasti. V mnohých případech se pověsti a pohádky staly předlohou básnických či beletristických děl místních autorů.

7. 1. 2. Mravy a zvyky, víra

V rámci romantismu, který obracel pozornost k přírodě, se v německém povědomí začal utvářet obraz lesa jako prostředí spojeného s národní podstatou. V průběhu 19. století se les stal symbolem německé identity. To vše je patrné ve způsobu, jímž J. G. Herrmann líčil hraniční hvozd.¹¹⁷⁴ Příroda, divoká a nespoutaná, romantická, má zde úlohu historické kulisy. Je však také pramenem jakési mytické síly. Herrmann, který se hlásil k odkazu Jacoba Grimma, sem vložil prvky spojené se starou germánskou mytologií, které nemají opodstatnění v regionální slovesné tradici, ale svědčí o všeobecném rozšíření mýtu lesa v německém kulturním prostředí. S představou hlubokých lesů pokrývajících v dávné minulosti Jizerské hory a Ještědský hřbet tak spojil prastaré duby (uralte Eichen), či vládu Paní Zimy (Frau Holle) a.¹¹⁷⁵

V kapitole *Zbytky pohanského kultu (Ueberreste des heidnischen Naturcultus)*¹¹⁷⁶ se Herrmann zabýval především zvykoslovím. V lidových zvycích nacházel výhradně prvky německé lidové kultury a jeho odbornými autoritami byly zejména

¹¹⁷¹ K. R. FISCHER, Volksthümliche Sprichwörter in Gablonz und Umgebung, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines*, roč. 12, 1902, s. 45-47; K. R. FISCHER, Volksthümliche Sprichwörter in Gablonz und Umgebung, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines*, roč. 13, 1903, s. 74-75.

¹¹⁷² K. R. FISCHER, *Doktor Kittel, der nordböhmisches Faust in Sagen und Geschichte*.

¹¹⁷³ K. R. FISCHER, *Doktor Kittel – Sagen und anderes Volksgut des Isergebirges*.

¹¹⁷⁴ „Die Notiz eignet in ihrer chronistischen Form vortrefflich, uns einen Blick in die Wälder zu öffnen, welche zur Zeit des aufgezeichneten Ereignisses und vor ihr um unsere Stadt sich mögen ausgestreckt haben. Füglich kann wohl bloß von einem einzigen ungeheuren Waldgebirge die Rede sein, wenn wir von da noch 4-5 Jahrhunderte zurückgehn, von einem weiten, dunkeln, hie und da sumpfigen, von Schmarotzerplanzen überwucherten Walde, dessen mächtiges, tiefes Rauschen jene theils gewaltigen, theils launigen Phantasiegebilde wenn auch nicht entstehn, so doch lebendig fühlen ließ, die in der deutschen Götter- und Heldensage und die Märchen, dem jüngsten und drolligsten Kinde der ersteren, wie mit frischer Waldatmosphäre umgeben, und Spätlinge so wundersam aufregen und anheimeln.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 34- 35.

¹¹⁷⁵ Motiv lesa obecně měl pro Němce a zvláště Němce v českých zemích pocházející z pohraničí velký význam a odrazil se nejen ve vlastivědách, ale rovněž v regionální literární tvorbě.

¹¹⁷⁶ Tamtéž, s. 71- 95.

Jacob Grimm a Wilhelm Mannhadt.¹¹⁷⁷ Popsal zde lidové zvyky, které se váží zejména k nejvýznamnějším svátkům křesťanského roku Velikonocům a Vánocům a zdůrazňoval přežívající pohanské prvky, které považoval za původní projev německé kultury. Nejčastěji se jednalo o různé druhy drobných obětí zajišťující ochranu příbytku či bohatou úrodu. Dále se věnoval zvykům souvisejícím s Valpuržinou či svatojánskou nocí a jiným pověrečným praktikám, různým lektvarům či kouzlům proti zlodějům. Dokládal, že některé přetrvávaly do současnosti a našly nové uplatnění. Jako příklad uváděl výklad snů, podle něhož byla obvykle sázena čísla do loterie. Jako liberál s důvěrou v pokrok byl ale přesvědčen, že tyto zvyky pod vlivem moderního vzdělání postupně zaniknou.¹¹⁷⁸ Adolf Benda úvodní část oddílu o pověrách, mravech a zvycích (*Aberglauben, Sitten und Gebräuche*) na Jablonecku v podstatě opsal z Herrmanna, včetně úvodního citátu z Grimmova díla *Deutsche Mythologie*.¹¹⁷⁹ Konstatoval, že o mravech a zvycích obyvatel Jablonecka v minulosti nelze pro absenci pramenů nic konkrétního říci. Protože ale předpokládal, že nemohou být příliš rozdílné od ostatních obyvatel Čech, s důvěrou využil práce Ludwiga Schlesingera, aby je čtenáři obecně nastínil.¹¹⁸⁰ Pro vylíčení současných zvyků použil stejnou osnovu jako Hermann tvořenou jednotlivými svátky v průběhu kalendářního roku. Jeho zpracování bylo ale o poznání konkrétnější a podrobnější. Nový prvek v jeho textu představoval popis zvyků spojených se zlomovými okamžiky lidského života „od kolébky do hrobu“ („von der Wiege bis zum Grabe“). Silně zakořeněné byly například obavy z tzv. podvržence (Wechselbalg), dítě podvržené nadpřirozenou bytostí, nebo víra v bludičky (Irrlichter) jako duše mrtvých nekřtěnátek. O tom, že iracionální, pověrami podnícené chování nebylo zdaleka vymýceno a nezřídka bylo pověr zneužíváno k výdělku, svědčil příklad z okolí obce Pulečný. Benda se zřejmým pohoršením líčil, jak zde „ještě před málo lety“ („noch vor wenigen

¹¹⁷⁷ J. GRIMM, *Deutsche Mythologie*.

W. MANNHARDT, *Die Götter der deutschen und nordischen Völker*. Berlin 1860.

¹¹⁷⁸ „Viele die hier dargestellten Gebräuche, das mag schließlic nochmals bemerkt werden, sind in neuer Zeit bereit außer Uebung gesetzt, und der Rest siecht unter dem Einfluße der modernen Bildung langsam dahin.“

J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 95.

¹¹⁷⁹ J. GRIMM, *Deutsche Mythologie*.

¹¹⁸⁰ „Doch können wir annehmen, dass in dieser Beziehung damals unter den Bewohnern Böhmens keine wesentliche Unterschiede stattfanden und wir wollen deshalb in Kürze diese Verhältnisse jener Zeit im Allgemeinen schildern, hiebei Dr. Schlesingers Geschichte Böhmens folgend.“ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 443

Jahren“) léčili dětskou křivici (Misswachs – die englische Krankheit) mrskáním mokrým plátnem. Každou první sobotu po novu (novém měsíci) byly večer shromážděny děti v domě údajného léčitele, jejichž rodiče za tuto „kúru“ nemálo platili. Tzv. mlácení hadrem („Haderstreicherei“) bylo prý výnosným obchodem.¹¹⁸¹ Směšné mu naopak připadalo léčení bolestí v krku jeho obvazování pravou punčochou. S levou to totiž údajně nefungovalo.¹¹⁸²

Zdraví a léčení bylo v odlehle oblasti pod Jizerskými horami při nedostupnosti lékařské péče problémem, který se odrazil nejen v pověrách, ale také v místních pověstech. K nejsilnějším tematickým okruhům zde patřila vyprávění o doktoru Kittelovi. Johann Josef Anton Eleazar Kittel žil v Krásné (Schumburg) poblíž Jablonce a provozoval zde lékárnou. Jeho věhlas byl takový, že podle lidové pověsti, pokud nemocnému nepomohl Kittel, nemohl mu již pomoci nikdo.

Jeden z nejzajímavějších lidových zvyků přenesený na Jablonecko z prostředí horní Lužice Benda popsal v rámci oddílu o spolkových záležitostech (*Vereinswesen*).¹¹⁸³ Byl totiž spojen s činností *Vzájemného podpůrného spolku emauzských bratří* (*Der Emausbrüder-Unterstützungsverein*), původně zvaného *Saatgängerverein*.¹¹⁸⁴ Náboženské bratrstvo se v průběhu 19. století změnilo ve spolek s praktickými zájmy, jehož činnost se postupně sekularizovala.¹¹⁸⁵ Jeho vznik souvisel s příchodem soukeníků ze Slezska a Lužice na samém počátku 19. století, kteří byli přilákáni výhodnými podmínkami zavedenými majitelem panství Franzem Zachariasem von Römisch.¹¹⁸⁶ Nově příchozí utvořili do jisté míry uzavřenou komunitu. Semknuli se, aby čelili zdejším usedlíkům, kteří zpočátku s nelibostí sledovali výjimečnou náklonnost vrchnosti vůči těmto cizincům. Když v roce 1812 po období útlumu začali vyvíjet aktivní činnost jablonečtí střelci, byli do této prestižní korporace přijímáni jen ti, kdo vlastnili v místě nějaký nemovitý majetek. Soukeníci, kteří se zde usadili teprve nedávno a bydleli i pracovali, pouze v nájmu,

¹¹⁸¹ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 457.

¹¹⁸² Tamtéž, s. 463.

¹¹⁸³ Tamtéž, s. 349-352.

¹¹⁸⁴ Původní název Saatgängerverein byl v roce 1869 změněn na Emaus-Bruderschaft, v roce 1876 pak na Emausbrüder-Unterstützungsverein a konečně v roce 1900 na Gegenseitiger Unterstützungsverein.

¹¹⁸⁵ J. NOVÁ, Dva nejstarší spolky v Jablonci nad Nisou. Role spolků ve vývoji obce, in: *Studie k sociálním dějinám. Studien zur Sozialgeschichte*. 10, Opava 2002, s. 67-75.

¹¹⁸⁶ Franz Zacharias von Römisch se snažil vytvořit na svém panství vhodné podmínky pro rozvoj průmyslu. Jeho zásluhou a s pomocí jeho konexí získal také Jablonec v roce 1808 statut městysu. A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 77-80.

byli tedy z členství vyloučeni. Proto se rozhodli založit bratrstvo na základě křesťanské vzájemnosti vyjádřené heslem „Wie mir um Dich, so Dir um mich“. Vnější projevem jeho činnosti bylo organizování velikonočních jízd.¹¹⁸⁷ Jednalo se o starý zvyk známý dodnes v Horní Lužici.

Spolek v prvních letech sestával výhradně ze soukeníků převážně evangelického vyznání. Celkově byl přístup k těmto evangelíkům ze strany vrchnosti i katolických duchovních velmi tolerantní. Evangelíci dosud neměli vlastní modlitebnu a tak se scházeli na katolické faře. Zdá se však, že konfese nebyla pro spolek určující, jak je patrné z průběhu procesí. To nejprve navštívilo katolický kostel, kde byla aranžována scéna Svatého hrobu. Poté se vydalo na pole, každý rok na jiné místo, a u každé kapličky, kříže atd. účastníci zpívali a modlili se. Procesí později také pravidelně navštěvovalo evangelickou modlitebnu. Po návratu z polí se účastníci rozešli na hlavní bohoslužby, každý do svého svatostánku.

Původní profesní vyhraněnost se brzy stala minulostí. Prestiž korporace posílilo, když do ní v roce 1836 vstoupilo několik místních vážených osobností. Čestné členství bylo udělováno vesměs těm, kdo se zasloužili o spolek a byli známí svým bohabojným životem, nebo přímo místním duchovním.

Každoroční velikonoční slavnosti se v činnosti spolku postupně dostávalo stále menší pozornosti. Stěžejním se stalo organizování pohřbů členů, jimž členství zajišťovalo za tímto účelem finanční příspěvek.¹¹⁸⁸ Záhy byla zavedena také nemocenská podpora.¹¹⁸⁹ První tiskem vydaná výroční zpráva z roku 1890 konstatovala s nostalgií úpadek náboženského cítění. Tradice velikonočních procesí byla sice ještě několik let zachovávána, ale nakonec zanikla. Poslední vyšlo do polí v roce 1900. Korporace změnila název na *Vzájemný podpůrný spolek* a zaměřila své aktivity výhradně na pohřby a nemocenskou podporu členů.

¹¹⁸⁷ Tento zvyk upadl koncem 18. století, ale s počátkem století následujícího byl v mnoha místech na severu Čech obnoven. První slavnostní procesí v Jablonci se konalo o velikonočních roku 1812 a bylo každoročně opakováno až do roku 1824. V roce 1819 rozhodl majitel panství a vlastník koní, že pěší rozsévači (Saatgänger) budou nahrazeni jezdci (Saatreiter). A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 350.

¹¹⁸⁸ Podle ustanovení státu z roku 1869 byl vybírán příspěvek k uhrazení nákladů na pohřeb. Každý do spolku nově přistoupivší člen měl platit vstupní poplatek jeden zlatý. Roční příspěvek byl také jeden zlatý. Od roku 1872 měli členové pohřeb zcela bez poplatku. *Gegenseitiger Unterstützungs-Verein Gablonz a. N. Festschrift zur Feier des 100 jährigen Bestandes 1808-1908*, Gablonz a. N. 1908.

¹¹⁸⁹ Podle nich měl každý člen spolku, který onemocněl, a který se s řádným poplatkem neopozdil více než půl roku, nárok na podporu 30 kr. denně vyplácenou z prostředků spolku, a sice po dobu 42 dní. Tamtéž.

V Lilieho vlastivědě je o velikonočních jízdách již jen krátká zmínka v kapitole *Religiöse und Kirchliche Verhältnisse*.¹¹⁹⁰ Její autor Ferdinand Thomas ale procesí do polí spojoval s 1. květnem a citoval přitom dílo Julia Lipperta o lidových zvycích Němců v Čechách.¹¹⁹¹ Ten výslovně zmiňoval, že zbytky tradice těchto májových průvodů lze nalézt na Jablonecku. Zdá se tedy, že v povědomí o těchto slavnostních procesích panovala poněkud nejasná představa.

Lilie při popisu lidových zvyků zestručnil a zřehlednil Bendovo líčení a dodržel již Herrmannem zavedené schéma ročního koloběhu svátků počínaje Ruprichem (Knecht Ruprecht) později spíše průvodcem sv. Mikuláše, přes vánoční obyčeje, přičemž stejně jako jeho předchůdci připomněl, že zdobení stromečku je záležitostí novodobou, velikonoční svátky, slavnost Božího těla (Fronleichnam), posvícení (Kirchweih) až po trhání třeshňových větvíček v předvečer svátku svaté Barbory. Zestručnění můžeme také přičítat mizení či zjednodušování některých zvyků. Část o lidovém léčení i líčení pověrečných praktik přejal Lilie od Bendy¹¹⁹²

Nové vlastivědné řady se tématům spojeným se zvykoslovím vyhýbaly. Podstatně více se však zabývaly hmotnou kulturou.

7. 1. 3. Hmotná kultura

Počátky zájmu vlastivědců o hmotnou kulturu pramení ze zájmu o kulturní dějiny a dějiny civilizace. J. G. Herrmanna konkrétně ovlivnilo dílo německého historika kultury a etnologa Gustava Friedricha Klemma.¹¹⁹³ Vznik prvních lidských sídel v regionu vylíčil jako soupeření divokosti krajiny a lidské snahy o kultivaci.¹¹⁹⁴ Za pozůstatek nejstarších dob považoval zbytky opevnění a ohrazení selských dvorců, které mělo čelit divočině. Takové prvky shledal v Radčicích (Ratschendorf), Machnině (Machendorf), Krásné Studánce (Schönborn), Růžodole (Rosenthal), Starých Pavlovicích (Altpausdorf) a jinde, kde všude se podle něho nacházely ukázky prastarého německého stavebního stylu (urdeutsche Bauart). Tyto statky využívaly vyvýšené polohy a stály samostatně, odděleny od sousedních. Oproti tomu mladší zástavba, charakteristická například pro Františkov (Franzendorf)

¹¹⁹⁰ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 109.

¹¹⁹¹ J. LIPPERT, *Deutsche Festbräuche dem Volke kulturgeschichtlich erklärt*, Prag 1884.

¹¹⁹² A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 279 a 284-285.

¹¹⁹³ G. F. KLEMM, *Handbuch der germanischen Alterthumskunde*, Dresden 1836.

Klemmova etnologická sbírka se stala součástí pozdějšího Museum für Volkskunde v Lipsku.

¹¹⁹⁴ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 45-70. (kapitola Die ersten Ansiedelungen).

nebo Janův Důl (Johannesthal), původně samostatné vsi, později části Liberce, je mnohem semknutější a pravidelnější.¹¹⁹⁵

Adolf Benda byl prvním vlastivědcem regionu horního Ponisí, který zdejší lidovou hmotnou kulturu systematictěji popsal.¹¹⁹⁶ Začal charakteristikou obydlí. Starší stavby byly samozřejmě dřevěné, kryté slámou nebo šindelemi. Charakteristická byla jejich dispozice. Uprostřed se nacházela předsíň se vchodem. Na jedné straně světnice, na druhé stáj a komora, vzadu obvykle ještě šupna (Schupfen). Stavení měla malá okna, nízké dveře, a podlahu v síni a často i ve světnici (Stube) z ušlapaného jílu. Světnici dominovala velká kachlová kamna vytápěná ze síně. Typickým kusem nábytku byla masivní postel zdobená modře žíhaným dekorem a malovanými krajinami či postavami. V žádném selském domě také nechyběla řada svatých obrázků malovaných na skle. V roku nad stolem býval obvykle oltářík („Altärel“). Zbytek vybavení tvořil stůl, pár prostých židlí a v zámožnějších domácnostech truhla.

Oděv zdejších venkovanů byl prostý, zhotovený výhradně z plátna a pytloviny. Chlapci nosili košile, jednoduché kalhoty a kabátek (Jacke). Boty obouvali pouze v zimě. Soukenný kabát si mladík obvykle pořídil, až když se ženil, a měl ho na celý život. Pod kabátem nosili movití muži kamizolu a vestu, nejčastěji červené barvy, žluté nebo černé kalhoty ke kolenům, bílé punčochy, boty s přezkami, na hlavě třírohý klobouk a v ruce hůl. Ze starších portrétů znal Benda módu dlouhých vlasů česaných za uši sepjatých mosaznými hřebínky.

Ženské šaty byly barevné. Skládaly se z bohatě řasené sukne, taftové zástěry, upjatého živůtku, kabátku s krátkým rukávem a množstvím záhybů vzadu. Na hlavě nosily ženy bílý, stříbrný nebo zlatý čepec s mašlí na temeni a širokými stuhami, na krku šňůru perel nebo granátů s přivěšenými stříbrnými nebo zlatými mincemi a na nohou boty na podpatku. Vše bylo zhotoveno tak, aby dlouho vydrželo. Změna v oblékání a střídání módy přišlo až s rozšířením průmyslu, podle Benda teprve před čtvrt stoletím, tedy okolo poloviny 19. století.¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁵ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 45.

¹¹⁹⁶ A. BENDA, *Geschichte der Stadt Gablonz*, s. 468-474.

¹¹⁹⁷ „Erst mit der Ausbreitung der Industrie und des hiedurch wachsenden Wohlstandes legte man allmählig die alte solide tracht ab und wandte sich der französische Mode zu die jetzge moderne Kleiderluxus datiert hier erst seit etwa einem Vierteljahrhunderte.“ Tamtéž, s. 470.

Část o oděvu téměř doslova převzal Adolf Lilie do nové vlastivědy jabloneckého okresu.¹¹⁹⁸ Pojednání o lidových stavbách však bylo zpracováno odlišně. Kapitulu *Uspořádání obydlí a stavba domů v minulosti (Anlage der Wohnstätten und Bauart der Häuser in alter Zeit)* pro druhé opravené vydání napsal Leopold Riedel.¹¹⁹⁹ Upozornil v něm na nápadnou odlišnost charakteru zástavby na Tanvaldsku a Jablonecku od vnitřních částí Čech. Jednotlivé domy stály odděleně, rozptýleny v často složitém terénu a obce se tak vyznačovaly velkou rozlohou. Typické jsou zde tzv. dlouhé vsi (Längerdörfern) kde je osídlení uspořádáno podél komunikace sledující vodní tok. Místní přírodní a hospodářské podmínky podle Riedela vnutily obyvatelstvu formu vestfálského nebo starosaského selského domu (des westphälischen oder altsächsischen Bauernhaus), tedy stavení, kde je vše pod jednou střechou: obytná světnice (Wohnstube), chlév (Stall), spížní komora (Vorratskammer), šupna (Schupfen). Tento typ se výrazně liší od franckého domu a dvorce (fränkische Haus- und Hofanlage) se samostatným domem a hospodářskými budovami. Popsány jsou zde také německé hrázděné (deutsche Fach- oder Bindwerkbau) a roubené (Blockwerkbau), některé i poměrně velké a honosné. Typické však byly, vzhledem k nepříznivým hospodářským podmínkám, malé roubenky s kamennou podezdívkou.

Leopold Riedel byl, jak se zdá v oboru tradičního lidového stavitelství v regionu uznávanou autoritou. Navázal na něj učitel na liberecké reálce Franz Hübler (1845-1931), jehož článek v *Ročence horského spolku* se posloužil A. F. Resselovi jako základ pro charakteristiku o lidových obydlí v úvodu kapitoly o životě lidu (*Das deutsche Volksleben im Bezirke Reichenberg*) ve vlastivědě libereckého okresu.¹²⁰⁰ Podobně jako Riedel v ní konstatoval, že díky dramatickým historickým událostem, husitským tažením a třicetileté válce se starší stavby lidového charakteru na Liberecku nedochovaly. Ty nejstarší dosud stojící pocházely ze 17. století.

Převažujícím typem byla tzv. Einbau starého saského typu, tedy stavba zahrnující obytné i hospodářské prostory. Hrázděné domy považoval za nejstarší, ale nejčastěji se i na Liberecku vyskytovaly prosté roubenky. Na rozdíl od sousedního Jablonecka se zde objevily také mladší dvorce franckého typu, kde jsou

¹¹⁹⁸ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 280-281.

¹¹⁹⁹ Tamtéž, s. 86-93.

¹²⁰⁰ Zejména F. HÜBLER, *Das ländliche Wohnhaus im Iser- und Jeschkengebirge, Jahrbuch des deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge*, Jahrgang 7, 1897, s. 50-57.

hospodářská stavení oddělená od obytného domu. Dřevo, jako materiál pro stavbu dlouho převažovalo. První soukromý kamenný dům v Liberci byl podle Ressela postaven až v roce 1764. Popis zařízení domácnosti se významně neliší od mnohem staršího Bendova a ve shodě s ním věnoval Ressel značnou pozornost otázce osvětlení, respektive zacházení s ohněm. V této tématu hrály velkou roli staré pověrečné praktiky a jejich potírání pomocí moderních protipožárních opatření. Rozvoji požární ochrany a vzniku svépomocných požárních sdružení a spolků (Feuerlöschdienst, Feuerwehr) se proto ve svém textu věnoval i Leopold Riedel.¹²⁰¹

Také do odívání lidových vrstev začala záhy zasahovat modernizace. Ressel konstatoval, že v dosud velmi prostém, veskrze plátěném, doma zhotoveném oděvu zdejších lidových vrstev se již v 18. století odrazily módní změny, související nejprve s novými materiály. S rozvojem soukenictví začali zvláště majetnější lidé nosit soukenné oděvy. Mužský kroj sestával z plátěné košile a krátkého červeného nebo modrého kabátku (Leinenjacke), žlutých nebo černých, kožených, soukenných a později také manžestrových kalhot ke kolenům a modrého soukenného kabátu. Znakem zámožnosti byly stříbrné knoflíky a přezky na botách a v polovině 18. století třírohý klobouk. Na počátku 19. století se začaly nosit lehké soukenné kabáty s dlouhými šosy, stojatým límcem a dvěma řadami lesklých knoflíků a také krátké sametové kabáty bez límce. V oblibě byly nově černé řasené kožené kalhoty (Lederhose) se šerpou kolem pasu. Třírohé klobouky nahradily filcové se širokou krempou.

Ženský kroj byl mnohem variabilnější. Základ tvořila bohatě řasená sukně, u majetných soukenná, se širokým modrým nebo červeným lemem a kajda (Jacke) s krátkými rukávy, vzadu s varhánkováním. Nejvýraznějším prvkem ženského kroje byl stříbrný nebo zlatý čepec („Schlagelhaube“ oder „Schuppenkappe“), symbol provdané ženy. Ve všední dny se však nosil obyčejný šátek. Prochladnutí v zimě bránil velký vlněný šátek (Saluptuch), nejčastěji žlutý nebo červený a soukenný špenzr.

V 19. století začaly venkovanky oblékat kartounové, nejčastěji modře potištěné šaty, krátký kabátek (Leibl) s krátkými balonovými rukávy, kartounovou zástěru a barevné punčochy. V zimě se nosil kontuš („Kantusche“), vatovaný dlouhý

¹²⁰¹ A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 91-93.

kartounový kabát s tureckým vzorem. Obliba stříbrných a zlatých čepců vydržela až do poloviny 19. století, avšak prošly různými proměnami v závislosti na aktuálně panující módě. Za krajevou zvláštnost označil Ressel Tuchschuhe, soukenné bačkory, bez nichž se málokterý obyvatel Liberce, jakéhokoli stavu a věku obešel, zvláště v zimě.

K tématu lidové stravy, jíž dominovaly tradičně chléb, káva a brambory doplnil Ressel oproti svým předchůdcům podrobnosti o jídlech svátečních a s nimi spojených zvyklostech. Například pití horkého piva (tzv. Baumölbier) na popeleční středu, nebo pečení pečiva ve tvaru šneků (tzv. Schneckel) na zelený čtvrtek a podobně.

Dosud laické a se značnou náhodností sestavené texty věnované hmotné kultuře dalece svou odborností předčily statě Bruno Schiera, které napsal nejprve pro frýdlantskou a poté i pro Libereckou vlastivědnou řadu. Ve dvou sešitech v rámci Frýdlantské vlastivědy s názvem *Dům a jeho vybavení (Haus und Hausrat)* vydaných v letech 1929 a 1930 se zabýval vývojem lidových staveb na Frýdlantsku. Komplexní pohled naznačil již v předmluvě, když napsal, že se snažil postihnout faktory, které vývoj lidového stavitelství ovlivnily: proměny kulturních, uměleckých stylů a forem, hospodářské a politické poměry, ale zároveň i místní podmínky, půdní poměry a potřeby obyvatelstva.¹²⁰²

První sešit je věnován obydlí. Problematika je pojata v nejširším smyslu, počínaje proměnami významu označení obydlí (pojetí movitosti a nemovitosti v případě, že půda je majetkem vrchnosti) a jeho odrazu v toponomastice, přes označení typů staveb, až po popis jednotlivých konstrukčních částí a funkci prostor (střecha, zdi, topeniště, dveře a okna, podlaha a strop, sklep a půda, světnice a komora). Druhý sešit navazuje pojednáním o hospodářských přístavbách, ozdobách a vybavení domu, nábytku, nádobí, náradí a podobně.

Frýdlantsko bylo považováno za převážně zemědělský region a pozornost autora se proto zaměřila na selská stavení. V případě Liberce a Liberecka, kde se i ve venkovském prostředí silně projevoval městský charakter zástavby, se tato skutečnost do etnografické části nové vlastivědná řady promítla. Schierovo pojednání o lidových stavbách (*Der volkstümlicher Volksbau*) mělo svůj protějšek

¹²⁰² B. SCHIER, Haus und Hausrat, *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen*, Allgemeiner Teil, II. Die Friedländer Volkskunde, Friedland 1929, s. 231.

v textu architekta a historika umění Karla Friedricha Kühna o kamenných měšťanských domech (*Das steinerne Bürgerhaus in Stadt und Land Reichenberg*).

Kühn se také významně angažoval v oboru památkové péče,¹²⁰³

Bylo evidentní, že vztah obyvatel regionu k hmotným památkám lidové kultury se v první třetině 20. století změnil. Dokladem toho byly úvahy a snahy o vytvoření národopisných expozic v rámci místních muzeí, která měla původně průmyslový či uměleckoprůmyslový charakter.¹²⁰⁴ V monografii Liberce z roku 1929 popsal Josef Syrowatka vznik vlastivědného muzea, v němž našla lidová kultura velké zastoupení.¹²⁰⁵

Původní sbírka řemeslných předloh *Severočeského uměleckoprůmyslového muzea (Nordböhmisches Kunst- und Gewerbemuseum)* se rozrůstala nejen o uměleckoprůmyslové výrobky, ale také o exponáty mimoevropských kultur. Úvaha, zda by se muzeum nemělo věnovat zároveň uchovávání místní historie, byla zamítnuta s tím, že Liberec má jiný charakter než stará říšská města. Průmyslová tradice byla tedy přijata jako základní charakteristika a žádoucí bylo směřování ke všeobecnému vzdělání a přehledu, jež měl být také prezentován veřejnosti.¹²⁰⁶

Počátek sbírkotvorné činnosti orientované na památky regionální historie a kultury, včetně lidové, spadá až do samého závěru 19. století. V roce 1898 vzniklo v rámci muzea vlastivědné oddělení (heimatliche Abteilung). Až na konci druhé dekády 20. století začal stavební rada Gustav Lahn, inspirován muzeem v Lokti, aktivně budovat vlastivědně historickou a národopisnou sbírku. Pokoušel se vzbudit zájem veřejnosti a v dubnu roku 1918 vydal provolání k Liberečanům, v němž vyzýval k darování předmětů. Rok po ní čítala již sbírka na 500 položek, převážně obrazy,

¹²⁰³ K. F. KÜHN, *Verzeichnis der kunstgeschichtlichen und historischen Denkmale im Landkreis Friedland, edice nedokončeného rukopisu*, (K. UHLÍKOVÁ ed.), Fontes Historiae Artium XV., Praha 2013.

¹²⁰⁴ Více o národopisném výstavnictví: P. LOZOVIUK, *Interethnik*.

¹²⁰⁵ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*, s. 131-136.

¹²⁰⁶ „Die Entstehung der Sammlung zu einer Zeit, in der unter starker Betonung der Aufgabe, dem Kunsthandwerke Vorbilder zu geben und zugleich den Geschmack des Publikums zu bilden, die Auswahl der Erwerbungen getroffen wurde, gibt zugleich die Erklärung für den universellen Charakter des Museums. Nicht nur europäisches Kunstgewerbe alle und jeder Art, auch die Kunst Asiens, namentlich Chinas, Japans und Persiens ist hier vertreten. Es ist zuweilen gefragt worden, ob es nicht besser gewesen wäre, die Kunst der Heimat mehr zu betonen. Aber abgesehen davon, daß die der damals herrschenden Tendenz widersprochen hätte, kann man Reichenberg, seine Umgebung und sein Hinterland nicht mit den alten Kulturgütern reichen Städten wie Innsbruck und Salzburg vergleichen. Alte Reichstädte, geistliche und weltliche Fürstensitze geben eine andere Fundgrube für den Sammeleifer als eine Gegend, die erst durch die Industrie reich wurde, deren Aufblühen zugleich mit der allgemeinen Einführung der Maschinen, also etwa mit dem Jahre 1830 einzusetzen ist. So war es eine logische Folge, daß dies unter der tätigen Beihilfe der Industrie gegründete und geführte Museum jenen allgemeinen Tendenzen huldigte, die durch nichts gehindert wurden, historische und lokale Grenzen zu überschreiten und das Gute überall zu suchen, wo sich eine Erwerbsmöglichkeit ergab.“ Tamtéž, s. 138-140.

rodinné památky, zařízení domácnosti, rukopisy a podobně. Lahnova sbírka byla nejprve umístěna v prostorách radnice, později v suterénu *Liberecké spořitelny (Reichenberger Sparkassa)*. Zde našel konečně místo i pro rozměrný betlém. Byla zde instalována malá soukenická světnice (Tuchmacherstube) a také stará obytná jizba (alte Wohnstube). Když Lahn na podzim roku 1922 zemřel, přenechalo město sbírku *Spolku pro vlastivědu Ještědsko-Jizerské župy (Verein für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues)*. Lahnovým nástupcem se stal učitel Josef Syrowatka a byl vytvořen výbor, který mu pomáhal sbírku uspořádat a zaevidovat. Již v listopadu roku 1923 si mohla sbírka znovu prohlédnout i veřejnost. Velké pozornosti se těšila zejména sbírka betlémů. K nejvýznamnějším patřilo dílo malíře Jakoba Ginzela. Nové instalace se dočkala soukenická světnice, kde se nacházel tkalcovský stav, symbol liberecké řemeslné tradice.

Jablonecké muzejnictví prošlo obdobným vývojem. Sbírkou průmyslových výrobků byla založena *Průmyslovým a vzdělávacím spolkem* již v roce 1868. O založení muzea začal výbor spolku jednat o tři roky později v souvislosti s pořádáním první průmyslové výstavy v Jablonci. V roce 1900 byl v rámci spolku zřízen muzejní výbor, jehož vedení se ujal Karl R. Fischer a koncepce se začala měnit na vlastivědnou. Svou roli přitom sehrál vzor ostatních německých měst v Čechách.¹²⁰⁷ Němci na úspěch české národní agitace reagovali zesílením vzdělávacích osvětových aktivit.¹²⁰⁸ Jako trvalou křivdu také pocítovali změnu charakteru původně zemského *Muzea království českého*, které „zcela přešlo do české správy a stále více se odcizuje.“¹²⁰⁹

Již v roce 1904, kdy vznikla první muzejní expozice, byly sbírky rozděleny do tří oddělení: národopisného, průmyslového a přírodovědného. Expozice národopisného oddělení měla podobu selské jizby a jejím spoluvůdce byl i editor okresní vlastivědy Adolf Lilie. Selská světnice pak zůstala součástí expozic i v nové budově, kterou muzeum získalo v roce 1910. Její dominantou byla především starobylá barokní kamna a dále různé vybavení domácnosti, postel s nebesy, bohatě vyřezávaná kolébka, selský stůl a židle, malovaná truhla a rozličné kuchyňské

¹²⁰⁷ Byly to Cheb, Most, České Budějovice a Teplice. K. R. FISCHER, *Das Gablonzer Stadtmuseum bis zu seiner Eröffnung. Bericht des Museumsausschusses, erstattet in Hauptversammlung des Gablonzer Gewerbevereines am 13. März 1901*, Gablonz a. N. 1901, s. 16.

¹²⁰⁸ „Především musíme vyjít z toho, že vzdělání a uvědomění našich lidových vrstev je jednou z hlavních podmínek našeho udržení ve zlých nacionálních bojích naší doby.“ Tamtéž, s. 15.

¹²⁰⁹ Tamtéž, s. 15.

nádobí, ale také množství podmaleb na skle, hodiny s kukačkou, kameninové nádobí ze 17. a 18. století a mnoho dalších drobností.

Od původní myšlenky vytvořit stálou výstavu výrobků místních firem specifikovaný jako výstava vzorů (Musterausstellung nebo Musterhalle) se tedy záměr posunul k národnímu pojetí muzea jako kulturní hráze, která má zachovat identitu německého obyvatelstva v pohraniční oblasti.¹²¹⁰ Lidová kultura přitom hrála důležitou roli.

7. 2. Inspirace lidovou kulturou

Když se J. G. Herrmann snažil postihnout současný charakter obyvatelstva Liberecka, konstatoval, že se zde nacházejí dvě skupiny s odlišným způsobem života. Rozdíl mezi nimi byl s postupující industrializací stále patrnější. Venkovskému obyvatelstvu přisuzoval obezřetné a rozvážné chování spojené s dlouhodobým oddělováním půdy, lpění na tradicích a selskou hrdost. S nedůvěrou a často i opovržením pohlíželi sedláci na „fabrický lid“ („Fabriksleute“). Ten byl charakterizován přičinlivostí a zručností spojenou s prací se stroji, ale také závislostí na pravidelně vyplácené mzdě, kterou nezřídka vystřídala i nouze. Tyto protiklady jsou podle Herrmanna typické pro celou hornatou oblast ohraničenou obloukem Labe od jeho pramenů až po Děčín.

Jestliže má být zkoumán původ obyvatelstva Liberecka, je třeba vzít v úvahu, že většina sem přišla za obživou v průběhu industrializace regionu. Zkoumání, zda lze původ prosperujících rodin, ať již venkovských či městských, spojovat s původním osídlením připadalo Herrmannovi marné. Odhadoval, že potomků původních obyvatel zůstalo jen nemnoho, neboť migrace, války a nemoci v minulosti skladbu obyvatelstva hodně změnily. Předpokládal však, že venkovské obyvatelstvo bylo změnami přece jen méně zasažené, než městské.¹²¹¹ Již liberálové tedy vnímali

¹²¹⁰ J. NOVÁ aj., *Paměť předmětů. 100 let muzea v Jablonci nad Nisou*, Jablonec nad Nisou 2004.

¹²¹¹ „Schärfer und greller wegen der unmittelbaren Nähe ist das Wesen der eigentlich Ackerbau treibenden und jener zwitterhaften, halb städtischen, halb ländlichen Bevölkerung des großen Reichenberger Industriebezirkes nirgends ausgeprägt. Dort in Folge des Landbaues ernstes bedächtiges Gebahren, Festhalten am Alten, Bauernstolz und Verachtung „der Fabriksleute“, zureichende Ernährung - hier hauptsächlich gewerbliche Betriebsamkeit, Beschäftigung bei der Maschine, knappes, nach dem Wochenlohn berechnetes Auskommen, mitunter Noth - das sind mit wenigen Worten die Gegensätze, welche mit den Modificationen wirklichen Elendes in den Dorfgemeinden des Bogens, der sich vom Ursprunge der Elbe bis zu ihrem Austritte aus Böhmen bei Tetschen am Gebirge hinzieht allenthalben auszutreffen sind. Diese Scheidung der Einwohnerschaft ist nöthig wenn untersucht werden soll, wann und woher die Einwanderung und Ansiedelung in dem Keßel stattfand, in dessen ungefährem Centrum das heutige Reichenberg liegt. Zunächst ist fest zu halten, daß der *größere Teil* der Industriebevölkerung der Stadt und Umgebung verhältnißmäßig

venkov jako prostředí, v němž zůstaly zakonzervovány pozůstatky kultury nejstarších obyvatel regionu. Snahou o jejich zachycení a zachování byly sběry lidové slovesnosti. Na Jablonecku se této činnosti věnoval Anton Kieseewetter, díky němuž se pak některé ukázky objevily v *Dějínách města Jablonce a okolí Adolfa Bendy*.

Kieseewetter se pověstmi a náměty z lidového prostředí inspiroval k vlastní tvorbě v místním nářečí a nezůstal v tom osamocen. Již před polovinou 19. století napsal liberecký katecheta Franz Keil (1788-1848) báseň *Soukenictví staré doby (Die Tuchmacherei der Alten)*, rozsáhlou skladbu v nářečí inspirovanou Schillerovou *Písní o zvonu*. Vyšla ale až v roce 1865 spolu s díly dalších autorů ve sbírce *Básně v libereckém nářečí (Gedichte in Reichenberger Mundart)* uspořádaní Ferdinandem Siegmundem (1829-1902)

Aktivní uchovávání místního nářečí prostřednictvím novodobé literární, zejména básnické tvorby je zachyceno i v Lilieho jablonecké okresní vlastivědě, která uvádí jako příklad básně Ferdinanda Schmidta (1851-1913) a Ludwiga Kotrby (1851-1901).¹²¹² Franz Töpfer, ve vlastivědě libereckého okresu, v textu *Pěstování nářečí (Pflege der Mundart)* konstatoval, že nářečí sice postupně z horního Ponisí mizí, ale mnozí se snaží tuto hodnotu zachovat.¹²¹³ Vedle Franze Keila a Ferdinanda Siegmunda jmenoval dále Benjamina Baiera (1830-1881), Ferdinanda Klingera (1842-1901, Julia Vattera (1846-1920) a další.¹²¹⁴

Okolo přelomu 19. a 20. století již měla tvorba v nářečí podporu veřejnosti i odborných kruhů. V prosinci roku 1899 liberecká odnož německého jazykového

spät oder erst in jüngster Zeit eingezogen ist. Doch wäre es auch nach dieser Sonderung immer noch vergeblich, den Nachweis zu unternehmen, welche gegenwärtig noch blühenden Familien, sei es in der Stadt oder auf den Dörfern, von den ersten Ansiedlern abstammen; so viel ist sicher, daß deren nur mehr wenige sein können und daß die Dorfschaften in diesem Punkte gegen die Stadt im Vorteile sind. Auswanderungen, Kriege, Krankheiten, natürliches Aussterben haben zu allen Zeiten ein Wechsel der Bevölkerung herbeigeführt, in Folge dessen zwar ihr Charakter im Allgemeinen haften blieb, während die Träger desselben sich nicht in laufenden Linien fortpflanzten.“ J. G. HERRMANN, *Geschichte der Stadt Reichenberg*, s. 46.

¹²¹² A. LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz*, s. 283.

¹²¹³ „Daß sich das Neißgebiet, insbesondere die Stadt Reichenberg, solcher wackeren Söhne rühmen kann, die für die Wertschätzung der heimatlichen Mundart aus innerm Triebe aufmuntern gewirkt haben, auch dessen noch befließend sind, beweisen ihre mundartlichen Dichtungen.“ RESSEL (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes*, 1. díl, s. 173.

¹²¹⁴ Podrobné informace o Jizerskohorských autorech a jejich dílech jsou uvedeny v dvojazyčných antologiích *Ještědské a Jizerské květy*. M. SEKÝRA, O. SIMM, *Ještědské květy – Jeschkenblumen, Antologie libereckých německy píšících autorů* (19. století a 1. polovina 20. století), Liberec 2008; M. SEKÝRA, O. SIMM, *Jizerské květy – Iserblumen. Antologie německy píšících autorů Jablonecka a Semilska* (19. století a 1. polovina 20. století), Liberec 2011. Německou literaturou v Čechách se zabýval Josef Mühlberger. J. MÜHLBERGER, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, Ústí nad Labem 2006.

spolku (*Allgemeiner deutscher Sprachverein*)¹²¹⁵ pozvala místní básníky zabývající se tvorbou v nářečí na zasedání, kde ukázky své tvorby přednesli. Za významný impulz, který přinášel odborné i široké veřejnosti poučení o literatuře v nářečí považoval Franz Töpfer spis Adolfa Hauffena o německém nářečním básnictví v Čechách.¹²¹⁶ Básně v nářečí byly pravidelně uveřejňovány v *Ročenkách ještědsko-jizerského horského spolku (Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge)*. V roce 1899 začal vycházet časopis *Rübezahl*. Vydával ho Franz Josef Grundmann (1863-1921), jedna z nejzajímavějších osobností mezi jizerskohorskými básníky.¹²¹⁷ O rozvoj regionální literatury pečovala již před rokem 1918 *Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen)*.

V Jablonci podporoval rozvoj regionální kultury obecně různými prostředky starosta Karl R. Fischer. Uprostřed léta roku 1922 byl pod jeho záštitou uspořádán tzv. Jizerskohorský týden (Isergebirgswoche) jako přehlídka místní kultury. Zahrnoval výstavy, koncerty, divadelní představení a přednášky. V roce 1926 proběhl v podobném duchu Slezský kulturní týden (Schlesische Kulturwoche), který měl posílit kulturní vazbu se sousedním regionem.

K rozvoji literární tvorby na Jablonecku měla přispívat v roce 1923 založená Leuteltova společnost pojmenovaná podle učitele a spisovatele Gustava Leutelta (1860-1947).¹²¹⁸ Leutelt byl nazýván básníkem Jizerských hor, přesto, že tvořil prózu. Je autorem množství povídek a několika románů. Jeho texty se vyznačují mimořádnou poetičností a jsou inspirovány přírodou a životem místních lidí.

Dalším příkladem podpory rozvoje místního kulturního prostředí je uvedení hry „Bukový dvůr“ (Buchenhof) regionálního autora Adolfa Wildnera v úpravě slezského rodáka, tehdy činného ve Státním divadle ve Vídni, Hanse Marra na

¹²¹⁵ Allgemeiner deutscher Sprachverein byl založen v roce 1885 na podporu mateřské řeči kunsthistorikem Hermanem Riegelem. Rychle si získal podporu a vznikaly místní odnože. Cílem spolku byly očista jazyka od cizích slov, zachování jedinečné povahy němčiny a posílení národního vědomí.

¹²¹⁶ A. HAUFFEN, *Die deutsche Mundartdichtung in Böhmen*, Prag 1903.

¹²¹⁷ Franz Josef Grundmann byl brusič skla ovlivněný myšlenkami socialismu. Důvěrně znal prostředí jizerskohorských brusičů a svou inspiraci čerpal zejména z něho. Věnoval se především humoristické a satirické tvorbě.

¹²¹⁸ Leuteltova společnost (Leutelt Gesellschaft), která vznikla za účelem podpory duchovního a kulturního života v Jizerských horách a v zahraničí dodnes působí v okruhu zdejších rodáků a jejich potomků v Německu.

podzim roku 1931 a dalších her s lidovými motivy, v městských divadlech v Jablonci a v Liberci.

Literární díla v nářečí nebo inspirovaná lidovým prostředím byly již vnímány jako svébytná a stala se součástí modernity spojené s nacionalizací. Texty regionálních spisovatelů našly uplatnění v nových vlastivědných řadách. Například Adolf Wildner a Gustav Leutelt v úvodním díle nové jablonecké vlastivědy popisovali současné Jablonecko, jeho krajinu, obyvatele a zejména atmosféru. Jejich prostřednictvím mělo být upevněno pouto mezi regionem a jeho obyvateli.

Emocionální vazbu k regionu měly v těchto vlastivědách posílit také ilustrace a reprodukce výtvarných děl místních umělců inspirované nejen krajinou, ale také životem zdejších lidí. Například ve Frýdlantské nové řadě byla otištěna reprodukce obrazu Wenzla Franze Jägera s názvem Kirchgang. Kresby téhož umělce a jeho kolegy Josefa Pffeifera-Frieda doprovázely celý první sešit etnografické části o zdejším nářečí (*Die Mundart des Bezirkes Friedland*). Podobně v liberecké řadě ilustroval pojednání o nářečí Richard Felgenhauer.

Také v monografiích Liberce a Jablonce z řady *Samosprávných sborů* je kladen důraz na současnou moderní tvorbu úzce propojenou s lidovou tradicí. Regionální kultura zde byla prezentována jako svébytná a nezávislá, zcela odlišná od kulturního charakteru Československa.

8. Závěr

Proces utváření identity Němců z českých zemí, posléze československých, respektive sudetských Němců probíhal ve specifických podmínkách. Z příslušníků privilegované skupiny v mnohonárodnostní monarchii se postupně stala menšina v rámci národního státu. Několikanásobná příslušnost daná vazbami k českým zemím, rakouské monarchii i německému národu znamenala možnost volby. Ta byla samozřejmě ovlivňována děním na vnitřní i mezinárodní politické scéně. Důležitou roli ale hrála i situace v konkrétních regionech, neboť německojazyčné obyvatelstvo neobývalo souvislé území. Významnými aspekty zde byly například geografická charakteristika regionu, jeho případné sousedství s dalšími německojazyčnými regiony a historické i aktuální vazby k nim, hospodářská vyspělost nebo naopak zaostalost, rozvoj a spádovost komunikační sítě, či kulturní vazby aj.

Regionální rozrůzněnost představovala principiálně překážku formování společné identity. Regionální zájmy hrály důležitou roli zejména v oblasti hospodářství. Prostor pro řešení specifických potřeb regionů nabízela především samospráva. Ta se ale zároveň paradoxně postupně stala stmelujícím prvkem. Začala být totiž používána jako nástroj k vytvoření národnostně homogenního území. Podstatným sjednocujícím faktorem, nikoli na regionální, ale na zemské úrovni, byla interakce s českým prostředím. Ta směřovala v důsledku konkurence jednoznačně k semknutí skupiny. Úspěch českého národního sebeuvědomění do jisté míry rovněž inspiroval německé obyvatele Čech k podobnému postupu. Absence společného centra způsobená geografickou polohou vesměs při zemských hranicích, kde se projevovala přitažlivost historických správních a kulturních center v příhraničí, směřovala pak k posílení vazby k utvářejícímu se německému národu. Konstruktivistický charakter společné identity byl důsledkem všech výše zmíněných prvků, které působily natolik různoběžně, že mohly být překonány a sjednoceny pouze propracovanou argumentací a cílenou agitací. Fobie z postavení menšiny a zveličování existenčních obav vedly ke zdůrazňování německé vzájemnosti a svázanosti s mateřským národem. Zároveň však významná „pozice na stráži Němectví“ dodávala smysl utvoření skupiny sudetských Němců svázané společným osudem.

Analýza obsahu vlastivěd dokládá, že regionální sounáležitost byla při utváření společné identity Němců z českých zemí (československých Němců) podstatným faktorem. Regiony reagovaly na vlivné dobové diskurzy, které formovaly skupinovou identitu. Jejich recepci ale zároveň ovlivňovala lokální situace. Osvícenství bylo vnímáno kladně především v protoindustriálních oblastech pro svůj racionalistický přístup, který nezvýhodňoval tradiční centra a obracel zřetel k hospodářskému potenciálu. V souladu s jeho kosmopolitní povahou bylo úkolem vzdělance, osvícenského patriota, prospět vyššímu celku (lidstvu) prostřednictvím budování konkrétní, v podstatě jakékoli, vlasti.¹²¹⁹ Důraz byl kladen na aktivitu charakterizovanou asi nejlépe německým výrazem *Bildung* obsahujícím v sobě jak vzdělání, tak i tvoření. Zde jsou také kořeny orientace na výkon a pokrok, která se pak plně rozvinula v rámci liberalismu. Romantismus přinesl zájem o specifika, jedinečné znaky, osobitost především v podobě kultury a jazyka a také tázání po „duchu dějin“, úvahy o jejich smyslu a roli jednotlivých národů v nich, jak se s tím setkáváme u Johanna Gottfrieda Herdera. Do značné míry tak povzbudil odborný i laický zájem o regiony a jejich specifika.

Krise absolutistických režimů přinesla postupnou liberalizaci společnosti. Navázala na ideál práce pro vlast obsažený v osvícenském patriotismu a přidala myšlenku, že ten, kdo se svou činností, ať již hospodářskou nebo intelektuální, podílí na šíření blahobytu, má také právo účastnit se procesu rozhodování. Vlast nemusela být, a také často nebyla, spojována vždy se státem či zemí. Mnohdy byla vnímána lokálně, přičemž roli paradoxně hrál stále méně omezený geografický a myšlenkový obzor obyvatel. V souvislosti s tím stoupal význam nově konstituovaných, zejména hospodářských a samosprávných jednotek.

Úskalí, na něž liberalizace a na ni navazující demokratizace brzy narazila, představovala sociální otázka, která koncem 19. století byla stále palčivější. Ukazovala se potřeba nalézt stmelující prvek pro různé společenské třídy a sociální skupiny, platformu, která by všechny tyto skupiny spojovala a na níž by bylo možno překonat vzájemné rozpory. Tou se stal nacionalismus. Integroující prvky byly hledány a nalézány nejprve v definování dějinného příběhu, jazyce, následně zejména v lidových tradicích a etnickém původu. Také v politickém smyslu se na

¹²¹⁹ Patriotismus se stal „méně zemským a více obecným a to dokonce do té míry, že se částečně oslabovala jeho konotace s konkrétní zemí a pojem „patriotický“ stále více (platí to ovšem pro osvícenské patrioty) označoval práci pro blaho a prospěch.“ M. ŘEZŇÍK, *Formování moderního národa*, s. 50.

těchto základech zbudovaný nacionalismus jevil jako spolehlivý stmelující princip. Národní společnosti a národnostní skupiny, které se tak začaly tvořit, brzy prosazovaly své zájmy argumentující nezadatelnými, ať již historickými nebo moderními občanskými právy a dostávaly se tak vzájemně, a zároveň také vůči státnímu celku, do konfliktu. Na regionální úrovni původně samozřejmá a zvláště nezdůrazňovaná vazba k německému jazyku, kultuře a nově konstituovanému jednotnému národu začala být akcentována. Regiony, dosud rozdělené různými hospodářskými zájmy, začalo spojovat vyhraňování se vůči konkurenčnímu českému národnímu hnutí. Termín národ se ve druhé polovině 19. a v první polovině 20. století stal středobodem nejen teoretických úvah, ale praktických politických činů.¹²²⁰

Prolínání a vzájemné doplňování dvou odlišných tendencí: unifikující a specializující, sjednocující a fragmentační je pozoruhodným aspektem utváření moderních skupinových identit. Jednou z oblastí, kde je zvláště patrné, bylo vzdělávání. Stále více pronikající demokratizační prvky si vyžádaly významné úpravy při spravování společnosti. Mnohé bylo třeba unifikovat, aby byl vytvořen jednotný základ, obecný myšlenkový svět, sdílená představa, která by umožňovala její řízení. Právě vzdělávání se v rámci modernizace stalo nástrojem pro sdělování takových unifikovaných obsahů. Záhy se však ukázalo, že stát není jedinou entitou, která tohoto nástroje může a dokáže využívat. Stejně jako jím byly úspěšně šířeny centralizující kategorie, dal se využít i k distribuování jiných obsahů, včetně formujících se identit, národních i regionálních.¹²²¹

Vedle probouzení lásky k vlasti bylo šíření vzdělání jedním z úkolů, jež si vytyčila vlastivěda. U jejích počátků stála již na přelomu 18. a 19. století hojně pěstovaná topografie a statistika, která navazovala na zemskou barokní a humanistickou kronikářskou tradici. Zásadním koncepčním a formálním vzorem byla vlastivěda (Heimatkunde), která se jako svébytný obor rozvinula na pomezí geografie a historie v Německu ve druhé polovině 19. století. Vyrostla původně z tradice jednotlivých německých zemí a také proto byla funkční pro různé, i nestátně definované oblasti s německým osídlením. Významné centreu takto orientovaných

¹²²⁰ „Termín „národ“ včetně jistých, jakkoli vágních hodnotových konotací byl tedy jakýmsi objektivně přežívajícím „prefabrikátem“, kadlubem, který byl dostatečně obecný, aby jej bylo možno zjednodušeně, a tedy srozumitelně a funkčně použít pro označení pospolitosti, která se nově utvářela v procesu modernizace.“
M. HROCH, *Národy nejsou dílem náhody*, s. 72.

¹²²¹ M. ŘEZŇÍK, *Formování moderního národa*, s. 67-68.

snah představovala horní Lužice. Klíčový vliv měla interakce s konstituující se německou historiografií českých Němců. Germanistika a národopis, které zde byly pěstovány, výrazně ovlivnily regionální vlastivědnou produkci zejména v první třetině 20. století.

Opakované vydávání vlastivěd jakožto obrazů (konstrukcí) minulé i současné podoby regionů svědčí o stálé potřebě jejich opravování, reinterpretování a přizpůsobování aktuální situaci. Postupné posilování sjednocujících prvků zformulovaných ve stereotypy odráží posun od regionální k identitě nadregionální, společné.

Hlavní část práce se zabývá proměnami základních témat: krajina (geografie), minulost (historie), pokrok (modernita) a lid (národopis). Rozčlenění do kapitol odpovídá do značné míry struktuře vlastivěd a zároveň naznačuje jejich vývoj od topografických popisů přes historické práce, dovedené neznáma až do současnosti, až po důraz na národopis, který byl reakcí na modernizaci a zároveň souvisel s nastupující ideologií národovectví. Všechny uvedené kategorie byly a jsou zároveň předmětem aktuálních historiografických výzkumů směřujících k popisu kolektivní identity. Jednotlivé vlastivědy přinášejí ve zvolených tematických okruzích myšlenkové figury, které se postupně stereotypizovaly a stávaly se prvky konstrukce jednotné (sudetoněmecké) identity.

Vztah k fyzické podobě regionu, krajíně prošel proměnou od utilitarismu k hluboce emocionálně pociťované vazbě. Horský reliéf, odlehlost a poloha při zemské hranici zrodily jeden z nejsilnějších autostereotypů integrovaných posléze do konstrukce jednotné sudetoněmecké identity. Regiony, jako je horní Ponisí, vyznačující se mnohdy drsnými klimatickými podmínkami, zeměpisně nepříznivou situací i pozicí na periferii působení vyšších správních struktur, poskytovaly prostor, kde se mohly uplatnit vlastnosti jako podnikavost a vynalézavost a odolnost, schopnost obstát v nepříznivých podmínkách. To je výchozí myšlenková figura zdejších regionálních vlastivěd. Postupně byl na tento zpočátku neutrální základ nabalován nacionální obsah. V dílech vlastivědců z počátku druhé poloviny 19. století se tato charakteristika objevovala v úzké souvislosti s formulací smyslu dějin českých Němců, resp. jejich dějinnou kultivační úlohou a promítala se do zdůrazňování témat osídlení a kolonizace. Pod vlivem národovectví se pak

předpokládalo, že pro tento úkol má právě německé etnikum zvláštní vrozené nadání.

Pro formulaci jednotné identity Němců z českých zemí v rámci vlastivěd bylo podstatné formulování dějinného příběhu. Vlastivědy obsahovaly jeho jednotlivé části. Důležitá však byla především interakce regionálního, často laického bádání a se souběžně probíhajícími pokusy o syntézu na akademické půdě. Skutečně vlivnými se staly práce historiků sdružených okolo časopisu *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, kteří měli jeho prostřednictvím od počátku vazbu s regionální vlastivědnou tradicí. Právě z tohoto propojení následně vycházela historická složka národovecké konstrukce jednotné sudetoněmecké identity.

Výraznou orientaci na historii doprovázely nezdávka zřetelné aktualizace některých témat. V minulosti byly hledány nejen kořeny hospodářské zdatnosti, ale také principů občanské společnosti. Důraz na ně začal sílit v souvislosti s vymečováním vůči konkurenčním českým snahám. Ty byly v důsledku prosazování historických práv země a spolenectví se šlechtou charakterizovány jako konzervativní, zatímco Němci zdůrazňovali svou pokrokovost a modernost. Souběžně s tím bylo vedle ekonomických úspěchů poukazováno také na význam tradice samosprávy. Přestože se jednalo o prvek primárně regionální, vykazoval již zmíněný sjednocující potenciál. Aby se mohl plně uplatnit v národní agitaci, bylo třeba jej naplnit nacionálním obsahem, jak je patrné na monografiích z řady *Sudetoněmecké samosprávné sbory (Sudetendeutsche Selbstverwaltungskörper)*.

Formou kritické reakce na modernizační procesy je zájem o lidové prostředí, (slovesnost, zvyky, oděv, stavby), který se začal silněji projevovat na přelomu 19. a 20. století. Nešlo pouze o výzkum reziduí minulosti, který měl dokázat společný německý původ. Popisována a podporována byla také živoucí kultura lidu.

I zde se projevila úzká vazba na akademické prostředí. Se zvýšeným úsilím bylo v regionu budováno institucionální zázemí pro koordinovaný rozvoj vlastivědné činnosti, čímž bylo výrazně posíleno propojení mezi akademickým prostředím a jednotlivými regionálními vlastivědnými pracovníky. Ti pak přijali za svou metodologii národovecky orientované vědy. K uchopení předmětu bádání, jímž byl lid (Volk), bylo využíváno vedle historických také národopisných, lingvistických,

demografických či geografických kategorií, přístupů a metod. Centrum těchto aktivit se postupně přesunulo do Liberce.

Spolupráce místních amatérských vlastivědců, zejména učitelů, s odborníky byla prezentována jako významný krok vpřed. Nově vydávané vlastivědy neměly již budít v obyvatelích regionů jen lásku k vlasti, ale posilovat společné národní vědomí. Různé varianty regionálního vývoje zde měly společné jmenovatele, německého ducha a kulturu, jež bylo třeba uchovávat a bránit. S pomocí vlastivědy byl tak stupňován pocit ohrožení domoviny a dodávány argumenty pro podporu územních nároků a separačních snah. Spolupráce mezi odborníky a regionálními badateli vytvářela iluzi jednoty, práce na společném úkolu.

I v této fázi však lze pozorovat rozdíly mezi jednotlivými částmi regionu, v nichž se promítaly odlišné fyzické, historické a zejména hospodářské a sociální podmínky. Frýdlantsko, které bylo díky své poloze a charakteru krajiny nejdříve osídleno, ztrácelo v průběhu 19. století na významu. Citelně mu chybělo zejména železniční spojení, a proto zde nebyla tak výrazným faktorem industrializace. Uchovávalo však v sobě historickou tradici a především a ve 20. letech 20. století se pozornost badatelů začala obracet k lidové kultuře, která zde zůstala zachována lépe než v industrializovaných částech regionu. Naopak Liberecko výrazně těžilo právě z procesu z industrializace. Díky městskému statutu zde v průběhu druhé poloviny 19. století rostlo občanské sebevědomí, což ve spojení s hospodářským významem vedlo k široké politické angažovanosti. Liberec bychom tedy mohli charakterizovat jako typ centra vyrostlého na hospodářském základě, díky svému průmyslovému potenciálu získávajícího stále větší politický vliv a směřujícího k integraci nacionálních sil. Nepřekvapí proto, že se v meziválečném období právě Liberec stal sídlem několika kulturních a vzdělávacích institucí, které se věnovaly historickým a etnografickým výzkumům, směřujícím k formulaci sudetoněmecké identity jako součásti identity německé. Jablonecko bylo díky své poloze a pozdějšímu osídlení oblastí nejmladší. Modernizaci zde nebrzdily téměř žádné tradice. Navíc díky charakteru zdejší výroby, pro niž byl klíčový obchod, si dlouho zachovávalo otevřenost vůči všem vnějším vlivům.

Výše zmíněné procesy a jevy jsou v práci doloženy podrobnou analýzou tematických okruhů krajina (geografie), minulost (historie), pokrok (modernita) a lid (národopis), které do značné míry odpovídají struktuře vlastivěd a jejich vývoji

od topografických popisů přes historické práce s aktualizujícími prvky, až po lidovědné a lidovýchovné publikace, přičemž se zároveň jedná o kategorie, které jsou předmětem aktuálních historiografických výzkumů směřujících k popisu kolektivní identity. Z regionálního základu byla v rámci vlastivěd, za součinnosti formujících obecných dobových myšlenkových principů při veškeré rozmanitosti variant konstruována jako základní společná charakteristika německojazyčného obyvatelstva v českých zemích, resp. v Československu specifická schopnost vytvořit organizovanou, hospodářsky prosperující komunitu uchováající souvislost s německým jazykovým a kulturním okruhem v nepříznivém (klimaticky) nebo nepřátelském (národnostně) prostředí.

9. Prameny a literatura

Vzhledem k tomu, že se jedná o podrobnou analýzu vlastivěd, je v této práci k vlastivědným publikacím přístupováno jako k pramenům. Z toho důvodu jsou v soupisu pramenů a literatury na prvním místě uváděny předmětné vlastivědy a další vlastivědné a dobové publikace a články. Teprve po nich následují archivní fondy.

Vlastivědy, které jsou předmětem analýzy:

BENDA, Adolf, *Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung*. Gablonz a. d. Neisse, 1877.

CZOERNIG, Carl Joseph, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend*, Wien 1829.

Gablonz. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper, Band 6, Berlin 1930.

HALLWICH, Hermann, *Reichenberg und Umgebung. Eine Ortsgeschichte mit specieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*, 2 sv., Reichenberg 1872 a 1874.

Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Friedland 1924 - 1938.

Heimatkunde des Bezirkes Gablonz (der Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) in Böhmen, Gablonz a. N. 1932-1939.

Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen, Reichenberg 1931-1940.

HELBIG, Julius, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland in Böhmen*, I. – IV., Friedland 1892–1896.

HERRMANN, Joseph Gotfried, *Geschichte der Stadt Reichenberg mit besonderer Berücksichtigung der industriellen Entwicklung*, Reichenberg 1860.

LILIE, Adolf (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus*, Gablonz a. N. 1894.

LILIE, Adolf (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus*. Gablonz a. N. 1895.

Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper. Band 1, Berlin 1929.

RESSEL, Anton Franz (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches Aicha und Bösching*, 2. sv., Reichenberg 1903–1905.

RESSEL, Anton Franz, *Geschichte des Friedländer Bezirkes*, Friedland i. B. 1902.

ROHN, Johann Carl, *Chronic Vormalis Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg, in welcher Deren allda gewesten Hohen Herrschaften Succession, als deren Berken de Duba, deren von Biberstein, deren von Raedern, des von Wallenstein, deren von Gallas, und deren von und zu Clam, ihre Helden-Thaten, und Wuerden, Aufkommen der Staedten, Veraenderungen der Religion, der Catholischen Geistlichen Hirten Nachfolge, Kriegs-Bedraengnussen, Stadt- und Gerichts-Sachen, verschiedene Gluecks- und Ungluecks-Zufaele und was sonst etwann merkwuerdiges allda vorgangen, theils aus fleißigen Geschichtschreibern, theils aus geschriebenen Anmerkungen zusammen getragen seynd*, Prag 1763.

Další dobové vlastivědné, historické a jiné práce:

ABEL, Heinrich Friedrich Otto, *Die deutschen Personennamen*, Berlin 1853.

ALVENSLEBEN, Ludwig von, *Allgemeine Weltgeschichte für das Volk*, 3 sv., Wien 1865–1872.

ANSCHIRINGER, Anton, *Adress-Buch der Stadt Reichenberg. Enthaltend sammtliche Stassen, Gassen und Plätze, nebst Hausnummern, die Namen der Herren Hausbesitzer; die in jedem einzelnen Hause befindlichen öffentlichen Gewerbs-, Fabriks-, und Handelsgeschäfte und deren Firma oder Schield, sowie alle hier stationirten k. k. Behörden, anderen Amter und Anstalten, nebst den Wohnungen der Herren k. k. Staats- und Privatbeamten, k. k. Notaren, Advokaten, Aertzte und aller, dem öffentlichen Leben angehörigen, hier domicilirenden Personen mit den neuesten autentischen Stadtplane*, Reichenberg 1858.

ANSCHIRINGER, Anton, *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer-Bezirks. Nahmfeste Fabriks-Etablissements & Gewerbs-Unternehmungen der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königgratz und Leitmeritz in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topographisch-gewerblichen Texte*, 2 sv., Reichenberg b. d.

ANSCHIRINGER, Anton, *Bericht über die Industrie-ausstellung zu London im Jahre 1862 erstättet an die Handels- und Gewerbekammer zu Reichenberg*, Reichenberg 1862.

ANSCHIRINGER, Anton, *Vollständiges Repertorium (zugleich Gewerbs-Handelsschema) der Folge Einführung des allgem. Handelsgesetzbuches vom 17. Decbr. 1862 seit 1. Juli 1863 handelsgerichtlich protokollirten Geschäfts-Firmen im Kronlande Böhmen*, Reichenberg 1864, Supplement 1866.

BACHMANN, Adolf, *Geschichte Böhmens*, 2sv., Gotha 1899 a 1905.

BALBÍN, Bohuslav, *Miscellanea historica regni Bohemiae*, Decada I. (Liber I. - X.) a Decada II. (Liber I. - II.), Praha 1679-1816.

BARTHOLD, Friedrich Wilhelm, *Geschichte der deutschen Städte und des deutschen Bürgerthums*, Leipzig 1850–1854.

BECKLER, Peter, *Historiae Hovoreae Pars Prima et Secunda. Das ist Historischer gründlicher Bericht von dem uralten und vormals in Böhmen gewesen mächtigen Hause Howora*, Hof im Voigtland 1694.

BERNAU, Friedrich, *Album der Burgen und Schlösser im Königreiche Böhmen*, Saatz 1879–1883.

BIESE, Alfred, *Die Entwicklung des Naturgefühls im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzig 1888.

BLAU, Josef, *Landes und Volkskunde der Tschechoslowakischen Republik*, Reichenberg 1927

BLAU, Josef, *Der Lehrer an der Sprachgrenze*, Reichenberg, 1930.

BLAU, Josef, *Geschichte der künischen Freibauern im Böhmerwalde. Ein Beitrag zur heimischen Rechts-, Wirtschafts-, Familien- und Besiedlungsgeschichte*, Pilsen 1932.

BONTÉ, Gustav Adolph, *Erster Jahresbericht über die Wirksamkeit des Stephanshospitals zu Reichenberg nebst einer medicinisch-topographischen Skizze dieser Stadt*, Reichenberg 1852.

BRÁF, Albin, *Studien über Nordböhmische Arbeiterverhältnisse*, Prag 1881.

BUCKLE, Henry Thomas, *History of civilization in England*, 2 sv., London 1857–1861.

BUTTMANN, Alexander, *Die deutschen Ortsnamen, mit besonderer Berücksichtigung der ursprünglich wendischen in der Mittelmark und Niederlausitz*, Berlin 1856.

CARPZOV, Johann Benedict, *Analecta fastorum Zittaviensium, oder historischer Schauplatz der löblichen alten Sechs-Stadt des Marggraffthums Ober-Lausitz Zittau*, Zittau 1716.

CARPZOV, Johann Benedict, *Neueröffneter Ehren-Tempel Merckwürdiger Antiquitäten des Marggraffthums Ober-Lausitz*, Leipzig und Budißin 1719.

COGHO, Robert, *Volkssagen aus dem Riesen- und Isergebirge*, Warmbrunn 1905.

CZOERNIG, Carl Joseph, *Geschichte der lombardischen Gemeindevertretung*, Heidelberg 1834.

CZOERNIG, Carl Joseph, *Italienische Skizzen*, Mailand 1835.

CZOERNIG, Carl Joseph, *Über den Freihandel von Venedig*, Wien 1830.

d'ELVERT Christian, *Die Culturfortschritte Mährens und Oesterreichisch-Schlesiens, besonders im Landbaue und in der Industrie, während der letzten hundert Jahre*. Brünn 1854.

Denkschrift über die zweckmässigste Art und Weise der Einrichtung und Ausgestaltung der Museen deutschböhmischer Städte und ihnen verwandter Anstalten, Prag 1899.

EFFENBERGER, Franz Ferdinand, *Felsen-Pantheon und Natur-Park auf der Herrschaft Kleinskal in Böhmen*, Leitmeritz 1828.

FISCHER, Karl R., *Das Gablonzer Stadtmuseum bis zu seiner Eröffnung. Bericht des Museumsausschusses, erstattet in Hauptversammlung des Gablonzer Gewerbevereines am 13. März 1901*, Gablonz a. N. 1901.

FISCHER, Karl R., *Die Schürer von Waldheim. Beiträge zur Geschichte eines Glasmachergeschlechtes*, Prag 1924.

FISCHER, Karl R., *Doktor Kittel – der nordböhmische Faust in Sage und Geschichte*, Gablonz a. N. 1924.

FISCHER, Karl R., *Doktor Kittel – Sagen und anderes Volksgut des Isergebirges*, Gablonz a. N. 1932.

FISCHER, Karl R., *Festschrift zur Enthüllung des Kaiser Franz Joseph – Denkmals im Schützenparke und zur Feier des 150jährigen Korpsbestandes am 13., 14., und 15. August 1910*, Gablonz a. N. 1910.

FISCHER, Karl R., *Gablonzer Gürtlergewerbe*, Gablonz a. N. 1925.

FISCHER, Karl R., *Gedenkschrift zur Feier des 150jäh. Bestandes der Siedlung Christiansthal 1775-1925*, Reichenberg b. d.

FÖRSTEMANN, Ernst, *Altdeutsches Namenbuch*, Nordhausen 1859.

FÖRSTEMANN, Ernst, *Die deutschen Ortsnamen*, Nordhausen 1863.

FÖRSTEMANN, Ernst, *Die deutschen Ortsnamen*, Nordhausen 1863.

FRIND, Anton Ludwig, *Die Kirchengeschichte Böhmens im Allgemeinen und in ihrer besonderen Beziehung auf die jetzige Leitmeritzer Diöcese in der Zeit vor dem erblichen Königthume*, Prag 1864.

Gegenseitiger Unterstützungs-Verein Gablonz a. N. Festschrift zur Feier des 100 jährigen Bestandes 1808-1908, Gablonz a. N. 1908.

GIERACH, Erich, *Katechismus für das deutsche Volk in Böhmen*, Eger 1919.

GRIMM, Jacob, *Deutsche Mythologie*, Göttingen 1835.

GROSSER, Samuel, *Lausitzische Merkwürdigkeiten darinnen von beyden Marggraffthümern in fünf unterschiedenen Theilen von den wichtigsten Geschichten, Religions- und Kirchen-Begebenheiten, Regiments-Verfassung, Beschaffenheit der Schulen und Literatur, Landes-Art und Fruchtbarkeit, wie auch Gewerben, Handthierungen und Commercien, zulängliche Nachrichten gegeben, mit gehörigen Documenten und Anmerkungen bestärcket, wie auch gehörigen Kupffer Blättern erläutert worden*. Leipzig und Budißin 1714.

GRUNZEL, Joseph, *Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung vom zünftigen Handwerk zur modernen Grossindustrie*, Prag 1898.

HALLWICH, Hermann, *Anfänge der Gross-Industrie in Oesterreich*, Wien 1898.

HALLWICH, Hermann, *Die erste Fabrik in Reichenberg*, Reichenberg 1869.

HALLWICH, Hermann, *Die Herrschaft Türnitz*, 2 sv., Prag 1863.

HALLWICH, Hermann, *Firma Franz Leitenberger 1793–1893. Eine Denkschrift*, Prag 1893.

HALLWICH, Hermann, *Fünf Bücher Geschichte Wallensteins*, Leipzig 1910.

HALLWICH, Hermann, *Geschichte der Bergstadt Graupen in Böhmen*, Prag 1868.

HALLWICH, Hermann, *Gewerbe und gewerbliche Fachschulen im nördlichen Böhmen. Officielle Berichte der Reichenbereger Handels- und Gewerbekammer*, Reichenberg 1873.

HALLWICH, Hermann, *Nordböhmen auf der Wiener Weltausstellung in Wien 1873*, Reichenberg 1873.

HALLWICH, Hermann, *Reichenberger Bezirk. Heimatskunde für Schule und Haus*, Reichenberg 1873.

HALLWICH, Hermann, *Töplitz. Eine deutschböhmisches Stadtgeschichte*. Leipzig 1886.

HALLWICH, Hermann, *Zur Flachgarnkrisis. Bericht an das hohe k. k. Handelsministerium erstattet von der Handels- und Gewerbekammer Reichenberg*, Reichenberg 1870.

HAUFFEN, Adolf, *Die deutsche Mundartdichtung in Böhmen*, Prag 1903.

HAUFFEN, Adolf, *Einführung in die deutsch-bohmische Volkskunde nebst einer Biographie*, Prag 1896.

HAUFFEN, Adolf, *Einführung in die deutsch-böhmische Volkskunde*, Prag 1896.

HEBER, Franz Alexander, *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser*, 7 sv., Prag 1844–1849.

HIETZINGER, Karl Bernhardt von, *Versuch einer Statistik der k. k. Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates*, 2 sv., Wien 1817–1823.

HOFFMANN, Christian Gottfried, *Scriptores rerum Lusaticarum Antiqui & recentiores, Seu Opus, In quo Lusaticae Gentis origines, Res gestae, Temporum vices representur, quidam nunc primum ex Manuscriptis eruti, inter quos Christophori Manlii Rerum Lusaticarum Commentarii diu desiderati deprehenduntur, nonnulli vero ex Libellis fugientibus, ob raritatem in Corpus conjecti, ex Bibliotheca Senatus Zittavinsis editi*, Lipsiae Budissae 1719.

HÜBLER, Franz, *Führer durch das Jeschken- und Isergebirge, Theile des Lausitzer und Mittelgebirges, durch Reichenberg und Umgebung*, Reichenberg 1902.

HÜBSCH, F. L., *Versuch einer Geschichte des böhmischen Handels*. Prag 1849.

HURTER, Friedrich Emanuel von, *Wallensteins vier letzte Lebensjahre*. Wien 1862.

HUTTER, Theodor (ed.), *Der Jeschken in Geschichte, Sang und Sage*, Reichenberg 1908

Illustrierter Gablonzer Kallender 1891, Gablonz a. N. 1891.

JÄGER, Anton Franz, *Dorfchronik. Geschichte Ortschaften Maffersdorf, Proschwitz und Neuwald, nebst einer übersichtlichen Geschichte der betreffenden Herrschaften und vielen Nachrichten aus der Umgegend*. Reichenberg 1865.

JÄGER, Anton Franz, *Meine Bildungsgeschichte*, Prag 1874.

JAHNEL, Anton, *Chronik der Preussischen Invasion*, Reichenberg 1867.

JECHT, Horst, *Beiträge zur Geschichte des ostdeutschen Waidhandels und Tuchmachergewerbes*, Görlitz 1923.

JIRÁSEK, Alois, ŠUBERT, František Adolf, BOROVSKEÝ, František Adolf (red.), *Čechy*, 14 sv., Praha 1882-1908.

Johann Liebieg. Ein Arbeiterleben geschildert von Zeitgenossen, Leipzig 1871.

KALOUSEK, Josef, *České státní právo*, Praha 1871.

KARL R. FISCHER, *Beiträge zur Geschichte der Gablonzer Glas- u. Schmuck-Industrie*, Gablonz a. N. 1912.

KEEß, Stephan von, *Darstellung des Fabriks- und Gewerbswesens im österreichischen Kaiserstaate vorzüglich in technischer Beziehung*, 4 sv., Wien 1819-1824.

KLEMM, Gustav Friedrich, *Handbuch der germanischen Alterthumskunde*, Dresden 1836.

KLUGE, Friedrich, *Etymologisches-Wörterbuch der deutschen Sprache*, Straßburg 1883.

KNAUTHE, Christian, *Derer Oberlausitzer Sorberwenden umständliche Kirchengeschichte, darinnen derselben Heidenthum, Bezwungung zur christlichen Religion, derselben erste Beschaffenheit, evangelische Reformation und folgender Zustand des Christenhtums, imgleichen die wendischen Kirchspiele, and dann der wendischen Sprache Geschichte und Bücher, so zum Theil einen großen Einfluß in die Kirchengeschichte der Oberlausitzer Deutschen hat*, Görlitz 1767.

KNOTHE, Franz, *Die Markersdorfer Mundart. Ein Beitrag zur Dialektkunde Nordböhmens*, Böhmisch Leipa 1895.

KNOTHE, Hermann Friedrich, *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter vom XIII. bis gegen Ende des XVI. Jahrhunderts*. Leipzig 1879.

KNOTHE, Hermann, *Geschichte des Oberlausitzer Adels und seiner Güter*, Leipzig 1879.

KOPETZ, Wenzel Gustav, *Allgemeine österreichische Gewerbsgesetzkunde oder systematische Darstellung der gesetzlichen Verfassung der Manufaktur- und Handelsgewerbe in den deutschen, böhmischen, galizischen, italienischen und ungarischen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates* 2 sv., Wien 1829–30.

KOSTKA, Karl, *Die Produktivgenossenschaft der Hohlperlenerzeuger in Gablonz*, Wien Leipzig 1908.

KÜHN, Karl Friedrich, UHLÍKOVÁ, Kristina (ed.), *Verzeichnis der Kunstgeschichtlichen und historischen Denkmale im Landkreis Friedland*, *Fontes Historiae Artium XV.*, Praha 2013.

KUNZE, Arno, *Die Verlagsbeziehungen des Nürnberger Handelskapitales zum sächsisch-böhmischen Leinwandproduktionsgebiete im 16. und 17. Jahrhundert*, Reichenberg 1926.

LEHMANN, Emil, STREIT Julius (Hrg.), *Der Jeschke-Iser-Gau. Männer und Werke*, Reichenberg 1935

LILIE, Adolf, *Festschrift gewidmet den verehrlichen Theilnehmern an der 17. Hauptversammlung des Deutschen Landeslehrervereins in Böhmen zu Gablonz a. d. N. in den Tagen des 6., 7. und 8. August 1891*, Gablonz a. N. 1891

LILIE, Adolf, *Festschrift zur Eröffnung des Stadttheaters in Gablonz a. N.*, Gablonz a. N. 1907.

LILIE, Adolf, *Gedenkschrift des I. Militär-Veteranen-Untestützungs-Vereines für Gablonz und Umgebung, des zweitältesten der Veteranen-Vereine Österreichs*, Gablonz a. N. 1898.

LILIE, Adolf, *Geschichte des Gablonzer Turnvereines von 1862 bis 1887 anlässlich des 25jährigen Jubiläums dieses Vereines am 10. Juli 1887*, Gablonz a. N. 1887.

LIPPERT, Julius, *Deutsche Festbräuche dem Volke kulturgeschichtlich erklärt*, Prag 1884.

LIPPERT, Julius, *Die Leibeigenschaft. Zur Erinnerung an 1781*. Prag 1881.

LIPPERT, Julius, *Geschichte der königlichen Stadt Leitmeritz*. Prag 1870.

LUCAE, Fridericus, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder Schlesien, welche in sieben Haupt-Theilen vorstellet alle Fürstenthümer und Herrschaften mit ihren Ober-Regenten, Landes-Fürsten, Hofhaltungen, Stamm-Registern, Verwandtschfften, Herren und*

Adelichen Geschlechtern, Tituln, Wappen, Bechaffheiten, Gtentzen, Religionen, Schulen, Fruchtbarkheiten, Ströhmen, Bergen, Sitten, Manieren, Gewerben und Maximen der alten und heutigen Inwohner: sowohl auch derren Verfassungen, Regierungs-Arten, Staats- und Justiz-Wesen, Reichthümer, Regalien, Kriegs- und Friedens-Händel, Veränderungen, Privilegien, Verträge, Bündnisse, Edicta, und dergleichen. Franckfurt am Mayn 1689.

MANNHARDT, Wilhelm, *Die Götter der deutschen und nordischen Völker*, Berlin 1860.

MAREŠ, František, *České sklo. Příspěvky k dějinám jeho až do konce XVIII. století. Se zvláštním ohledem na jižní Čechy.* Praha 1893.

MATOUSCHEK, Josef, *Spezial-Karte vom Jeschken- und Isergebirge, Reichenberg* 1927.

MENZEL, Gottfried, *Flora der gräflich Clam-gallaschen Herrschaften Friedland, Reichenberg, Grafenstein und Lemberg mit praktischen Anmerkungen*, Prag 1830 - 1833.

NAVRÁTIL, Michael, *Almanach sněmu království Českého (1895-1901)*, Praha 1896.

NÉMETHY, Franz, *Das Schloß Friedland in Böhmen, und die Monumente in der Friedländer Stadtkirche, nebst einigen Urkunden in eigenhändigen Briefen Herzogs Waldstein. Aus älteren Handschriften und andern verläßlichen Urkunden*, Prag 1818.

NEUMANN, Carl Gotthelf Theodor, *Geschichte von Görlitz*, Görlitz 1850.

PALACKÝ, Franz: *Geschichte von Böhmen*, 2 sv., Prag 1839.

PAZAUREK, Gustav Edmund, *Perlen und Perlenarbeiten.* Darmstadt 1911.

PESCHECK, Christian Adolf, *König Ottokar II. und die Begründung der Stadt Zittau*, Görlitz 1855.

PFITZNER Josef, *Sudetendeutsche Geschichte*, Reichenberg 1937.

- PFITZNER, Josef, *Geschichte der Bergstadt Zuckmantel in Schlesien bis 1742. Mit besonderen Berücksichtigung der Stadt- und Bergrechtsgeschichte.* Zuckmantel 1924.
- PFITZNER, Josef, *Sudetendeutsche Einheitsbewegung. Werden und Erfüllen,* Karlsbad-Leipzig 1937.
- PISLING, Theophil, *Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen,* Prag 1856.
- PREIßLER, Wilhelm, *Chronik der Stadt Reichenau,* b. m. 1935.
- Reichenberg in der Zeit der Selbstverwaltung vom Jahre 1850 bis 1900. Ein geschichtlicher Rückblick und Verwaltungsbericht,* Reichenberg 1902.
- RAUCHBERG, Heinrich, *Der nationale Besitzstand in Böhmen, 2 Bände,* Leipzig 1905.
- RESCHAUER, Heinrich, *Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution, 2 sv.,* Wien 1872.
- RESSEL, Anton Franz, *Alt-Aussiger Familien: familiengeschichtliche Nachrichten vom 16. -19. Jahrhundert,* Aussig 1923.
- RESSEL, Anton Franz, *Beiträge zur Geschichte der Orte des Friedländer Bezirkes, 6 sv.,* Friedland 1910–13.
- RESSEL, Anton Franz, *Beiträge zur Geschichte des Bauernaufstandes in Nordböhmen im Jahre 1680,* Reichenbeg 1926.
- RESSEL, Anton Franz, *Dorfchronik. Geschichte der Gemeinden Rückersdorf und Schönwald nebst vielen Nachrichten aus der Umgegend,* Friedland 1897.
- RESSEL, Anton Franz, *Geschichte der Gemeinde Einsiedel,* Friedland 1929.
- RESSEL, Anton Franz, *Geschichte der Gemeinden Raspenau, Mildenau und Mildeneichen, 2 Bände,* Friedland i. B. 1914–29.

- RESSEL, Anton Franz, *Musik und Gesang in den Bezirken Reichenberg und Friedland*, Friedland i. B. 1912.
- RESSEL, Anton Franz, *Orts- und Häusergeschichte der Gemeinde Rückersdorf*, Rückersdorf 1933.
- RESSEL, Anton Franz, *Orts- und Häusergeschichte der Gemeinde Voigtsbach*, Voigtsbach 1930.
- RESSEL, Josef, *Geschichte der Kirche und Schule in Gablonz und einigen Kirchen und Schulen der Umgebung mit einem Anhang über das Gablonzer Armenwesen*. Gablonz an der Neiße 1878.
- RIEGGER, Joseph von, *Archiv der Geschichte und Statistik insbesondere von Böhmen*, Dresden 1792.
- RIEHL, Wilhelm Heinrich, *Die bürgerliche Gesellschaft*, Stuttgart 1861.
- RIEHL, Wilhelm Heinrich, *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik*, 4 sv., Stuttgart 1851-1869.
- ROHN, Johann Carl, *Nomenclator, to gest Gmenovatel, aneb Rozličných Imen tak w České, Latinské, tak y w Německé Ržeči Oznamitel*, 4 sv., Prag 1764-1768.
- ROCH, Heinrich, *Neue Laußnitz-, böhm-, und schlesische Chronica, oder allerhand denck- und merckwürdiger Unglück- und Trauer-Fälle, so sich in dem Marggraffthum Lausitz, dessen angränzenden, benachbartem Königreiche Böhmen und Fürstenthümern Schlesien, in den nechsten dreyhundert und sechs und achtzig Jahren begeben und zugetragen*, Torgau 1687.
- SANDERS, Daniel, *Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig 1872.
- SCHEBEK, Edmund, *Böhmens Glasindustrie und Glashandel. Quellen zu ihrer Geschichte*. Prag 1878.
- SCHLESINGER, Ludwig, *Geschichte Böhmens*, Prag 1869. Druhé, rozšířené vydání 1870.

- SCHLESINGER, Ludwig, *Geschichte Böhmens*, Prag 1969. Druhé rozšířené vydání 1870.
- SCHMALFUSS, Anton, *Die Deutschen in Böhmen, geschildert in geographisch-statistischer, staatwirtschaftlicher, volkthümlicher und geschichtlicher Beziehung*, Prag 1851.
- SCHMIDT, Ludwig, *Statistisch-topographische Beschreibung der gräflich von Harrach'schen Domaine Starckenbach mit besonderen Rücksicht auf ihre Forste*, Prag 1879.
- SCHNABEL, Georg Norbert, *Die europäische Staatenwelt, ein Versuch, die Statistik in der vergleichend räsonnirenden Methode zu behandeln*, 2 sv., Prag 1819, 1820.
- SCHNABEL, Georg Norbert, *General-Statistik der europäischen Staaten mit vorzüglicher Berücksichtigung des Kaiserthums Oesterreich*, 2 sv., Prag 1829.
- SCHNABEL, Georg Norbert, *Statistische Darstellung von Böhmen*, Prag 1826.
- SCHÖNWÄLDER, Karl Friedrich, *Geschichtliche Ortsnachrichten von Brieg und seinen Umgebungen*, 2 sv., Brieg 1846 a 1847.
- SCHÖNWÄLDER, Karl Friedrich: *Die Piasten zum Briege oder Geschichte der Stadt und des Fürstenthums Brieg*, 3 sv., Brieg 1855–1856.
- SCHREYER, Joseph Anton, *Kommerz, Fabriken und Manufacturen des Königreich Böhmen: theils, wie sie schon sind, theils wie sie es werden könnten. Ein nützliches Handbuch für teutsche Kaufleute*. Prag und Leipzig 1790.
- SCHREYER, Joseph Anton, *Ueber Commerz, Fabriken und Manufacturen im Königreich Böhmen*. Prag und Leipzig, 1793.
- SCHUBERT, Josef, *Geschichte der k. k. priv. Schützen-Gesellschaft in Grottau. Auf Grund der Acten des Stadt- und Schützenarchives mit besonderer Berücksichtigung der hiesigen Ortsgeschichte*. Grottau 1889.
- SCHWARTNER, Martin, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pest 1798.

SINAPIUS, Johann, *Olsnographia, Oder Eigentliche Beschreibung Des Oelßnischen Fürstenthums In Nieder-Schlesien*, 2 sv., Leipzig und Frankfurt 1706–1707.

SLEZÁK, Jiljí (překl.), *Franz Ferdinand Effenberger Skální Pantheon a přírodní park na panství Malá Skála v Čechách*, Praha 2015.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*, 16 sv., Prag 1833–1849.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt*, Prag 1833-1849.

STRÁNSKÝ, Pavel, *Respublica Bohemiae*, Leyden 1634.

SVÁTEK, Josef, *Culturhistorische Bilder aus Böhmen*, Wien 1879. *Česky Obrazy z kulturních dějin českých*, 2 sv. Praha 1891.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav, *Příběhy města Turnova nad Jizerou, I. Od založení města do roku 1620*, Turnov 1903.

THOMAS, Ferdinand, *Erzählungen aus der Geschichte der Stadt und des Bezirkes Reichenberg*. Grottau 1911.

THOMAS, Ferdinand, *Kaiser Josef's II. Reisen in Nordböhmen*, Böhmisches Leipa 1879.

THOMAS, Ferdinand, *Tannwald und Umgebung: Ein Büchlein für Fremde und Einheimische*, Reichenberg 1887.

THOMAS, Ferdinand, *Wallenstein, Herzog von Friedland. Ein Büchlein für reifere Jugend und das Volk in Deutschböhmen*, Reichenberg 1888.

THOMAS, Otto Paul, *Kriegschronik und Heldenbuch der Stadt Schlettau im Erzgebirge 1914-1920. Eine Heimatsgeschichte der Jahre 1914 Bis 1920 zugleich eine allgemeine Geschichte des inneren Krieges*, Schlettau 1920.

TOBISCH, Eduard, *Der Gewerbeverein der Stadt Reichenberg. Eine Skizze seiner Tätigkeit seit der Gründung bis zur Gegenwart*, Reichenberg 1875.

TOBISCH, Eduard, *Die Wohnungsfrage in Bezug auf Reichenberg*, Reichenberg 1871.

TURNWALD, Josef, *Die administrative Theilung Böhmens und das Curiatvotum am Landtage*, Reichenberg 1884.

WANDER VON GRÜNWARD, Josef Leopold, *Physikalische Beschreibung des Bunzlauer Kreises im Königreich Böhmen*, Prag Dresden 1786.

WEINHOLD, Karl, *Ueber deutsche Dialectenforschung. Die Laut- und Wortbildung und sie Formen der schlesischen Mundart mit Rücksicht auf verwandtes in deutschen Dialecten*, Wien 1853.

WEISSENBACH, Aloys, *Aigen. Beschreibung und Dichtung*, Salzburg 1817.

WILLKOMM, Ernst, *Sage und Märchen aus der Oberlausitz*, Hannover 1845.

WINTER, Eduard, *Tausend Jahre Geisteskampf im Sudetenraum. Das religiöse Ringen zweier Völker*. Salzburg-Leipzig 1938. *Česky Tisíc let duchovního zápasu*, Praha 1940.

WINTER, Eduard: *Josefinismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*, Brün München Wien 1943.
Česky Josefinismus a jeho dějiny: Příspěvek k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848. Praha 1945.

WUTTKE, Adolf, *Geschichte des Heidentums in Beziehung auf Religion, Wissen, Kunst, Sittlichkeit und Staatsleben*, 2 sv., Bresslau 1852 a 1853.

ZWIEDINECK-SÜDENHORST, Hans, *Wallenstein*, Wien 1878.

Vlastivědné a jiné dobové časopisecké články:

+ Adolf Lilie, *Museums Jahrbuch für Ortskunde und Heimatschutz des Gablonzer Industriegebietes, Gablonz a. N.* 1912, s. 173-175.

AUBIN, Gustav: Die Leinenweberzechen in Zittau, Bautzen und Görlitz. Darstellungen und Urkunden, in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 104, 1915, s. 577–649 a 599–601.

BLAU, Josef, Geschichte der Juden in Neuern, in: GOLD, Hugo (Hrg.), *Die Juden u. Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit u. Gegenwart*, Brünn 1934.

BÜSCHING, Johann Gustav Gottlieb, Die schlesischen Dörfer und ihre Namen, *Correspondenzblatt des Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur*, vol. 1, Breslau 1820, s. 67-68.

FISCHER, Karl R., Die Glasschneider Familie Benda, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Jsergaues*, roč XIII., 1919, č. 2, s. 38-49.

FISCHER, Karl R., Franz Zacharias von Römisch im Besitze der Herrschaft Klein-Skal, *Mitteilungen des Nordböhmischen Excursions-Klubs*, Böhmisch Leipa 1912, roč. XXXV., č. 4., s. 254-262.

FISCHER, Karl R., Gerhart Hauptmann in Gablonz a. d. N., *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines*, roč. 43, 1933, s 24-27.

FISCHER, Karl R., Volksthümliche Sprichwörter in Gablonz und Umgebung, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines*, roč. 12, 1902, s. 45-47.

FISCHER, Karl R., Volksthümliche Sprichwörter in Gablonz und Umgebung, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines*, roč. 13, 1903, s. 74-75.

FISCHER, Karl R., Zum Geleit, *Mitteilungen des Vereines für Heimatskunde der Bezirke Böhm. -Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Rochlitz und Tannwald*, č. 1, 1907, s. 1-3.

GRÄNZER, Josef, Nephrit aus dem Phylkontakt im Südwesten des Isergebirgsgranits, *Firgenwald* 3, 1933, s. 89-96.

- HALLWICH, Hermann, Aus der Geschichte von Graupen, *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 2, 1864, s. 25-28.
- HETTNER Alfred, Geographie des Menschen, *Geographische Zeitschrift*, Jahrg. 13 (1907), 8, s. 401-425.
- HORCICKA, Adalbert, Julius Helbig, *Mitteilungen für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 1913, s. 136-137.
- HÜBLER, Franz, Das ländliche Wohnhaus im Iser- und Jeschkengebirge, *Jahrbuch des deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge*, Jahrgang 7, 1897, s. 50-57.
- HÜBLER, Franz, Über die Entwicklung des Naturgefühls, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für Jeschken- und Isergebirge*, roč. 3, 1893, s. 1-17.
- KNOTHE, Hemann Friedrich, Untersuchungen über die Meißner Bisthumsmatrikel soweit sie die Oberlausitz betrifft, *Neues Lausitzisches Magazin* Jahrgang 56, Görlitz 1880, s. 278-290.
- LOSERTH, Johann, Der Grenzwald Böhmens, *Mittheilungen des Vereines Für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, Jahrg. XXI., Prag 1883 s. 177 -201.
- NERUDA, Jan, Liberec, *Národní listy* 8. a 12. října 1865.
- PETERS, Ignaz, Beiträge zur Dialektforschung in Nordböhmen, in: *Jahresbericht des Leitmeritzer Gymnasium*, Leitmeritz 1864–65.
- PFITZNER, Josef, Die Besiedlung der Sudeten bis zum Ausgang des Mittelalters. *Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung* 1, 130, s. 68–87; s. 167–191.
- PINDTER, Heinrich, +Adolf Benda, Glasschneider in Gablonz a. d. N., *Mittheilungen des Nordböhmisches Excursions-Clubs*, I. roč, 1878, s. 140-142.
- SCHÖNWÄLDER, Karl Friedrich, Das Quellgebiet der Görlitzer Neiße oder Der Zagost und seine Bevölkerung, *Neues Lausitzisches Magazin*, Jahrgang 63, 2. Heft, Görlitz 1888 (1887), s. 197–250.

SYROWATKA, Josef, Ein Weg zu Gustav Leutel, *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge* 41, 1931, s. 5-17.

SYROWATKA, Josef, Unserem Anton Franz Ressel zum Gedächtnis, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkde des Jeschken-Iser-Gaues* 27, 1933, č. 1, s. 1 -7.

URBAN, Michael, Wann ist die Stadt Plan deutsche geworden? *Mitteilungen des Vereines der Deutschen in Böhmen*, roč. 26, 1887-88, s. 107-110.

WEINHOLD, Karl, Zur Entwicklungsgeschichte der Ortsnamen im deutschen Schlesien, *Zeitschrift des Vereines für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, XXI. Jahrgang, Bresslau 1887, s. 239-296.

WÜNSCH, Karl, Geschichte des ehemaligen Rittergutes Wünschendorf jetzt der Herrschaft Friedland zuständigen Dörfes an der böhmisch-lausitzer Grenze, *Neue Lausitzische Magazin*, Band 34, Görlitz 1858, s- 352-360.

ZEH, Friedrich, Zur Geschichte des Vereines der Naturfreunde, *Mitteilungen aus dem Vereine der Naturfreunde in Reichenberg*, 1889, s. 39-75.

Archivní fondy

Masarykův ústav a Archiv AV ČR, fond *Sudetoněmecký vlastivědný ústav Liberec*, Sudetský archiv.

SOA Litoměřice, pobočka SOkA Jablonec nad Nisou, fond *Jan Nepomuk Hrdý*, osobní pozůstalost.

SOA Litoměřice, pobočka SOkA Jablonec nad Nisou, fond *Karl R. Fischer*, osobní pozůstalost.

SOA Litoměřice, pobočka SOkA Liberec, fond *Anton Ressel*, výpisky a poznámky k vlastivědným studiím.

SOA Litoměřice, pobočka SOKA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, fond
Watznauer Philip, otec a syn, osobní pozůstalost.

Literatura:

ANDERSON, Benedict, *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008.

ANSCHIRINGER, Anton, *Album der Industrie des Reichenberger-Handelskammer Bezirkes*, Praha 1981.

ASSMANN, Jan, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001

BALCAROVÁ, Jitka, „Jeden za všechny, všichni za jednoho“. *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*, Praha 2013.

BARTH, Frederik, *Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen 1969.

BARTOŠ, Josef, SCHULZ, Jindřich, TRAPL, Miloš, *Regionální dějiny. Pojetí, poslání, metodika*, Olomouc 2004.

BELDA, Josef, *Liberec v revolučním roce 1848*, Liberec 1959.

BERGER, Peter L., LUCKMANN, Thomas, *Sociální konstrukce reality*, Brno 1999.

CARR, Edward Hallett, *Nationalism and After*, London 1945.

COHEN, Gary B., *Němci v Praze 1861-1914*, Praha 2000.

ČINÁTL, Kamil, *Dějiny a vyprávění, Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*, Praha 2011.

DEUTSCH, Karl W., *Nationalism and Social Communication*, Cambridge, 1953.

- EFFENBERGER, Franz Ferdinand, *Skalní Pantheon a přírodní park na panství Malá Skála v Čechách*, Praha 2015.
- FASORA, Lukáš, *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851-1914*, Brno 2007.
- GELLNER, Ernst, *Nacionalismus*, Brno 2003.
- GLETTLER, Monika, MÍŠKOVÁ, Alena, *Prager Professoren 1938-1948. Zwischen Wissenschaft und Politik*. Essen 2001.
- HAHNOVÁ, Eva, HENNING HAHN, Hans, *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*, Olomouc 2002.
- HAHNOVÁ, Eva, *Sudetoněmecký problém: Obtížné loučení s minulostí*, Ústí nad Labem 1999.
- HALBWACHS, Maurice, *Kolektivní paměť*, Praha 2009.
- HAMANNOVÁ, Brigitte, *Rudolf. Korunní princ a rebel*, Praha 1993
- HLAVAČKA, Milan a kol, *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, 2 sv., Praha 2014.
- HLAVAČKA, Milan, MARÈS, Antoine, POKORNÁ, Magdalena a kol, *Paměť míst, událostí a osobností. Historie jako identita a manipulace*, Praha 2011.
- HÖBELT, Lothar, *Kornblume und Kaiseradler: die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882-1918*, München 1993.
- HOJDA Zdeněk, POKORNÝ, Jiří, *Pomníky a zapomněnky*, Prahy Litomyšl 1996.
- HOUŽVIČKA, Václav, *Návraty sudetské otázky*, Praha 2005
- HROCH, Miroslav (ed.), *Pohledy na národ a nacionalismus*, Praha 2003.
- HROCH, Miroslav, *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999.

HROCH, Miroslav, *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, Praha 2009.

HROCH, Miroslav, *V národním zájmu. Požadavky a cíle národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999.

IRA, Jaroslav, *Lokální a národní identita v historických monografiích českých, moravských a haličských měst (1860 – 1900)*, dizertační práce, Univerzita Karlova v Praze, 2013.

Jan Mohr, Franz Metzner: *Socha a architektura mezi secesí a monumentem*, Liberec 2006.

KÁBOVÁ, Hana, *Josef Vítězslav Šimák, Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*, České Budějovice - Pelhřimov 2013.

KAISEROVÁ, Kristina, *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*, Úvaly u Prahy 2003.

KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011

KEDOURIE, Elie, *Nationalism*, London 1960.

KLADIWA, Pavel, POKLUDOVÁ, Andrea, *Hans Kudlich (1823-1917). Cesta života a mýtu*, Ostrava 2012

KLÁPŠTĚ, Jan: *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2012.

KLÍMA, Arnošt, *Češi a Němci v revoluci 1848-1849*, Praha 1994.

KOHN, Hans, *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, New York 1944.

KONRÁD, Ota: *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918–1945*, Praha 2011.

KOUBKOVÁ, Hana, *Německé dějepisectví v jižních Čechách na přelomu 19. a 20. století, diplomová práce*, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2015.

KRACÍKOVÁ, Lucie, BELLING, Vojtěch, *Středověká sakrální architektura na Frýdlantsku*, Praha 2003.

KŘEN, Jan, BROKLOVÁ, Eva (eds.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998.

KŘEN, Jan, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2005.

KŘEN, Jan, *Konfliktní společenství, Češi a Němci 1780-1918*, Praha 1990.

KURAL, Václav, *Konflikt místo společenství*, Praha 1993

KUTNAR, František, MAREK, Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 2009.

KUTNAR, František, *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha 2003

LANGEWIESCHE, Dieter, *Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert: zwischen Partizipation und Aggression*. Vortrag vor dem Gesprächskreis Geschichte der Friedrich-Ebert-Stiftung in Bonn am 24. Januar 1994, Bonn 1999.

LEMBERG, Eugen, *Nationalismus*, Hamburg, 1964.

LENTZE, Hans, *Die Universitätsreformen des Ministers Graf Leo Thun Hohenstein*, Wien 1962.

LISÁ, Eva, SEKYRKOVÁ Milada (ed.), *Karel hrabě Chotek, Nejvyšší purkrabí Království českého*, Praha 2009.

LOEWENSTEIN, Bedřich W., *My a ti druzí. Dějiny, psychologie, antropologie*, Brno 1997.

LOEWENSTEIN, Bedřich W., *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*, Praha 2009.

- LOZOVIUK, Petr, *Interethnik im Wissenschaftsprozess. Deutschsprachige Volkskunde in Böhmen und ihre gesellschaftlichen Auswirkungen*, Leipzig 2008.
- MAJEWSKI, Piotr M., *Sudetští Němci 1848-1848. Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2014.
- MARKEL, Martin, *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria. Politika jihomoravských Němců v letech 1848-1919*, Brno 2010.
- MELANOVÁ, Miloslava a kol., *Liberec*, Praha 2017.
- Místa paměti česko-německého soužití. Sborník příspěvků z konference pracovní skupiny Česko-německého diskusního fóra Místa paměti v Chebu*, Praha 2011.
- MÜHLBERGER, Josef, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, Ústí nad Labem 2006.
- NESVADBÍKOVÁ, Jiřina, *K vývoji památkové péče na území Československa. Přehled právních dokumentů a nástin vývoje 1749-1958*, Praha 1983.
- NORA, Pierre (ed.), *Le lieux de mémoire*, 7 sv., Paris 1984-1992
- NOVÁ Jana a kol., *Paměť předmětů. 100 let muzea v Jablonci nad Nisou*, Jablonec nad Nisou 2004.
- NOVÁ, Jana, NOVÝ, Petr, *Otcové města Jablonce. Väter der Stadt Gablonz*, Jablonec nad Nisou 2007.
- NOVÝ, Petr, *Soumrak perličkového kraje. Vyprávění o skleněné bižuterii, osudech sklářů, sekacích strojích a Lučanské pozdvižce z 29. ledna 1890*, Jablonec nad Nisou 2011.
- OTTLOVÁ, Petra. Kristiánov (Liberec V) - vznik zahradního města na konci 18. století, bakalářská práce, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1999.
- PELC, Martin, *Umění putovat. Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*, Brno 2009, s. 66-68 a 75-78.

- RÁDL, Emanuel, E. BROKLOVÁ (ed.), *O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců*, Praha 2003.
- RAK, Jiří, *Zachovej nám Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804-1918*, Praha 2014.
- REBITSCH, Robert, KILIÁN, Jan, SVOBODA, Milan, *Hermann Hallwich 1838-1913, historik, politik, byrokrat, sběratel a básník*, Praha Teplice 2015.
- ŘEZNÍK, Miloš, *Formování moderního národa (Evropské „dlouhé 19. století“)*, Praha 2003.
- SEIBT, Ferdinand, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996
- SEKYRA, Marek, SIMM, Otokar, *Ještědské květy - Jeschkenblumen. Antologie libereckých německy píšících autorů (19. století a 1. polovina 20. století)*, Liberec 2008.
- SEKYRA, Marek, SIMM, Otokar, *Jizerské květy – Iserblumen. Antologie německy píšících autorů Jablonecka a Semilska (19. století a 1. polovina 20. století)*, Liberec 2011.
- SMITH, Anthony D., *National Identity*, London 1991.
- STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014.
- SVOBODA, Milan, *Redernové v Čechách. Nalézání zapomenutých příběhů 16. a 17. věku*, Opera Facultatis philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis vol. X., Praha 2011.
- ŠERÝCH, Jiří, *Michael Rentz fecit. Michael Jindřich Rentz, dvorní rytec hraběte Sporcka*, Praha 2007.
- THIESSOVÁ, Anne-Marie, *Vytváření národních identit v Evropě 18. – 20. století*, Brno 2007.

TŘEŠTÍK, Dušan, *Češi a dějiny v postmoderním očistci*, Praha 2005.

URBAN, Otto, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982.

VELECHOVSKÁ, Jana, *Prezentace regionální kultury v rámci jizerskohorských slavností pořádaných v meziválečném období v Jablonci nad Nisou a jejich odezva v dobovém periodickém tisku*, diplomová práce, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická TU Liberec, 2015.

WEHLER, Hans-Ulrich, *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*, München 2001

Články a studie

ANDĚL, Rudolf, Učitel a kronikář Anton Franz Ressel, *Krkonoše a Jizerské hory*, 2007, č. 4, s. 32-33.

BRUBAKER, Rogers, COOPER, Frederick, Beyond „Identity“, *Theory and Society* 29, 2000, s. 1-47.

ČELKO, Vojtěch, Podíl spolku Excursions-Club na vlastivědném bádání, vytvoření regionálních sbírek a muzeí, *Bezděz. Vlastivědný sborník Českolipska*, Česká Lípa 1999, sv. 8., 119-149.

DUCHÁČEK Milan: Vorposten. Obraz německé komunity v českých zemích optikou německojazyčné Volkskunde, příspěvek pronesený na konferenci Vznik Československa a provincie Deutschböhmen, 14. – 15. 6. 2018, Liberec. V tisku.

HRÁCH, Jaroslav, LUBAS, Jaroslav, Josef Matouschek: zanícený propagátor turistiky v Jizerských horách a tvůrce podrobných turistických map severních Čech, in: *Ročenka Jizersko-ještědského horského spolku 2006*. Liberec 2007, s. 193-198.

JAWORSKI, Rudolf, Historische Argumente im sudetendeutschen Volkstumskampf 1918–1938, *Bohemia* 28, 1987, s. 331–343.

KAISEROVÁ, Kristina, Lidové vzdělávání v 19. století a v první polovině 20. století, in: K. KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 167-186.

KAŠPAR, Jan, Jablonecký starosta Karl Richard Fischer (1871-1934). Intelektuál úspěšným politikem (Pokus o zhodnocení osobnosti). *Fontes Nissae-Prameny Nisy* V., 2004, s. 74-76.

KOSTLÁN, Antonín, Die "Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen" in der Tschechoslowakische Republik (1918-1939), in: *Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung I.*, Ústí nad Labem 1996, s. 103–113.

KREJČÍ, Marek L., Příspěvek k snahám o organizaci vlastivědné práce na území Čech v letech 1918-1939, in: *J. V. Šimák a poslání regionální historie v dnešní době*. Z Českého ráje a Podkrkonoší, Supplementum 2, Semily 1996, s. 63-69.

KUNŠTÁT, Miroslav, Centra a periférie českých Němců ve vědě a vzdělávání, in: KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 7-57.

LEMBERG, Hans: Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen im 20. Jahrhundert, in: SEIBT, Ferdinand (ed.), *Vereinswesen und Geschichtspflege in den Böhmisches Ländern*, München R. Oldenbourg Vlg., 1986., s. 209–230.

LOWENSTEIN, Bedřich, Potíže liberalismu – dvanáct tezí, in: *Mezi liberalismem a totalitou. Komunální politika ve středoevropských zemích 1848-1948. Documenta Pragensia XIV*, Praha 1997, s. 39-45

LOZOVIUK, Petr, Etnografie jako národní věda, in: KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 59-98.

- MANDLEROVÁ, Jana, Tematická orientace německé historiografie v Čechách ve 2. polovině 19. století, *Sborník historický* č. 36, 1989, s. 99–129.
- MELANOVÁ, Miloslava, Heinrich Prade, liberecký místostarosta a představitel německých nacionálů v Čechách, in: *Osobnosti v dějinách regionu 2*, Liberec 2005, s. 55-75.
- MELANOVÁ, Miloslava, Hlavní město Německých Čech? Liberec 1848-1918, in: *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011.
- MELANOVÁ, Miloslava, Ludwig Ehrlich, první starosta statutárního města Liberce, *Fontes Nissae-Prameny Nisy XI.*, 2010, s. 47-76.
- MELANOVÁ, Miloslava, Vzdělanci a podnikatelé – formování občanské elity v průmyslovém městě v době předbřeznové, in: Svoboda, Milan (ed.), *Svět historie – Historikův svět*, Sborník profesoru Robertu Kvačkovi, Liberec 2007, s. 177-195.
- MEZEROVÁ, Jana, Obraz evangelictví v regionálních vlastivědách Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka od konce 18. do 30. let 20. století, in: ZEMANOVÁ, Marcela, ZEMAN, Václav (eds.), *Reformace v německojazyčných oblastech českých zemí (1517-1945)*, Ústí nad Labem 2019, s. 111-122.
- MÍŠKOVÁ, Alena, „Pryč z Prahy!“ – plány na budování a přesuny německých vysokých škol v Čechách, in: KAISEROVÁ, Kristina, KUNŠTÁT, Miroslav (eds.), *Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století*, Ústí nad Labem 2011, s. 99-121.
- MRÓZ-JABĚCKA, Kalina, Das Bild der literarischen Provinz Schlesiens am Beispiel von „Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten oder vollkommene Chronica von Ober- und Nieder-Schlesien“ von Friedrich Lucae, in: ADAMSKI, Marek, KUNICKI, Wojciech (Hrsg.), *Schlesien als literarische Provinz. Literatur zwischen Regionalismus und Universalismus*, Beiträge des Städtischen Museums Gerhart-Hauptmann-Haus in Jelenia Góra 2, Leipzig 2008, s. 31–41.

NEUMÜLLER, Michael, Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen. Ein deutsch liberaler Verein (von der Gründung bis zur Jahrhundertwende) in: SEIBT, Ferdinand (ed.), *Vereinswesen und Geschichtspflege in den Böhmisches Ländern*, München 1986, s. 179-208.

NEUMÜLLER, Michael, Die deutsch philosophische Fakultät in Prag um 1882 und die Geschichtswissenschaft, in: SEIBT, Ferdinand (ed.), *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*, München 1984, s. 111–127.

NEUMÜLLER, Michael, Geschichtswissenschaft und Heimatforschung. Forschungen und Publicationen der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste bzw. der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Prag 1919-1945, in: *Die böhmischen Ländern in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848*, Vorträge des 2. Aussiger Kolloquiums des Instituts für slawisch-germanische Forschung der J. E. Purkyně-Universität in Aussig und des Archivs der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Prag von 20. bis 21. April 1995, Teil I., Ústí nad Labem 1996, s. 81-102.

NOVÁ, Jana, Adolf Benda a Adolf Lilie, Dva pohledy na dějiny Jablonce nad Nisou, *Fontes Nissae – Prameny Nisy*, VI., 2005, s. 24-37.

NOVÁ, Jana, Dva nejstarší spolky v Jablonci nad Nisou. Role spolků ve vývoji obce. Nová, Jana. In: *Studie k sociálním dějinám. Studien zur Sozialgeschichte*. Konference Střední vrstvy v českých zemích od 18. století do současnosti. Praha-Jinonice 11. – 12. 9. 2002, Opava 10, 2002, s. 67-75.

NOVÁ, Jana, Jablonecký řemeslný spolek a jeho význam pro místní průmysl, in: *Umělecká řemesla bez hranic*, Liberec 2000, s. 60-67.

NOVÁ, Jana, Jiný kraj, jiný mrav. Specifika Jablonecka v 19. století, in: *Opomíjený a neoblíbený v české kultuře 19. století. Úředník a podnikatel*, Taťana Petrasová a Helena Lorenzová eds., Praha 2007.

NOVÁ, Jana, Josef Kramář, Apotheker und Bürgermeister, in: FASORA, Lukáš., HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří (Hg.), *Sozial-reformatorisches Denken in böhmischen Ländern 1848-1914*, München 2010, s. 398 – 411.

NOVÁ, Jana, Karl R. Fischer: učitel, regionální historik a komunální politik, in: OUBRECHTOVÁ, Marcela (eds.), *Julius Lippert a německé prostředí v Čechách*, Ústí nad Labem 2010, s. 85 – 104.

NOVÁ, Jana, Sonda do kultivačních a dekulivačních procesů v prostředí rostoucí průmyslové výroby 19. století na příkladu vývoje odborného školství v Jablonci nad Nisou, *Studie k sociálním dějinám*, 11, 2004, s. 113-123.

NOVÁ, Jana, Adolf Benda a Adolf Lilie. Dva pohledy na dějiny Jablonce nad Nisou. *Fontes Nissae – Prameny Nisy*, Liberec 2005, s. 24–37.

NOVÝ, Petr, Král jabloneckého bižuterního exportu. Podnikatel, občan a politik Josef Pfeiffer (1808-1869), *Sklář a keramik*, 2003, č. 6., s. 118-123.

NOVÝ, Petr, Počátky obchodu se skleněnou bižuterií na Jablonecku v letech 1750-1850, *Studie k sociálním dějinám* 5, 2000, s. 153-164.

NOVÝ, Petr, Sklářský rod Wanderů I. Původ - Mšeno, *Sklář a keramik* 7-8, 2015, s. 147-151.

OBERDORFER, Kurt, Der Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen 1862-1938, in: *Bohemia-Jahrbuch* 3, 1962, s. 9-29.

OBERKROME, Willi, Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945. *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Num 101. Göttingen 1993.

PEŠEK, Jiří, Die Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte, in: *Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung I.*, Ústí nad Labem, 1996, s. 115–126. ISBN 978-80-9017-616-4.

POWER, Martina, KUČERA, Rudolf, Identity v současné historiografii, in: *Identity v českých zemích 19. a 20. století. Hledání a proměny*, Praha 2012.

- RAK, Jiří, Osudy české Walhally, *Husitský Tábor* 6-7, 1983-1984, s. 215-237.
- SEIBT, Ferdinand, Der Nationalitätenkampf in der Spiegel der sudetendeutschen Geschichtschreibung 1848–1938, *Stifter-Jahrbuch* 4, 1959, s. 18–38.
- SCHRAUBEK, Georg R., Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen. Im Aftr.d. Friedländer Lehrervereines u. d. Vereines f. Heimatkunde d. Jeschken-Isergaues hrsg. v. Erich Gierach u. Josef Schubert. Allg. Teil II: Die Friedländer Volkskunde. Von Hans Dittrich und Bruno Schier, *Bohemia*, Band 10, Numer 1, 1969, s. 475-476.
- SIMM, Otokar, Gustav Leutelt - Životní příběh s příchutí pelyňku, *Krkonoše-Jizerské hory*, 2010, č. 11, s. 34-36.
- SIMM, Otokar, Příběh hudební rodiny z Jizerských hor, *Krkonoše - Jizerské hory*, 2011, č. 5, s. 32-33.
- SIMM, Otokar, SEKYRA, Marek, Svůj domov mám v Jizerských horách. Před 130 lety se narodil literát Adolf Wildner, *Krkonoše-Jizerské hory*, 2012, č. 11, s. 32-33.
- SIMM, Otokar. O životě a díle Josefa Matouschka, in: *Ročenka Jizersko-ještědského horského spolku 2004*, Liberec 2005, s. 34-40.
- SMETANA, Jan, Počátky Severočeského regionálního dějepisectví, in: J. V. Šimák a poslání regionální historie v dnešní době. *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 2, Semily 1996, s. 79-90.
- SMETANA, Jan, Počátky Severočeského regionálního dějepisectví, in: J. V. Šimák a poslání regionální historie v dnešní době. *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 2, Semily 1996 s. 79-90.
- SPURNÝ, Tomáš, Nordböhmisches Volkslieder aus der Sammlung von Adolf König. Notenaufzeichnungen und Dokumente aus Reichenberger Volksliedsammlers aus den Jahren 1904-1934, *Passauer Studien zur Volkskunde*, Band 18, Passau 2000.

SVOBODA, Milan, Jan Karel Rohn – historik, jazykozpytec a liberecký patriot doby barokní, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*. Sborník z 13. odborné konference Olomouc 23. – 24. 11. 2004, Olomouc, SK ČR – VK Olomouc 2005, s. 195–210.

SVOBODA, Milan, Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky měst Liberec a Frýdlant (1753-1763), in: RADIMSKÁ, Jitka (ed.), *Knihy v proměnách času. K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, Opera Romanica 16, České Budějovice 2015, s. 255-261.

ŠÍDA, Petr., ŠREINOVÁ, Blanka., ŠŤASTNÝ, Martin., ŠREIN, Vladimír, PROSTŘEDNÍK, Jan., Neolitický a výrobní areál v Jistebsku, in: *Archeologie ve středních Čechách* 6/1, Praha 2002, s. 91-99.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav, O stavu a úkolech české vlastivědy, *Časopis společnosti přátel starožitností československých*, 37, 1929, s. 1-11.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav, O vlastivědné práci, *Podyjí. Vlastivědný sborník jizozápadní Moravy* 1, 1923-24, s. 199-131.

ŠMÍDA, Jiří, Liberec na starých mapách, in: UMLAUF, Václav (ed.), *STŘED LIBERCE V PROMĚNÁCH STALETÍ*, Liberec 2001, s. 75

ŠREIN, Vladimír., ŠREINOVÁ Blanka., ŠŤASTNÝ, Martin, Petrology and Mineralogy of the Neolithic and Aeneolithic Artifacts in Czech Republic, *Acta Montana*, řada A, roč. 17 (119), Praha 2000, s. 57-62.

TOŠNEROVÁ, Marie, Kroniky českých měst z období raného novověku, in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*. Sborník ze 17. odborné konference Olomouc, 5. – 6. listopadu 2008, Olomouc 2009, s. 187–197.

Totenschau. Adolf Lilie, *Mitteilungen der Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Jsergaues*, VI. Jahrgang, 1912, Num. 4., s. 198-199.

ULBRICHT, Justus, Kulturelle Prägung und politische Versuchung. August Sauer – Vaterfigur der jungen Generation, in: HÖHNE, Steffen (Hrsg.), *August Sauer*

(1855-1926). *Ein Intellektueller in Prag zwische Kultur- und Wissenschaftspolitik*, Köln, Weimar, Wien 2011, s. 39-78.

VRBICKÝ, Martin, Německý učitelský spolek v Čechách 1874-1918, *Fontes Nissae - Prameny Nisy*, roč. 1, Liberec 2000, s. 71-92.

WRIEDT, Klaus, Bürgerliche Geschichtsschreibung im 15. und 16. Jahrhundert, in: *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der Zeit frühen Neuzeit*, JOHANEK, Peter (Hrsg.). Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2000, s. 19–50.

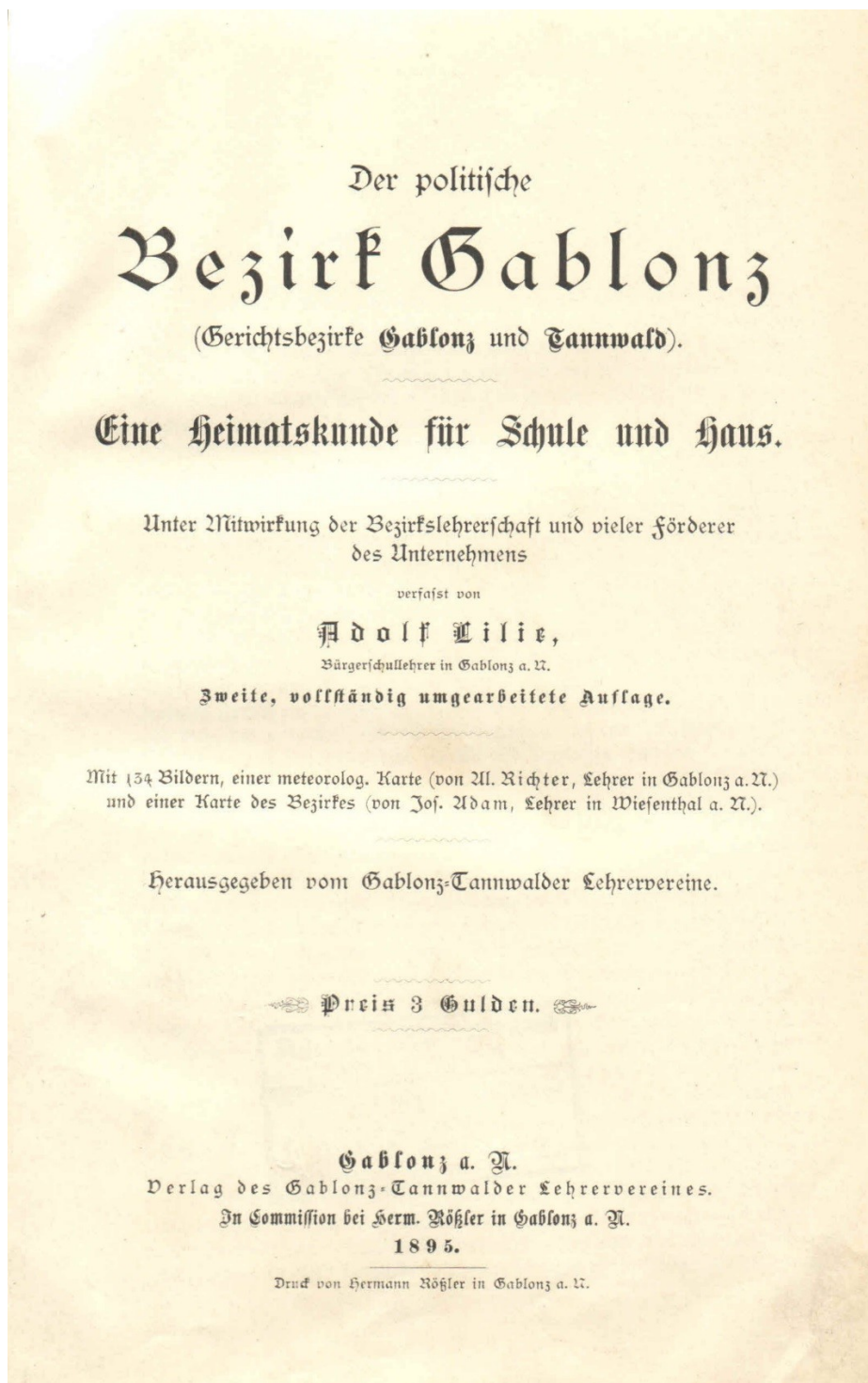
ZDICHYNEC, Jan, Hornolužická společnost věd (Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften a její aktivity, *Česko-lužický věstník*, roč. 19, 2009, č. 2, s. 10-12.

ŽUPANIČ, Jan, František Zachariáš Römisch, podnikatel, velkostatkář, šlechtic, in: *Šlechtické rody a jejich sídla v Českém ráji. Z Českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum 13, Semily-Turnov 2009, s. 61-68.

10. Obrazová příloha

Ukázka titulních stran a obsahů vlastivěd vydávaných na přelomu 19. a 20. století učitelskými spolky.

Adolf LILIE (ed.), *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus.* Gablonz a. N. 1895.

Inhalts-Verzeichnis.

A. Allgemeiner Theil.

Die beigedruckten Zahlen sind Seitenzahlen.

	Seite
I. Lage, Größe, Grenzen	3
II. Bodengestaltung	4
Das Hergebirge 4, Das Lausitzergebirge 8, Das Schwarzbrunngebirge 8, Ebenen und Thäler 9, Höhenübersicht 9.	
III. Gewässer	9
Die Neiße 10, Die Spier 12 (Rannitz 13, Tannwasser 14, Desse 15, Mohelka 15, Zertovnik 16).	
IV. Geologische Skizze des Gablonzer Bezirkes	17
Zone des Granitits 17, Zone des Granits 19, Zone krystallinischer Schiefergesteine 19, Basalt 21, Sedimentgesteine 22.	
V. Flora (22) und Fauna (29)	22
VI. Naturproducte	34
Producte aus dem Pflanzenreiche 34, aus dem Thierreiche 38, aus dem Mineral- reiche 39.	
VII. Geschichte der Herrschaften	41
Burggrafen, Verwalter, Amtmänner, Gutsdirectoren von Kleinfal und Mochens- tern 45; Rittergut Grünwald 46; Rechtsverhältnisse 47 (288); Bauernaufstände 50.	
VIII. Wichtige Ereignisse	52
Hussitenkriege 52, Der dreißigjährige Krieg 53, Preußenkriege des vorigen Jahr- hunders 55, Der siebenjährige Krieg 57, Zweimalige Anwesenheit Kaiser Josefs II. 58, Der bairische Erbfolgekrieg 62, Franzosenkriege 66, Kriegsjahr 1866 70, Arbeiter- aufstände 74, Hochwasser 80, Anwesenheit Sr. Majestät des Kaisers Franz Josef I. 74, 83 (541).	
IX. Anlage der Wohnstätten und Bauart der Häuser	86
Fachwerkbau 87, Blockwandbau 89. Anhang: Feuerlöschwejen 91, Bezirksfeuerwehr- verbände 93.	
X. Religiöse und kirchliche Verhältnisse	94
Uebersichtstabelle 94, Kirchenverhältnisse in allen Zeiten 95, Zeit der Reformation und Gegenreformation 100, Zeit nach dem dreißigjährigen Kriege 105, Ueber Tauf- namen und Wallfahrtsorte 108, Religiöse Gebräuche 109, Vicariate 110.	
XI. Schulverhältnisse	111
K. f. Bezirkschulrath 112, Gegenwärtiger Stand 112, Frühere Schulverhältnisse 114, Geschichte des Gablonz-Tannwalder Lehrervereines 124.	
XII. Bildungsbestrebungen	126
Volksbüchereien 129, Musikpflege 131, Theater-Dilettanten-Vereine 132, Renwalder Passionspiel 133, Volkszählungsergebnisse 135.	
XIII. Nationale und politische Verhältnisse	135
Volkszählungsergebnisse 135, Nationale Feste, Denkmäler und Vereine 136, Orts- gruppen des Deutschen Schulvereines 139, Schulvereinschule in Böhm.-Schumburg 140, Landtags- und Reichsrathswahlbezirke 142, Ereignisse des Jahres 1848 143 (417).	
XIV. Gesundheitliche Verhältnisse	145
Bezirkskrankenhaus in Gablonz 149, Bezirkskrankenhaus in Tannwald 151, Apo- theken und Sanitätsdistricte 152, Bezirkskrankencassen 153 (und 558), Bäder und Seilanstalten 155, Ueber Eislaufen und Turnen 157, Thierarzneiliche Verhält- nisse 157.	
XV. Industrie und Handel	159
Die Glasindustrie 161, Geschichte der Glasindustrie 169, Stammtafel der Familie Schürer von Waldheim 173, Stammtafel der Familie Kiedel 178, Gürtlerei und verwandte Gewerbe 182, Gürtlergenossenschaften 194, Andere Gewerbe 194, Export-	

II.

<p>handel 197, Geschichte des Exporthandels 200, Caspar Kittel 208, Gegenwärtiger Stand der Industrie- und Exportverhältnisse 210, Fabriksindustrie 215, Josef Herzog 216 (379, 417), Johann Mayer 216 (553), Johann Brießich 216 (569), Johann Liebig 217 (665), Uebersichtstabelle über häufiger vorkommende Gewerbe, Handels- und Industrieunternehmungen 220.</p>	222
<p>XVI. Mittel zur Hebung des Handels und des Verkehrs Straßen 222, Erzherzog Stephan 228, Eisenbahnen 231, Emil Müller 245, Post 248, Postbezirksbezirke 249, Telegraph und Telephonverkehr 253, Gelbanstalten 254, Consumvereine 259, Schulanstalten für Industrie und Handel 261, f. f. Kunstgewerbliche Fachschule in Gablonz 261, Emil Kropf 266, Städtische Handelsschule in Gablonz 267, Gewerbliche Fortbildungsschulen 270.</p>	272
<p>XVII. Klimatische Verhältnisse Meteorologische Karte 272, Uebersichtstabelle über Temperatur, Luftdruck, Niederschläge in Gablonz a. N. 274.</p>	275
<p>XVIII. Sitten, Gebräuche, Tracht, Mundart, Aberglauben</p>	285
<p>XIX. Verwaltung, Behörden Politische Behörde 285, f. f. Bezirksgerichte 287 (Advocatenkanzleien 287), f. f. Steuerämter 288 (Uebersichtstabelle über Steuerleistung 288), f. f. Gendarmerie 289, f. f. Finanzwach-Controls-Bezirksleitung 289, Bezirksvertretungen 290, Andere Aemter und Behörden 289, Uebersichtstabelle über Eintheilung, Einwohnerzahl, Flächenausmaß, Steuerleistung der einzelnen Gemeinden 292.</p>	292

B. Besonderer Theil.

Abhandlung über die politischen Gemeinden des Bezirkes.

a) Gerichtsbezirk Gablonz, umfassend die Gemeinden:

	Seite
Gablonz an der Neiße	297
Proschwitz (Proschwitz 368, Neuwald 378).	368
Neinowitz (Neinowitz 385, Lugdorf 408).	385
Grünwald (Grünwald 412, Lautschnei 423, Hennersdorf 424, Schlag 428).	412
Johannesberg (Johannesberg 434, Grafendorf 444).	434
Josefsthal	448
Maxdorf (Maxdorf 459, Karlsberg 463).	459
Wiesenthal an der Neiße	464
Neudorf an der Neiße (Neudorf 476, Ober-Schwarzbrunn 482).	476
Labau (Labau 484, Pintschnei 489).	484
Maršowitz (Maršowitz 490, Schumburg b. G. 493, Gistei 504, Unter-Schwarzbrunn 505)	490
Dalleschitz (Dalleschitz 505, Unter-Maršowitz 507, Lschichkowitz 507).	505
Puletschnei (Puletschnei 507, Klitschnei 509, Kopain 509).	507
Reichenau (Reichenau 515, Heiligentanz 525).	515
Kufan (Kufan 525, Seidenschwanz 532).	525
Habl (Habl 537, Kohlstatt 547, Gutbrunn 548).	537

3

Geschichte
des
Friedländer Bezirkes.

Nach den glaubwürdigsten Quellen zusammengestellt

von

Anton Ressel.

Sonderabdruck aus der „Friedländer Zeitung.“

Friedland i. B.
Druck und Verlag von Franz Kiemer
1902.

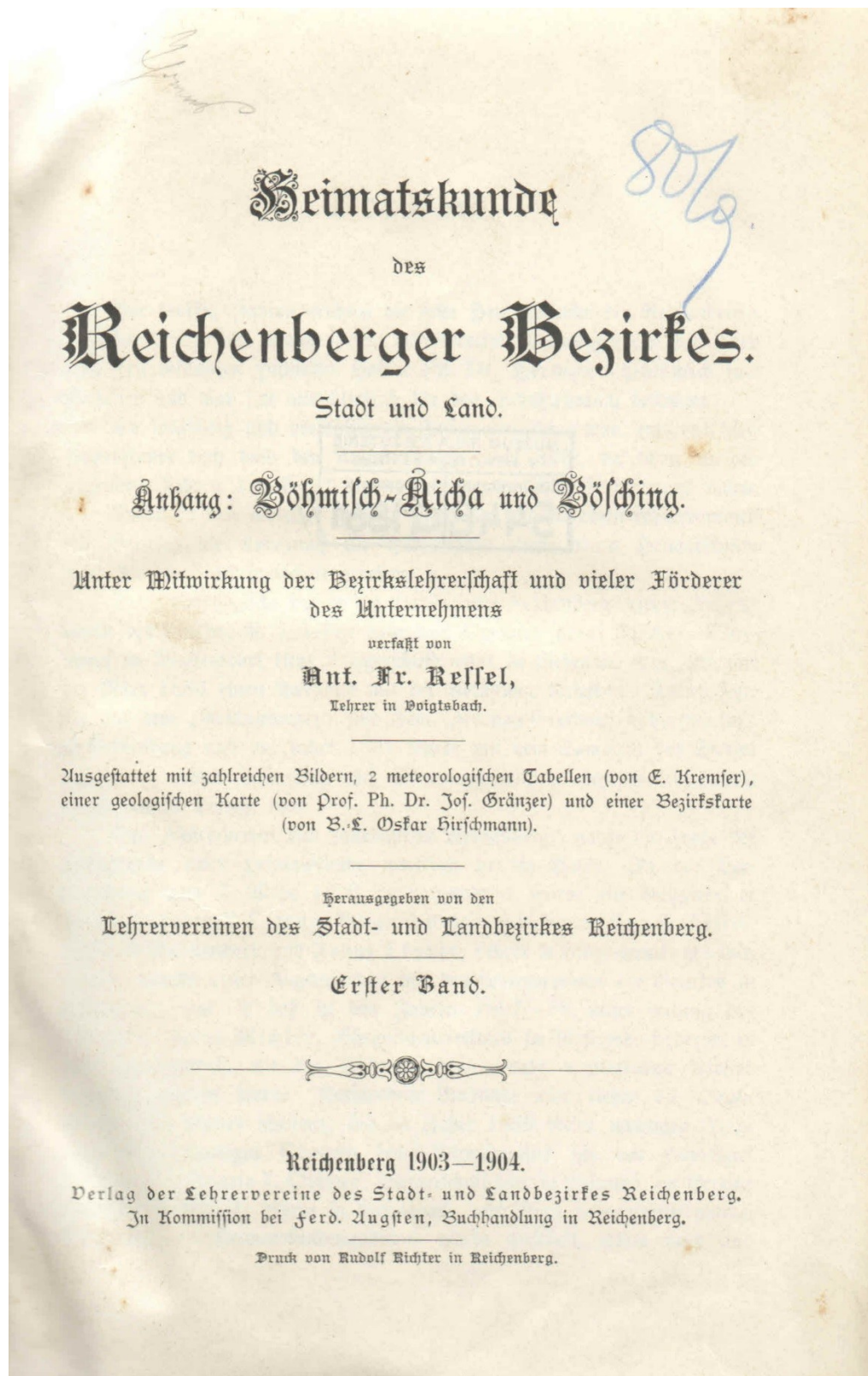
Inhalts-Verzeichniß.

	Seite
Vorwort	3
1. Besiedelung der Friedländer Gegend	5
2. Die Besitzer der Herrschaft Friedland	11
a) Die ersten Besitzer der Friedländer Gegend	11
b) Die Freiherren von Viberstein	12
Stammtafel der Freiherren von Viberstein	32
c) Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit der Vibersteine	33
d) Die Freiherren von Rädern	46
Stammtafel der Freiherren von Rädern	80
e) Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit der Rädern	80
f) Der Herzog von Friedland	91
g) Rückblick auf die Zustände der Herrschaft Friedland unter Waldsteins Regierung	125
h) Die Grafen von Gallas	128
Stammtafel der Grafen Gallas	141
i) Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit der Grafen Gallas	142
k) Die Grafen Clam-Gallas	163
Stammtafel der Grafen Clam-Gallas	178
l) Culturhistorische Rückblicke auf die Zeit seit 1757	178
3. Die Leidensgeschichte der Friedländer Gegend	195
a) Die Unterthänigkeitsverhältnisse	196
b) Kriegereignisse	202
Der Hussitenkrieg	202
Der dreißigjährige Krieg	211
Die preussischen Kriege	216
Der Preußenrummel	221
Die Napoleonischen Kriege	224
Der deutsche Bruderkrieg i. J. 1866	228
c) Die Gegenreformation	230
d) Theuerung und Hungersnoth	231
e) Epidemien	233
f) Ueberschwemmungen	238
g) Stürme und Orkane	246
h) Schloßen- und Hagelwetter	248
i) Erdbeben	248
k) Brände	249
4. Kurze Geschichte der Ortschaften des Friedländer Bezirkes	250
1. Friedland	250
2. Raspenau	260
3. Mildenau, Mildeneichen	268
4. Haindorf, Ferdinandssthal	269
5. Weisbach	273
6. Wilhelmshöhe	274
7. Lieberda	276
8. Lusdorf	278
9. Neustadt	280

	Seite
10. Segewald	284
11. Schönwald	285
12. Rückersdorf	288
13. Bärnsdorf	290
14. Heinersdorf, Dittersbächel	291
15. Wünschendorf	299
16. Nieder-Allersdorf	304
17. Bullendorf	306
18. Arnsdorf	314
19. Bergdorf	317
20. Friedlanz, Wüstung, Mülfwitz, Dörfel	322
21. Wiese	327
22. Runzendorf	330
23. Tschernhausen	331
24. Göhe	336
25. Ebersdorf	339
26. Engelsdorf	345
27. Lautsche	347
28. Philippsthal, Zahne	350
29. Weigsdorf	350
30. Kunnersdorf	354
31. Ringenhain	359
32. Hermsdorf	363
33. Dittersbach, Christiansau	366
34. Ollersdorf, Philippsberg, Hohenwald	370
35. Einsiedel	373
36. Buschallersdorf, Philippsgrund	375
Anhang: Zur Geschichte des Lehensadels	381
Schlußwort.	

Anton Franz RESSEL, (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches Aicha und Bösching*, 2. sv., Reichenberg 1903–1905.

Inhaltsverzeichnis des ersten Bandes.

A. Allgemeiner Teil.

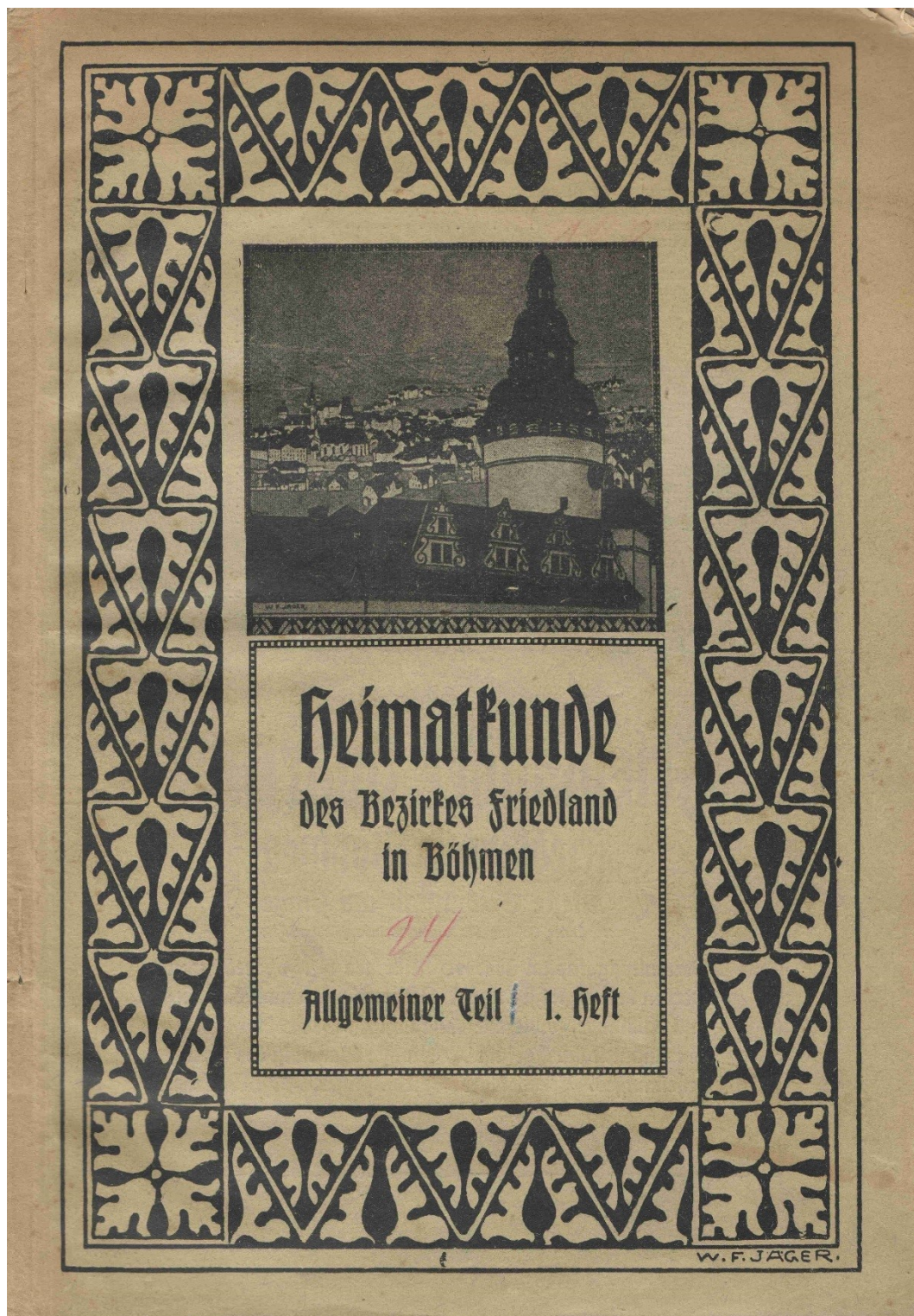
	Seite
I. Lage, Größe, Form und Grenzen	3
II. Die Gewässer	5
1. Allgemeines 5, a) Flußgebiet der Ostsee 6, b) Flußgebiet der Nordsee 12, c) Wasserfälle und künstl. Wasserläufe 13, d) Teiche 13, e) Wasserleitungen 14, f) Wässer mit abweichender Zusammensetzung 14, 2. Charakter der heimischen Wasserläufe 14, Talsperren-Anlagen im Bereiche der Görlitzer Neiße 17.	
III. Senkrechte Bodengestaltung	19
a) Das Isergebirge 19, b) das Jeschengebirge 23, Touristik 26.	
IV. Geologische Verhältnisse	27
Allgemeines 27, I. Das Altertum der Erde 28, II. Das Mittelalter der Erde 38, III. Die Neuzeit 39, IV. Die neueste Zeit 40.	
V. Klimatische Verhältnisse im Reichenberger Bezirke	43
VI. Die heimische Tierwelt	56
a) Die Tiere in Haus, Hof und Garten 56, b) Die Tiere in Feld und Flur 60, c) Die Tiere des Waldes 67.	
VII. Pflanzenleben im Bezirke	75
1. Blütenpflanzen u. Gefäß-Kryptogamen 75, 2. Verborgtblütige Pflanzen 93.	
VIII. Heimische Pflanzen- und Tierwelt der Vorzeit	110
IX. Die Bewohner des Bezirkes	112
X. Das deutsche Volksleben im Bezirke Reichenberg	116
1. Wohnstätten 117, 2. Volkstracht 126, 3. Volksnahrung 129, 4. Mundart 133, 5. Pflege des Volksliedes 175, 6. Sitten und Gebräuche 178, 7. Sagen 204, 8. Vereinswesen 220.	
XI. Materielle Kultur	231
A. Landwirtschaft 231. — B. Viehzucht 242. — C. Jagd und Fischerei 246. — D. Forstwirtschaft 248. — E. Bergbau 252. — F. Gewerbe und Industrie 258. [1] Leinen-Industrie 258, 2) Tuch- und Schafwoll-Industrie 263, 3) Baumwoll-Industrie 293, 4) Teppich- und Deckenfabrikation 301, 5) Wirk-, Strick-, und Bandwaren-Erzeugung 304, 6) Glas-Industrie 306, 7) Maschinenbauerei und Eisengießerei 313, 8) Papier-Industrie 317, 9) Weitere Industrie- oder fabrikmäßig betriebene Gewerbe-Unternehmungen 318, 10) Entwicklung des heimischen Gewerbes 326, 11) Arbeiterunruhen 332, 12) Lohnverhältnisse 335]. — G. Der heimische Handel 337. — H. Mittel zur Hebung der Industrie, des Handels und Verkehrs 342. [1) Reichs- und Bezirksstraßen 342, 2) Eisenbahnen 349, 3) Postwesen 360, 4) Telegraphenwesen 368, 5) Telephonverkehr 369, 6) Geld- und Kredit-Anstalten 370, 7) Genossenschaften 385, 8) Marktwesen 387, 9) Körperschaften, Anstalten, Einrichtungen und Vereinigungen zur Förderung des Handels- und Gewerbestandes 390].	
XII. Geistige Kultur	400
A. Geschichte des heimischen Kirchenwesens 400. [1) Die katholische Vorzeit 401, 2) Die Zeit der Reformation 406, 3) Die Gegenreformation 410, 4) Die Zeit von der Gegenreformation bis zur Gegenwart 420]. — B. Entwicklung des heimischen Schulwesens 439. [I. Das Volksschulwesen 439. II. Das Mittel- und Fachschulwesen 456, a) Staatsgymnasium und Staatsrealschule 456, b) Die k. k. Lehrerbildungsanstalt 461, c) Gewerbliche Fach-	

	Seite
schulen 463, 1. Die Staatsgewerbeschule 464, 2. K. k. Fachschule für Weberei 472, 3. Die Handelsakademie in Reichenberg 477, d) Landwirtschaftliche Winterschulen 480, III. Fortbildungsschulwesen 482, IV. Bildungsanstalten für Mädchen 485]. — C. Bildungsbestrebungen des Volkes 487. — D. Wissenschaftliche und künstlerische Bestrebungen 494. [1. Literatur und Wissenschaft 495, 2. Theaterwesen 530, 3. Musik 534, 4. Bildende Kunst und Kunstgewerbe 542.]	
XIII. Nationale und politische Verhältnisse	555
XIV. Das Armenwesen	578
XV. Gesundheitsverhältnisse	587
XVI. Veterinäre Verhältnisse	624
XVII. Verwaltung und Behörden	627
A. Verwaltung und Behörden vor 1848 628. [1. Die Patrimonialgerichtsbarkeit 628, 2. Die Gerichtspflege in der guten alten Zeit 634, 3. Das alte Steuerwesen 641, 4. Das Zoll- und Finanzwesen 643, 5. Das alte Dorfgemeinwesen 644]. — B. Verwaltung und Behörden seit 1848, bezw. 1850 646. [1. Politische Behörden 646, a) Die k. k. Bezirkshauptmannschaft 648, b) Der Magistrat von Reichenberg 650, c) Bezirksvertretungen 652. 2. Unterrichtsbehörden 654. 3. Justizbehörden 655, a) K. k. Kreisgericht in Reichenberg 656, b) K. k. Bezirksgericht 658, c) K. k. Gewerbegericht in Reichenberg 659, d) K. k. Staatsanwaltschaft in Reichenberg 659, e) Rechtsanwälte 659, f) K. k. Notariatskammer 660. 4. Finanz- und Steuerbehörden 660, a) Steuerämter 661, b) Zollämter, Finanzwach-Sektion u. s. w. 662. 5. Militärbehörden u. Sicherheitsorgane 665, a) Garnison 665, b) K. k. Gendarmerie 667, c) Lokalpolizei 668. 6. Behörden und Ämter für Handel und Verkehr, Gewerbe und Industrie 669, Gewerbe-Inspektorat 669, Handelskammer 670, Konsulat der Vereinigten Staaten von Nordamerika 672, Eichamt 673. 7. Das Gemeinwesen der Gegenwart 673].	
XVIII. Allgemeine Geschichte	678
A. Besiedlung d. Reichenberger Bezirkes 678. — B. Geschichte d. Herrschaften 684. [1. Die Herrschaften Friedland und Reichenberg 685, Schloß Reichenberg 706, Burgruine Hammerstein 710, Gut Reundorf-Mühlstube 715, Edelgut Ober-Wittig 722. 2. Die Herrschaft Grafenstein 724, Schloß Grafenstein 736, Burgruine Roynungen 738, Die Edelgüter der Herrschaft Grafenstein 741, Machendorf 741, Ketten 742, Wegwalde 742, Ullersdorf 743, Grottau 744. 3. Die Herrschaft Lämberg 745. 4. Die Herrschaft Böh.-Mitsa 752. Schloß in Böh.-Mitsa 759, Gut Liebenau-Friedstein 760, Gut Siebendorfel 763, Güter Alt-Mitsa und Domakowiz 766, Gut Sechsdörfer 767, Gut Draufendorf 767. 5. Die Herrschaft Swijan 767, Gut Sillowei 769]. — C. Wichtige geschichtl. Ereignisse 770. [1. Untertänigkeitsverhältnisse in früherer Zeit 770. 2. Kriegereignisse 778, a) Hussitenkrieg 778, b) Der dreißigjährige Krieg 783, c) Die schlesischen Kriege 799, d) Der siebenjährige Krieg 802, e) Der bayrische Erbfolgekrieg 812, f) Der Franzosenkrieg i. J. 1813 817, g) Der deutsche Bruderkrieg i. J. 1866 832, h) Soldatische Einquartierungen in Friedenszeiten 835, i) Rekrutenwerbungen in früherer Zeit 837, k) Heimische Offiziere 830, l) Helden aus dem Volke 840, m) Kriegerdenkmäler 840. 3. Hohe Besuche 844. 4. Die Gegenreformation 856. 5. Feuerungen und Hungersjahre 856]. Rückblick 859.	

Verzeichnis der Textbilder.

1. Görzbachfall bei Görzbach	13	7. Fachwerkbau in Ober-Wittig	119
2. Brunnstein (Harzdorfer Kamm)	21	8. Spickwand eines Fachwerkhäuses	120
3. „Deutsch auf ewig“, F. v. Rudolfst.	34	9. Ländliches Wohnhaus aus der Gegend von Böh.-Mitsa	121
4. Wettertelegraph	44	10. Blockwandhaus am Südbahnhange des Jeschkengebirges	122
5. Polymeter	45		
6. Blockwandhaus in Ober-Wittig	118		

Titulní listy nových vlastivědných řad Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka s výtvarnými díly místních umělců. Pro Frýdlantskou řadu vytvořil Wenzel Franz Jäger obálku s pohledem na město s věží frýdlantského zámku.

Libereckou řadu zdobila kytice v okně s pohledem na Ještěd Heinricha Hörnicha.

Autorem kresby sklárny pro Jablonecko vlastivědu je Eduard Ezzmann.

Heimatkunde

für den
Bezirk Gablonz

2/3

Z
866

Kateřinky (Katharinberg), údolí černé Nisy. Zobrazení představuje krajinu jako průmyslovou a zároveň turisticky atraktivní.

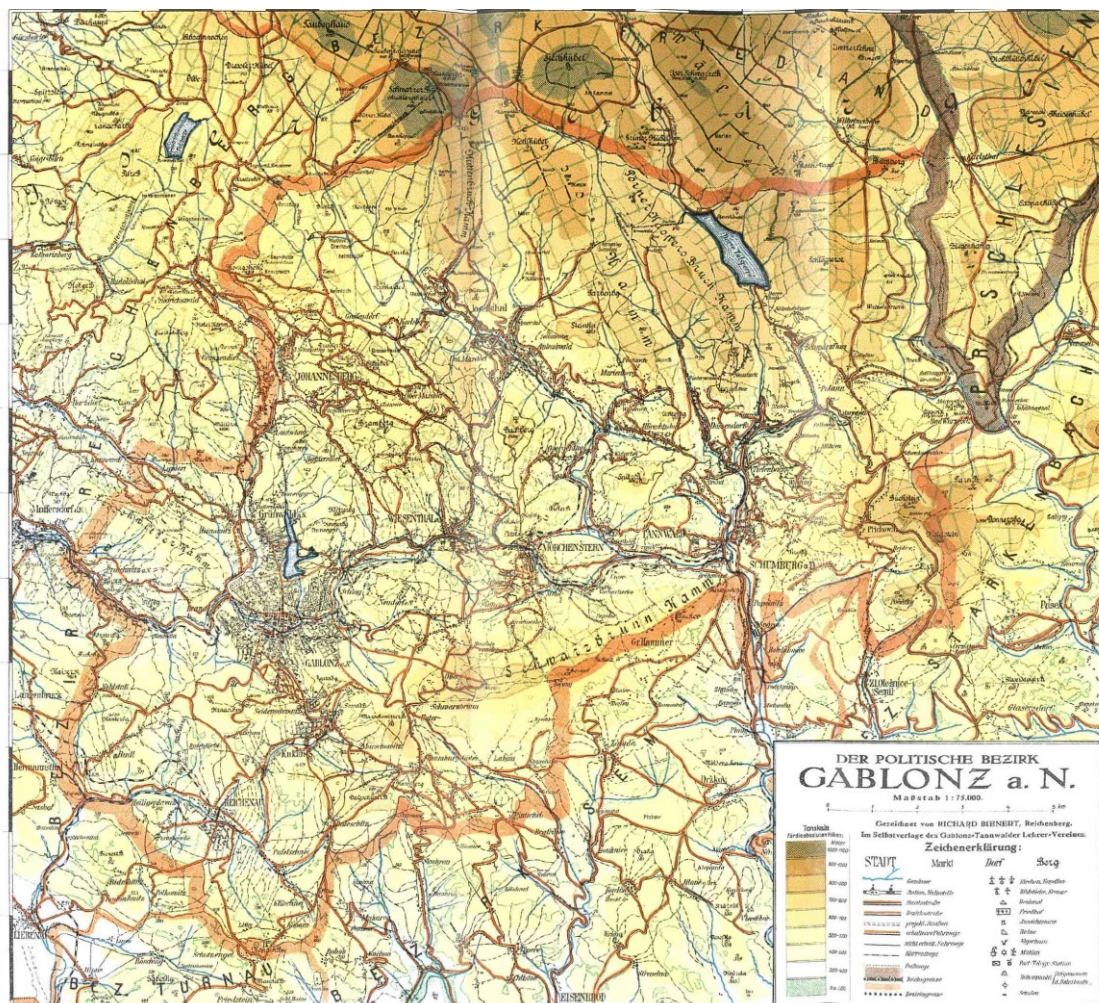
Obrázek přejal Anton Franz Ressel do vlastivědy libereckého okresu z Ročenky horského spolku.

Anton Franz RESSEL, (ed.), *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches Aicha und Bösching*, 2. sv., Reichenberg 1903–1905.

„Aus „Jahrbuch des Deutschen Oberrheinvereins“, XI.

Das Katharinberger Tal im Erzgebirge.

Mapa připojená na závěr posledního vydaného svazku jablonecké nové vlastivědy z roku 1939 připravovaná původně pro sešit věnovaný dějinám regionu. V době vydání již byla zastaralá, neboť se změnila správní jednotka a autoři ji vydaly jako historický dokument dokládající jednak správní situaci v období „československé nadvlády“, jednak národní uvědomění. Mapa totiž měla německou legendu, přesto, že příruční a nástěnné školní mapy podléhaly nařízením pražských centrálních úřadů a místní názvy na nich musely být uváděny dvojjazyčně, přičemž na prvním místě měl stát název český.

Heimatkunde für den Landkreis Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) Sudetengau, Gablonz a. N. 1939.

W. F. Jäger, Blick von Harzdorf über Reichenberg zum Jeschkenamme

Na úvod sešitu věnovaného krajině z nové vlastivědní řady Liberecka byla zařazena reprodukce obrazu Wenzla Franze Jägera.

J. SYROWATKA, Wanderungen in der Heimat, *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*, I (Die Landschaft)/1, Reichenberg 1931.

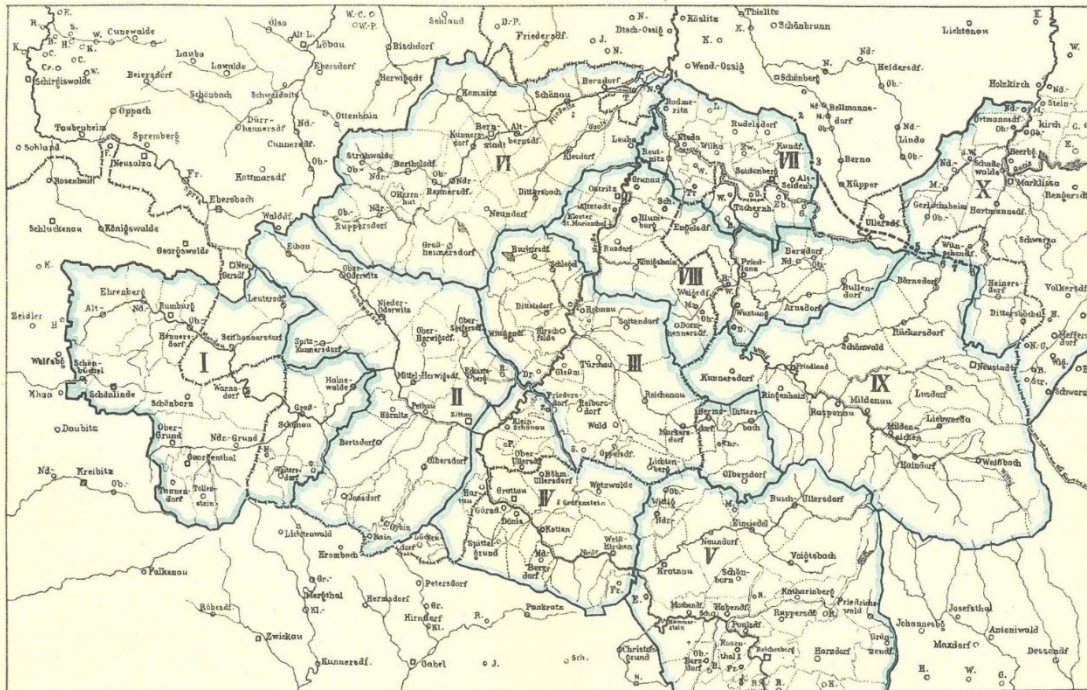
Stará chata na vrcholu Ještědu.

Skleněný diapositiv ze Sbírkky Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou.

Mutmaßliche Gliederung der Südlautitz zur Zeit der deutschen Wiederbesiedlung. (Einsetz. in die Grundkarte.)

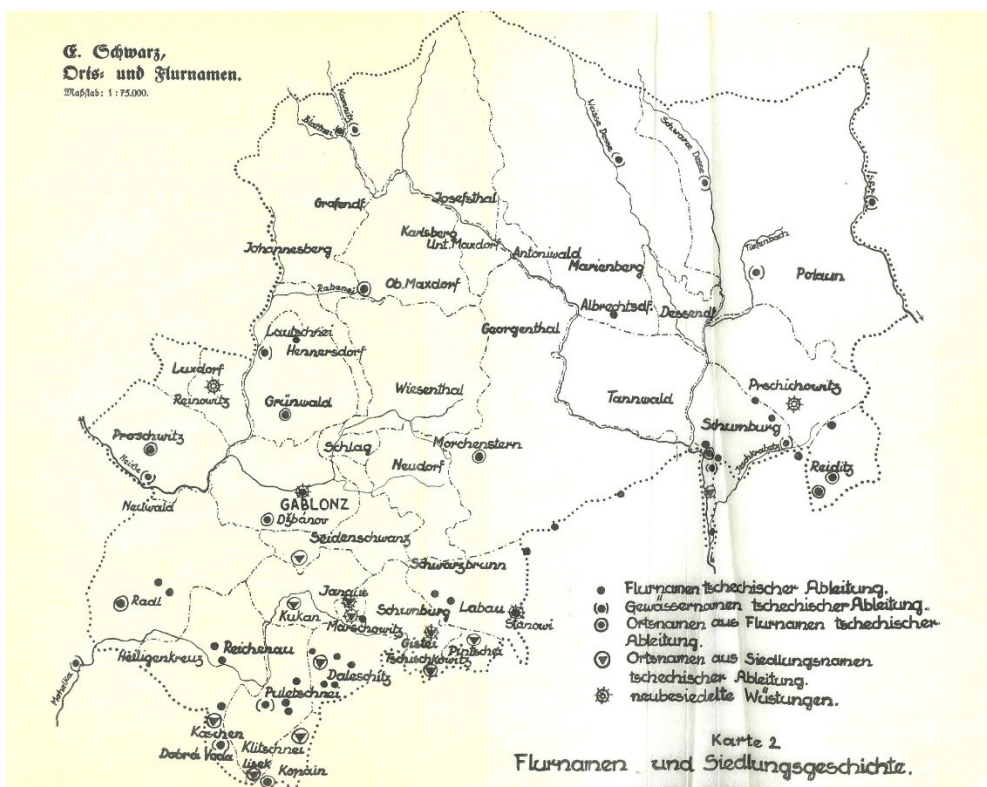
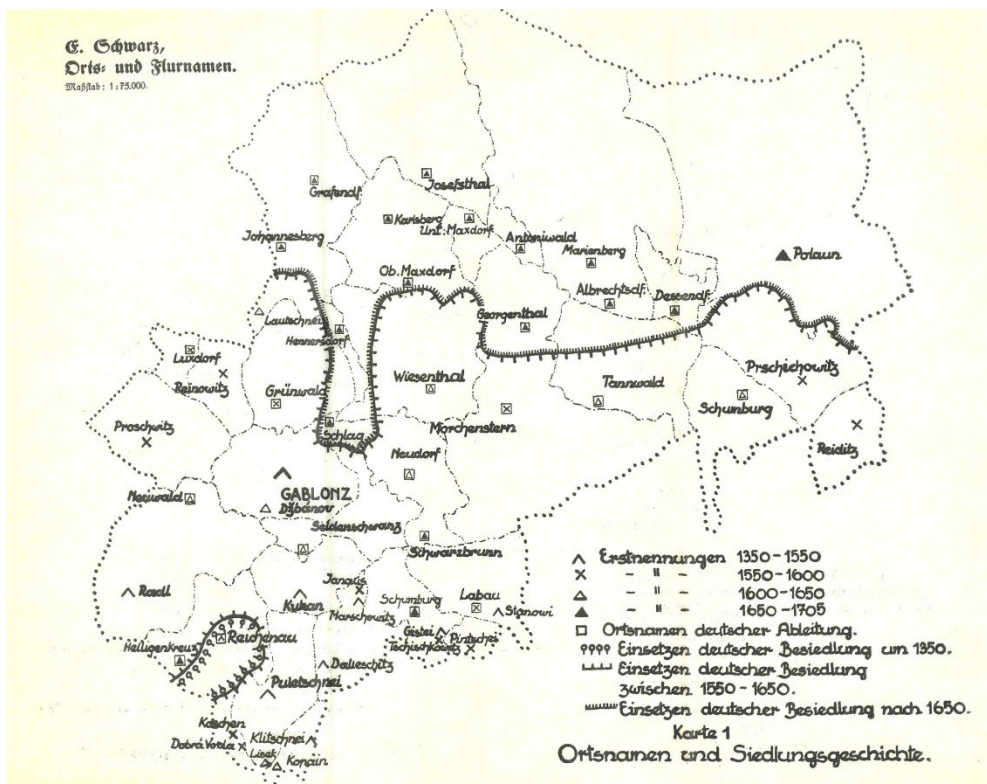
Herrschaften des Landes Zittau: I. Schönbusch II. Zittau III. Rohrau IV. Grofenstein V. Hammerstein (Erläuterungen M. 16, 18-23; 17, 27ff.)
 Herrschaften des Landes Zwickau: VI. Bernsdorf VII. Seidenberg VIII. Ostritz IX. Friedland X. Marklissa (Erläuterungen in dieser Schrift)

Punkte der Grenzsurkunde von 1241: 1. Neide 2. mous Vstwiniche 3. Kamenomilidra 4. anghina Nakhshiponvahi 5. mans Tizowe 6. Mostoch 7. zapolernum Winkopon 8. Qweis

Verworfen von E. Schudde Rittm.

V nových vlastivědných řadách se poměrně často setkáme s mapami. Tato znázorňuje předpokládanou správní situaci v první polovině 13. století.
Heimatkunde des Bezirkes Friedlnad in Böhmen, Allgemeiner Theil III., 1. Heft, Friedland 1926.

Ernst Schwarz načrtnul mapy osídlení na základě pomístních jmen.

E. SCHWARZ, Die Orts- und Flurnamen des Bezirkes Gablonz, *Heimatkunde des Bezirkes Gablonz (der Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) in Böhmen*, Heft 2/3, Gablonz a. N. 1934.

mal wir alda durchaus keine Schindeldächer haben wollen"), selbst die Pläne und Modelle sollen ihnen von Hofbauamteiler ausgearbeitet und beigegeben werden. Den Bedürfnigen sind Baumortschätze zu zahlen. Auch die Straßenreinigung und andere hygienische Maßnahmen, damit die Luft um so reiner sein möge, sind nicht übersehen. Städtebaupläne und Wohnungsfürsorge mitlein im Weltkrieg des 17. Jahrhunderts! Auch das Landbesitzrecht soll verfestigt werden: künftige Einballeuten sollen angelegt werden und frühere Wäse geben — noch nach Jahrhunderten haben sie die Landbesitz gezeit.

Wallenstein's königliche Freude am Vauen lebte sich vor allem in seinen Schloßbauten aus. Bis ins Detail verfolgt er den Fortgang der Arbeiten am Jilchner Schloß und am seinem Park. Der feierlich-ernste Wallensteinpalast mit seiner sala terrena ist heute noch eine Stierde und Lebenswürdigkeit der Stadt Prag, zugleich ein Denkmal der Vorliebe des Bauherrn für repräsentativen Prunk, der wäliche Künstler wie Andrea Spezza, Giovanni Pieroni, Giovanni Battista Piranesi u. a. gewis, keine Größen ersten Ranges am Himmel der Kunst, aber tüchtige Architektoren in der Richtung des Geschmacks, den das kaiserliche Hofarchitekt hatte und in dem auch Wallenstein betrogen blieb.

Diesem etwas steifen Ernst gibt auch das Bild Wallenstein's aus dem Jahre 1628 wieder, das oben im Friedländer Schloße hängt. Wie man vermutet, hat es Christian Kaufersch (dieser Familienname hat sich bis in unsere Tage im Friedländerischen erhalten) gemalt. Ward er als Maler durchaus nicht großer, ja nicht einmal so bedeutend wie jene als Architekt, doch immerhin ein recht solider Meister seines Faches. Es war ihm nicht gegeben, das Geniale und Große an Wallenstein zur Anschauung zu bringen. Aber sein Bild hat einen Vorzug: weber das allgemein bekannte Brustbild von Othlo, das den überlegen gebieterischen Feldherrn zeigt, noch das ägypter Bild, das einen herrlichen, kühnen Kriegsmann leben läßt, ist nach dem Leben gezeichnet, wie jenes große Friedländer Bild, das die ganze Figur in der reichen Tracht der Zeit aufgenommen hat.

Wallenstein.
Nach dem Bild im Friedländer Schloße, angefertigt gemäß von dem Friedländer Maler Christian Kaufersch.
Dargestellt wurde Friedland.
Grundriss durch die „Friedländer Zeitung“, Friedland.

Schriften der Regierung und Kammer, ebenso Verzeichnisse über alle vorhandenen Gebäuden, Schulden und Forderungen, Inventare des Silbergeschäfts, des Hausrates, überhaupt alle Mobilien zu übergeben. Und wenn auch Buchheim selbst dem Kaiser (15. März) empfiehlt, das Verzeichnis zunächst noch als eine besondere Provisio unter einem Statthalter bestehen zu lassen, mit dem Staat und Fürstentum Friedland war es aus. Die großen Zeiten Friedlands waren vorbei. Die Schöpfung Wallenstein's verankert in der fürstlichen Brandung.

Grabmal Wallenstein's in der Schloßkirche zu Wundzengrub.
Bühnerer Skulptur.

ding des Krieges, aus dem sie so jäh und stolz emporgestiegen war. Was ist in kurzem aus der terra felix geworden! Kein ergreifenderes Schlußwort läßt sich finden als das, welches die Gemeinde Friedland selbst am 15. April 1634 an die kaiserlichen Direktionskommissionäre gerichtet hat. Da stellen die gehorhten Untertanen, Rat und ganze Gemeinde in und vor den Vorständen zu Friedland den neuen Herren vor Augen, wie und was sie die letzten Jahre her erlitten haben durch Kontributionen, durch Ingeßlich, durch Feindesinfall, durch Plünderung, durch die Pest, und wie man seit dem ersten März 1634 die neue kaiserliche Einquartierung mit Plünderungen und Erpreßung auf ihnen leidet, wie am 9. eine Feuersbrunst 16 Scheuern und 2 Wohnhäuser in Asche legte, leiber aber immer neue Soldateska sie peinige, die sich nicht mit den Speilen be-

angehen wolle, die Golt den Hauswirt befehrt hat, sondern herrliche Traktamente verlange. So, in Angst und Drangsal, den Untergang vor Augen, bitten sie, um als gehorhten Untertanen dem Kaiser, ihren Herrn, ihre Dienste leisten zu können, um Vinderung ihrer Weiden und Völlen. „Ob aber nicht möglichen Gnade und Vinderung zu erlangen, sein wolle, wollen wir unsere Seelen mit Schuld lassen, müssen unsere Süßlein Lebende davon weichen, den Befehlhab mit weinenden Herzen, neuen Augen an die Hände nehmen (veto ihr Völlen), weil keine Möglichkeit, solches zu ertragen, bey uns vorhanden.“

Das war das Ende.

Relief an der Wallensteinapotheke in Friedland.
Hh. Bühnerer Skulptur, Friedland.
Wandmalerei: Othlo, Friedland, Friedland.

Wallensteinmonument in Friedland.
Bühnerer Skulptur, Friedland, Friedland.
Bühnerer Skulptur.

Text Wilhelma Wostryho Der Herzog von Friedland v nové vlastivědné řadě Frýdlantska byl ilustrován nejen historickými, ale také novodobými podobami Albrechta z Valdštejna.

Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Theil III., 4. Heft. Friedland 1938.

Dvě ukázky urbanizační proměny Jablonce nad Nisou na přelomu 19. a 20. století. Je zde patrný kontrast staré venkovské a moderní průmyslové i obytné zástavby. Na prvním obrázku je v popředí jedna z nejstarších budov v Jablonci, Feixův mlýn pocházející z první čtvrtiny 17. století. Na druhém je Lipanská ulice (Wehrgasse) ústící do prostoru dnešního autobusového nádraží, kde jsou v pozadí výškové domy, které byly postaveny v prudké svahu Podhorské ulice. Skleněné diapositivy ze Sbírký Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou.

Proměny dopravy na Jablonecku, dosluhující poštovní vůz a železniční trať Jablonec-Tanvald s viaduktem ve Smržovce.

Skleněné diapositivy ze Sbírký Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou.

Kašna od Franze Metznera na libereckém náměstí.

V. LUG, Reichenberg, *Heimatkunde des Kreises Reichenberg, Sudetenland* (původně *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen*), IV. (Ortschroniken)/3, Reichenberg 1938

Rathaus mit Mešnerbrunnen

Phot. Dr. Mišák

Kašna se sochou rytíře Rüdigerera na náměstí Karla R. Fischrera (Karl R. Fischer Platz), nyní Horním náměstí v Jablonci nad Nisou

Skleněný diapozitiv ze Sbírký Muzea skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou.

Nářečí Frýdlantska (Die Mundart des Bezirkes Friedland) popsal v nové vlastivědné řadě Hand Dittrich. Věnoval se mimo jiné i zdejšími příslovím. *Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Theil II., 1. Heft, Friedland 1926.*

Bringt einer seine Töchter nicht an, so meint man spöttisch, „du mus a 'n sainə Techter halt of badke schnaidn (of badke ist der Ausdruck für das Rössen der Pilze an der Sonne als Vorrat auf den Winter); oder wenn bei jemandem kein Diensthote lange aushält, meint man spottend dazu, „a musch er halt a beest seen“ (= es muß sich ein Beet Dienstboten eben ansäen); hat sich jemand im Leben nichts erspart, weil er alles im Wirtshause vertrunken hat, so heißt es allgemein „a hot älls oa də Wand gəsecht“, ufw. derb und rauh, aber bieder.

Die Lebensweisheit des Volkes kommt aber nirgends reiner zum Ausdruck als in seinen Sprichwörtern; das 5 bändige deutsche Sprichwörterlexikon von K. F. W. Wander gibt den Schatz gesammelt aus dem ganzen deutschen Geistesleben, eine sehr gute Auswahl bietet der Reclamband von Lehner; hier mag eine Zusammenstellung unseres heimischen mundartlichen Schatzes folgen. Mannigfache Weltbetrachtung zeigt sich darin, das Leben von der Sonnenseite gesehen, den Nebenmenschen von der guten Seite und von der schlechten, das Lebensgehebe geschaut mit der rosigten Brille der Jugend und auch durch die schwärzere Brille des Alters.

Weise Lehren.

Lieber zwecmoul froin äls ejmoul érrə giehn.
Wemmer en Drecke ne riehr, schtingd a ne.
Woass mich ne k^hrémmt, k^hrätsch ne.
Wecgn enn Hausə schmessd der Battlmoan a Säk ne weg.

Trost.

K^hömmt Zait, k^hömmt Rout.
Mit der Zait blicn Hackschtecke.
För gəschähn Ding es k^hej Rout.
Gəhoppt wie gəschprung.
Hoppə hie, 's gibt er mich (bei Untreue).
Woas a sich aibrächt, mus a 'ch aussleffn.
Wie a sich bett, sū schleeff a.
Mer k^hoan ne älln Gänsn Schūə machn.
Äk ne brumm, 's wərt schun k^humm.

Schicksal.

Wenn unser Herrgout bəscheert a Häsl, bescheerd a ou a Gräsl.
Besser a k^hlenner Herr äs a grüsser Diener.
Də Potterschnittə fällt ömmer ofs Gəséchtə.
's hëlft k^hej Batn unt Singn, 's hëlft äk Sch unt Tingn.
Wenn a Dingk sain säll, of doass lefft mer zū.

Zahlen, Sorgen, Sparen.

Glai Galt es poarə Galt.
K^hejne Hennə schärtt emsunst.
Emsunst es nischt, ne amoul der Tüt, där k^hosst's Ləbm.
Wär də Ougn ne ufmacht, mus'n Bättl ufmachn.
Jeeder Born sceppt sich amoul auss.
Borgn macht Sorgn, Wiedergän Sauersahn.

Näsdin macht leerə Täschn.
 Der Fläk muss ömmer grisser sain äs's Louch.
 Anə Frouə tret undrder Schérzə mehr vort, ässich der Moan verdinf.
 Der Toiöl schesst ömmer zun grüssə Haufn.
 Noch en Heeger k'ömmt a Verzehrer.

Nebenmenschen.

Ejgn Loub schtinkt, fremder Loub k'lingkt.
 Ejnə K'rouə hadt der andern də Ougn ne auss.
 Wóas a Lüder és, blaibt a Lüder.
 K'hlejne K'reetn hân vill Gëft.
 Wār wischlt, dār loicht.
 Der Tummə, dār k'ömmt mit der Älberk'heit dorch.
 Wenn də Tunkə zə grüs és, lejft sə iber (zu große Freundschaft).
 Wār vroit, gibt ne garnə.
 Enner draisch, der ander a hãlb Schouk.
 's eelendstə Road k'hãstert ammejsstn.
 Vürtejl treibt 's Hantverk (ironisch „übertreiben“).
 Vo en Oksn k'hönnt er ne mehr verlangn äs a Schtöckə Rintfleisch.

Ehe, Kinder.

Zun Hairoatn missner zwoe sain.
 Zwoienə hãrtə Schtejnə moaln ne gut.
 A güder Hoahn wërt ne vett.
 Schraik'hinder unt Schpaik'hinder sain Gədəihk'hinder.
 's Hiehl wöll g'schoiter sain ässwie də Hennə.
 Wemmer 'n K'hində 'n Wölln macht, olennt 's ne.
 Ehnder drhelt a Voater zahn K'hinder äss zahn K'hinder enn Voater.

Eitelkeit.

Hoffoart wöll Zwangk.
 Jungə Lãffn, alə Äffn.

Arbeit.

Vill Händə — risch Endə.
 A Voadn wie an Schpãnnə langk és besser wie a Missiggangk.

Heimat.

Drhejmə és drhejmə.
 Jeeds Häusl hot sai K'reuzl, unt jeeds Dãch hot sai Ach.
 Wū der Pfennig g'schloin és, dort gëld a ammejsstn.

Tod.

Tüd brëcht Ursache.

**fremde
 Slangrede.**

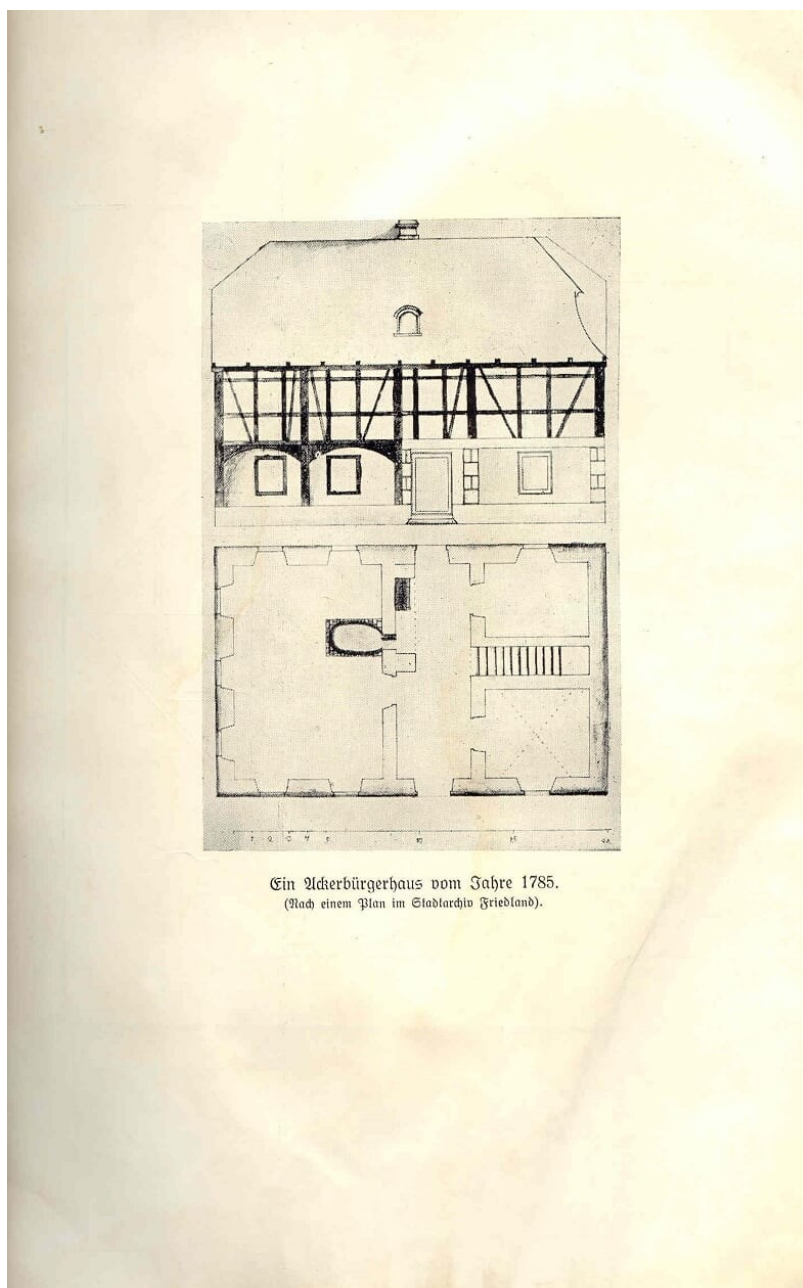
Die Mode des Adels im XVII. und XVIII. Jahrhundert, fran-
 zösische Brocken zahlreich in die deutsche Rede einzustreuen, ist
 nicht nur von den Stãdtern damals mitgemacht worden, sondern
 ist auch auf die Dörfer herausgedrungen, z. B. eine Probe heute noch gebrãuch-

Hned za titulní stránku byla v sešitě o frýdlantské nářečí Zařazena reprodukce obrazu Wenzla Franze Jägera uvádějící čtenáře do lidového prostředí. Stejnou funkci má reprodukce kresby pytláka od stejného umělce.

Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Theil II., 1. Heft, Friedland 1926.

V rámci národopisné části nové vlastivědné řady Frýdlantska popsal Bruno Schierselský dům a jeho vybavení (Haus und Hausrat).

Již starší autoři věnovali pozornost rozmístění jednotlivých místností. Schier zařadil historický dokument z frýdlantského archivu.

Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Theil II., 3. Heft, Friedland 1929.

Blick durch den Hausflur. A. Klinger.

Také do tohoto odborného, národopisu věnovaného sešitu bylo zařazeno několik kreseb regionálních umělců. Zde kresba A. Klingera Pohled do síně.

Heimatkunde des Bezirkes Friedland in Böhmen, Allgemeiner Theil II., 3. Heft, Friedland 1929.